BELGELERLE SELÇUKLULARDAN OSMANLILARA TÜRKLERDE

inovasyon

BULUŞ VE ARAYIŞLAR

BELGELERLE

SELÇUKLULARDAN OSMANLILARA TÜRKLERDE

İnovasyon

BULUŞ VE ARAYIŞLAR

AHMET ERGÜN, MEHMET AKİF TERZİ

sistem Global | 25.yıl

BELGELERLE SELÇUKLULARDAN OSMANLILARA TÜRKLERDE inovasyon
BULUŞ VE ARAYIŞLAR

ISBN 978-605-85627-8-3
İstanbul 2021

Proje Başkanı
Hüseyin Karslıoğlu

Proje Ekibi
Erhan Küçüksüleymanoğlu
Yulia Stadnik Çimen

İletişim
Huzur Mahallesi, Eski Büyükdere Caddesi,
4 Levent Plaza, Numara 67, Kat 5
34396 Sarıyer

T: (+90 212) 709 08 50
F: (+90 212) 283 11 50

info@sistemglobal.com.tr

Hazırlayanlar
Ahmet Ergün, Mehmet Akif Terzi

Tasarım
Muhammed Nur Anbarlı

Uygulama
MNA Tasarım

Baskı ve Cilt
Seçil Ofset
Sertifika No: 44903

İçindekiler

10 Sunuş **HÜSEYİN KARSLIOĞLU**
12 Takdim **PROF.DR. ARZU TERZİ**
15 Giriş

31 **1299** Altı asırlık çınarın kökleri
39 **1400** Darüşşifa: Dünyaya Türklerin tanıttığı sağlık sistemi
53 **1453** Osmanlının askerî üstünlüğü: Silah teknolojisi, lojistik, taktik

 # İlkbaharda denize büyük bir donanma çıkarılması
 # Safevî hükümdarı Şah İsmail'in, Yavuz Sultan Selim'in Aras Nehri'ndeki batık topunu örnek alarak top imal ettirmesi / Mısır Sultanının Şah İsmail'e, Yavuz'a itaat etmesi karşılığında memleketini geri almak için Yavuz nezdinde aracılıkta bulunma teklifiyle elçi göndermesi

79 **1459** Akşemsettin'in mikrop, salgın ve bulaşıya getirdiği farklı yorum
83 **1488** Müzikle tedavi: Osmanlı tıbbının zirvesi
91 **1493** Batıya örnek bir örgün eğitim sistemi: Medreseler
103 **1502** Da Vinci'den Holzmann'a İstanbul Boğazı'na köprüler yapma hayali

 # Leonardo da Vinci'nin II. Bayezid'a sunduğu yeldeğirmeni, dönme dolap ve köprü projeleri

111 **1513** Piri Reis'in 'yappamondo'su: 1929 yılında bulunuşundan bu yana tartışma ve çeşitli teorilerin kaynağı olan 1513 tarihli dünya haritası

 # Piri Reis'in 1513 tarihli haritasına düştüğü notlardan beşincisi

127 **1513** Para vakıfları: Osmanlının kredi sistemine bulduğu çözüm

 # Kanuni Sultan Süleyman'ın para vakıflarını serbest bırakan fermanı
 # Ahaliye yüksek faizle para veren tefecilerin engellenmesi
 # Tefecilerin yüzde ondan fazla faiz ile borç vermesinin engellenmesi
 # Vakıf parasından aldıkları borcu ödemeyenler

139 **1563** Don Volga nehirleri arasında kanal açma girişimi: Sokullu Mehmet Paşa'nın hayali

 # Astrahan'ın feth olunabilmesi için neler gerektiğine dair Tatar Hanının düşüncelerinin sorulması

149 **1567** Dünya Türkler sayesinde kahve ile tanışıyor: 1500'ler, Osmanlıyı karıştıran kahvenin yüzyılı

 # Kahvehanelerin kapatılması, yeni kahvehane açılmasına izin verilmemesi

159 **1568** Sokullu Mehmet Paşa'nın Süveyş'e bir kanal açma düşüncesi

167 **1575** Takiyüddin ve rasathanesi: Dar görüşlülüğe kurban edilen 16. yüzyıl biliminin zirvesi

 # Astronomi ve geometri kitaplarının Takiyyüddin'e verilmesi
 # Rasat cetvelleri ve aletleri için Mısır taraflarından ağaç getirtilmesi
 # Rasathane için kerpiçten yeni odalar inşa edilmesi

179 **1559** Türklerin dünyaya hediyesi: Bahçe, şiir ve süslemelerin gözdesi lâle

 # Kefe'den üçyüz bin lâle soğanı gönderilmesi

187 **1591** Marmara ile Karadeniz arasında kanal açma düşüncesi: Her yüzyıl gündeme gelen fakat bir türlü açılamayan su yolu

 # Sakarya Nehri'nin Ayan Gölü'ne, oradan da İzmit Boğazı'na akıtılması
 # Sakarya Nehri'nin Sapanca Gölü'ne ve Sapanca Gölü'nün İzmit'teki denize akıtılması

197 **1633** Kanatla uçmaktan roketle havalanmaya: Uçmaya meraklı Türkler

203 **1717** Çiçek aşısı: Batıya Osmanlı Türklerinin tanıttığı bir tedavi yöntemi

 # Çiçek hastalığına karşı aşı çalışmaları

211 **1720** Dünyanın ilk denizaltısı: Tersane mimarı İbrahim Efendi'nin timsahı

215 **1727** Matbaa: Osmanlıya bir türlü gelmek bilmeyen teknoloji

 # İbrahim Müteferrika'nın Vankulu Lügati'nin örnek olarak basılan birkaç sayfasını sadrazama sunması

223 **1789** Lokum: 18. yüzyılda Osmanlılardan dünyaya yendiğinde boğazı incitmeyen bir ağız tadı hediyesi

 # Sadece saray helvahanesinde yapılagelen lokumun imalinin serbest bırakılması

233 **1808** Sened-i ittifak: Devlet ile yerel güçler arasında imzalanan antlaşma, Padişahın yetkilerine sınır getirme girişimi

 # Osmanlı Devletinin yıkılma tehlikesinden kurtarılması için idareciler ile taşradaki memleketlerin hanedanları arasında yapılan ittifak antlaşması (Sened-i ittifak)

243 **1826** Nizam-ı Cedit: Yeniçeri Ocağı düzeni bozulunca yeni bir orduya ihtiyaç doğuyor

 # Kuruluş amacından sapan Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılıp yerine Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye adıyla eğitimli yeni bir askerî teşkilat kurulması

253 **1830** İlk vapur inşası: Yelkenli gemilerden buharlı gemilere geçiş

 # Amerikalı harp gemisi inşa uzmanı mimar Ekford'un Osmanlı Devleti için harp gemisi inşa etme konusundaki düşünce ve değerlendirmeleri
 # Osmanlı sahillerine ve İstanbul halicine gelen yabancı vapurlara karşı işletmeye sokulacak vapurların hazır satınalma yoluyla değil montaj inşa yoluyla tedariki
 # Peyk-i Şevket Ticaret Vapurunun İstanbul-İzmir hattında işletmeye konulması ve tâbi olacağı esaslar

265 **1839** Tanzimat: Osmanlıların değişim yüzyılında geleceğin temelleri

271 **1840** İlk kağıt paramız: Kaime

 # Nakit yerine tedavül edecek kağıt para çıkarılması

277 **1840** İstanbul'da ilk tiyatro: Osmanlılarda tiyatronun serüveni

 # Fransızların Odeon Tiyatrosu'nda sanat icra etmeleri
#İstanbul merkezinde bir tiyatro inşasına izin verilmesi isteği
 # İstanbul'daki Fransız tiyatroculara Beyoğlu'ndaki Odeon Tiyatrosu'nda çeşitli tiyatro oyunları icra etmeleri için izin verilmesi

283 **1846** Hazîne-i Evrâk: Çağdaş arşive ilk adım

 # Osmanlı devlet belgelerinin muhafazası için bir arşiv binası inşa ettirilmesi

289 **1847** Telgraf: Telgrafın mucidi Mors'un, Sultan Abdülmecid'i icadının değerini takdir eden ilk Avrupalı devlet adamı olarak nitelendirmesi

 # Sarayda yapılacak telgrafın tanıtım sunumuna devlet erkanının katılması

293 **1848** "Hezâr-Malumat" Ahmet Ağa'nın gerçekleştiremediği Kızılırmak nehri taşımacılık projesi

299 **1855** Demiryolları: 19. yüzyılda Osmanlı toprakları için yeni bir ulaştırma aracı

 # İzmir demiryolu mukavelesi
 # Osmanlı'da ilk defa demiryolu yapılması için sunulan bir teklifin değerlendirilmesi

313 **1856** Islahat Fermanı: Osmanlı vatandaşı müslümanlarla gayrimüslimler artık eşit haklara sahipler

317 **1858** Havagazı ve aydınlatma: İstanbul ışık ile tanışıyor

 # İstanbul'un gaz ile aydınlatılması için kurulacak şirketin mukavelenamesi taslağı
 # Su gazının hava gazına dönüştürülmesi prensibi ile çalışan lamba

327 **1870** Günümüz feribotlarının atası: Şirket-i Hayriye müdürü Hüseyin Haki Bey'in tasarımı arabalı vapurlar

333 **1873** Galata Tüneli: Dünyanın ikinci metrosu

 # İnşa edilmekte olan Galata Tüneli için Beyoğlu'ndaki arazinin istimlaki

339 **1876** Kanun-i Esasî: ilk anayasamız

 # Sultan II. Abdülhamid'in Anayasayı kabul ve tasdik etmesi

345 **1886** Kuduz aşısını bulan Pastör'ü dünyada ilk defa nişan ile taltif eden ve nakdi yardım gönderen devlet adamı II. Abdülhamid

 # Kuduz aşısı için Paris'te Pastör'le görüşen heyetin padişahın nişan ve bağışını da verdiği

355 **1888** Elektrik: Osmanlıya biraz geç gelen aydınlanma

 # Sarayın elektrik ile aydınlatılması
 # Elektriğin tehlikeleri

363 **1896** Sinema: Osmanlıya en çabuk gelen batı icadı

 # Sinematograf adı verilen alet için gerekli lambaya izin verilmesi

369 **1904** Otomobil: Osmanlı topraklarına getirilen ilk otomobil gümrükten iade ediliyor

 # İthal edilmek istenilen otomobilin gümrükten geçişine müsaade edilmemesi
 # Askerî harekat sırasında denenmek için Avrupa'dan bir adet otomobil satın alınması

375 **1907** Varda köprüsü: Zarafet ve ihtişamıyla Osmanlı döneminin son mühendislik harikası

 # Bağdat demiryolları ihalesini onaylayan ferman

387 **1904** 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devletine sunulmuş buluşlar

427 *Kaynakça*
435 *İndeks*

Sunuş

İcat, keşif, inovasyon, Ar-Ge... tüm bunlar her dönemde insanoğlunun hem pratik hayatını, hem ürettiklerini ve izlerini önemli düzeyde etkilemiştir.

Peki, bu arayışlar, "Olmayanı bulmak, **yok**'u **var** etmek mi?" Yoksa "ilgili/ilgisiz parçalar halinde, belki tozlar altında gizlenmiş yapboz parçalarının bulunup birleştirilmesi, yani **var** olanı **bir vücut** haline getirmek mi?" demek?

Sanırım her ikisi de...

Var olanı araştırıp, inceleyip, farklı açılardan yeniden keşfedip bir **vücut** etmek olarak bakarsak; insanoğlunun geçmişi, yani **tarih** bu yeniden varoluşların önemli bir parametresi olmalı. Konuyu bu açıdan ele alırsak, toplum olarak geçmişimizin ve bu toprakların geçmişi, yaşadıkları, icatları, pratikleri, biriktirdikleri ve yüzyıllarca damıttıkları, biriktiremedikleri, belki gözlerinin önünde göremedikleri entelektüel zenginlikleri, bunların sonraki gelişmelerdeki maya etkisi gibi konuların yakından incelenmesi gerektiğini düşünüyorum.

Ayrıca ülkemizin hem bugünkü coğrafyasını hem de özellikle Osmanlı hükümdarlığının yıllarca var olduğu coğrafyaları dikkate almak; bu topraklarda icat, inovasyon ve Ar-Ge konularında neler yaşanmış, neler üretilmiş, hangi dönemde gelişim ve artış görülmüş, hangi dönemde yavaşlama yaşanmış gibi konuların incelenmesi **bugün**'ümüzü daha iyi anlamamızı sağlar. Bunların aynı zamanda bu topraklarda katma değer üretip tüm insanlığa fayda üretebileceğimiz **yarın**'larımız için de çok iyi anlaşılması gerekmektedir.

Ar-Ge, Teknoloji ve İnovasyonla ilgili birçok firmaya dokunduk, ülke genelinde bu sektörlerin son 25 yıl içerisindeki gelişimine şahitlik ettik ve tüm

bu süre içerisinde önemli katkı ve izler de bıraktık. Peki, bu topraklarda yaşadığımız 1000 yıla yakın zaman içerisinde konularımız olan **inovasyon** ve **Ar-Ge** ile ilgili neler olmuş? Tam olarak bunu bilmemiz gerekiyordu ve çıkış noktamız da bu oldu.

İşte bu yaklaşımla Sistem Global olarak bu değerli ekiple *"Belgelerle Selçuklulardan Osmanlılara Türklerde İnovasyon, Buluş ve Arayışlar"* konulu bir araştırma ve derleme çalışmasını yapmaya karar verdik. Nihayet, yaklaşık 2 yıldan fazla süren bir ekip çalışmasıyla, içimize sinen yukarıdaki bakış açıları ile fayda üretme amacımıza yaklaşmış olduk.

Bu topraklardan global bir danışmanlık firması **oldurma** ve **var** etme amacıyla çıktığımız yolda 25. yılımızı coşku ve inançla kutluyoruz. 25 değil, 125. yıllarımızı görme hayallerini kurarken ve geleceği planlarken geçmişi idrak etmemizin çok önemli olduğunu düşündüğümüzden bu eser için gayret ettik ve çabaladık.

Ayrıca, yeni keşif, icat ve Ar-Ge'ler için, pratik hayatta da inovatif bakabilmek için konunun teknik uzmanları ile tarihçilerin zaman zaman fikirlerini ve analizlerini birlikte damıtmaları ve bu renkli değerleri hibritlemeleri gerekli diye düşünüyorum.

Tüm emeği geçen; başta Ahmet Ergün, Sistem Global'den projeye katkıda bulunan Erhan Küçüksüleymanoğlu ve Yulia Çimen ile isimlerini sayamadığım tüm ekibe gönülden teşekkürlerlerimi ve saygılarımı ve saygılarımı sunuyorum.

Ayrıca, bu değerli çalışmamızın son döneminde aramızdan aniden ayrılan rahmetli Mehmet Akif Terzi'ye de Allah'tan rahmet diliyorum. Akif Bey kardeşimiz bu dünyadan aniden göçtü, lakin bizler ve yarınlar için bu ve benzeri birçok eser bıraktı. Ruhu şad olsun.

Umarım bu eser ile sektörümüze, ülkemize, bu topraklara ve insanlığa faydalı bakış açıları katabilmişizdir.

Hüseyin Karslıoğlu

Sistem Global
Yönetim Kurulu Başkanı

Takdim

Keşif ve icatların ortaya konması kadar bunların insan yaşamını ilgilendiren her alanda kullanılması, toplumların kalkınmasını sağlayan önemli etkendir. İşte inovasyonla sağlanmak istenen budur ve bu sayede yeni bir icat veya uygulama sosyo-ekonomik ve kültürel hayatta kullanıma girerek toplumda değişim ve gelişimi hızlandırır.

Tarihteki çoğu Türk devleti birbirinin devamı niteliğinde kurulmuş ve gelişmiştir. Kuşkusuz Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklularından sonra kurulan Osmanlı Devletinin teşkilat ve kurumlarında Selçukluların etkileri vardır. Zaman içinde bu etkileşimin üzerine Osmanlı değişen ve gelişen dünya sisteminin gereksinimleri doğrultusunda kendi idarî, iktisadî ve sosyal-kültürel anlayışını oluşturmuştur. Osmanlıların daha kuruluş aşamasından itibaren bilim ve teknolojideki gelişmeleri takip ederek kendi sistemleri bünyesinde uygulaması, onu küçük bir beylikten devlete ve imparatorluğa doğru götüren en önemli hususlardan biridir. Osmanlı tarihi her alanda bunun örnekleriyle doludur. Bunlar arasında en önemli örneği Osmanlının fetih siyasetindeki başarısını sağlayan ateşli silahların kullanımı oluşturur. XIV. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren savaş teknolojisinde ateşli silahları kullanmaya başlayan Avrupa'yı yakından takip eden çağdaşı Osmanlı Beyliği, Balkanlar'a doğru fetih siyasetini uygularken yaptığı savaşlarda yeni ateşli silah teknolojisini eline geçirir. Bu silahları geliştirerek daha etkin bir tarzda savaşlarda ve kale kuşatmalarında kullanır. Böylece ateşli silahların savaşların kaderini değiştiren rolünü fark eden Osmanlı bu silahların sayısını ve gücünü arttırmak için farklı yöntemler uygular. Nitekim bir yandan Avrupa devletleri tüccarından silah ve malzeme satın alma yoluna giderken diğer yandan savaşlarda ele geçirdiği silah ve mühimmat imalathanelerini işletmeye devam eder. Esir olarak aldığı veya kendi tabiiyetine geçirdiği gayrimüslim usta ve teknisyenleri bu imalathanelerde istihdam ederken ateşli silahlar alanında yeni teknolojik gelişmelerin de denenmesini sağlar. Bu şe-

kilde başlayan ateşli silahların imali ve kullanımı, adı geçen ustaların yanında yetişen Türk ustaların ve Avrupa'nın farklı bölgelerinden gelen teknisyenlerin çalışmalarıyla gelişerek devam eder. Diğer taraftan asırlar boyu belirli bir inhisar sisteminin kuralları içinde her şehirde ayrı örgütlenmeler şeklinde var olan Osmanlı esnaf teşkilatı bünyesinde herhangi bir meslek dalında çalışan ustanın icat ettiği bir üründe, o ustanın emeğinin gözetilmesi ve ona patent hakkının verilmesi Osmanlının yeniliğe ve emeğe gösterdiği saygının açık bir delilidir.

Ahmet Ergün ve Mehmet Akif Terzi tarafından hazırlanan *Belgelerle Selçuklulardan Osmanlılara Türklerde İnovasyon. Buluş ve Arayışlar* adlı bu eserde, başta ateşli silahların kullanılması ve geliştirilmesindeki yöntemler olmak üzere, Osmanlının denizlerde sağladığı hâkimiyetin teknolojik sebeplerini yansıtan buluşlara, sağlık alanında Selçuklulardan devralınan Darüşşifa anlayışını geliştiren hasta tedavisine yönelik icatlara, ulaşımı kolaylaştırmayı hedefleyen yeni teknolojik arayışlara, para piyasalarındaki ilklere dair, kuruluştan XX. yüzyıla uzanan zaman dilimi çerçevesinde örneklemeler sunulmuştur. İnovasyonun Osmanlı Devletinin her alanında kullanıldığını gösteren bu çalışmada Türk icadı lokumun sofralara girmesi ve kahve kullanımı gibi damak lezzetlerindeki değişim ve yenilikler gözler önüne serilmiştir. Bütün bu keşif ve yeniliklerin kronolojik olarak örneklenmesi icat ve gelişmelerin takibini kolaylaştırmakta, sunulan orijinal belge ve görseller ise bu önemli eserin değerini daha da arttırmaktadır.

Osmanlının, kuruluşundan yıkılışına kadar süre gelen ve tarih kitaplarında yanlış olarak duraklama, gerileme gibi adlarla bölümlere ayrılan dönemlerinde aslında yeniliklere ve icatlara açık olan bir uygulamanın varlığını gösteren —başka bir deyişle ezber bozan— bu eserin ortaya çıkmasına vesile olan Sistem Global yönetim kurulu başkanı sayın Hüseyin Karslıoğlu'na Osmanlı tarihi alanında yaptığı bu hizmetinden dolayı müteşekkirim. Kitabın hazırlanması, yazımı, belgelerin seçimi ve görsel malzemenin temini hususunda bilimsel bir titizlik gösteren Ahmet Ergün'e ve Mehmet Akif Terzi'ye Osmanlı tarihine yeni bir bakış sağlamalarından dolayı teşekkür eder, bu vesile ile yakın tarihlerde kaybettiğimiz, yaptığı çalışmalarla daima anılacak olan Mehmet Akif Terzi'yi rahmetle yad ederim.

Prof. Dr. Arzu Terzi

Giriş

Türklerin dünya kültür ve uygarlığına yapmış oldukları katkıların araştırılması yakın zamanlara kadar ihmal edilmiş bir alan olarak kalmıştır. Çağdaş Batı uygarlığına yapılan vurguların aşırı abartılması sonucu ortaya çıkan yanılsama bu alanın göz ardı edilmesine yol açmış görünmektedir.

Halbuki Selçuklu Türklerinin 11. yüzyılda doğu İslam dünyasının hâkimi ve koruyucusu olarak Akdeniz'e kadar yayılmalarının sadece Türk ve İslam tarihi için değil, Avrupa tarihi için de bir dönüm noktası olduğu ancak son zamanlarda anlaşılmaya başlanmıştır. Avrupa'da Rönesans devrinin doğmasında Selçukluların oynadığı rol etraflıca araştırıldıkça, Selçukluların Avrupa kültürünü, bilhassa Avrupa tıbbını, Avrupa hastanelerini ve üniversite kuruluşlarını ne kadar çok etkiledikleri daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

İslam dünyasında yükseköğretim müessesesi olarak on birinci yüzyıl ortalarında resmî bir hüviyetle ortaya çıkan medrese sistemi Selçukluların eseridir. Nizamiye medreseleri devlet himayesinde ortaya çıkmıştır. Kuzey Afrika ve Endülüs'te eğitim kurumları bu medreselerden etkilenmiş, Nizamiye medreseleri örnek alınarak eğitim müfredatı üzerinde büyük değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Salerno, Paris ve Oxford gibi Batı'da kurulan üniversitelerin de Nizamiye medreselerinden esinlendikleri son dönemde yapılan çalışmalarla ortaya konulmuştur.

13. yüzyıla kadar hastaneyi bilmeyen Avrupa, Haçlı seferleri sırasında tanıdığı dârüşşifâları örnek alarak İtalya'da Saint İspirto, Paris'te le Quinzième hastanelerini kurmuş, bunları diğerleri takip etmiştir. Orta Çağ'da Türk-İslam dünyasındaki entelektüel canlılık, Avrupa ve Bizans ile mukayese edildiğinde, hayranlık verici şaşkınlık yaratmaktadır.

Akşemsettin'in, tıp tarihinde ilk defa mikrop meselesini ortaya atmak ve hastalıkların bu yolla bulaştığı fikrini öne sürmekle, bu alanda kesin bilgiler veren Fracastora adlı İtalyan hekimden en az 100 yıl önce bu konuya ilk temas eden tabip olduğu kabul edilmektedir.

Musiki Tedavisi Türk tıbbında genişlik ve kap-

sam itibariyle pek ileri bir düzeyde idi. Müzikle tedavi Türk hekimlerin icadı değildi. Fakat bu tedavi tarzı Türk hekimleri elinde gelişmeye uğramıştı. İstanbul'da Fatih, Edirne'de Bayezid bîmâristânlarında müzikle psikoterapi uygulanıyordu. Hastaların müziğin ahengi karşısında sakinleştikleri, ıstıraplarını unutarak musiki nağmeleri sayesinde tedavi edildikleri görülmüştür.

Diğer taraftan Osmanlı ordusunun yapısı ve kullandığı ateşli silahlar Türklerin doğuda ve batıda askeri üstünlüğüne yol açan başlıca etmen olarak dikkati çekmektedir. Havanlar, genellikle kabul edilen rivayete göre, ilk defa etkili bir silah olarak İstanbul kuşatmasında Haliç'te bulunan düşman gemilerini batırmak maksadıyla kullanılmış ve bu haliyle bizzat Fatih Sultan Mehmed tarafından geliştirilmiştir.

Osmanlı top teknolojisinin devasa kuşatma topları yanında daha küçük ve hareketli topları da imal edebilen ve belli bir süre Avrupa top teknolojisine üstünlüğünü devam ettiren bir yapıya sahip olduğu son zamanlarda yapılan araştırmalarda ortaya konulmuştur. Osmanlı ordularının düzeni ve ateş gücü, 15. ve 16. yüzyıllarda görünüş itibarıyla rakiplerine göre çok etkili olmasına rağmen, göz ardı edilmiş durumdadır.

Türk denizcisi Piri Reis çizdiği iki dünya haritası ve Kitab-ı Bahriye adlı eseriyle büyük ün kazanmıştır. Gelibolu'da çizdiği, İspanya, Portekiz ve Batı Afrika kıyıları ile Amerika kıtasının doğu kıyılarını gösteren 1513 tarihli dünya haritası 1929 yılında bulunduğundan beri pek çok araştırmaya ve komplo teorilerine konu olmaktadır.

Osmanlı öncesinde örneğine rastlanmayan para vakıfları Osmanlıların vakıf sistemine getirdiği bir yenilik ve dünya kültürüne önemli bir katkısı olarak nitelendirilir. Osmanlı finans sistemindeki ağırlıkları göz önüne alınarak vakıf bankalar olarak adlandırıldıkları da olmuştur.

İlk astronomi rasathanesinin İslam dünyasında ortaya çıkışı bir yana 9. yüzyıldan itibaren kurulan dokuz önemli rasathanenin üçünün Türkler tarafından kurulmuş olması ve birçok Türk kökenli bilim adamının astronomiye katkısı dikkat çekici ayrı bir konu olarak ele alınmıştır. Takiyyüddin tarafından İstanbul'da kurulan Müslümanların son, Osmanlıların ilk rasathanesi bilim tarihimiz açısından ayrı bir önem taşımaktadır.

Dünyaya öncülük eden bütün bu teknolojik ve kurumsal gelişmişliklere yüksek sanat ve zevk öğelerinin eşlik etmesi beklenir bir durumdur. Nitekim lâleyi dünyaya Osmanlı Türkleri tanıtmış, kahve bir dünya lezzeti olma yolculuğuna İstanbul'dan başlamıştır. Lokum 19. yüzyılda Türklerin dünya ağız tadına başka bir hediyesi olmuştur.

Osmanlıların dört bir kıtada en geniş topraklara hükmettikleri 16. yüzyıla kadar elde ettikleri askeri ve siyasi başarılar elbette ki arka planda çok sağlam sosyal ve kültürel zemine dayanmakta ve bu zemin de temel olarak eğitim-bilim ayakları üzerinde durmaktaydı.

Sağlam altyapı, sistemin kendini yenileyemediği sonraki yüzyıllarda devletin sarsılmadan ayakta durabilmesinin başlıca nedenidir. Bu altyapı, aynı zamanda rakiplerinin kendisini ge-

ride bıraktığını hissettiği anda nedenlerini araştırarak aksayan organlarını yenileyebilmesini sağlamıştır. Bu nedenledir ki Osmanlılar Batının gerisinde kaldıklarını hissettikleri 18 ve 19. yüzyıllarda Batıda ortaya çıkan her türlü yeni denilebilecek teknoloji ve uygulamayı Batıdan sonra en önce alıp uygulamaya çalışan bir devlet olarak dikkati çekmektedir.

Bu çalışma; Selçuklular ve devamında Osmanlılar zamanında, Türklerin dünya kültür ve uygarlık dağarcığına yapmış oldukları katkılara belgelerin ışığında vurgu yapmayı amaçlamaktadır.

Ayrıntılara girmeden önce inovasyon, Ar-Ge ve patent kavramlarına kısaca değindikten sonra Türklerde bilim ve gelişmenin çağdaşlarıyla kıyaslanabilir bir görüntüsünü vermenin konunun daha iyi anlaşılabilmesine ışık tutacağını düşünüyoruz.

İNOVASYON, AR-GE VE PATENT KAVRAMLARI

İnovasyon

Latince 'innovatus'tan türemiş olan İnovasyon, "toplumsal, kültürel ve idarî ortamda yeni yöntemlerin kullanılmaya başlanması" anlamına gelir. Türk Dil Kurumu inovasyon kelimesi karşılığında "yenileşim" sözcüğünü önermekte ise de, bu sözcüğün yaptığı çağrışımlar gerçek anlamını verememektedir. İnovasyon, yeniliğin kendisinden çok sonucunu farklılaştırma ve değiştirmeye bağlı ekonomik ve toplumsal bir sistemi ifade eder.[1] İnovasyonun temel şartı belirgin bir yenilik veya değişikliktir. Buna ek olarak, sadece yeni fikirler üretmek değil bunları hayata geçirmek ve/veya ticarileştirmektir.[2]

Buluş veya icat ile inovasyon arasındaki en önemli fark; buluş veya icat, yeni bir ürün veya yöntem için bir fikrin ilk oluşumunu içerirken, inovasyon bunun pratik hayatta kullanılması için ilk defa uygulanmasına kalkışılmasıdır. Eğer yaratıcı bir fikir, bir buluş, bir gelişim sosyal veya ticari hayatta etkin biçimde yeni bir değişim yaratacak şekilde yer alır, kullanıma sokulursa inovasyon gerçekleştirilmiş olur.

Yaşamı ilgilendiren tüm alanlarda (ekonomi, ticaret, tasarım, teknoloji, mühendislik, sosyoloji gibi) daha iyiye ve daha yararlıya ulaşmak yolunda gereken pozitif değişimi sağlayabilmek için inovasyon önemlidir. Günümüzün hızla değişen rekabet ortamında ayakta kalabilmek için kuruluşların ürünlerini, hizmetlerini ve üretim yöntemlerini sürekli olarak değiştirmeleri ve yenilemeleri gerekmektedir. Bu değişim ve yenileme işlemi "inovasyon" olarak adlandırılır.

İnovasyon en geniş anlamıyla, bilginin ekonomik ve toplumsal faydaya dönüştürülmesi olarak tanımlanır. Bu nedenle de teknik, ekonomik ve sosyal süreçlerin bütünüdür. Değişime olan istek, yeniliğe açıklık ve girişimcilik ruhuyla özdeşleşen bir kültürün ürünüdür.[3] İnovasyon, çoğu zaman basit ama fark yaratan fikirlerin başarıyla uygulanmasıyla kendini gösterir. İnovasyon için buluşlardan yararlanılabilir. Ancak, asıl önemlisi ekonomik getirisi olan, henüz yapılmamış bir şeyler yapmak; ya da yapılmakta olanı farklılaştırmaktır. İnovasyon, keşfedilmemiş olanı icat etmeyi değil; değer yaratma yollarını keşfetmeyi hedefler. Bu nedenle de fikirler ve

1,3 Şirin Elçi, *İnovasyon Kalkınma ve Rekabetin Anahtarı,* (İstanbul: 2006), s. 1, 2. **2** Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği, *Ulusal İnovasyon Sistemi, Kavramsal Çerçeve, Türkiye İncelemesi ve Ülke Örnekleri,* (Ekim 2003), s. 23.

kavramlar önem kazanır. İnovasyon, ticari başarıyı gerektirir. Diğer taraftan bir buluş yapmak, o buluşun ticari başarısını garantilemez. Buluştan ticari değeri olan bir ürün ortaya çıkmadığı sürece de değer yaratılamamış olur.

Yabancı gazeteci David Judson Türler ve inovasyon hakkında şunları söylemektedir: "Ekonomide 'inovasyon' kelimesi her ne kadar yeni bir şeyler ifade ediyorsa da, inovasyon Türkiye için yeni değil. Osmanlı İmparatorluğu inovasyon dolu; devşirme gibi kurumlardan, 'Osman-Barok' dediğimiz mimari tarzına kadar. Türkiye Cumhuriyetinin kendisi bir inovasyondur. Tarihçi değilim ama 'Dil Reformu', 'Devletçi iktisadî Kalkınma Modeli' benim aklıma ilk gelen inovasyon örnekleri. 1960'larda uygulanmaya başlayan 'Organize Sanayi Bölgesi' modeli de dünyada bir ilk ve inovasyondur. Türk toplumunda bir inovasyon arayacak olursam, sanırım sentezlerde bulurum. Çeşitli tecrübelerinden, kimliklerinden, geleneklerinden bir şeyler harmanlayıp birleştirebilme yetenekleri benim gibi yabancıları hep şaşırtır."

İnovasyon kavramı, Türkiye'de gündemleri 2000'lerin ortalarından itibaren meşgul etmeye başladı. Ancak inovasyon, 1900'lü yılların başından bu yana özellikle gelişmiş ülkelerin gündemlerinde önemli bir yer tutmakta olup 50 yılı akşın bir süredir de üzerinde çok ciddi araştırmalar ve çalışmalar yapılmaktadır.

İnovasyon, ilk defa ekonomist ve politika bilimcisi Joseph Schumpeter tarafından "kalkınmanın itici gücü" olarak tanımlandı. Schumpeter, 1911'de yazdığı ve 1934 yılında İngilizceye çevrilen kitabında, inovasyonu, müşterilerin henüz bilmediği bir ürünün veya var olan bir ürünün yeni bir niteliğinin pazara sürülmesi; yeni bir üretim yönteminin uygulanmaya başlanması; yeni bir pazarın açılması; hammaddelerin veya yarı mamullerin tedariki konusunda yeni bir kaynağın bulunması; bir sanayinin yeni organizasyona sahip olması olarak tanımlar. Ünlü ekonomist ayrıca, girişimcilerin inovasyoncu rolleriyle pazarda dengeyi bozduklarını ve ekonomide sürekli dinamizm yarattıklarını vurgular.[4]

İnovasyon Türleri

İnovasyon, bir firmanın ürünlerinde, hizmetlerinde, üretim, dağıtım yöntemlerinde, iş yapış yöntemlerinde, tasarım ve pazarlama yöntemlerinde yapılabilir. İnovasyon; "ürün inovasyonu", "hizmet inovasyonu", "süreç inovasyonu", "organizasyonel inovasyon", "pazarlama inovasyonu", "kamu inovasyonu" olarak türlere ayrılmaktadır. Ayrıca, inovasyon yapılırken teknolojinin önemli bir girdi olup olmadığı göz önünde bulundurularak "teknolojik inovasyon" ve "teknolojik olmayan inovasyon" sınıflandırmasına da gidilir.

İnovasyonun sadece ekonomik bir sistem olmadığı; aynı zamanda eşitsizlikleri ortadan kaldıran, istihdam yaratan ve çevrenin korumasına katkıda bulunan toplumsal bir sistem olduğu gerçeğinden hareketle "toplumsal inovasyon" kavramı da artık ön plandadır.

Ürün İnovasyonu Farklı ve yeni bir ürünün geliştirilmesi; ya da var olan üründe değişiklik,

4 Elçi, *İnovasyon Kalkınma ve Rekabetin Anahtarı*, s. 17-18.

farklılık ve yenilik yapılması ve bu ürünün pazara sunulması "ürün inovasyonu" olarak adlandırılır. Ürün inovasyonuna bir örnek vermek gerekirse; 1937 yılında Amerikalı Sylvan Goldman'ın, bugün kullandığımız market arabalarını geliştirerek dünya çapında büyük bir pazar yaratması zikredilebilir. 1989'da Robert Plath tekerlekli bavulu geliştirdi. Plath'in geliştirdiği bu bavullar, sadece 1990 yılında 50 milyon doların üzerinde satış rakamına ulaştı.

Hizmet İnovasyonu Hizmet sektöründe inovasyon imalat sektöründen farklıdır. Yeni veya önemli ölçüde değiştirilmiş bir hizmet yaklaşımı, hizmetin sunum ve dağıtım sistemindeki yenilik ve farklılık, hizmetin sunulmasında yeni teknolojilerin kullanılması hizmet inovasyonu doğurur. Bu tür inovasyonlar, hizmet sektöründe faaliyet gösteren firmaların teknolojik ve organizasyonel yeteneklerinin yanı sıra insan kaynakları becerilerini de artırmalarını ve şartlara uygun olarak yeniden yapılanmalarını gerektirir.

Süreç İnovasyonu Farklı ve yeni bir üretim ya da dağıtım yönteminin geliştirilmesi veya var olan yöntemlerin iyileştirilip daha gelişkin hale getirilmesidir.

Teknolojik süreç inovasyonunun en klasik örneği, Toyota tarafından 1950'lerde geliştirilen "tam zamanında üretim" sistemidir. Bu sistem sayesinde sadece ihtiyaç duyulan ürünler ve parçalar, ihtiyaç duyuldukları anda ve miktarda üretilir. Sistem, stok miktarını minimumda tutarken verimliliği artırır ve değişikliklere hızla cevap verme esnekliği sağlar. Toyota'nın diğer bir süreç inovasyonu olan 'Jikoda', otomobillerin yüksek kalitede üretilmesine olanak sağlar. Bu sistem sayesinde, üretim sırasında bir arıza veya normal olmayan bir durumla karşılaşılırsa, arıza tespit sistemi otomatik veya manuel olarak üretimi veya ilgili ekipmanı durdurur. Durdurulan ekipmana veya sistemi durduran işçiye ulaşılarak arıza giderilir. Jikoda sistemi, tüm işçilere ihtiyaç olması durumunda çalıştıkları hatta üretimi durdurma olanağı verdiğinden aynı zamanda işçiye güvenin bir göstergesidir. Bu da işçilerin işe bağlılıklarını artırır ve sorumluluk duygularını güçlendirir.

Organizasyonel İnovasyon Yeni çalışma ve iş yapış yöntemlerinin geliştirilmesi ya da var olan yöntemlerin firma şartlarına uyarlanarak kullanılmasıdır.

Organizasyonel inovasyona bir örnek, 1990'lardan itibaren Japon firmalarında uygulanmaya başlanan, daha sonra diğer ülkelerde de yaygınlaşan "sürekli iyileştirme" yaklaşımıdır. Buna göre, işçiler de dâhil olmak üzere bir firmadaki tüm çalışanlar yaptıkları işle ilgili süreçleri iyileştirme konusunda söz sahibidir ve sürekli olarak bu iyileştirme fikirlerine kafa yorarlar.

Pazarlama İnovasyonu Farklı ve yeni tasarımların (üründe veya ambalajında) gerçekleştirilmesi, farklı pazarlama yöntemlerinin geliştirilmesi ve uygulanması, ya da var olanların iyileştirilerek daha gelişkin hale getirilmesidir. Rekabet gücü açısından büyük öneme sahip "imaj ve ün" de pazarlama inovasyonunun gücüyle kendini gösterir.

Dilimli beyaz peynir bir pazarlama inovasyo-

nu örneği olarak gösterilebilir. Normalde kalıp halinde satılan beyaz peynir dilimler halinde kesilerek hazırlanmış, ambalajı da içinin görülmesine olanak sağlayacak ve içinden dilimler alındıktan sonra kapatılarak tekrar kullanılacak şekilde tasarlanmıştır. Pratikliği açısından üretici firmanın pazar payını artırma potansiyeline sahip bir pazarlama inovasyonu örneğidir.

Toplumsal İnovasyon Toplumun tüm kesimlerine fayda sağlayacak yenilik, değişiklik ve iyileştirme faaliyetlerinin geliştirilmesini ve uygulanmasını ifade eder.

Toplumsal inovasyon, diğer inovasyon türleriyle iç içe düşünülmelidir. Ürün, hizmet, süreç inovasyonu olmadan, organizasyonel inovasyon ve pazarlama inovasyonu yapılmadan sosyal sistemin gelişmesi mümkün olamaz. Toplumsal inovasyonun yetersiz düzeyde olması durumunda diğer inovasyon faaliyetleri ekonomik ve toplumsal şartların iyileşmesine yeterli katkıyı sağlayamaz. İstihdamı artırmayı veya bölgesel gelişmeleri hızlandırmayı hedefleyen politik kararlar, yaşam boyu eğitim hizmetlerinin sunulması, kamu hizmetlerinin İnternet üzerinden gerçekleştirilmesine imkân sağlanması toplumsal inovasyona birer örnektir.

Kamuda İnovasyon İnovasyonun tariflerinde de görüldüğü gibi inovasyon sadece bilim, teknoloji, sanayi ve ticaret gibi alanlarda değil, hayatın her safhasındaki yenilikleri kapsamaktadır. Gelişmişlik seviyesinin ve yaşam kalitesinin artmasında kamu sektöründeki inovasyon da büyük önem taşır. Kamuda inovasyon "Kamu kurumlarında daha fazla değer yaratmak, sorun çözmek, ihtiyaçlara daha etkin cevap vermek, kaynakları en etkin ve verimli şekilde kullanmak ve vatandaşların yaşam kalitesini yükseltmek amacıyla hizmetleri, ürünleri ve bunların sunuluş biçimlerini; süreçleri ve organizasyonu iyileştirmeye ve geliştirmeye odaklı fikirlerin geliştirilip uygulanması faaliyetidir" diye tarif edilmektedir.[5]

Ar-Ge

Kısaca Ar-Ge olarak söylenen araştırma ve geliştirme kelimesi son zamanlarda sıkça kullanılmakla birlikte çok farklı şekillerde yorumlanabilmektedir. Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü'nün tanımlamasına göre bir temele dayalı olarak, insanlık, toplumsal ve kültürel bilgi birikimini arttıran yaratıcı etkinliklerin yürütülmesi ve bu bilgi birikiminin yeni uygulamalarda kullanımıdır.

Bazı Ar-Ge faaliyetlerinde hedef, yeni bir ürün geliştirmek veya geliştirilmesine bilimsel altyapı sağlamaktır. Ar-Ge, mevcut bir ürünün daha etkin veya geliştirilerek üretilmesi ya da hiç üretilmemiş ama ileride üretilmesi planlanan, pazarda öncü olmak amacıyla bir alanda yürütülen özel çalışma etkinlikleridir. Ar-Ge, adından da tam olarak anlaşıldığı gibi önce bir araştırma, henüz bulunmamışı bulma ve sonra da bilgiyi veya bir ürünü geliştirme veya yenilemeyi içerir.

Uygulamalı araştırma çalışmalarının yer aldığı Ar-Ge etkinlikleri sonucu ele geçen fikri mülkiyet hakkı içeren ve sanayide uygulanabilirliği olan çıktılar çeşitli düzenlemelerle patent şeklinde tescil edilerek koruma altına alınırlar.

5 Şirin Elçi, *İnovasyon Kalkınma ve Rekabetin Anahtarı,* (İstanbul: 2006), s. 36-38.

Teşebbüsler tarafından finanse edilen veya gerçekleştirilen tüm Ar-Ge faaliyetleri inovasyon faaliyeti olarak dâhil edilir. Ar-Ge inovasyon sürecinde sadece bir adımdır.

İnovasyon, ön üretimin sonraki safhaları, üretim ve dağıtım, düşük yenilik derecesine sahip geliştirme faaliyetleri, eğitim ve ürün yenilikleri için pazar hazırlığı gibi destek faaliyetleri ve yeni pazarlama yöntemleri ve yeni organizasyonel yöntemler için geliştirme ve uygulama faaliyetleri gibi Ar-Ge'ye dâhil olmayan bir dizi faaliyetleri de kapsar. Ek olarak, birçok firma, herhangi bir Ar-Ge içermeyen inovasyon faaliyetlerine de sahip olabilir.[6]

İmtiyaz ve Patent

Tarihte sınai mülkiyet haklarının korunmasında iki farklı sistem uygulanmıştır: Üretime dayalı sınai mülkiyet hakları (imtiyazlar) ve ürüne dayalı sınai mülkiyet hakları (patent). Ülkeler imtiyazlı üretime dayalı sınai mülkiyet sistemi ile sanayileşmelerini tamamlamışlar ve ürüne dayalı sınai mülkiyet sistemine geçmişlerdir.[7] Erken dönemde imtiyazlar yalnızca belirli bir teknolojinin belirli bir dönem zarfında belirli bir bölgede istisnai kullanım ya da satışıyla sınırlandırılmamaktaydı. Belirli bir yerde iş kurma yetkisi, onursal unvanların verilmesi, maaşlar, para ödülleri, bedava ev, buluşlara yapılan sermaye yatırımları, göç etme izni ve vatandaşlık hakkı verilmesi, vergilerden, askeri yükümlülüklerden ve lonca düzenlemelerinden muafiyet gibi diğer faydalar da imtiyazlara dâhildi.

Patent ise buluş sahibinin buluş konusu ürünü belirli bir süre üretme, kullanma, satma veya ithal etme hakkıdır. Bu hakkı gösteren belgeye de patent denir. Geleneksel terminoloji ile sınai mülkiyet haklarının içinde önemli bir yer tutan "patent hakkı", özellikle teknoloji transferinin aracı olması bakımından gelişmekte olan ülkeleri daha çok ilgilendiren maddi olmayan bir mala ilişkin haktır. Makineler, araçlar, aygıtlar, kimyasal bileşikler ve işlemleri ile her türlü üretim yöntemleri, patent korumasının kapsamındadır.

Patent yasalarının amacı; buluş yapmayı, yenilikleri ve yaratıcı fikri faaliyetleri teşvik etmek için gerekli olan korumayı ve buluşlarla elde edilen teknik çözümlerin sanayide uygulanmasını sağlamaktır. Verilen patentler ve bunların sanayide uygulanması ile teknik, ekonomik ve sosyal ilerlemenin gerçekleşmesi sağlanır. Sanayi alanında gelişmiş ülkelerde verilen patent sayılarının yüksekliği bu düşüncenin doğruluğunu kanıtlamaktadır.

Patentin Kısa Tarihçesi

İlk patent yasası Venedik Cumhuriyeti'nde 19 Mart 1474'te kabul edilmiş ve sonra İtalya'nın diğer kısımlarına yayılmıştır. Ardından kuzeye, ilk olarak Alman prensliklerine, oradan Fransa'ya, İspanya'ya, Hollanda ve Belçika'ya, son olarak da İngiltere'ye yayılmıştır.[8] Ancak, Batıda patent hakları 1800'den önce yenilik alanında önemli bir role sahip olmamıştır. 18. yüzyılın sonunda tablo değişmiş; dünyanın önde gelen ülkelerinin üçü artık yasal patent sistemlerine sahip olmuşlardır. İngiltere'deki 1623 tarihli tekel yasasının yanı sıra, Fransa'da Ana-

6 Celal Zaim Çil, *İnovasyon, Ar-Ge Eğitim Notları,* (Mevlana Kalkınma Ajansı: 2011), s. 10. **7** Ahmet Kala, *İhtira Beratı'ndan Patent'e, Alâmet-i Fârika'dan Marka'ya Türk Sınai Mülkiyet Hakları Tarihi,* (Ankara: Türk Patent Enstitüsü Yayınları No: 1, 2008), s. 15. **8** Yaşar Bülbül-Rahmi Deniz Özbay, "Sanayi Devriminin Tartışmalı Bir Kurumu Olarak Patent ve Osmanlıda İhtira Beratı Kanunu", *Marmara Üİnv. İ.İ.B.F Dergisi,* c. XXVIII, S: I, (İstanbul 2010): 41.

yasal Meclis 1791'de bir patent yasasını kabul etti ve 1793'te ABD Kongresi ilk patent yasasını geçirdi. Patent yasaları 1810'da Avusturya'da, 1812'de Rusya'da, 1815'te Prusya'da, 1817'de Belçika ve Hollanda'da, 1820'de İspanya'da, 1825'te Bavarya'da, 1826'da Sardunya'da, 1833'te Vatikan Devleti'nde, 1834'te İsveç'te, 1836'da Württemberg'de, 1837'de Portekiz'de ve 1843'te Saksonya'da kabul edildi. Japonya da 1899'da patent sistemini kurumsallaştırdı.[9]

1873 yılında Viyana'da düzenlenen International Exhibitions of Inventions'a (Uluslararası İcatlar Sergisi) yabancılar kendi özgün buluşlarının kopya ve taklit edilebileceği ve ticari olarak başka ülkelerde piyasaya sürülebileceği endişesi ile katılmamışlardı. Bu haklı endişe de, dünyada sınai mülkiyet haklarının uluslararası alanda da korunmasının gerekliliği tartışmasının başlamasına sebep oldu. Uluslararası alandaki müzakereler sonucunda 1883 yılında 14 ülke tarafından Paris Convention for the Protection of Industrial Property (Sınai Mülkiyetin Himayesine Mahsus Milletlerarası Bir Birlik Oluşturulması Hakkında Paris Sözleşmesi) imzalandı. Sözleşme bugün dahi sınai mülkiyet konusunda uluslararası anayasa niteliğindedir. Sınai mülkiyet haklarının yanı sıra fikri haklarla da ilgili olarak da, 1886 yılında Bern Convention for the Protection of Literary and Artistic Works (Edebi ve Artistik Eserlerin Korunması Hakkındaki Bern Sözleşmesi) yürürlüğe girmiştir. Sırasıyla 1883 ve 1886 yıllarında yürürlüğe giren Paris ve Bern Sözleşmelerinin ardından, 1891 yılında imzalanan Madrid Anlaşmaları ile markaların uluslararası tescili ile ilgili ilk uygulama yürürlüğe konmuştur. 1893 yılı, dünyada birçok ülkenin üye olduğu tek bir uluslararası kuruluşun kurulduğu ve bu nedenle dünyada sınaî mülkiyet tarihinde çok önemli bir gelişmenin gerçekleştiği yıldır.[10]

Osmanlı Devleti'nde Sınai ve Mülkiyet Haklarına Dair Çalışmalar

Osmanlı Devleti'nde sınai mülkiyet hakları konusundaki yasalara bir göz attığımızda, şu tablo ile karşılaşmaktayız:

* 9 Eylül 1870 tarihinde kabul edilen, ancak 3 Nisan 1872'de yürürlüğe giren, ilan tarihi itibarıyla meşhur olduğundan 1871 tarihli nizamname olarak anılan Alâmet-i Fârika Nizamnamesi,
* 1879 tarihli İhtira Beratı Kanunu,
* 26 Mayıs 1888'de yürürlüğe giren ve 1871 tarihli ilk marka nizamnamesini ilga eden, yeni Alâmet-i Fârika Nizamnamesi.

Osmanlıda koruma sistemi de önce ruhsat ve imtiyazlarla başlamıştır. Ruhsat ile imtiyaz arasındaki en önemli fark, imtiyaz sözleşmelerinin imtiyaz sahibine belirli nitelikleri olan bir tekel hakkı tanımalarıdır. Buna karşılık ruhsatlarda bu tip bir tekel hakkı bulunmuyordu. Osmanlı Devleti'nde yaygın bir sistem olan imtiyazlı üretim, belirli bir ürünün belirli bir bölgede belirli üreticilerle üretilmesi ve satılması hakkını ifade etmekteydi. Bu hakkın, imtiyazı olmayan üreticiyi ekonominin dışına atma tehlikesini bertaraf etmek için imtiyazın geçerli olduğu bölge sınırlandırılıyordu.

9,10 Bülbül-Özbay, "Sanayi Devriminin ...": 45, 50.

İmtiyazlara dayalı üretim sisteminden, ürüne dayalı sınai mülkiyet hakkı sistemine geçiş süreci, 1871 yılında Alâmet-i Fârika Nizamnamesi'nin yayınlanmasıyla başlamış ve 1879 tarihli İhtira Beratı Kanunu'yla birlikte tamamlanmıştır. İhtira Beratı Kanunu'nun kabul ediliş tarihi olan 1879 yılının, Batı ülkelerinin çoğunda patent yasalarının yeniden yasamaya dâhil edildiği ikinci dönemdeki tarihlere çok yakın olduğunu görüyoruz. Son yıllarında bir teknoloji ithalatçısı olan Osmanlı Devleti'nin bu yasaları tatbik etmekte gecikmemiş olması, bu yasamanın, batıdaki gelişmelerle doğrudan bağlantısı olduğunu düşündürmektedir.[11]

Türklerde Bilim

Osmanlı bilim tarihi hakkında çok kıymetli eserler veren Adnan Adıvar bir millette ilmin başlangıç tarihini tespit etmenin hemen hemen mümkün olmadığından bahseder ki bu çok doğru bir tespittir. Çünkü pekâlâ biliyoruz ki, Osmanlılardan önce Selçuklular devrinde, gerek İran'da ve gerek Anadolu'da ilim kurumları ve bu kurumları besleyen bilginler vardı.[12]

Selçuklular Anadolu'ya gelmeden çok daha erken tarihlerden itibaren hemen bütün bilim dallarında gelişmiş düzeyde bilimsel faaliyetler yürütmüşlerdir. Büyük Selçuklu Devleti'nin sınırları çok genişti ve İslam dünyasında seçkin kültür merkezleri olarak bildiğimiz birçok yer bu geniş sınırlar içinde kalıyordu. Bunlar arasında daha sonra da bilimsel ve kültürel faaliyetini attırarak devam ettiren Buhara, Fergana, Semerkant, Belh, Merv gibi şehirleri sayabiliriz. Bu da Selçukluların büyük bir kültür mirasını devraldıklarını göstermektedir. Sonuçta, Anadolu'ya gelen Selçuklular belli bir kültüre ve bilgiye sahiptiler ve bu kültürü kendileriyle birlikte Anadolu'ya taşıdılar.

Anadolu Selçukluları döneminde siyasi, sosyal ve kültürel açıdan Konya, Kayseri ve Sivas en önemli kentlerdir. Buralardan başka Erzurum, Kırşehir, Amasya ve Tokat gibi merkezlerde de çok sayıda askeri, dini ve sivil/sosyal yapı inşa edilmiştir. Sivil yapılar içinde eğitim-öğretim ve sağlık yapıları olan medreseler yerleşim merkezlerinin en anıtsal örnekleridir.

Üniversite düzeyindeki eğitim kurumları olan medreseler dönemin hükümdarları, vezirleri, devlet adamları ya da ailesi (eşi, kızı, kız kardeşi vb.) tarafından inşa edilmiştir. Ekonomik gücü iyi olan halktan kişiler de medrese yaptırarak eğitime katkı sağlamışlardır. Kentlerdeki medrese sayısının çokluğu/çeşitliliği, bilgi birikiminin artmasına ve eğitim düzeyinin yüksekliğine işaret eder. Medreselerle aynı planda kurgulanan darüşşifalar/hastaneler, bazı örneklerde tıp medresesi ile bitişik ya da iki işlevi (eğitim-hastane) birlikte üstlenmektedir.[13]

Osmanlı Devleti kurulduğu zaman Anadolu'daki bu kurumlar, hocaları, öğrencileriyle birlikte, yavaş yavaş bu yeni devlete geçmiştir. Bu görüş açısıyla Osmanlı bilimini, kendinden önce hüküm süren ve Türk devlet geleneğinin birçok unsurunu aldığı Selçuklular zamanından beri gelen bir sürecin devamı olarak kabul etmek gerekir.

Osmanlı bilim tarihinin gelişimini değişik

11 C Bülbül-Özbay, "Sanayi Devriminin ...": 51. **12** Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim,* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 4. Baskı, 1982), s. 27. **13** Nermin Şaman Doğan, "Orta Çağ'da Anadolu'nun Eğitim Mekânları: Selçuklu Medreseleri Darüşşifalarından Örnekler", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 28 (2), 429-443 [2013]: 429.

yaklaşımlarla ve değişik açılardan değerlendirecek olursak, birbirini takip eden iki ana aşama görülür. İlk aşama, Orta Çağ'da gelişen klasik İslam biliminin hâkim olduğu ve etkisinin geçtiğimiz yüzyıla kadar devam ettiği safhadır. İkinci safha ise modern Batı biliminin etkisi altındaki modernleşme sürecidir.[14] Birinci safhanın ilk yüzyıllarında Osmanlı bilimi, onu belirli yönlere sevk eden çeşitli geleneklerin etkisinde kalmıştır. "Meraga" ve "Semerkant" okulları astronomi ve matematikte; kendine has bir geleneğe sahip olan Mısır, özellikle tıp alanında etkili olmuştur. Beylik döneminden çıkarak devlet olma yolunda emin adımlarla yürüyen Osmanlının devlet temellerini bilim kurumlarının üzerinde şekillendiriyor olması bir tesadüf değildir.

Yukarıda kısaca anlattığımız süreç, Osmanlı biliminin çekirdeğini oluşturdu. 1299 yılında kurulan Osmanlı Devleti kendisinden önceki Türk ve Müslüman devletlerin bilim mirasını devraldı. Meydana gelen bu bilim atmosferinde yetişen devlet adamlarının kurduğu yapı da bilim ve sanata önem veren, bilim insanını ve sanatçıyı gözeten bir bakış açısı içerisinde devlet idare edilmeye başlanınca yeni başkent olan İstanbul bilim ve sanatın da merkezi olma yolunda hızla ilerlemeye başladı.

Fatih döneminde kurulan iki medrese külliyesiyle bu sürece dikkate değer katkılar geldi. Bu külliyelerden birincisi 15. yüzyılın ikinci yarısında ders programına astronom ve matematikçi Ali Kuşçu'nun da katkı sağladığı Fatih Sultan Mehmed tarafından İstanbul'da kurulan Sahn-ı Seman külliyesidir.

Bazı kaynaklarda Ali Kuşçu'nun gözlem aleti olarak bir gözlem kuyusu ve güneş saati yaptığı ve kullandığından söz edilmektedir. Yaptığı çalışmalarla İstanbul'un boylamı ve enlemini tespit etmiştir. Ali Kuşçu'nun matematik ve astronomi alanındaki temel bilgilerini Uluğ Bey, Kadızâde-i Rûmî, Gıyâseddîn Cemşid'den ve Seyyid Şerif Cürcânî'den alarak oluşturduğu söylenmektedir.

Fatih zamanı matematikçilerinden biri de İstanbul'un ilk kadısı Hızır Bey'in oğlu Yusuf Sinan Paşa'dır. Bizde daha ziyade Tazarruat (Niyazlar) adlı eseri ile meşhur olan Sinan Paşa'nın gençliği dikkate değer bir çeşit şüpheci felsefi düşüncelerle geçmiş ve ailesi tarafından kendisine deli gözüyle bakıldığı olmuştur.

Önemli bir başka alim de Cerrahname-i İlhani adlı kitabıyla tanınan Sabuncuoğlu Şerafeddin Ali'dir. Kendisi Amasya darüşşifası başhekimi olup, bu eseri ve başka bazı eserleriyle zamanının üstün hekimlerinden biri sayılır. Fatih devrinde yine ünlü hekimlerden Altıncızade adında, daha çok idrar yolu hastalıklarıyla uğraşan, bir hekim vardır. Kendisi tarihin dediğine göre, idrar tutulmasını İbni Sina'da okuduğu yolda; bir sonda ile tedavi etmiştir.

Fatih yüzyılının bir başka ünlü alimi, astronom ve matematikçilerinden Mirim Çelebi adı ile meşhur olan Mahmut bin Mehmet'tir. Yazar, astronomi ve matematikte pek ileri gitmiş bir kişi olmakla birlikte, zamanın gösterdiği isteğe uyarak, astroloji üzerine, *el-Makasid* adlı bir kitap da yazmıştır.[15]

Osmanlılar bu dönemde bilim alanında çok

14 Ekmeleddin İhsanoğlu, " Osmanlı Bilim Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Notlar", *Osmanlı Bilim Araştırmaları*, (İstanbul, 1995): 47-48. **15** Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 63.

önemli bilginler yetiştirmişlerdir. Ali Kuşçu'nun İstanbul'a geldiği ve yerleştiği tarihten 16. yüzyılın sonlarına kadar geçen süre içerisinde gerek kuramsal gerek pratik astronomi ile ilgili eser kaleme alan birçok astronom vardır. Ancak bunlar tarafından kaleme alınan eserlerin içeriği ve kapsamı açısından bir sınırlama yaparak meseleye bir bakış açısı getirmek gerekirse söz konusu astronomlardan özellikle Ali Kuşçu, Mirim Çelebi, Seydî Ali Reis, Mustafa İbn Ali el-Muvakkit ve Takîyüddîn'den bahsetmek gerekmektedir.[16]

16-18. Yüzyıllarda Batı'daki Gelişmeler Karşısında Osmanlılar

Rönesans ve arkasından aşağı yukarı bir buçuk yüzyıl süren bilimsel devrim döneminde (1543-1687) Batı iktisadî, kültürel, bilimsel ve sanat alanlarında bir değişim ve gelişim sürecinden geçmiştir. Batı'da eğitim sistemi, bilim insanlarını dış dünyaya açmaya yönelik olarak Rönesansla beraber bir yenilenme sürecine girmiştir.

1560'ta Napoli'de kurulan bilim akademisi, 1600'lerin ilk çeyreğinde Roma'da kurulan bilim akademisi, 1651'de Floransa'da kurulan Accademia del Cimento, 1660'da Londra'da kurulan İngiliz Kraliyet Bilim Akademisi, 1666'da Paris'te kurulan Fransız Bilimler Akademisi, zikre değer ilk bilim akademileridir. Sonradan Prusya, Rusya ve İsveç'te kurulan yeni akademileri üzerinden bilim akademisi ve bilim derneği modeli Avrupa'ya ve Avrupa'nın sömürgelerine yayılmıştır. Böylelikle Batı'da geçmişi 16. yüzyıla giden ve yaşanan bilimsel devrim içinde etkin bir biçimde yer alan bilim akademilerinin sayısı giderek çoğalmış, vasıfları artmıştır. Bilim akademileri geleneksel anlayışın dışına çıkarak deneyi öne alan mantık çerçevesinde ve bilimsel düşünce temelinde biçimlenmiş birer yapı olarak işe girişmişlerdir.

Batı'nın bilim sahasında değişim yaşadığı yüzyıllarda Osmanlılar bilimde araştırmaya ve gözleme yabancı değildir. Örneğin 16. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Takiyüddin (1521-1585) tarafından İstanbul'da kurulan rasathanede kullanılmış olan rasat aletlerinin türleri ve nitelikleri ay ve güneşin gözlemleri yanında diğer gezegenlerin ve yıldızların gözlemlerinin de yapılabilmesine imkân sağlayacak teknik yeterliliğe sahiptir. Takiyüddin, çağdaşı olan ve modern bilimin gelişiminde adı sıkça zikredilen Danimarkalı gökbilimci Tycho Brahe'nin (1546-1601) çalışmalarının benzerlerini İstanbul'da döneminin gelişmiş aletleriyle yapmıştır. Fakat tam da Bilimsel Devrim içinde kalan bu süreçte Batı bilimde hızlı bir hamle içine girerken Osmanlılarda bir duraklama hali göze çarpmaktadır. Tycho Brahe'nin yaptığı gözlemler, Bilimsel Devrim içinde Isaac Newton'a (1643-1727) giden yolda örgütlü bilime bir basamak olurken Takiyüddin'in Rasathanesi 1580 yılında yıktırılmıştır.

18. yüzyıla dek Batı teknolojisine ihtiyaç hissetmeyen Osmanlılar neticede bu hususta zamanla Avrupa'nın gerisine düşmüşlerdir. Osmanlı ordusunun, Batı orduları karşısında, yenilgiler almaya başlaması Osmanlıların, Batı'nın bilim ve özellikle teknolojideki üstünlüğünün farkına varması açısından önemli bir

16 Tuba Uymaz, "XVI. Yüzyıl'da Osmanlılarda Astronomi Bilimi", *Dört Öge,* 3/5 (Mayıs 2014): 73-82.

etkiye sahiptir. Bu yüzden, ilk batılılaşma ve yenilik hareketleri orduda başlamıştır.[17]

İlk Reform Girişimleri

Osmanlı Devleti'nde ilk reform teşebbüsüne cesaret eden devlet adamı Lale Devrinin Sadrazamı olan Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'dır. İbrahim Paşa aynı zamanda Avrupa'yı tanımanın, Osmanlı dış politikası için çok önemli olduğuna inanan ilk Osmanlı Sadrazamı olarak da kabul edilmektedir. Avrupa devletleriyle yakın ilişkiler kurmayı isteyen Damat İbrahim Paşa, 1719 yılında Viyana'ya bir elçilik heyeti göndererirken 1720 yılında da Fransa ile yakınlık kurmak, Fransız uygarlığını inceleyerek bunlardan Osmanlıya uygulanabilecek olanlar üzerine bilgi getirmesini isteyerek Yirmisekiz Mehmet Çelebi'yi de Paris'e gönderdi.

Çelebi, Fransa'dan dönünce yazdığı Sefaretname isimli eserinde Paris'te gördüklerini adeta yeni bir dünya keşfetmiş gibi takdir ve hayranlıkla anlatır. Yeni teknikleri, askeri okulları, bilim kurumlarını, rasathaneyi, hastaneleri, limanları, anatomi laboratuvarlarını, karantina yöntemlerini, hayvanat bahçelerini, park, tiyatro ve opera gibi Osmanlıda hiç bilinmeyen eğlence yerlerini anlatan Çelebi Mehmet, bunlardan olumsuzca söz etmek yerine, izlenimlerini aktarmayı tercih eder.[18]

Gelibolulu Mustafa Âlî (1599) ve Kâtip Çelebi (1657) gibi âlimlerin devlet teşkilatının aksaklıkları üzerine yazmış oldukları uyarı niteliğindeki raporlar dışında, ilk defa açıkça değişimden bahseden ve bu konuda geniş bir layiha hazırlayan kişi İbrahim Müteferrika'dır. Matbaanın kurucularından olan İbrahim Müteferrika, aslen Macar'dır. 1674 yılında doğmuş 1692 yılında Müslüman olmuştur. Türkçeyi ve İslam bilimlerini çabuk öğrenerek yükselmiş, hatta Müslümanlığı savunmak için Risale-i İslamiye adında bir kitap yazmış, sonunda da müteferrikalığa ve hacegan rütbesine kadar yükselmiştir.

İbrahim Müteferrika Usulü-l hikem fî nizami'l-ümem adı ile Osmanlı Devlet düzeninin bozulmasının ve Avrupa devletlerinin güçlenmelerinin nedenlerini ortaya koyan bir eser kaleme almıştı. Müteferrika, bu eseriyle Osmanlının ilgisini Batı dünyasına çekmiştir. Osmanlı ordusunun düşman karşısındaki mağlubiyetlerini, Avrupalıların harp tekniklerindeki ilerlemelerine ve onların akla dayalı idarelerinden kaynaklandığını belirtirken, Batı'nın savaşlardaki üstünlüğünün sebeplerini göstermekte ve anlatmaktadır. Bu eserinde Müteferrika, ilk olarak Avrupa'da yeni askerlik kuruluşlarını, taktik ve strateji yeniliklerini anlatırken "Nizam-ı Cedit" terimini kullanmıştır.[19]

Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip eden III. Selim, devleti düştüğü durumdan çıkartıp eski gücüne tekrar kavuşturmak için Nizam-ı Cedit adını verdiği yeni bir yapılanma programı ortaya koymak gereği duymuştu. "Yeni bir düzen vermek" anlamına gelen Nizam-ı Cedit, sivil ve askerî bütün kurumların geniş kapsamlı olarak çağdaş ihtiyaçlara cevap verebilecek şekilde yenilenmesi, yeni bir düzene kavuşturulması ve

17 İrfan Elmacı, "Osmanlı Türkiyesinde Bilim Akademisi Kurma Girişimleri ve Deney", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XVIII/2 (2017): 77-92. **18** Osman Özkul, *Gelenek ve Modernite Arasında Ulema*, (2005), s. 130-132 (nakleden: Ali Rıza Şimşek, "Osmanlı Ordusunda 18. ve 19. Yüzyıllarda Yapılan Islahat Çalışmaları ve Bu Çalışmalarda Yabancı Uzmanların Rolü", (YLT, Sakarya Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006), s. 72. **19** Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004), s. 53–54.

eski konumlarına son verilmesini ifade eden bir tabirdir.[20]

III. Selim, hem idareci zümreye hem de taşra teşkilatına bir düzen vermek üzere Meşveret Meclislerinde konunun ele alınmasını ve devrin bilim adamlarıyla idarecilerden problemler ve çözüm önerilerini ortaya koyan raporlar hazırlanmasını istedi. Padişah aslında uzmanlardan devletin işleyişi ile ilgili bir nevi Ar-Ge çalışması yapılmasını istiyordu. Yapılan çalışmalarda yeni düzene dair 23 tane rapor hazırlandı. III. Selim'e takdim edilen raporların önerdiği yenilikler aşağıdaki başlıklarda yoğunlaşmıştı: Askerin nizamını sağlama ve düşmana mukabele, mülkî idarî nizamı sağlama, refah ve asayişi temin, ilmiyeyi tanzim ve adaletin tesisi, ticarî ve iktisadî hayatı canlandırma, sosyal, kültürel ve teknik seviyenin yükseltilmesi.[21]

Mevcut asker ocaklarının düzeltilebilmesi için çeşitli kanunnameler yayımlayan padişah III. Selim'in asıl hedefi Avrupa usulünde yeni bir ordu kurmaktı. Aslında, Osmanlı-Rus ve Avusturya savaşı (1787–1792) sona erip te Ziştovi ve Yaş Barış anlaşmaları imzalandıktan sonra, Sadrazam Koca Yusuf Paşa ordu ile İstanbul'a dönerken beraberinde birkaç Avrupalı subay da getirmişti. Bu subaylar Levent çiftliğinde az sayıda askere eğitim yaptırmakla görevlendirilmişlerdi. Böylece Nizam-ı Cedit askerinin de çekirdeği hazırlanmış oluyordu. Silahları devlet tarafından verilen Nizam-ı Cedit askerleri yevmiyeli çalışıp gece ve gündüz kışlalarında kalırlardı. Erlerin evlenmeleri yasaktı fakat subayların evlenmelerine izin verilebiliyordu.[22]

Padişah III. Selim, yıllardır tasarladığı reformlara başlamadan önce hem Avrupa devletlerindeki durumu yakından görmek, hem de devlet adamlarının bu konudaki fikirlerini öğrenmek üzere, bazı hazırlıklar yaptı. Osmanlı tarihinde ilk defa Viyana, Berlin, Paris ve Londra'ya daimi elçiler atadı. Özellikle yakından tanıdığı ve çok güvendiği Ebubekir Ratib Efendi'yi 1793 yılında, elçi olarak Avusturya'ya gönderdi. İstanbul'a döndüğünde 500 sayfalık bir "Sefaretname" hazırlayarak bunu padişaha sundu. İşte Nizam-ı Cedit düşüncesinin Padişah ve devlet adamlarının kafasında iyice şekillenmesini sağlayan etkenlerin en başında da bu sefaretname gelmektedir.[23]

20 Kemal Beydilli, "Nizam-ı Cedid", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*. **21** Muzaffer Doğan, "III. Selim Devrinde Devlet Teşkilatına Dair Bazı Düzenlemeler", *Nizâm-ı Kadimden, Nizâm-ı Cedide III. Selim ve Dönemi*, (İstanbul: İsam Yayınları, 2010), s. 81. **22** Yücel Özkaya, "III. Selim Döneminde Kara Ordusunda Yapılan Yenilikler", *Yedinci askerî tarih semineri bildirileri*, (Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2001), s. 5-6. **23** Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 99.

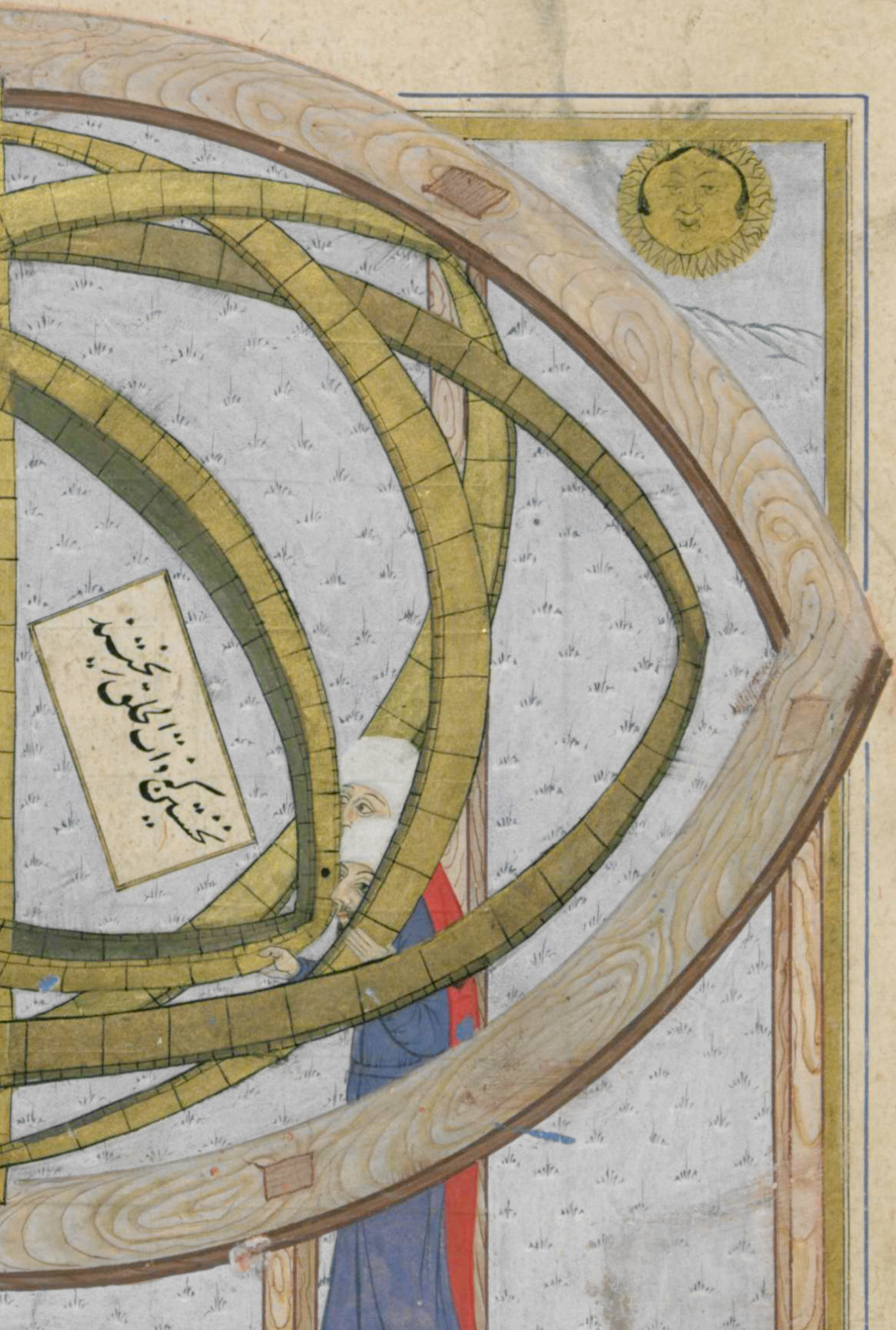

1299

Altı asırlık çınarın kökleri

Selçuklu Devleti ile Bizans İmparatorluğu arasındaki sınır boyunda küçük bir uç beyliği olarak kurulan Osmanlı Devleti'nin toprakları, 16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde üç kıtada çok geniş bir alana yayılmıştı. 16. yüzyılda Osmanlı hâkimiyetindeki geniş coğrafyada birbirinden çok uzak bölgeler, tek bir siyasal otoritenin egemenliği altında bulunuyordu.

14. yüzyıla ait kaynaklar yüzyılın ilk yarısından itibaren, coğrafyaya özgü bürokratik geleneklerin daha bu dönemde Osmanlı yönetiminde yer aldığını ve yüzyıl sonuna doğru artarak egemen olduğunu gösterir. Bu dönemde Anadolu'daki Selçuklu merkezleri ile İran ve Mısır'dan gelmiş bürokratlar eski Ortadoğu devlet ve yönetim kavramlarını Osmanlı Devleti'ne taşımışlardır. İslam öncesi dönemde gelişmiş bu devlet ve yönetim kavramı, İranlı ve Hristiyan bürokratların devlet kadrolarında istihdam edilmesi yoluyla Abbasilere geçmişti. 11. ve 13. yüzyıllar arasında Orta Asya Türk-Moğol gelenekleriyle değişmiş haliyle de Osmanlılara geçmiştir.

Osmanlı devlet kavramı, temelde eski Ortadoğu'dan gelmiş olmakla birlikte, Osmanlılar eski Türk geleneklerini de sürdürmüşlerdir. Bu anlamda Osmanlı Devleti, kendisinden önceki Türk devletlerinin siyasî, idarî, askerî ve sosyal alanlardaki kültür mirasını da devralmıştır. Osmanlılar, özellikle mirasçısı olduğunu iddia ettikleri kendisinden önceki Türk-İslam devleti olan Anadolu Selçukluları ve İlhanlılara ait teşkilat ve kanunları örnek alarak geliştirmişlerdir.[1]

Türklerin İslamiyet'ten evvelki devletlerinin, Çinlilerden birçok şeyler aldıklarını gösteren eserler vardır. Büyük bir medeniyete sahip olan Çinlilerin komşuları olan Türk devletleriyle ilişkileri pek tabii olduğundan her iki tarafın birbirlerinden bazı şeyler almış olacaklarına şüphe yoktur.

Bundan başka Müslümanlık, Irak ve İran'a girdikten sonra İslâm âleminin ve bilhassa Abbasilerin, Sasani İmparatorluğunun teşkilâtından bir hayli şey aldıkları da malûmdur. Mısır ve Suriye'yi fetheden Müslümanların oralardaki Bizans teşkilâtından istifade etmiş oldukları da görülmektedir.

1 Abdüllatif Armağan, "Klasik Dönemde Osmanlılarda Devlet Yönetim Anlayışına Dair Bazı Düşünceler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Akademik Bakış,* 154. c. 5, S. 9, (Ankara: 2011), 139-156.

Resim 1
Sultan III. Murat'ın tahta çıkışı, *Şehinşahname,* Seyyid Lokman

Büyük Selçukluların tarih sahnesine çıkmasından itibaren bu devletin teşkilâtında en ziyade etkili olan Samaniler, Karahanlılar ve Gaznelilerle Abbasilerdir. Selçuklu Devletinin İran, Harezm, Azerbaycan, Irak, Suriye, Mısır ve Anadolu topraklarına yayılmasından itibaren bu coğrafyadaki feodaliteyi bünyesine katarak bu büyük devletlerin teşkilâtını kendi devletlerinde de tatbik ettikleri görülür; hatta Selçukluların bir göbek sonra varisleri olan Moğollar ve Memlûklerden birincisi Uygur teşkilatıyla beraber Harzemşahlardan, ikincisi de Eyyubîlerden ve biraz da Moğollardan almak suretiyle esas Selçuklu teşkilâtını devam ettirmişlerdi.[2]

Osmanlının yönetim şekli, kuruluşundan itibaren eski Hint-İran ve Orta Asya Türk devlet geleneğinden gelen ve daire-i adliye olarak adlandırılan bir yönetim anlayışına sahipti. Yusuf Has Hâcib tarafından 1069'da yazılmış Kutadgu Bilig'de yer alan ve bütün İslam eserlerine girmiş olan bu yönetim anlayışında şu görüş ileri sürülmekteydi: "Devleti denetlemek için büyük bir ordu gerekir. Orduyu beslemek için çok mal ve servete ihtiyaç vardır. Bu serveti elde etmek için halk zengin olmalıdır. Halkın zengin olması için de yasalar adil olmalıdır. Bunlardan biri ihmal edilirse devlet yıkılır."[3]

1. mülk zabt eylemez illa leşker
2. leşkeri cem' idemez illa mâl
3. malı cem' eyleyen raiyyettir
4. raiyyeti kul ider padişah-ı aleme adl
5. adldir mucib-i salâh-ı cihan
6. cihan bir bağdır dîvarı devlet

2 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal,* (Ankara: TTK, 1984), IX-15. **3** Armağan, "agm".

7. devletin nâzımı şeriattır

8. şeriate olamaz hiç hâris illa mülk[4]

Sasani ve Helenistik dönemin izlerini taşıyan bu kavram, İslâm düşünce geleneği tarafından harmanlanmış ve geliştirilmiştir. Nihaî olarak Osmanlı yönetim sistemine dayanak teşkil eden sistemli bir yapıya dönüşmüştür. Osmanlı yönetim geleneğinde, adâletin merkezî bir konuma sahip olduğunu ifade eden bir ilke olarak yerini almıştır. Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'inde, İbn-i Haldun'un Mukaddime'sinde, Nizamülmülk'ün Siyasetname'sinde ve daha birçok düşünce ve devlet adamının eserlerinde adâlet dairesine dair ifadeler yer almaktadır.

Bu yönetim anlayışına göre, Osmanlı düzeninde Müslüman veya gayrimüslim devlete vergi ödeyen, yönetilen halkın tümüne reaya denilmiş ve reaya, Allah'ın yeryüzünde padişaha bıraktığı emanetler (vedâyi-i hâlik-i kibriyâ) olarak kabul edilmiştir. Padişah, bu emanetleri adaletli bir şekilde yönetmekle sorumludur. Yönetilen reaya da, dine göre ulu'l-emr olan padişaha itaat etmekle yükümlüdür. Adaletli yönetimin reayaya huzur sağlayacağı, huzur ve güven içinde yaşayan reayanın üretiminin artacağı, bunun ise zenginlik getirip, devlet hazinesine giren vergi gelirlerinin artacağı, bunun sonucunda padişahın güçlü ordular besleyebileceği ve dolayısıyla güçlü bir orduya sahip padişahın iktidarının da güçlü olacağı düşüncesi hâkimdi.

Hint-İran devlet geleneği, adaleti hükümdarın mutlak iktidarının bir lütuf ve keremi olarak gördüğünden, hükümetin tarafsız ve

Resim 2
Sultan III. Murat'ın tahta çıkışı, *Şehinşahname,* Seyyid Lokman

4 Kınalızade Ali, Ahlak-ı Alai, (Bulak: 1833), 47.

Resim 3
Adalet dairesi

adaletli bir yönetim göstermesini temelde hükümdarın ahlaki nitelikleriyle ilişkin bulmuştur. Orta Asya Türk geleneği ise adaleti, devlet kurucusunun bir araya getirdiği kanunlar bütününün, ya da yasaların taraf tutulmaksızın uygulanması olarak görmüştür.

Fatih Sultan Mehmet (1451-1481) dönemi imparatorluğa geçişin sağlandığı, imparatorluk kurumlarının temellerinin sağlam bir şekilde atıldığı ve padişahın otoritesinin ülke genelinde gerçek anlamda tesis edildiği bir dönemdir. Batıda ve Doğuda yapılan fetihlerle ülkenin sınırları genişletildiği gibi, çıkarılan kanunlarla da bu dönemde Osmanlı devlet sistemi temel toplumsal ve siyasal yapısını kazanmış ve merkezî bürokrasinin yeniçeriler vasıtasıyla gücü pekiştirilerek,

merkezî-mutlak bir yönetimin temelleri sağlam bir şekilde atılmıştır. Bu dönemde merkeziyetçi bir yönetimi gerçekleştirebilmek üzere kul ve tımar sistemlerinin etkin bir şekilde devlet yönetiminde kullanıldığı görülmektedir. Devşirme kökenliler kul sistemine yoğun bir şekilde dâhil edilerek, bu sistem içinde yetiştirilen yetenekli devlet adamları merkez ve taşrada başta vezir-i azamlık, vezirlik, beylerbeylik ve sancakbeyliği gibi üst düzey devlet görevleri ile diğer muhtelif idarî ve askerî görevlere getirilmek suretiyle merkeziyetçi bir yönetim kurulmuş ve padişahın gücü ve otoritesi devlet içindeki bütün gruplar üzerinde hâkim bir duruma getirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin Klasik Dönemde merkez yönetim organı olan ve sarayın Bîrûn (dış) kısmında toplanan Divan-ı Hümayun klasik şeklini Fatih döneminde almıştır.

Osmanlı devlet teşkilatı, kuruluşa paralel olarak sistemli bir gelişme göstermiş, askerî, idari, hukuki alanlarda ihtiyaç kendini gösterdikçe Türk ve İslam devletleri tecrübesinden hareketle ancak kurumları aynen kabullenmeden bünyesine uygun şekilde teşkil etmiştir. Buna bir örnek olarak divan teşkilatı verilebilir. Bilindiği üzere bir idari kurum olarak divan teşkilatı İslam dünyasında çok gelişmiş ve hemen her idarî birim farklı bir divan ismiyle örgütlenerek sayıları kırkı geçmişti. Bu devirlerde bir divan kargaşası yaşanmıştır. Osmanlı döneminde divan sistemi benimsenmiş ancak çok geniş yetkilere sahip divan-ı hümayun adıyla bir divan teşkil edilmiştir. Bu dönemde idari ve sosyal kurumlar, gelenekler, ihtiyaçlara göre çıkarılan kanunnameler ve uygulamalar çerçevesinde oluşturulmuştur.

Devletin yükselme ve olgunluk döneminde esas yapısı eski Türk töresi ile İslam devlet ve medeniyet geleneğinin iyi bir terkibi sonucunda oluşmuş, burada padişah merkez olmak üzere divan teşkilatı ile devletin idare, hukuk, maliye ve bürokrasisini teşkil eden (vezir-kazasker-defterdar-nişancı) dört rükün (erkan-ı erbaa) anlayışı esastır. Osmanlı geleneğinde bu zümreler seyfiye, ilmiye, kalemiye terimleriyle ifade edilmiş, ayrıca bunlar değişik yetki ve sorumlulukları açısından ehli örf ve ehli şer' terimleriyle metinlerde yer almıştır. Ziraat, ticaret ve sanatla meşgul reaya karşısında yönetici zümreyi ifade eden askerî terimi bu dönem Osmanlı teşkilatının üzerinde çok durulan bir kavramı olmuştur. Bu geleneksel yapı yüzyıllarca devam etmiş olmakla birlikte hiç bozulmadan ve değişikliğe uğramadan aynen kaldığını söylemek mümkün değildir.[5]

Fatih Sultan Mehmet, neredeyse Osmanlı Devleti yıkılana kadar, devletin temelleri olarak kalan siyasal, toplumsal ve idarî kuralları uygulamaya koymuştur. Merkezî hükümetin, yani siyasal otoritenin üstünlüğü dereceli olarak bütün özel ve gönüllü örgütler ile kültür ve dinî kurumlar üzerinde egemen olmuştur. Bürokrasinin zaman içinde daha özel bir toplumsal sınıf olarak ortaya çıktığı doğrudur. Ancak padişaha, bir başka ifadeyle devlete sadakat fikri devam etmiş ve bu düşünce Osmanlı Devleti'nin sürekliliğini sağlayan başlıca unsurlardan biri olmuştur.[6]

5 Mehmet İpşirli, "Osmanlı Esas Yapısının Bozulması ve Islahı Çalışmaları Üzerine Bazı Gözlemler", Türkler, c. 9, (Ankara: 2002). 839-846. **6** Armağan, "Klasik Dönemde Osmanlılarda Devlet Yönetim Anlayışına Dair Bazı Düşünceler".

12a

زنیکسو دعا گفت شیخ الانام — بعلم و بفتوی امام تمام — خداوند دین حامد مولوی — جهان را بفضل اعلی اولی

دو قاضی عسکر بارکان دین — شدند از رهبتیش کامبین

موالی بترتیب بوسید دست — بگویی جهان از غم و غصه رست

زپا بوسیش تا شرف یافتند — جز ارکان برون زو دشتها فتند — بفرخ یمین بود ارکان پای — به ینکچری و سپه رهنمای

Resim 4
Sultan III. Murad'ın tahta çıkışı, *Şehinşahname,* Seyyid Lokman.

1400

Darüşşifa

Dünyaya Türklerin tanıttığı sağlık sistemi

Anadolu Türk devletlerinin sosyal devlet anlayışı içinde önemli bir yer tutan eğitimin ayrıcalıklı bir dalı olarak tıp eğitimi, hastaya hizmet fikriyle paralel sürdürülmüş, bu tıbbî faaliyetlerin gerçekleştirildiği yapı birimleri ise darüşşifa (hastahane) ve tıp medreseleri olmuştur.

Darüşşifaları, en basit anlamda; halka sağlık hizmetlerinin sunulduğu yer olarak, tarif etmek mümkündür. Anadolu'da "darüşşifa" adından başka "şifahane", "mâristan", "bimâristan", "dârüssıhha", "dârülâfiye", "darüttıbb" isimleriyle de anılırlar. Bu sağlık kuruluşlarında din, dil ve ırk farkı gözetilmeden halka sağlık hizmeti sunulmaktaydı.

Anadolu'da inşa edilen Selçuklu ve Osmanlı dönemi darüşşifaları Nizamiye medreselerinin bilimsel hiyerarşisini aratmayan bir şekilde işlevlerini sürdürmüşlerdir. Osmanlı döneminin devraldığı darüşşifa yapılarının işlevlerini aynen sürdürmelerini sağladığı, tıp eğitimini ve sağlık hizmetlerini bireysel vakıf sistemi içinde bir sosyal yardım anlayışı olarak başından sonuna kadar götürdüğü de bilinmektedir.

İstanbul'un 1453'te Fatih Sultan Mehmet tarafından fethi ile başlayan Türk devrinde, genel eğitime verilen önemle birlikte insan sağlığına hizmet ve sağlık eğitimi de ayrıcalıklı bir şekilde önem kazanmıştı. Osmanlı Devleti'nde sağlık ve sağlık eğitimi ile ilgili hizmetler, başlangıçta Anadolu'da, Anadolu Selçuklu ve Beylikler döneminde meydana getirilen darüşşifa yapılarında ve tıp medreselerinde sürdürülmüş, bunlara ilâveten Bursa'da Osmanlı Beyliği'nin ilk üniversite nitelikli külliyesi olan Yıldırım Bayezid Külliyesi'nin yapımı 1395 yılında bitirilmiştir. Bu külliyede dinî eğitim yapılan bir medreseden başka bir de tıp medresesi ile darüşşifa yapısı da inşa edilmişti.

Yıldırım Külliyesi işlevsel yapılarının sayısal çokluğu ve çeşitliliği yönünden önemlidir. Bu külliyedeki darüşşifalar ve medreseler ise eğitim tarihi yönünden ayrıca önem taşır. Külliyedeki

darüşşifa, tıp uygulama alanı ve hastaya hizmet sunan birim olarak yer alırken, iki medrese yapısı da, biri dinî eğitim, diğeri tıp eğitimi veren yapı birimi olmaktadır. İkinci başkent Edirne'de, böyle bir darüşşifa yapısının inşası ise Sultan II. Bayezid tarafından kendi adıyla anılan külliyede yer alacaktır. Ancak daha önce İstanbul'da Fatih Sultan Mehmet'in kendi adıyla bilinen Fatih'teki Külliyesi'nde üniversite nitelikli bir kuruluşla birlikte bir de darüşşifa yapısına yer verilecektir.

15. yüzyıl ortalarında İstanbul'da Bizans'ın sadece iki sağlık kuruluşu olduğu bilinmektedir. Bunlar, Ayasofya ile Pantokrator (Zeyrek Camii) kiliseleri çevresindeki manastırlar ile misafirhane, düşkünler evi ve bir hastanenin bulunduğu yapı topluluğudur. Bu yapı topluluğu fetihten sonra Fatih Sultan Mehmet tarafından tamir ettirilmiş, "Eski İmaret" adıyla yenilenen bu kuruluşta sağlık hizmetlerinin bir süre daha devamı temin edilmiştir.

Fetih'ten 17 yıl sonra yapımı gerçekleşen Fatih Külliyesi (1456-1470) yapıları arasında yer alan darüşşifa yapısını arşiv belgelerinden bilmekteyiz. Fatih devri mimarlarından Atik Sinan'ın planlayıp inşa ettiği bilinen külliyenin yapıları içinde ayrıcalıklı bir yeri olan darüşşifa yapısından sonra, Sultan II. Bayezid, Tokat, Amasya'dan sonra Edirne'de Tunca Nehri kenarında inşa ettirdiği külliyesinde bir darüşşifa yapısına da yer vermişti. Darüşşifa sonraları "Yeni İmaret" adıyla tanınan külliye bütünlüğünün kuzeydoğu köşesinde, medrese yapısıyla bitişik olarak 1484-1488 yılları arasında yapılmıştır.

Darüşşifanın son bölümünde ise devasız akıl hastaları için revakların gerisinde altı mekân sırası yer almıştır. Evliya Çelebi, darüşşifanın batısındaki bahçelerde eczacılıkta kullanılan şifalı bitkilerin yetiştirildiğini bildirmekte, ruh hastalarının tedavisinde "müzikle tedavi" uygulandığını gördüğünü, hazırlanan ilaçların haftada iki gün ücretsiz olarak hastalara dağıtıldığını anlatmaktadır.

Osmanlı dönemi tıbbında salgın hastalıkların tecrit yapıları olarak, özellikle cüzzamın bulaşıcılığı ve yaygınlığı nedeniyle, bu tür hastalar için tecrit yapıları-cüzzamhaneler inşa ettirilmiştir. Bu tür yapıların ilkinin Edirne'de olduğu bilinmektedir. "Miskinler Tekkesi" olarak tanınan bu yapı Edirne'de Sultan II. Murad tarafından (1421-1451) inşa ettirilmiş, iki yüzyıl hizmet vermiştir.

14.-15. yüzyıllarda, Anadolu'da Osmanlı Devletine bağlanmış olan yerlerde de yöneticileri tarafından bazı sağlık kuruluşlarının inşa ettirildiği bilinmektedir. İstanbul'da ise 1514 yılında Yavuz Sultan Selim tarafından Üsküdar'da yaptırılan ve Karacaahmet Cüzzamhanesi olarak bilinen, bir mescidi de bulunan yapı, revak altına açılan bir dizi odaların "E" şeklinde planlandığı şekliyle ayrı bir öneme sahiptir.

Manisa'da Hafsa Sultan Darüşşifası, aynı isimle tanınan külliyeye 1539 yılında katılmıştır. 1522 tarihinde cami, medrese, imaret, hangâh ve sıbyan mektebinden meydana gelen külliyeye, darüşşifadan önce 1538 yılında da çifte hamam katılmıştır. Yapı Kanuni Sultan Süleyman tarafından annesi Ayşe Hafsa Sultan adına inşa ettirilmiştir. Darüşşifanın ilk hekimi çağının

bilgini Merkez Müslihiddin Efendi olup, Mesir Bayramı geleneğinin yerleşmesine yol açmıştır.

16. yüzyılın ortalarında yapılan ikinci bir darüşşifa yapısı, "Haseki" adıyla bilinen semtte, Kanunî Sultan Süleyman'ın eşi Hürrem Sultan tarafından inşa ettirilen Haseki Külliyesidir.

Mimar Sinan'ın Kanunî Sultan Süleyman adına planlayıp inşa ettiği diğer bir yapı topluluğu olan Süleymaniye Külliyesi'nde darüşşifa, tıp medresesi, eczane ve dârü'l-âkâkîr (ecza deposu) nu ihtiva eden bir tıp sitesi meydana getirmiştir. 1557 tarihli vakfiyesi ile cami kitabesi, külliyenin dokuz yıl süren inşa süresini sonucunda ortaya çıktığını gösterir.

Usta-çırak yöntemiyle darüşşifalarda hastaya hizmet paralelinde sürdürülen tıp eğitimi, Bursa'da inşa edilen Yıldırım Bayezid Külliyesindeki gibi teorik tıp bilimlerinin okutulduğu bir tıp medresesi ile uygulama ve hastaya hizmetin sunulduğu darüşşifa yapısı ve yine tedavi ile ilgili ilaçların üretildiği eczane ile bunların hammaddelerinin saklandığı depo, Osmanlı'da tıp eğitimine ve insan sağlığına verilen önemin ulaştığı zirve noktayı gösterir.

Bundan sonra İstanbul'un üçüncü yarımadası Üsküdar'da, yine Mimar Sinan'ın plânlayıp inşa ettiği Atik Valide Darüşşifası, eski örneklerde olduğu gibi tek yapı olarak inşa edilmiştir. Sultan II. Selim'in eşi ve Sultan III. Murad'ın annesi Nurbanû Sultan tarafından arazi şartlarına uygun olarak, üç kademeli bir alanda inşa edilen külliye 1570-1583 yılları arasında on bir yılda tamamlanmıştır.

Bu darüşşifalara 17. yüzyıl başında katılan

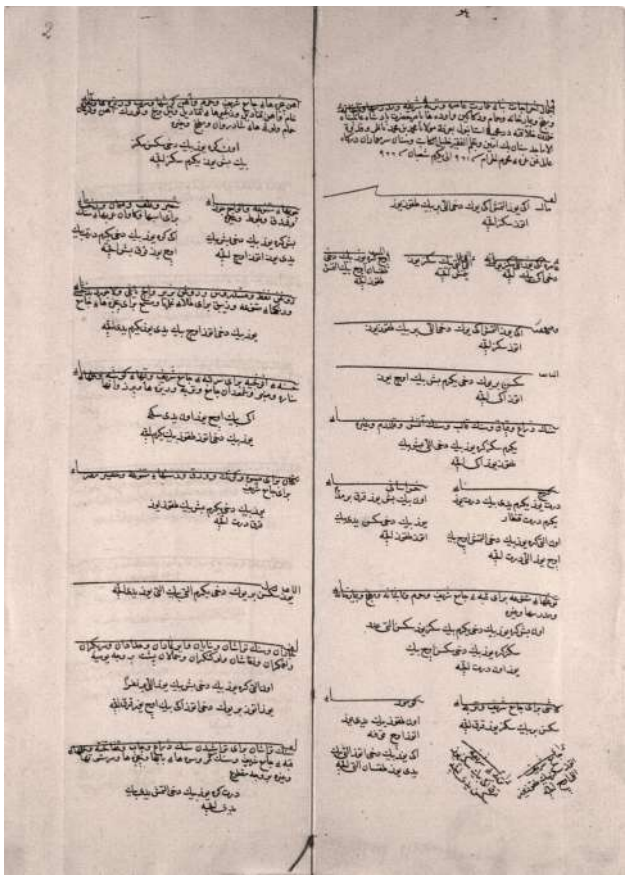

Belge 1
İstanbul'da Kanuni Sultan Süleyman adına yapılan imaret, türbe, medreseler, aşevi, mutfak, hastahane, hamam, dükkanlar ve odaların masraflarını gösterir muhasebe icmal defteri. Mehmet b. Mehmet'in işin nazırı, Sinan Bey emini, Halil katibi, Dergah-ı Ali Mimarbaşısı Sinan mimarıdır. 7 Aralık 1553-28 Mayıs 1559 tarihleri arasındadır.

yeni bir kuruluş ise Sultan I. Ahmet'in (1603-1617) Mimar Sedefkâr Mehmet Ağa'ya planlatıp, inşa ettirdiği Külliye'nin darüşşifasıdır. 1609 yılında cami ile başlayan külliyenin tamamlanması, kardeşi I. Mustafa'nın zamanında (1617-18) gerçekleşmiş, külliyeyi meydana getiren diğer yapılarla birlikte, darüşşifanın yapımı ise 1620 yıllarına kadar sürmüştür.

Osmanlı başkentinde 15.-17. yüzyıllar arasında inşa edilen darüşşifa yapılarından Süleymaniye Dârüşşifası ve Tıp Medresesi'nde teorik ve pratik tıp eğitimi yapıldığı bilinmektedir. Diğerlerinde ise bir tıp medresesine yer verilmeyip çağının eğitim yöntemi olan usta-çırak ilişkisi şeklinde eğitim yapıldığı anlaşılmaktadır.

1827 yılında İstanbul'da ilk modern tıbbiye kurulmuştur. 1826'da Yeniçeri teşkilâtını lağveden Sultan II. Mahmut yeni bir ordu kurmaya çalışırken diğer taraftan da yeni sağlık kuruluşlarının tesisine başlamış; bir askeri tıp okulu, cerrahhane ve birçok askerî hastaneler kurulmuştur. Fakat İstanbul'da 1826'daki kolera salgını ile 1843'deki çiçek salgınları yeni büyük bir hastanenin kurulması gerektiğini ortaya koymuş, böylece Abdülmecit'in annesi Bezmiâlem Valide Sultan "Bezmi Âlem Gureba-i Müslimin Hastanesi", "Bezmi Âlem Hastanesi" gibi adlarla anılan hastaneyi, 1845 yılında inşa ettirmiştir. Bu yapıyla birlikte, darüşşifa adıyla tanınan sağlık yapıları "hastane" adıyla anılmaya başlamıştır.[1]

Selçuklu Türklerinin XI. yüzyılda doğu İslam dünyasının hâkimi ve koruyucusu olarak Akdeniz'e kadar yayılmalarının sadece Türk ve İslam tarihi için değil, Avrupa tarihi için de bir dönüm noktası olduğu ancak son zamanlarda anlaşılmaya başlanmıştır. Avrupa'da Rönesans devrinin doğmasında Selçukluların oynadığı rol etraflıca araştırıldıkça, Selçukluların Avrupa kültürünü, bilhassa Avrupa tıbbını, Avrupa hastanelerini ve üniversite kuruluşlarını ne kadar çok etkiledikleri daha belirli bir şekilde ortaya çıkmaktadır

Bazı bilim adamlarınca dünyanın ilk resmî üniversitesi olarak nitelendirilen Bağdat'taki Nizamiye Medresesi, 1067 yılında Selçuklu Sultanı Alparslan tarafından kurulmuştur. Ayrıca tıp da tahsil edilen bu Nizamiye Medresesi'nin bir de hastanesi vardı. Bu medresede Bağdadî gibi eserleri sonra Latinceye çevrilen büyük İslam hekimleri ders vermişlerdir. Selçuklular Devri'nde Bağdat'ta kurulan Mustansıriye Medresesi'nde diğer ilimlerin yanı sıra tıp tahsil edildiği gibi Basra'da ayrıca bir tıp medresesi tesis edilmiştir.

Bugüne kadar ulaşabilen Selçuklu hastanelerinden Halep'teki ve Şam'daki Nureddin Hastaneleri (1154), Kayseri'deki Gevher Nesibe Hastanesi ve Gıyaseddin Keyhüsrev Tıp Okulu (1206), Sivas'taki Keykavus Hastanesi (1217), Divriği'deki Behramşah'ın kızı Turan Melik'in Hastanesi (1228), Tokat'taki Gök Medrese denilen Pervane Bey Hastanesi (1275), Çankırı'da Atabey Ferruh Hastanesi (1235) ile Kastamonu'daki Ali b. Pervane Hastanesi'nin (1272) ilmi olarak araştırılması ile Selçuklu Türklerinin eski vatanlarından; haç şeklinde 4 eyvanlı planlarını ve sonradan Avrupa'da gotik mimarisinin gelişmesine yol açan kubbe konstrüksyon özelliklerinin yanı sıra 12 hayvanlı takvimlerinden esinlenen hayvan figürleri ile ay ve güneş motiflerini

1 Gönül Cantay, "Osmanlı Mimarisinde Darüşşifalar", *Osmanlı Sağlık Kurumları Sempozyumu,* (Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2008), s. 67-79.

Resim 1
Şam Nureddin
Bimaristanı

Resim 2
Kayseri Gevher Nesibe
Tıp Medresesi ve
Darüşşifası taç kapısı

Resim 3
Sivas Divriği Darüşşifası
Taç Kapısı

birlikte ön Asya'ya getirdikleri görülmektedir.

Bilim tarihi açısından çok önemli bir husus da, İslam dünyasında devlet tarafından tesis edilen ilk resmî üniversiteler mahiyetindeki medreselerin ve tıp eğitiminin yapıldığı klinik ve tıp fakültesi niteliğindeki ilk hastanelerin, Selçuklular Dönemi'nde yaygın bir şekilde tesis edilip, bunların bir kısmının yapı olarak da bugüne kadar ulaşan bu türdeki en eski binalar olarak hala ayakta durmalarıdır.

Selçuklulardan önce, Emeviler ve Abbasiler Dönemi'nde Şam ve Bağdat'tan, İslam'ın yayıldığı diğer bölgelere kadar birçok hastane yapıldığı biliniyorsa da, bunların hiçbiri yapı olarak bugüne ulaşamadığı gibi, o devirlerde bu hastanelerde tıp eğitimi yapıldığına dair, kaynaklarda açık bilgilere rastlanmamaktadır. Şam'daki Nureddin Hastanesi (1154), Kayseri'deki Gevher Nesibe Hastanesi ve Tıp Medresesi (1206) gibi günümüze kadar ulaşan en eski İslam hastane ve tıp tahsili yapılan müesseseler Selçuklular Dönemi'nde tesis edildikleri gibi, İslâm dünyasında tıp eğitimine ait en geniş bilgiler Selçuklu Dönemi'ne aittir.

Selçuklular Dönemi'nde, Adûdî Hastanesi'nde Galenos'un Hıfzıssıhhası üzerinde yapılan ve bu hastanenin başhekimi Haravî tarafından okunup tıp doktora tezi olarak kabul edildiği belirtilen *Kitabu Calinos fi Tedbiri's-Sıhha* adlı eserin varlığı Ayasofya Kütüphanesi'nde bugün mevcut bir yazma eserden anlaşılıyor. Bu tezin bugüne kadar ulaşan en eski tıp doktora tezi olması ve bu usulün Avrupa'daki tıp fakültelerinde bu şekilde tez yapılmasını etkilemesi Selçuklular Dönemi'nde, Selçuklu hastanelerinin tıp eğitiminde ulaştıkları gelişmeyi simgelemesi bakımından önemlidir.

Bugün hâlâ eski haliyle ayakta duran Şam'daki Nureddin Hastanesi, Orta Asya Türk evleri ve Selçuklu medreseleri gibi bir iç avlu etrafında çift eksenli haç şeklinde 4 eyvanlı bir yapıdır. Nureddin Hastanesi örnek alınarak 1284'te Kahire'de Türk asıllı Memlûklu sultanı Kalavun'un tesis ettiği Kalavun Hastanesi'nde aynı şekilde teori ve pratiğe dayalı tıp eğitimi yapıldığı ve İbnü'n-Nefis'in bağışladığı kitapları da ihtiva eden büyük bir kütüphanesinin de olduğu biliniyor.

Selçuklular Dönemi'nde hastanelerde teori ve pratiğe dayalı tıp eğitiminin gelişmesine diğer bir misal de, Anadolu'da (Kayseri) 1206 yılında tesis Gevher Nesibe Hastanesi ve Gıyaseddin Keyhüsrev Tıp Medresesi'nin yan yana ikiz bir kompleks olarak inşa edilmiş olmasıdır. Aynı geleneğin 1555'te Süleymaniye Külliyesi'nde devam ettiği görülür. Bağdat'ta Nizamiye Medresesi'nde tahsil eden ve Galen'in yanlışlarını bulan ünlü hekim Bağdadî'nin (1162-1231) Selçuklu beylerinden Mengücekoğullarından Alaeddin Davut b. Behram'ın yanında Erzincan'da çalışırken, bu Selçuk beyinin kızı Turan Melik'in Doğu Anadolu'da Divriği'de yaptırdığı kendi ismiyle anılan ve bu gün ayakta duran hastanenin inşasında hekim olarak fikir vermiş olması, Selçuklu Dönemi'nde hastanelere verilen önemi göstermektedir.

Selçukluların son döneminde 1309'da Anadolu'da Amasya'da tesis edilen hastanede tıp eğitiminin İlhanlılardan sonra Osmanlılarda da

devam etmesine güzel bir misalde bu Amasya Hastanesi'nde 14 yıl hekim ve hoca olarak çalışan Türk hekimi Şerafeddin Sabuncuoğlu'nun hasta ve hekim resimleriyle ameliyatların gösterildiği *Cerrahiyetü'l-Haniye* adlı bir eseri Türkçe olarak 1465'te yazmış olması ve bu hastanede öğrencisi olan Muhyiddin Efendi'nin bilahare Osmanlı sarayında hekimbaşı olurken, diğer öğrencisi Gıyas İbn Muhammed İsfahanî'nin vatanı İran'a döndüğünde Safevî şahının saray hekimi olarak *Miratü's-Sıhhat* isimli bir tıbbî eser yazmasıdır.

Selçuklular Dönemi'nde Bağdat'a kadar gelip, oradan topladığı ünlü İslam hekimlerinin eserlerini Salerno'da Latinceye tercüme eden Constantin Africanus vasıtasıyla bu eserlerin Salerno ve diğer Avrupa Tıp Fakültelerinde ders kitabı olarak okutulması da tıp eğitiminde Selçuklular Dönemi'nde erişilen yüksek düzeyin Avrupa'yı etkilemesi yönünden önemlidir.

Ayrıca, 1178'de Adûdî Hastanesi'nde tıp doktorası mahiyetinde yapılmış bir tezin mevcudiyeti de Selçuklular Dönemi'nde hastanelerde tıp eğitiminde bitirme imtihanlarından başka doktora mahiyetinde hekim olarak icazet alabilmek için tez yapıldığı da anlaşılıyor.

Hipokrat Andının Ebu Süleyman tarafından Arapçaya *Kitabü'll-Ahd* adıyla çevrildiği, İbnü'l-Kifti'nin eserinde belirttiği üzere Halife el-Muktedir döneminde 931 yılında şikayet üzerine Bağdat'taki bütün hekimlerin halifenin iş yerlerinin kontrolörü (Muhtesib) Ebu Batiha'ya emri ile saray hekimi tarafından imtihan edildiği ve kontrol için Hisbe denilen teşkilatın tesis edildiği bilinmesine rağmen Muhtesiplerin Selçuklular Dönemi'nde hekimleri nasıl ve hangi esaslara göre sınavdan geçirerek Hipokrat Andı yaptırdıklarını ve bu andın metnini 12. yüzyıl yazarı Şaizari sayesinde öğreniyoruz.

Anadolu Selçuklularında da 13. yüzyılda buna benzer şekilde hekimlerin kontrol edildiğine dair, Kayseri'de Gevher Nesibe Hastanesi ve Tıp Medresesi'nde çalışmış olabileceği tahmin edilen hekim Zekioğlu Ebu Bekir Sadr-ı Konevî'nin bir mektubundan yabancı ülkeden gelen hekimlerin 13. yy.'da Anadolu Selçuklularında resmî tabipler tarafından herhalde bir Muhtesib'in de nezaretinde sınavdan geçirilerek, sonucun o şehrin kadısına bildirildiği anlaşılıyor. Selçuklulardaki hekimleri bu kontrol sisteminin katolik İspanya'daki şehirlerde hermandades, comunidades, germanias adı altında tesis edildiği Prof. H. Schipperges'in araştırmalarından anlaşılmaktadır.

Selçuklular Dönemi'nde gelişen bu sistemin Sicilya'da aynen uygulanmaya başlandığı 1140'ta ihdas edilen II. Roger'in Sağlık Kanunnamesi'nde, hekimlik icra edeceklerin bu işle ilgili memur ve hekimlere (yargıçlara) müracaat ederek onların imtihanından sonra verecekleri karara uymalarını öngören maddesinden anlaşılmaktadır. Sarayında, önce Anadolu Selçuklu sultanının sarayında çalışan hekim Yakûbî'nin de çalıştığı Sicilya ve İtalya İmparatoru Friedrich von Hohenstaufen zamanında, bu Selçuklu sisteminin gelişerek 1231 ve 1241'de Constitutiones Medicinales adı altında İtalya ve Sicilya'da hekimleri imtihanı, icra-i tababet etmeleri ve

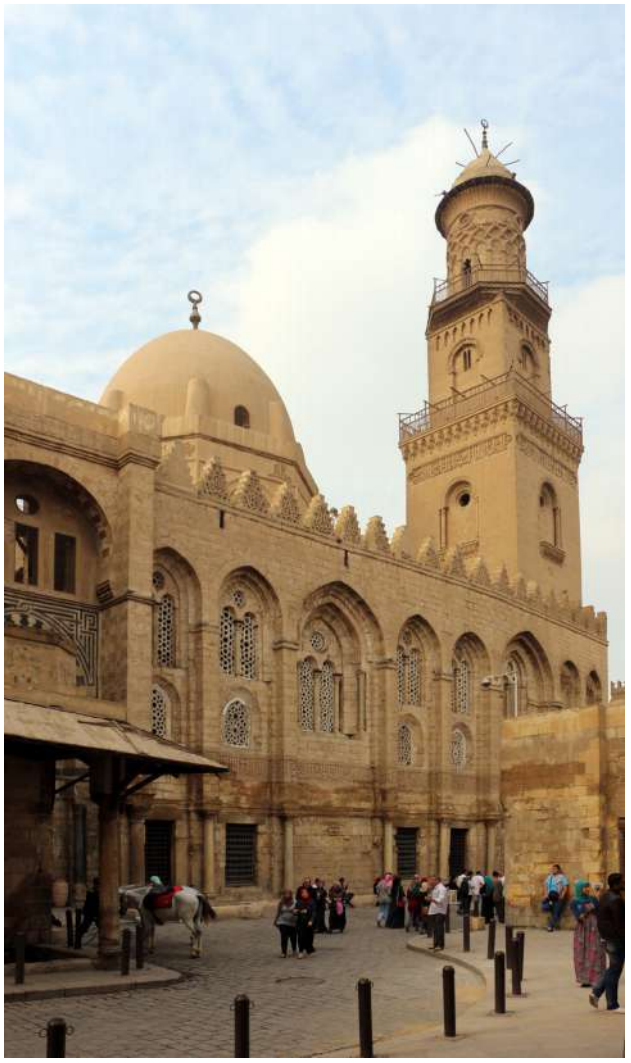

Resim 4
Mısır Kahire'deki Kalavun Medresesi ve Darüşşifası

Resim 5
Madrid'teki Puerta de la Latina hastanesinin ayakta kalan giriş kapısı

hekimlerin eczacılık yapamayacağı gibi esasları getiren kanunun çıkarıldığını biliyoruz.

Salerno tıp okulunda okutulan derslerin ve kitapların Selçuklu hastanelerinde hekim olmak için okutulan Huneyn İbn İshak, er-Razi, İbni Sina, Galenos ve Hipokrat'ın eserleri gibi hemen hemen aynı eserler olması ve 1231'de II. Friedrich'in çıkardığı bu Constitutiones medicinales'ten çok önce 1178'de, Selçuklular Dönemi'nde Bağdat'ta Adûdî Hastanesi'nde hekim olmak için yapılan tıp doktorası tezinin bir nüshasının bugün Ayasofya Kütüphanesi'nde bulunması, Salerno'daki Tıp Okulu'nda Selçuklu hastaneleri ve tıp okullarının tesirlerini göstermesi bakımından çok önemlidir.

Hipokrat Andı Orta Çağ'da Salerno üzerinden Hıristiyan Avrupa'ya gelerek, Antik dönem tıbbi etik geleneğinin yerleşmesi 13. yüzyılda mümkün olabilmiştir. Enteresan olan bir diğer husus da, Türk tıbbının Batılılaşmasında büyük

bir dönüm noktası olan Galatasaray'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane, Viyana'daki Josefinum örnek alınarak 17 Şubat 1839'da tesis edildikten sonra, ilk mezunların 18 Eylül 1843'te bitirme töreninde Sultan Abdülmecid huzurunda Hipokrat Andına benzer bir andı yapmalarıyla bu geleneğin bizde tekrar yerleşmesi ve bugün de hâlâ devam etmesidir. Bu yemin metni Selçuklular Dönemi'nde 12. yüzyılda yapılan Hipokrat Andına çok benzemektedir. Böylece Hipokrat Andının hekimlik tahsilini tamamlayanlarca yapılmasının Selçuklular döneminde yerleşerek oradan 13. yüzyılda Salerno ve diğer Avrupa tıp fakültelerine geçtikten sonra 1843'te Viyana üzerinden tekrar Türkiye'ye gelerek bugüne kadar süre bir gelenek halini aldığı gerçeği ortaya çıkmaktadır.

Avrupa'da üniversitelerin doğup gelişmesinde Selçuklu tesirlerinin ne kadar büyük olduğunun diğer bir delili de, 1254'te tesis edilen Paris Üniversitesi'nde öğrencilerin milliyetlerine göre dörde ayrılmasında, ondan 30 yıl önce, Bağdat'ta Selçuklu Dönemi'nde 1223'de açılan ve tıp tahsilinin de yapıldığı ikinci üniversite niteliğindeki Mustansırıyye Medresesi'nde öğrencilerin mezheplerine göre dörde ayrılmasının etkili olmasıdır.

Selçuklu Atabegi Nureddin Zengi'nin Şam'da tesis ettiği meşhur hastanede yetişmiş meşhur hekimlerden İbnü'n-Nefis'in akciğer dolaşımını William Harvey'den çok önce keşfi, İbnü'l-Kuf'un kılcal sistemi Malpigi'den önce keşfi, 1218'de Haçlı ordusu ile gelen Hugo Borgognoni'nin (ö. 1258) bu muhitte hastayı esrar, banotu ve âdemotu suyuna batırılmış süngerle anestezi yaptıktan sonra ameliyat yapma usulünü ve cerrahinin diğer metotlarını İslam hekimlerinin tarzında öğrenerek, Haçlı seferinden Bologna'ya dönüşünde tatbik etmesi, Bologna'da tahsil eden anatom Mondino de Luzzi'nin (1275-1326) insan cesedi üstündeki teşrihlere dayanarak çoğu deyimleri Arapça olan ilk anatomi kitabını yazması hep Selçuklu tababetinin ve onun temsilcisi Şam'daki Nureddin Hastanesi'nin tesiriyle açıklanabilir.

Sadece bu hastanede yetişen ve hocalık eden meşhur hekimlerin tıbbi eserleri değil Nureddin Hastanesi'nin mimarisi ve organizasyonu da gerek İslam gerekse Avrupa hastanelerini etkilemiştir. Haçvari 4 eyvanın kesiştiği merkezi yerdeki kubbesi ile Kahire'deki Kalavun Hastanesi'nin, 1457'de Mimar Antonio Filarete'nin Milano'da inşasına başladığı ve sonradan Avrupa'daki Rönesans hastanelerine tesir eden "Ospedale Magiore" Hastanesi'ne örnek olarak alındığı görülüyor. Selçuklu Devri hastanelerinden Şam'daki Nureddin Hastanesi'nin ve Kahire'de Türk Memlûklu Sultanı Kalavun'un 1284'te tesis ettiği hastanenin 4 eyvanlı haçvari planlarıyla İtalya'daki, İspanya'daki ve dolayısıyla diğer Avrupa ülkelerindeki haç şeklinde planlı Rönesans hastanelerini etkiledikleri anlaşılmaktadır.

Şam'daki Nureddin Hastanesi ve tıbbiyesinde Nureddin Zengi'nin arması olarak rastlanan "Fleur de Lis" motifinin, Kahire'de Kalavun Hastanesi'nde biraz başka şekilde Türk Memlûklu Sultanı Kalavun'un arması olarak yer aldığı gibi, Haçlı Şövalyelerinin 1440 ila 1489 seneleri

Fransa Krallığı
armasındaki
fleur de lis kullanımı

1992-1998 yılları
arasında kullanılan
Bosna Hersek arması

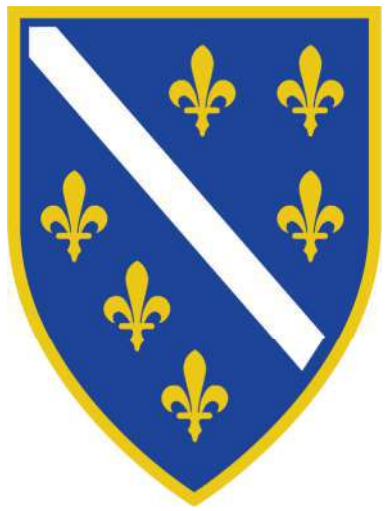

İtalya Floransa'nın
şehir arması

Resim 6
Fleur de Lis; zambak çiçeği motifi. Nurettin Zengi'nin arması sonradan Haçlı seferleri aracılığıyla Avrupa'ya taşındı

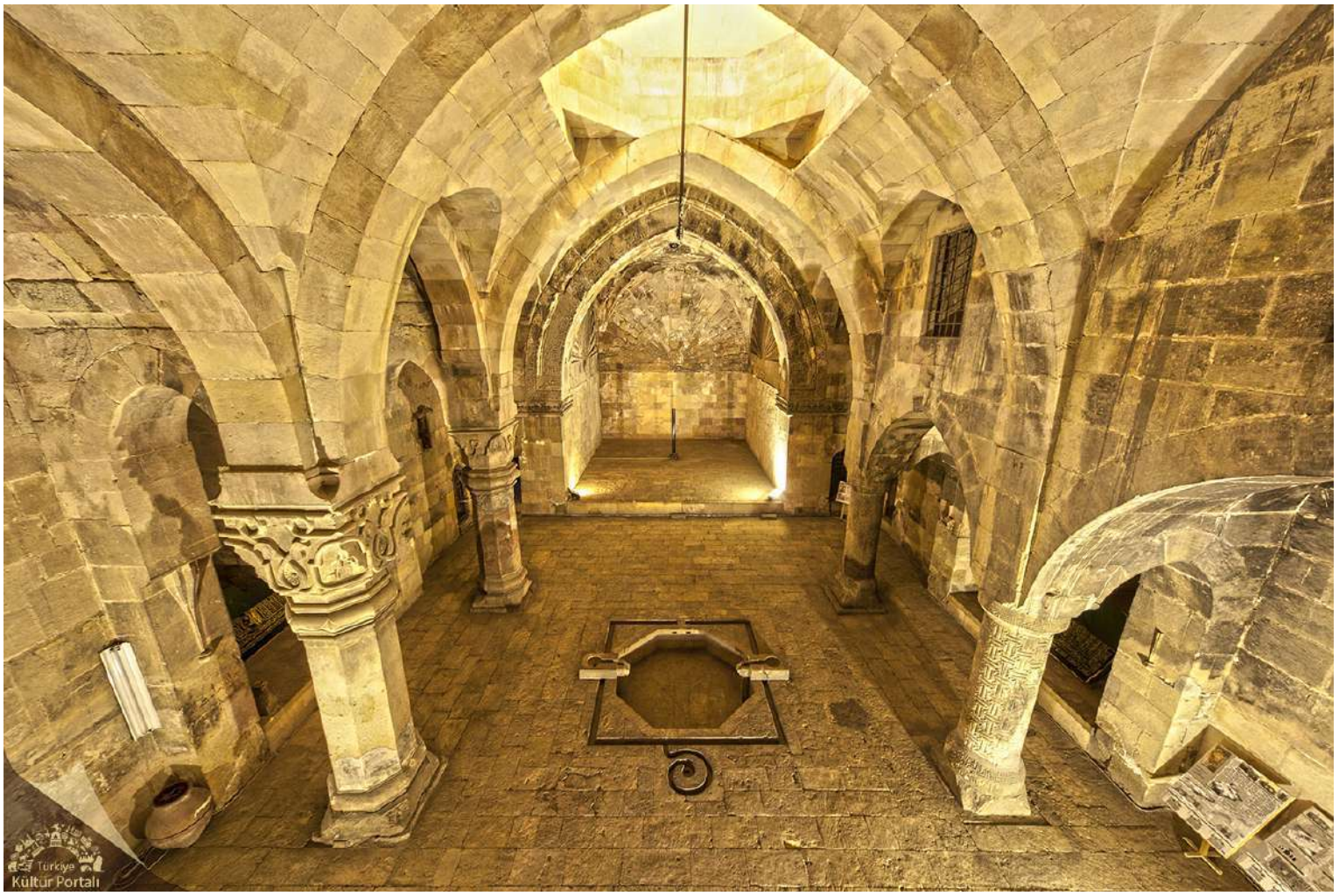

Resim 7
Hopital-Saint-Blaise ve Divriği darüşşifası iç mekanları. Fransa'daki bu hastane Divriği darüşşifası iç mekanı örnek alınarak yapılmıştır

arasında Rodos'ta inşa ettikleri bugün hâlâ duran hastanenin üst kattaki hasta salonunda da kullanıldığı görülmektedir Nureddin Hastanesi'nde, kurucusunun arması olarak kullanılan bu "Fleur de Lis" motifinin daha sonraları Haçlı seferleri vasıtasıyla Avrupa'ya giderek Fransız kralının arması olması, bu Şam'daki Nureddin Hastane ve Tıbbiyesi'nin kültür tarihi bakımından da önemini göstermektedir.

Avrupa'nın en eski tıp fakülteleri Montpellier'in Padua'nın 1222'de, Napoli'nin 1224'te, Paris'in 1254'te, Oxford'un ve Viyana'nın 13. yüzyılda kuruldukları düşünülürse, onlardan daha eski olan Şam'da 1154'te bundan 848 yıl önce kurulan bu Türk Tıbbiyesi Nureddin Zengi Hastanesi, yetiştirdiği, akciğer kan dolaşımını William Harvey'den önce keşfeden İbnü'n-Nefis, kılcal sistemi Malpigi'den önce bulan, bilinen en eski üniversal tıp tarihini yazan İbn Ebi Useybiye, gibi hekimlerle tıbbın gelişmesini etkilediği gibi, mimari ve organizasyon bakımından da gerek Türk İslam gerekse Avrupa'daki Rönesans devri hastane ve tıp fakültelerini etkilemiştir. Sadece Şam'daki bu Selçuklu Tıp Merkezi değil, birer Tıp Merkezi niteliğindeki diğer Selçuklu hastaneleri de Avrupa'daki hastaneleri etkilemişlerdir. Hospital Saint-Blaise Hastanesi'ndeki kubbe konstrüksiyonu, Kurtuba'da Emeviler zamanında inşa edilen caminin mihrabı üzerindeki kubbenin ve Divriği'deki Selçuklu hastanesinin bir kopyasıdır.

Tokat'ta tesis edilen, bugün Gök Medrese adıyla bilinen Selçuklu Hastanesi iç avlu etrafına gruplanan revaklarla çevrili ve iki katlı yapı şekli ile Müslümanların Gırnata'da 14. yüzyılda tesis ettikleri hastane ile 15. yüzyılda tesis ettikleri Corral del Carbon diye anılan kervansaraya ve bilahare Katolik İspanyolların 15. yüzyılda tesis ettikleri Onate-Universitad-üniversite binası ile 16-17. yüzyılda Medina del Campo-Hospitali'ne benzemesi Selçuklu Hastanelerinin Avrupa hastane ve üniversite mimarisine ne derecede etkili olduğunu gösterir.[2]

13. yüzyıla kadar hastaneyi bilmeyen Avrupa, Haçlı seferleri sırasında tanıdığı dârüşşifâları örnek alarak İtalya'da Saint İspirto, Paris'te le Quinzième hastanelerini kurmuş, bunları diğerleri takip etmiştir. Sonuç olarak, Fransız tarihçisi Claude Cahen'in dediği gibi, "Orta Çağ'da İslam dünyasındaki entelektüel canlılık, Avrupa ve Bizans ile mukayese edildiğinde, hayranlık verici şaşkınlık yaratmaktadır".[3]

Selçuklu hastanelerinin ve tababetinin sadece Avrupa'yı değil Cengiz Han'ın tesis ettiği Moğol İmparatorluğu zamanında Çin'deki hastane kuruluşlarını da etkilediği son senelerde Alman ve Japon Sinologlarının yaptıkları ilmi araştırmalarla ortaya çıkmıştır. Kubilay zamanında Çin'de, Türkistan ve İran'daki Selçuklu hastaneleri tarzında üç hastanenin tesis edildiği bilinmektedir.

Böylece birer Tıp Merkezi niteliğindeki Selçuklu hastanelerinin ve tababetinin, Çin'den İtalya, Fransa ve İspanya'ya kadar büyük bir sahayı etkiledikleri görülmektedir. Bunun neticesi olarak Avrupa'da tıbbi Rönesans'ın doğmasında büyük bir rolünün olduğu söylemek yanlış olmayacaktır.[4]

2 Arslan Terzioğlu, "Yerli ve Yabancı Kaynaklar Işığında Selçuklu Hastaneleri ve Tababetin Avrupa'ya Tesirleri", *Türkler*, 5, 728-741. 3 Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2016), s. 230-233. 4 Terzioğlu, "Selçuklu Hastaneleri", s. 728-741.

Resim 8
Tokat Gökmedrese darüşşifası. Dıştan ve içten görünüm

1453

Osmanlının askerî üstünlüğü

Silah teknolojisi, lojistik, taktik

Fatih Sultan Mehmet'in 1453 yılında İstanbul'u fethi Orta Çağın bitişini yeniçağın başlangıcını temsil eder. Hem Osmanlı hem de Bizans kaynakları İstanbul'un düşmesinin nedenleri arasında kuşatma sırasında toplarla surların yıkılmasını gösterirler. Şüphesiz surların o güne kadar görülmemiş büyüklükte ve güçte toplarla dövülmesi devasa sur duvarlarının dayanamayarak yıkılmasına yol açmıştı. Ayrıca Bizanslılar ile Latinler arasında anlaşmazlık çıkması ve savunma başkumandanı Longo'nun yaralanıp kumandayı bırakması sonuç üzerinde etki yapmış başlıca olaylar olarak kaydedilir.[1]

Barutun geliştirilmesi ve barutla çalışan ateşli silahların savaşlarda kullanımı geç Orta Çağ tarihinin en önemli olaylarından biridir. İlk ateşli silâhlar 1280'lerden itibaren Çinliler tarafından kullanılmıştır. Bu yeni silah yirmi otuz yıl içinde hem İslâm âlemine hem Hristiyan Avrupa'ya ulaştı. Özellikle 1320 ve 1330'larda Avrupa'daki meydan muharebelerinde ve kuşatmalarda ilk defa görüldü. Topun ve barutlu el silahlarının geliştirilmesi ve İslâm âlemindeki yaygınlaşmasında Osmanlılar önemli rol oynadı. Osmanlıların ateşli silahlarla 14. yüzyılın son çeyreğinde Venedik, Dubrovnik, Bosna, Sırbistan, Ceneviz ve Bizans gibi devletler veya onların tebaaları vasıtasıyla tanışmış oldukları düşünülür.

Osmanlılar, 1440'lardaki Osmanlı-Macar savaşları esnasında sahra topçuluğu ve tabur taktiğiyle de tanıştılar. Bu tarihten sonra toplar gerek kuşatmalarda gerekse meydan muharebelerinde daha da önem kazandı. 1453'te İstanbul'un fethinin de gösterdiği gibi Osmanlılar topu ve yeni barut teknolojisini hem kuşatmalarda hem gemileri batırmada çok etkili biçimde devreye soktular. Avrupa devletlerinde topçuların profesyonel askerlere dönüşmesi 1500 ile 1700 tarihleri arasındaki uzun bir zaman diliminde gerçekleştiği halde, Osmanlılarda topların döküm ve kullanımıyla görevlendirilen Kapıkulu Ocağı'nın yaya kısmından olan Topçu Ocağı muhtemelen

1 Halil İnalcık, "Mehmed II", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*.

Resim 1
Zonaro'nun Fatih Sultan Mehmed'i fetih sırasında Topkapı'dan İstanbul'a girerken resmettiği tablosu

II. Murad devrinde teşekkül etmişti. Topların ve top mühimmatının taşınması ve top arabalarının imal edilmesiyle vazifeli Top Arabacıları Ocağı'nın ise 15. yüzyılın ikinci yarısında oluştuğu tahmin edilir.[2]

1444 yılında yapılan Varna Savaşında da hem Osmanlıların, hem de Haçlıların elinde top ve tüfek bulunmaktaydı. Haçlıların topları arabalı olup Osmanlılardan daha fazlaydı. Savaş sonunda düşmanın mağlup edilmesi üzerine onların toplarının götürülmesini teklif eden Şahin Paşaya Sultan II. Murad'ın verdiği cevap hayli ilgi çekicidir: "Güzel tedbîr eyledin ki, Pâdişâh'a [II. Mehmed] armağan gerekdir ki, zîrâ biz bu gazâya oğlum pâdişâhın niyetine eylemiş idik. İmdi âna biraz hedâyâ gerekdir ki ânın gönlü şâd ola". Bu cümle Fatih Sultan Mehmet'in daha İstanbul'un fethinden önce toplara olan ilgisini göstermektedir.

Fatih Sultan Mehmet dönemi, topçuluk tarihi açısından çok önemli sayılabilecek gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. İlk olarak İstanbul kuşatması için yapılan büyük çaplı toplar ile havan topları ve daha sonra giderek geliştirilen ve 700 kg. kadar gülle atabilen muhasara topları Fatih döneminde Türk topçuluğundaki gelişmenin geldiği noktayı göstermesi açısından önemlidir.[3]

Havanlar, genellikle kabul edilen rivayete göre, ilk defa etkili bir silah olarak İstanbul kuşatmasında Haliçte bulunan düşman gemilerini batırmak maksadıyla kullanılmış ve bu haliyle bizzat Fatih Sultan Mehmet tarafından geliştirilmiştir. Fatih Sultan Mehmet, yeni bir top

2 Gábor Ágoston, "Top", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*. **3** Salim Aydüz, "Osmanlı Askeri Teknoloji Tarihi: Ateşli Silahlar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* 2/4, (2004), 265-295; *XV ve 16. Yüzyılda Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Teknolojisi,* (Ankara: TTK Yayınları 2006), s. 25.

Resim 2
Fatih Sultan Mehmed zamanında dökülmüş ve 19. yüzyılda hâlâ Çanakkale Boğazı'nda hizmet vermekte iken 1868'de İngiltere'ye hediye edilen 1464 yılı yapımı şahi top. 1807'deki İngilizlerin İstanbul harekatı sırasında altı İngiliz gemisine hasar vermişti

Resim 3
İstanbul kuşatması: Jean Le Tavernier'in (ö. 1462) 1455 sonrasına tarihlenen minyatüründe surlar önünde Fatih'in topları görülüyor. (orijinali; Bibliothèque nationale de France, 9087/207'dedir)

yaptırmak üzere topçuları yanına çağırmış ve yapılacak atışla yükseğe çıkan güllenin düşerken gemilerin ortasına inerek batırabileceğini ve bununla ilgili olarak bir kaç ağırlık ölçüsü, nispeti ve topun hedefi olacak gemilere nasıl nişan alınacağını detaylı bir şekilde izah etmiştir. Topçular tarif üzerine, istenilen havanı hazırlamışlardır.[4]

Fatih Sultan Mehmet büyük tasarısını gerçekleştirmek için topçuluk alanında yerli ve yabancı uzmanlardan yararlanmış ve kendisi de yapılacak toplar için bir balistikçi kafasıyla çalışmıştır. İstanbul kuşatmasından önce büyük bir top döktürtmüştü. Rumelihisarı'nın kıyıdaki kulesine yerleştirildikten kısa bir süre sonra Kasım 1452'de ilk defa ateş açan bu top, o sırada İstanbul Boğazı'ndan izinsiz geçmekte olan bir Venedik gemisini batırmıştı. 19. yüzyıla kadar Çanakkale Boğazı'nda Türkler tarafından gemilere karşı kullanılmış bulunan bu topun benzeri, Sultan Abdülaziz'in 1867 yılındaki Avrupa gezisi sırasında kendisini ağırlayan kraliçeye jest olmak üzere 1868 yılında İngiltere'ye hediye edilmiş olup halen müze haline getirilen Fareham'daki Fort Nelson Kalesinde bulunmaktadır.[5] Gönderilen bu antika top karşılığında ise İngiltere iki adet Armstrong topunu jest olmak üzere hediye etmişti.[6]

Avrupa'da ve Osmanlılarda görülen ilk toplar dövme demirden yapılmış olup ayrılabilen barut haznesine sahipti ve arkadan doldurulmaktaydı. İlk başlarda küçük ve kaba olan bu toplar 15. yüzyıla gelindiğinde büyük toplara dönüştü. Osmanlılar da aynı yolu takip ederek

4 Salim Aydüz, "Osmanlı Silahları, Silah Üretim Merkezleri ve Literatürü Tarihi", *Tarih Okulu,* X (Mayıs-Ağustos 2011): 1-37. **5** Muzaffer Erendil, *Topçuluk Tarihi,* (Ankara: ATASE Yayınları 1988) s. 58. **6** BOA.HR.MKT, 598/51.

Resim 4
Belgrad Kalesi'ndeki araba üzerinde altı gözlü havan topu. (Bayramoğlu Ali Ağa, Ümmü'l-Gaza, Topkapı Sarayı, Bağdat: 368)

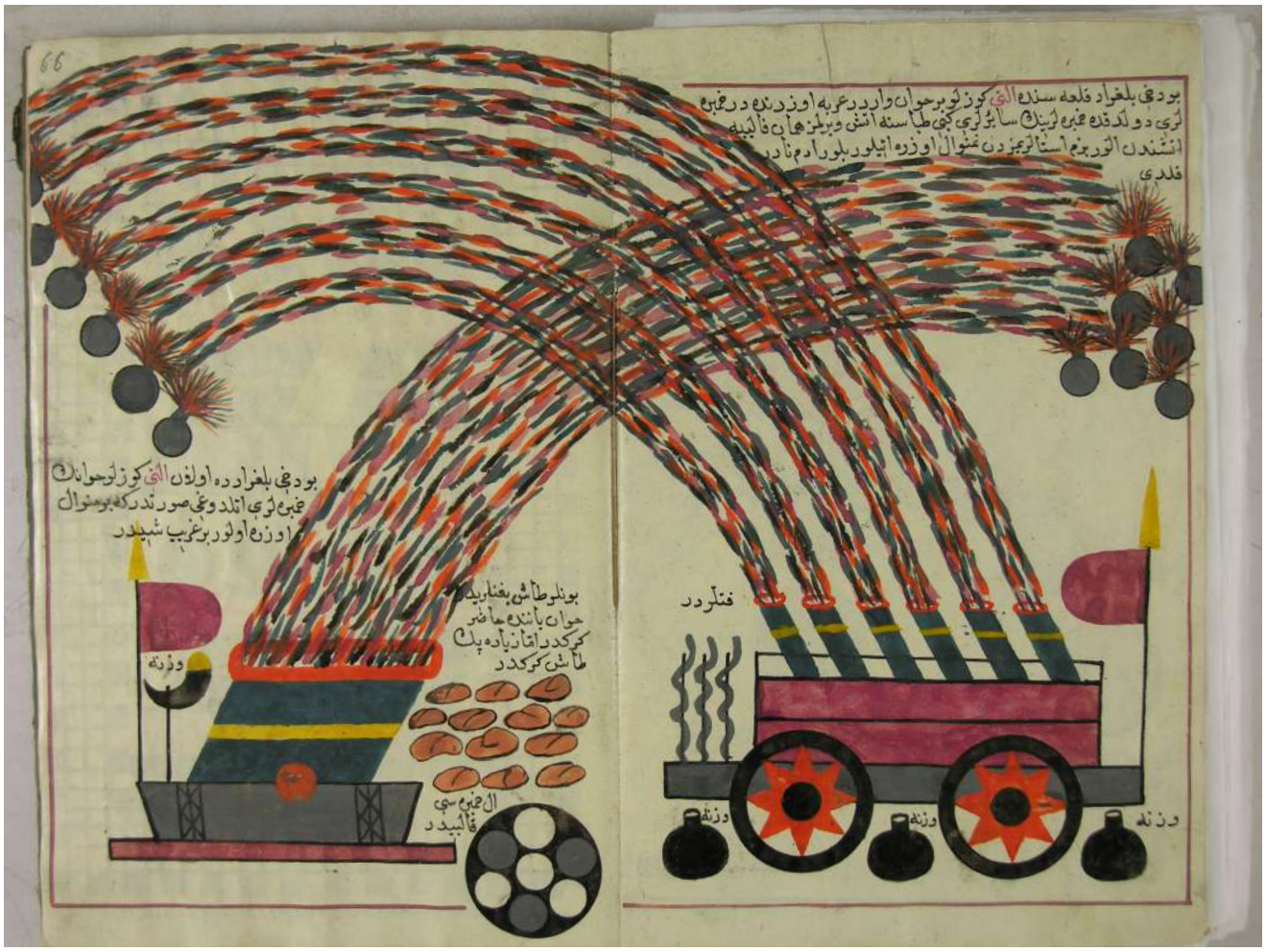

1517-1518'de Tophâne-i Âmire'de yirmi iki adet dövme büyük demir top yaptılar. 714, 558 ve 491 cm. uzunluğundaki bu toplar ortalama ağırlıklarına göre (6.210 kg.) o dönemde bilinen en büyük toplardı. 16. yüzyılın başından itibaren Osmanlıların imal ettikleri topların çoğu dövme demirden çok daha güvenilir, dâhilî barut haznesiyle tek parça halinde dökülen, birleşimi genellikle % 89,5 ile % 91,4 bakır ve % 10,5 ile % 8,6 kalay olan, taş gülle veya dökme demir yuvarlak atan tunç toplardı. Osmanlıların Fâtih Sultan Mehmet zamanında bazıları 15-17 ton gelen, 200 ile 700 kg. ağırlığında gülle atan ve o dönemin en büyük silâhlarından sayılan dev toplar döküp kullanmaları top döküm teknolojisinde ne derecede ilerlediklerinin göstergesidir. Ancak bu tür topların döküm ve nakliyesi son derece zor olup kullanımı da birkaç önemli kuşatma ve kale savunmasıyla sınırlı kalmıştır.

Osmanlı seferlerinde en çok kullanılan toplar genellikle orta tipte ve küçük çaplıydı. Bu kategoridekiler kolunburna, darbzen ve şâhî toplardan ibaretti. Osmanlı kolunburnaları İspanyol, İtalyan veya İngiliz kulverinleriyle karşılaştırıl-

dığında genel kanaatin aksine Avrupa'dakilerinden çoğu defa daha hafif kalıyordu. Darbzen, (dövücü top) adı verilen topların büyük ve orta tipleri kuşatmada, daha küçük parçaları ise sahra topu olarak meydan muharebelerinde iş görürdü. Küçük toplar saçma, eynek, prangı, misket ve şakaloz gibi adlarla anılmaktaydı. Genellikle dökme demirden olan ve adından da anlaşılacağı gibi çoğunlukla salkım atmak için kullanılan saçmalar hem kalelerde hem gemilerde, bilhassa Karadeniz ve ince donanmaların gemilerinde kullanılmaktaydı.

Agoston; Osmanlı ve Avrupa toplarını mukayese eden Batılı tarihçilerin Osmanlı topçuluğunun esasta hantal ve ağır dev toplardan oluştuğunu, dolayısıyla Osmanlı top teknolojisinin daha küçük ve hareketli topları imal edebilen Avrupa top teknolojisinden geride kaldığını ileri sürmelerinin doğru olmadığı kanaatindedir. Ona göre; Tophâne-i Âmire vâridât ve masârifat defterleriyle imparatorluğun başlıca kalelerinin cebehâne defterleri incelendiğinde Osmanlılar'ın 30 ile 500 gr. mermi atan en küçüklerinden 31 ile 74 kg. ağırlıkta gülle atan büyük balyemez ve şaykalara kadar çeşitli toplar döküp kullandıkları sonucuna ulaşılır. Aynı tespit mermisi eğri rota çizen kısa havan topları için de geçerlidir.[7]

"Osmanlıların topları o kadar da iyi seviyede değildir, daha ağırdır, kötüdür." şeklindeki Batı kaynaklı iddialara karşı Agoston ortaya kendi mukayeseli çalışmalarından örnekler koyar. Osmanlı ve Avrupa silahlarının varsayılandan çok daha benzer yapıda olduğunu gösterir. Osmanlı'nın 16. ve 17. yüzyıllarda büyük ve orta çap toplarını bronzdan dökmeye devam etmeleri nedeniyle topları aynı çaptaki Avusturya, İspanyol ve İngiliz toplarından sadece daha hafif değil, aynı zamanda daha emniyetliydi. Avrupa'nın 16. ve 17. yüzyılda demir topa yönelmesini daha ucuz olmasına bağlar. Osmanlı'nın zengin bir ülke olması ve hammadde sıkıntısı yaşamaması sebebiyle bronz top kullanmaya devam ettiğini söyler.[8]

Daha küçük bir ateşli silah olan tüfek ise ahşap kundak üzerine yerleştirilmiş namludan ve namludaki ateşleme tertibatıyla nişangâhtan meydana gelen ateşli bir el silahıdır. Osmanlı kaynaklarında tüfenk, tüfeng, tüfek şeklinde geçer. Kundaksız dövme demir namludan ibaret olup ağızdan doldurulan, taş veya demir gülle atan, uzaktan tetiksiz bir fitilli ateşleme mekanizmasıyla ateşlenen en eski silâhları küçük çaplı top veya ağır tüfek diye nitelendirmek mümkündür.

14. yüzyılın son çeyreğinde ateşli silahlarla Balkanlar'da tanışan Osmanlıların ne zamandan beri tüfek kullandıkları kesin şekilde bilinmemektedir. Tüfek kullanımıyla ilgili verilen en erken tarihleri bazı tarihçiler doğru bulmamakla beraber Osmanlıların 1443-1444 Osmanlı-Macar savaşları ile II. Kosova Savaşı'nda tüfek kullandıkları genellikle kabul edilmektedir. Bu silâhların arkebüz veya şakaloz tarzında kundaksız küçük top yahut ağır ateşli el silâhları olması muhtemeldir. Bu tür fitilli arkebüzler Avrupa'da 1380'lerden beri bilinmekteyse de bunların el silâhı şeklinde kullanılışları 15. yüzyılın sonlarına rastlar.

7 Ágoston, "Top". **58** Gabor Agoston, "Osmanlılarda Askeri Güç ve Silah Endüstrisi", *Osmanlı Askerî Tarihi,* Bilim ve Sanat Vakfı, (2011): 5-19.

Osmanlıların Balkanlar'daki sınır kalelerinde 15. yüzyılın ortalarından itibaren top ve tüfek kullandıkları arşiv kaynaklarından bilinmektedir. Kaynaklarda belirtildiğine göre Üsküp, Novoberda, Güvercinlik ve Resava gibi kalelerde top ve tüfekleri kullanan askerlerin çoğu Hristiyan topçu ve tüfekçilerdi. Yeniçeriler II. Murad döneminde ateşli el silahları kullanmış, fakat tüfekle teçhiz edilen yeniçerilerin sayısı ancak 15. yüzyılın sonlarına doğru artmaya başlamıştır. Kanûnî Sultan Süleyman'ın 1532 Viyana ve Macaristan seferi hakkında aynı senede yazılmış bir Alman kaynağında, 10.000 yeniçeriden yaklaşık 9000 kadarının ateşli silahlarla teçhiz edildiği ve 1000 kadarının sadece mızrak türü silahlar taşıdığı Türk esirlerinden alınan bilgilere dayanılarak ileri sürülmüştür.[9]

Osmanlılar, fitilli ve tetiksiz ateşleme mekanizmalı tüfekleri on beşinci yüzyıl sonlarında ve on altıncı yüzyıl boyunca geliştirerek, kendilerine özgü bir tüfek türü meydana getirmişlerdir. Taşınması ve etkili kullanımı çağdaşlarına oranla daha kolay olan ve askerî terminolojiye Osmanlı tüfeği olarak geçen bu silahın, Osmanlı ordusunun yanı sıra Yakın ve Uzak Doğu'da da tercih edildiği bilinmektedir.[10]

Yeniçeriler her ne kadar 17. yüzyılın ilerleyen yıllarına kadar fitilli tüfekleri kullanmışlarsa da Osmanlı Devleti'nde 16. yüzyılın sonlarından itibaren çakmaklı tüfekler giderek daha çok sayıda üretilmeye başlanmıştır. 16. yüzyılın sonlarından itibaren başta İspanya'da olmak üzere çakmaklı tüfeklerin daha gelişmiş çeşidi olan silahlar imal edilmiştir. Bu silâhlar Osmanlıların katkılarıyla Akdeniz'de ve Balkanlar'da çabuk yaygınlaşmıştır. Ancak ilk çakmaklı tüfekler fitilli tüfekler kadar güvenilir değildi: Çakmak aşınır, ateşleme tavasına yanlış açıdan çarpar veya horozundan düştüğü için tavadaki barutu ateşleyecek kadar kıvılcım üretemezdi. Dolayısıyla Osmanlılar da Avrupalılar gibi birleşik ateşleme tertibatlarını kullanmıştır.

16. yüzyılda tüfekli yeniçeri sayısı sabit hale gelmiş ve daha da çoğaltılmıştır. Harbe sevk edilen 7000 yeniçeri içinde en az 4 bini tüfek-

Resim 5
Yavuz Sultan Selim'in Şam'ın kuşatmasını anlatan resimde Osmanlı ordusu sol tarafta tasvir edilmiş, sağ tarafta da kale ve Memluk ordusu betimlenmiştir. Dikkati çekeceği üzere Memluk ordusunda tüfek yoktur. (Şükrü Bitlisi, *Selimname*, Topkapı Sarayı: H. 1597)

9 Gábor Ágoston, "Tüfek", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*. **10** Serdal Soyluer, "Tüfekhane-i Amire'yi Mamur Kılmak: Osmanlı Tüfek İmalatında Avrupalı Uzmanların Rolü", *Osmanlı Araştırmaları/ The Journal of Ottoman Studies,* LII (2018): 267-309.

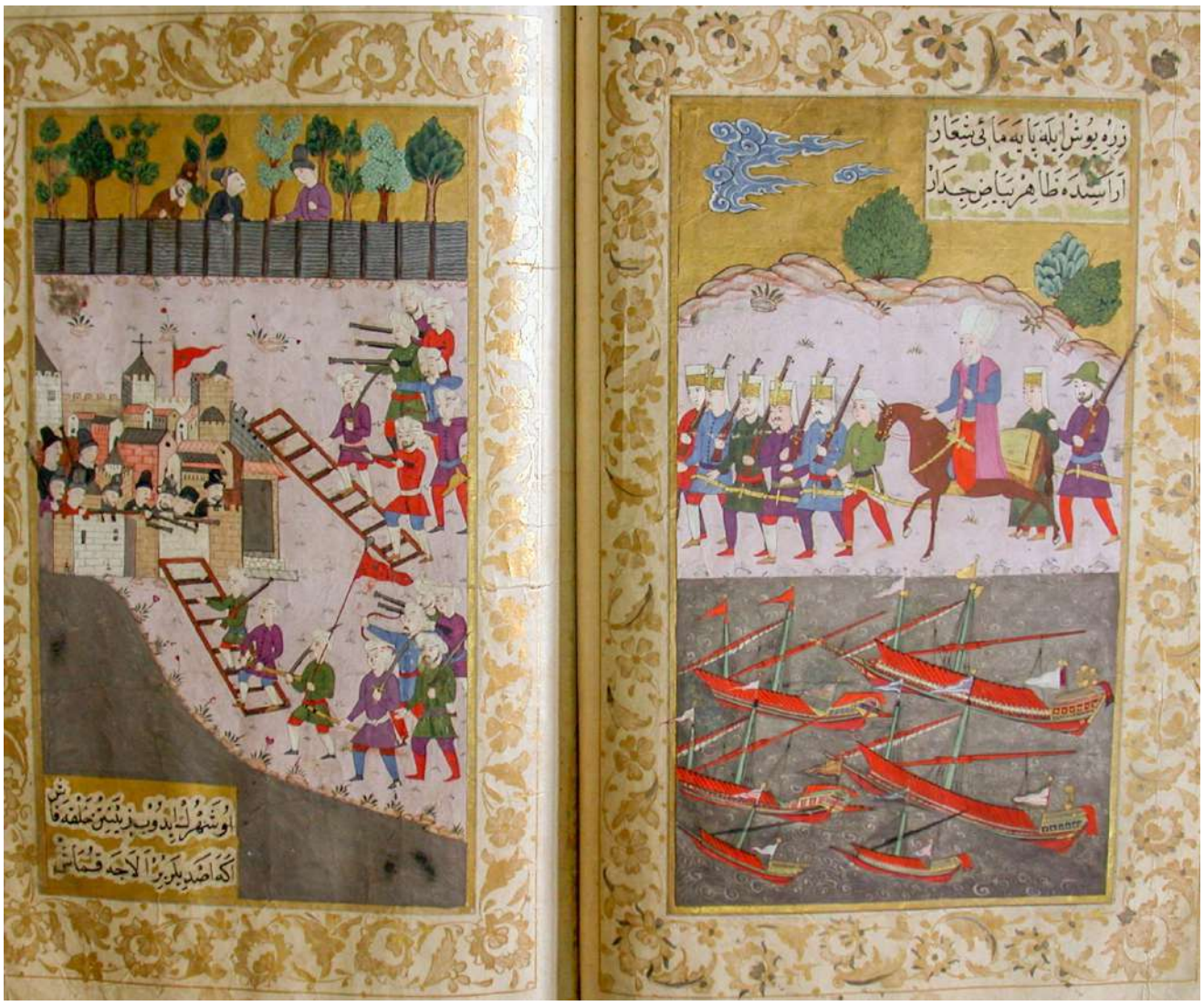

Resim 6
Kaptan-ı Derya Halil Paşa'nın 1620 yılında Marfendonia limanına çıkışı ve kaleyi zapt edişi. (*Şehname-i Nadiri,* Topkapı Sarayı, H 1124)

lilerden müteşekkil durumdadır. Bu tüfekçi yeniçeriler o kadar ihtisaslaşmışlardır ki bu silahı edinmek isteyen komşu ülkelerde de çeşitli yollarla hizmete alınmışlardı. Küçük bir örnek Çaldıran Savaşı'ndan hemen sonra Şah İsmail'in oluşturmaya çalıştığı tüfekçi birliği ile ilgilidir. Şah İsmail 1515'te Mirza Şah Hüseyin adlı tüfekçibaşısı emrinde 2.000 tüfekli askerî birlik oluşturmuşsa da bu karma askerlerden meydana gelen tüfekçiler tüfek atmakta büyük problem yaşamaktaydılar. Osmanlılarca yakalanan bir casusun sorgusu sırasında, bu şahıs söz konusu birliğin içinde Osmanlı ordusundan kaçıp gelmiş yirmi yeniçerinin dışında hiçbirinin tüfek atmak sanatıyla ilgisinin bulunmadığını söylemiş, hatta "kiminin gözünü, kiminin yüzünü" yaktığını belirtmiştir. Safeviler ancak Şah Abbas zamanında 16. yüzyılın sonlarında

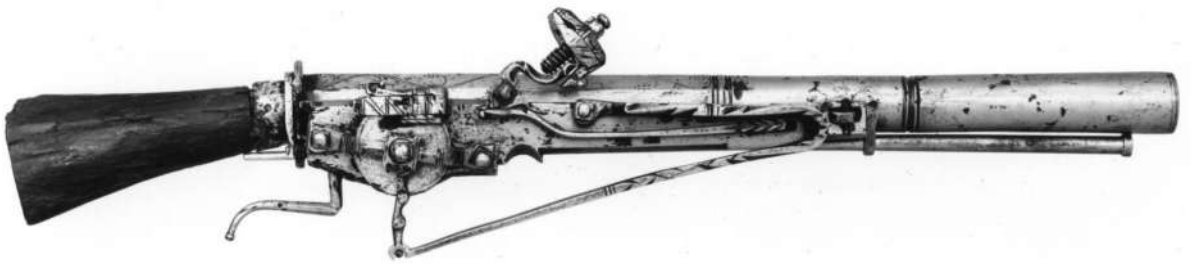

Resim 7
1520 yılına tarihlenen bir tüfek

Osmanlı benzeri "gulam" sınıfından daimi bir tüfekçi birliğini oluşturacaklardır.

Tüfeklerin gelişim çizgisinde ateşlemeyi pratikleştiren tetik tertibatının Türk tüfekleriyle ortaya çıktığı üzerinde durulmaktadır. Yani yılankavi tetik mekanizmasının mükemmelleştirilmesi Osmanlı eseri ve teknolojik katkısı olarak sunulmaktadır. Nitekim Venedik kaynaklarına göre Türk tüfekleri yılankavi bir mekanizmaya sahipti, bu ateşleme sistemine fitil yerleştirilerek barutun ateşlenmesi sağlanıyordu. Bu bakımdan müzelerde teşhirde bulunan süslü ve çoğu uzun ve geç tarihli Osmanlı tüfeklerine bakarak bunların tamamının ağır ve hantal olduğu genellemesinde bulunmak doğru değildir. Osmanlı tüfekleri hafiflikleri ve etkili kullanımıyla geniş bir yayılım sahası da bulmuştur. Özellikle 16. yüzyılın erken dönemlerinde Safevilere, Hindistan'daki Müslüman devletlere, hatta daha da ötede şöhreti Çin'e kadar uzanmıştır. Çin'de Osmanlı tüfeği ile Portekiz tüfeği rekabeti yaşandığına dair bilgiler mevcuttur. İlginç bir rivayette Memlûk emiri kendilerini Osmanlıların bahadırlığının değil, Frenklerden aldıkları ve Hz. Peygamberin sünnetine aykırı kullandıkları top ve tüfeğin yendiğini söyleyerek padişahı karşılıklı at üzerinde çarpışmaya davet ediyordu.[11]

Osmanlı tüfeklerinin kalitesiyle ilgili olarak kaynaklar çelişkili bilgiler vermektedir. 1606'da kaleme alınan bir eserde devlete ait yerlerde imal edilen tüfeklerin özel silâh imalâtçılarında bulunanlara göre daha düşük kalitede olduğundan şikâyet edilmektedir. Öte yandan, Türk tüfeklerinin metalinin kaliteli, menzillerinin ve tesir kuvvetlerinin Hristiyan tüfeklerinden daha iyi olduğunu iddia eden yabancı yazarlar da vardır. Teknoloji tarihçileri bu iddiayı teyit edip Osmanlı tüfek namlularının Avrupa'dakilere nispeten daha güçlü ve güvenilir olmasını, Osmanlı tüfek yapımcılarının Şam kılıçlarına benzer şekilde spiral halinde dürdükleri yassı çelik levhalar kullanmalarına bağlamaktadır. 17. ve 18. yüzyıllarda tüfekler daha da çeşitlendi. Osmanlılar bu yüzyıllarda teknolojik gelişmeyi iyi takip ettiler. Batıda 19. yüzyılda geliştirilen yeni tip mekanizmalı tüfekler (kapsüllü ve iğneli) kısa süre sonra Osmanlı ordusunda da kullanılmıştır.[12]

Osmanlı'da tüfek imalathanelerinin merkezi İstanbul'daki Tüfekhane-i Âmire adı verilen tesisti. Tüfekhane-i Âmire ilkin Unkapanı'nda tüfekçi esnafına ait dükkânlardan oluşan bir yapılar topluluğundan ibaretken Cibalikapı sahilinde kâgir olarak inşa edilen büyük bir binaya taşınmıştı. Avrupa ordularında kullanılmakta

11 Feridun M. Emecen, "Ateşli Silahlar Çağı", *Osmanlı Klasik Çağında Savaş,* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2015), s. 27-65. **12** Agoston, "Tüfek".

تاجدار مالک الرقاب الامم اولان پادشاه عالی جنابک پایهٔ تخت بختیار نشاننه مخفی و پوشیده
دکلدر که مرحوم و مغفور له والد بزرگوار شاه دین پناه سلطان سلیمان تغمده الله تعالی فی بحار الغفران آمین یا معین

olan tüfeklerden imal edilebilmesi maksadıyla on sekizinci yüzyılın son çeyreğinde Avrupa'dan getirtilen tüfek ustaları nezaretinde Hasköy'de ve sonra Levend Çiftliği'nde tüfek imalathaneleri kuruldu. Ancak bu girişim on dokuzuncu yüzyıl başındaki iki isyan neticesinde akamete uğradı. İsyanlarda zarar gören Levend Çiftliği'ndeki düzenek ve yetişen ustalar, Cibalikapı'daki Tüfekhane-i Âmire'ye nakledilerek modern ve kaliteli tüfek üretimi merkez tüfekhanede sürdürülmeye çalışıldı. On dokuzuncu yüzyıl ortalarına kadar Cibalikapı'daki yerinde hizmet veren müessese, buhar gücüyle Avrupa tarzı tüfek imal etmek maksadıyla İngiliz mühendisler tarafından 1830'larda Dolmabahçe'de inşa edilen büyük binaya taşındı. Ancak 1843 yılında inşasına başlanan Dolmabahçe Sarayı'nın müştemilatının gittikçe genişlemesi neticesinde Dolmabahçe Tüfekhanesi aşamalı olarak tahliye edilerek Zeytinburnu'ndaki fabrikalar yerleşkesi içerisinde inşa edilen modern silah fabrikasına taşındı. Zaman içerisinde Avrupa'dan ithal edilen tüfek imaline mahsus makine ve tezgâhların da kurulmasıyla büyüyen Zeytinburnu Silah Fabrikası, Osmanlı Devleti sona erinceye kadar devletin en önemli silah imalathanesi olarak faaliyet gösterdi.[13]

Osmanlı ordularının düzeni ve ateş gücü, 15. ve 16. yüzyıllarda görünüş itibarıyla rakiplerine göre çok etkili olmasına rağmen, göz ardı edilmiş bir yere sahip bulunmaktadır. Hatta bazı Osmanlı araştırmacıları, aslında Osmanlı savaş usullerinde ve istihkâm tarzlarında bu asırlar boyunca Batılılara nispetle bir farklılık görülmediğini, askerî yeniliklerinin ise Avrupa kökenli olduğunu ileri sürerler.

Çaldıran'da 10 bin tüfek, 600 topun bir anda ateşlendiğinden ve sesin dehşetinden söz edilmesi ilginçtir. 18. yüzyıla ait olmakla birlikte eski döneme ait çağdaş kaynaklardan aktarımda bulunan bir başka kaynakta, bu savaş sırasında yeniçeri tüfekçilerinin "yedişer nevbet tüfek attıkları", yani saflar halinde yedi kez tüfeklerini topluca ateşledikleri bilgisine yer verilir. Dönemin çağdaşı bir Selimnâme yazarı ise, yeniçerilerin yerlerinden hareket ederek ayakta "tüfeklerini durup dinlenmeksizin ateşlediklerini" açık ifadelerle belirtir, ayrıca bu bilinçsizce hedef gözetmeksizin yapılan toplu bir atış da değildir. Yazar yeniçerilerin hedefi bulduklarını ve çok iyi keskin nişancılar olduklarını söyler.

Şüphesiz böyle etkili bir atış yapabilmeleri için özel bir talim gördükleri ve ayrıca toplu ateş açabilme tekniğine de sahip bulundukları anlaşılır. Nitekim Yeniçeri Ağası'na gönderilen 1552 tarihli bir emirden, yeniçerilerin düzenli idman/talim yapıp tüfek atış tekniklerini öğrendikleri açık olarak ortaya çıkmaktadır. 17. yüzyılın sonlarında Marsigli Osmanlı tüfekçilerinin hedefe çok doğru bir şekilde nişan aldıklarını belirtmekten kendini alamamıştır. Yani Batılı meslektaşlarının düzensiz, birbirinden kopuk atışlarına mukabil yeniçeri tüfekçi birliği toplu ateş gücünü sağlayabilecek bir tecrübe sahibidir.

Burada bu bilgilerle yapılacak bir mukayese, Osmanlı uygulamasının önceliğini açık olarak gösterir. Japonya'da 1575'te Nagaşino Savaşı'nda tatbik edilen yaylım ateş taktiği ile ilgili inkâr

Resim 8
Eflaki, *Tercüme-i Sevakıb-ı Menakıb*

13 Soyluer, "Tüfekhane-i Amire".

Resim 9
Seyyid Lokman,
Şehinşahname-i Murad III,
cilt II, Vezir Ferhat Paşa
Revan seferinde

edilemez örnek, şüphesiz batıya tesir edemezdi. Ama sürekli Osmanlı ordusuyla karşı karşıya kalmış olma hâli ayrı bir şeydi. Askeri devrim tartışmalarında Osmanlı tarafının bu uygulamasının yeni ve orijinal bir temel de sağladığı kesin gibidir.

Kısaca Osmanlı geleneksel düzen ve savaş taktiklerinin, bir bakıma kendi içinde zamanına göre modernleştirilerek gelişme gösterdiği sonucuna ulaşılabilir. Sistem 17. yüzyıl boyunca da etkili şekilde sürdürülmüştür. 1683'ten itibaren başlayan Kutsal İttifak Savaşları dönemindeki yenilgiler ise Avrupa'da Osmanlıların karşısına çıkan devasa ve çok cepheli saldıran koalisyon ordularının kalabalık ve düzenli hale getirilmiş olmasıyla ilgili olabilir. Zira Avrupa askerî devrimiyle 17. yüzyıl sonunda Osmanlı gücüne yakın ordular kurulmuştu, iaşe sistemi iyi işliyordu, iyi bir komuta kademesi oluşturulmuştu, hepsinden önemlisi profesyonel askerî kurumlar ortaya çıkmıştı. Osmanlılar 1700'e kadar olan dönemde askerî teknolojiye genelde ayak uydurabilmişler ve bazı alanlarda standartları kendi başlarına belirleyebilmişlerdir. Hem kullandıkları silahlar hem de savaş yöntemleri açısından gıpta edilen konumlarını da devam ettirmiş görünmektedirler.[14]

Son zamanlarda Osmanlıların denizcilik teknolojisinde İnebahtı yenilgisi ve kara savaşları teknolojisinde de 1593-1606 Osmanlı-Habsburg Savaşı ile beraber teknolojik açıdan gerilemeye başladıkları tezi sorgulanmaya başlanmıştır. Gabor Agoston yabancı uzman istihdamı, barut ve kalay gibi hammaddelerin dışında ateşli silah ithalatının da Osmanlılara özgü olmadığı için bir gerilik belirtisi sayılamayacağını belirtmektedir. Ayrıca Osmanlıların küçük, hareket kabiliyeti yüksek sahra topları yerine, büyük çaplı kuşatma toplarını tercih ettikleri görüşünün yanlışlığını Tophâne-i Âmire ve Buda, Belgrad ve Bağdat gibi büyük kalelerin envanterlerini inceleyerek ortaya koymaktadır.

Hatta Agoston, yabancı gözlemlere dayanarak 17. yüzyıl sonunda dahi Osmanlıların kuşatma taktikleri, lağımcılık gibi alanlarda zamanına göre ileri olduklarını söylemektedir. Murphey de 17. yüzyıl sonunda kullanılan Osmanlı tüfeklerinin menzil yönünden Habsburg askerlerince kullanılanlardan daha üstün olduğunu belirtmektedir. Sonuç olarak, teknolojik gelişmenin yavaşlığına ve mevcut teknolojinin basitliğine binaen, bu dönemde farkı yaratan, üretilen silahların niteliğinden çok niceliği idi. Agoston teknolojik gerilik yerine bir çeşit yapısal gerilikten bahsedilmesinin daha uygun olduğunu savunmaktadır. Yani Osmanlılar ve Avrupalı rakipleri arasındaki fark, Batı silahlarının üstünlüğünden çok, Avrupalı devletlerin finans, bürokrasi, askerî muhaberat, mühendislik ve mimarlık alanlarında yaptıkları yenilikler ve bilimde devlet hamiliği ile açıklanmalıdır.[15]

Feridun Emecen; Osmanlı askerî gücünün dönüşümünde ateşli silahların fonksiyonunun Batıdaki örneklerinden biraz daha erken dönemde iyice belirdiğini söyler. Bu durum son derece disiplinli askerî teşkilatı, kolayca cepheye asker sevk edebilme becerisi ve hayranlık uyandıran lojistik destek birimleriyle öne çıkan

14 Feridun M. Emecen, "Ateşli Silahlar Çağı", *Osmanlı Klasik Çağında Savaş,* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2015), s. 27-65. **15** Kahraman Şakul, "Osmanlı Askeri Tarihi Üzerine Bir Literatür Değerlendirmesi", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 1/2 (2003): 529-571.

Resim 10
Araba üzerinde olan havan topu ve ne kadar barut konulacağını ölçmeye yarayan alet. (Bayramoğlu Ali Ağa, *Ümmü'l-Gaza*, Topkapı Sarayı, Bağdat: 368)

ayrıcalıklara eklenebilecek farklı bir yönü ortaya koymaktadır. Batı ordularında Osmanlı benzeri organizasyon ve askerî teşkilatın gerçek anlamda ortaya çıkması için 17. yüzyılı beklemek gerekecektir. Osmanlıların asıl ayak uyduramadıkları yön, bilhassa 18. yüzyılın sonlarından itibaren çeşitli ticari ve ekonomik etkenler sebebiyle Batıda ivme kazanan yeni teknolojik gelişmeler olacaktır.

17. yüzyıl Avrupa tarihinin en kayda değer gelişmelerinden birini Batı ordu sistemi ve savaş usullerinde, ateşli silahlara dayalı yeni bir değişimin görülmesi, buna bağlı farklı taktiklerin devreye sokulması oluşturur. Bunun ise Avrupa'nın sosyal ve ekonomik açıdan olduğu kadar teknolojik alanda da gelişmesine yol açacak derecede önemi haiz bulunduğu üzerinde durulur. Avrupa tarihçiliğinde "askerî devrim" kavramı ile izah edilen bu durum, onların hasımları karşısında askerî üstünlüğünün de bir göstergesi şekilde yorumlanır. Söz konusu yeni askerî dönüşümün 16. yüzyılda başlayıp 17. yüzyıl

boyunca tam olarak uygulandığı, bu zaman diliminde bilhassa tüfekli piyade ve süvari birliklerinin ön plana çıktığı, özellikle de Batı'nın en büyük rakibi gözüyle bakılan Osmanlılar karşısında bu sayede belirli bir üstünlük kazanıldığı tezi önemli ölçüde taraftar bulur. Ancak daha çok Batılı tarihçilerce ileri sürülen bu görüşler, Batılı modelleri temel almakta, Osmanlı askerî sistemine ise ya çok az değinilmekte ya da hiç önemsenmemekte, ciddi bir karşılaştırma yapılmaksızın onların hâlâ süvari ağırlıklı klasik bir taktiğin takipçileri olarak kendilerini geliştiremedikleri ifade edilmektedir.[16]

Agoston, Osmanlı'nın teknolojiyi kabul etmeye hazır olması, kütlesel üretim olanakları ve çok üstün Osmanlı iaşe sistemi ile bütünleşince Osmanlı orduları 15. yüzyılın ortalarında, yani başlarındaki Avrupalı hasımları karşısında açık bir ateş gücü üstünlüğü kazandıklarını söyler. Mukayeseli veriler Osmanlıların 17. yüzyılın en sonlarına kadar Avusturya Habsburgları ve Venedikliler karşısında ateş gücü ve lojistik üstünlüğü sağladıklarını ispat etmektedir. 18. yüzyılın sonunda Osmanlı kumandanları, Macaristan cephesinde Avrupalıların, ateşli el silahları kullanımında padişahın askerlerinden daha iyi olduklarının farkına vardılar. Bu nedenle de hem o günün sadrazamı, hem de açık görüşlü bir görgü tanığı ateşli silahların kullanımını savundular ve ordunun yeniden yapılandırılmasıyla ilgili önerileriyle birlikte taktik planda gerekli karşı tedbirlerin alınmasını teşvik ettiler. 18. yüzyılın en son yıllarına kadar Avrupa ateşli silahlar teknolojisinde devrimci yenilikler olmadığı için, Avrupa teknolojisinin transferi Osmanlı lojistik gücü, Avrupa'ya ayak uydurmak için yeterli idi. Yani Osmanlı geçici olarak değişiklikleri biraz takip etse bile, bu değişikliklerin zaten balistik olsun, taktiksel olsun o kadar önemi yoktu ve Osmanlı, Avrupa'da mevcut olan bu askerî teknolojinin mevcut üstünlüğünü nispeten lojistiğiyle telafi ediyordu.[17]

Osmanlı ordusunun ihtiyaçlarını karşılamaya elverişli, yerli bir silah sanayii kurmayı başaramadıklarını öne süren bağımlılık teorisi, "Osmanlı teknoloji ve sanayi bakımından da muhtaç kalmış, kendi sanayisini oluşturamamış, hep ithal etmiş" görüşünü savunur. Agoston'a göre Osmanlı çağının en kuvvetli mühimmat sanayisine sahip idi. Tophanesi, cephanesi, bir sürü baruthanesi vs. vardı. Fakat Osmanlı'nın lojistik ve nakliye masraflarından kaçınmak için taşrada vilayet merkezlerinde toplar döktürüp oradaki topları seferler esnasında kullanmıştı. Yine aynı şekilde serhatteki vilayet merkezlerinde baruthaneler kurmuştu.

Bir savaş, bir sefer esnasında seferin ihtiyacı olan barut genellikle 10.000 kantardı. 16. ve çöküş dedikleri 17. yüzyılda bu ihtiyaç rahat rahat karşılanabilmekteydi. Kısa bir dönem yetersiz üretimin ardından 18. yüzyıldaki reformların sonucu olarak tekrar Azatlı Baruthanesinin kurulması ve baruthanelerdeki bazı değişikliklerin ardından tekrar ihtiyacı karşılayabilecek kapasitede barut üretilir olmuştu. Bunun yanında Agoston; Osmanlı'nın Avrupa'ya kıyasla 18. yüzyıldan itibaren standartizasyon konusunda nispeten geride kalmasının Avusturya ve

16 Emecen, "Ateşli Silahlar Çağı". **17** Agoston, "Osmanlılarda Askeri Güç ve Silah Endüstrisi".

Resim 11
Sultan Beyazıt'ın yaptırdığı kalyon (göke) ve üstte Venedik mavnası. Yaklaşık 50 metre uzunluğunda ve 22 metre genişliğinde idi. (*Tuhfetü'l-Kibar fi Esfari'l-Bihar,* Topkapı Sarayı, R. 1192)

bilhassa Rusya'nın taktik ve mühimmat bakımından öne geçmelerine neden olduğunu söylemektedir.[18]

Osmanlıların kürekli kadırgadan yelkenli kalyona geçiş sürecinde rakiplerine göre geç kalmış olmasına bağlı olarak Osmanlı denizciliğinin gerilediği, hem yerli hem de yabancı tarihçilerin üzerinde sıklıkla durduğu bir konu olagelmiştir. Buna göre özellikle İnebahtı yenilgisinden sonra Akdeniz bir Türk gölü olmaktan çıkmıştı. Akdeniz'in Osmanlı bahriyesinin en güçlü zamanında bile bir Türk gölü olup olmadığı tartışma konusudur. Özellikle zaman zaman rüzgârın haftalarca kesildiği Orta Akdeniz'de kadırgaların vazgeçilmezliğini ve Osmanlılara ek olarak İspanya ve Fransa'nın da neredeyse 18. yüzyıla kadar kadırga filolarını koruduklarını belirten Guilmartin, kadırgadan kalyona geçişi belirleyen olayın küçük hacimli kadırgaların artan ticarî mal yükünü kaldıramamaları olduğunu söylemiştir. Zaten Osmanlıların da muharebe sınıfı olmasa da 15. yüzyıldan beri askerî malzeme taşıma amaçlı kalyon yaptıkları bilinmektedir.

Kate Fleet'e göre Osmanlılar korsan filolarının haricinde düzenli bir donanmaya daha 1370'lerde sahipti. Ancak bir deniz gücü haline gelmeleri Barbaros'un kaptan-ı deryalığına tekâbül ediyordu. Osmanlıların aslen bir kara gücü olduğu, Osmanlı deniz seferlerinin sadece cihat düşüncesinin bir uzantısı olduğu ve Osmanlıların bir deniz gücü olmak için gerekli olan teknolojik kapasiteye asla sahip olamadıkları görüşlerini eleştiren Brummett ise Osmanlı donanmasının doğruca savaş için kullanılabildiği gibi, Fransa gibi bir müttefike yardım etmek, ticareti geliştirmek ve korumak (örneğin Kızıldeniz'deki faaliyetler), orduya gerekli zahire taşımak ve kıyı güvenliğini sağlamak için de kullanılmış olduğuna dikkat çekip, bu konuların tarihçiler tarafından ihmal edilmesinden yakınır.

Akdeniz'in kendine özgü şartlarının dayattığı kadırganın, Akdeniz denizciliğini ve Osmanlı bahriyesini nasıl şekillendirdiğini ve Akdeniz'in tek bir güç tarafından tahakküm altına alınmasını nasıl imkânsız kıldığını yazan Imber, bir kadırgaya en fazla on günlük yiyecek yüklenebildiği için ne Osmanlı donanmasının Batı Akdeniz'i tahakkümü altına alabilecek, ne de haçlı donanmasının Doğu Akdeniz'de varlık gösterebilecek durumda olduğunu söylemektedir.

Deniz savaşlarının kara savaşlarından bir farkı muharebelerin karadakinin aksine belirleyici olmadığı idi. Bir başka deyişle ne İnebahtı, ne de Preveze bir Ridaniye veya bir Mohaç meydan savaşının sonuçlarını doğuramamıştır. Zira Osmanlılar İnebahtı yenilgisinden hemen sonra insan ve malzeme kaynaklarının bolluğu sayesinde büyük bir donanma daha meydana getirebilmişlerdi. Ama belirtmek gerekir ki, Imber'a göre Osmanlı donanmasında kalyon kullanımına geçişin zorluğunun Akdeniz'in özellikleri hariç bir nedeni de kalyon kullanabilecek insan eksikliği idi.[19]

18 Agoston, "Osmanlılarda Askeri Güç ve Silah Endüstrisi". **19** Şakul, "Osmanlı Askeri Tarihi Üzerine".

Yatağan. 16. yüzyılda yaygınlaşan bir Türk kılıcı. Yatağan, saldırma (tek ağzı yalman) türünde bir Türk kılıcıdır. Pek çok doğu kılıcı gibi kavislidir, ancak (geleneksel kılıçların aksine) keskin ağzı içe gelecek biçimde, ters kavislidir. Çarpışma anında yüksek strese maruz kalan yatağanların ağızları çelikten, sırtları ise esneklik kazanması için demirden yapılırdı. (The Metropolitan Museum of Art)

Miğfer. Sulandırılmış çelikten dövülmüş ve üzerinde altın yaldız ile Kur'ân ayetleri yazılı. İstanbul'da, imparatorluk atölyelerinden birinde yapılmıştır. Bu miğfer, ince malzemeleri ve süslemesine bakılırsa, pratik bir askeri nesne olmasına rağmen, öncelikle bir geçit zırhının bir parçası ve bir rütbe sembolü olarak yaratılmış olmalıdır. (The Metropolitan Museum of Art)

Tüfek. On yedinci yüzyıldan yirminci yüzyılın başlarına kadar Osmanlı imparatorluğu boyunca popüler olan erken ve sağlam bir çakmaktaşı biçimidir. Bu örneğe çok benzeyen özenle dekore edilmiş birkaç silah, muhtemelen Osmanlı İmparatorluğu muhafızları için yapılmış, İstanbul'da hala korunmaktadır. (The Metropolitan Museum of Art)

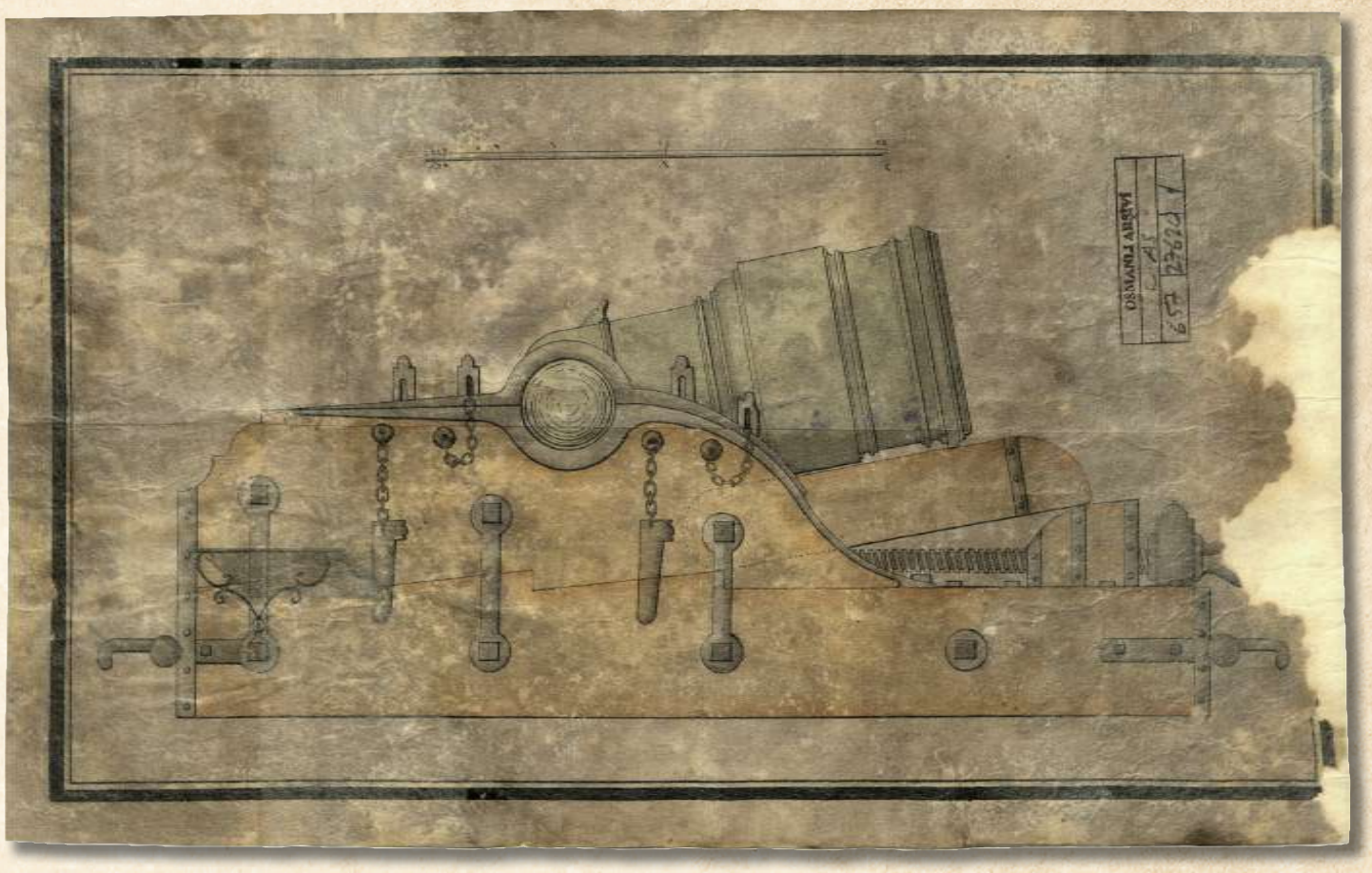

Havan kundağı

Silahdarağa Çeşmesi'nde Humbaracı Ocağı neferlerinin humbara atışı talimi için Mühendishane-i Hümayun hocası Hüseyin Efendi'nin çizip Humbaracı ocağı nazırı İsmail Kamili Efendi'nin nezaretinde inşa edilen İngiltere işi nev-icat (yeni icat) bir adet yirmi iki çapında havan kundağı.

7 Kasım 1802

C.AS, 657/27620

İlkbaharda denize büyük bir donanma çıkarılacağı

İlkbaharda denize büyük bir donanmanın çıkarılmasının kararlaştırıldığı, Ali Paşa'ya Kapudan-ı Derya ve Cezayir Beylerbeyiliği verildiği, Fransa'nın eskiden beri Osmanlı Devleti'nin dostu olmasından ve koruma sözü verildiğinden Fransız topraklarına ve tüccarlarına müdahale edilmemesi, fakat İnebahtı Savaşı'nda bulunan İspanya kralının ülkesi topraklarının basılıp yağma edilerek hasar verdirilmesi.

9 Mart 1572

Cezayirigarb Beylerine, Ağalarına, Önde Gelenlerine Fermandır,

Mektuplar gönderip bundan önceki Cezayir Beylerbeyi Kapudanım Ali Paşa'nın hal ve hareketlerinden asker, ileri gelen, halk olarak memnun kaldığınızı bildirmişsiniz. Yerine vekil bıraktığı kedthüdanın hizmetinden ve gayretinden de askerler, ileri gelenler ve ahali olarak şükran duyduğunuzu, din ve devlet düşmanları tarafından memlekete ve vilayete yağma ve zarar verme kastıyla gelen iki gemiyi adamlarıyla birlikte ele geçirip Allahın yardımıyla gereği gibi haklarından gelindiğini bildirmişsiniz ki ayrıntısıyla bilgi sahibi oldum. Yüzünüz ak olsun. Sizden beklenilen de bu idi. Elhamdülillah iyi oldu. Şimdi vilayetinize olumlu bakışım sair geniş topraklarıma dâhil olan memleketlerimden daha az değil hatta savaş yeri olması nedeniyle daha fazladır. Vilayette olan beyler ve ağalarım, asker ve ileri gelenlerim burada yanımda olan kullarım gibidir.

Şimdi adı geçen Ali Paşa'ya Kapudanlık ile Cezayir Beylerbeyliği verilmiş, Cezayirigarb Beylerbeyiliğine de Kocaeli sancağı Beyi Ahmet tayin olunarak gönderilmiştir.

Buyurdum ki,

Fermanım varınca yeni beylerbeyine itaat edip bağlanın. Vilayeti koruma, düşman ve küffarın zararlarını uzaklaştırma, cihat ve gaza ile ilgili tedbirlerde, din ve devlet-i ebed müddetimin namusu ile ilgili işlerde gönül birliği ve tek taraf olup hiç boş vakit geçirmeden birlik ve beraberlik içerisinde çalışıp gayret gösterin.

Fransa padişahı eskilerden şimdiye kadar Devletime karşı dost ve samimi olduğundan Fransa'ya bağlı topraklara ve tüccarlara müdahale edilmesine rızam yoktur. Verdiğim koruma sözüne aykırı bir durum ortaya çıkmaması için ihtiyatlı davranasınız.

İnşallah ilkbaharda denize büyük bir donanmamın çıkarılması kararlaştırılmıştır. Ne gerekiyorsa tedarik olunur. O bölgede olan leventler kayıklarıyla, beylerbeyi de buradan beraberinde alıp gittiği hassa gemiler ile uygun göreceği şekilde İspanya beyinin topraklarını basıp yağma ederek elden geldiğince hasar verdiresiniz.

9 Mart 1572

A.DVNS.MHM.d, 18/288

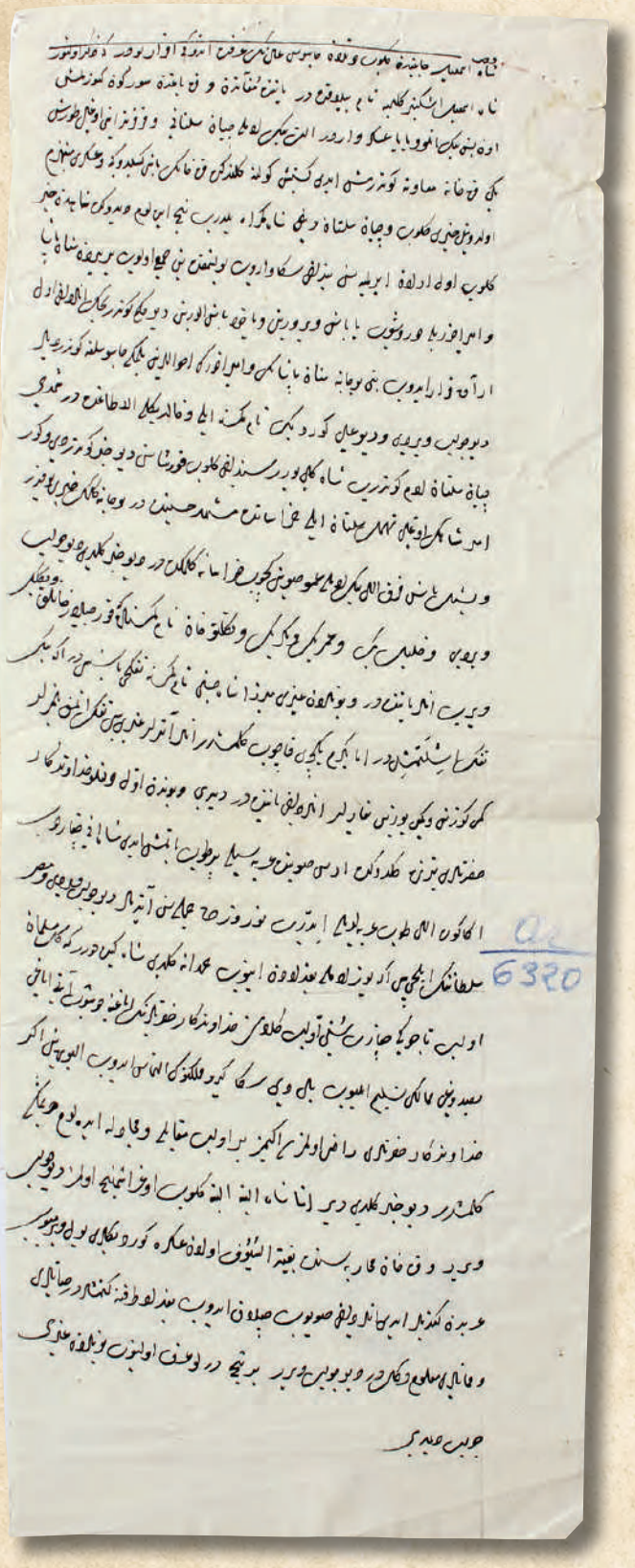

Safevî hükümdarı Şah İsmail'in, Yavuz Sultan Selim'in Aras nehrindeki batık topunu örnek alarak top imal ettirmesi / Mısır Sultanının Şah İsmail'e, Yavuz'a itaat etmesi karşılığında memleketini geri almak için Yavuz nezdinde aracılıkta bulunma teklifiyle elçi göndermesi

Safevî Hükümdarı Şah İsmail'in yakalanan casusu Ali'nin sorgusunda verdiği ifadede; Şah İsmail'in on beş bin askeriyle İşgenber-i Gülanber Yaylağı'nda olduğu, altı bin askerle Karahan'a yardıma gönderdiği Çayan Sultan'ın Keşiş Gölü'ne geldiği sırada 'Karahan'ın yenilip başının kesildiği' haberini alması üzerine Şah'ın emri gereğince durup Şah'ın gelmesini beklediği ve bu arada adı geçen Ali'yi Sinan Paşa hakkında haber almak için casusluğa gönderip Aladağ'da bulunan Dev Ali'yi de yanına çağırdığı, Şah İsmail›in oğlu Tahmasb'ın Horasan'daki Meşhed-i Hüseyin'de olduğu, Yeşilbaş'ın Amu Nehrini geçtiği ve Horasan'a gelmek üzere olduğu, Şah İsmail'in, yanında bulunan bazı adamlarına hanlık ve beylik verdiği, Yavuz Sultan Selim'in Aras nehrindeki batık topunu çıkarttırıp bu topa göre arabalarıyla birlikte elli top ve Tüfekçibaşısı Mirza Şah Hüseyin'e bin tüfek yaptırttığı, ancak kaçıp yanına gelen yirmi yeniçeri dışında kendi askerlerinin tüfek atmayı bilmedikleri için bunları kullandıklarında yüzlerini, gözlerini yaktıkları ve Mısır Sultanı'nın Şah İsmail›e 'sünnî olup Yavuz'dan af dilediği ve onun atının ayağının bastığı memleketleri Yavuz'a teslim ettiği takdirde buraların tekrar kendisine verilmesi için Yavuz nezdinde aracılık yapma ve şayet Yavuz bu isteği kabul etmezse ona karşı birlikte mücadele etme' teklifiyle elçi gönderdiği hususlarında bilgiler verdiğine dair sorgulama yazısı.

26 Haziran 1516[1]

1 Tarih tahminîdir. Belgedeki 'Karahan'un başı kesildüği' ifadesine istinaden, Safevîlerin Diyarbakır Emîri olan Karahan'ın kesik başının Yavuz Sultan Selim'in Konya'daki ordugâhına getirildiği 26 Haziran 1516 (Bkz. Feridun Emecen, "Selim I", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 36, 2009, Safer 407-414) tarihi esas alınmıştır.

Mesele (Kazıyye)

Şah İsmail'in yakalanan casusu Ali'nin sıkı altında yapılan sorgusunda (örfde) verdiği ifade:

"Şah İsmail İşgenber-i Gülembe[1] isimli yaylaktadır. Yanında Mugan'dan[2] ve Karabağ'dan[3] sürgün getirilmiş on beş bin atlı ve yaya asker vardır. Altı bin adamla Çayan Sultan[4] isimli adamını ve kız kardeşinin oğlu Durmuş Bey'i Karahan'a[5] yardıma göndermiş idi. Keşiş Gölü'ne[6] gelindiğinde Karahan'ın başının kesildiği ve askerlerinin bozguna uğradığı haberi geldi. Çayan Sultan da bu durumu Şah'a bildirip; 'Ne yapalım?' diye sordu. Şâh'tan şöyle ferman geldi: 'O bölgeden ayrılmayasın. Ben de gelip seninle buluşacağım ve toplanıp hep birlikte Sinan Paşa[7] ve onun Mirahuru ile savaşacağız; ya baş vereceğim, ya baş alacağım.' Bu emir üzerine onlar o bölgede beklemeye başladılar; beni de bu tarafa Sinan Paşa'nın ve Mirahuru'nun durumunu öğrenmem için casusluk yapmaya gönderdiler."

"Çayan Sultan, Halid Bey ve Kürd Bey ile birlikte Aladağ'da bulunan adamı Dev Ali'ye de adam göndererek; 'Şah gelmektedir; sen de gelip bize kavuşasın.' diye haber yolladı."

"Kör Emir, Şah'ın oğlu Tahmasb Sultan ile Horasan'da[8] Meşhed-i Hüseyin'dedir. Bu tarafa geleceğine dair bir haber yoktur."

"Yeşilbaş'ın[9] kırk elli bin adamla Amu Nehrini[10] geçip Horasan'a gelmekte olduğu haberi geldi."

"Şah İsmail; Halil Bey, Ömer Bey, Bekir Bey ve Tekeltü Han isimli korucularına hanlık ve beylik vermiştir. Bunlardan başka, Tüfekçibaşısı olan Mirza Şah Hüseyin isimli kimseye bin adet tüfek yaptırmıştır. Ancak bu tüfekleri sadece [Osmanlı'dan] kaçıp Şah'ın yanına gelmiş olan yirmi yeniçeri kullanabilmektedir. Bunların dışındakiler tüfek atmayı bilmedikleri için bu tüfekleri kullandıklarında yüzlerini, gözlerini yakarlar."

"Daha önce devletli Hüdâvendigâr[11] hazretleri Tebriz'e[12] geldiğinde bir topu arabasıyla birlikte Aras nehrinde batmış idi. Şah İsmail onu çıkartıp onu örnek alarak (ona göre) arabalarıyla birlikte elli top yaptırdı ve nevruzda hepsini attılar."

"Gelen habere göre Mısır Sultanı[13], Şah İsmail'e iki yüz adamla bir elçi göndermiş ve; 'Gel tacını çıkar, sünnî ol, Hudâvendigâr hazretlerinin önünde eğil, onun atının ayağını bastığı memleketleri ona teslim eyle ve; 'Pes (belî)' de. Ben de araya girip memleketini sana geri alıvereyim. Eğer Hudâvendigâr hazretleri razı olmazsa ikimiz bir olup karşılık verelim ve mücadele edelim.' mesajını yollamış. Elçi de Şah İsmail'e gitmek için Bağdad'dan[14] Hemedan'a[15] gelmiş. Ancak Şah İsmail; 'Kesinlikle gelip uğraşmayınca olmaz.' diye cevap virmiş.

"Karahan'ın [bozguna uğradığı] savaşta kılıçtan kurtulan askerlere Kürt beyleri yol vermeyince Arap bölgesinden gitmişler idi. Onlar da bu askerleri soyup çıplak etmişler. Bağdad tarafına gitmişler. Hayatta olup olmadıkları bilinmemektedir."

Türlü şekillerde sıkılanmasına rağmen bu söyledikleri-nin dışında başka bir şey demedi.

TS.MA.E, 756/45

1 İran'ın Ishganbar ve Golanbar isimli yerleşim birimleri. **2** Mugan (Azerbaycan). **3** Karabağ (Azerbaycan). **4** Asıl ismi Ustacalu Muhammed Bey'dir. Şah İsmail'in sofracıbaşısı olup 1514'te Çayan Sultan lakabıyla Emirü'l-ümeralığa getirilmiş ve 1523'te vefat etmiştir. Bkz. Faruk Sümer, *Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Güven Matbaası, Ankara 1976, s. 45. **5** Safevîlerin Diyarbakır Emiri. Bkz. Emecen, a.g.m. **6** Günümüzde Turna Gölü ismiyle anılmaktadır. Van Gölü'nün doğusundadır. **7** O tarihte Yavuz Sultan Selim'in Diyarbakır Seraskeri olarak görevlendirdiği Sadrazam Hadım Sinan Paşa. Bkz. Şerafettin Turan, "Hadım Sinan Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 15, 1997, s. 7-8. **8** Khorasan (İran). **9** Şeybanîler (Özbekler) kastedilmektedir. **10** Amuderya / Ceyhun Nehri. **11** Yavuz Sultan Selim kastedilmektedir. **12** Tabriz (İran). **13** Memlüklü Sultanı Kansu Gavri. **14** Baghdad (Irak). **15** Hemedan (İran).

1459

“Hastalıkların kökü ve tohumu vardır”

Akşemsettin mikrop, salgın ve bulaşmaya farklı bir bakış açısı getiriyor

Akşemsettin (ö. 1459, Göynük) asıl adı ile Mehmet Şemsettin, çok yönlü Türk âlimi, tıp insanı ve Fatih Sultan Mehmet’in hocası olarak bilinmektedir. Akşemsettin, bilimde ve tasavvufta olduğu gibi, tıp ve eczacılık alanında da büyük bir üne sahipti.

Kaynaklarda aynı zamanda tıp doktoru olduğu, devrinin iyi bir hekimi sıfatıyla da şöhret kazandığı ve tıbba dair eserleri bulunduğu belirtilen Akşemsettin’in, tıp tarihinde ilk defa mikrop meselesini ortaya atmak ve hastalıkların bu yolla bulaştığı fikrini öne sürmekle, bu alanda kesin bilgiler veren Fracastora adlı İtalyan hekimden en az 100 yıl önce bu konuya ilk temas eden tabip olduğu kabul edilmektedir. Adnan Adıvar gibi bazı müellifler, ilk önce Dr. Osman Şevki Uludağ’ın işaret ettiği bu konuda biraz tereddütlü davranırlarsa da Bedi N. Şehsuvaroğlu bunun gerçekliğini inandırıcı bir şekilde ve açıklıkla ortaya koymuştur.[1]

Akşemsettin mikrop düşüncesini ima etmesi ve hastalıkların tohumlarla yayılması düşüncesi açısından tıp tarihinde önemli bir konuma sahiptir. 16. yüzyılda Fracastora bulaşıcı hastalıkların ‘seminalar’ vasıtasıyla fertten ferde, hayvandan hayvana, bitkiden bitkiye ve bitkiden ve hayvandan insana geçtiğini söylerken bile, bu tip hastalıkların ilahi bir ceza olduğu görüşünden vazgeçmemiştir. Akşemsettin, Fracastora’dan yaklaşık yüzyıl önce, bu görüşü kendi kitabında açıklamıştır.

17. yüzyıl, tüm bilimlerde olduğu gibi, biyolo-

1 Orhan F. Köprülü, Mustafa Uzun, “Akşemsettin”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c.2.

jide de önemli gelişmelerin olduğu bir dönemdir. 1600'lü yılların başında ortaya çıkan mikroskop, biyoloji biliminin kökten değişmesini ve yeni kuramların geliştirilmesini sağlamıştır. Bilimsel gözlem aracı olarak mikroskobun yaygın kullanımı 1665'li yıllara uzanır. Mikroskop yardımıyla ilk kez Robert Hook (1635-1703) bitkilerin hücrelerden oluştuğunu bulmuştur.

Pasteur, 1879'da Paris Tıp Akademisi'nde lohusa hastalığına ilişkin bir tartışmada, yaygın kanıya göre hastalığın hava zehirlenmesi nedeniyle değil de hastalığın mikrobik olduğunu ve yayılmasında da doktor ve ebelerin aracılık ettiğini söyleyerek mikrobun resmini tahtaya çizdi. Laboratuvar çalışmalarıyla bu düşüncesini kanıtladı. Ardından Almanya'da Robert Koch (1843-1910), hastalık yapan mikroorganizmalarla ilgili çalışmalarıyla mikrobiyoloji bilim dalının gelişmesinde büyük katkıda bulundu.[2]

Akşemsettin'in tıbba yaptığı en önemli hizmet şimdiki tıbbın dayandığı mikrop, salgın bulaşma hakkındaki gerçekleri herkesten evvel görmesi idi. Sıtma nöbeti hakkındaki eski geçersiz düşüncelere şiddetle hücum etmişti. "Biline ki doktorlar bu nöbetlerde ve bu devirde olanlara akıl erdiremediklerinden bazısı düşmanlıklara ve bazısı da ayın hareketine veya bazı gök cisimlerine dayandırarak birbirleriyle uğraşıp durdular" diyordu. Bu cümleler Akşemsettin'in dilinde gerçek ve zamanın tıbbıyla uygun olmayacak bilgiçlik idi. Sıtma, bir etkenin sebep olduğu sıradan bir hastalıktı ve nöbetlerin sıklaşmasında astroloji ile uğraşanların iddia ettikleri gibi düşmanlıklarda gök cisimlerinin ve ayın hareketinin etkisi şüphesiz olamazdı.

Akşemsettin bundan başka görüşlerini tıbbın en gizli bir köşesine kadar ulaştırmıştı. Zamanın tıp anlayışına göre bu Osmanlı Türkleri için övünülecek bir meziyet idi. Diyordu ki: "Büyük hastalıkların çeşitlerine göre tohumları ve kökü vardır. Ot tohumu gibi, ot kökü gibi. Zira babadan, anadan irsiyet yolu ile geçen hastalıklardan bazısı, safa, nıkris ve cüzzam gibi olanlar, bazen hastalık görüldükten yedi sene sonra tekrar çıkar. Yiyecek ve içeceklerden hâsıl olan hastalıkların tohumu çabuk çıkar ve büyür." Bu sözlere lâyık olduğu değeri verip konuyu incelemek uğraşıya değer. Beş yüz sene evvel, Osmanlı-Türk doktorlarının ilmi kanaatlerinde bulaşıcılık ve kalıtımın yeterince yer tutmuş olduğunu görmek eski tıbbımızın tuttuğu yolun doğruluğunu göstermeye pekâlâ yeterlidir.

Bütün hastalıkların tohumları olduğunu tıp yüzlerce yıl geçtikten sonra ispat etmiştir. O devrin tek kusuru, henüz bu tohumlan keşif ve mütalâa edebilecek araçlara sahip olmaması idi. Ancak akılların hükmettiği bir zamanda imkânların da noksanlığı ve hatta yokluğu içinde bir hastalığın oluşabilmesi için tohum aramak, ilk defa araştırıcı bir Türk hekimi tarafından fark edilmiş bir teori idi. Bir ev içinde muhtelif şahısların birbiri ardınca veya muhtelif aralıklarla aynı zamanda aynı hastalığa yakalanmaları, bir rastlantıya bağlı olamazdı. Hastalığın meydana gelmesi için bilinmeyen bir nedenin olması lazımdı ve bu gizli neden insanların sağlığını bozan tohum idi.[3]

Resim 1
Şerefeddin Sabuncuoğlu, *Cerrahiyyetü'l-Haniyye,* s. 28

2 Yavuz Unat. "Mikrop Kuramı ve Akşemsettin", *Bilim ve Ütopya,* Sayı: 295, Ocak 2019: 54-58. 3 Osman Şevki Uludağ, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi,* (Ankara: 1991), 47-48.

ادویه لرله معالجه اتسک معالجه فایده ایلمسه کرکدر کم اول ناصوره صغجق
مقدار بر داغلغو آلسن قزدرسن اول ناصورک دلکنه صقاسن داغلغوی
شول مقدار طتسن کم ناصورک دبنه ارشه کمکه دکه بر اکی کره بیله ادسن
اندن صکره علاج ایدسن تا کم اوکله اکر بونکله اولمزسا بلسنکم
کمک فاسد اولمشدر اول جراحت آچسن اول فاسد اولمش کمکی چقرسن
شبلک کندو محلنده کلجک درکورسن ان شاء الله تعالی

صورة طبیب وشکل آلت وصورة علیل بونلردر

یکرمنجی فصل اولک بابک

دشلر ات مسترخی اولسا یعنی کلشسه انک داغنک طریقه سن بلدرر
بلکل ای طالب کم دش ات کلشسه رطوبة سببندن و دشلر دیرنسه ادویه
لرله معالجه اتسک فایده اولمسا علیلک باشنی قوجغکه آلسن اندن صکره

1488

Müzikle tedavi

Osmanlı tıbbının zirvesi

Müzikle tedavinin efsanevî kaynağı Ahd-i Atik'te Davud Peygamberin hasta kral Saul'ün psişik depresyonlarının tedavi için bir müzik aleti eşliğinde ilahi okumasına kadar uzanır. Anadolu'da Frigler dini törenlerinde görülen kendinden geçme hallerini flüt çalarak tedavi ederlerdi. En eski Türk-İslam hastanelerinden olan Selçuklu Atabek'i Nureddin Zengi'nin 1154'te Şam'da inşa ettirdiği Nureddin Hastanesinde akıl hastaları müzikle tedavi edilirdi. Hastanenin ilk başhekimi Bahili aynı zamanda müzisyen olup, müziğin hastalıkların tedavisindeki tesirini incelemiştir. Bu sebepten Türk hükümdarı Nureddin Zengi onu hem özel hekimi, hem de Şam'da tesis ettiği bu hastaneye başhekim yapmıştı.[1] Görüldüğü gibi müzikle tedavinin kökeni çok eskilere uzanır.

Musiki tedavisi Türk tıbbında genişlik ve kapsam itibariyle pek ileri bir düzeyde idi. Türkler, tıp ve insan sağlığı adına buldukları bilgilerden uygun gördüklerini hemen alıyorlar ve uyguluyorlardı. Müzikle tedavi Türk hekimlerin icadı değildi. Fakat bu tedavi tarzı Türk hekimleri elinde gelişmeye uğramıştı. Müziğin hekimlikle ilgili olduğu çok önceden biliniyordu. İstanbul'da Fatih, Edirne'de Bayezid bîmâristânlarında[2] müzikle psikoterapi uygulanıyordu. Hastaların müziğin ahengi karşısında sakinleştikleri, ıstıraplarını unutarak musiki nağmeleri sayesinde tedavi edildikleri görülmüştür.

Hekimlerimiz, nabız hareketlerinin birçok hastalıklarda ateş ve sair etki ile oynaklık göstermesinden bazı anlamlar çıkarmışlardı. İnsan nabzının musikinin oynak makam ve usulü ile ilgisi bulunduğu maharetli hekimler ve deneyimli bilginlerce biliniyordu ki bu sayede nabız hareketlerinin bir makama ve bir nağmeye uygun olduğu düşünülüyordu. İşte nabzın düşmesi, yükselmesi, genişliği gibi oynak hallerinin her birine birer musiki makamı uygulanmış ve musiki tedavisi bu surette başlamıştı.

Bilindiği üzere musikimizde usul, bir takım

1 Fatma İnce, "Orta Çağ'da İslam/Türk-İslam Tıbbının Parlak Bir Mümessili: Nureddin Hastanesi", *Journal of Islamicjerusalem Studies,* 2018, 18(3): 69-90. **2** Eskiden akıl hastalarının tedavi edildikleri hastaneler hakkında kullanılır bir terimdir. Halk dilinde bunlara "tımarhane" denilirdi. (M. Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*).

Resim 1
Kalender Paşa'nın Sultan I. Ahmet'e sunduğu albümden. I. *Ahmet Albümü,* Topkapı b 408

vuruşlardan oluşur. Vuruş ise nağmelerin uzaması ve kısalmasıdır. Bu vuruşların özel bir tarz ve belli bir sayı üzerinde yapılması musiki usulünü oluşturur. Yani musiki usulü belirli vuruş ve zamanları gösteren nağmelerin ölçüsüdür. İşte bu esas üzerine karmakarışık vuran veya sık sık kesiklikler gösteren nabızların kötü sonuçlara yol açtığı görülmüştü.

Türkler müzikle tedavinin esaslarını Araplar ve İranlılardan almışlardı. Bilhassa Farabî (870-950) gibi büyük Türk bilgininin kitapları musiki için rehberlerimiz olmuştu. İş o noktaya varmıştı ki: "Müzikten anlamayan bir hekim tıpta bilgin ve mesleğinde yetenekli olmayıp hastalığı teşhise kadir olamaz" denilir olmuştu.

Orta Çağ Batı toplumunda ruhsal hastalık belirtisi gösterenler ateşe atılıyor, işkenceye uğruyor ve bu suretle ruhlarının kurtarıldığı kabul ediliyordu. Ruhsal problemlerin hastalık olduğu 16. yüzyıl Avrupa'sında bilinmiyordu. 1818'de Fransa'da ruhsal bozukluğu bulunan hastalar hayvanlardan ve canilerden daha kötü yaklaşımlarla karşılaşırlardı.

Batı toplumunun bu yaklaşımına karşılık

Resim 2
II. Bayezid külliyesi.

İslam dünyasında ilk tam teşekküllü hastane 707 yılında Emevi Halifesi Abdülmelik tarafından yaptırılmıştır. Bu hastaneye cüzamlı ve akıl hastalarının tecrit ve tedavi edildiği özel odalar yaptırılmıştır. İslam ülkelerinde ilk defa akıl ve beden hastalıklarının tedavisine özgü hastaneler bu dönemde yaptırılmış ve ilk önemli tedavi yöntemleri bu dönemde geliştirilmiştir.

Selçuklulardan önce, Emeviler ve Abbasiler Dönemi'nde Şam ve Bağdat'tan, İslam'ın yayıldığı diğer bölgelere kadar birçok hastane yapıldığı biliniyorsa da, bunların hiçbiri yapı olarak bugüne ulaşamadığı gibi, o devirlerde bu hastanelerde tıp eğitimi yapıldığına dair, o devir kaynaklarında açık bilgilere rastlanmamaktadır. Şam'daki Nureddin Hastanesi (1154), Kayseri'deki Gevher Nesibe Hastanesi ve Tıp Medresesi (1206) gibi günümüze kadar ulaşan en eski İslam dünyasına ait hastane ve tıp tahsili yapılan müesseseler Selçuklular Dönemi'nde tesis edildikleri gibi, İslam'da tıp eğitimine ait en geniş bilgilerin Selçuklu Dönemi'ne ait olduğu söylenebilir.

Şam'daki Nureddin Hastane ve Tıbbiyesini,

sadece hasta yatağı başında klinik dersleri verilmesi bakımından değil aynı zamanda akıl hastalarının (Orta Çağ Avrupası'nın aksine), insanî bir şekilde ve hastalık vakası olarak, tıbbî olarak ilaçla ve hatta müzikle tedavisinde de Avrupa tıbbına öncülük eden bir kuruluş olarak da nitelendirmek mümkündür.[3]

II. Bayezid tarafından Edirne'de inşa edilen II. Bayezid külliyesi (1484-1488) ile bu alanda yeni bir çığır açıldı. II. Bayezid Bimarhanesi'nde ana binada ortası havuzlu ve üzeri büyük bir kubbe ile örtülü merkezi avlunun etrafında altısı kış, altısı yaz için tasarlanmış hasta mekanları vardı ve müzik odası da burada yer almaktaydı. Bina müzikle tedavi için kusursuz bir akustik yapıya sahipti. 10 kişiden oluşan musiki topluluğunun haftada 3 gün verdiği musiki konseri yankılanmadan binanın her tarafından dinlenmekteydi.[4]

Bu hastane tarihteki müzikle tedavinin zirvesine çıkmıştır. Çünkü daha önce hastanelerde müziğin tedavide kullanımı böylesine sistematik bir şekilde düzenlenmemiştir. İnsanları rahatlatmak için sadece musiki değil, bunu tamamlayan ve belki de etkisini arttıran bir de su sesinden yararlanılmıştır. Bu hastanenin yapılışında müzik sahnesinin düşünülmesi ve ayrıca ortamın akustiğine büyük önem verilmesi müzikle tedavi konusuna ne kadar önem verildiğini göstermektedir.[5]

Resim 3
1570 civarı bir minyatürden detay, kopuz çalan delikanlı. Rijkmuseum.

3 Arslan Terzioğlu, "Yerli ve Yabancı Kaynaklar Işığında Selçuklu Hastaneleri ve Tababetin Avrupa'ya Tesirleri", *Türkler*, c. 5, s. 728-741. **4** Aşkım Hatunoğlu, "Türk İslam Hekimlerinin Psikoloji Biliminin Gelişimine Katkıları ve Psikolojik Hastalıklara Tedavi Yöntemleri", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 5, (Eylül 2014): s. 255-263. **5** Sefa Bulut, Hilal Sarı, Nebahat Gülcü Bulut, "Edirne-II. Bayezid Darüşşifası'nda Akıl Hastalarının Tedavisi", *Türk İslam Tarihinde Yükseköğretim Sempozyumu,* (Bolu, 2015): s.73. **6** Eskiden savaşlarda ve alaylarda at, deve veya fil üzerinde taşınan, askerî mûsikîde ve mehterhâne-i hâkānîde kullanılan, mâdenden büyük bir kâse üzerine gerilmiş deve derisinden ibâret çok büyük davul. (*Kubbealtı Lugati*). **7** Elle ve daha çok iki küçük değnekle çalınan ve zurnaya refâkat eden, basık dümbelek şeklindeki vurmalı saz Daha çok iki tâne yan yana ve birbirine bağlı şekli görülür ki buna Çifte nakkāre, halk ağzında Çifte nağra denir. (*Kubbealtı Lugati*).

Resim 4
Sultan II. Bayezıd Külliyesi Sağlık Müzesi'nde 10 kişiden oluşan musiki topluluğu

Türk fasıl musikisi kös[6], davul, zurna nakkare[7] ve diğer aletlerden ibaretti. Mehterhane ise; zurna, davul, trampet, nakkare zil ve kösten ibaretti. Haftanın belli gün ve saatlerinde bîmârhanelerde Mehter-i Hakânî konserler verirdi. Bundan başka bimârhanelerin ayrıca musiki takımları da vardı. Bunlar arasında musiki faslına dâhil olan yukarıda saydığımız aletlerden başka; ney, keman, musikâr (bir sıra düdüklerden oluşan çalgı), tanbur, def gibi birçok musiki aletleri ve ses sanatçıları mevcut bulunuyordu.

Musiki aletlerinin ve okuyuş tarzlarının (makamların) muhtelif mizaçlara göre özel etkileri düşünülmüş ve ona göre makamlar da hastalıklara göre ayrılmıştı: örneğin; rast, felce; ırak ateşli yaradılışta olanlara; isfehan, zihin açıklığı, zekâyı geliştirme, düşünce ve gönül bağlarının yenilenmesi arzu olunan hastalara, rehavî, baş ağrısı ve bunalması olanlara uygundu.

Makamların özel etkileri olduğu gibi yaratılış ve kıyafetlere mahsus olmak üzere de makamlar yapılmıştı: Irak makamı ve benzeri, rengi esmer ve yaradılışı sıcak ve hareketli olanlara; rast ve benzerleri, soğuk mizaçlı ve sarışın olanlara, ku-

Resim 5
Abdullah Buhari'nin bir minyatürü: Osmanlı saz sanatçıları İngiliz sarayında.

cek makamı soğuk yaradılışlı ve beyazlara uygun sayılırdı.

Musiki makam ve fasıllarının bu suretle uzun uzadıya ayrımı yapıldığı gibi milletlere göre de ayrıca bir bölümü yapılmıştı: Türklere; uşak ve benzerleri; Araplara, hüseyni ve benzerleri; Acemlere, ırak ve benzerleri; Rumlara ve Frenklere; Buselik.

Bütün bunlar şuna işaret eder: Eskiden Türk hekimleri musikinin ruhun gıdası olduğuna inanınca bu alanda derinleşmeye gerek görmüşler ve çalışmışlardır ki, bilinmesi gereken nokta da budur. Müzikle tedavi hiç şüphesiz bugünkü tıbbın da uğraşısı haline gelmiştir. Günümüzde müzikle tedavi tıbbın bir uğraşı dalı olarak kabul edildiğine göre, bu yöntemin bugünkü gelişmesini ve değerini geçmişte Türklerin pek ziyade önem verdikleri bir tedavi şeklinin varlığına borçlu olduğunu bilmek lâzımdır ki, bizim de eski tıbbımız için ayırmak istediğimiz şeref payı işte bir noktadan ibarettir.[8]

8 Osman Şevki Uludağ, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi,* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991), s. 136-143.

1493

Batıya örnek bir örgün eğitim sistemi

Medreseler

Türk-İslam dünyasında ortaya çıkmış önemli bir bilim ve öğretim kurumu da medresedir. Günümüz üniversitesinin kökeni Geç Orta Çağ Avrupa'sına kadar gider. Avrupa Geç Orta Çağ üniversitesinin ise, kuruluşunda medreseden etki almış olması ihtimali üzerinde durulmuştur. Fakat bu durum ne olursa olsun, İslam dünyasında yükseköğretim müessesesi olarak on birinci yüzyıl ortalarında resmî bir hüviyetle ortaya çıkan medrese sistemi Selçukluların eseridir. Ayrıca bu öğretim sisteminin bir Selçuklu öncesi evresine sahip olduğu görülmektedir ki öncesinde Karahanlılar ile Gazneliler gibi Türk devletlerinin etkili oldukları görülmektedir. İslam dünyasının yükseköğretim kurumu olan medrese de hemen hemen tümü ile Türklerin bir eseri, İslam dünyası kültür ve uygarlığına Türklerin önemli bir katkısı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Medrese temelde ilahiyat ağırlıklı öğretim veren bir kurumdur. Fakat İslam dünyasında özel birtakım medreseler de kuruldu. Bunlar arasında on üçüncü yüzyıl başlarında ilk örnekleri görülen tıp medreselerini önemle zikretmek gerekir. Tıp medresesinin on üçüncü yüzyıl başında doğmasında da Türklerin etkili olduklarına tanıklık edilmektedir. Fakat bu tıp medreselerinin İslam dünyasında yeterince yaygınlaşamadığı görülüyor. Bunun belki de önemli bir nedeni, vakıf kurumunun rasathanelerde olduğu gibi, tıp medreselerine uygulanmasında bazı güçlüklerle karşılaşılmış olmasıdır. Çünkü gerek tıp medresesi ve gerekse rasathane veya astronomi öğretimi ve astronomi alanındaki araştırmalar naklî bilimler faaliyeti alanının dışında kalmaktaydılar ve yine bunlardan hiçbiri bir hayır kurumu sayılamazdı. Her iki alanla ilgilenenler arasında da gayrimüslimlerin sayısı oldukça fazla olabilmekteydi.[1]

Nizamülmülk, Şiî Fatımilerin, Sünnî Abbasileri ve Selçukluları yıpratmak amacıyla siyasî ve askerî faaliyetlerin yanı sıra ilmî açıdan da yoğun bir propagandaya giriştikleri dönemde ehli-

1 Aydın Sayılı, *Orta Çağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin Yeri,* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1997), s. 23-26.

Resim 1
Selçuklu Sultanı Melikşah, (Reşîdüddin Fazlullāh-ı Hemedânî, *Camiü't-Tevarih*)

sünnet akidesini güçlendirmek ve devletin ihtiyaç duyduğu görevlileri yetiştirmek için ülkenin her tarafında medreseler açmaya karar verdi. Bu konuda Sultan Alparslan'dan izin alan Nizamülmülk onun devrinde ve daha sonra Sultan Melikşah zamanında Irak, Horasan, Mâveraünnehir, Suriye ve Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde medreseler kurdu. Bunların bir kısmı onun ölümünden sonra açılmakla birlikte Bağdat Nizamiye Medresesi örnek alındığı için hepsi bu adla anılmıştır.

Bağdat Nizamiye Medresesi Nizamiye medreseleri içinde en meşhuru ve en muhteşemi olmakla beraber kuruluş tarihi itibariyle en eskisi değildir. Kasım 1065'te inşaatına başlanan medrese Eylül 1067 tarihinde tamamlanarak hizmete açıldı. Medrese hoca ve öğrencilere mahsus odalar, dershaneler, mescit, kütüphane, yatakhane, yemekhane, hamam gibi bölümlerden oluşan bir külliye niteliğindeydi. Nizamülmülk medresenin her türlü ihtiyacını karşılamak için vakıflar kurdu. Medresenin yakınında yaptırdığı çarşı ile birlikte arazi, hamam ve dükkanların gelirlerini müderris ve öğrencilere tahsis etti.

Bu medreseler plan, teşkilât ve eğitim programıyla tarihte bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Daha önceki medreseler özel kuruluşlar olduğu halde Nizamiye medreseleri devlet himayesinde ortaya çıkmıştır. Kuzey Afrika ve Endülüs'te eğitim kurumları bu medreselerden etkilenmiş, Nizamiye medreseleri örnek alınarak medreselerin müfredatı üzerinde büyük değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Salerno, Paris ve Oxford gibi Batı'da kurulan üniversitelerin de Nizamiye medreselerinden esinlendikleri son dönemde yapılan çalışmalarla ortaya konulmuştur.[2]

Bu medreselerde temel yapıyı Kur'an, Arap şiiri, edebî ilimler teşkil ediyordu. Bu durum daha sonra Avrupa'da ilk defa kurulan üniversitelerde Yunan klasiklerinin okutulmasına tıpa tıp uyan bir durumdur. Bu üniversitede talebele-

2 Abdülkerim Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*.

rin yiyecek ve içecekleri karşılanmış ve bunların çoğuna cep harçlıkları verilmiştir. Bu medreselerin teşkilâtında görülen bazı noktalar, Avrupa'da kurulan ilk üniversiteler tarafından aynen taklit edilip alınmışlardır.[3]

Gerçekte organizasyonunun bazı detaylarının Avrupa'daki ilk üniversiteler tarafından kopyalanmış olduğu görülmektedir. Resmi olarak bir ilahiyat okulu olarak kurulmuş, hem İslam'ın dini liderleri (ulema) hem de dolaylı da olsa gelirlerini sağlayan Devlet yani Halife tarafından tanınmıştır. Paris Üniversitesi de aynı şekilde kendisini hem Kilise'nin hem de Devletin otoritesinin yanında konumlandırmıştır.[4]

George Makdisi Batı skolastisizminin ve hümanizminin, Batı'dan önce gelen İslami eşdeğerlerinde kökleri olduğuna inanmaktaydı. 1990'larda, hem Cobban hem de Makdisi yükseköğretim ve sofistike bir eğitimin kanıtlarını detaylandıran çalışmalar yayınlamaya devam etti. Makdisi'nin çalışması, Batılı okulların kökenleri ile İslâm dünyasındaki okullar arasındaki kapsamlı paralellikleri detaylandırdı. "Makdisi'nin çalışmasına benzerliğin ötesinde çok az kanıt var gibi görünüyor" şeklinde eleştiriler gelse Makdisi, *Rise of Colleges* adlı eserinde bu eleştiriye de doğrudan karşılık vermekte ve "şans eseri paralel gelişme olasılığının düşük olduğu" konusunda ısrar etmektedir.

Avrupa üniversitelerinin örgütsel temellerine değinen Makdisi'nin teorisine göre "üniversite Hristiyan Batı'nın on ikinci yüzyıl ürünüdür, sadece örgütlenme açısından değil, ayrıcalıklar ve Papa ve Kral tarafından himaye edilmeleri yönünden de İslami modellerden türemişlerdir. Makdisi, Müslüman dünyasının hayır işlerinde kullanılan vakıflarını da inceler. Camilere bağlı okullar açmak için bağış şeklinde işleyen uygulama ile Avrupa'da benzer şekilde bağışlanmış okulların kurulması arasında bir bağlantı olduğunu söyler.[5]

Bilindiği gibi Mutezile Mezhebi İslam'ın doğuşundan bir asır sonra ortaya çıkmış, İslâm dinini akıl ölçü ve kurallarına göre yorumlayan dinî ve felsefî bir harekettir. Mutezile Mezhebi mensuplarına İslâm Dünyası rasyonalistleri (Akliyecileri) denir. Bu dinî anlayışı benimseyen Selçuklu devlet adamlarının bu eğilimleri dinî

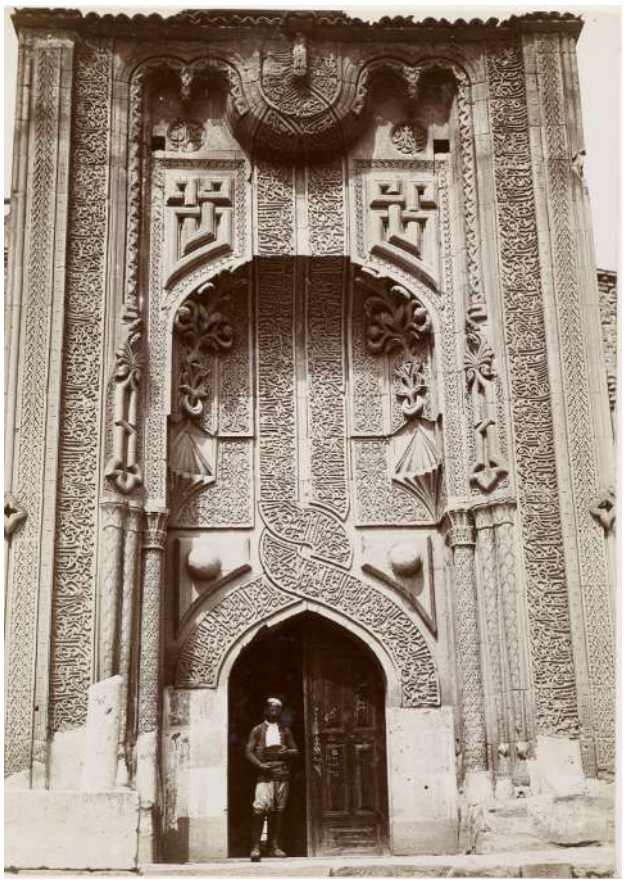

Resim 2
Konya İnce Minareli Medrese. Selçuklu Veziri Sâhib Ata Fahreddin Ali tarafından 1265 yılında yaptırılmıştır

3 Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi,* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989), c. 1, s. 630. **4** Reuben Levy, *A Bahgdad Chronicle,* (Cambridge University Press, 1929), s. 193-194. **5** Michelle Garcia, "Medieval Higher Education: Islamic and Western Academics"; papers.ssrn.com sitesi içinde www.kisa.link/OQfy (erişim: 20 Ocak 2021).

Resim 3
16. yüzyıl, İstanbul Gazanfer Ağa Medresesinde ders zamanı, *Divan-ı Nadiri*

uygulamalarında da açıkça görülmektedir. Bu devlet adamlarından biri de Tuğrul Bey'dir.

Selçuklu Hanedan üyeleri arasında görülen bu dinî eğilimin hanedan üyelerine hocalık yapan Harezmli Türkmen Danişmend Ali Taylu'dan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Danişmend Ali Taylu Harezm'deki dinî çevrede yetişmiş ve çok erken tarihlerde Selçuklu ailesine yakın olma fırsatı bulmuş, hanedanına kız vererek ve kız alarak onlarla akrabalık da tesis etmiştir. Türkiye Selçukluları'nın atası olan Kutalmış, Danişmend Ali Taylu'nun damadı idi.

Tuğrul Bey Dandanakan zaferinden sonra sultan olunca veziri yaptığı Kündurî Mutezile mezhebini devletin resmî dinî görüşü haline getirdi ve bu yönde uygulamalara başladı. Eşarî ve Şafi mezhepli olan Nizamülmülk'ün, Kündurî aleyhindeki faaliyetleri de bu kapsamda değerlendirilmelidir. Bu mücadeleler sonunda Sultan Alp Arslan Kündurî'yi tutukladı ve sonrasında idam edildi. Onun idam edilmesinde Nizamülmülk'ün çok önemli rol oynadığı kabul edilmektedir. Nitekim yerine de Nizamülmülk Selçuklu veziri oldu. Bu defa Nizamülmülk de Eşarî ve Şafi Mezhebini Büyük Selçuklu Devleti'nin resmî mezhebi konumuna getirdi. Bu mezhebin yerleşmesi ve tutunmasını sağlamak için "Nizamiye Medreselerini" açtı. Selçuklu Devleti coğrafyasında yirmi üç Nizamiye Medresesi kurulduğu belirtilmektedir.

Resim 4
Ebu's-Suûd Efendi ders verirken. Minyatür 16. yüzyılın ortalarında Bağdat'ta tasvir edilmiştir

Anadolu'da ilk ilmî, fikrî ve kültürel faaliyetler Danişmend İli'nde ve Danişmend Oğulları'nın himayesinde çok erken sayılabilecek bir tarihte başlamıştır. Bu devletin kurucularının bilge bir aileden gelmeleri ve bilimsel bir geleneğe bağlı bulunmalarının, erken bir tarihte Anadolu toprağında bilimsel faaliyetleri başlatmalarında etken olduğu muhakkaktır. Zaten Anadolu'da ilk medreselerin de Danişmend İli'nde Niksar, Tokat, Amasya, Sivas, Kayseri gibi vilayetlerde ve Danişmend Oğulları zamanında inşa edildiği görülmektedir. Danişmend Oğulları Devleti II. Kılıçarslan tarafından 12. asrın son çeyreğinde ortadan kaldırıldıktan sonra da Danişmendliler zamanında Danişmend İli'nde yerleşmiş olan bilimsel gelenek birkaç asır daha devam etmiştir.

Bugünkü bilgilerimize göre Anadolu'da yazılan ilk eser Danişmendlilerin Kayseri Şehir muhafızı olan Kayserili İbnü'l-Kemal diye ünlenen

امام صف افاضل امیر خیل کرام
امین دین و دول خواجه خجسته خصال
ابو حنیفه ثانی ابو سعود اولکم
فضایل اچره افاضل اولبدر اکا عیال
اوکیم یازلمش ازل طاق بارکاهنده
ملاذ و ملجاء ارباب فضل و اهل کمال

İlyas b. Ahmed adlı bir zat tarafından Farsça olarak kaleme alınmış "Keşfü'l-akabe" adındaki astronomi ve felsefeye dair olan eserdir. Yazar eserini Danişmendiye Devleti'nin kurucusu Gümüştiğin Melik Ahmed Gazi'ye sunmuştur.

Bununla beraber II. Kılıçarslan'ın felsefî konulara ilgi duyduğunu ve bu alandaki ilmî tartışmalara katıldığını biliyoruz. Gıyaseddin Keyhüsrev'in de İbni Sina'nın hayranlarından olduğunu bildirilmektedir. Buna benzer haberler, Selçuklular zamanında (ilk bir buçuk asırda) Anadolu'da devlet adamlarının felsefî geleneğe bağlı bulundukları ve Mutezile mezhebine yatkın olduklarını ortaya koymaktadır. II. Kılıçarslan'ın kızı Gevher Nesibe Hatun'un Kayseri'de bir Tıp Merkezi inşa etmesi de tabiat ilimlerine duyulan ilgiden kaynaklanmış olmalıdır.

Danişmend Oğulları ve Türkiye Selçukluları zamanında ilk 130 yıl boyunca Anadolu'da telif edilen eserlerin hemen tamamı tıp, astronomi (heyet) matematik, felsefe gibi aklî ve tabiî ilimlere dairdir. Bu dönemde Anadolu'da bulunan bilim adamları bu yönde faaliyet göstermişlerdir. Bu devrede Anadolu'da telif edilen eserlerin büyük bir kısmı Danişmend İli'nde yazılmıştır.

Sanıldığı gibi Anadolu'da Türkçe eser yazma geleneği Karaman Oğulları Devleti'nin Türkçeyi resmî dil olarak ilan etmeleriyle başlamış değildir. Anadolu'da Türkçe eser yazma geleneği ilk olarak Danişmend İli'nde ve Danişmend Oğulları'nın yarattığı fikrî ve kültürel ortamda başlamıştır. Bugünkü bilgilerimize göre Anadolu toprağında telif edilen ilk Türkçe eser 13. yüzyılın başlarında Amasya'da yani Danişmend İli'nde

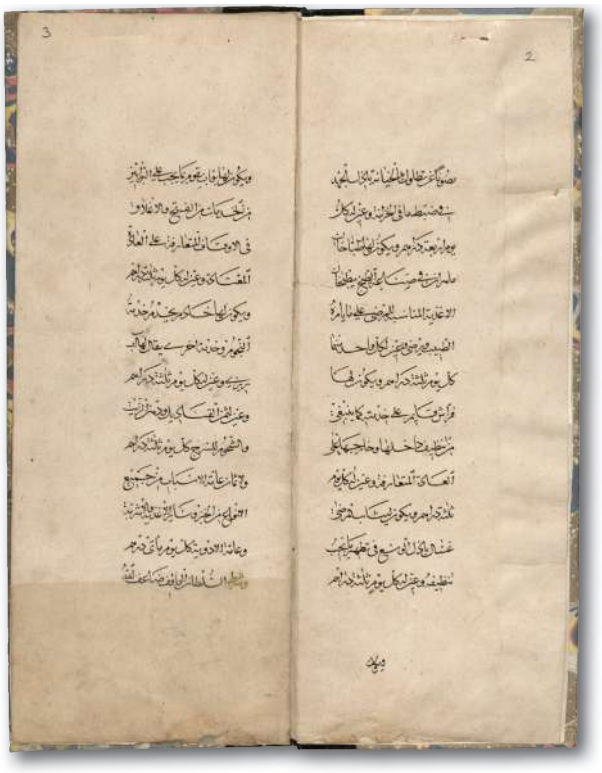

Resim 5
Sultan II. Bayezid'in İstanbul'daki hastahane, imaret, cami, mektep, medrese ve sair hayratlarıyla ilgili 1493 tarihli vakfiyesi. BOA, EV.d, 45144

Hâkim Bereket tarafından kaleme alınan "Tuhfe-i Mübarızi" adlı tıp ilmine dair olan eserdir. Ancak 13. yüzyıldan itibaren Büyük Selçuklu Devleti'nin dinî politikası ve Nizamiye Medreselerinin yarattığı dinî atmosfer Anadolu'da da etkisini göstermiştir.[6]

Bütün bu anlatılanlar Nizamiye medreselerinin yükseköğretim alanında doğudan batıya örnek olacak bir çığır açarken kendi açmazını da daha kuruluş aşamasında içinde barındırdığını gözler önüne seriyor. Dağınık bir medrese sisteminden devlet gözetiminde teşkilâtı ve programları belli çok iyi organize edilmiş bir eğitim sistemine geçişi simgelerken; diğer yandan İslâm medeniyetinin yükseldiği bir parlak çağa dayanak oluşturan antik çağ kaynaklı ve değişik

6 Mikail Bayram, "Danişmend Oğulları'nın Dinî ve Millî Siyaseti", *Selçuk Üniv. Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* 18 (2005).

Resim 6
Medresede ders,
Ayasofya 3279

Resim 7
Fossati'nin Ayasofya albümünden, sağda I. Mahmut'un yeniden yaptırdığı medrese

düşüncelere kapısı açık eğitim sistemine de bir set çekmiş oluyordu. Nitekim etkileri Fatih Sultan Mehmed'in geniş bakış açısı sayesinde biraz gecikmeli de olsa 16. yüzyıl Osmanlısında görülmeye ve eleştirilmeye başlanacaktır.

Osmanlının kuruluş döneminde eğitimde bir parlaklık göze çarpar. Fakat bu ilmi parlaklık ve yükseliş 16. ve 17. yüzyıllarda sürdürülemediği açıktır. Kuruluş devrinde eğitim dünyasında inanılmaz bir hareketlilik görülüyorken akademik seyahatler özellikle daha çok dışarıdan Osmanlı'ya bilim adamının gelmesi, Osmanlı'dan da genç ilim taliplerinin belli başlı ilim merkezlerine gitmesi şeklinde olmaktaydı. Bu sıralar ağırlıklı olarak Kahire, Şam ve özellikle matematik ve astronomide, Semerkant çok şöhretli idi.

Resim 8
Süleymaniye Cami ve külliye, W.H.Bartlett'in çizimi

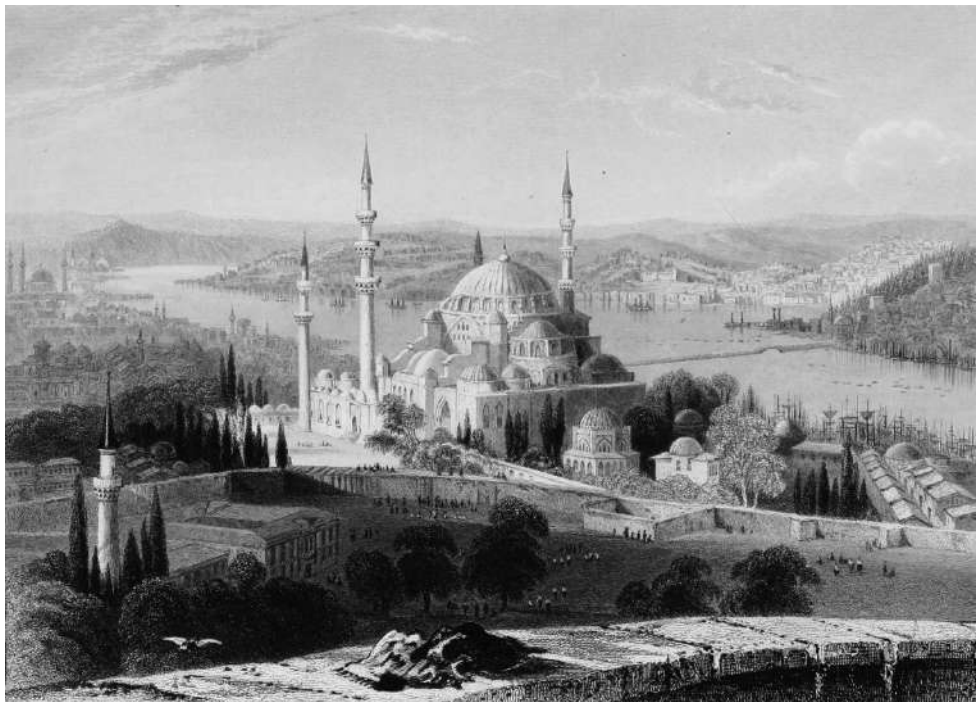

Nizamiye medreseleri örneğinin devam ettiği Osmanlı medreselerinin eğitim programları üzerindeki ilk eleştiriler de daha 15. yüzyılın ortasında Taşköprülüzade Ahmet Efendi'den gelmişti. Ona göre medreselerdeki fen dersleri, felsefe yani İslam felsefesiyle ilgili dersler azalmış, bunlara eskisi kadar önem verilmez olmuştur.[7]

Katip Çelebi (ö. 1658) bu konudaki eleştirileri daha ileri götürür. Ona göre: "Osmanlı devletinin başlarında akli bilimler ile şeriat ilimlerini bir arada değerlendiren âlimler yaygın iken Fatih Sultan Mehmed Han Semaniye Medereselerini yaptırıp bir takım felsefi derslerin de okutulmasını vakıfnamesinde belirtmişti. Sonra gelenler ise bunlar felsefi derslerdir diyerek kaldırıp yerine fıkhi dersler okutmayı daha makul gördüler".[8]

Katip Çelebi'den hemen önceki çağda yaşamış Kopernik, Kepler, Galile gibi ilim adamları tesadüflerin eserleri değillerdi. Yine Huygens, Boyle, Bacon, Newton, Halley gibi bilginler de hep o çağlarda yetişmişlerdi. Bunlara Descartes, Locke, Hobbes gibi Katip Çelebi'nin çağdaşı düşünürleri de eklersek Katip Çelebi'nin yaşadığı yüzyılda Avrupa'nın görünümünü tasavvur etmek mümkün olur.[9] Yukarıdaki eleştirilerinden medrese dışında yetişmiş bir bilim adamı olan Katip Çelebi'nin Batı dünyasının geldiği seviyeden az çok haberdar olduğunu da anlayabilmekteyiz.

Benzeri birçok kurumsal yapıda olduğu gibi eğitim sisteminde de kamu denetimindeki Selçuklu eğitim sistemini devam ettirdiği görülen Osmanlı'da medreseler sıbyan mektebinden sonra orta, lise, yüksekokul ve üniversite eğitimine karşılık gelen, İslâmî kimliği sebebiyle sadece Müslümanların devam ettiği bir eğitim kurumu özelliği taşır.

Osmanlı Beyliği'nde ilk medrese olarak Orhan Gazi'nin 1331'de kurduğu, İznik Orhaniyesi adını da taşıyan İznik Medresesi gösterilir. I. Murad, Yıldırım Bayezid, Çelebi Mehmed, II. Murad ve devlet adamlarının yaptırdığı yirmi bir medrese ile Bursa cazip bir ilim merkezi oldu. Bursa'daki ilim ve medrese hayatı önemini kaybetmemekle birlikte 1361'de Edirne'nin fethiyle medrese tarihinde yeni bir safha açıldı. Burada Çelebi Mehmed devrinde iki, II. Murad döneminde dokuz yeni medrese tesis edildi. Özellikle II. Murad'ın Dârülhadis Medresesi, Sahn-ı Semân medreseleri yapılıncaya kadar (1463-1470) en yüksek Osmanlı medresesi kabul edilmiştir. Kuruluş yıl-

7 "Mehmet İpşirli ile Medreseler ve Ulema Üzerine", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* c. 6/12, (2008): 451-470. **8** Nesimi Yazıcı, "Osmanlı Son Dönemi Medreselerinde Fen Bilimlerinin Tedrisatı Konusunda Bazı Düşünceler", *Ankara Ünv. İlahiyat Fak. Dergisi,* c. XXXVIII.. **9** Hasan Şahin, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin İşlevlerini Yitirmesinin Sebepleri Üzerine", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* 12, (Erzurum: 1999), 260-261.

larından itibaren 1326-1451 devresinde ülke genelinde seksen dört medresenin yapıldığı tespit edilmektedir. Bunun elli üçü Anadolu'da, yirmi dokuzu Rumeli'de ve ikisi Kudüs'te idi.

Fâtih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethiyle başlayan yeni dönem, Osmanlı ilim hayatı ve medrese teşkilâtı için önemli adımların atıldığı devreyi oluşturur. 1453'te fetihten sonra İstanbul'da eğitim faaliyetleri Zeyrek kiliseleri ve Ayasofya'daki bazı keşiş odalarında yapıldı. 1459'da Eyüp Medresesi hizmete açıldı. 1470 yılında tamamlanan Fatih Külliyesi içerisinde sekiz medreseden oluşan Sahn-ı Semân (sekiz avlu) ve bunların bir sıra gerisinde yer alan sekiz Tetimme (orta sınıf) Medresesi tesis edildi. Bu medreseler konumu, fizikî ve mimari özellikleri, sağlanan maddî imkânlar ve bilhassa müfredat programı ile bir yükseköğretim ve araştırma kurumu özelliği kazandı.

II. Bayezid biri Amasya'da (1481-1486), diğeri Edirne'de (1484-1488), üçüncüsü de İstanbul'da (1501-1505) kendi adıyla anılan semtte inşa ettirdiği üç önemli külliye içerisinde medreseler kurdu.

Sahn-ı Semân'dan bir asır sonra inşa edilen Süleymaniye Külliyesi (1550-1557) özellikle medrese-i evvel, sânî, sâlis ve râbi isimleriyle dört medrese, bir tıp medresesi ve darüşşifa ile dârülhadisten oluşuyordu ve Osmanlı Devleti'nde eğitimde varılan en yüksek noktayı temsil ediyordu. Önce Sahn-ı Semân ile ardından Süleymaniye medreseleriyle Osmanlı medrese sistemi dereceler, dersler, gelir kaynakları ve yönetim bakımından önemli gelişmeler kaydetti.

Osmanlılarda yeni fethedilen yerleşim birimlerine medrese inşası da yerleşmiş bir âdetti. Özellikle Balkan şehirlerinde medreselerin kurulmasına önem verildi. Osmanlı dönemi boyunca Bulgaristan'da 142 medrese, 273 mektep, Yunanistan'da 182 medrese, 315 mektep, eski Yugoslavya'da 223 medrese, 1134 mektep ve Arnavutluk'ta yirmi sekiz medrese, 121 mektep olmak üzere toplam 575 medrese ve 1843 mektebin yapıldığı tespit edilmiştir.

Medreseler Anadolu'da da yaygındı. Meselâ 19. yüzyılda Kayseri'de yirmi iki, İzmir'de otuz üç medrese vardı. En ücra köylerde bile medreselerin bulunduğuna dair kayıtlara rastlanır. Anadolu vilâyeti medreseleriyle müderrislerini gösteren 1528 tarihli bir listede 150 medresenin adı sayılmıştır.

Bazı yabancı seyyahlar da Anadolu şehirlerindeki medreselerden övgüyle söz ederler. Amasya'ya gelen Perrot, 1861'de buradaki medreseyi ve eğitim hayatını gördüğünde Amasya'yı Anadolu'nun Oxford'u diye nitelemişti.

Medresede okutulan dersler esas itibariyle hesap (matematik), hendese (geometri), heyet (astronomi) ve hikmet (felsefe) dersleri; belâgat (güzel konuşma), mantık, kelâm (İslâm felsefesi), Arapça dil ve edebiyatı dersleri; tefsir, hadis ve fıkıh derslerinden oluşmaktaydı. Derslerde belirli kitaplar takip edilirdi. Bu kitapların hemen tamamı Arapça idi, ancak eğitim dili Türkçe, eğitim metodu ise genelde anlatma tarzındaydı.

Esas itibariyle medrese bir vakıf kurumu olduğundan işleyişi, mali kaynakları, bunların

Resim 9
Ulema sınıfı ileri gelenlerinin 1720 yılında Sultan III. Ahmet tarafından kabulü, Vehbi, *Surname*

kullanılması ve denetlenmesi tamamıyla vakıf kuralları içinde yapılırdı. Ancak konu toplum eğitimini ilgilendirdiği için devletin daima sıkı bir denetimi vardı. Bütün medreseler önceleri kazaskere bağlı iken 16. yüzyıl sonlarından itibaren yüksek dereceliler şeyhülislâma verilmiş, diğerleri kazaskerlerde kalmıştı. 19. yüzyılda teşkilât meşihat makamına devredilmiştir.

Medrese eğitiminin temel unsurunu müderrisler oluştururdu. Osmanlı sisteminde talebelerin hangi medresede okuduğu değil hangi hocalardan ders aldığı önemliydi. Özellikle icazetnamelerde (diploma) hoca silsilesine vurgu yapılırdı.

Osmanlı Devleti alternatif olabilecek çözüm arayışları içerisine girmişse de medrese sistemi kendini yenileyememiştir. 18. yüzyılın ikinci yarısında Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyun ve Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun'un kurulmasıyla daha önce sınırlı ölçüde bünyesinde barındırdığı teknik eğitimden mahrum kalmış, 19. yüzyılın birinci yarısında tıphânenin teşkiliyle tıp tahsilinden, Avrupaî mekteplerin, ardından mülkiyenin kurulup devlet imkânlarıyla donatılması sonucu da önemli ölçüde fikrî ve idarî alandan uzak kalmıştır. 1826'da Evkāf-ı Hümâyun Nezareti teşkil edilip bütün vakıf gelirleri devlet hazinesine alınınca medrese ve ulemanın malî imkânları daralmış, nizamiye mahkemelerinin teşkili ve daha sonra hukuk mektebinin ortaya çıkmasıyla büyük ölçüde yargı alanından uzaklaştırılmış, sadece din hizmetleri ifa eden bir konuma gelmiştir.

19. yüzyılda II. Mahmud ve II. Abdülhamid dönemlerinde eğitim konusunda ıslahat ve yenilikler yapılırken en çok ıslaha muhtaç olan medrese ihmal edildi. Bu tutum muhtemelen medresenin ve temsil ettiği zihniyetin ıslahının çok zor, hatta mümkün olmadığı kanaatine dayanmaktaydı. II. Abdülhamid'den sonra İttihatçılar devrinde Şeyhülislâm Musa Kazım ve Mustafa Hayri efendiler zamanında ciddi olarak medrese ıslahı yapılmak istendi. Islâh-ı Medâris Komisyonu oluşturulup çeşitli nizamnâmeler hazırlandı. Geleneksel yapısından tamamen farklı, mektep tarzında yeni program İstanbul medreselerinde uygulanmaya başlandı. Ancak I. Dünya Savaşı ve arkasından imparatorluğun tasfiyesi sebebiyle bu programlar uzun süreli olmadı.

Medreseler, 3 Mart 1340 (1924) tarihli Tevhîd-i Tedrîsat Kanunu ile Maarif Vekâleti'ne devredildi ve kanunun neşrinden on üç gün sonra bütün medreseler kapatıldı.[10]

11 Mehmed İpşirli, "Medrese", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*.

1502

Da Vinci'den Holzmann'a

İstanbul Boğazı'na köprüler yapma hayali

Asya ile Avrupa'yı birbirinden ayıran İstanbul Boğazı tarih boyunca çeşitli şekillerde geçilmeye çalışılmış, deniz araçlarının yanı sıra ilk dönemlerde geçici köprüler yapılarak büyük çaplı geçişlere çare bulunmaya çalışılmıştır. M.Ö. 512 yılında Pers kralı I. Darius İskitler üzerine yürümek gayesiyle ordusuyla İstanbul Boğazı önlerine gelmişti.[1] Karşıya geçmek için, Sisamlı Mandrokles'in geniş sal ve gemileri yan yana dizip bağlayarak yaptığı yüzer köprüden faydalanmıştı. Bu tür köprülerin çeşitli zamanlarda ve Osmanlıların ilk dönemlerinde de yapılıp karşı yakaya asker naklinde kullanıldığı bilinmektedir.[2]

Heredotos, tarihinde Boğaz üzerine kurulan bu köprünün İstanbul ile Karadeniz'in ağzındaki tapınağın orta yerine düştüğünü, Darius'un bu çok çabuk yapılmış olan yapının mimarı Mandrokles'e verilebilecek her şeyin on katını verdiğini yazar. Mandrokles köprünün bir resmini yaptırmış ve tabloyu Sisam'daki tapınağa astırmıştı. Resim, Boğaz üzerine yapılmış olan köprüyü, Darius'u ve boğazı geçmekte olan orduyu gösteriyordu.[3] Daha sonra İskender M.Ö. 334'te İran seferine çıkarken ordularını Anadolu yakasına geçirebilmek için benzeri bir köprü yaptırmıştı.

Fetihten sonra daha da büyüyerek bir dünya şehri haline gelen İstanbul'a kalıcı bir köprü yapılması düşüncesinin ortaya çıktığını Leonardo da Vinci'nin II. Bayezid'a yazdığı mektuptan anlıyoruz. 1502 yılına tarihlenen mektubunda da Vinci "Kendisinin, sadece rüzgâr ile çalışan ve deniz değirmenine göre çeşitli avantajları bulunan bir değirmen ve kendi kendine dönen bir dolap ile ipsiz olarak geminin suyunu çıkarma

1 Fazlı Altı, "Pers Siyasi Tarihi", (yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), s. 61.
2 Ercan Karacan, "Boğaziçi Köprüsü", *Büyük İstanbul Tarihi,* VI, 519. 3 Herodotos, *Tarih*, çev. Müntekim Ökmen (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012),.s. 88, 118.

Resim 1
Da Vinci'nin el yazmasında yer alan Galata Köprüsü çizimleri. (Bibliothèque de l'Institut de France, *Manuscrits de Léonard de Vinci,* Manuscript L, Folio 65v and 66r)

konusunda tasarımları bulunduğunu, Osmanlı Padişahının İstanbul'dan Galata'ya bir köprü yapmak istemesine rağmen bu işi bilen kimse olmadığı için bundan vazgeçtiğini işittiğini, kendisi çok yüksek yapı inşa etmeyi bildiği için şayet istenirse altından sadece yelkenli bir geminin geçebileceği ve kalkma özelliğiyle istenildiği zaman Anadolu yakasına geçmeye imkân veren bir köprü de inşa edebileceğini" yazıyordu.

Leonardo da Vinci'nin Sultan II. Bayezid'a yazdığı mektupla Paris'te bir el yazması arasındaki ilişkiyi 1952 yılında Alman Türkolog Franz Babinger ortaya çıkardı. Mektubu yazanın Leonardo da Vinci olduğu ancak 450 yıl sonra Babinger'in yayınladığı makale ile aydınlığa kavuştu.[4] Leonardo ismi mektubun çevirisinde Sultan'a Likarda diye sunulmuştu ve tarihsizdi. Babinger'e göre da Vinci mektubunda Sultan'a dört ayrı proje sunuyordu: bir yel değirmeni, bir su boşaltma pompası, İstanbul Boğazı için asma köprü ve Haliç için tasarlanmış kemerli bir taş köprü.[5] Mektubun orjinal dili ile olan metni elimizde olmadığı ve Türkçeye çevrilen mektubun tercümesi de çok iyi yapılmadığı için Babinger'in dediği gibi hem Boğaz'a asma köprü hem de Galata'ya taş bir köprü olarak ayrı ayrı birer köprü mü yapılmak isteniyor yoksa sadece Paris el yazmasında şekli çizilen tek bir köprüden mi bahsediliyor tam ayırt etmek pek mümkün olamamaktadır.

Babinger bu makalesinde, mektubun Fransa Enstitüsü'nde bulunan Leonardo da Vinci'ye ait el yazması ile ilişkisini açıklamaktadır. Paris'teki el yazması eserde, Haliç için Leonardo da Vinci

4 Franz Babinger, "Vier Bauvorschlage Lionardo da Vinci's an Sultan Bajezid II. (1502/3)", Münih 1952.
5 Adem Özkul "Da Vinci Köprüsü" (Belgesel), TRT, 2011.

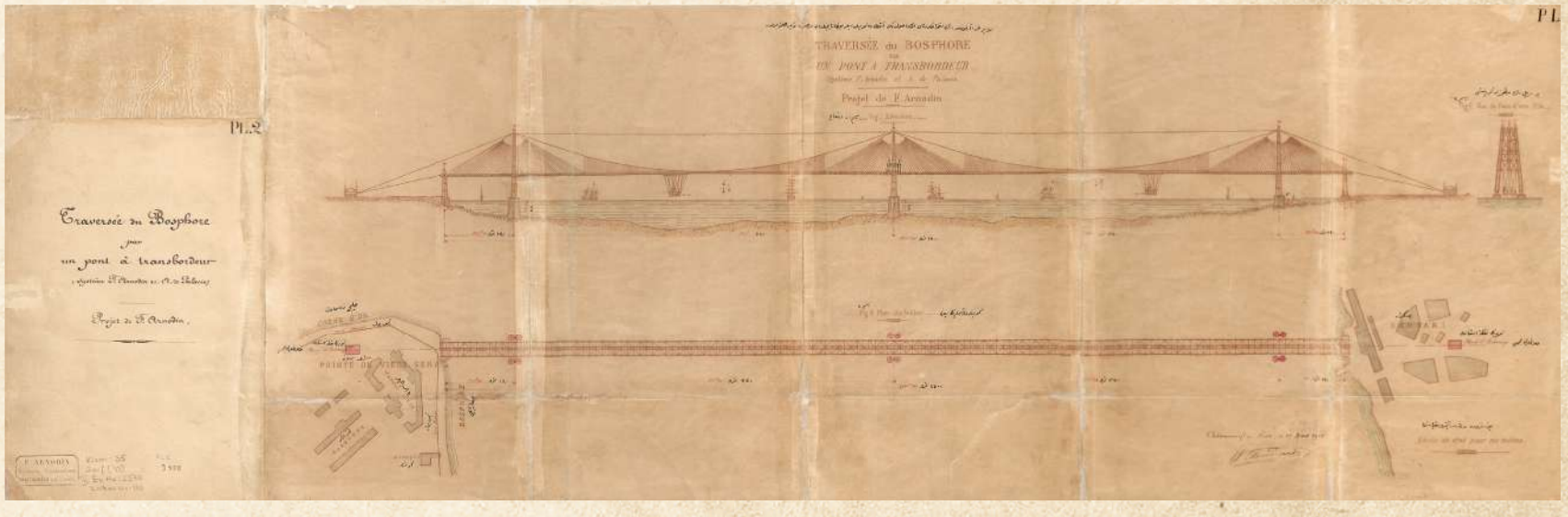

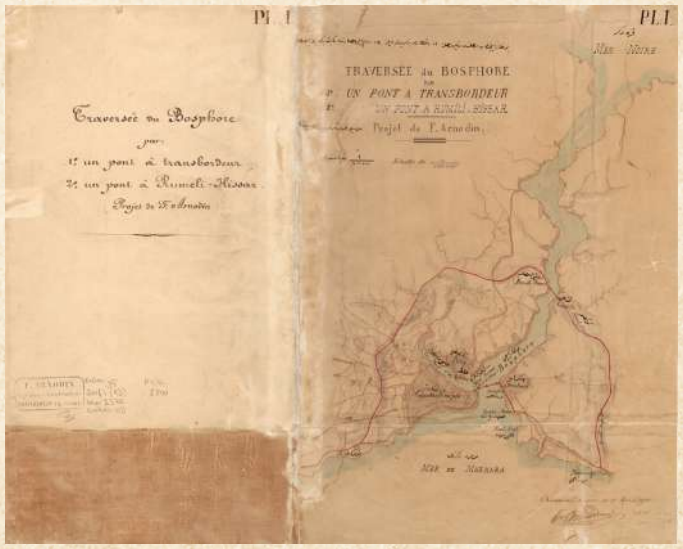

Resim 2
Arnodin'in Asya ile Avrupa'yı birbirine bağlayan köprüsü (BOA, PLK.p, 3500)

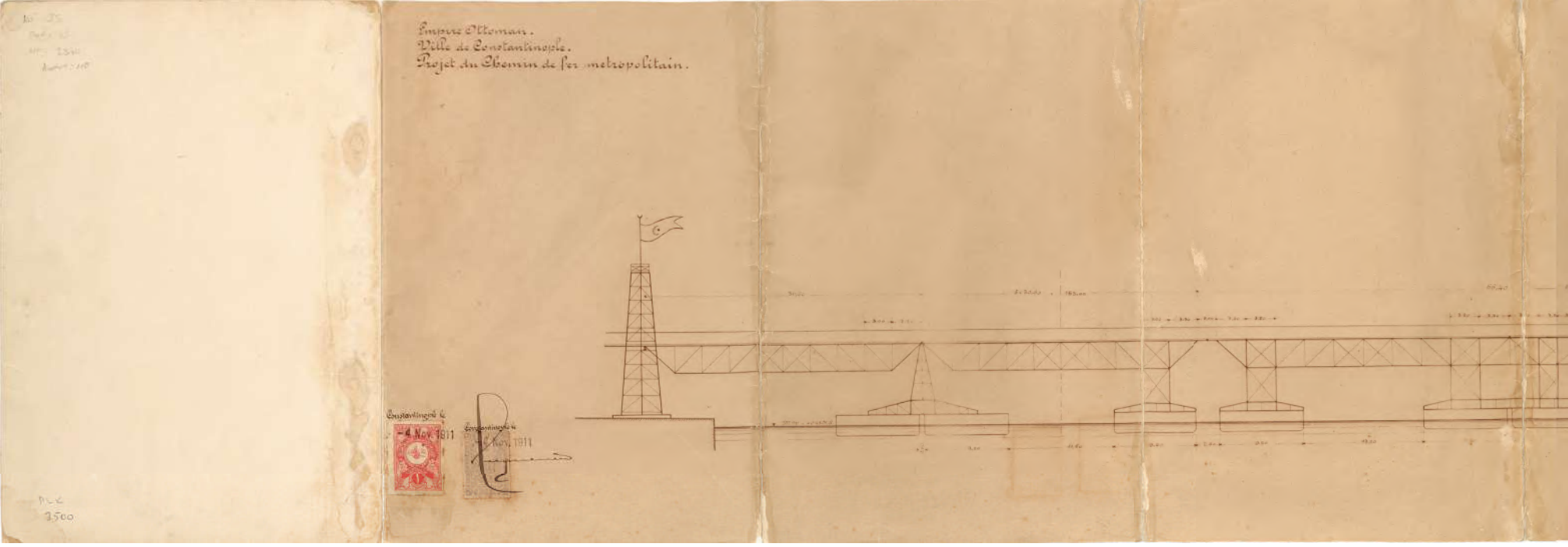

Resim 3
Philipp Holzmann Şirketi'nin 1911 yılında Haliç için çizdiği demiryolu köprüsü projesi(PLK.p, 3500)

tarafından tasarlanan köprünün iki ayrı çizimi vardır. Biri kuş bakışı olan bu iki çizimde, köprü Leonardo da Vinci'nin el yazısı ile ayrıntılı bir biçimde anlatılır:

"Pera'dan Konstantinopolis'e uzanan köprü, 40 braccia genişliğinde, sudan 70 braccia yüksekliğinde, 600 braccia uzunluğunda, yani denizin 400, karanın 200 braccia üzerinde, böylece kendi mesnetlerine sahip." Braccia, yerel bir Ölçü birimi. 1 metre, 1,64 Floransa bracciası ediyor. Haliç'in yaklaşık genişliği 244 metre olduğuna göre, "400 braccia denizin üzerinde" ifadesi, doğru bir tanımlamadır. Köprünün uzunluğunun 600 braccia yani 365 metre olacağı söylendiğine göre, dünya üzerinde o güne kadar inşa edilmiş en uzun köprüden söz ediliyor demektir.

1502 yılına göre düşünüldüğünde, dünyanın o güne kadar gördüğü en büyük ve en güzel köprüsü için tasarlanan bu çizimin Leonardo da Vinci'ye ait olduğu anlaşıldıktan sonra, zaman zaman köprünün yapılıp yapılamayacağı tartışılmıştır. Bu tartışma, dünyada çok çeşitli platformlarda da gündeme getirildi ve Norveçli Sanatçı Vebjörn Sand, bu köprüyü dünyaya tanıtan isim oldu. Vebjörn Sand, 2001 yılında Oslo yakınlarındaki Aas kasabasında, köprüyü aslının dörtte biri büyüklüğünde bir otoyol üst geçidi olarak yaptırdı.[6]

Uzun bir aradan sonra, Boğaz'ın her iki yakasının bir köprü veya bir tüp geçitle bağlanması fikri ancak 19. yüzyılın sonlarına doğru gündeme geldi. Bu bağlamda, 1891 yılında Sarayburnu ile Üsküdar arasına tüp geçit yapımına ilişkin bir proje Fransız demiryolu mühendislerinden S. Preault tarafından tasarlandı. "Deniz Altı Çelik Tüneli" adı verilen bu projede denizin altından geçecek bir tünel ile raylı ulaşım hedeflenmekteydi. Çok güçlü inşaat teknolojisi ve ağır maliyet gerektiren bu proje çizim aşamasında kaldı. Akabinde, Uluslararası Boğaz Demiryolu Şirketi, İstanbul'un etrafına bir de çevreyolu yaparak, Asya ve Avrupa'yı iki köprü ile birbirine bağlamayı önerdi. Şirketin söz konusu önerisi, Fransız mühendis ve sanayici Ferdinand Arnodin tarafından projelendirildi ve Mart 1900'de II. Abdülhamid'e sunuldu. Hazırlanan projenin esas

6 kameraarkasi.org adresi içinde www.kisa.link/OQV9 (14 Şubat 2021 tarihinde erişildi). **7** Karacan, "Boğaziçi Köprüsü".

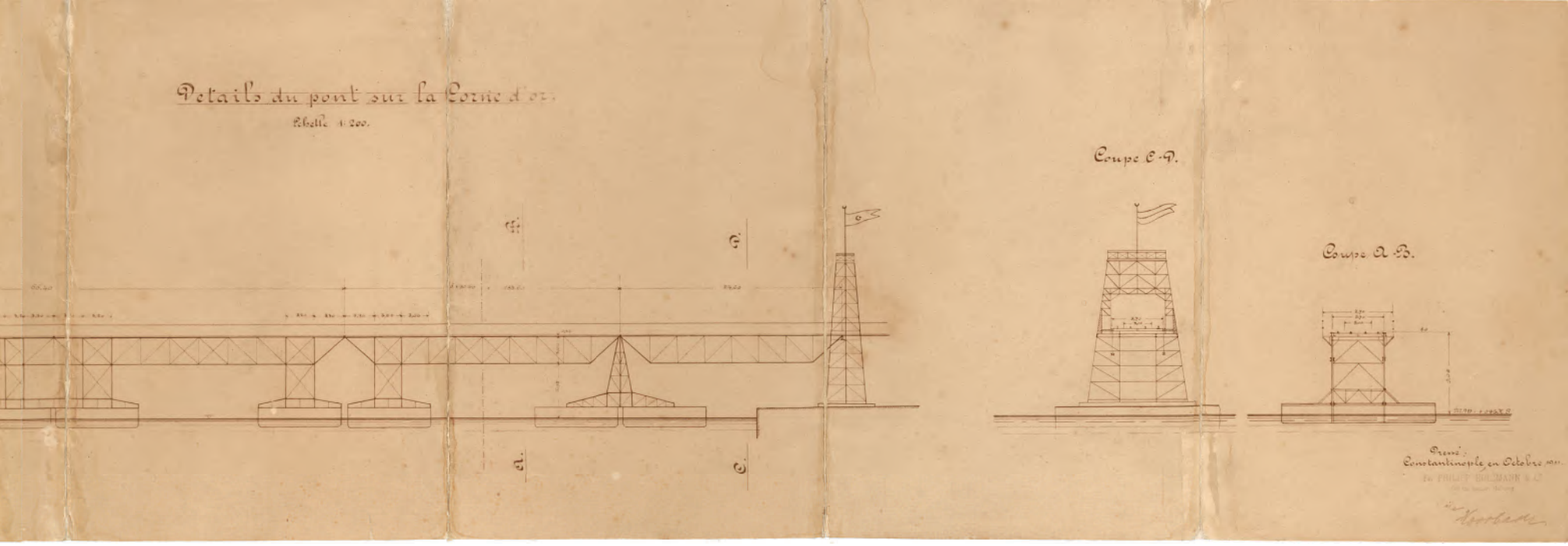

gayesi ise, her iki kıta arasında birbirine bağlı bir demiryolu sistemi kurmaktı. Bunun için de birisi Sarayburnu ve Üsküdar, diğeri ise Rumelihisarı ve Kandilli arasında olmak üzere Boğaz'a iki köprü yapılması öneriliyordu.

Burada göze çarpan önemli husus Arnodin'in, İstanbul'un gelecekteki gelişimini isabetli bir şekilde öngörmesi ve buna dair kayda değer planlar hazırlamasıydı. Buna rağmen Arnodin'in projesi kabul görmedi. Yine aynı sene içinde Boğaziçi Demiryolu Şirketi, kapsamlı bir hazırlıktan sonra Rumelihisarı ile Anadoluhisarı üzerine bir köprü yapmayı teklif etti. Üstünden tren, araba ve yayaların geçeceği köprüye, dönemin genel konjonktürüne uygun olarak "Hamidiye" adı verilmişti. İhtişamlı bir köprü olması planlanan bu çalışma da padişah tarafından onaylanmadı. Yine II. Abdülhamid döneminde, Frederik E. Strom, Frank T. Lindman ve John A. Hilliker isimli üç Amerikalı mühendis, Asya ve Avrupa arasında işleyecek, "Tünel-i Bahrî" adını verdikleri ve o dönemin şartlarına göre oldukça ütopik bir metro projesiyle saraya başvurdular. Hazırladıkları planda, Sarayburnu ve Salacak arasına bir tüp geçit yapılması öneriliyordu. Ancak söz konusu teklif de hayal mahsulü bulunarak reddedildi. Bundan sonraki dönemde, Osmanlı Devleti iç karışıklıklar ve savaşlarla dolu bir sürece girdiğinden, Boğaz'a köprü ya da tünel yapılması fikri gündemden düştü.[7]

Boğaz'a değil ama Haliç üzerinden demiryolu geçirecek bir köprü projesine 1911 yılında bu sefer o sıralarda Bağdat Demiryolunu inşa etmekte olan Alman Philipp Holzmann Şirketi'nin bir çiziminde rastlıyoruz. Bilindiği üzere Holzmann Bağdat Demiryolu güzergâhında Toros Dağları'nda Belemedik-Hacıkırı arasında yer alan ünlü Varda Köprüsü'nü de o sıralarda inşa etmekteydi.

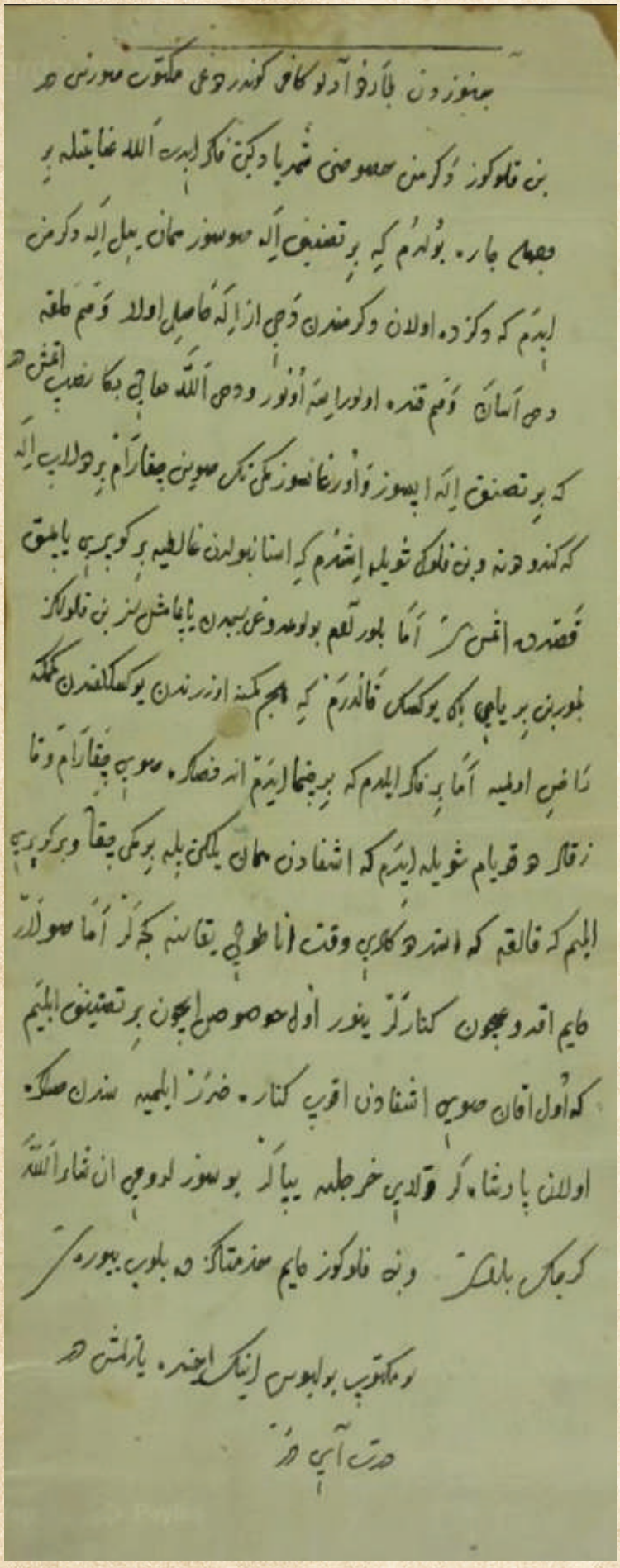

Leonardo da Vinci'nin II. Bayezid'a sunduğu yeldeğirmeni, dönme dolap ve köprü projeleri

Ceneviz'den Licardo isimli şahsın (Leonardo da Vinci); 'Kendisinin, sadece rüzgâr ile çalışan ve deniz değirmenine göre çeşitli avantajları bulunan bir değirmen yapma ve kendi kendine dönen bir dolap ile ipsiz olarak geminin suyunu çıkarma konusunda tasarımları bulunduğu, Osmanlı Padişahı'nın (Sultan II. Bayezid) İstanbul'dan Galata'ya bir köprü yapmak istemesine rağmen bu işi bilen kimse olmadığı için bundan vazgeçtiğini işittiği, kendisi çok yüksek yapı inşa etmeyi bildiği için şayet istenirse altından sadece yelkenli bir geminin geçebileceği ve kalkma özelliğiyle istenildiği zaman Anadolu yakasına geçmeye imkân veren bir köprü inşa edebileceğine' dair Padişah'a gönderdiği mektup.

1502

Ceneviz'den Licardo adlı şahsın gönderdiği mektubun suretidir.

Ben kulunuz değirmen konusunda şimdiye kadar çok düşündüm ve Allah'ın yardımıyla bir şekilde çare buldum: Susuz, sadece rüzgâr ile çalışan değirmen tasarladım. Bu değirmen denizde olan değirmenden daha az ile meydana gelir; hem halka daha kolay, hem de her nerede olur ise olur. Yine yüce Allah bana kendi dönen bir dolap ile ipsiz ve urgansız olarak geminin suyunu çıkarmayı tasarlamayı da nasip etti.

Ben kulun şöyle işitdim ki; İstanbul'dan Galata'ya bir köprü yapmak istemişsiniz ancak bilen kimse bulunmadığı için yapmamışsınız. Ben kulunuz hiç kimsenin, yüksekliğinden dolayı üzerinden geçmek istemeyeceği kadar yükseklikte yapı yapmayı bilirim.

*Şöyle düşündüm: Bir yapı iskeleti (*çatma*) yapayım; ondan sonra suyu çıkarayım ve kazıklar çakayım (*dokuyam*). Şöyle yapayım ki, aşağıdan sadece yelkenli bir gemi çıka ve kalkan bir köprü yapayım ki istedikleri vakit Anadolu yakasına geçeler. Amma sular devamlı aktığı için kenarlar yıpranıp aşınacağından, bunu önlemek için de, o akan suyun aşağıdan akıp kenara zarar eylemeyeceği bir tasarımda bulunayım. [Böylece] senden sonra gelen padişahlar daha masrafsız ve kolayca (*kolay harcla*) yapalar.*

İnşallah bu sözlerimi gerçek kabul edip ben kulunuzu daima hizmetinizde bilerek buyurursunuz.

*Bu mektup Temmuz (*Julius*) ayının içinde yazılmıştır.*

TS.MA.E, 754/99

1513

Piri Reis'in 'yappamondo'su[1]

1929 yılında bulunuşundan bu yana tartışma ve çeşitli teorilerin kaynağı olan 1513 tarihli dünya haritası

Gelibolu'da dünyaya gelen Piri Reis'in, amcası Kemal Reis'le beraber bulunduğu yıllar dikkate alınarak 1470 civarında doğduğu ileri sürülür. Kendisiyle ilgili yazdıklarına göre Kemal Reis'le birlikte Venedik'e ait kale ve sahiller başta olmak üzere bütün Akdeniz'de korsanlık yaptı ve daha sonra devlet hizmetine girdi. II. Bayezid tarafından devlet hizmetine çağrılan Kemal Reis'in 1495'te İstanbul'daki kabulü sırasında Piri Reis de muhtemelen onun yanında idi.

Kemal Reis'in 1510'da ölümüyle Piri Reis'in hayatında yeni bir dönem başladı. Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferinde Kaptanıderya Cafer Bey kumandasındaki filoda bir gemi reisi olarak hazır bulunan Piri Reis, Nil nehri üzerinden ulaştığı Kahire'de 1513 tarihli ilk dünya haritasını padişaha takdim etti. 1524'te deniz yoluyla Mısır'a giden Sadrazam Makbul İbrahim Paşa'nın filosunda kılavuz olarak görev yaptı. İbrahim Paşa ile yakından görüşme fırsatı buldu; bu sırada sadrazam onun yazdığı ilk Kitab-ı Bahriye müsveddesini gemide inceledi. 1526'da Kitab-ı Bahriye'nin ikinci telifini ve 1528'de ikinci dünya haritasını Kanuni'ye sundu. Daha sonra Barbaros Hayreddin Paşa'nın yeniden kurduğu donanmaya katıldı.

1547'de Ferhad Paşa'nın yerine Hint kaptanlığına getirilen Piri Reis'in bu görevde iken ilk faaliyeti, Hint Okyanusu'ndaki yegâne Osmanlı üssü olan Aden'i geri almak oldu. Piri Reis'in ikinci seferi Portekizlilerin Basra körfezindeki en önemli üssü olan Hürmüz üzerine oldu. Bu sefer için kadırga, baştarda, kalyata ve kalyondan oluşan otuz gemilik donanmayla Mayıs 1552'de Süveyş'ten hareket etti.

Uman denizine girdikten sonra Maskat'ı

1 *Yappamondo:* İtalyancada Mappamondo, yani dünya haritası kelimesinin Piri Reis'in diliyle söylenişi.

kuşatan Piri Reis, bir hafta süren kuşatmanın ardından kale kumandanı ile birlikte 128 Portekiz askerini esir alıp kaleyi fethetti. Arkasından Hürmüz üzerine yürüdü. Yirmi sekiz gemiden oluşan donanma ve 850 askerle Portekizlilerin elindeki Hürmüz'ü muhasara etti. Adanın hemen hemen tamamı ele geçirildiyse de iç kale alınamadı. Bunun üzerine muhasarayı kaldırarak Basra'ya doğru hareket etti.

Basra Körfezi'nin Portekiz donanması tarafından kapatılma tehlikesi karşısında asıl donanmasını Basra'da bırakarak üç kadırga ile Süveyş'e hareket eden Piri Reis, gemilerden birinin yolda karaya oturup parçalanması yüzünden sadece iki kadırgayla Süveyş'e ulaştı ve oradan karayoluyla Kahire'ye gitti. Ancak Mısır Beylerbeyi Semiz Ali Paşa tarafından iyi karşılanmadı ve ordusunu savaş meydanında bırakıp kaçan bir kumandan gibi algılandı. Bu sırada Kanuni Sultan Süleyman Halep'te bulunuyordu. İthamlar yüzünden muhtemelen 1533 sonlarında Mısır'da öldürüldü. Bütün malları ve eşyası Mısır'daki idareciler tarafından müsadere edilerek İstanbul'a gönderildi.

Piri Reis çizdiği iki dünya haritası ve Akdeniz portolanı[2] olan Kitab-ı Bahriye adlı eseriyle büyük ün kazanmıştır. Gelibolu'da çizdiği 1513 tarihli dünya haritası parçası İspanya, Portekiz ve Batı Afrika kıyıları ile Amerika kıtasının doğu kıyılarını göstermektedir. Önemi tartışılmaz olan haritanın kaynakları Doğu ve Batı dünyasından kendisine ulaşan eski haritalarla Kristof Kolomb'un haritasıdır. Piri Reis Kitab-ı Bahriye'de, Hint ve Çin denizlerinin yeni yapılan haritaları hakkında ilk bilgileri kendisinin elde etmiş olduğunu ve Yavuz Sultan Selim'e bu haritaları takdim ettiğini bildirir. Haritada o zamana kadar yapılan yeni keşiflerin dikkatle takip edildiğini gösteren ipuçları vardır. Nitekim 1528'de çizdiği ikinci dünya haritası Atlas Okyanusu'nun kuzeyini, Kuzey ve Orta Amerika kıyılarını göstermektedir. Ege ve Akdeniz kıyılarının atlası niteliğindeki Kitab-ı Bahriye ilki 1521'de mensur olarak, ikincisi gözden geçirilmiş ve temize çekilmiş, kısmen manzum şekilde 1526'da Kanuni Sultan Süleyman'a takdim edilmiştir. Az sayıda kaynak dışında esas itibariyle Piri Reis'in kendi gözlemlerine dayanan Kitab-ı Bahriye denizcilerin elinden düşürmediği bir rehber kitap olmuştur. Yabancı dillerde tam ve kısmî tercümeleri bulunmaktadır.[3]

1513 tarihli Piri Reis haritasının elimizdeki kısmında, Atlas Okyanusu'nun iki yakasını ihtiva edecek şekilde Batı Afrika kıyıları, Asor, Kanarya ve Yeşilburun takımadaları; Atlas Okyanusu, Güney Amerika ile Orta Amerika'nın bilinen kısımları, Florida ve Antiller yer almaktadır. Piri Reis haritasına çizimlerin yanı sıra başta kendi ismi olmak üzere ilgili yerlerin özelliklerini, ne zaman ve kim tarafından keşfedildiğini, haritayı çizerken hangi haritalardan faydalandığını belirten çeşitli açıklamalar da eklemiştir. Burada kimisi gerçek kimisi hayali muhtelif insan ve hayvan resimleri de görülür. Parşömen üzerine renkli çizilen harita, çeşitli bölgelere ayrılmış, her bölge ile ilgili bilgi verilmiş ve o bölgede yaşayan ve yetişen ilginç hayvanların ve bitkilerin resimleri de çizilmiştir. Dağlar, nehirler, deniz-

2 Kıyılar ve limanlara dair bilgiler içeren el yazması denizcilik haritası. **3** İdris Bostan, "Piri Reis", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*.

Resim 1
Piri Reis'in 1513 tarihli dünya haritası

ler, denizlerin kumlu sığ yerleri ve görülmeyen kayalık kısımları gösterilmiştir. Bu notların en dikkat çekeni ise aşağıda bire bir çeviri yazısını vereceğimiz Amerika'nın keşfine ve kıyılarına ilişkin bilgileri içeren beşinci bölümdekilerdir.

Boyu 87 cm, üst kısmı 63 cm, alt kısmı ise 41 cm genişliğinde olup henüz keşfedilmemiş yerlerin boş bırakıldığı haritada enlem ve boylam çizgileri yoktur. Mesafeler Kuzey ve Güneydeki ikisi büyük beş pusula gülüyle ve milleri gösteren Yengeç ve Oğlak dönencelerine yakın olarak düzenlenmiş iki adet mesafe ölçeği yardımıyla belirlenmiştir. Ayrıca haritada dokuz gemi resmi ile sahillerdeki ve karadaki şehirleri, burçları, hayvanları ve yerli halkları gösteren çizimler yer alır. Piri Reis haritasını yaparken 33 haritadan yararlandığını söyler. Bunların 20'si eskiden çizilmiş Dünya haritaları, 8'i Abbasi Halifesi Ebu Cafer Mansur'un çizdirdiği ve onun adıyla anılan Caferi haritalarıdır. 4'ü Portekizlilerin, biri de Kolomb'un haritasıdır. Kolomb'un çizdiği ilk Amerika haritası kayıptır. Dolayısıyla Piri Reis'in bu haritası, bugün elde bulunan, Amerika'nın ilk haritasından yararlanılarak çizilmiş tek haritadır.

Piri Reis 1513 tarihli haritasından 15 yıl sonra yine bir Dünya haritası çizmiştir. Bugün elimizde bulunan parça haritanın Grönland'ı, Kuzey ve Orta Amerika sahillerini gösteren kısmıdır. Ceylan derisi üzerine renkli hazırlanmış bu haritanın boyutları 68x69 cm olup, birinci haritaya göre daha özenli çizilmiştir. Tamamı 8 paftadan oluşmaktadır. Haritada dört rüzgârgülü ve iki adet mil ölçeği vardır ve ölçeği birinci haritanınkinden daha büyüktür. Mevcut paftada Yengeç dönencesinin yer alması, diğer paftalarda Oğlak dönencesinin ve Ekvator çizgisinin de yer aldığını düşündürmektedir. Bu haritadan anlaşıldığı kadarıyla Piri Reis 15 yıl içindeki bütün keşifleri izlemiş, önceki haritasında bulunan hataları düzeltmiş ve boş bıraktığı yerleri tamamlamıştır. Birinci haritada kıta olarak belirtilen Küba ve Antiller artık ada olarak gösterilmiştir.

İki harita karşılaştırmalı olarak incelendiğinde, dünyada olup bitenlerin izlendiği görülür. Piri Reis'in ve dolayısıyla da Osmanlı Devleti'nin o dönemde kendi içine kapalı olmadığı, Batı'da olup bitenlerin sürekli izlendiği açıkça anlaşılıyor. Piri Reis'in bu tutumu, Osmanlı Devleti'nin güçlü bir devlet olmak için bilgiyi önemsediğinin ve devletin bilginin ışığında büyümesine özen gösterildiğinin açık kanıtıdır. Bu açıdan bakıldığında, Piri Reis'in yapıtları hem dünya ile eş zamanlı çalışmalar hem de 16. yüzyılın seçkin çalışmaları olarak dikkat çeker. Yeni kıtanın keşfedilmesi, dönemin Avrupa düşünce dünyasında yeni ve heyecan dolu bir süreci başlattı. Denizcilik coğrafyası çok sık çalışılan bir alan haline geldi. Piri Reis'in çalışmaları Avrupa ile eş zamanlı olarak ortaya çıkmış ve o çalışmalara eşdeğer olması bakımından dikkat çekicidir.

Piri Reis'in diğer bir eseri olan Kitab-ı Bahriye ise Ege ve Akdeniz için tam bir deniz kılavuzudur. İçerdiği haritalarla gemicilere kolay seyahat etme olanağı sağlayan kitap 1521'de yazılmıştır. Piri Reis bu çalışmayı Kemal Reis ve onun arkadaşlarıyla çıktıkları seferlerde kazandığı deneyimleri ve duyduklarını değerlendir-

Resim 2
Kitab-ı Bahriye'de İstanbul

قنه لی اده
هیبلی اده
تزل اده
شهر اسلامبول
سرای بورنی
غلطه
محمد اغا
قندقلی
طوله باغچه
بشکرطاش
اورته کوی

mek için yazdığını belirtir. Kitapta Akdeniz, Kızıldeniz, Hint Okyanusu ve Çin deniziyle ilgili çok ayrıntılı bilgiler verilmiş, böylece denizcilerin rehber almadan seyahat etmesi sağlanmaya çalışılmıştır.

Piri Reis'in enlem ve boylam çizgilerine yer vermediği haritasında Dünya'nın ölçeklendirilmiş olması dikkat çekicidir. Bir diğer nokta da çeşitli ölçeklerdeki haritaları tek ölçeğe indirgeyebilme ve karşılaştırma yoluyla tek bir eksiksiz harita oluşturabilme becerisidir. Piri Reis efsanelerin, dogmaların ve boş inançların resmedildiği bir haritacılıktan, gözlemin, deneyimin ve geçmişin gerçeklerine dayandırılmış bir haritacılığa geçilmesine ön ayak olmuştur.

Bir diğer nokta da şudur: 1517'de Mısır'ın fethi ve ardından Cezayir hâkimi Barbaros Hayreddin Paşa'nın Osmanlı uyruğuna geçmesi, Cebelitarık'a kadar uzanan yerlerde Osmanlı kontrolü kurulmasını sağlamıştı. O zamana kadar deniz kuvvetlerini sadece bir ikmal ve kara ordusuna yardım unsuru olarak kullanabilen Osmanlı Devleti'nin bir anda kuvvetli ve kendisinden çekinilen bir deniz gücü haline gelebilmesinin nedenlerinden biri Piri Reis'in haritacılığı ve denizciliği olduğu söylenir. Akdeniz hâkimiyeti için sadece donanma hazırlamanın yeterli olmadığı, her kıyı bucağın sığınma, ikmal ve demirleme imkânlarının da bilinmesi gerektiği açıktır. Piri Reis Kitab-ı Bahriye'de Osmanlı donanmasının nerede ikmal yapabileceği, nereden su alıp hangi mevkilerde fırtınalardan saklanabileceği, ayrıca kıyılar ve bu yerlerin durumu hakkında stratejik bilgilere de yer vermiştir.[4]

Piri Reis'in 1513 tarihli haritası araştırmacıların sürekli ilgisini çekmiş ve öteki eserleri 1513 haritası kadar, hatta ondan daha önemli olmasına karşın daha çok 1513 tarihli haritasının üzerinde durulmuştur. Bu harita üzerinde yapılmış inceleme, araştırma ve eleştirilerin çoğu, haritanın yapılış biçimi ve doğruluk derecesine ilişkindir. Üstelik bunların sonuçları üzerinde görüş birliği bulunmamaktadır. Haritanın yapılış biçimi ve doğruluk dercesine ilişkin bugüne değin ortaya atılmış olan görüşler başlıca üç başlık altında özetlenebilir:

Harita doğru bir haritadır, ancak Piri Reis tarafından yapılmamıştır şeklindeki görüş sahipleri, 1513 tarihli haritanın; yapıldığı yılların bilgi düzeyi, teknik olanakları ve şartlarıyla kıyaslanamayacak kadar bilimsel değeri yüksek, çok doğru bir harita olduğunu kabul etmektedirler. Ancak, onlara göre böyle bir haritanın, o yıllarda, hele bir Türk denizcisi tarafından yapılması olanaksızdır. O halde bu harita, olsa olsa çok eski bir uygarlık veya uzaydan gelenler tarafından yapılmış olabilir.

Konuyu, bu anlayış çerçevesinde, ilk olarak ortaya atan Prof. Charles Hapgood Piri Reis'in haritası ile Avrupa ve Amerika'daki haritaları ve coğrafi eserleri inceleyerek, ulaştığı sonuçları "Eski Deniz Krallarının Haritaları" adlı kitabıyla, dünyaya duyurmuştur. Hapgood bütün görüşlerini Milat'tan 20.000 yıl önce var olduğunu düşündüğü eski bir uygarlığa dayandırmış ve 1513 tarihli haritadaki bütün ayrıntı ve çizimleri, bu uygarlığın eseri olarak gösterebilmek için büyük bir gayret içine girmiştir. Oysa görüşlerin

4 Hüseyin Gazi Topdemir, "Bilim Tarihçisi Gözüyle Piri Reis", *TÜBA GÜNCE,* (Temmuz 2013).

Resim 3
Kitab-ı Bahriye'de mağrib diyarında Cezair Kalesi

dayandırıldığı eski uygarlığın varlığına ilişkin hiçbir kanıt ortaya konulmamıştır.

Hapgood'dan sonra; 1973 yılında; Erich Von Daniken de, Tanrıların Arabaları adlı kitabında yine varsayımlara dayanarak 1513 tarihli haritanın Piri Reis tarafından yapılmamış olduğunu ileri sürmüştür. "Piri-Reis'in haritasının uzaylılar tarafından yapılmış olduğu" biçimindeki açıklamaları, varsayıma dayanan, geçerli delilleri olmayan, yetersiz iddiaları yansıtmaktadır. Piri Reisin haritasındaki Güney Amerika kıyılarının çiziliş biçimi hala kesin olarak aydınlanamamış ve üzerinde hala çeşitli görüşler ortaya atılan bir konudur ve pratik bakımdan da üzerinde değişik görüşler bulunmaktadır.

İkinci Görüşe göre; harita, o günlerde yapılmış öteki haritalarla kıyaslandığında üzerinde durulmayı gerektirecek doğrulukta bir harita değildir ve önemli özellikleri olmayan, sıradan bir haritadır.

Celal Şengör'ün başını çektiği bu görüşe göre; "Piri Reis 1513'de bitirdiği ilk cihan haritasını 1517 yılında Mısır'ın fethi esnasında huzura alındığında Sultan'a ancak sunabilmiş fakat herhangi bir destek bulamamıştır. Daha sonra Kitab-ı Bahriye'yi kaleme almış ancak bu en-

fes ve gerçekten zamanı için tüm benzerlerinin önünde olan Akdeniz portulan kitabı da Sultan Süleyman'dan umulan ilgiyi görmemiştir. Piri Reis'in 1528 yılında yaptığı ve ancak bugün elimizde 1/6'sı kalmış olan dünya haritasının da zamanının en kudretli devlet reisi olan Osmanlı padişahının en ufak bir ilgisini çektiği konusunda herhangi bir belge yoktur. Tersine, Piri'nin o zekâ ve merak dolu asil başı 1554'de Kanuni Sultan Süleyman'ın bir başka basiretsiz kararıyla Mısır'da; ilk cihan haritasını onun babası Yavuz Sultan Selim'e kim bilir ne ümitlerle sunmuş olduğu topraklara düşmüştür.

Piri Reis'in 1513'de yaptığı dünya haritası herhangi bir katı matematiksel projeksiyon esasına dayanmayan, enlem ve boylam çizgileri yerine çağdaşı portulanlar gibi kerte çizgilerini kullanan, çok büyük bir ölçüde Avrupa haritalarına ve coğrafya bilgisine dayalı, buna rağmen zamanının en son bilgileriyle donanamadan oluşturulmuş, çağının gerisinde bir haritadır. Kartoğrafya tarihindeki büyük önemi, yalnızca Kristof Kolomb'un 1495-1496 yıllarında yapmış olabileceği bir haritanın çizgilerini korumasından kaynaklanır".[5]

Ancak, hemen belirtilmelidir ki; ikinci görüş sahipleri fazla kalabalık bir grubu oluşturmazlar. Diğer yandan Celal Şengör'ün bu yaklaşımı tarafsız olması gereken bilimsel bir bakış açısından daha ziyade sorunlu bir bakış açısını yansıtmaktadır. Piri Reis'in, ne Yavuz Sultan Selim'in ne de Kanuni'nin ilgisini çekemediği şeklindeki yaklaşımına Kolomb'un Amerika seferlerinden dönüşünde İspanya'da karşı karşıya kaldığı durumu hatırlatmak gerekir. Kolomb, son seferine 1502 de çıkmış ve 1504 de İspanya'ya dönmesini izleyen günlerde de kendisini çekemeyenlerin yüzünden amirallikten ve her türlü haklarından mahrum bırakılarak yolsuz sokaklara atılmıştı.[6]

Üçüncü görüş ise haritanın, o yılların koşulları altında yapılmış çok doğru, değerli ve önemli bir çalışma olduğu yönündedir.[7]

Kartografya tarihi uzmanı Gregory C. McIntosh'a göre Piri Reis'in haritası kendi döneminin tipik bir ürünüdür. En önemli özelliği ise Kristof Kolomb'un ikinci yolculuğunun izlerini taşıyan ve günümüze ulaşan tek harita olmasıdır. Piri Reis'in haritası, portolan geleneğine göre çizilmiş bir haritadır. Portolan haritaları; Karadeniz, Ege, Akdeniz ve Avrupa'nın Atlas Okyanusu kıyılarını gösteren deniz haritalarıdırlar. Dikdörtgen şeklinde ve kuzey yönlü portolanlar, seyrüsefer hesabına ve manyetik pusula denizciliğine dayanırlar. 15. yüzyıl sonlarından başlayarak, portolan tarzı haritalar, geleneksel Avrupa coğrafyasının ötesine geçerek tüm dünyayı betimlemeye başladılar. Piri Reis'in 1513 tarihli haritasındaki grafik semboller, renkler ve illüstrasyonlar tipik portolan özellikleri gösterir. Örneğin sığ yerler kırmızı noktalarla, kaya ve resifler ise çarpı ile işaretlenmiştir. Güneye yani Hindistan'a doğru seyreden gemiler, Azorlar ve Yeşil Burun Adaları'nın keşfinden bahseden kayıtlar, efsanevi Antilya Adası, Orta Çağa ait Aziz Brendan ve Balina efsanesinin illüstrasyonu, Kuzeydoğu Afrika'daki merkezi pusula gülü gibi Piri Reis haritasında rastlanan birçok öğe, o zamana ait

5 Celal Şengör, "Piri Reis Haritasına Yeniden Bir Bakış: Masal ve Gerçek", *Cumhuriyet Bilim ve Teknik,* (13 Temmuz1996). **6** Abdurrahman Aygün, "Piri Reis'in Amerika Haritasına Bir Nazar", *Haritacılar Mecmuası,* 12 (1936): 111. **7** Cevat Ülke Kul, *Yaşamı ve Yapıtlarıyla Piri Reis,* (İstanbul: 2007) III, 895-990.

Resim 4
Kitab-ı Bahriye'de
Girit Adası

portolan tarzı Dünya haritalarının tipik özelliklerindendirler.

McIntosh, haritanın Güney Amerika kısmında görülen hayali hayvan tasvirlerine Piri Reis haritasından önce bu coğrafyada hiç rastlanmadığını belirtir. Bu acayip yaratıklar, köklerini Orta Çağ literatüründen alıyorlardı. Genel olarak Asya, Afrika ve bazen de Hint Okyanusu'ndaki adalarda tasvir edildiklerini görüyoruz. Pliny türleri de olarak bilinen bu hayali hayvanlar, 1599'a kadar Güney Amerika'yı gösteren haritaların hiçbirinde karşımıza çıkmıyor. Piri, bu acayip yaratıkları Güney Amerika'da gösterme konusunda elinde olduğunu söylediği haritaları mı takip etti? Yoksa bu konumlandırma tamamen kendisine mi aitti? Bu hayali hayvanlar haritanın kaybolan Doğu parçasındaki Asya ve Afrika kıtalarında da yer alıyorlar mıydı? Bu soruların cevaplarını bilmiyoruz.[8]

Yine McIntosh'a göre; 1513 tarihli Piri Reis haritası denizcilik keşiflerinin en önemli bir devrinden kalma en güzel, en ilginç, önemli ve en gizemli haritalardan bir tanesidir. Piri Reis tarafından yapılmış olması onu en başta önemli kılıyor.

Haritanın önemli olmasının ikinci nedeni, o dönemden kalan parşömen üzerine çizilmiş bir

8 Gregory C. McIntosh, "Piri Reis ve Haritası", *Atlas Dergisi,* 240 (Mart 2013).

kaç dünya haritasından biri olmasıdır. Amerika'nın keşfinden sonraki ilk otuz yıl içerisinde yapılmış sayısı bilinmeyen haritalar içerisinden sadece bir düzinesi duvara monte edilebilecek kadar büyük parşömenler üzerine çizilmiştir. Piri Reis'in haritası Sadece Kolomb'un haritasının kopyalarını bulundurduğu için değil aynı zamanda çağının yenidünya coğrafyasına dair gelişmekte olan bilgilerini bize naklettiği için önemlidir.

Üçüncü neden, Bir dünya haritasının 16. yüzyılda bir kaç kaynaktan nasıl derlendiğinin anlaşılmasını sağlar ve bu kaynaklar bize Piri Reis'in yaşadığı dünya hakkında bilgi verir. Egzotik halklar ve hayvanlar, altın madenleri, Portekizlilerin denizcilik faaliyetleri onun düştüğü notlardan yansır.

1513 haritasının önemli olmasının dördüncü nedeni, Güney Kıtası tasviridir. Bu kıta 14. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar haritalarda bazen sularla çevrili olarak gösterilir, bazen Asya'ya bağlanır bazen de Amerika'ya. 1513 tarihli Piri Reis haritasının önemli olmasının son bir nedeni de Kolomb ile bağlantısıdır. Bu bilim adamlarını ve dünyayı en çok heyecanlandıran şeydir.[9]

2002 yılında bir İngiliz denizaltı komutanı Gavin Menzis "1421: Çin'in Dünyayı Keşfettiği Yıl" adıyla yayınladığı kitapta tartışmaya yeni bir boyut kazandırmıştır. Fuat Sezgin, bu konuyu özel bir araştırmaya tabi tutmadığı dönemlerde kendisinin de Piri Reis'in bize Kristof Kolomb'un kaybolan haritasını ulaştırdığına inandığını söyler.

Sezgin'e göre; araştırmalar Çin donanmalarının Hint Okyanusunda ve çevresinde 36 ülkeye uğradıklarını, güneyde Borneo ve Timor adalarına, güneybatıda Malindi'ye kadar vardıklarını göstermektedir. Çin kaynaklarında donanmanın Hint Okyanusunun ötesine geçtiğine dair hiç bir bilgiye rastlanmamaktadır.

16. yüzyıl başlarında coğrafya tarihinde karşılaşılan 3 büyük harita gelmektedir. Biri Vasco da Gama'nın ilk seferinden döner dönmez Avrupa'da ortaya çıkan Afrika haritası. Menzis, haklı olarak bu mükemmel haritanın belirttiği Afrika'nın, özellikle doğu sahillerinin hangi kültür dünyası tarafından başarılabildiğini tekrar tekrar soruyor. Bunun her şeyden önce gerçek boylam derecesi ölçme bilgisini gerektirdiğini, bu bilginin Avrupalılarda ve Müslümanlarda bulunmadığını, buna ancak Çinlilerin sahip olduğunu ileri sürüyor.

Menzis böylece haritacılık tarihçiliğinin çok zayıf taraflarından birine değiniyor. Harita tarihçileri bu haritanın Müslüman kılavuzlar sayesinde Hindistan'ın Kalikut şehrine gidip dönen Vasco da Gama'nın Portekiz'e getirdiği bilgilerle bir kaç ayda yapıldığına inanıyorlar. Sezgin'e göre Menzis, bu haritanın Portekizlilerin işi olamayacağı yönündeki tepkisinde haklı, ama Çinlilerin boylam derecelerini ölçme yönündeki iddiası coğrafya, astronomi ve denizcilik tarihine aykırıdır. Çinliler 18. yüzyıla kadar ne astronomik boylam derecesi ile uğraşmışlar ve ne de astronomik olarak ölçülen boylam derecelerine dayanan bir harita yapmayı başarmışlardır.

Ne Vasco da Gama ne de diğer Portekizli gemiciler bir kaç Kızıldeniz krokisi bir yana, Hint Ok-

9 Gregory C. McIntosh, "The Piri Reis Map of 1513 is Important Because ....", *Uluslararası Piri Reis ve Türk Denizcilik Tarihi Sempozyumu,* 26-29 Eylül 2013, (Ankara: TürkTarih Kurumu, 2014), 1, 133-144.

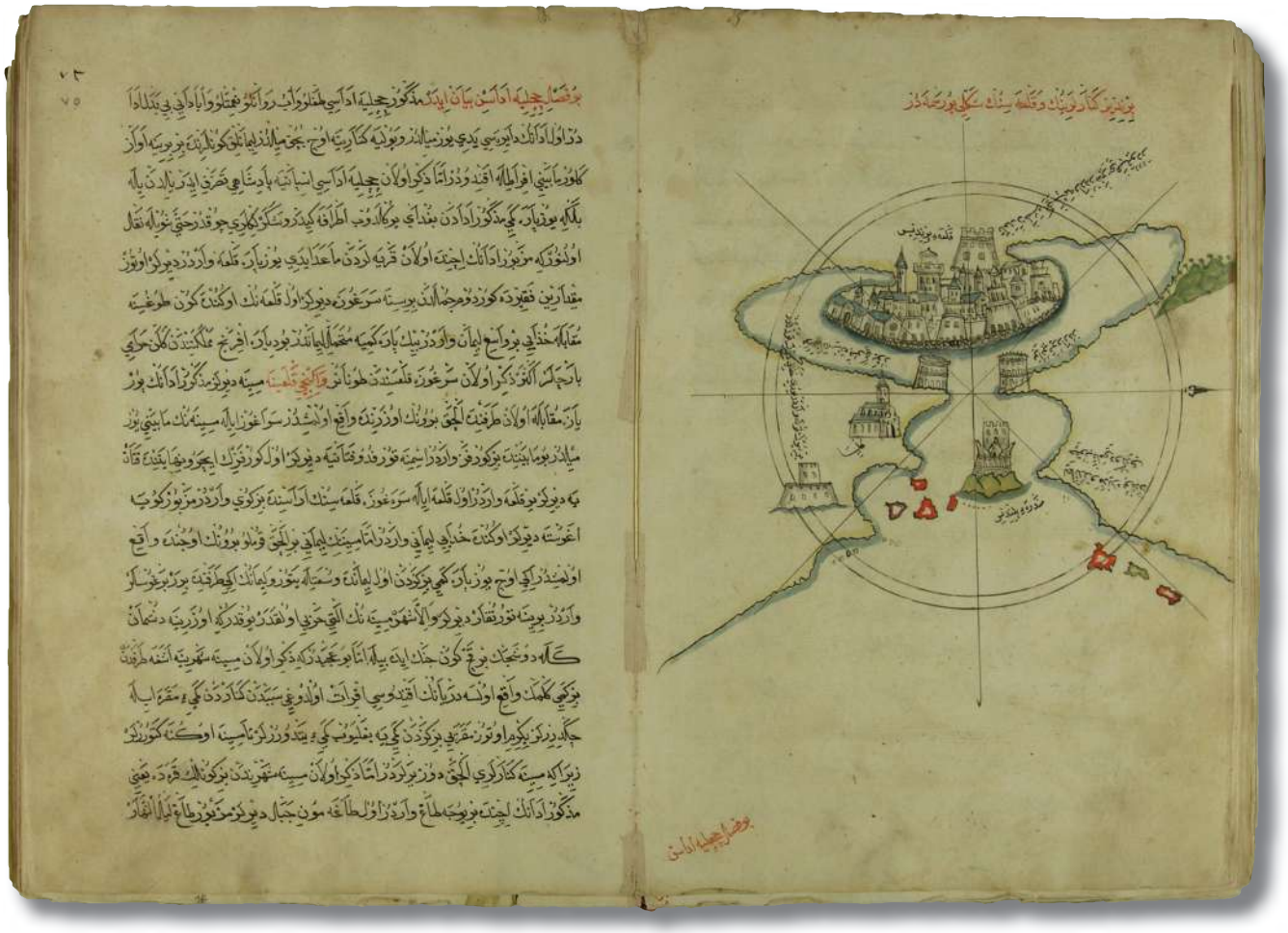

Resim 5
Kitab-ı Bahriye'de
Birindizi Kalesi ve şehri

yanusunun, Afrika'nın haritasını yaptıklarını veya haritanın yapılması için Portekiz'e materyal taşıdıklarını iddia ettiler. Tam aksine, onlar Müslüman denizcilerin elinden bu haritaları aldıklarını açıklamaktan kaçınmadılar. Coğrafya tarihçileri bu noktayı hiç göz önüne almadılar. Hâkim düşünceye göre dünya haritasında Yunanlılardan sonra görülen her yenilik Avrupalıların başarılarıdır.

Batlamyus'un adını taşıyan dünya haritasında okyanuslar kapalı denizler halinde karalar tarafından kuşatılmış gösterilir. 9. yüzyılın başlarında Abbasi Halifesi Memun'un yaptırdığı dünya haritasında en önemli yenilik okyanusların karaları kuşatması ve Afrika'nın bir yarımada halindeki şeklidir. Abbasi bilginlerinin bu çalışmasından 320 yıl kadar sonra 1154 yılında tamamlanan İdrisi'nin dünya haritasında bir hayli gelişmiş bir kuzey ve orta Asya ve 300 yıl kadar bir zaman süresinde dünya haritasında kazanılan gelişme ile karşılaşıyoruz. Bunun ardından Kuzey ve Orta Asya'nın 13. veya 14. yüzyılda büyük bir ihtimalle Türkçe olarak yapılmış Kuzey ve Orta Asya haritasını 18. yüzyılın başında Sibirya'da Bahadır Han'ın Tatar tarihi ile birlikte ortaya çıktı. Kartografya

tarihinin en önemli vesikalarından biri olan bu harita maalesef gerektiği şekilde incelenmedi. Sibirya'nın sahilleri, Kuzey okyanusa dökülen nehirlerin, Orta Asya göllerinin enlem boylam dereceleri İslam kültür dünyasında Asya haritasının ne büyük bir gelişmeye kavuştuğunu gösteren paha biçilmez vesikalardan biridir. Sezgin'e göre Menzis bu haritayı bilseydi belki hükmünde daha dikkatli davranırdı.

Daha 9. yüzyılın başlarında Ekvator'un uzunluğunu yüksek bilimsel metotlarla 40 bin km kadar bulan Müslümanlar Avrupa ile Asya arasındaki Okyanusun 180 derece olduğuna ve aşılmasının imkânsızlığına inanıyorlardı. 11. yüzyılın başında Bîrunî, karaların bir okyanus tarafından kuşatıldığını söyler. 10. yüzyılın ilk yarısında yaşayan Mesudi bize ulaşan kitaplarından birinde, okyanustan çok sefer Batıya yönelip hayatlarını tehlikeye sokanlardan etraflıca bahsettiğini belirterek bir bilgiyi tekrarlıyor: "Bunların arasında Haihas adlı Kurtubalı, bir grup insanla birlikte hazırladıkları gemilerle okyanusa açılmış bir zaman sonra büyük ganimetlerle dönmüşler. Başkalarına dönmek nasip olmamış. Bu Endülüs'te bilinen bir şeydir" diyor.

Kolomb'un genç çağdaşı ve "Historia de las Indias" adlı seyahatin tarihine ilişkin eseri yazan Las Casas ilginç bilgiler verir. Babası Kolomb'un seferlerine katılmış olan bu ünlü tarihçi, kitabında her fırsatta Kolomb'un elinde eski bir haritanın bulunduğunu tekrarlıyor. Bu haritanın sonradan kendi eline geçtiğini, esasında Kolomb'a Floransalı Toscanelli tarafından gönderildiğini açıklıyor. Çok ilginç bilgilerden birinde Kolomb'un diğer kaptanlarla hep bu haritaya dayandıklarını, bir ara bu haritayı bir kaç ada öteye giden kaptan Alonzo Pinzon'un beraberinde götürdüğünü, Kolomb'un sonraki rotayı planlamak için haritayı geri göndermesi için ona haber gönderdiğini, harita geri geldikten sonra Kolomb'un diğer gemicilerle birlikte pozisyon tespiti yaptığını kaydediyor.

Las Casas bu haritada (yanlışlıkla) Hindistan sahili (zannedilen) yerin ve adaların bulunduğunu da açıklıyor. Bütün bu ve başka bilgiler hiç bir şüpheye yer bırakmadan gösteriyor ki Kolomb oldukça ayrıntılı bir haritayla bilinen bir ülkeye ulaşmak amacı ile yola çıkmıştır. Bazı bilgiler de bu amacın yeni bir yer keşfetmek değil de bilinen yerlerden altın, kıymetli taşlar ve baharat getirmek olduğunu gösteriyor.

Piri Reis, haritasına eklediği bir notta Kolomb'un eline geçen bir kitapla yola koyulduğunu yazar. Şimdi temel problem şu sorunun cevabına dayanıyor. Kolomb'un ve Portekizlilerin eline geçen haritalar hangi kültür dünyasının eseriydi?

1500 yılında Kolomb'un ilk 3 seferinde gemilerden birine kaptanlık yapan Juan de la Cosa'nın haritası tek başına boylam derecelerini çok iyi ölçebilen bir kültür dünyasından gelen bir asılın İspanyolların elinde olduğunu gösteriyor. Güney Amerika Portekizlilerin keşfinden önce bu haritada görülür. Bu harita ile Piri Reis'inki arasında çok büyük bir bağlantı kendini gösterir.

Piri Reis'in haritasını bilgisayar yardımı ile modern bir harita ile karşılaştırdığımızda Gü-

ney Amerika sahillerinin hemen hemen çok iyi, kısmen içerilere doğru nispeten iyi çizildiğini, Afrika ile aradaki boylam derecelerinin, Avrupa Kartoğrafyacılığında ancak 18. ve 19. yüzyılda mümkün olan bir doğruluğa ulaştıklarını görülür. Bunun 15 ve 16. yüzyılda İslam dünyası Hint okyanusu navigasyonunda ulaşılan yüksek metotlardan başka hiç bir kültür dünyasında sağlanması imkânı yoktu. Kolomb'un Amerika kıyılarına doğru bazı enlem ve boylam derecelerini ölçtüğü iddia edilir. Bu değerler 22 derece ile 40 derece kadar hatalı, daha doğrusu ölçüden ziyade hayal ürünüdür.

1933 yılında Piri Reis'in haritasını çok ciddi bir araştırmaya tâbi tutan Alman bilgini Paul Kahle bu haritanın enlem ve boylam dereceleri bulunan bir orijinale dayanmış olması gerektiği sonucuna varmış, bu orijinalin Kolomb'a Floransa'dan 1474 yılında Paolo Toscanelli tarafından gönderildiğine inanmıştı. Ama orijinalin nasıl ve nerede ortaya çıktığı sorusunu bir tarafa bırakmıştı. Kahle sadece Orta Amerika kısmının Kolomb vasıtasıyla Piri Reis'e ulaştığını, Güney Amerika kısmının Piri Reis tarafından Portekizlilerin haritalarına dayanarak eklendiğine inanıyordu. Kahle'nin çalışması sonucu, sonraki araştırmalarda Kolomb'un eklerini taşıyan haritanın 1501 yılında Kemal Reis tarafından zaptedilen ispanyol gemisinde ele geçirilen esirler arasında Kolomb'un 3 seferine katılan birinden alındığı inancı yaygındır.

Fuat Sezgin'e göre Piri Reis'in eline İtalyanlara İslam kültür dünyasından ulaşan Arapça bir haritanın Kolomb'un bazı ekler taşıyan enlem boylam çizgileri gösterilmiş bir İtalyanca nüshası her hangi bir şekilde ulaşmıştı. Muhtemelen bu haritanın başka nüshaları da yaygındı. Bu harita İspanyol tahtının devamlı ısrarı üzerine Kolomb'un 3. seferinden sonra kardeşine yaptırıp saraya sunduğu basit haritadan çok farklıdır. Tamamen yanlış çizilmiş Küba haritası, büyük bir ihtimalle Kolomb ve arkadaşlarına aittir. Haritanın güneyindeki kara parçasının İtalyanlara ulaşan Arapça orjinalde bulunmuş olması tahmin olunabilir.

Sezgin özetle; İnsanların sonradan Amerika diye adlandırılan kıtaya ulaşmalarının 3 aşamada olduğunu belirtmektedir:

1. İnsanlar eski dünyadan başlangıcı bilinmeyen bir çağdan beri zaman zaman tesadüflerle okyanusun içindeki büyük kara parçasına ulaştılar. Bu günümüzde de kabul edilen bir gerçektir.

2. Müslümanlar en geç 10. yüzyılın ilk yarısından itibaren İberik yarımadasından ve Batı Afrika sahillerinden sayısını bilemeyeceğimiz defalar okyanusun karşı sahiline batıya yelkenleyerek ulaşmaya çalıştılar. Onlar aynı sahillere Afrika'nın güneyinden 9. yüzyıldan beri ulaşabiliyorlardı. Onların okyanustan batıya doğru yaptıkları teşebbüslerinde bizim için bilinmeyen bir tarihten itibaren ama en geç 15. yüzyılın başında büyük kara parçasına ulaşmış ve dönmüş olmaları ve bunu çok defa tekrar etmiş olmaları lazım. Onlar 9. yüzyıldan itibaren matematik coğrafya ve kartografyayı geçen 800 yıl boyunca geliştiren bir kültür dünyasının mensupları olarak batı Atlantik'in ve sahillerinin büyük bir kısmının haritalarını yaptılar. 16. yüzyıldan itibaren bi-

Resim 6
Piri Reis'in 1513 tarihli dünya haritasında beşinci fasıl notları ve resimleri

limlerin diğer dallarında olduğu gibi onların bu alanlarda da lider konumlarını kaybetmeleri ve yerlerini başkalarına bırakmaları tarihî bir kader olmuştur.

3. Nasıl Bartolomeo Diaz ve Vasco da Gama Müslümanların haritaları ile Ümit Burnu'na ve Hint okyanusuna yönelmiş idilerse Kolomb ve Portekizli gemiciler, bu arada Macellan Amerika'ya ellerine geçen İslam dünyasının haritalarıyla ulaştılar. Ne eski Portekizliler ne de İspanyollar bu gerçeği saklıyorlardı. Onlar Müslüman öncülerinden üstlendikleri işi büyük bir çalışkanlık ve gayretle geliştirdiler. Yeni bir kıtanın varlığının insanlığın bilgisine sunulmasını onlara borçluyuz.[10]

10 Fuat Sezgin, "Amerika'nın Müslümanlar Tarafından Kristof Kolomb Öncesi Keşfi", (2006) *Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University Frankfurt am Main.*

Piri Reis'in 1513 tarihli haritasına düştüğü notlardan beşincisi

Bu fasıl (bölüm) işbu kenarların ve dahi cezairin (adaların) nice bulunduğunu beyan eder.

İşbu kenarlara Antilya kıyıları derler. Arap tarihinin sekiz yüz doksan altı yılında bulunmuştur. Amma şöyle rivayet ederler kim Cenevizden bir kâfir adına Kolonbo derler imiş, bu yerleri ol bulmuştur. Meselâ mezbur (adı geçen) Kolonbo'nun eline bir kitap girmiş ki Mağrip (Batı) Denizinin nihayeti yani gark (garp) tarafında kenarlar ve cezireler (adalar) ve türlü türlü madenler ve dahi cevahir dağı vardır deyu bu kitapta bulur. Mezbur kitabı tamam mütalea ederek (inceleyerek) Ceneviz ulularına bu kaziyeleri (durumları) bir bir şerh edip (anlatıp) eydür (der ki): gelin, bana iki pare gemi

verin, varayım, ol yerleri bulayım, der. Bunlar eydürler: ey epter (aklı karışık), Mağrip deryasının nihayeti, payanı (ucu) ve haddi(mi) bulunur? Buharı zulmetle (gökyüzü karanlıktır) doludur, derler.

Mezbur Kolonbo görür ki Cenevizlerden çare yok, sürer, İspanya Beyine varır, hikâyeti bir bir arz eder. Anlar dahi Cenevizli gibi cevap verirler. Velhasıl bunlara Kolonbo hayli ibram (ısrar) eder. Ahir İspanya Beyi iki gemi verip bunun muhkem yarağın görüp (silah ve mühimmat ile donatıp) eydür: ey Kolonbo, eğer senin dediğin gibi olursa, seni ol diyara kapudan ideyin, deyip mezbur Kolonbo'yu Bahri Mağribe (Batı Denizine) gönderdi.

Merhum Gazi Kemal'in İspanyalı bir kulu vardı, mezbur kul Kolonbo ile üç defa ol diyara vardım, deyu merhum Kemal Reise hikâyet edip eydür: Evvel Septe Boğazına vardık, dahi oradan gün batısı lodosun ikisinin ortasına... rast dört bin mil yürüdükten sonra karşımızda bir ada gördük; amma gittikçe deryanın mevci (dalgası) köpüklenmez olmuş, yani deniz sakin olup düzelmiş; ve Şimal yıldızı dahi – bahrîler (denizciler) puslalarında gene yıldız derler – ol yıldız gide gide dolunmuş görünmez olmuş; ve dahi eydür ki: bu tertipçe yıldızlar ol diyarda görünmez, gayri tertipçe görünür, der.

Andan evvel karşıda gördükleri adaya demir korlar, ol adanın halkı gelir, bunlara ok vurur, komazlar ki dışarı çıkıp haber soralar. Erkeği ve dişisi el okun atarlarmış. Ol okun demreni (ucu) balık süğüğünden (kemik); ve cümlesi üryan yürürlermiş ve hem gayet... Görürler kim ol adaya çıkarmazlar, adanın öte yüzüne geçmişler, bir sandal görürler; bunları görücek sandal kaçıp karaya dökülürler. Bunlar sandalı almağa varırlar, görürler ki içinde adam eti var. Meğer bunlar bu tayfa imiş ki adadan adaya çıkıp adam şikâr edip yerler imiş.

Mezbur Kolonbo bir ada dahi görüp ana varırlar, görürler kim ol adada ulu yılanlar var. Ol yere çıkmadan hazer (korkup) edip bir gayri adaya dahi varırlar. Demir korlar, on yedi gün onda yatarlar. Bu adanın halkı görürler ki kendilere bu gemiden ziyan yok, varırlar, balık avlayıp filikasile bunlara getirirler. Bunlar da hoş görüp anlara sırça boncuk verirler. Meğer kim sırça boncuk ol diyarda muteber idiyin kitapta bulmuş imiş. Anlar boncuğu görüp dahi ziyade balık getirirler. Bunlar daim anlara sırça boncuk verirler. Bir gün bir avretin kolunda altın görürler, altın alıp boncuk verirler. Bunlar eydür: varın, dahi altın getirin, size dahi ziyade boncuk verelim, derler. Anlar varıp dahi vâfir (bolca) altın getirirler. Meğer bunların dağlarında altın madeni varmış. Bir gün dahi birinin elinde inci görürler. İnciyi alıp boncuk verirler. Bunlar görürler ki boncuk verirler dahi vâfir inci getirirler. İnci bu adanın kenarında bir iki kulaç yerde bulunurmuş ve dahi ol diyardan vâfir bakkam ağacını yükledip mezbur halktan ikisini alıp ol yıl içinde İspanya Beyine getirirler.

Amma mezbur Kolonbo ol kişilerin dilin bilmeyip işaretle alışveriş ederlermiş. Ve bu seferden sora İspanya Beyi papaz ve arpa gönderip ekin biçim öğredip kendi tarikine koymuş; bunların bir vechile mezhepleri (dinleri) yoğmuş, hayvan gibi üryan yürüyüp anda yatarlarmış. Şimdi ol diyarlar tamam açılıp meşhur olmuştur. Bu isimler ki mezbur cezairde ve kenarlarda kim vardır, Kolonbo komuştur ki anınla malûm oluna. Ve hem Kolonbo ulu müneccim imiş. Mezbur hartide (harita) olan bu kenarlar ve cezireler kim vardır, Kolonbo'nun hartisinden yazılmıştır.

11 Yusuf Akçura, "Piri Reis Haritası Hakkında İzahname", ttk.gov.tr sitesi içinde kisa.link/ORBq (30/01/2021 tarihinde erişildi).

1513

Para vakıfları

Osmanlının kredi sistemine bulduğu çözüm

Osmanlı öncesinde örneğine rastlanmayan para vakıfları Osmanlıların vakıf sistemine getirdiği bir yenilik ve dünya kültürüne önemli bir katkısı olarak nitelendirilir.[1] Osmanlı finans sistemindeki ağırlıkları göz önüne alınarak vakıf bankalar olarak adlandırıldıkları da olmuştur.[2]

Para vakfı, kuruluş sermayesinin bir kısmı veya tamamı nakit paradan oluşan vakıftır. Para vakıflarında vakfa konu olan ana sermaye olduğu gibi muhafaza edilmekte, bu paranın çeşitli şekillerde işletilmesi neticesinde elde edilen gelir ise vakfiyede öngörülen hizmetlerin finansmanı için harcanmaktaydı.

Para vakıflarının Osmanlı öncesinde uygulandığına dair bir örnek mevcut değildir. Osmanlı toplumunda ilk olarak ne zaman ortaya çıktığı da bilinmemekle birlikte 15. yüzyılın başlarından, özellikle II. Murad ve Fatih Sultan Mehmed dönemlerinden itibaren para vakfı kurulduğuna dair örneklere rastlanmaktadır. Bunlar arasında Fatih Sultan Mehmed tarafından İstanbul'a et temin eden kasapların zararlarının sübvansiyonu için bir fon şeklinde oluşturulan para vakfı meşhurdur. 16. yüzyılın başlarından itibaren vakıf sistemindeki genişlemeye paralel olarak para vakıflarının da sayılarının arttığı ve yaygınlık kazandığı anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili teorik tartışmaların da olumlu bir şekilde sonuçlanmasından sonra para vakıfları vakıf sistemi içinde önemli bir yer işgal eder hale gelmiştir.

Uygulamaya bakıldığında para vakıflarının işletilmesinde daha çok "muamele-i şer'iyye" denilen ve Çivizâde ile Birgivî tarafından faize açılan bir kapı olarak eleştirilen işlem şeklinin yaygın olarak kullanıldığını görmekteyiz. Bu işlemde doğrudan yasaklanmış olan ribâ (faiz) işleminin neticesine birkaç alt işleme başvurmak suretiyle dolaylı bir şekilde ulaşılmakta, dolayısıyla bir yandan borçlanma ihtiyacı karşılanmakta, diğer taraftan da esas maksadı verdiği

1 Murat Çizakça'nın bu değerlendirmesi için: Cihan Osmanağaoğlu, "Osmanlı Devleti'nin Klasik Döneminde Para Vakıflarının Hukuki Yönü", *Maltape Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* 2010/2, s. 277. 2 Ahmet Tabakoğlu, "İslam Dünyasında Para ve Bankacılık Tecrübesi", *Toplu Makaleler I İktisat Tarihi,* (İstanbul: Kitabevi, 2005), s.94.

Resim 1
Âşık Çelebi tezkiresinde
Ebussuud Efendi

ödünç yoluyla bir gelir elde etmek olan kişi, riba yasağı nedeniyle doğrudan ulaşamadığı sonuca dolaylı bir yoldan ulaşmaktadır. Pek hoş karşılanmamakla beraber insanların ihtiyaçlarının başka türlü karşılanamaması gibi durumlar gerekçe gösterilmek suretiyle câiz görülen bu uygulama kanun dışı faizciliğe karşı alternatif bir kredi ve finansman yolu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Vakıf paraların işletilmesinde "muamele-i şer'iyyenin" yanında gayrimenkul ipotekli kredi olarak tanımlayabileceğimiz işlemlerin de uygulandığı görülmektedir. Ayrıca, teorik tartışmalarda mudarabe[3] usulünün de gündeme geldiği, ancak uygulamada tercih edilmediği anlaşılmaktadır.

Para vakıflarının kendine has birtakım fonksiyonlar da icra ettiği görülmektedir. Bunlardan birincisi şahısların nakit ve kredi ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. Para vakıfları vasıtasıyla kredi işlemleri bir anlamda kurumsallaşmış, kredi arzının artması ve kişilerin kredi ihtiyaçlarının karşılanması için kurumsal bir altyapı oluşturulmuştur. Para vakıfları bu fonksiyonları ile piyasada yüksek faiz oranları ile yapılan ribahorluk (faizcilik) işlemlerine de bir alternatif olarak karşımıza çıkmakta, kredi maliyetlerinin belirlenmesinde ve bu alanda piyasa istikrarının sağlanmasında önemli bir fonksiyon icra etmektedir. Nitekim tefeciler tarafından uygulanan %40, %50 gibi yüksek faiz oranlarına karşılık para vakıflarının yaptığı işlemlerde muamele oranları %10 ile %20 arasında değişmektedir.

Para vakıflarının ikinci fonksiyonu hayır yap-

3 Mudarabe bir tarafın sermaye koyması, diğer tarafın işletmeyi üstlenmesiyle kurulan kâr paylaşımı esasına dayalı ortaklığı ifade eder.

mak isteyen ancak yeterli malî gücü olmayan, ya da malî gücü yeterli olmakla birlikte vakıf olmaya elverişli gayrimenkul bulamayan kişilerin de hayır yapmalarına imkân tanınmasıdır. Bu şekilde vakıf sisteminin daha da genişlediğini söyleyebiliriz.

Para vakıflarının özellikle aynı yaşam ve faaliyet alanına sahip olan ve benzer risklere maruz kalan grupların bireyleri arasında bir dayanışma ve sosyal güvenlik müessesesi olarak geliştirildiği görülmektedir. Özellikle yeniçerilerin orta sandıkları, esnaf birliklerinin kendi arasında oluşturduğu esnaf sandıkları ile mahalle ve köylerde kurulan avârız[4] vakıfları toplumun belli kesimlerinin kendi aralarındaki ortak faaliyetlerinin yürütülmesi, ortak ihtiyaçların karşılanması, dayanışmanın artmasında ve malî sıkıntıya düşen mensuplara ya da ailelerine yardım edilmesi gibi hizmetler görmüşlerdir. Bu açıdan para vakıflarının, sosyal güvenlik ve işsizlik sigortası gibi fonksiyonlar icra ettikleri söylenebilir.[5]

Bursa'daki 516 adet birbirinden farklı para vakfına ait 1775-1776 senesi muhasebe kayıtlarında, vakıflardan kredi çeken 5.887 kişiye rastlanmıştır. 18. yüzyılın ikinci yarısında Bursa'nın nüfusunun yaklaşık olarak 65.000 civarında olduğu bilindiğinde, vakıflardan kredi çekenlerin sayısının toplam nüfus içerisindeki payının % 9 olduğu görülmektedir.

Para vakıflarında geçerli olan % 11-13 civarındaki kâr oldukça sabit bir oran olup güçlü bir şekilde faize işaret etmekteyse de, aslında ortada İslam hukuku açısından faiz söz konusu değildir. Zira İslam hukuku açısından para vakıfları-

Resim 2
Bir arzuhalci

4 Bir vergi olup başlangıçta, savaş zamanlarında, olağanüstü harcamaları gerektiren durumlarda alınmakta iken zamanla olağan vergiler kapsamına girmiştir. **5** Tahsin Özcan, Osmanlı Toplumuna Özgü Bir Finansman Modeli: Para Vakıfları, *Çerçeve Dergisi*, Ekim 2008, 48/124-128.

nın sermayelerini işletmek için en yoğun olarak kullanmış oldukları istiglal (rehin) yöntemi aslında satış, satılan malın satışı yapan tarafından tekrar kiralanması ve sonunda tekrar satın alınmasını içerir. Bu işlemlerin ayrı ayrı hiç biri de şeriata aykırı olmadığından Çizakça'ya göre; iktisatçılar faiz, İslam hukukçuları da faiz değildi demekte haklıdırlar.

Tahsin Özcan Üsküdar para vakıflarının %90 oranında muamele-i şer'iye (çok büyük çoğunlukla istiglal) içerdiği ve mudaraba'ya çok nadiren rastlandığını ortaya koydu. Bu durumun bir diğer anlamı da para vakıflarının girişimcileri finanse etmemiş olmalarıdır. Nitekim Bursa para vakıflarının yatırımlarına baktığımızda önemli miktarda sermayenin büyük tüccarlardan oluşan az sayıda bir girişimci grubuna dağıtılmadığını görüyoruz. Tam tersine, bu yatırımların çok sayıda kişiye küçük miktarlarda tüketim kredisi olarak dağıtılmış olduğu ortaya çıkıyor. Burada akla, para vakıflarının ülkenin tamamında aynı şekilde, yani girişimcilerden ziyade tüketicilere kredi verip vermedikleri, gelmektedir. Barkan-Ayverdi çalışmasında önemli bir istisna vardır ve büyük sermayeli bir para vakfının şartları arasında sermayesinin güçlü tüccar ve sanayicilere kredi olarak verilmesi belirtilmiştir. Ayrıca Venedik arşivlerindeki Osmanlı dokümanlarının yayınlanmasından sonra bu dokümanları inceleyen Suraiya Faroqhi, 1589 yılında Saraybosnalı bazı tüccarların o bölgedeki para vakıflarından sermaye temin ederek Adriyatik üzerinden Venedik'le ticaret yaptıklarını ortaya çıkardı. Bir başka deyişle, Bursa para vakıflarının tüketici ağırlıklı kredi vermesine karşın Saraybosna vakıfları tüccarları tercih ediyorlardı. Faroqhi'nin çalışmasından ortaya çıkan bir diğer yan ürün Saraybosna'da da para vakıflarının mudaraba ile finansman sağlamamış oldukların teyit edilmesidir.

Çizakça Bursa'dan İstanbul'a doğru bir sermaye akışı olasılığından bahseder. Nitekim 1555-1823 arasında Bursa para vakıflarının %11 ile 13 arasında bir faizle kredi verirken, İstanbul sarraflarının bu kaynağı % 12-13 faizle ele geçirip daha sonra İstanbul'daki Fransız tüccarlarına % 20-25 faizle aktarmış oldukları anlaşılıyor.[6]

1456-1551 tarihleri arasında İstanbul'da tesis edilmiş olan 2.517 vakıftan 1.161 i (yâni % 46,12 si) tek başına veya diğer bazı gayrimenkullerle bir arada faizle işlettirilecek paralarla kurulmuş bulunmaktadır. İstanbul Evkafı Tahrir Defteri'nde yer almış olan para vakıflarının çoğunda faiz haddi ayrıca tayin edilmemiş ise de, elde edilen yıllık faiz geliri miktarlarından, vakıf paraların umumiyetle "on'u on bir" (yâni % 10) üzerinden faize verilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bazı nadir kayıtlarda ise "on'u on birden eksiğe ve ziyadeye virilmeye" veya "on'u on bir ve rubu'" (yâni % 12,5) veya "on'u onbir ve sümün" (yâni 11,25) üzerinden faize verilmeleri şart koşularak bazı değişiklikler yapılmış bulunmaktadır. Pek nadir bir kaç para vakfında, o da sermayenin bir kısmının her hangi bir sebeple zayi olması hâlinde, tekrar eski miktarını bulup tamamlanabilmesi için, bir müddet faiz haddinin "on'u onbir buçuk" hesabı üzere % 15'e yükseltilebileceği belirtilmiştir.

6 Murat Çizakça, *İktisat Tarih Açısından Vakıflar,* Vakıflar Dergisi, 2019: 80. Yıl Özel Sayısı.

Resim 3
İstanbul'da Galata tarafı

Türlü bakımlardan incelenmeye değer görülen bu kayıtlar, İslam dininde faizciliğin muhtelif şekillerinin kesin şekilde yasaklanmış olmasına rağmen, Osmanlı'da bir takım "şer'î hile" ve hukukî inceliklerle dolambaçlı yollardan (makul ve mutedil sınırlar dâhilinde olmak şartıyla) resmen kabul edilerek tatbik edilmiş olduğunu göstermeleri itibarıyla bilhassa büyük ehemmiyet arz etmektedirler.

Barkan'a göre; İslam hukukunda "mu'âmele-i Şer'iyye" ismiyle tanınan bu danışıklı faiz alma yolları, esas itibariyle, faizi bir alışveriş işlemi arkasına saklamaktan ibarettir. Haramdan kaçınılmak için genellikle başvurulan bu yol tamamen şeklî bir takım hukukî hilelerden ibaret-

tir ve bu usul sayesinde aslında haram olan faiz, araya sokuşturulan bir alım-satım ve hibe muamelesi ile meşru bir şekle girmiş olmaktadır:

Meselâ, vakfın mütevellisi, borç alacak olan şahsın bir malını vakıf namına peşin para ile yüz liraya satın aldıktan sonra, aynı malı o kimseye yüz on liraya satıp onu, bu miktar üzerinden bir vade ile borçlandırırsa, ödünç alınan yüz liranın fâizi olan on liranın, böyle tamamen şer'î gözüken bir hukukî muamele ile mahiyetini değiştirmiş olacağı farz ve kabul edilmektedir.

Bu suretle hayati zaruretler karşısında ticaret ve sanayi sahasında veya hayır işleriyle sosyal yardım kuruluşlarını desteklemek maksadıyla resmen müsamaha ile karşılanmak yolu bulun-

muş olan makul ve mutedil bir faizcilik yanında bir başka faizcilik daha vardı ki kanuni olmayan şekil ve oranları ile örf ve âdetler hâlinde gizli ve örtülü olarak bütün şiddetiyle devam etmekte idi.

Murabaha[7] sermayesinin bu türlü faaliyetinin yaptığı tahripleri gözleyen devletin bu dönemde sık sık fermanlar çıkararak faiz işlerini tanzime çalıştığı, faizciler için ağır cezalar tertip ettiği görülmektedir. Bu fermanlardan bazıları, Rumeli veya Anadolu'daki bütün kadılara yapılmış umumî ıslahat tamimleri veya meşhur adlarıyla "adâlet fermanları" şeklini almakta olup, faiz hadlerini % 30 hattâ % 60'a kadar çıkaran ve köy arazisi üzerinde çiftlikler ve ağıllar tesis etmiş olan ribahorları (faizcileri) lanetlemekte ve resmen cevaz verilmiş olan faiz hadleri dışında borçlanmaları ve üstü-kapalı ve dolambaçlı bir şekilde yapılmakla beraber, aslında amansız bir murabahacılıktan ibaret olan mukaveleleri, kadıların kabul ve tescil etmemelerini ve bu şekilde daha evvel yapılmış tesciller mevcut ise, yeniden tetkik edilip tashih edilmelerini emretmektedirler.[8]

Para vakıfları, Osmanlı Devletinin yıkılışına kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Başlangıçta özerk bir halde mütevelliler tarafından idare edilen ve yerel kadılar tarafından denetlenen birçok vakıf, 19. yüzyılın ilk yarısında Evkaf Nezareti'nin kuruluşundan itibaren bu kurumun idare ve denetimine geçmiştir. Bu dönemde görülen modernleşme faaliyetleri esnasında, para vakıflarına da yeni düzenlemeler getirilmiştir. II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde ise, nezaret bünyesinde doğrudan para vakıfları ile ilgili birimler oluşturulmuştur. Bu dönemde Evkaf Nezaretinin hazinesinde vakıflara ait toplanan paralar, devlet hazinesinin açıklarını kapatmak için müracaat edilen bir fon niteliğini almıştır. 1908'de Evkaf-ı Hümâyun Nezaretine bağlı Nukud-u Mevkufe Sandıklarında 90.000 Osmanlı lirası bulunmaktadır. Nukud-u Mevkufe Kaleminin adı bir süre sonra Nukud-u Mevkufe Müdürlüğüne, daha sonra da Vakıf Paralar Müdürlüğüne çevrilmiştir. Vakıf paraları ile Evkaf Emlak Bankası ya da Evkaf Bankası adlarıyla birçok kere banka kurma girişimine çalışılmış, fakat bu iş kısa sürede halledilememiştir. En sonunda vakıf paraları 1954'te kurulan Türkiye Vakıflar Bankası'na devredilmiştir.[9]

7 Faizle para vermeye murabaha, faizle para verenlere murabahacı deniyordu. İzinsiz olarak yüksek faizle ödünç vermeyi âdet edinmiş kimseler için tefeci tabiri kullanılırdı. **8** Ömer Lutfi Barkan-Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, 953 (1546) Tarihli, İstanbul 1970. **9** Cafer Çiftçi, *18. Yüzyılda Bursa'da Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri*, Tarih Araştırmaları Dergisi 23 (2004): 79-102.

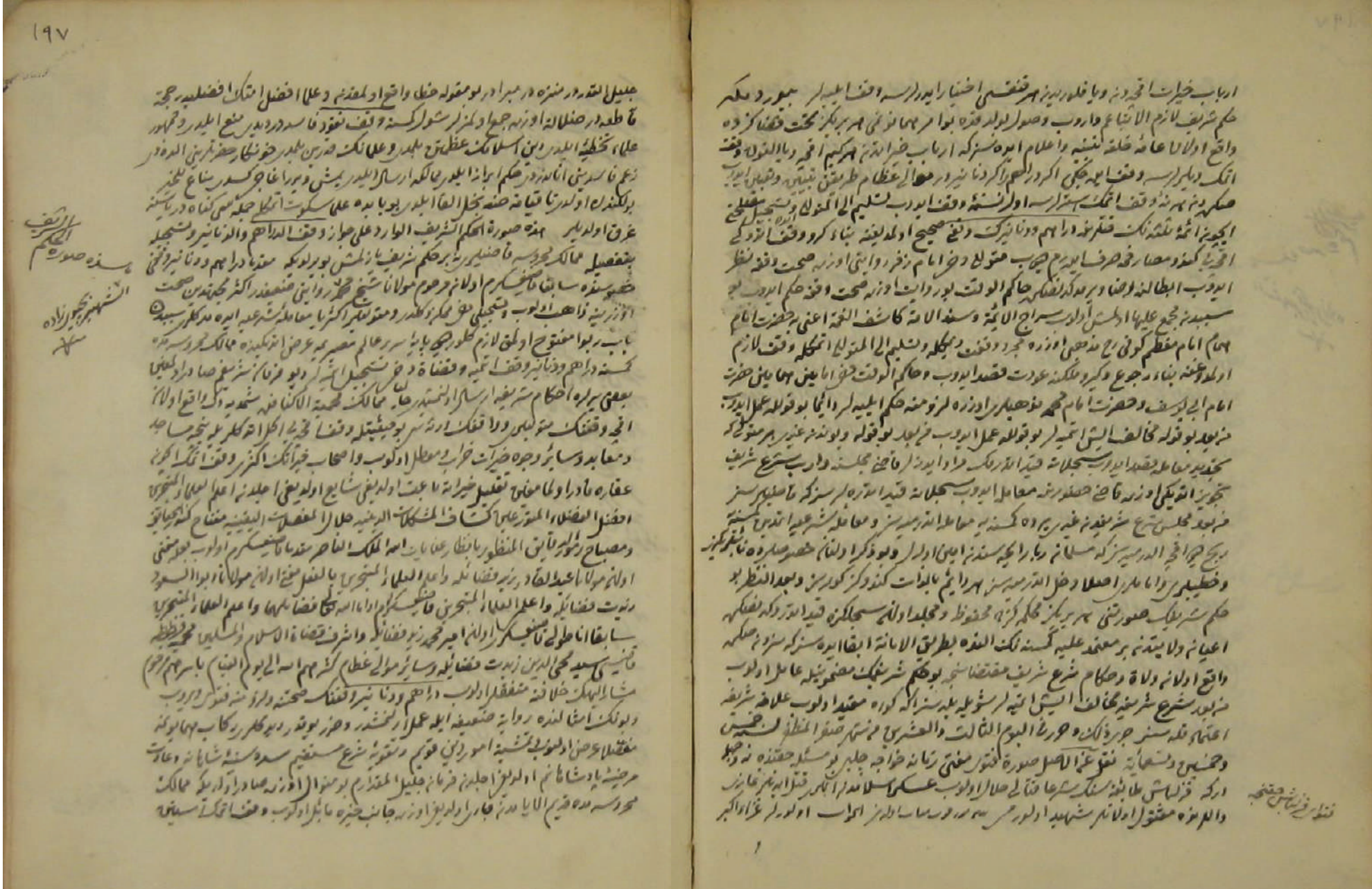

Kanuni Sultan Süleyman'ın para vakıflarını serbest bırakan fermanı

Şeyhülislam Çivizâde Mehmet Efendi'nin karşı çıkması üzerine bir müddet uygulanan para vakıfları yasağının vakıf paralarının harcanması yüzünden birçok mescit, ibadethane ve benzeri hayratın atıl kalmasına yol açtığı, başta Ebussuud Efendi olmak üzere diğer önde gelen ulemanın caiz olduğu hakkında verdikleri fetva üzerine para vakıflarının tekrar serbest bırakıldığına dair Kanuni Sultan Süleyman'ın fermanı.

3 Nisan 1548

Memleket kadılarına buyruldu;

Bundan önce para vakfı konusunda eski kazaskerim olan Çivizâde Mehmet'in "zayıf rivayettir, çoğu müçtehit sağlam rivayete bakar, tescili de mümkün değildir, mütevelliler ekseriya "muamele-i şer'iye"[8] edemediklerinden faize benzer" diye bana arz etmişti. Bunun üzerine "memleketimde kimse para vakfetmesin ve kadılar da tescil etmesinler" diye fermanım çıkmıştı.

Fakat memleketimde şimdiye kadar yapılmış olan para va-

8 "Muamele-i Şer'iye" yolu bir takım hukukî hilelerden ibarettir ve bu usul sayesinde haram olan fâiz, araya sokuşturulan bir alım-satım ve hibe muamelesi ile meşru bir şekle girmiş olmaktadır: Meselâ, vakfın mütevellisi, borç alacak olan şahsın bir malını vakıf namına peşin para ile yüz liraya satın aldıktan sonra, aynı malı o kimseye yüz on liraya satıp onu, bu miktar üzerinden bir vade ile borçlandırırsa, ödünç alınan yüz liranın fâizi olan on liranın, böyle tamamen şer'î gözüken bir hukukî muamele ile, mahiyetini değiştirmiş olacağı farz ve kabul edilmektedir.

kıflarının mütevellileri ve vakfedenin varisleri bu fermanıma uyarak vakıf akçeyi harcadıkları için nice mescit, ibadethane ve benzeri hayrat atıl kalıp harap olduğundan ve hayır sahiplerinin çoğu da vakfetmek için gayrimenkul sahibi olmadıklarından hayratın azalmasına neden olduğu söylenmektedir.

Önceleri kazaskerim olup sonra müftü olan Mevlana Abdülkadir, Mevlana Ebussuud, önceki Anadolu kazaskeri Emir Mehmet, İstanbul kadısı Seyyit Muhyiddin ve sair ileri gelen ulema merhum Çivizâde'nin aksine ittifak halinde para vakfının sahih ve gerekli olduğuna fetva verip "bunun emsaline zayıf rivayetle amel olunmuştur ve zararı yoktur" dedikleri tarafıma arz olunduğundan şu şekilde fermanım çıkmıştır: Memleketimde eski zamanlarda geçerli olduğu gibi hayır yapmaya meyilli olup vakfetmek isteyen hayrat sahipleri akçeden olsun filoriden[9] olsun hangisini isterlerse vakfetsinler.

Buyurdum ki;

Fermanım vardığında bu emrimi her biriniz kazanızda olan bütün halka duyurasınız ki; "hayır sahibi bir kimse akçe veya altın vakfetmek isterse —büyük ulemanın vakfedilecek paranın ne yolla olacağını belirlediği şekilde— her ne vakfetmek isterlerse onu vakfedip mütevelliye teslim edeler.

Tescil sırasında üç imamın[10] görüşüne göre paranın vakfının sahih olmadığı ileri sürülüp geri "vakfettiğim akçeyi kendi masraflarıma harcarım" denirse, mütevelli de İmam Züfer rivayeti üzere vakfın sahih olduğu hakkındaki görüşe bakıp iptaline razı olmaz ise vaktin kadısı bu rivayet üzere vakfın sahih olduğuna hükmeder ki bu nedenle üzerinde icma olmuştur.

Hanefi mezhebine göre sadece "vakfettim" demek ve mütevelliye teslim etmekle vakfetme işinin tamamlandığına binaen caymak istese ve yeniden malına katmak istese vaktin kadısı iki imam Ebu Yusuf ve Muhammed yoluna uyarak vakfın tamamlandığına hüküm vereler. Daima bu görüşle amel edip bundan sonra bu görüşe muhalif iş yapmayalar. Bundan gayri muamele yenilenmesi için sicillere kaydettirmek isteyen mütevelliler kadı meclislerine varıp şeriatın izin verdiği üzere kadı huzurunda işlem yapıp sicille kaydettireler.

Siz kadılar, bundan sonra kadı meclisinden başka yerde kimseye işlem yaptırmayasınız. "Muamele-i şer'iye" etmeden kimseye ribh (kâr) diye akçe aldırmayasınız ki Müslümanlar riba[11] (faiz) şüphesinden emin olsunlar. Bu anlatılan hususlara naiplerinizi, hatiplerinizi ve imamları asla müdahale ettirmeyesiniz. Her zaman bizzat kendiniz göresiniz. Göz attıktan ve bu fermanın suretini her biriniz mahkemenizde saklanan ciltlenmiş sicilinize kaydettirdikten sonra vilayetin ileri gelenlerinden güvenilir bir kimsenin elinde emanet olarak saklayasınız ki sizden sonra gelecek vali ve kadılar şeriat gereğince bu fermanın içeriğiyle işlem yapıp bundan sonra şeriata muhalif iş görmeyeler.

Böyle bilesiniz, ona göre mukayyet olup tuğrama itimat kılasınız.

23 Safer sene 955 (3 Nisan 1548) tarihinde yazıldı.

Kastamonu İl Halk Kütüphanesi,
1117 Nolu Yazma: Mecmuatü'r-Resail, 197. Varak.[12]

---

9 Osmanlılar genellikle Avrupa kökenli altın paralara bu adı vermiştir. **10** Hanefî fıkıh kitaplarında "eimme-i-selâse" tabiriyle Ebû Hanîfe ve talebeleri Ebû Yûsuf ile Muhammed b. Hasan kastedilmektedir. **11** Elmalılı Hamdi Yazır tefsirinde (1/952): "on kuruşa alınan bir şey on bir kuruşa satıldığı zaman aradaki fark olan bir kuruşa kâr (ribh) denilir. Riba ise meselâ birine bedeli bilahare alınmak üzere on lira borç verilir, bir müddet sonra yerine on lira on kuruş alınırsa bu on kuruş ziyade açıktan bedelsiz verilmiş riba (faiz)dir" demektedir. **12** Bu belgenin çeviri yazısı şu makalede yayınlanmıştır: Mehmet Gel, "Kanuni'nin Para Vakfı Yasağını Kaldıran 1548 Tarihli Hükm-i Şerifinin Yeni Bir Nüshası", *Akademik Bakış,* cilt 4 sayı 7, 2010.

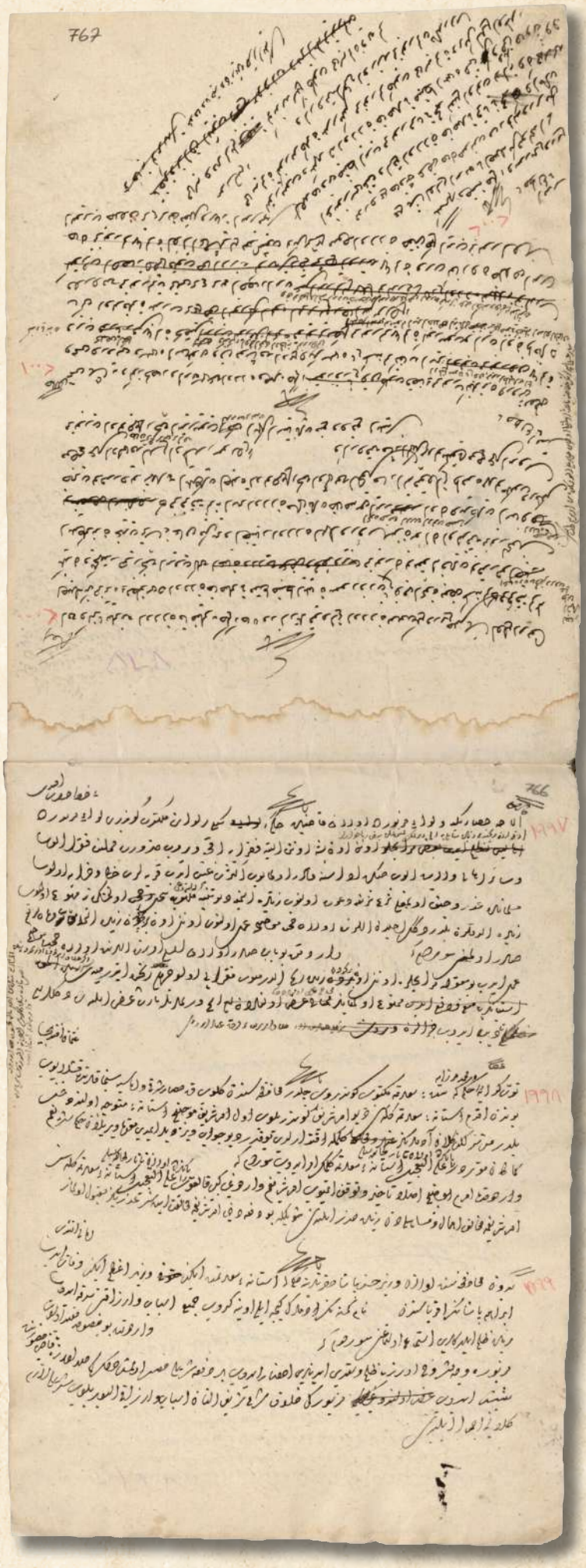

Ahaliye yüksek faizle para veren tefecilerin engellenmesi

Alacahisar'da faizcilerin halka %15' ten yüksek faizle para vermeleri yasak iken %50-60'a verdikleri, bu faizle para alan halkın sonra ödeyemeyip köyünü terk etmek zorunda kaldığı, bu durumun köylerin boşalmasına ve harap olmasına yol açtığı, %15'ten fazla faiz alınmaması hakkında ferman çıktığından bu gibilerin engellenmesi, dinlemeyenlerin isim ve eşkallerinin bildirilmesi, kendilerinin de tedip edilmesi.

5 Şubat 1610

Alacahisar beyine ve sancakta olan kadılara hüküm ki:

Sen ki sancak beyisin mektup gönderip sancağında onu on bir buçuktan (%15) yukarı işlemle akçe verilmek yasak iken bazı ribahorlar onunu on beşe-on altıya (%50-60) fukaraya akçe verip zaruret durumudur diye söz alıyorlar. Diğer ahali de bu şekilde alıp sonra ödemeye güç yetiremediklerinden çoğu kayıplara karışıp köyleri boş ve harabe hale geliyor. Bu şekilde Müslümanların başı dara düşmekte olduğundan murabahacıların kadı meclisine çağrılıp fazla alınmasın diye tembih olunduğu ve bunun da sicile yazılmış iken yine dinlenmeyip fazla aldıklarını bildiriyorsun.

Ellerinde olan hüccet (mahkeme belgesi) gereğince iş yapıp onu on bir buçuktan fazla alınmaması konusunda fermanım çıktığından buyurdum ki;

Vardığında bu konuda çıkan emrim doğrultusunda ellerinde olan hüccet gereğince iş görüp bu türlü murabahacılara onu on bir buçuktan fazlaya ribh (faiz) aldırmayıp fakir halkı bu şekilde rencide ettirmeyesin. Eğer emrim hilafına onu on bir buçuktan fazlaya almak isteyenler olursa engelleyip uzaklaştırasın, yasağa uymayanları isim ve eşkâlleriyle yazıp arz edesin. Dinlemezler ise tedip edip emrim hilafına kimseye bir iş yaptırmayasın.

A.DVNS.MHM.d, 78/1997

Tefecilerin yüzde ondan fazla faiz ile borç vermesinin engellenmesi

Vergi toplanacağı zamanlarda tefecilerin halka yüzde ondan fazla faiz ile borç vermeye kalkışmalarının ve haraç toplamaya gelen memurların fazladan para istemelerinin engellenmesi.

1570

Sağ kolda[13] olan kadılara fermandır,

Hala kadılığınız altında bulunan yerlere haraç ve koyun hakkı toplamaya gönderilen memurların bazı kimselerden mektuplar ile gidip halka eziyet ettikleri ve bazı varlıklı tefecilerin de haraç toplanması zamanında akçeyi ona onbirden daha fazlası ile işlem yapıp fakir halka fevkalade zulüm ettikleri işitildi.

Şimdi bunlar gibi mektup gösterenlerden mektupları alınıp, emrimden ziyade haraç ve koyun toplama işinde akçe aldırılmaması ve ona on birden fazlasına tefecilere halka akçe verdirilmemesi emrim olmuştur.

Buyurdum ki, fermanım gelince o mektupları var ise ellerinden alıp bir keseye koyup buraya gönderesin. Olan örf ve kanundan ziyade emrime muhalif haraççıya akçe aldırmayasın. Eğer halkın haracı ödeyecek parası olmayıp ta tefeciden akçe aldıklarında ona on birden ziyade ile verdirmeyip şeriata muhalif olmaktan çekinesin. Söyle ki tefeciler ona on birden fazlasına halka akçe verirler ise şeriata ve kanunlarıma uygun olmayan harekette bulunmuş olurlar. Bunun gibi tefecileri isim ve şöhretleriyle yazıp hangi mahalde sakinler ise ayrıntılı ve açık bir şekilde tarafıma arz edesin.

Şöyle ki, eğer kullarım fazla akçe alır, tefeciler de ona on birden fazlasına halka akçe vermeye kalkarlar da buraya şikayeti gelirse asla özrünüz kabul edilmeyip en şiddetli şekilde cezalandırılmanız kaçınılmazdır.

Ona göre halktan, kullarıma olsun tefecilere olsun, fazla akçe aldırmayasın.

22 Ekim 1570

A.DVNS.MHM.d, 14-1/784

13 Bir yol ve güzergâh üzerinde bulunan şehirler hakkında kullanılan bir terimdir. Tanzimattan önce Osmanlı ülkesi bir takım kollara bölünmüş idi. Devlete ait emirler bu kolları takiben gönderilen memurlar ile mahalli yetkililere tebliğ olunurdu. Fermanı götüren çavuş takibettiği güzergâhtaki şehirlere uğrar ve fermanın örneğini mahkemenin sicilline kaydettirdikten sonra oradan diğer şehre ve nihayet bu şekilde o kolun sona ereceği şehrin son sınırına kadar giderdi. Rumeli'nin sağ kolu; İslimye, Varna, Tırnova, Rusçuk, Tolça tarafları,; Anadolu'nun sağ kolu Kocaeli, Hüdavendigar, Biga, Karası, Saruhan, Suğla, Aydın Menteşe, Teke, İçel livaları idi. (Mehmet Zeki Pakalın, Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü.)

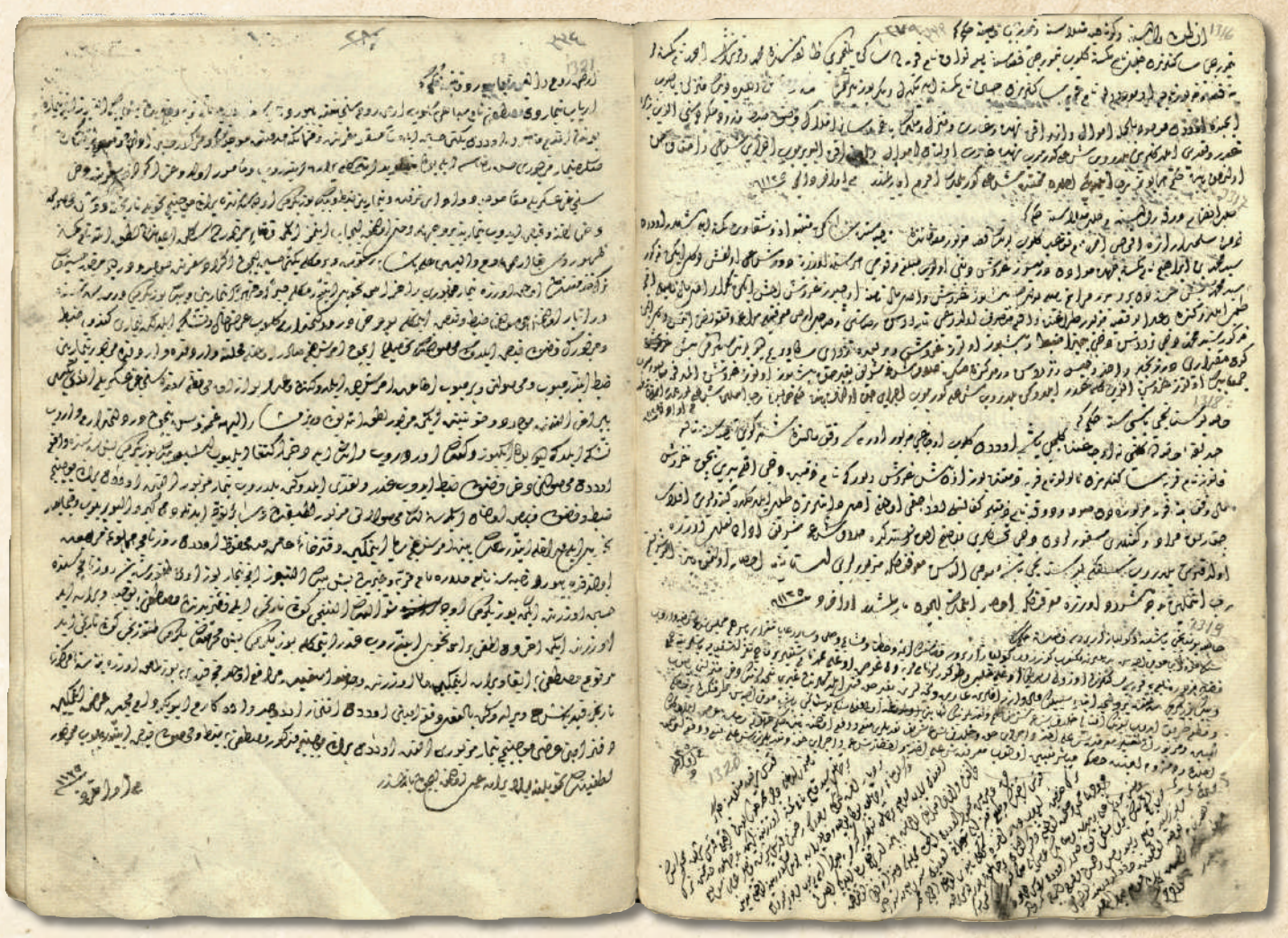

Vakıf parasından aldıkları borcu ödemeyenler

Şehirköy nahiyesi sakinlerinden bazılarının Gülhane Ocağı vakıf parasından aldıkları borç parayı iflas ettik diyerek ödemediklerinden kefilleriyle birlikte İstanbul'a getirtilmeleri.

1714

Hassa Bostancıbaşısına ferman,

Hasbahçe Gülhane Ocağı Gülcübaşısı gelip Gülhane Ocağı Ortası vakıf parasından Şehirköy nahiyesine bağlı Fanoz köyü sakinlerinde yüz on beş kuruş, Yorgi adlı gayrimüslimde elli yedi buçuk kuruş vakıf parası -yine aynı köyden Soma ve Duka adlı gayrimüslimler kefaletiyle- alacağı olduğunu, asıl borçlulardan ödemelerini istediğinde kendilerinin iflasa sürüklendiklerini belirttikleri, kefillerinden tahsil etmek istediğinde ise kanuna uygun olmayarak ödemede ayak sürüdüklerini bildirmiştir.

Sen Bostancıbaşı olarak bilgin dahilinde adı geçenleri İstanbul'a getiresin diye bu ferman yazılmıştır.

16 Ocak 1714

A.DVNS.MHM.d, 121/1318

1563

Don Volga nehirleri arasında kanal açma girişimi

Sokullu Mehmet Paşa'nın hayali

Don-Volga Kanalı Volga Nehri ile Don Nehri'ni birbirlerine en yakın oldukları konumda mümkün olan en kısa mesafe ile bağlayan kanaldır. Şu andaki yolun toplam uzunluğu 101 kilometre olup 45 kilometrelik kısmı çaylar ve suni gölleri içermektedir. 16. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Sadrazamı Sokullu Mehmet Paşa, 17. yüzyılda Rusya İmparatoru Petro inşaat girişimlerinde bulunmuşlar fakat başaramamışlardı. Sovyetler Birliği döneminde inşasına tekrar başlanmış, ancak II. Dünya Savaşı yılları sırasında çalışmalar durmuştur. 1948'de tekrar başlayan çalışmalar sonucunda tamamlanmış ve 1 Haziran 1952'de kullanıma açılmıştır.[1]

Altınordu Devleti'nin çöküşüyle Doğu Avrupa'da hâkim bir devletin yerine, Kırım, Kazan Hanlıkları, Litvanya, Moskova Büyük Knezlikleri gibi birbirine rakip muhtelif siyasi kuvvetler meydana çıkmıştı. Bu küçük devletler arasında kurulan yeni siyasi dengenin 16. yüzyıl ortalarına doğru Moskova lehine bozulması ve Moskof Çarlığının Hazar Denizi'ne, Kafkaslara ve nihayet Karadeniz'e doğru sarkması üzerinedir ki, Osmanlı Devleti ilk defa kuzeyde bir Rus tehlikesiyle karşılaştı. İşte Astrahan seferi, güneye doğru yayılmak isteyen Moskof İmparatorluğu ile Karadeniz kuzeyindeki bozkırları Türk İslâm hâkimiyetine almaya çalışan Osmanlı Devleti arasında ilk ihtilâf olması dolayısıyla büyük bir anlam taşır.

IV. İvan 1547 yılı başında Moskofların ilk Çarı olarak taç giymişti. Artık Moskova kendini, yıkılan Bizans'ın yerine "Üçüncü Roma" sayıyordu. Osmanlı Devletinin, ancak Avusturya ile barış

1 wikipedia.org adresi içinde kisa.link/OROk (1 Mart 2021 tarihinde erişildi).

Resim 1
Volga-Don Kanalı hatırasına bastırılan bir posta pulu

Resim 2
Sivastopol Kuşatması (Kaymakam Seyit Bey'in resmi, Deniz Müzesi)

Resim 3
Nicolas Sanson'un 1658 yılında Paris'te basılan haritasında tamamlanmamış şekilde gösterilen Don-Volga Kanalı

imzalanınca (1562) kuzeyde harekete geçmek için bir karar verdiği ve bazı plânlar hazırladığı görülüyor. Kırım Hanına, ilkbaharda Astrahan'a bir ordu gönderileceği, Don-Volga arasında bir kanal açılacağı, kendisinin de bu sefer için hazırlanması lâzım geldiği bildirildi.

Fakat Kırım Hanı, İstanbul'dan sadece Moskoflara karşı kendi ordusunu takviye edecek yardımcı kuvvetler bekliyordu. Bu fetih kararı onu şaşırttı. Osmanlı hâkimiyetinin Kefe ve Azak'ta olduğu gibi Don-Volga havzasında da yerleşmesi bizzat Hanlığı bir Osmanlı eyaleti durumuna düşürebilirdi. Devlet Giray, Moskova'ya adam göndererek Padişah'ın bu kararını bildirdi ve Çar'a kendi isteklerini kabul ettirmek için bu tehditten istifade etmeğe çalıştı. Bu müzakerelerden anlıyoruz ki, Don ile Volga arasında bir kanal açma fikri daha bu zamanda gündeme gelmiştir. Buna göre Osmanlılar Don ve Volga nehirleri üzerinde karşılıklı iki kale yapacaklar ve bunun arasında bir kanal açarak iki nehri birleştireceklerdi. Astrahan civarında üçüncü bir kale yapılarak bu bölge de Padişahın hâkimiyeti altına alınacaktı.

Osmanlı Padişahı yalnız Rusların Karadeniz ve Kafkaslar üzerinde teşkil ettiği siyasi tehlikeyi önlemek için değil, Kuzeyde ve Orta-Asya'daki Müslümanlar arasında "Halife" sıfatıyla haiz olduğu dinî nüfuzu korumak için de harekete geçmeğe mecburdu. İslamiyet'in en büyük hükümdarı ve hamisi sayılmakta idi. Onu, İslamiyet'in hamisi yapan en mühim sıfatı, Mekke ve Medine'nin hadimi, hac yollarının koruyucusu olması idi. Hâlbuki bu esnada, Orta Asya Müslümanlarına hac veya ticaret için Osmanlı ülkelerine geçmek hemen hemen imkânsız bir hale gelmişti.

Hacılar kadar tüccarların menfaati de söz konusu idi. Volga havzası asırlardan beri Harezm'e (Hive) yalnız siyasi değil, kültür ve ticaret bakımındanda sıkı sıkıya bağlıydı. Astrahan düştükten sonra Harezm Hanı ister istemez Çar'a elçi ve hediyeler göndermiş ve Harezmli tüccarlar ticaret imtiyazı istemek için Moskova'ya gelmeye başlamışlardı.

Hint Okyanusu'nda hac ve ticaret yolları için Portekizlilerle savaşan Osmanlı Devleti, kuzeyde eskiden kıtalar arası büyük ticaret yollarından biri olduğunu bildiğimiz Orta Asya-Astrahan-Kırım yolunu kendi hesabına canlandırmayı şüphesiz arzu ederdi. Devlet, nihayet meseleyi ciddiyetle ele almağa karar verdi. II. Süleyman'ın ölümü ve tecrübesiz II. Selim'in tahta çıkışı ile baş gösteren kargaşalıklar yatışmış, Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa, işleri her zamankinden daha kuvvetli bir otorite ile ellerine almıştı.

Sokullu Mehmet Paşa Sultan II. Selim zamanında devletin idaresini tek başına üstlendiği zaman iki önemli teşebbüste bulunmak istedi: Hazar Denizi'ni Karadeniz'e birleştirmek, Süveyş kanalını açmak. Sokullu'nun bu iki büyük teşebbüse önem vermesi Osmanlıların küresel siyaseti açısından çok önemliydi. Hazar Denizi'nin Karadeniz ile birleşmesi İran ve Türkistan ile ulaşımı temin edecekti. Bu suretle İran seferleri için Don ve Volga nehirleri vasıtasıyla erzak ve cephane nakli kolaylaşacak, diğer yönden Türkistan ile Osmanlı Devleti arasında ulaşım temin edilecekti. Özellikle Astrahan (Ejderhan)

civarının Osmanlı nüfuzu altında bulunması bu havalideki Müslümanların hac vazifelerini yapmalarını temin edecekti. Astrahan ve Kazan o zamana kadar Nogay egemenliği altında idi. Şimdi Moskof çarı Müthiş İvan'ın eline geçmişti. Astrahan İslam memleketlerinden sayılırdı. Geçmişte yaşayan Müslüman halkının, camilerinin, cemaat ve medreselerinin izleri açıktı. Bu büyük İslam beldesinin Moskof istilasına duçar olması Asya'da saltanat süren Müslüman hanların da teessürlerine sebep oluyordu. Fakat hanların kuvvet ve kudretleri Moskoflara kati bir darbe vuracak derecede değildi. Bütün Türk ve İslam âleminin hamisi bütün Asya ve Avrupa'nın en kudretli ve asker milleti Osmanlı Türkleri idi. Bu sebepten Semerkant, Buhara ve Harezm hanları bu havalideki Müslümanların ve bilhassa Astrahan'ın kurtarılmasını Osmanlılardan rica ediyorlar, Sultan II. Selim'in himayesine, Sokullu'nun dirayetine iltica ediyorlardı.

Müslüman hükümdarların bu teşebbüsleri Sokullu'nun siyasi düşüncelerine de uygundu. Bu vesile ile Astrahan taraflarına bir sefer yapmak, gönderilen askerlerin koruması altında Hazar Denizi ile Karadeniz kanalını açmak da mümkün olabilecekti.[2]

1568 yılı başlarında Astrahan seferi meselesi Divan'da önemle görüşüldü. Kuzey'e bir sefer düşüncesi, Osmanlı hükümetini çoktan beri meşgul ediyordu. Daha Sokullu'dan önce Semiz Ali Paşa'nın Sadrazamlığı esnasında, 1563 te, Don-Volga arasında bir kanal açılması ve bu nehirler üzerinde kaleler yapılması düşünülmüş, fakat sonra ertelenmişti. Bu meselede devlet adamları arasında görüş farkları vardı. Savaş taraftarı, enerjik bir devlet adamı sayılan Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa bu fikri kuvvetle benimseyerek gerçekleştirmeye azmetmişti. Fakat II. Selim ile beraber gelen yeni nedimler Sokullu'nun mutlak otoritesini yıpratmak için her fırsattan istifadeye çalışıyorlardı. Onlar, bu seferin hayalî bir teşebbüs olduğunu, boş yere devleti bir sürü masraf ve zarara sokacağını ileri sürerek engel olmağa çalıştılar. Fakat kuzey memleketlerindeki durumu yakından bilen kimselerin verdiği bilgilere dayanan Sokullu, herkese karşı düşüncesinde ısrar etti ve Padişah'ı da kendi fikrine ikna etti.[3]

Sokullu, o tarafların durumuna, Don ve Volga nehirleri arasındaki mesafeye dair ehlinden bilgi aldı. Fakat bununla yetinmeyerek kendisine bağlı İkinci Defterdar Çerkez Kasım Bey'i Kefe sancağına tayin etti. Don ve Volga nehirleri arasındaki mesafeye belirlemek için bir heyet yolladı. İki nehir arasını ölçtürdü. İki nehrin arasının deniz mili ile altı mil geldiği tespit edildi. Bu zor iş gerçekleşirse askerlerimiz İran seferlerinde de zahire kıtlığı çekmezler. Şiran, Karabağ, Gürcistan'ın yardımına gidilebilirdi.[4]

Sokullu'nun Astrahan seferine göndereceği sefer kuvveti üç bin yeniçeri ve yirmi bin sipahiden oluşuyordu. Silistre, Niğbolu, Köstendil, Amasya, Canik beyleri ve Çorum alaybeyi sefere iştirak edecekti. Sipahiler nal ve mıhlarını beraber götürecekler, zahirelerini eksiksiz yanlarında bulundurmaya dikkat edeceklerdi. Sokullu'nun gönderdiği bu kuvvete o havalide otuz bin kadar da Nogay Tatarları katıldı.[5]

2 Ahmet Refik, "Bahr-i Hazar-Karadeniz Kanalı ve Ejderhan Seferi", Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, 8/43, (1333). **3** Halil İnalcık, "Osmanlı Rus Rekabetinin Menşei ve Don Volga Kanalı Teşebbüsü 1569". Belleten, XII/46, (1948): 349-402. **4-5** Ahmet Refik, "Hazar-Karadeniz Kanalı".

Geniş bir plan halinde tasarlanan bu seferden devlet birçok büyük siyasi faydalar bekliyordu. Her şeyden önce Azerbaycan ve İran'a yapılacak seferler için kolay bir yol açmak söz konusu idi. Don-Volga nehirlerinin birbirine en çok yaklaştığı yerde bir kanal açılırsa, Karadeniz'den Hazar Denizi'ne gemilerle doğrudan doğruya erzak ve mühimmat sevk olunarak Şark seferleri kolaylaşacak, Şirvan, Karabağ ve bütün Gürcistan'ın itaati sağlanacak, Devlet, İran'ın en iç bölgelerine sarkmak imkanını bulacaktı. Bunun yanında Astrahan'ın Moskofların elinden kurtarılması, Okyanusa kadar fetihler yapılması, Rus ve Çerkez memleketlerine akınlarda bulunulması da düşünülüyordu.

Anlaşıldığına göre seferin planı; evvela Don-Volga arasında kanal açmak, gemileri Volga'ya geçirmek ve Volga yoluyla orduyu ve bilhassa topları Astrahan üzerine sevk etmek, oradan Hazar Denizi'ne çıkmaktı. Şüphesiz iki nehir arasında bir kanal açmak ve Astrahan'ı almak suretiyle bu yoldan İran seferleri için faydalanmak düşüncesi mühim rol oynuyordu. Çünkü o zaman devlet için en büyük bir mesele, Gürcistan, Azerbaycan, Şirvan üzerinde İran'la olan rekabet idi.

Kefe'ye donanma ile büyük kuşatma topları, çapa, kürek, külünk gibi pek çok kazı âletleri gönderildi. Ayrıca kazı işleri için oralar halkından çok miktarda ücretli amele çıkarıldı. Moldavya ve Eflak'tan da birçok asker ve amele gönderildi. Aynı zamanda Çerkez kabilelerine ve beylerine Padişah tarafından ayrı ayrı fermanlar gönderilerek kuvvetleri ile Kasım Paşa'nın komutası altına girmeleri emir olundu.

Diğer taraftan Han, susuzluk, soğuk, kıtlık gibi güçlüklerden, Çar'ın Astrahan'a büyük bir kuvvet gönderdiğinden ve sayılan bu nedenlerle bu seferin müspet bir netice vermeyeceğinden bahsederek Padişah'ı bundan vaz geçirmeğe çalışıyor ve bu kuvvetlerin kendisi ile birlikte doğrudan doğruya Moskof ülkesi üzerine gönderilmesiyle daha mühim bir netice alınacağını söylüyordu. Şayet ille de gitmek lazım geliyorsa, seferi ilkbaharda erkenden yapmak ve Astrahan'ı almak lazım geldiğini, bu şehir alınamaz ise karşısına, eski şehrin yerine bir kale yapılarak Rusları daimi surette baskı altında tutmak gerektiğini bildiriyordu.

Bütün kış hummalı hazırlıklarla geçtikten sonra ilkbaharda donanma, Osmanlı ordusunu Kefe sahillerine çıkardı. Burada Kırım Hanı ordusuyla gelip bunlara katıldı. Kefe'den hep birlikte harekete geçildi. Toplar 500 kişilik bir kuvvetin himayesi altında gemilerle Azak'tan Don Nehri'ni takip ederek çıkıyordu. Askerin erzak ve mühimmatı Azak'ta depo edilmiş ve 40 günlük erzaklarını almalarına müsaade olunmuştu. Osmanlı ordusu büyük bir ihtiyatla ilerliyordu. Ordu beş haftalık bir yürüyüşten sonra bütün kuvvetleri, amele grupları ve her türlü alet ve edevatıyla evvelce tespit olunan Perevolok mevkiine geldi. Derhal kanalın kazılmasına başlandı (1569 Ağustos başları). Osmanlılar burada üç ay kadar devamlı bir şekilde çalışarak kanalın üçte birini kazdılar.[6] Ancak çalışma alanında tahmin edilenden daha fazla güçlüklerle karşılaşıldığı söylenir. İki nehir arasında kanal açılması

6 Halil İnalcık, "Osmanlı Rus Rekabeti".

düşünülen arazi son derece engebeliydi. Ayrıca Osmanlı hükümetinin emrine rağmen Rus entrikalarına kanan Kırım Hanı da hiçbir yardımda bulunmuyordu.[7]

Kanalın kazılması yavaş gidiyordu. Mevsim ilerlediği, günler kısalmağa ve kuzeyin müthiş soğukları kendini hissettirmeye başladığı halde, kanalın ancak üçte biri kazılabilmişti. Kasım Paşa, Astrahan üzerine gitmek için topların ve mühimmatın yüklü bulunduğu gemileri, vaktiyle Fatih Sultan Mehmed'in yaptığı gibi, karada kızaklarla yürütmek ve Volga'ya geçirmek istedi. Han, geri dönülmesini tavsiye ediyor, Tatar askerleri bu sahalarda kışın barınılamayacağını orduda yayıyorlardı. Aynı zamanda Astrahan Tatarlarından elçiler gelerek Kasım Paşa'yı, gemileri Volga'ya geçirmekten ve kanal teşebbüsünden vazgeçirdiler ve süratle Astrahan üzerine yürümeğe ikna ettiler. Eylül ortalarında Kasım Paşa, ordusuyla Astrahan'a yaklaştı. Ruslar, Astrahan'ı aldıktan sonra eski Müslüman şehrini bırakarak 12 kilometre kadar güneyde bir ada üzerinde yeni bir kale yapmışlardı. Kasım Paşa, iyi silahlı muhafız askerleriyle takviye olunmuş bu müstahkem kaleye saldırıya cesaret edemedi. Fakat o gelince, kaledeki Müslümanlar çoluk çocukları ve silahlarıyla karşılayıp sevinçle Osmanlı ordusuna katıldılar; kurbanlar kestiler ve Osmanlı askerini kaleye taarruza teşvik ettiler. Kasım Paşa, topların geride kalmış olması ve kışın gelmesi sebebiyle, kaleyi kuşatmaya kalkışmadı.

Kasım Paşa, eski Astrahan şehrinin harabeleri üzerinde bir kale yaparak kışı burada geçirmeyi ve baharda kaleye taarruz etmeyi düşünüyordu. Kırım kuvvetleri kışlamak üzere memleketlerine döneceklerdi. Komutanın bu kararını öğrenen orduda genel bir galeyan başladı. Paşa'nın huzuruna çıkıp şöyle dediler; "Burada kışlayamayız, açlıktan ölürüz. Padişahımız üç yıllık erzak vesaire verdi. Fakat siz onları hep Azak'ta bıraktırdınız ve bize kırk günlük yiyecek aldırdınız. Astrahanlılar bizi doyuramazlar". Yeniçeriler de isyan halinde idiler. Onlar da "Biz Kırım Hanı ile beraber döneceğiz; sen Padişah'ı aldattın, senin yüzünden Padişahımız Devlet Giray'ı dinlemedi. Hâlbuki Han'ın Padişah'a yazdıkları ve sana bizim yanımızda söyledikleri hep doğru çıktı" diyorlardı.

Yurtlarına dönmeye hazırlanan Kırımlıların kışın şiddeti hakkında söyledikleri askeri büsbütün korkutuyordu. Diğer taraftan Moskof Çarının Astrahan'a bir imdat ordusu sevk ettiği, İran Şahının Ruslarla İttifak yaptığı haberleri geldi. Nogayların gizlice Ruslarla anlaştıkları şayiaları da dolaşıyordu. Kısaca, ordunun direnci tamamıyla kırılmış, bozgun baş göstermişti. Ordu dağılmağa ve takım takım göç etmeğe başladı. Sonunda Kasım Paşa da, odundan yaptırmış olduğu müstahkem ordugâhını yakarak geri çekilmeye karar verdi (20 Eylül 1569). Ordunun nakline imkân olmayan ağırlıkları çukurlar kazılarak gömüldü. Kasım Paşa, Astrahan'dan 60 kilometre kadar uzaklaşmıştı ki, İstanbul'dan Padişah'ın bir fermanını aldı. Bunda Padişah, Astrahan önünde kışlamasını emrediyor, ilkbaharda kendisine yardım olarak, kuvvetli bir ordu gönderileceğini ve Moskofları meşgul etmek için

7 Mehmet Saray, "Astarhan Hanlığı", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*.

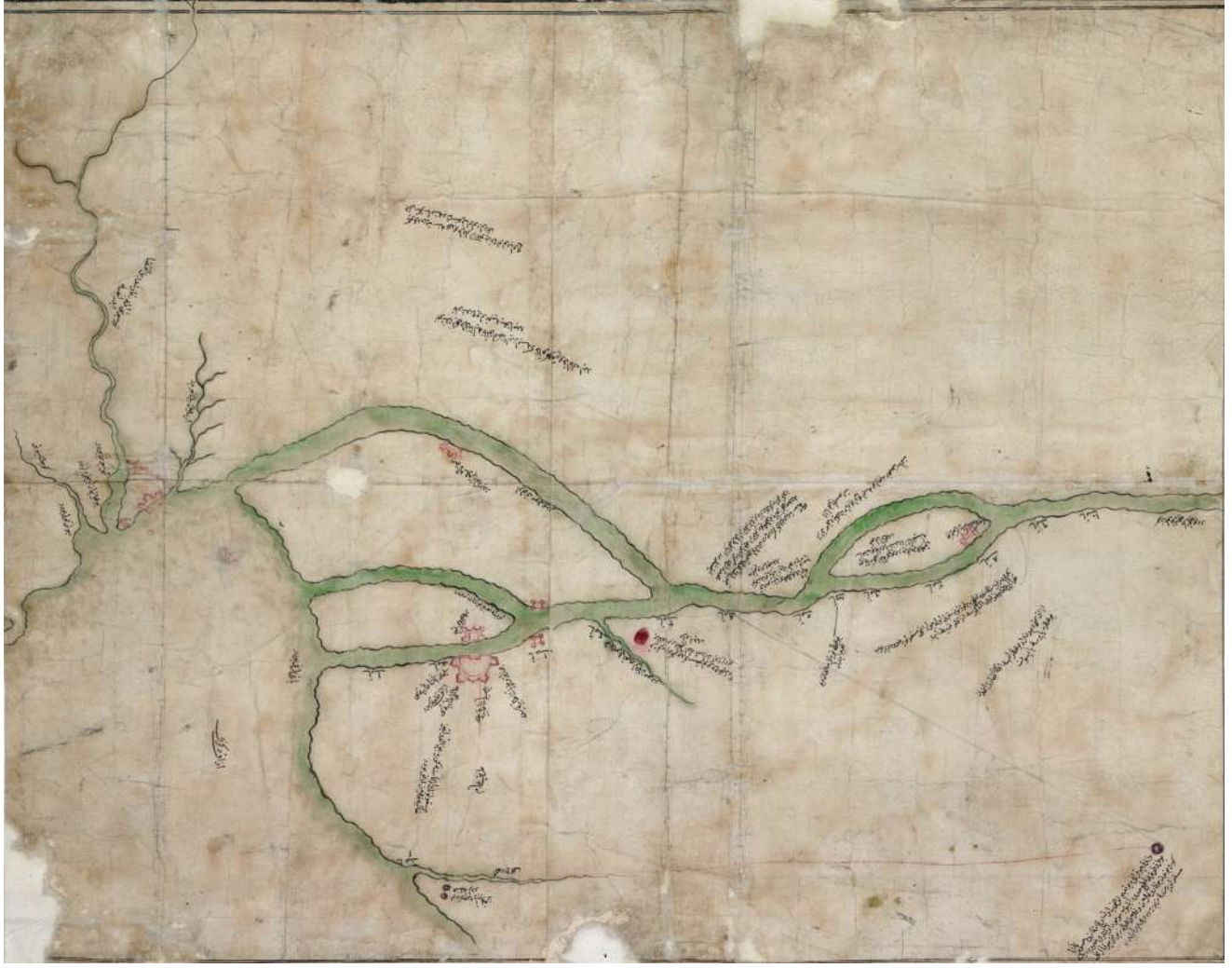

Resim 4
Don Nehri'nin Azak Denizi'ne kavuştuğu noktadan Volga Nehri'ne doğru kıvrılan kısmını gösteren harita (BOA.HRT.h, 78/2)

Kırım Hanı ile damadının (Piyale Paşa) Rusya üzerine yürüyeceğini bildiriyordu. Sokullu, Moskova ile bir savaşa da gitse bu teşebbüsten mu-hakkak olumlu bir netice almağa azmetmiş görünmektedir. Fakat bozguna uğramış ordu geri çekilmeye devam etti. Kuzey Kafkasya'nın çorak bozkırlarında Azak'a kadar bir ay süren bu çekilme çok zahmetli oldu. Bu çorak ve susuz çöllerde askerin yarısının telef olduğu söylenir. Şüphesiz bahara Azak'tan yeni bir sefer düşünülüyordu. Fakat ordu döner dönmez, 1569 Ekiminde, Azak'taki depoların büyük bir yangında yanması bütün ümitleri suya düşürdü.

Bu kadar masraf ve gayretlerle girişilen Astrahan seferi böylece tam bir hezimetle neticelenmişti. Devleti, gerçek anlamda küresel bir güç haline getirmek için Hint Okyanusu'nda, Hazar kuzeyinde dünyanın büyük ticarî ve stratejik yollarında Osmanlı hâkimiyetini kurmak isteyen büyük devlet adamı Sokullu'nun bu teşebbüsü, kişisel çıkarlar, küçük menfaatler uğruna engellenmeye çalışılmıştı. Padişah, bu teşebbüsün bütün sorumluluğunu Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa üzerine yükledi, onu vezirler huzurunda "Bütün masraflar ve zayiat hesap edilip sana ödetilmek lâzımdır" diye azarladı. Bu sonuç, dışarda yabancı devletler tarafından da bir hezimet olarak telâkki edildi.[8]

Sokullu Mehmet Paşa bu başarısızlık üzerine yine vaz geçmedi. Hazar Denizi ile Karadeniz'i birleştirmek teşebbüsünün akametini Süveyş Kanalı'nın açılması ile telafi etmek istedi. Fakat buna da ahval ve vaziyet ve bilhassa Sultan II. Selim'in düşünceleri müsaade etmedi. Padişah Ve-

8 Halil İnalcık, "Osmanlı Rus Rekabeti".

nedik'e karşı hazırlıklarda bulunuyor, Kıbrıs'ın fethi için emirler veriyordu. Sokullu'nun bu iki teşebbüsü de başarılı olamamıştı.[9]

Doğu Avrupa'nın göbeğinde, bu bölgenin başlıca yolları olan büyük ırmakların başında daha yeni kurulmakta olan bu yeni imparatorluğun geleceği, bu sırada gücünün en yüksek noktasında olan Osmanlı Devletinin vuracağı darbe ile belli olacaktı. Bu Doğu-Avrupa tarihinin hakikaten bir dönüm noktası idi. Müthiş İvan, durumun bütün nezaketini kavramak inceliğini gösterdi. Her ne pahasına olursa olsun İstanbul ile uzlaşma yolunu aradı. Dört yıl önce tahta çıkan II. Selim'in tahta çıkışını tebrik bahanesiyle elçisini acele İstanbul'a gönderdi (1570 baharı). Elçinin vazifesi Padişahı Çar'ın iyi niyetlerine inandırmak ve barışı sağlamaktı.

1678'de Sadrazam Kara Mustafa Paşa büyük bir ordu ile Ukrayna'yı istila etti. Çarlık ordularına karşı çok kanlı savaşlardan sonra Çehrin'i alarak tahrip etti. Bu, Osmanlıların Moskoflarla ilk gerçek savaşıdır. Fakat Dinyeper Kazakları şimdi Moskova'ya bağlanmışlar ve Çarlık bütün Karadeniz kuzey kıyılarını tehdit altına almıştı. Ruslar, Karadeniz'de Osmanlılara karşı doğrudan doğruya saldırıya ancak 1695'de cesaret edebildiler. Bu tarihte Osmanlı Devleti birleşen bütün eski rakiplerinin genel bir saldırısı altındaydı ve büsbütün çökme tehlikesi karşısında bulunuyordu. Bu tarihten sonra başlayan üçüncü safhada, artık doğrudan doğruya Çarların, Kafkasya, Karadeniz ve Balkanlar üzerinde Osmanlı Devletine karşı giriştikleri istila savaşlarını görüyoruz.[10]

9 Ahmet Refik, "Hazar-Karadeniz Kanalı". **10** Halil İnalcık, "Osmanlı Rus Rekabeti".

Astrahan'ın feth olunabilmesi için neler gerektiğine dair Tatar Hanının düşüncelerinin sorulması

Türkistanlı hacı ve tâcirlerin emniyetli bir şekilde yolculuk yapabilmeleri için Ejderhan'ın fethi hususunda Harezm Hanı Hacı Mehmed Han'ın mektup gönderdiğinden bahisle Kazan ve Ejderhan'ın Nogay elinde iken neden düşman eline geçtiği, içinde ve etrafında Tatar mirzalarından kimler kaldığı ve Ejderhan'ın fetholunması için ne gibi tedarik ve hazırlığın yapılması lâzım geldiğini araştırıp bilgi vermesine dair Tatar hanına yazılan nâme-i hümâyun.

30 Aralık 1568

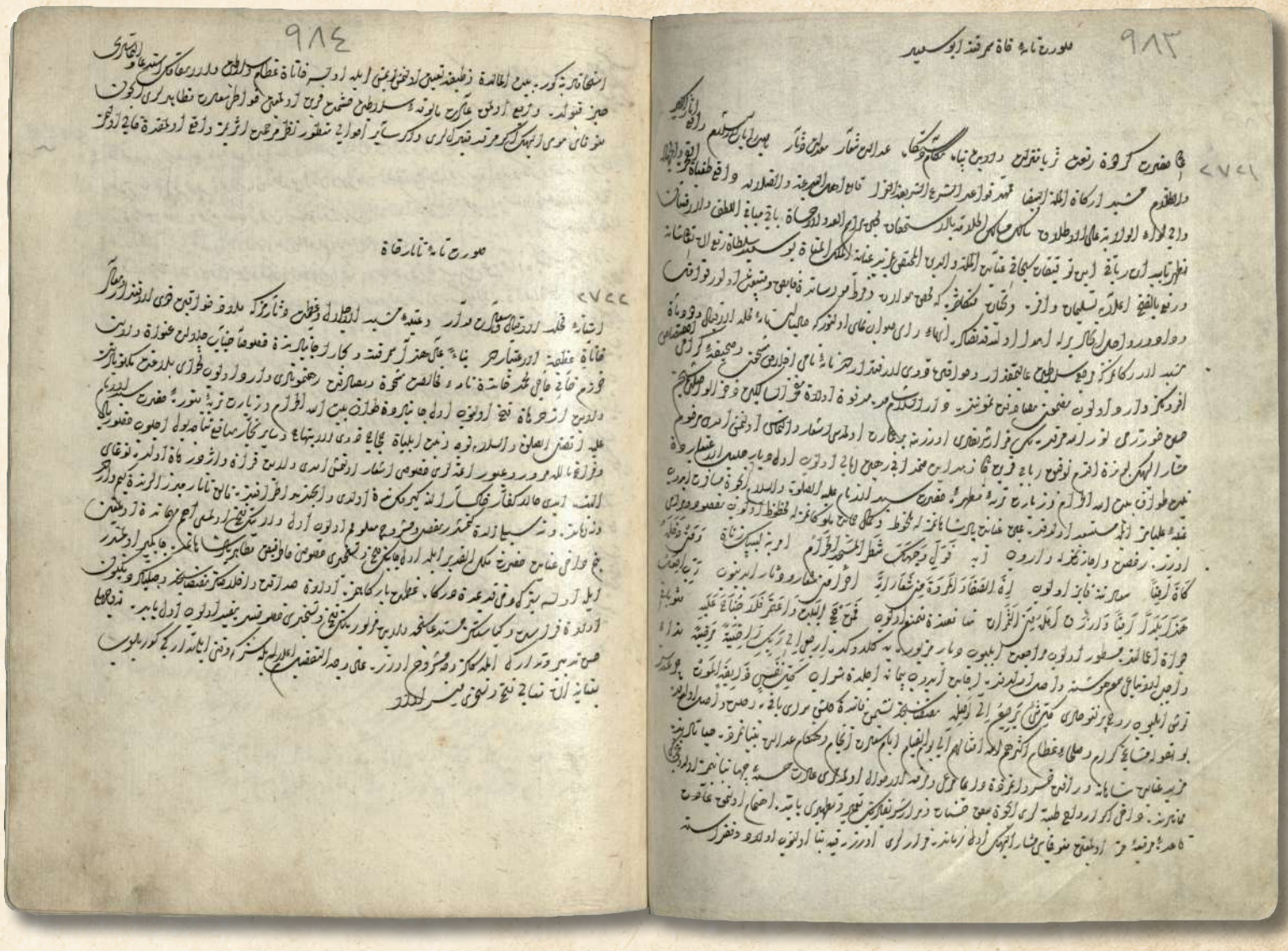

Tatar Hânına Mektup

Semerkant ve Buhara taraflarından, hususen Harezm Hanı Hacı Mehmed Han'dan mektup gelip içeriğinde

Ejderhan feth olunursa o taraflardan Beytullahı tavaf ve Peygamberimizin türbesini ziyaret etmeye niyet eden hacıların ve sair tüccarın huzur ve güvenli bir şekilde gelip gitmeleri sağlanmış olacağı hususu bildirilmiştir.

Şimdi Kazan ve Ejderhan önceleri Nogay elinde iken halen kafir eline geçmesi neden olmuştur? İçinde ve etrafına kalan Tatar beylerinden kimler vardır? Ne zaman ve ne sebeple elden gitmiştir? Ayrıntılı ve açıklamalı bilmek isterim. O vilayetin feth olunması en önemli işlerden olduğundan bende de, Allah'ın yardımıyla o tarafların fethi hususuna kanaat hasıl olmuştur.

Bu sebeple geçmişten beri olan sadakat ve ihlasınız gereği olarak uzak görüşlü düşüncelerinizle o vilayetin fethi konusunda ne şekilde davranıp ve ne gibi tedarikatta bulunmak gereklidir tafsilatlıca bildiresiniz ki vakti ile tedarik edilip Allah'ın yardımıyla fetih ve zabtı nasip ola.

A.DVNS.MHM.d, 7/2722

1567

Dünya Türkler sayesinde kahve ile tanışıyor

1500'ler, Osmanlıyı karıştıran kahvenin yüzyılı

The Washington Post'ta yayınlanan "Amerikalılar kahve dükkânları için Osmanlı Sultanı I. Selim'e teşekkür etmeli" başlıklı yazıda: "kahvenin aslında bir Osmanlı tarihi olduğu, Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa ve Amerika'da da tarihin akışına ve kültürel hayata yön verdiği" belirtilirken "Hepimiz kültürümüzün ve tarihimizin önemli kısımlarını tarihin en önemli imparatorluklarından Osmanlı İmparatorluğu'na, özellikle de 500 yıl önce yaşamış bir padişah olan I. Selim'e borçluyuz" denilmekteydi.

Ortadoğu ve Akdeniz çevresinde 12. yüzyıldan beri tanınan kahvenin, ancak 14. yüzyılda keyif verici bir içecek olarak yaygınlaştığı bilinmektedir. "Kahve" kelimesinin kökeni konusunda ileri sürülen görüşlerden en çok taraftar bulanı Güney Habeşistan'da (bugün Etiyopya) başlıca kahve üretim merkezi "Kaffa"dan geldiği ve dolayısıyla Afrika'daki bu yüksek yayla bölgesinin kahvenin anavatanı olabileceği şeklindedir. Bu görüşe göre kahve, Habeşistan'dan Yemen'e getirilmiş ve sonradan burada yetiştirilmiştir.

Kahveyi ilk keşfedenin Şazelî tarikatının kurucusu Ebu'l-Hassan Şazelî (ö. 1260) olduğuna inanılır. Bu inanç Şeyh Şazelî'nin kahveci esnafı tarafından "pir" kabul edilmesine neden olmuş ve Osmanlı döneminin sonlarına kadar İstanbul'daki kurukahveci dükkanlarına asılan "Ya Hazret-i Şeyh Şazelî" levhalarıyla kendi ifadesini bulmuştur. Yemen'in ardından Mekke ve Kahire'de tanınan kahvenin Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferini takip eden yıllarda tüccarlar tarafından 1519'da İstanbul'a getirildiği söylenir.[1]

Kahve Habeşistan'da önce yiyecek olarak ortaya çıktı. 15. yüzyılın başlarında Yemen'de tanınarak yüzyılın sonlarından itibaren içecek halinde yaygınlık kazandı. 16. yüzyılın başlarında Mekke ve ardından Kahire'ye, yüzyılın orta-

1 Ekrem Işın, "Kahvehaneler", *Tarih Vakfi İstanbul Ansiklopedisi*.

Resim 1
Kavrulmuş kahve çekirdeği

larına doğru İstanbul'a ve nihayet 17. yüzyılın ortalarında önemli Avrupa merkezlerine ulaştı.

Osmanlı topraklarına kahvenin kesin olarak ne zaman girdiği, İstanbul, Anadolu ve Rumeli'de hangi tarihten itibaren kullanılmaya başlandığı tartışmalıdır. Kâtip Çelebi'nin 1543 yılında gemilerle İstanbul'a kahve geldiğini, fakat yasaklayıcı fetvalar sebebiyle tepki gördüğünü yazması ve Cezîrî'nin de İstanbul'da padişahın kahveyi yasakladığı haberlerinin aynı yıl hac mevsiminde Mekke'de yayıldığını belirtmesi kahvenin çok daha önceleri İstanbul'da tüketilmeye başlandığını gösterir. 16. yüzyılın ilk yarısından itibaren kahvehanelerin kapatılmasına ait hükümlerin varlığı da kahvenin daha erken tarihlerde kullanıldığına işaret eder. Âlî Mustafa Efendi İstanbul'da ilk kahvehanelerin açıldığı tarihi 1553, Peçuylu İbrahim ise 1555 olarak verir.

Kahvenin içilmesiyle ilgili olarak Osmanlı uleması tarafından da çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Kanûnî Sultan Süleyman'ın başhekimliğini yapan Mehmed Bedreddin Kosonî'nin kahveyi tıbben zararlı bulmamasına ve az içilmesi halinde bazı faydalarının olabileceği şeklinde görüş beyan etmesine karşılık kahve genellikle siyasî sebeplerden dolayı zararlı bulunmuş ve aleyhine fetvalar verilmiştir. 16. yüzyılda kahveyle ilgili olarak iki şeyhülislâmın fetvası büyük önem taşımaktadır. Bunlardan biri Ebussuud

Efendi'ye, diğeri Bostanzâde Mehmed Efendi'ye aittir. Ebüssuud Efendi, daha çok kahvehanelerin durumunu dikkate alarak kahve ve kahvehaneler aleyhine fetva vermiş ve "fâsıkların içeceği" olduğu için kahvenin haram sayıldığını ileri sürmüştür. Ona göre "ehl-i hevâ" kahvehanelerde toplanarak tavla ve satranç oynamakta, sarhoşluk veren şurup ve ardından kahve içmektedir. Sarhoş olan bu insanlar namazlarını da ihmal ettiklerinden böyle yerlerin kapatılması gerekmektedir. Ebussuud Efendi bir fetvasında, kahveyi telehhî (vakit geçirme) maksadı gütmeden, sırf tıbbi faydaları dolayısıyla içmeyi helal kabul etmenin bile ihtiyaten tecdid-i iman gerektirdiğine yer vermiştir.[2] Şeyhülislâm Bostanzâde Mehmed Efendi ise ilk meşihatı sırasında kahvenin lehinde fetva vermiştir. 1592 tarihli bu fetvaya göre kahve sarhoşluk verici bir madde olmadığı gibi sağlığa faydaları olan bir içecektir.

Kahve meselesi Osmanlı'nın 16. yüzyıl gündemini meşgul eden konuların başında gelmektedir. Keyif veren bir içecek olarak keşfedilmesiyle neredeyse bağımlılık yaratacak derecede tüketilmeye başlanması arasında yarım yüzyıl geçmesi yetmiştir. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu hususta birçok arşiv kaydına tesadüf ediyoruz. 1559 yılında kahvehanelerin kapatılması için Humus kadısına bir ferman yazılmıştır.[3] 1565'te Halep ve Kudüs'teki kahvehanelerin kapatılması yine bir fermanla istenmiş[4], 1566 yılında üç yüz yıldır kullanılan sebili yıktırıp kahvehane yaptıran Kudüs kadısı görevden alınmıştır.[5] 1567 yılında Eyüp'teki kahvehanelerin kapatılıp yeni kahvehane yapılmasına izin verilmemesi istenmiştir.[6] 1568'te ise kapatılmalarına dair daha önce birçok ferman gönderilen İstanbul'daki kahvehanelerin hemen kapatılması istenir.[7] 1570 yılında orduda kahve pişirenleri tutup getiren üç yeniçerinin taltif edildikleri yönünde ilginç bir kayda rastlanır.[8] 1573 yılında Mısır Beylerbeyine gönderilen bir fermandan o yıla kadar getirilen kahveden vergi alınmadığı için çoğu tüccarın baharat getirmeyi bırakıp kahve getirmeye başladıkları bildirildiğinden bundan böyle baharattan alındığı gibi kahveden de gümrük vergisi alınması istenir.[9] 1578 yılında Aydın ve Tire Beyine yazılan fermanda: "halen kazanızda kahvehaneler olup daima bazı tiryakiler toplanıp çeşitli fenalıklar ortaya çıktığı, kendileri de işlerinden geri kaldığı duyuldu. Şimdi Tire olsun diğer yerler olsun kahvehanelerin kapatılması için fermanım çıkmıştır. Buyurdum ki varınca kazadaki kahvehaneleri emrim gereği kaldırıp emrime muhalif iş yapmaktan kaçınasın" denilmiştir.[10] 1583 ve 1585 yıllarında İstanbul'daki kahvehanelerin kapatılması konusunda tekrar tekrar fermanlar çıkarıldığı görülür.[11] Bunca yasak fermanına rağmen 16. yüzyılda neredeyse salgın gibi Osmanlı topraklarının dört bir tarafında yayılan kahve tiryakiliğinin önüne geçilemeyecektir.

Bu yasaklara rağmen kahve tüketimi İstanbul'da giderek arttı. D'Ohsson'a göre II. Selim ve III. Murad dönemlerinde küçük kahve ocakları dâhil İstanbul'daki kahvehanelerin sayısı 600 dolayında idi. Ulema sınıfının da rağbet etmesiyle buraları ilmî sohbetlerin yapıldığı toplanma mahalli haline geldiği gibi bazen da çeşitli

2 Pehlul Düzenli, "Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında Osmanlı Sünniliği", Marife, 5/3, (2005): 259-286. 3 BOA.A.DVNS.MHM.d, 3/290. 4 BOA.A.DVNS.MHM.d, 5/612; 6/1218. 5 BOA.A.DVNS.MHM.d, 5/1248. 6 BOA.A.DVNS.MHM.d, 7/155. 7 BOA.A.DVNS.MHM.d, 7/1453. 8 BOA.A.DVNS.MHM.d, 8/98. 9 BOA.A.DVNS.MHM.d, 22/650. 10 BOA.A.DVNS.MHM.d, 35/544. 11 BOA.A.DVNS.MHM.d, 48/968; 58/178.

isyan hareketlerinde halkın tahrik edildiği yerler olmuştur. Bundan dolayı 17. yüzyıl boyunca da zaman zaman bu gibi yerlerin açılması yasaklanmıştır. I. Ahmet zamanında Sadrazam Derviş ve Nasuh paşaların kahvehaneleri kapattıkları bilinmektedir. En şiddetli tepki IV. Murad döneminde görülmektedir. 26 Ağustos 1633'te Cibali'de başlayan ve şehrin önemli bir kısmını etkileyen yangının kahvehanelerde tütün içenler yüzünden çıktığı haberi üzerine Kadızâde Mehmed Efendi'nin telkiniyle kahve ve tütünün "bid'at-ı seyyie" olduğu konusunda Şeyhülislâm Ahîzâde Hüseyin Efendi'den fetva alınmış, 2 Eylül 1633 tarihli bir fermanla başta İstanbul olmak üzere bütün Osmanlı şehirlerinde bulunan kahvehaneler kapatılmış, bu arada sadece Eyüp ve civarında 120 kahve dükkânı yıktırılmıştır.

17. yüzyılda resmî devlet erkânının toplantılarında kahve ikram edilmeye ve kahvenin merasimlerde önemli bir yer tutmaya başlamasından sonra kahve tüketimi oldukça arttı. Kahve tüketiminin bu derece yayılması ve gündelik kullanım maddeleri arasına girmesiyle de kahve ticareti büyük önem kazandı. Her yıl Yemen'den Mısır'a gelen 5.000 ton kahvenin yarısı İstanbul'a ve diğer Osmanlı şehirlerine götürülüyordu. Ancak çok rağbet gördüğünden ve düzenli olarak İstanbul'a gelmediğinden hem darlık yaşanıyor hem de fiyatı artıyordu. Hatta kahve yapımı için leblebi, nohut, kuru kestane, bulgur, badem vb. şeyler bile kullanılıyordu. Kahve genellikle attar esnafının sorumluluğu altında bulunuyordu ve İstanbul'da satıldığı dükkânlar belli idi. Evliya Çelebi'ye göre İstanbul'da kahve satan esnafın sayısı 500, dükkân sayısı ise 300 kadardı.

Devamlı tüketim maddeleri arasına girmesine rağmen ihtiyaç fazlası kahvenin Avrupa ülkelerine götürülmesine izin verildi. 17. yüzyılın ortalarına doğru Avrupa'nın önemli şehirlerinde kahve içimi yayılmaya başladı ve Yemen kahvesine olan ilgi giderek arttı. Venedik'te ilk defa 1615'te açılan kahvehane 1645'te bütün İtalya'ya yayıldı. 1644'te Marsilya'da, 1650'de Londra'da, 1651'de Viyana'da, 1669'da Paris'te kahvehaneler açıldı.[12]

On yedinci yüzyılda Avrupalı tüccarlar Osmanlı'da gördükleri kahveyi alıp kendi topraklarına götürdüklerinde Avrupa'da kahve hakkında ilk siyasî tartışmalar yaşandı. Kahve genellikle bir Müslüman içkisi olarak tanınmış olmasından dolayı Papa'nın hışmına uğradı ve Hristiyanların içmesini yasak etti. Fakat kahvenin yaygınlaşmasına engel olunamayınca nihayet 17. yüzyıl ortalarında Papa VIII. Clementus, kahve içmenin günah sayılmayacağına dair fetva çıkardı. 17. yüzyılın ortalarına doğru İspanyollar tarafından Amerika'ya götürülen kahve Yeni Dünyayı da sardı. Bu suretle doğudan batıya bütün dünyayı saran bir şöhret ve rağbete ulaştı.

Döneminin tanığı Kâtip Çelebi kahve hakkında şunları yazar:

"Aslı Yemen diyarından çıkıp tütün gibi dünyaya yayıldı. Kimi şeyhler Yemen dağlarını mesken edinip dervişleriyle bir tür ağaç yemişi bulup taneleri döğüp yerlerdi ve kimisi de kavurup suyunu içerdi. Yemen ahalisi birbirinden görüp şeyhler ve sofiler ve başkaları kullandılar. 1543

Resim 2
1620 yılına tarihlenen bir kahvehane minyatürü (Chester Beatty Turkish Collection, T 439.9)

12 İdris Bostan, "Kahve", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*.

Resim 3
İstanbul'da bir çarşı (Ansichten des Bosphorus und Constantinopel's, von Miss Pardoe, mit Bildern nach der Natur gezeichnet von W.H. Bartlett)

sıralarında gemilerle Türkiye'ye geldiği zaman haram olduğuna fetvalar verildi. "Yanık olmasından başka toplu içilmesinde doğru yoldan çıkmış dinsizlere benzemek vardır", dediler. Ebussuud Efendi'den naklederler ki getiren gemileri deldirip kahve yüklerini denize batırdı. Lâkin bu yasaklar ve şiddetler fayda vermeyip verilen fetvalar ve söylenen sözler halkın kulağına girmedi. Yer yer kahvehaneler açılıp büyük şevk ve rağbetlerle bir yere gelip içtiler. Hele keyif erbabının keyiflerini artırır, cana can katar bir hal olduğundan bir fincan uğruna can vermek yanlarında câiz oldu. Onların zamanından sonra gelen şeyhülislâmlar câiz olduğuna fetva verdiler.

Kahvehaneler kimi yasaklanarak, kimi izin verilerek birkaç yıl sürüdü. 1592'den sonra dince yasak sayılmaktan çıkarıldı, her yerde açıkça içilip her sokak başında bir kahvehane açıldı. Halk işten güçten kaldı. Alışveriş durduktan başka, padişahtan dilenciye varınca halk birbirini kesip biçmekle eğlenir oldu. Sultan Murat Han, 1633 sonlarında bu işi anlayıp halka olan şefkat ve merhametinden "bütün ülkede bulunan kahvehaneler bozulup bundan sonra açılmaya" diye ferman ettiler. O zamandan beri İstanbul kahvehaneleri, cahil kişinin yüreği gibi harap ve viran-dır. Yine açılır ümidiyle kahvehane sahipleri bozmayıp kapamışlardı, Sonra çoğu, belki hepsi bozulup başka dükkanlar yaptılar. Lakin İstanbul'dan başka şehirler ve kasabalarda eskisi gibi açılıp içilir oldu. Bu türlü işler sonsuz olarak yasak kabul etmez."[13]

Osmanlı'nın son tarihçilerinden Ahmet Refik te kahve konusunda ilginç şeyler aktarır:

"İstanbul'un gönül ehli, okuryazar zürafası kendilerine güzel bir toplantı yeri buldular. Az zamanda kahveler adam almaz oldu. Kahvelere gelenler, İstanbul'un ayak takımından değildi. Şair, edip, ilimden ve marifetten anlar ricalindendi. Her kahvehanede yirmi otuz köşede meclisler kurulurdu. Kiminde kitap okunur, dinlenir, kiminde tavla, satranç oynanır, seyredilir, kiminde en yeni gazeller ve kasideler vecd içinde okunarak gönüller teshir olunurdu. Eşi, dostu kahvehaneye toplayıp "yaran cemiyetine sebep olmak için" ziyafet verenler de vardı.

Halkın bu rağbeti, kahvehanelerin sayısını da arttırdı. Kahvehaneler gittikçe revaç buldu. Mazul kadılar ve müderrisler kahvehane meclislerinden ayrılmaz oldular. Vazifelerinden kaybettikleri zevki oralarda bulmak istiyorlardı. İlim ve zevk adamlarının kahvehanelerde toplanmaları devlet adamlarını kuşkulandırdı. Camilerde vaazlar başladı. Zararsız bir kahve için fetvalar çıkarmaktan da geri durmadılar. Fetvalar ardı sıra çıkınca, devlet adamları başlarından korktular. Fakat yine gizli gizli kahvehanelere devamdan geri durmadılar. Bu sefer, çıkmaz sokaklarda koltuk kahvesi diye kahvehaneler açıldı. Halk kâh bu kahvehanelere giderler, kâh dükkanlar

13 Katip Çelebi, *Mizanü'l-Hak,* haz. Orhan Şaik Gökyay, (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1980), s. 48-49.

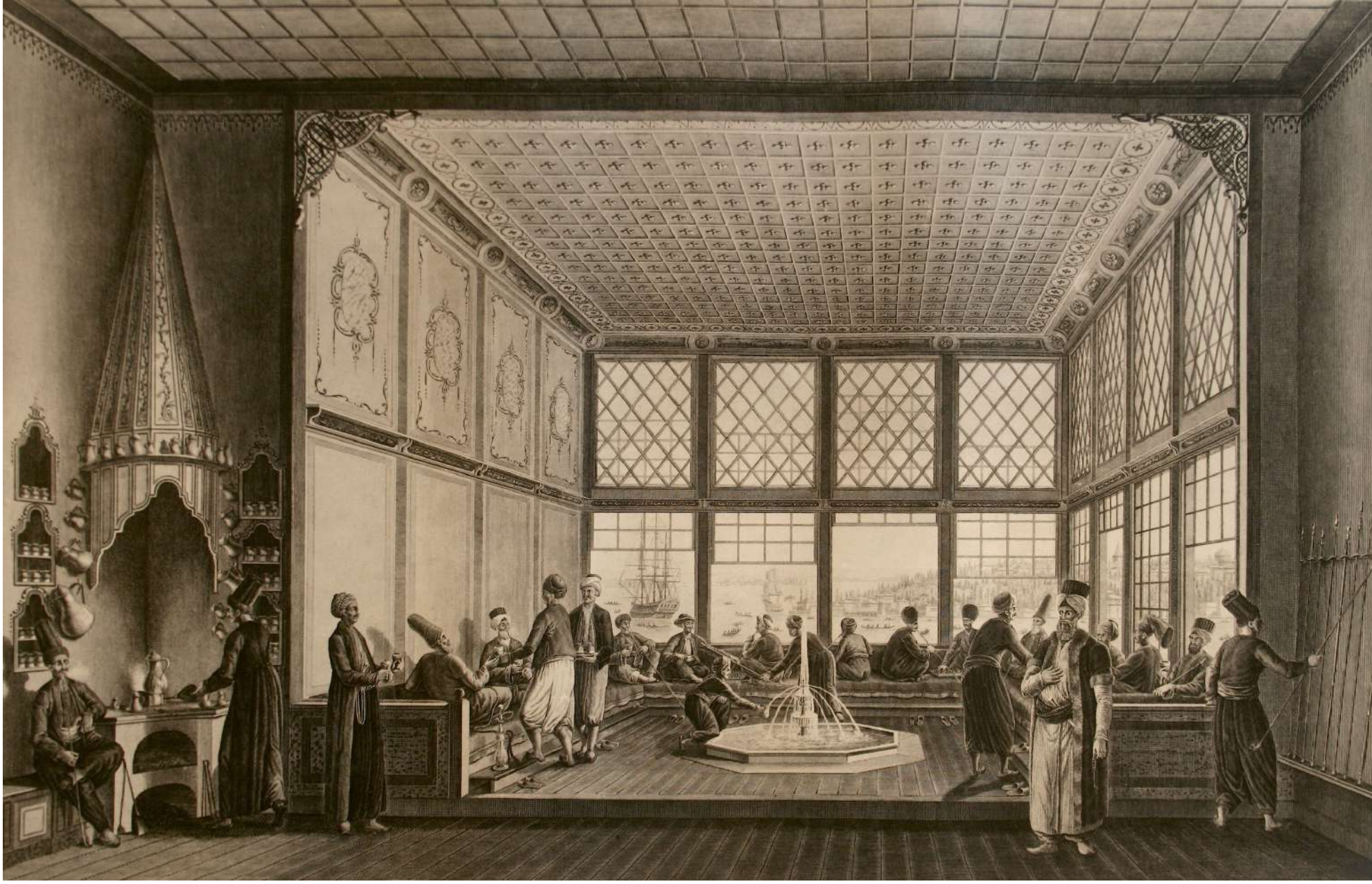

Resim 4
Tophane yakınlarında bir kahvehane (Pittoresque de Constantinople et des Rives du Bosphore, Antoine Ignace Melling, 1809)

ardında, arka kapıdan girerek kahvelerini içerler ve keyiflerini yaparlardı. Üçüncü Murad devrinden sonra kahvehaneler o kadar çoğaldı ki, halkın kahve içmesinin önüne geçmek ihtimali kalmadı. Müftüler dillerini değiştirdiler. Bu sefer "kömür hâline gelmez imiş, içilmesi caiz imiş" demeğe başladılar. Ortalık birden bire serbestledi. Meşayih de akın akın kahvehanelere doldular. Hatta devletin en ileri gelen vezirleri gelirlerini arttırmak için kahvehaneler yaptırdılar ve dükkanlarında halka kahve sattılar".[14]

Kahvehaneler ve etrafında oluşan kültürel ortam, daha çok Batılı seyyahlar ve ressamların dikkatini çekmiştir. Türk kahvesi ve kahvehanesi etrafında oluşan kültür o kadar geniştir ki, Batılı gezginlerden bazıları neredeyse bütün yazılarını bu konuya ayırmışlardır. Yunancada kahve ve kahvehane kültürüyle ilgili birçok kelime -çok az değişiklikle- Türkçedir. Bunlar; kafes (kahve), cezves (cezve), flincani (fincan), tabis (tabi), yedeki (yedek), delves (telve), kavurdistiri (kavurucu), kaynaki (kaynak), theryaklis (tiryaki), briki, kafenes (kahve evi, kahvehane), kafebriki, kafekuti olarak sıralanabilirler.[15]

14 Süheyl Ünver, *Türkiye'de Kahve ve Kahvehaneler,* (Ankara: Türk Etnografya Dergisi, 5/1962'den ayrıbasım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1963) s. 39-84. **15** Cengiz Yıldız, "Türk Kültür Tarihinde Kahve ve Kahvehane", *Türkler Ansiklopedisi,* X, 635-639.

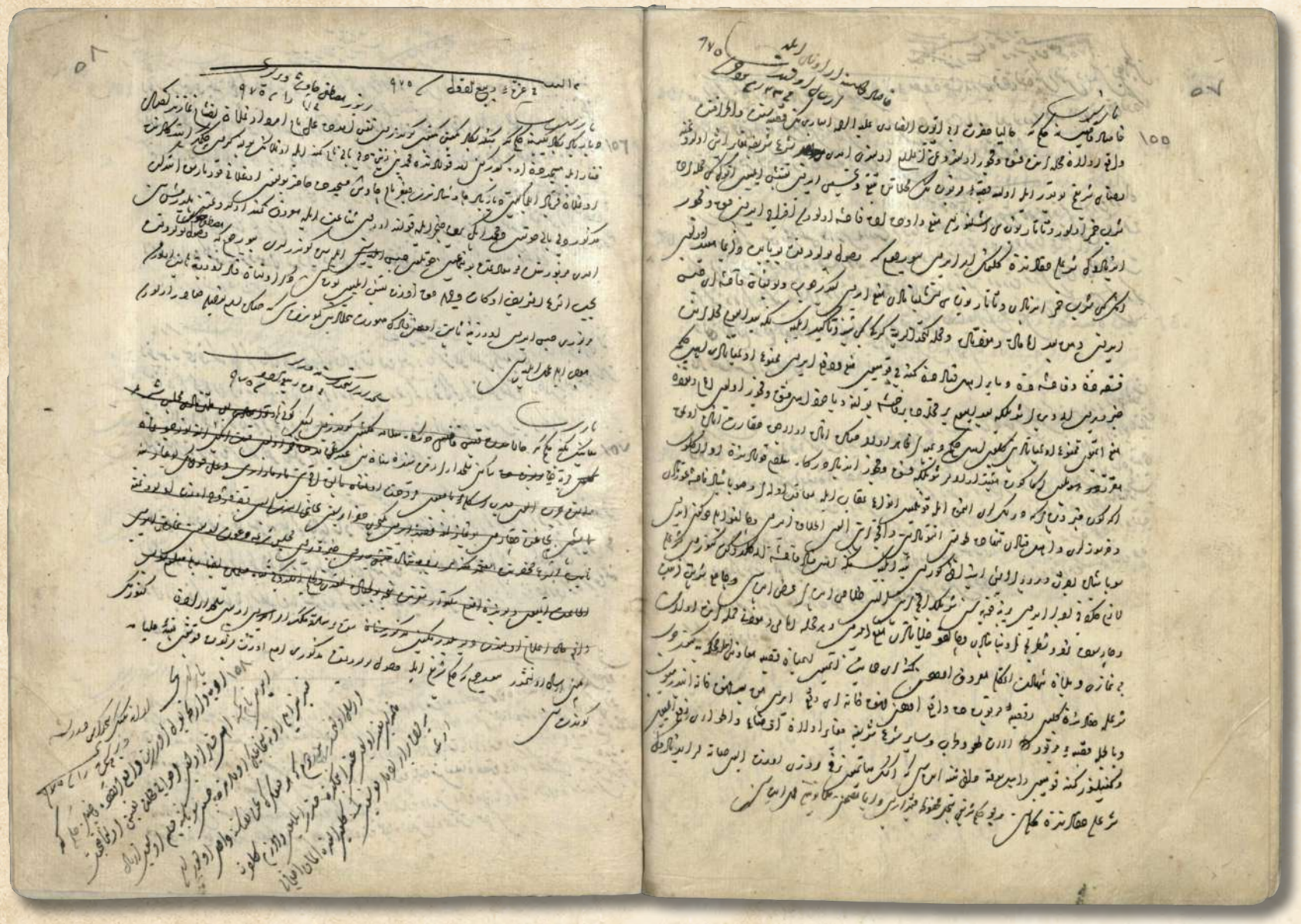

Kahvehanelerin kapatılarak yeni kahvehane açılmasına izin verilmemesi

Eyüp'te şarap ve Tatar bozası satılması, çalgı çalınması ve çarşılarda tavla ve satranç oynanmasının yasaklanması; kahvehanelerin kapatılıp yeni kahvehane açılmasına izin verilmemesi; fahişelerin yakalanıp cezalandırılması ve esnafa, eksik satmamaları hususunda tembihte bulunulması hakkında Eyüp kadısına ferman.

4 Eylül 1567

Eyüp kadısına ferman:

Halen Eyüp kasabasında ve etrafında bulunan mahallelerde ahlaksızlık ve fuhuş yapıldığı bildirildi. Şeriata aykırı şeyler yapılmasına rızam yoktur. Kasabanın mahallelerini araştırıp teftiş edesin. İçki içilir ve Tatar bozası yapılır ise engelleyesin. Odalarda fahişe varsa çıkarıp atasın. Ahlaksızlık ve fuhuş işleyenlerin haklarından gelinmek emrim olup buyurdum ki:

Bu konuda daima uyanık olup bu gibi içki içenleri, Tatar bozası işleyenleri engelleyip bulduğun fahişeleri hapsedip bundan sonra imamlara ve müezzinlere ve mahalle kethüdalarına gereği gibi tembih ve tekit edesin ki bu günden sonra mahallelerinde ahlaksız, fahişe ve sair kötü şeyler yapan kimseleri barındırmayıp defetsin, dinlemeyenleri yetkililere haber verip bildirsinler.

Bu günden sonra bir mahallede bir fahişe bulunursa veya ahlaksız ve kötü şeyler yapanlar olur da imam ve müezzin engellemeyip yetkililere de haber vermedikleri açığa çıkarsa onlara yapılacak muamelenin kendilerine yapılacağını bilsinler ona göre dikkatli olsunlar.

Ahlaksızlık ve kötü işler yapanlar eğer devlet adamlarından ise gelip ona göre haber versinler ki dirlikleri alınmak ile kalınmayıp çeşitli cezalar verile.

Subaşılar; fahişe avratları, hırsızları ve kötü kimseleri tenha yerde tutup altın ve akçelerini alıp serbest bırakır ve çalgı ile düğün edilip Subaşılara ücret verirler imiş. Bunu da görüp tembih edesin ki fahişe yakalandıkça getirip kanunen lazım geleni yapsınlar. Akçelerini alıp serbest bırakanları arz edesin.

Cami yakınında ve çarşıda tavla ve satranç oynayanları ve çalgı çalanları menedip her mahalle imamı ve müezzini mahallelerinde olan namaz kılmaz ve yalan şahitlikle tanınan kişileri korumayıp kasaba ileri gelenleri yardımıyla mahkemeye getirtip kanunla haklarından geline.

Kasabada bulunan kahvehaneleri kaldırıp bundan sonra kahvehane açılmasına izin vermeyesin.

Kasabada çalgı aletleri ve sair şeriata uygun olmayan şeyleri yasaklayıp, kefilsiz kimse bırakmayıp çarşı sakinlerine de tembih edesin ki eksik satmayıp günlük tespit edilen resmî fiyat üzerinden satalar. Aksi davrananların haklarından gelesin.

Bu fermanımı sicile kaydedip daima içeriğiyle amel edesin.

A.DVNS.MHM.d, 7/155

1568

Sokullu Mehmet Paşa'nın Süveyş'e bir kanal açma düşüncesi

Akdeniz'i Kızıldeniz'e bağlama fikri İlkçağ'a kadar inmektedir. Milattan önce 14. yüzyılda firavun II. Ramses, Kızıldeniz'den Timsah gölüne kadar olan alanda diğer küçük göllerden yararlanarak bir kanal açtırmış ve sonradan kumların istilasına uğrayarak kullanılamaz hale gelen kanal milattan önce VI. yüzyılda yine firavunlar tarafından tekrar kazdırılmışsa da ardından terkedilmiştir.[1]

Bu kanal Nil Deltası'ndan Süveyş'e doğru gidiyor ve Vadi-i Tumilat'tan geçiyordu. Nil'den Acı Göl'e ve oradan da Süveyş'e ulaşıyordu. Bu dönemde Süveyş Körfezi şimdiki yerinden yaklaşık 30 mil kadar içerideydi. İlk Mısırlılar kanalları sulama amaçlı olarak açmıştı. Bu kanallardan birçoğu sulama yanında zamanla taşımacılıkta da kullanıldı.[2]

Aynı kanal önce Roma İmparatoru Hadrianus'un (117-138), daha sonra Hz. Ömer'in (634-644) emriyle Amr b. Âs'ın valiliği döneminde yeniden onarılarak VIII. yüzyıla kadar kullanılmıştır.[3] Arap fetihlerinden sonra Timsah Gölü'nden Akdeniz'e bir kanal kazılması düşünüldü. Ancak Harun Reşid bunu Bizans ordularını Arap sahillerine getirebileceği endişesi ile tehlikeli buldu. Eski kanalın Roma ve Bizans döneminde gemi ulaşımı açısından etkin olduğu ve gemi ulaşımı yapıldığı; ancak Harun Reşid döneminde kapatıldığı da söylenir. Bundan sonra kanal uzun bir süre gündemden düştü. Eski kanal yatakları kumlar tarafından dolduruldu. Bir zamanlar Akdeniz ile Kızıldeniz arasında bağlantı kurabilecek kanalların inşa edilmeye çalışıldığı düşüncesi de zihinlerden unutulup gitti.[4]

Osmanlılar, Memlûkler döneminden beri mevcut olan Süveyş tersanelerinde inşa ettikleri gemilerle Kızıldeniz'e ve açık denizlere çıkma imkanı buldular. Mısır Beylerbeyi Hadım Süleyman Paşa 1538'de Hindistan seferine çıkarken donanmasına ait gemileri Süveyş Tersane-

1, 3 Mustafa L. Bilge, "Süveyş", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*. **2** Durmuş Akalın, *Süveyş Kanalı, Açılışı ve Osmanlı Devletine Etkisi 1854-1882,* s. 192. **4** Durmuş Akalın, *Süveyş Kanalı, Açılışı ve Osmanlı Devletine Etkisi 1854-1882,* Doktora tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Denizli 2011. s. 5.

Resim 1
Süveyş Kanalı

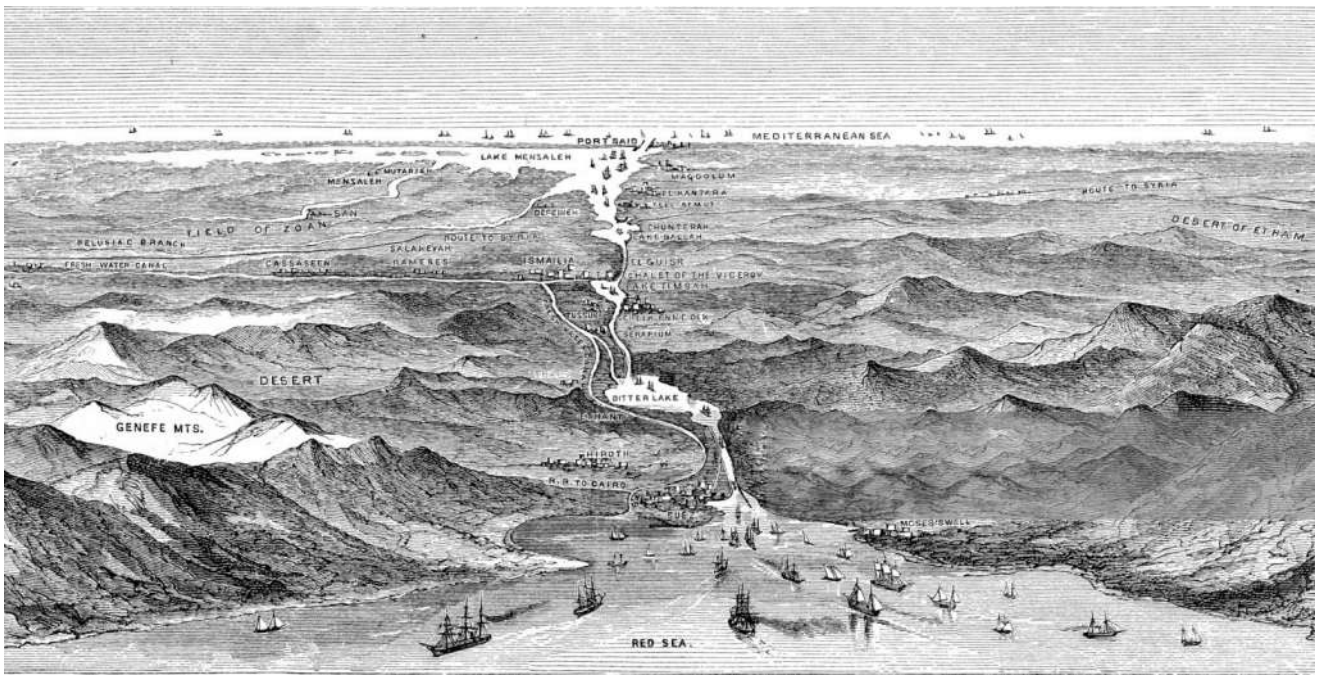

si'nde inşa ettirdi. Ancak Osmanlılar, Süveyş'le Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'na bir çıkış yolu bulmakla birlikte Süveyş'te hazırlanan donanmanın —arada bir kanal bulunmadığı için— Akdeniz donanmasından yardım alamaması ve deniz aşırı seferlere yeterli gelmemesi yüzünden istenilen başarıyı sağlayamadılar. Bu sebeple II. Selim dönemi başlarında Mısır beylerbeyine 1568 tarihli bir fermanla Akdeniz'den Kızıldeniz'e bir çıkış temin edilebilmesi için imkanların araştırılması emri gönderildi.[5]

Ardından uzun bir süre, I. Napolyon'un Mısır'ı işgali (1798) sırasında başlatmış olduğu kanal açma çalışmalarına kadar Akdeniz'le Kızıldeniz'i birbirine bağlama hususunda kayda değer bir faaliyette bulunulmamış, Napolyon'un girişimi de denizler arasında seviye farkı bulunduğu yolunda yapılan tespitler yüzünden sonuçsuz kalmıştır. Ancak iki denizi birbirine bağlayan, kayık benzeri deniz vasıtalarının geçebileceği küçük suyolları daima temiz ve ulaşıma uygun durumda tutulmuştur.

Süveyş Kanalı'nın inşasına Osmanlı Devleti'nin Mısır Valisi Said Paşa zamanında bir Fransız şirketi tarafından 1859 yılında başlandı. Kanal, Mısır valisi İsmail Paşa zamanında 1869 yılında tamamlandı. Süveyş Kanalı'nın açılışına karşı olan İngiltere, 1882'de Mısır'ı işgal ederek Kanal'ın kontrolünü ele geçirdi. Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı sırasında Süveyş Kanalı'nı geri alabilmek amacıyla 1. ve 2. kanal harekâtlarını düzenledi. Fakat bu harekâtlar başarısızlıkla sonuçlandı.

Süveyş Kanalı başlangıçta 160-170 km uzunluğunda, genişliği; su seviyesinin üstünde 120-200 m. dipte 45-100 m., derinliği ise, 12-13 m

5 Mustafa L. Bilge, "Süveyş", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*.

arasında değişmekteydi.[6] Daha sonra yaşanan gelişmeler ışığında zamanla kanal uzunluğunu genişletecek yollar aranmıştır. 2010 yılında kanalın genişlemesi için yeni düzenlemeler yapıldı. Bu sayede Süveyş kanalı, günümüzde de son halini alan 193 km uzunluk, 205 metre genişlik ve 24 metre derinliğe ulaşmıştır.

Akdeniz'den Kızıldeniz yoluyla Hint Okyanusu'na açılma amacıyla Süveyş'te bir kanal kazma projesi, Osmanlı'nın gündemine ilk olarak Hint Okyanusu'nda beliren Portekiz tehlikesi nedeniyle gelmişti. Portekizlilerle mücadele Osmanlı'nın Mısır'ı, ardından Yemen ve Aden'i almasından sonra da sürdürüldü. Kanunî Sultan Süleyman döneminde (1520-1566) yapılacak bir Hindistan seferiyle Portekiz tehlikesinin ortadan kaldırılması düşünülmüştü. Bu bağlamda Süveyş'te 80 gemiden oluşan güçlü bir donanma inşa edildi (1530). İşte bu süreçte Süveyş kanalı projesi de gündeme geldi. Akdeniz'den Kızıldeniz'e ulaşması amaçlanan kanal, Nil nehriyle Süveyş arasında kazılmaya başlandı. Osmanlı'nın o dönemki arşiv belgelerinde kanalla ilgili bilgilere ulaşılmış değil. Halil İnalcık anılan ilk Süveyş Kanalı girişimini 1531-1532 yıllarına tarihlendirir. Bununla beraber Batılı bazı kaynaklar kanalın kazılma tarihini 1529'a kadar çekerler. Süveyş Kanalı kazılmasına ilişkin ikinci girişim II. Selim (1566-1574) döneminde Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa'nın sadrazamlığı sırasında gerçekleşti. Osmanlı devlet kayıtlarına yansıyan bilgiler, Hint Okyanusu'nda devam eden Portekiz-Osmanlı mücadelesinde Akdeniz'deki donanmayı Kızıldeniz'e indirebilmek amacıyla,

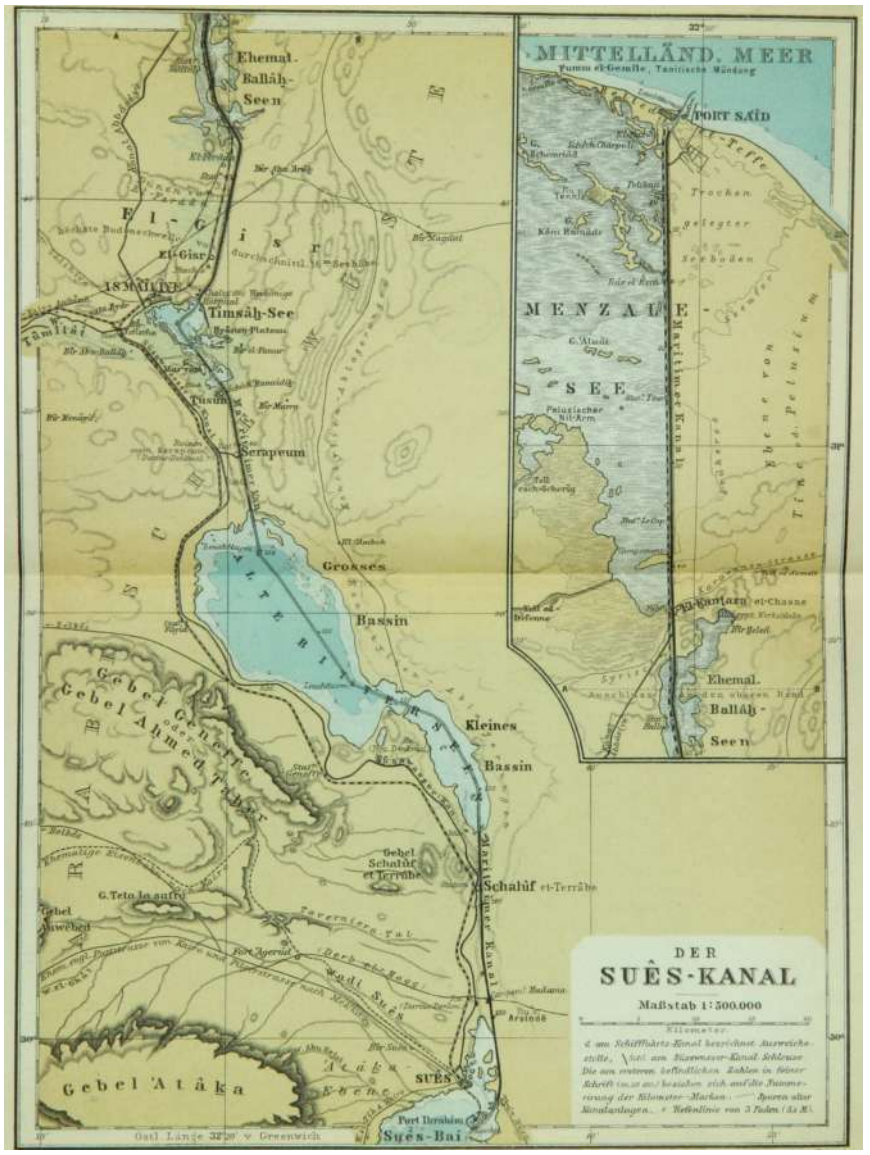

Resim 2
Süveyş Kanalı'nı gösteren bir harita

Akdeniz'le Kızıldeniz arasında bir su kanalı açılması hazırlığı olduğuna işaret ediyor. Bu amaçla Sultan II. Selim, 1568'de Mısır Beylerbeyine bir ferman göndererek, Portekizlilerin sömürgeleştirmek istediği Hindistan Müslümanlarına yardım etmek, o taraflardan Haremeyn-i Şerifeyn'e gelmek isteyen Müslümanların yolunu kapatan Portekizlileri engellemek ve Haremeyn etrafın-

6 Durmuş Akalın, Süveyş Kanalı, Açılışı ve Osmanlı Devletine Etkisi 1854-1882, s. 192. Doktora tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Denizli 2011.

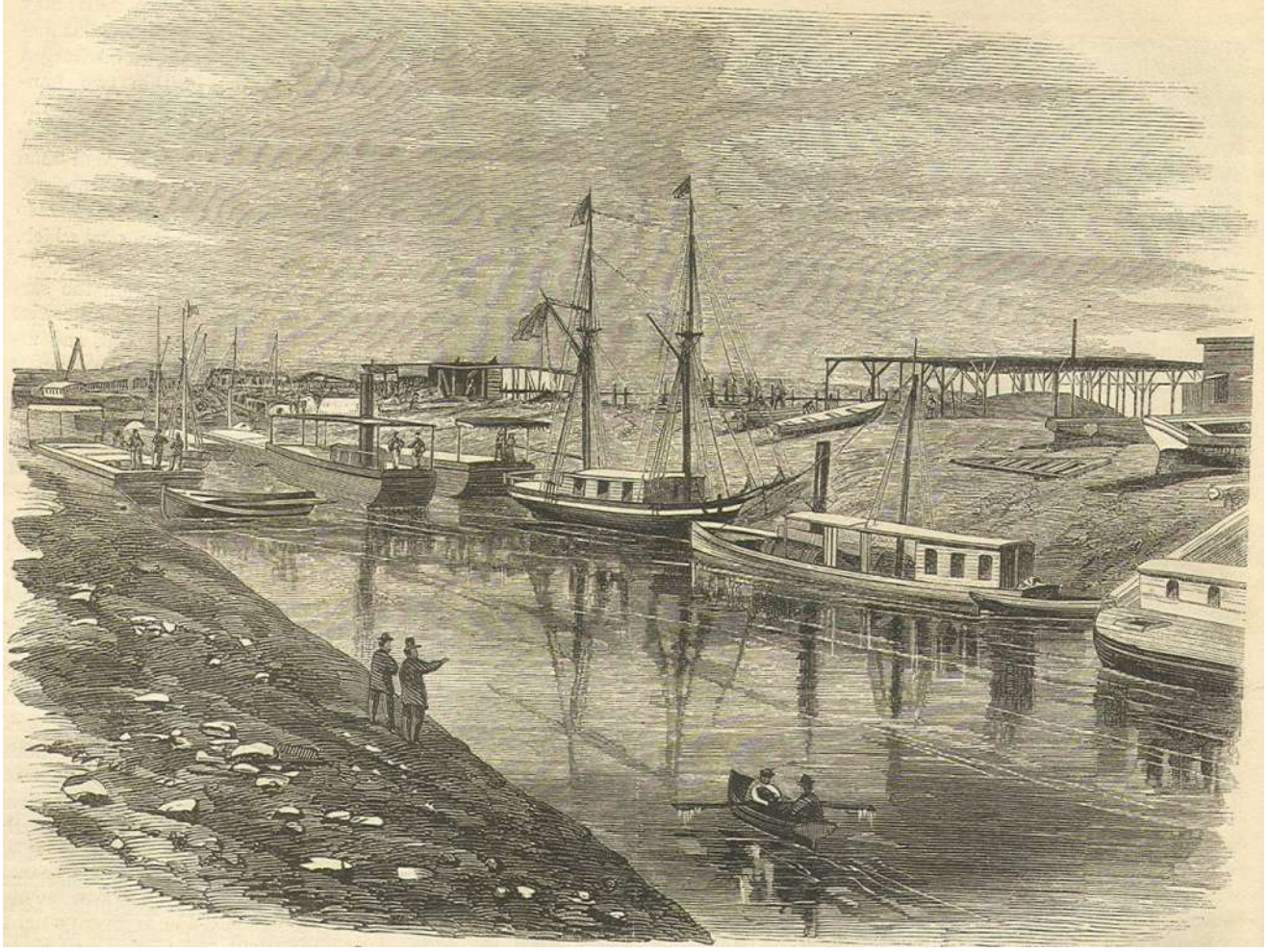

Resim 3
Yapıldıktan sonra
Süveyş Kanalı

daki sapık gurupları yok etmek üzere Donanma-i Hümâyun'un o taraflara gönderilmesi gerektiğinden, Akdeniz'den Süveyş Denizi'ne bir kanal açılmasının mümkün olup olmadığı, uzunluğu ve genişliğinin ne kadar olabileceği hususlarının mimar ve mühendisler tarafından mahallinde keşfinin yapılıp bildirilmesini[7] istedi. Ancak Saray içinde Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa'ya karşı yürütülen muhalefet ve Padişahın 1570'te Kıbrıs seferine ikna edilmesiyle uygulamaya geçilemediği konusunda fikir birliği vardır.[8]

Süveyş Kanalı Projesi, Sokullu Mehmet Paşa'nın fikriydi. Osmanlı Devleti, Karadeniz ve Akdeniz'de Avrupalı düşmanlarıyla giriştiği deniz muharebelerinde önemli bir üstünlük elde etmişti; fakat Hint bölgeleri ve Arap Yarımadası özellikle Portekizli yağmacıların tehdidi altında bulunuyordu. Bu bölge üzerinde Osmanlı'nın kontrol sağlamak istemesinin tek sebebi ekonomik ve siyasi sebepler değildi. Kutsal topraklar ciddi bir tehdit altındaydı. Haçlı işgalleri sırasında Hazreti Muhammed'in naaşının çalınması tehdidine karşı Ünlü Türk Komutan Nureddin Zengi mezarın etrafını kurşunla kaplamıştı.

Yavuz Sultan Selim döneminde Amiral Alfonso d'Albuquerque'nun Cidde bölgesini işgal edip Hazreti Muhammed'in naaşını kaçırarak Vatikan'a götüreceği söylentisinin de Süveyş'e bir kanal açma düşüncesini tetiklediği söylenir. Amiral Alfonso'nun planını hayata geçirmek 1517 yılında Cidde bölgesine doğru şiddetli bir saldırı başlatmıştı.

Mısır üzerinden herhangi bir kanal olmaması sebebiyle Osmanlı donanmasının bölgeye Kızıldeniz üzerinden ulaşmasının imkânı yoktu. Ancak sınırlı sayıdaki Osmanlı askeri yerel halkın

7 BOA.A.DVNS.MHM.d, 7/721. **8** Emine Sonnur Özcan, "Asya'dan Afrika'ya Osmanlı'nın 16. Yüzyıl Kanal Projeleri", Tubitak Bilim ve Teknik Dergisi, Kasım 2013. s. 34-35.

Resim 4
Sokullu Mehmet Paşa bir divan toplantısında halkı dinliyor. (*Şehname-i Selim Han,* Topkapı Sarayı III. Ahmet yazmaları 3595)

da direnişe destek vermesiyle Cidde bölgesinin Avrupalıların eline geçmesini engelledi.[9]

Sokullu Mehmet Paşa'ya Süveyş'e kanal açmayı düşündüren asıl olayın Sumatra'daki Açe hükümdarı Sultan Alaeddin'in Kanuni'den, Portekizli sömürgecilere karşı yardım istemesi, ancak bu yardımın Zigetvar Seferi yüzünden geç ve yetersiz gönderilmesi olduğunu söyleyenler de bulunmaktadır. Ancak muhtemelen Don-Volga Kanalı'nı da akamete uğratan Astrahan hezimeti yüzünden Sokullu'nun itibarı sarsıldığı için bu işin arkası gelmedi.[10]

Osmanlı Devleti'nde kanal açmakla ilgili başka bir teşebbüs de Kaptan-ı Derya Kılıç (Uluç) Ali Paşa'nındı. Kılıç Ali Paşa 1586'da, Kızıldeniz ile Nil arasındaki eski kanalı ihya fikrini padişaha kabul ettirmeye çalıştı. Böylece Osmanlı savaş gemileri Akdeniz'den Kızıldeniz'e geçebilecek, baş gösteren Portekiz tehdidi bertaraf edilecekti. Ancak 1588'de Süveyş'teki Osmanlı donanmasının Portekiz filosunu Kızıldeniz'den atması ve devletin uğraştığı başka meseleler sebebiyle kanal teşebbüsü yine bir tasarı olarak kaldı. Bir ara Venediklilerin kanala dair tekrar faaliyetleri olsa da neticesiz kaldı Sonraki asırlarda, Sultan III. Mustafa (1757-1774) da kanal açma fikrini benimseyenlerden oldu. Ancak ömrü, bu planı yürürlüğe koymaya vefa etmeyecekti.[11]

9 indyturk.com adresi içinde kisa.link/OS6g. **10** Ayşe Hür, Beş asırlık hülya: Karadeniz-Marmara izdivacı 19/07/2015, radikal.com.tr adresi içinde kisa.link/OS6h (23/02/2021 tarihinde erişildi). **11** Durmuş Akalın, "Sömürgeciliğin Atardamarı Süveyş Kanalı", *Yedıkıta Dergisi*, sayı 87, Kasım 2015.

Süveyş'e bir kanal açılması için ön çalışma yapılması

Hindistan Müslümanlarına yardım etmek, o taraflardan Haremeyn-i Şerifeyn'e gelen Müslümanları muhtelif tehlikelerden kurtarmak ve Haremeyn etrafındaki âsi grupları yok etmek üzere Donanma-i Hümâyun'un o taraflara gönderilmesi gerektiğinden, Akdeniz'den Süveyş Denizi'ne bir kanal açılmasının mümkün olup olmadığı, uzunluğu ve genişliğinin ne kadar olabileceği hususlarının mimar ve mühendisler tarafından mahallinde keşfinin yapılıp bildirilmesi.

17 Ocak 1568

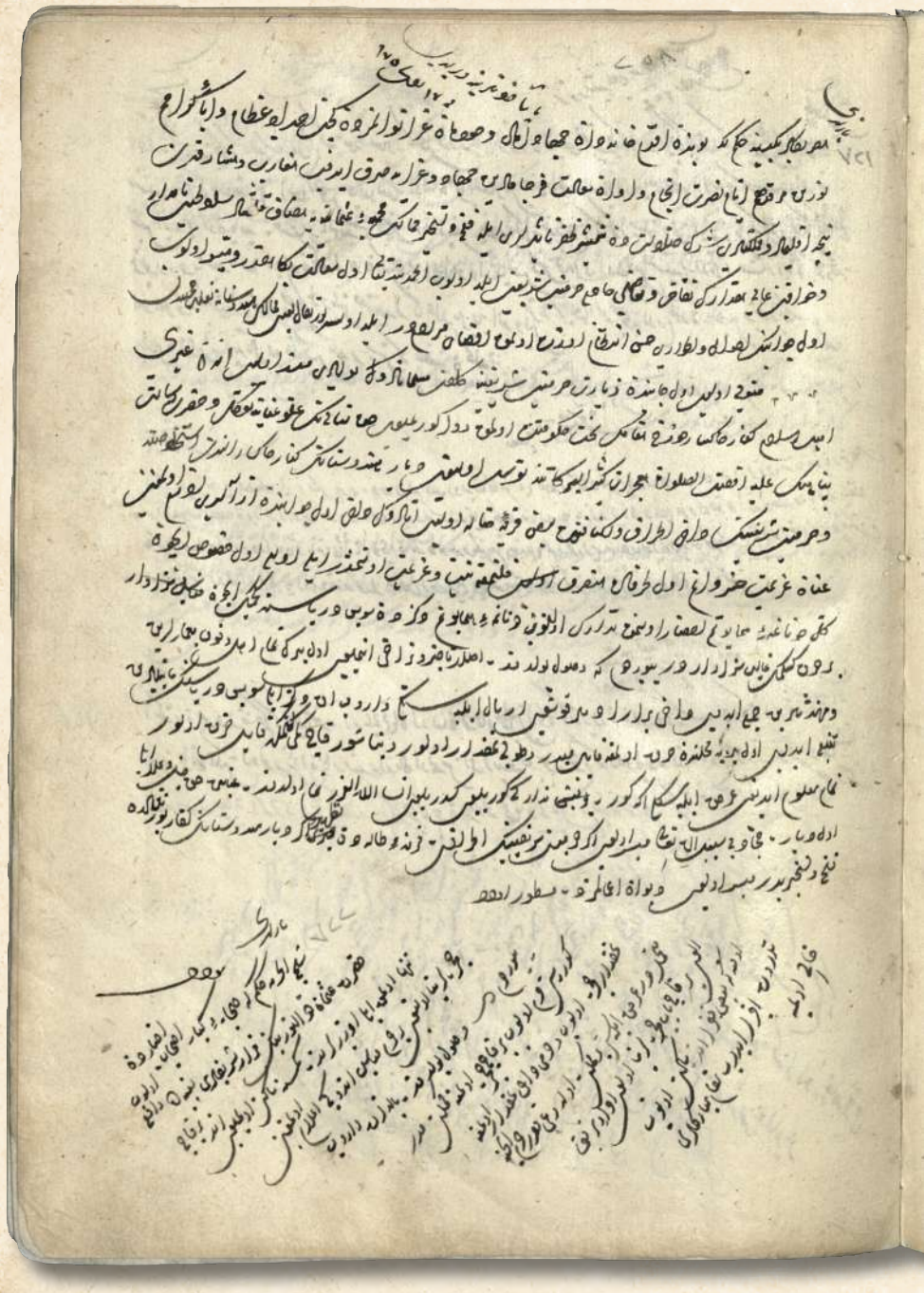

Mısır beylerbeyine hüküm ki:

Bundan önceleri büyük ecdadım ve atalarım -Allah onları nur içerisinde yatırsın- günlerini ve zamanlarını cihat ve gazaya sarf edip batıdan ve doğudan nice bölge ve memleketleri şirkten ve delaletten zafer kılıçlarıyla fethedip Osmanlı topraklarına katmıştılar.

Ünlü sultanlar ve yüce hakanların övüncü ve faziletleri kutsal topraklara yaptıkları hizmetleri ile olup elhamdülillah bu saadet bana nasip olmuştur. O tarafların ahvali ve işlerinin doğru düzgün olması ise en büyük emelimdir.

Lanetli Portekizliler Hindistan topraklarına göz diktiklerinden oraları istila etmekte ve o taraflardan kutsal topraklara ziyaret için gelen Müslümanların yollarını kapatmaktadırlar. Bundan başka Müslümanların, cehennemlik kafirlerin hükümeti altında olmaları reva görülmemektedir.

Allah'ın yüce yardımına tevekkül, Hazreti Peygamberin çok bereketli mucizelerine tevessül olunup Hindistan diyarının kafirler elinden kurta-

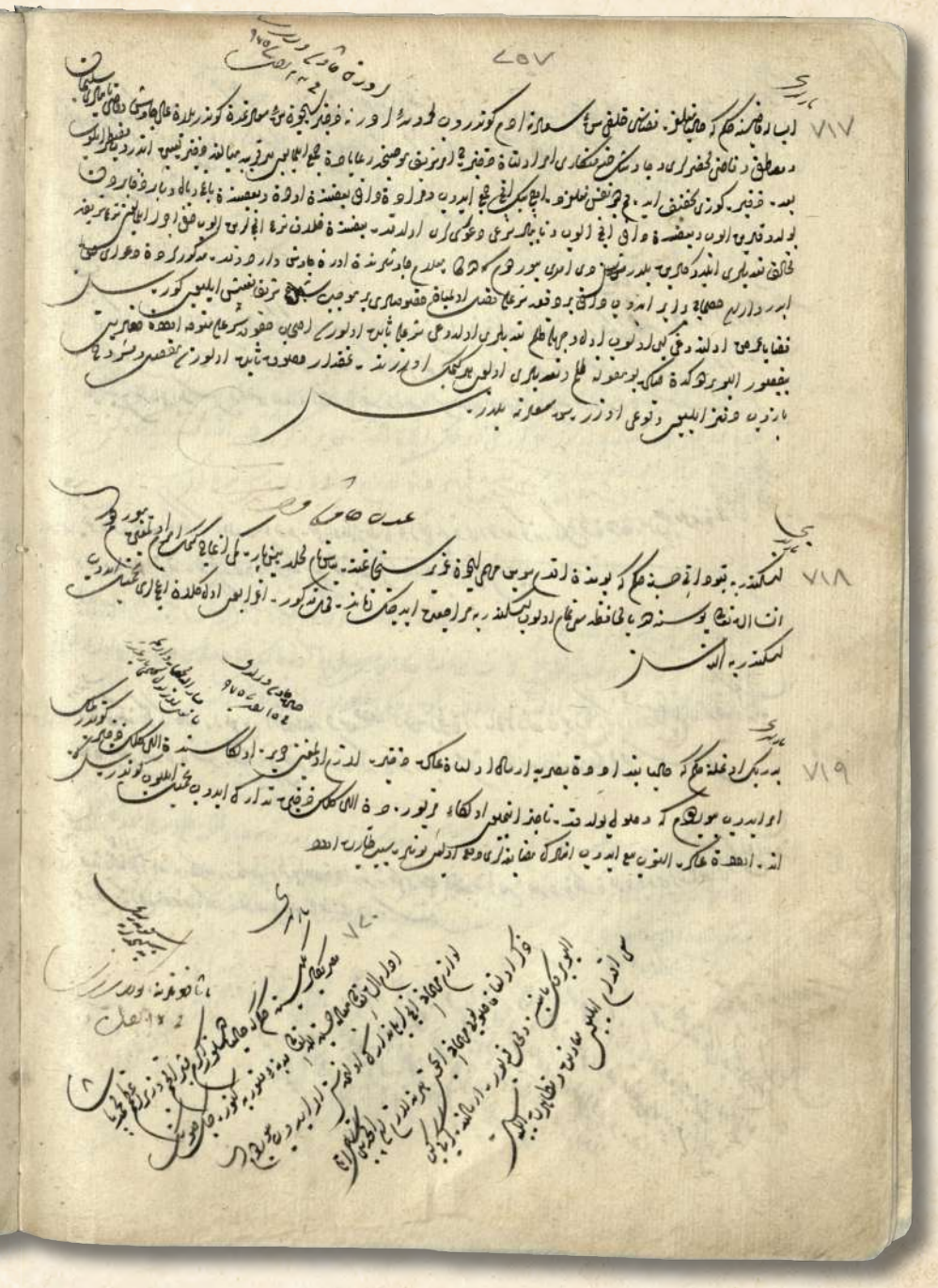

rılması ve kutsal toprakların da etraf ve çevresinde bazı sapık fırkalar olup onların da o civardan kaldırılmaları lazım olduğundan o taraflara sefer düzenlenmesi niyet olunmuştur.

Bundan dolayı bu husus için hayli donanma hazırlanması yoluna gidilip gemilerimi denizden Süveyş denizine geçirmek için bir kanal açılması münasip görülmüştür.

Buyurdum ki:

Emrim varınca asla geciktirmeden ve gevşeklik göstermeden o yerin işten anlar mimarlarını ve mühendislerini toplayıp işe yarar adamlarını gönderesin. Varsınlar Akdeniz ile Süveyş denizi arasını araştırıp o topraklarda kanal açmak mümkün müdür ve uzunluğu ne kadar olur, yan yana kaç gemi gitmeye uygun kanal olur? öğrenip arz edesin ki ona göre tedariki görülüp açtırılsın.

İnşallah tamamlanınca Allah'ın yardımıyla o diyara Allah yolunda cihat nasip olur da hem kutsal topraklar sapık fırkalardan temizlenir hem de Hindistan diyarının Portekiz kafirinden alınıp kurtarılması nasip olur.

A.DVNS.MHM.d, 7/721

1575

Takiyüddin ve Rasathanesi

Dar görüşlülüğe kurban edilen 16. yüzyıl biliminin zirvesi

İlk astronomi rasathanesinin İslam dünyasında ortaya çıkışı bir yana 9. yüzyıldan itibaren kurulan dokuz önemli rasathanenin üçünün Türkler tarafından kurulmuş olması ve birçok Türk kökenli bilim adamının astronomiye katkısı dikkat çekici ayrı bir konu olarak ele alınmıştır. Takiyyüddin tarafından İstanbul'da kurulan İslam'ın son Osmanlıların ilk rasathanesi bilim tarihimiz açısından ayrı bir önem taşımaktadır.[1]

Takiyyüddin 14 Haziran 1526 tarihinde Şam'da Türk kökenli bir aile içinde dünyaya geldi. Ailesinin 1550 yılı civarında İstanbul'a gelmesi üzerine öğrenimini Çivizâde Mehmed Efendi, Ebussuûd Efendi, Kutbüddinzâde Mehmed Efendi ve Saçlı Emîr'in yanında tamamladı. Bilgi birikiminin artmasını ve özellikle astronomi ve matematik konularında derinleşmesini sağlayan bu öğrenim sürecinden sonra Mısır'a giderek Kahire medreselerinde müderrislik yaptı. Ardından İstanbul'a geldi ve Sadrazam Semiz Ali Paşa zamanında Edirnekapı Medresesi'ne müderris tayin edildi. Ancak bir süre sonra ailevî sebeplerle Kahire'ye döndü ve orada müderrislik görevini sürdürdü. Bu arada Mısır kadılığına getirilen Çivizâde Mehmed Efendi'ye vekâlet etti. Mısır kadılığına tayin edilen Kazasker Molla Abdülkerim Çelebi ile babası Kutbüddin Efendi'nin teşvikleriyle astronomi ve matematik üzerinde yoğunlaştı. Takiyyüddin, bilimsel kişiliğinin oluşumunu derinden etkilediği anlaşılan Abdülkerim Çelebi'ye büyük saygı beslemiş ve optik hakkındaki kitabını ona ithaf etmiştir.[2]

Matematik ve astronomi araştırmalarını en ileri düzeye ulaştırdığı sırada tekrar 1570'te İstanbul'a gelen Takiyyüddin'in burada sultan hocası Sadeddin Efendi ile Sadrazam Sokullu

1 Muammer Dizer, "Osmanlıda Rasathaneler", *Fatih'ten Günümüze Astronomi: Prof.Dr. Nüzhet Gökbilgin Sempozyumu,* İst. Ünv. Fen Fakültesi, İstanbul 1994. s. 27-86. **2** Hüseyin Gazi Topdemir, "Takiyyüddin", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA).*

Resim 1
Takiyyüddin rasathanenin önünde (Takiyyüddin, *Alat-ı Rasadiye,* Topkapı Sarayı, H. 452)

Mehmet Paşa'nın dikkatini çektiği kaydedilir. Bir yıl sonra II. Selim tarafından müneccimbaşılığa tayin edilen Takiyyüddin, 1574'te II. Selim'in vefatıyla tahta çıkan Sultan III. Murad'a İstanbul'da bir rasathane açılması konusunda bir layiha sundu. Takiyyüddin'in teklifini kabul eden III. Murad, tüm masrafları devletten karşılanmak üzere, rasathanenin kurulması konusunda Takiyüddin'i memur etmiştir. Ayrıca Takiyüddin'e aylık 3.000 altın maaş ile rasathane masrafı için 10.000 altın tahsis etmiştir. Sultan III. Murad Takiyüddin'e verdiği beratta böyle bir işin atalarından hiç kimseye nasip olmadığını ve bunu yapma şerefinin ilk defa kendisine nasip olduğundan dolayı iftihar ettiğini de belirtmiştir. Takiyüddin'e ayrıca Konya Ereğli kasabasının geliri olan yetmiş bin akçalık zeamet verilmiştir.[3]

Galata Kulesi'nde gözlem çalışmalarına başlayan Takiyyüddin birkaç yıl süren bu çalışmalarını 1577 yılından itibaren Tophane sırtlarında kurduğu rasathanede sürdürdü.[4] Bazı kaynaklara göre rasathanenin inşaatına 1575'te başlandı ve yapı tamamlandıktan sonra, gerekli olan her türlü astronomi aletleri ile donatıldı. Yine bazı kaynaklara göre, yaklaşık 27 m. derinliğinde bir rasat kuyusu kazılmıştı. Bu kuyuya büyük çaptaki aletler yerleştirilerek araçların rüzgârdan korunması sağlanmıştı. Astronomi ile ilgili kitaplardan bir de kitaplık kurulmuştu. Rasathanenin kurşunla kaplı bir kubbesi ve dört bacası bulunuyordu. Yapının çatısı kiremitlerle kaplıydı. Rasathanenin içinde biri büyük iki oda vardı. Zemin altı köşeli tuğla ile döşenmişti. Râsıdlar ve muavinleri geniş ve alçak bir masa üzerinde

Resim 2
Takiyyüddin Tophane sırtlarında yapılan rasathanenin içerisinde çalışıyor (Seyyid Lokman, Şehinşahname)[5]

3 Salim Aydüz, "Osmanlı Astronomi Müesseseleri", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 2/4, (2004): 411-453. **4** Topdemir, "Takiyyüddin". **5** Esra Öz, "İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesinde Bulunan FY1404 Numaralı Şehinşahneme'nin Minyatürleri", (yüksek lisans tezi, Necmettin Erbakan Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019)

çalışmaktaydılar. Masada saat, gönyeler, kum saatleri, bir gök küresi, pergel, rulo halinde kağıt, cetvel, hokka ve kalemler, bazı rasat aletleri ile büyük bir yer küresi yer almaktaydı. Rasathanede 15 kişi çalışmaktaydı. Rasathane kulesine 150 basamak merdivenle çıkıldığı, rasathanenin 9 penceresi bulunduğu bildirilmektedir.[6]

Ancak bir yandan siyasal bağlantıları, bir yandan yakın dostluklar kurduğu devlet adamlarının arasındaki çekişmeler onu ve rasathaneyi hedef alan aleyte söylentilerin ortaya çıkmasına yol açtı. 1577 yılında bir kuyruklu yıldız görülmüş, 1578'de de veba salgını başlamıştı. Muhalifler bu fırsattan yararlanarak, bir rasathanenin kurulduğu her yerde felâketlerin birbirini kovaladığını, Uluğ Bey'in ölümünü de örnek göstererek anlatmaya çalıştılar.[7] Bu olay tarih kitaplarında şu şekilde yer almıştı:

"Bir süre önce kuyruklu yıldız çıkmıştı. 1578'de veba da yayıldı. Pek çok adam kırıldı. Mihrimah Sultan, Şeyhülislam Hamid Efendi ve Piyale Paşa bunların arasında idi. Halkta şikâyet çoğaldı. Rasathane dedikodu vesilesi yapıldı. Her nerede böyle bir rasathane inşa olunduysa neticesinde felaket ortaya çıktığını güya tarihi örnekler ile ispat etmeye kalkıştılar. Kuyruklu yıldızın, vebanın bunun öncülleri olduğunu iddia ettiler. Padişah korktu. Rasathanenin yıkılmasını emretti."[8]

Siyasî çekişmelere dinî bir zemin hazırlamakta gecikmeyen Şeyhülislâm Kadızâde Ahmed Şemseddin Efendi'nin, "gözlem yapmak uğursuzluk getirir" mealinde bir fetva verdiği söylenir. Bu olaylar üzerine Osmanlı Devleti tarihindeki tek gözlemevi olan ve Türk bilim tarihinde büyük önem taşıyan İstanbul Rasathanesi, 22 Ocak 1580 tarihli bir hatt-ı hümâyunla içindeki aletlerle birlikte tahrip edildi. Bu olaydan derin üzüntü duyarak köşesine çekilen Takiyyüddin 1585'te İstanbul'da vefat etti.

Osmanlı döneminde yetişen çok yönlü bilim ve düşünce adamlarından biri ve 16. yüzyıl Osmanlı ilminin en seçkin temsilcisi olan Takiyyüddin matematik, astronomi, fizik, optik, mekanik ve tıp konularında çeşitli eserler kaleme almıştır. Onun çalışmalarına bakıldığında asıl ilgisinin astronomiye olduğu, bilimsel etkinliklerini bu ilginin belirlediği ve eserlerinin yaklaşık üçte birinin bu konuya ayrıldığı görülür. Özellikle gözlemlerinden elde ettiği verilere dayanarak yaptığı hesaplamaları ayın, yerin ve diğer gezegenlerin hareketlerindeki düzensizlikleri günümüz değerlerine yakın ölçülerde açıklaması onun bu konudaki bilgisini göstermektedir. Takiyyüddin, eski zîclerin[9] artık ihtiyacı karşılayamadığını, yeni gözlemlere gerek olduğunu belirterek daha önce İslam dünyasında yürütülen astronomi çalışmalarının Osmanlı Devleti'nde de sürdürülebilmesi için bir gözlemevi kurulmasını zorunlu gördüğünü bildirince III. Murad, Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa ile Hoca Sadeddin Efendi'yi ona yardımcı olmakla görevlendirmiştir. Bazılarını Takiyyüddin'in icat ettiği, dönemin en mükemmel gözlem aletleriyle donatılan İstanbul Rasathanesi, kısa ömrüne rağmen Tycho Brahe'nin (ö. 1601) kurduğu Uranienborg Gözlemevi'yle boy ölçüşecek nitelikteydi.

Takiyyüddin'in diğer önemli araştırma alanı trigonometridir. 16. yüzyılın ünlü astronomu Copernicus'in sinüs terimini kullanmamasına

6 "İstanbul Rasathanesi", *İstanbul Ansiklopedisi*, Tarih Vakfı. 7 Yavuz Unat, "Osmanlı Astronomisine Genel Bir Bakış". *Osmanlı*, VIII, 411–420. 8 Yavuz Unat, "Takiyüddîn ve İstanbul Gözlemevi (Rasathanesi)", *Türkler*, XI, 277-288. 9 Güneş, ay, yıldızlar ve gezegenlerin konumlarının astronomik hesaplamaları için kullanılan parametreleri tablo haline gösteren eserler.

Resim 3
Rasathane yapıldıktan sonra İstanbul semalarında görülen kuyruklu yıldız. (Seyyid Lokman, *Şehinşahname*)

Resim 4
Gök cisimlerinin enini ve boyunu ölçmede kullanılan "Zâtü'l-Halâk" yani halkalı araç olarak da isimlendirilen alet ve üzerinde çalışan gök bilimcileri. (Seyyid Lokman, *Şehinşahname*)

rağmen sinüs, kosinüs, tanjant ve kotanjanttan söz ettiği bilinmektedir. Takiyyüddin ise bunların tanımlarını vermiş, kanıtlamalarını yapmış, ayrıca birer derecelik aralıklarla 1°'den 90°'ye kadar hesaplanmış sinüs ve tanjant tabloları hazırlamıştır. Aritmetik alanında kendine özgü pratik bir rakamlama sistemi geliştirerek altmışlı kesirlerin yerine ondalık kesirleri kullanmaya başlamış, böylece ondalık kesirlerin Batı'da bunu ilk kullanan Simon Stevin'den (ö. 1620) önce Doğu'da bilindiğini ortaya koymuştur. Ancak onun tam sayılarla ondalık kesirleri birbirinden ayırmak için kesir simgesi (,) kullanmadığı ve ondalık kesir hanelerini sözel biçimde ifade ettiği görülmektedir. Bu arada cebir konularına da girmiş ve ikinci dereceden denklemleri aritmetik yoluyla çözmüştür.

Takiyyüddin optik alanında da büyük başarı göstermiş ve İslam dünyasında yaklaşık sekiz yüzyıl önce başlatılmış olan optik çalışmalarının sonucunda ulaşılan argüman ve problemleri nedensel ve matematiksel bağlamda tekrar değerlendirip yeni yaptığı deneylerle desteklemiştir. Onun ayrıca ilk defa ışığın küresel yayılımını anlattığı, yine ilk defa Batı'da bilinmesinden önce —adını vermeden— teleskoptan söz ettiği ve yaptığı bir aleti, "uzakta bulunmaları sebebiyle görülemeyen şeyleri gösterebilen bir billûr (mercek)" şeklinde tanımladığı yazdığı optik kitabından öğrenilmektedir.

Osmanlıların yetiştirdiği en önemli mühendis kabul edilen Takiyyüddin mekanik saatler, kaldıraçlar ve göllerden, ırmaklardan, kuyulardan su çekmekte kullanılan çeşitli araç gereçler tasarlamış ve bunları bir eserinde ayrıntılarıyla açıklamıştır. Onun cep, duvar, masa ve astronomik gözlem saatlerini anlattığı kitap Batı dünyası dâhil o yüzyılda konuyla ilgili en kapsamlı eserdir. Bir gözlem aracı diye bahsettiği saatlerinin en önemli özelliği dakikanın yanında saniyeyi de gösterebilmesidir. Batı'da saniyeyi gösteren saatlerin yapılmasının ve Brahe'nin gözlemevinde kullanılmasının İstanbul'daki rasathanenin kullanımından sonraya rastlaması Takiyyüddin'in çalışmasını daha değerli hale getirmektedir.[10]

İstanbul Rasathanesi'nin 1580'de yıkılmasından tam 288 yıl sonra ancak 1868'de, Sultan Abdülaziz'in emri ile Maarif Nezareti'nin bir şubesi olarak Beyoğlu'nda Rasathane-i Âmire adıyla yeni bir rasathane kurulabildi. Daha sonra Maçka Topçu Okulu'nun karşısında bulunan

10 "Topdemir, "Takiyyüddin". **11** BOA.ML.EEM.814/1. **12** "Rasathane-i Amire", *İstanbul Ansiklopedisi*, Tarih Vakfı.

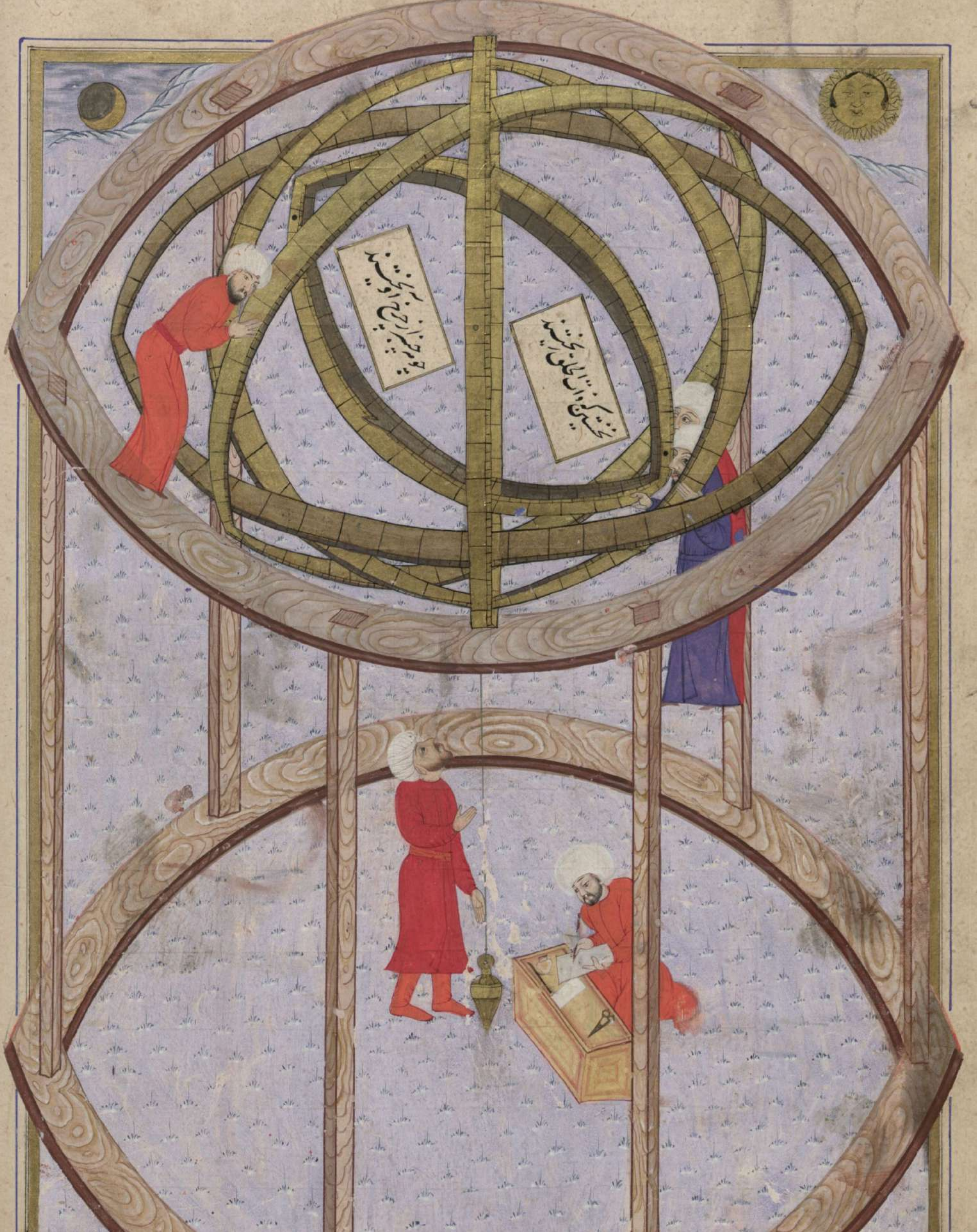

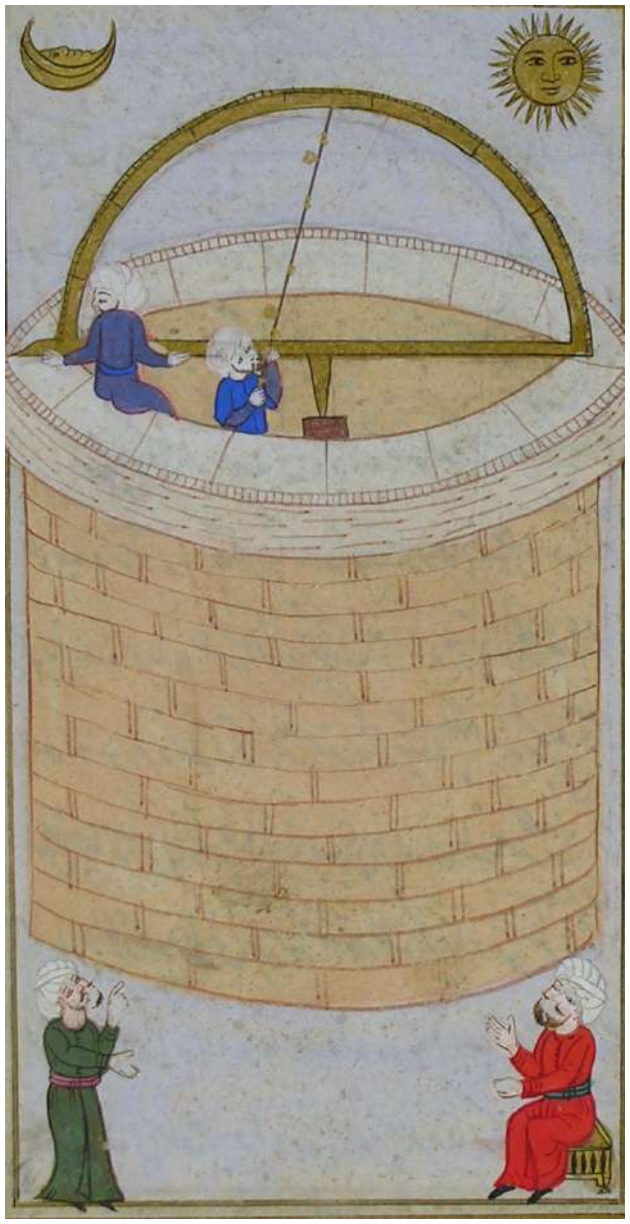

Resim 5
Gözlem kulesi
(Takiyyüddin, *Alat-ı Rasadiye,* Topkapı Sarayı, H. 452)

bir binaya taşınan Rasathane-i Âmire, burada Yer Sarsıntıları adıyla bir merkez kurmuş ve buraya depremin merkezini, şiddetini, yayılma alanını ve süresini ölçen aletler yerleştirmişti. Rasathane, her yıl hava tahmin özetleri ile Osmanlı topraklarındaki depremlere ve bunların etkilerine ilişkin raporlar yayımlıyordu. Namaz vakitlerinin belirlenip duyurulması, Ay ve Güneş tutulmasının hesaplanması, Tophane ve Dolmabahçe'deki kulelerin saatlerinin ayarlanması Rasathane-i Âmire'nin başlıca işleri arasındaydı. Rasathane-i Âmire 1909'da yaşanan 31 Mart Olayı sırasında top atışı tesiriyle harap olması üzerine[11] başka bir yerde yeni baştan kurulması yönünde arayışlar sonucunda yerine 1911'de, Kandilli Rasathanesi kuruldu.[12] 31 Mart Olayı sırasında Maçka Topçu Okulu karşısındaki binaya yakın zaman önce taşınmış olan Rasathanenin ihtilalci askerler tarafından kasten tahrip edildiğinden söz eden Muammer Dizer'e göre; bu askerler, Hareket Ordusu'nun bastırmaya çalıştığı ve "irtica hareketi" olarak ta adlandırılan isyan içerisinde yer alan şeriatçı askerlerdi.[13] Olayın ayrıntıları bilinmemekle birlikte Rasathane'nin, asıl çatışmaların yaşandığı Taşkışla ile Hareket Ordusunun konuşlandığı ve isyancıları topa tuttuğu Harbiye Mektebi ve Maçka Topçu Okulu (Silahhane) arasında kalması[14] talihsiz bir kazaya kurban gitmiş olabileceğini akla getirmektedir. Olay, Dizer'in anlattığı gibi olmuş ise bu takdirde "Osmanlıların kurmaya çalıştığı ikinci rasathane de birincisinin akıbetine maruz kalmıştır" denilebilir.

13 Muammer Dizer, "Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi Tarihçesi", *Cumhuriyet Döneminde Astronomi Çalışmaları Sempozyumu,* Boğaziçi Üniversitesi, 26 Aralık 1983, s. 14. **14** Mustafa Turan, *Eli Beş Yıldır Esrarı Milletten Gizli Kalmış Olan Taşkışla'da 31 Mart,* (İstanbul: 1964), s. 72.

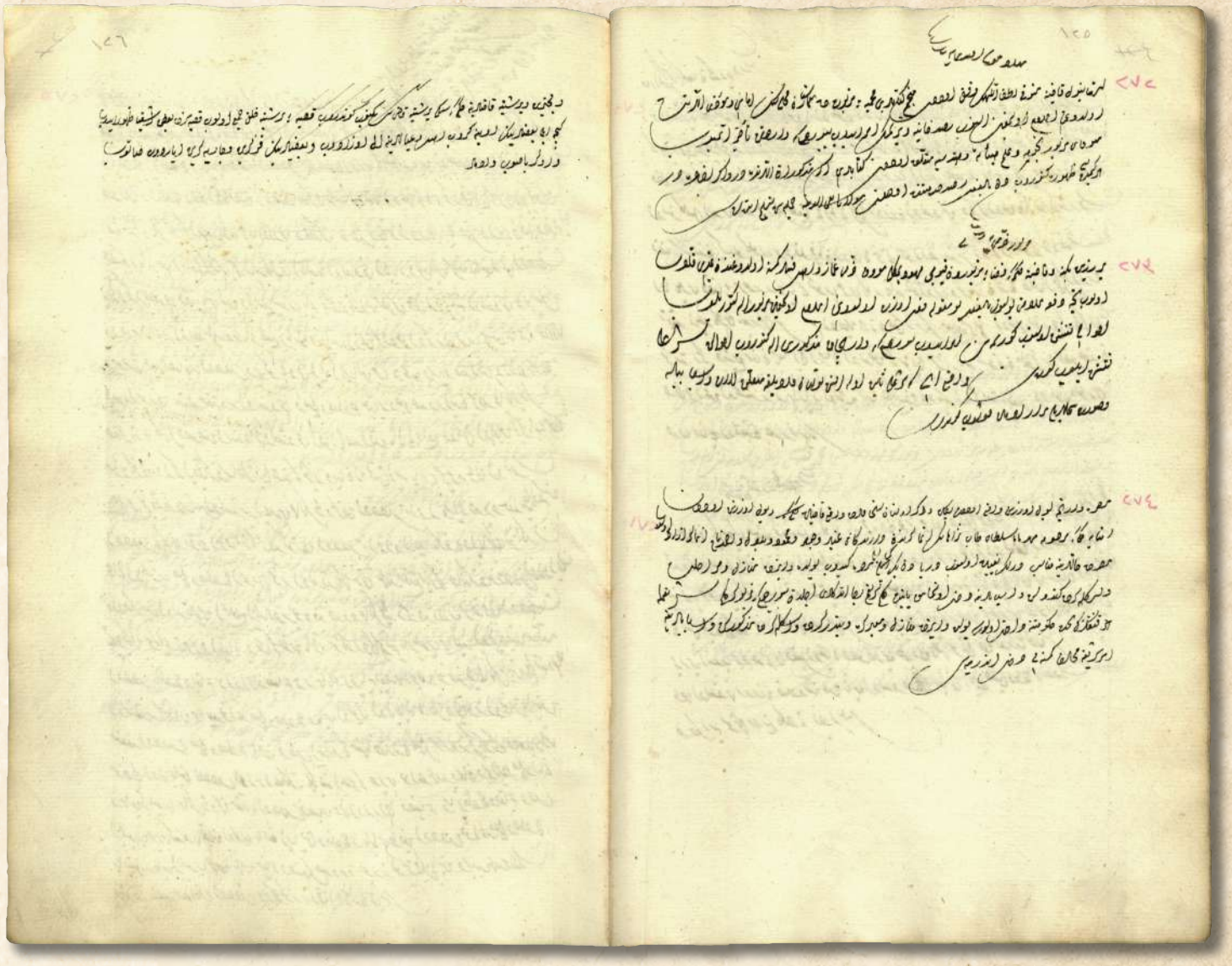

Astronomi ve geometri kitaplarının Takiyyüddin'e verilmesi

İstanbul'un Mimar Sinan Mahallesi imamı ile müezzininin elinde olduğu bildirilen Lütfullah isimli kimsenin astronomi ve geometriye dair vakıf olan kitaplarının, ister bu kişilerin ister başkalarının elinde olsun, her kimin elinde ise buldurulup hepsinin Rasathane hizmetini yürütmekte olan Mevlana Takiyyüddin'e verilmesi hususunda İstanbul Kadısı'na gönderilen ferman.

20 Nisan 1578

Ferman, [muhatap makama ulaştırılmak üzere] Şehla Musa Efendi'ye verilmiştir.

İstanbul Kadısı'na [emrim şudur ki]:

Ölmüş olan Lütfullah isimli kimsenin vakıf olan müneccimlikle ilgili kitaplarının, İstanbul'da Mimar Sinan Mahallesi'nin imamı ile müezzininin ellerinde olduğu bildirildiğinden, bunların alınıp Rasathane'ye verilmesini emrettim ve buyurdum ki:

Bu emrim vardığında geciktirmeden, adı geçenin yıldızlara, astronomi ilmine ve geometriye (hendese) dair kitaplarını, ister anılan imam ve müezzinin isterse başkasının elinde bulunsun; her kimde ise ortaya çıkarıp hepsini, şu anda Rasathane hizmetini yürütmekte olan Takiyyüddin'e teslim ettiresin.

[12 Safer 986]

A.DVNS.MHM.d, 34/272

Rasat cetvelleri ve aletleri için Mısır taraflarından ağaç getirtilmesi

Gözlemci (Râsıd) Takiyyüddin'in, havası nemli olan bu diyarın ağaçlarından yapılan ve rasat işinde kullanılan bazı açı ölçer cetvellerin ve rasat aletlerinin bir süre sonra çekilip işe yaramaz hale geldiğini belirterek bunların yapımı için havası kuru olan Mısır diyarından ağaç getirtilmesi gerektiğini bildirmesi üzerine, Mısır diyarından bu işte kullanılmaya uygun, gerekli miktarda ağaç alınıp gönderilmesi hususunda Mısır Beylerbeyi'ne gönderilen emir.

6 Ağustos 1579

Anılan Kapıcı Hasan'a verildi.

Mısır Beylerbeyi'ne emrim şudur ki:

Rasathane hizmetini yürütmekte olan Takiyyüddin gönderdiği yazıda; "rasat işinde kullanılan açı ölçmeye yarayan bazı cetvellerin ve rasat aletlerinin bu diyardaki ağaçlardan yapıldığını, ancak buraların havası nemli olduğundan bu aletlerin kısa süre sonra çekildiğini ve her rasat zamanı yontulmaları lazım geldiğini, fakat bu şekilde kullanıma uygun hale getirilemezlerse bir işe yaramadıklarını ve [rasat] yapmanın mümkün olmadığını, bu sebeple havası kuru olan Mısır diyarından rasat için gerekli olan bazı açı ölçer cetveller için ağaç getirilmesini" istediğinden buyurdum ki:

Dergâh-ı Mualla kapıcılarından Hasan oraya vardığında Mısır diyarında, rasat işinde kullanılmaya uygun ağaçlardan lazım olduğu miktarda ağaç alıverip süratle bu tarafa (İstanbul'a) göndermek hususunda gerekli ihtimamı gösteresin.

A.DVNS.MHM.d, 40/372

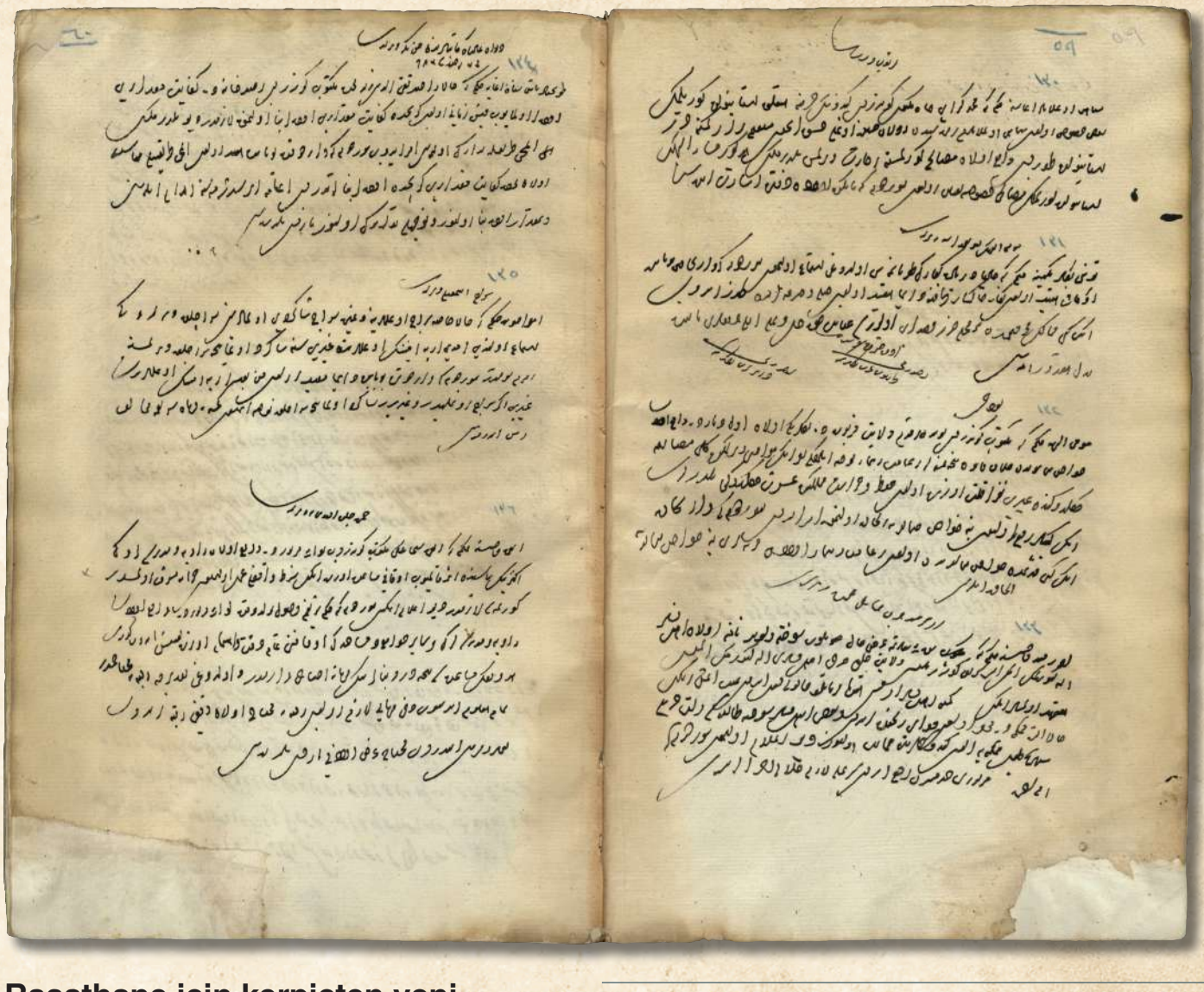

Rasathane için kerpiçten yeni odalar inşa edilmesi

Gözlemci (Râsıd) Takiyyüddin'in Rasathane'nin yeterli miktarda odası bulunmadığını belirtip mevsimin kış olmasından dolayı yeni odalar inşa edilmesi gerektiğini bildirmesi üzerine, imece usulüyle uygun bir yerde kerpiçten yeterli miktarda oda inşa edilmesi hususunda Topçularbaşı Sinan Ağa'ya gönderilen emir.

30 Ağustos 1579

Divan-ı Alîşân kâtiplerinden Hasan Bey'e verildi.
7 Receb 987.

Topçularbaşı Sinan Ağa'ya emrim şudur ki:

Gözlemci (Râsıd) Takiyyüddin gönderdiği mektubunda; "Rasathane'de yeterli miktarda oda bulunmadığını, mevsimin kış olmasından dolayı kerpiçten yeterli miktarda odalar inşa edilmesi gerektiğini" bildirdiğinden, bu meselenin imece usulüyle halledilmesini emrettim ve buyurdum ki:

Bu emrim vardığında bu konu ile ilgilenesin ve imece usulüyle münasip olan yerde yeterli miktarda kerpiçten odalar inşa ettirip tamama erişmesine gayret edesin. Ne kadar oda inşa olunacağını ve bu meselenin ne şekilde halledileceğini de yazıp bildiresin.

A.DVNS.MHM.d, 40/134

1559

Türklerin dünyaya hediyesi

Bahçe, şiir ve süslemelerin gözdesi lâle

Farsça bir kelime olan lâle çok yıllık, soğanlı ve otsu bir bitkinin adıdır. Gerçek vatanının Orta Asya olduğu sanılan lâle esas itibariyle yabani bir bitkidir.

Romalılar ve Bizanslılar döneminde tanınmayan lâle Anadolu'da 12. yüzyıldan itibaren süs bitkisi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Lâlenin Türkiye'den Avrupa'ya ne zaman götürüldüğü kesin olarak bilinmemektedir. Avusturya-Macaristan imparatorunun Kanûnî Sultan Süleyman nezdindeki elçisi Busbeke'in İstanbul'dan Avrupa'ya götürdüğü bitkiler arasında da lâle soğanlarının da bulunduğu sanılmaktadır. 1559 Nisanında Augsburg'da (Almanya) Hewart'ın bahçesinde çiçek açan lâle türü İsviçreli tabiat bilgini Konrad Gesner tarafından "tulipa turcarum" (Türk lâlesi) olarak adlandırılmıştır. Lâle tutkusu, bütün dünyada zaman zaman "lâle deliliği" (tulipomania) diye anılan aşırı boyutlara ulaşmıştır. Bu tutkunun, lâlenin 16. yüzyıl İstanbul'unda kültür yoluyla çok sayıda çeşidinin elde edilmesiyle arttığı ve 18. yüzyılda, özellikle sonradan Lâle Devri (1718-1730) denilen dönemde doruğa ulaştığı bilinmektedir. Bugün Avrupa ülkelerinde lâle bitkisi için kullanılan "tulip" kelimesi, Türkler'in bu bitkiye "tulipan" adını verdiklerini kaydeden Busbeke'in hâtıratına dayanmaktadır. Murray, bu ismin Türkler'in başlarına sardıkları tülbentle ilgili olduğunu kaydetmektedir. Kelimenin "sarık biçimindeki çiçek" anlamında tülbentten gelmiş olması ihtimali kuvvetlidir.[1]

450 yıl kadar önce Avrupa'ya doğru heyecanlı bir yolculuğa çıkan lalenin, Türkistan bozkırlarında yabani bir çiçek olarak uç verip Bulgar Türkleriyle İdil boyuna, Timuroğulları ile Hind'e,

1 Turhan Baytop, Cemal Kurnaz, "lale", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*.

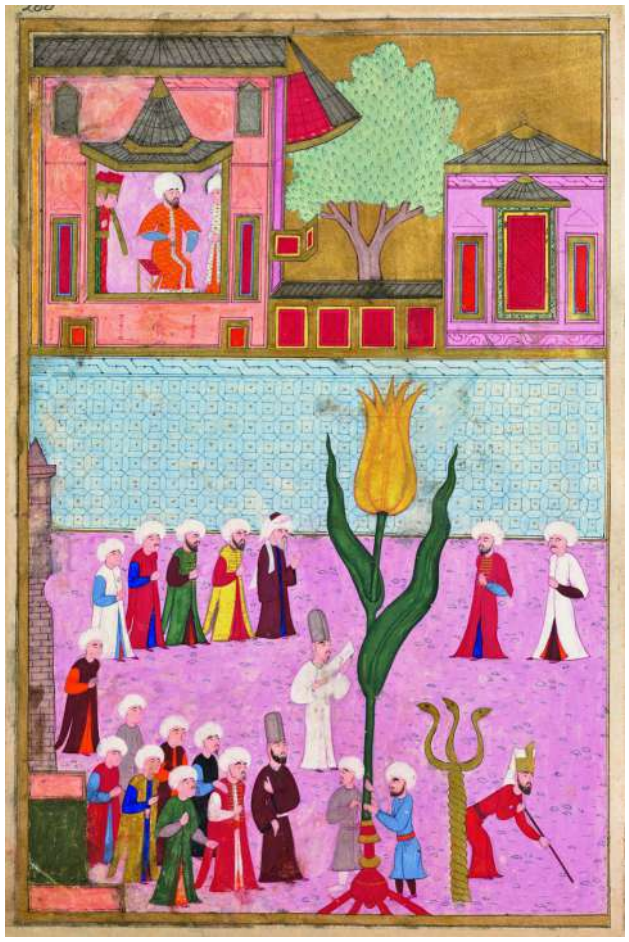

Resim 1
Kâğıttan yapılmış sarı lâlenin Atmeydanı'ndan geçirilişi, 1587 civarı, *Sûrnâme-i Hümâyûn*, TSMK, H. 1344, 200a

Selçuklularla İran ve Anadolu'ya geldiği söylenir.[2]

Aynı zamanda şair olan Fatih Sultan Mehmet'in divanında Lâlezar ismi geçer. Devrinin tarihçisi Dursun Bey; Fetihten sonra İstanbul'da Fatih'in bahçelere ve lâleliklere önem verdiğini Ebbülfeth Tarihi'nde yazar.[3]

Lâle Avrupa'ya 16. yüzyılın ortalarında İstanbul'dan gitmiş, Türkçe "tülbent"ten bozma "tulip" adıyla, özellikle Hollanda ve Almanya'da aranan bir meta haline gelmişti. 17. asrın başlarında zengin bir adamın lale koleksiyonunun bulunmaması zevksizliğinin bir göstergesi olarak kabul edilirdi. Lale merakı bir ara kelimenin tam manasıyla çılgınlık (lale deliliği, "tulipo manie") haline geldi. Zenginler büyük paralar ödeyerek sahip oldukları nadir lale soğanlarıyla övünüyorlardı. Bir lale soğanına bütün servetini yatıranlar bile vardı. 1636 yılında nadir türlere talep birden artmış ve bunların satışlarını gerçekleştirmek üzere Amsterdam, Rotterdam ve Leiden gibi şehirlerdeki borsalarda düzenli pazarlar kurulmuştu. İş zamanla o noktaya vardı ki, bazı tüccarlar, her türlü yola başvurarak fiyatlarda dalgalanmalar meydana getirerek aşırı kazançlar elde etmeye başladılar.

"Tulipomanie" bütün toplumu bulaşıcı bir hastalık gibi sarmıştı. Başta İstanbul olmak üzere, bütün önemli Osmanlı şehirlerinde sadece lale değil; sümbül, gül, karanfil ve zerrin gibi çiçeklerin de çok sayıda meraklısı vardı. Osmanlı kültürünün klasik ölçülerini bulduğu 16. yüzyıl İstanbul'unda bahçe ve çiçek zevki bütün halka sirayet etmişti. İkinci Selim devrinden itibaren saray bahçeleri için çeşitli bölgelerden lale ve sümbül soğanları ısmarlandığını gösteren fermanlar vardır.[4]

7 Nisan 1577 tarihli Kefe Beyine yazılan bir fermanda hassa bahçeleri için üç yüz bin lale soğanı istenmiştir. Ferman gelince asla geciktirilmemesi vurgulanmış, sade renkli olsun karışık renkli olsun göze hoş gelen iyi lalelerden hemen tedarik edilip gönderilmesi istenmiştir.[5]

Saray dışından meraklılar da bir yolunu bulup yeni türler elde etmek için çeşitli yerlerden soğanlar getirtiyorlardı. Çiçek artık günlük hayatın vazgeçilmez bir parçasıydı. Bahçesiz fuka-

2 Beşir Ayvazoğlu, "Lale, Lale Devri ve Laleciler", http://trdergisi.com/lale-lale-devri-ve-laleciler/ (10.05.2021 tarihinde erişildi.) **3** Süheyl Ünver, "Türkiye'de Lale Tarihi", *Vakıflar Dergisi*, 9 (1971): 265-276. **4** Ayvazoğlu, "Lale, Lale Devri ve Laleciler". **5** BOA, A.DVNS.MHM.d, 30/52.

Resim 2
Şukûfenâme'lerden muhtelif lâle çizimleri.

ra evlerinin bile pencerelerinde gül, sardunya, karanfil, küpe çiçeği, fesleğen saksıları eksik olmazdı. Bu zevk zamanla başlı başına bir sanat haline geldi. Nitekim 17. asırda çiçekçibaşılık makamının oluşturulmasına ihtiyaç hissedildiği Sultan İbrahim'in bir fermanından anlaşılmaktadır.

Sultan İbrahim'den sonra tahta geçen Dördüncü Mehmed devrinde de Meclis-i Şükûfe adı verilen bir çiçek araştırma enstitüsü kuruldu ve başına Solakzâde Çelebi getirildi. Bu enstitünün görevi, incelenmek üzere gönderilen laleleri renkleri, şekilleri, yaprakları ve benzerleri arasındaki yeri açısından değerlendirmek, varsa kusurlarını göstermekti. Çiçek kâseleri ve şişeleri arasında yapılan hararetli tartışmalar sonunda incelenen çiçeğin Baş Güzide, Orta Güzide veya Serfirâz olduğuna karar verilir, kusursuz laleler de tumturaklı isimlerle kayda geçirilirdi. Böyle yüzlerce laleye akla hayâle gelmedik isimler verilmişti: Berk-i rânâ, dürr-i yektâ, feyz-i seher, gül-i ruhsâr, sîm-endâm, nev-peydâ vb.

Lale Devrinde Kâğıthane deresinin etrafı ve Boğaziçi sahilleri zarif köşkler, yalılar ve bahçelerle bezeniyordu. Bu bahçelerin en gözde çiçeği laleydi. Nevşehirli İbrahim Paşa da bir lale tutkunuydu ve bu zevk bütün halka yayılma istidadı gösteriyordu. Devrin en büyük lale üstat-

دوقبخش
فرح انگیز
بزم افزای احمد افندی

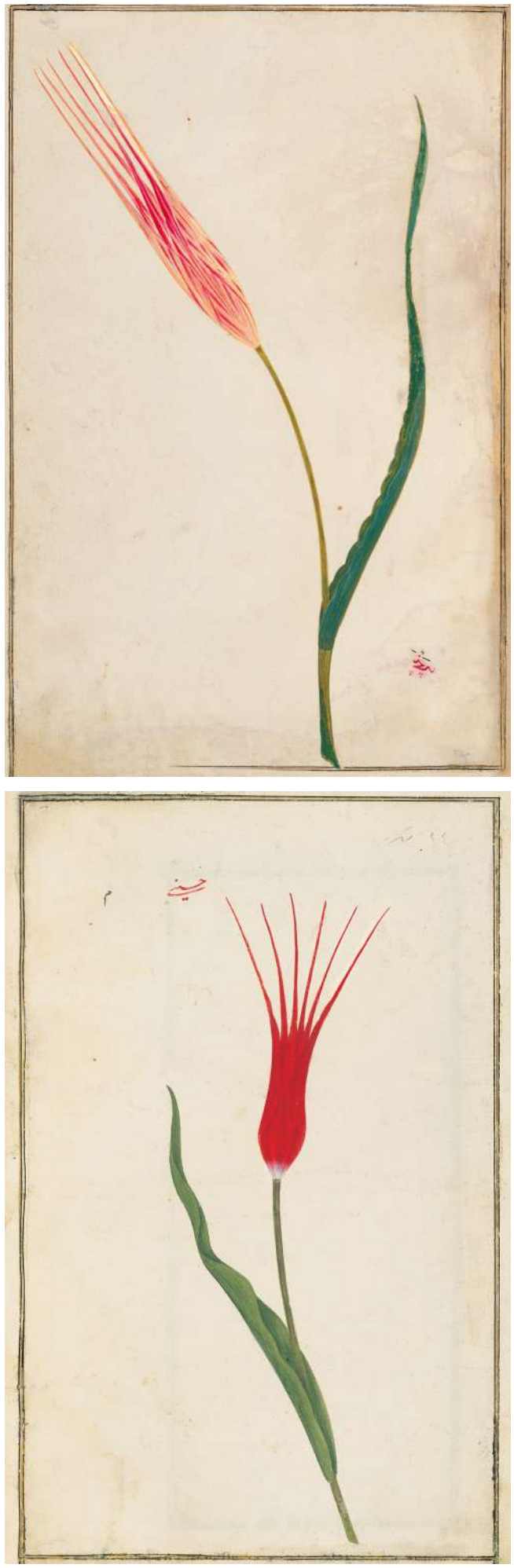

Resim 3
Şukûfenâme lâlesi

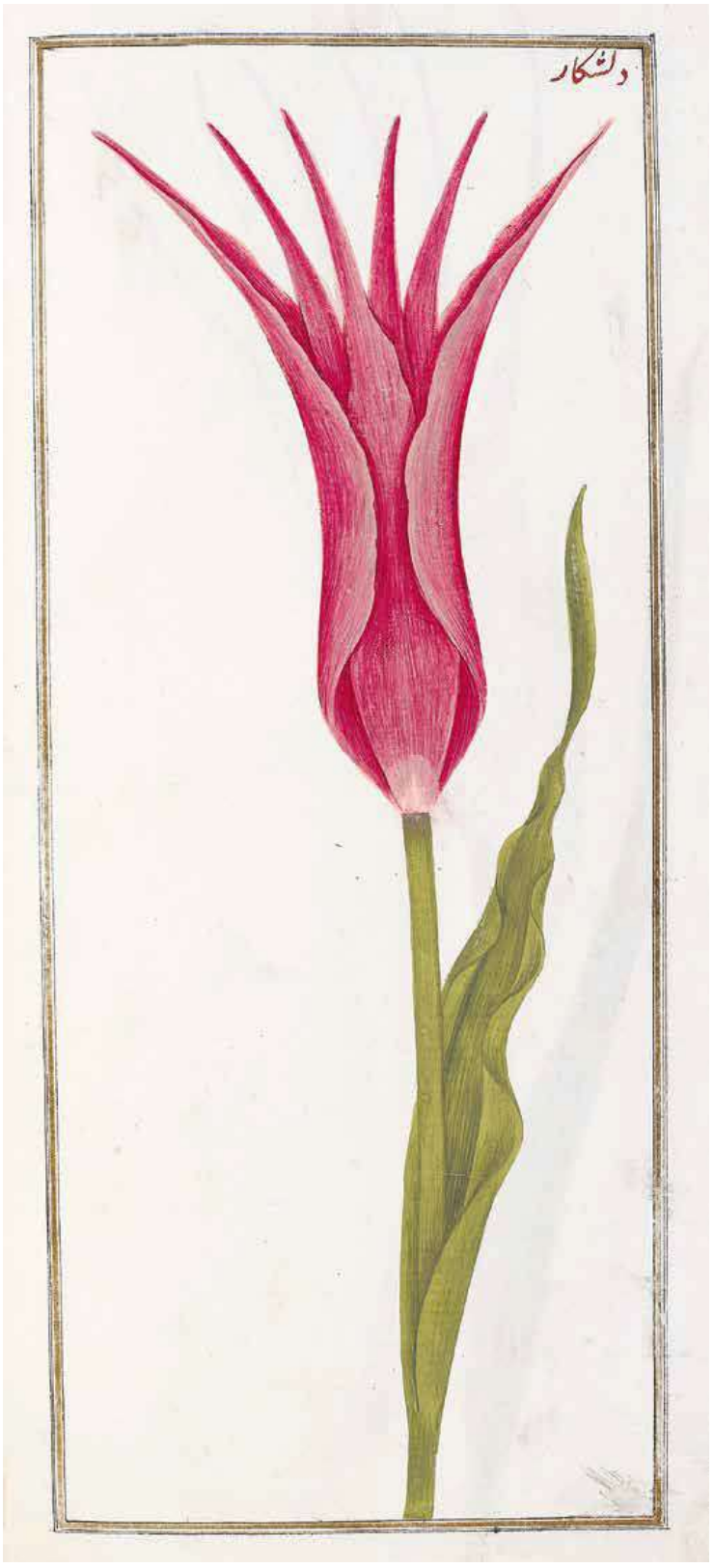

larından birinin halkın Tabak Ata diye tanıdığı Debbağ Ataullah Efendi olması, lale zevkinin sırf yüksek zümreye has olmadığını göstermektedir.[6]

İstanbul'da ıslah edilmiş ilk lâle çeşidini elde eden kişinin Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi olduğu kaydedilmektedir. 16-17. yüzyıllarda İstanbul'da yetiştirilen lâle çeşitlerinin isimleri, özellikleri ve yetiştiricileri hakkında bilgi veren el yazmalarına göre bunların sayısı 2.000 civarındadır. 18. yüzyıldan başlayarak âdeta bir yarış haline gelen lâle yetiştiriciliği yoluyla şekil ve renk bakımından farklı ve her birine ayrı ad verilmiş yüzlerce lâle türünün ortaya çıktığı bilinmektedir. İstanbul'da yetiştirilen lâle çeşitleri, biçimleri ve renkleri hakkında 1725 yıllarında hazırlandığı sanılan "Lâle Mecmuası" adı verilen albümde elli kadar İstanbul lâlesi çeşidinin renkli resimleri vardır. İstanbul'da elde edilen lâle türlerinin biçimleri bugün "Avrupa lâlesi" (kaba lâle) olarak bilinen lâle çeşitlerinden çok farklıdır. İstanbul lâlesinin çiçeği badem biçiminde, yaprakları hançer şeklinde ve uçları tığ gibi ince, uzun ve sivridir.

Lâlenin Türkiye'de en çok sözü edilen türleri rûmî lâle, lâle-i Nu'mân, Manisa lâlesi ve Girit lâlesidir. Rûmî lâle kırmızı renklidir. Lâle-i Nu'mân şakayık da denilen gelinciktir. Yalınkat, katmerli, beyaz, sarı, pembe, kırmızı ve alaca çeşitleri vardır. Manisa lâlesi şakayık türünden, güneşte açan kadehi beyaz, kenarı havai bir çiçektir. Girit lâlesi ortası siyah tohumlu, beyaz katmerlidir; başka renkleri de elde edilmiştir. Anadolu'da lâlenin dağ lâlesi, berrî

6 Beşir Ayvazoğlu, "Lale, Lale Devri ve Laleciler" **7** Baytop, Kurnaz, "lale".

lâle, kara lâle, lâle-i dâğdâr, lâle-i hamrâ gibi adlarla anılan birçok çeşidi bulunmaktadır.

Lâle kelimesi Allah lafzında yer alan harflerle yazılmakta, dolayısıyla her ikisi de ebced değeri olarak altmış altı sayısını vermektedir. Bazı mutasavvıfların mezar taşlarına lâle motifinin işlenmesi de bu benzerlikle ilgili olmalıdır. Lâle kelimesi tersinden okununca "hilâl" kelimesi ortaya çıktığından şairler "aks-i lâle" sözüyle de hilâle işaret ederler.[7]

Lâle, 16. yüzyılın ilk yarısından sonra Türk bezeme sanatlarında önemli bir yer tutar. Kanûnî Sultan Süleyman devri saray nakışhânesi sernakkaşı Kara Memi, Türk tezyinatında yaprak ve goncasıyla beraber çizilen gül, karanfil, lâle ve bahar dalı motifleriyle yeni bir üslûp ve anlayış getirmiştir. Bu tarz kısa zamanda saray ve sanatkârları etkilemiş, kitap, çini, maden, ahşap ve dokuma sanatlarında çok yaygın olarak kullanılmıştır. Bu lâle motiflerini farklı isimleriyle desen içinde 19. yüzyıla kadar görmek mümkündür.

Kırmızı renk ve zarif şekliyle 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra çini sanatında görülen lâle motifi ilk defa, 1543'te yapılan Şehzade Mehmet Türbesi ile daha sonra inşa edilen Hadım İbrâhim Paşa Camii çinilerinde yazı aralarına serpiştirilmiş olarak yer alır. Rüstem Paşa, Sokullu Mehmet Paşa, Sultan Ahmet camileri ve Haseki Hürrem Sultan Türbesi çini tezyinatında lâle motifinin renk ve desen çeşitliliği bakımından en zengin örnekleri verilmiştir. 17. yüzyılın çini sanatında lâle motifi yarım asır önceki zengin çeşit ve desen güzelliğinden yavaş yavaş uzaklaşmış, 18. yüzyılda ise önemini kaybetmiştir. Lâle motifinin tuğra bezemesinde de bolca kullanıldığı klasik dönem Türk buketlerinin içinde lâlesiz bir desen çizilmemiştir. Lâle motifinin Kanûnî Sultan Süleyman devri tombak miğferlerinde, Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan silâh koleksiyonunda yer alan at miğferlerinde çok ustaca işlendiği görülmektedir.[8]

Resim 4
Levnî'nin elinde lâle tutan kişi minyatürü

8 Fatma Çiçek Derman, "Lale", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA).

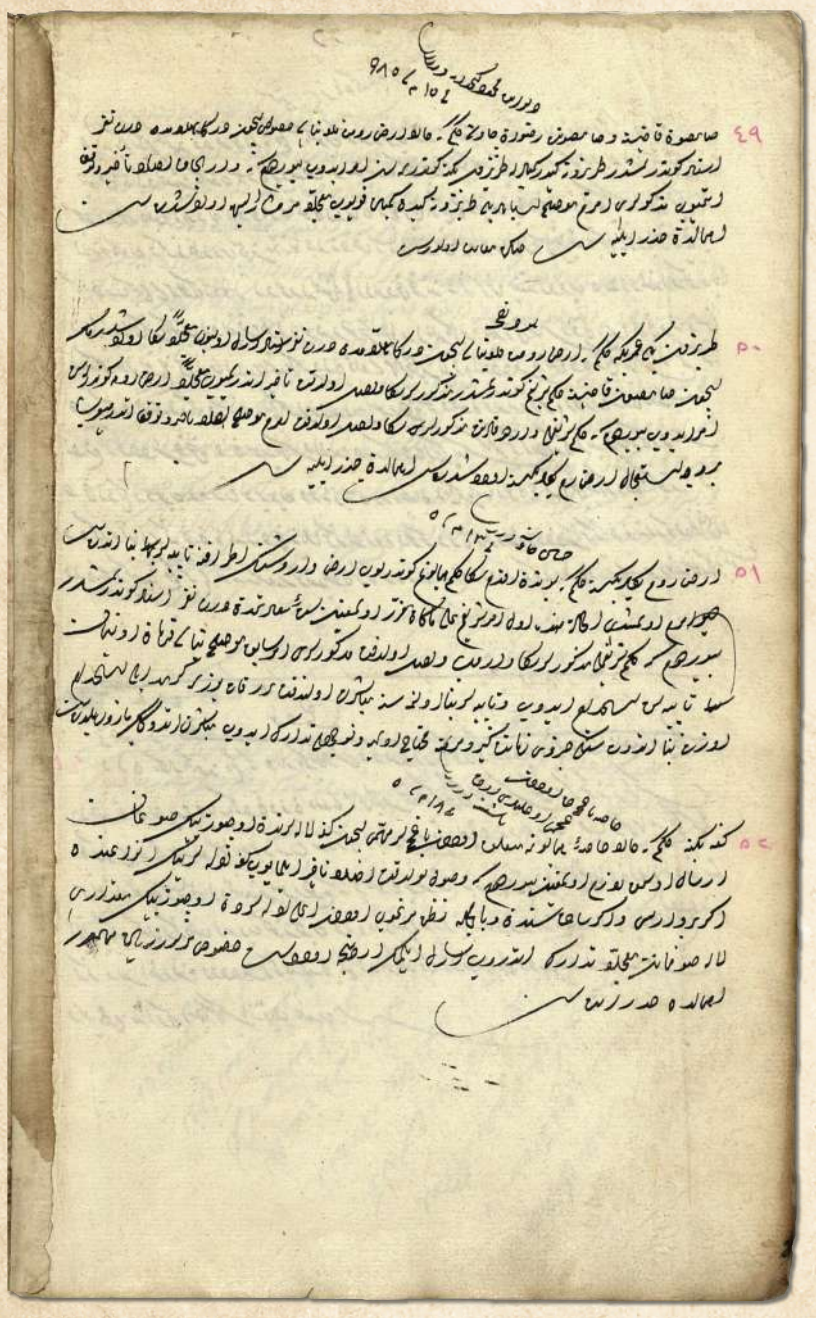

Kefe'den üçyüz bin lâle soğanı gönderilmesi

Saray bahçeleri için Kefe lalelerinin soğanlarından üç yüz bin adet lale soğanı gerektiği. Geciktirilmeyip göze hoş gelen her cins ve renklerden lale soğanının tedarik edilip gönderilmesi. Konu çok önemli olduğundan ihmalden kaçınılması hakkında Kefe Beyine ferman.

7 Nisan 1577

Acemi oğlanları odabaşısına verildi.

7 Nisan 1577

Kefe Beyine ferman:

Hassa bahçelerim için Kefe lalelerinden üç yüz bin soğan gönderilmesi gerekmektedir. Buyurdum ki; fermanım vardığında asla geciktirmeyip Kefe lalelerinin her çeşidinden, sade olsun karışık renkli olsun, göze hoş gelen iyi cinslerinden üç yüz bin lale soğanını acilen tedarik ettirip gönderesin. Bu işin ardına düşesin. Bu husus ziyade mühimdir. İhmalden kaçınasın.

A.DVNS.MHM.d, 30/52

1591

Marmara ile Karadeniz arasında kanal açma düşüncesi

Her yüzyıl gündeme gelen fakat bir türlü açılamayan su yolu

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaygınlaşan demiryolu taşımacılığına kadar dünyada çağlar boyunca en masrafsız ve kolay ulaştırma yolu su-deniz yolu olarak görülmüştür. Bu nedenledir ki Osmanlılar hâkimiyet sınırlarının en uç noktaya ulaştığı 16. yüzyıl boyunca su yollarından daha etkili faydalanmak amacıyla çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır. Don-Volga nehirleri arasını bir kanal ile bağlama, yine Akdeniz ile Kızıldeniz'i kısa yoldan açılacak Süveyş Kanalı ile birleştirme hep bu arayışların sonucu ortaya çıkmıştır. Aynı yüzyılda başka bir kanal açma girişimi de Sakarya Nehri ile Sapanca Gölü'nün kullanılarak Karadeniz'den Marmara Denizi'ne gemilerle ulaşımın sağlanabileceği bir su yolu açılması olarak gündeme gelmiştir.

Karadeniz ile Marmara Denizi arasında Sakarya Nehri ve Sapanca Gölü kullanılarak bir kanal açılması düşüncesinin ilk defa Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) zamanında gündeme geldiği ve bunun üzerine Mimar Sinan ile Mimar Nikola'nın görevlendirildikleri, Sapanca'dan İzmit Körfezi'ne kadar olan mesafeden bir kısmının kazıldığı fakat savaşlar nedeniyle çalışmalara son verildiği yazılmaktadır. Aynı zamanda Marmara ile Karadeniz'in bu vasıta ile birleştirilmek istenmesinin çok eski olduğu, Roma İmparatoru Trajan (98-117) zamanında da böyle bir düşüncenin gündeme geldiği belirtilir.

Osmanlıların ikinci defa olarak 1591'de Marmara ile Sakarya'yı birleştirmek istemeleri çok fazla ihtiyaç duyulan gemi kerestelerinin nehir vasıtasıyla ve hızlıca denize inmesi için olup sonraki girişimlerde buna ekonomik nedenler de eklenmiştir. Kesin ve kararlı bir şekilde 16, 17, 18 ve 19. yüzyıllarda defalarca yapılması kararlaştı-

Resim 1
Sakarya Nehri Havzasını
Gösteren Harita
(BOA. HRT.h, 584/2)

rılan bu kanal her seferinde bir bahane ile yarıda kalmıştır. Başlarda Tersanenin ihtiyacı olan çeşitli kereste ve İstanbul'un kışlık odun ihtiyacının kolaylıkla karşılanması kanalın başlıca sebepleriydi.

1591 Mart tarihiyle İzmit sancak beyine ve İzmit ve Sapanca kadılarına yazılan fermanlarda Kiraz suyunun Sapanca Gölü'ne ve Sapanca Gölü'nün de İzmit Körfezi'ne akıtılması düşünüldüğünde Sakarya Nehri'nden Sapanca Gölü'ne ve oradan da İzmit Körfezi'ne kadar olan mesafenin ölçülmesi için mimar ve mühendislerden oluşan bir heyetin gönderildiği bildirilmiş ve bu işin süratle yapılması emir olunmuştu. Kanal için 30 bin amele tedarikine karar verilmiş ve hafriyatın nezareti de Sokulluzade Haşan paşaya verilmişti. Yazılan bu fermanda kanal açılacak yerlere tesadüf edecek olan köy, çiftlik ve mandıralara zarar verecek bir durum ortaya çıkarsa onların başka yere nakledilecekleri ve bu işe kesin şekilde niyet olunduğu için işin olur tarafını yazması bildirilmektedir.

Verilen emirlerle kanal işine oldukça önem verildiği görülüyordu. Kanalda çalışacak amele veya ırgatların tımarlı sipahi alay beyleriyle gelerek çalışmaları için Anadolu, Karaman, Sivas, Maraş ve Erzurum beylerbeylerine fermanlar gönderilmişti. Bundan başka İstanbul'da Eyüp kadısı da kendi kazası dâhilindeki lağımcı taifesini sevk etmek için emir almıştı. Her sancaktan

Resim 2
İzmit Körfezi, Sapanca Gölü, Sakarya Nehri ve Karadeniz'i gösteren harita (BOA.HRT.h, 584/1)

dirlik sahiplerinin beş binde biri hesabıyla ırgat yani amele tedarik edilecekti. Eğer ırgat yetişmeyecek olursa tımarlı sipahiden ırgat bedeli olarak günde yirmi beşer akça üzere para alınıp bununla ırgat tedarik edilip mevcudun eksilmemesi sağlanacaktı. Irgadiye veremeyen veya ırgat tutamayan sipahi ırgatlık etmek isterse beş binde bir hesabı üzere ırgat yerinde istihdam olunacaktı.

Kanal kazılması işinin bir an evvel tamamlanması için Eyüp Kadılığı dâhilindeki lağımcı esnafının da süratle sevkleri ve ileri gelenlerin bahçelerine ve şuraya buraya sığınarak himaye edilmek istenenlerin de derhal gönderilmesi kesin bir şekilde emir olunmuştu.

Bu kadar sıkı tutulan Marmara ile Karadeniz'in birleşmesi işi gemi tedariki ve donanma faaliyeti sebebiyle birdenbire duruverdi; kanal işine memur olanlara ayrı ayrı hükümler gönderilerek herkesin yerli yerine dönmeleri emir olundu. Kanaldan vazgeçilmesinin asıl sebebine dair o devirde hayatta bulunan Selânikli Mustafa Efendi kendi tarihinde şunları yazar:

"Bu sırada Sadrazam Sinan Paşa, açılacak kanal yerini bizzat görmek istemiş, Serdar Ferhat Paşa ve Anadolu Kazaskeri Ali Efendi ve daha bazı devlet erkânı ile hareket etmişti. Sinan Paşa üç gün ahali, mimar ve mühendisler ile gezmiş, ölçme ve değerlendirmelerde bulunulmuş, dönüşünde de durumu III. Murad'a arz etmişti. Sonrasında Padişaha bazı devlet adamları tara-

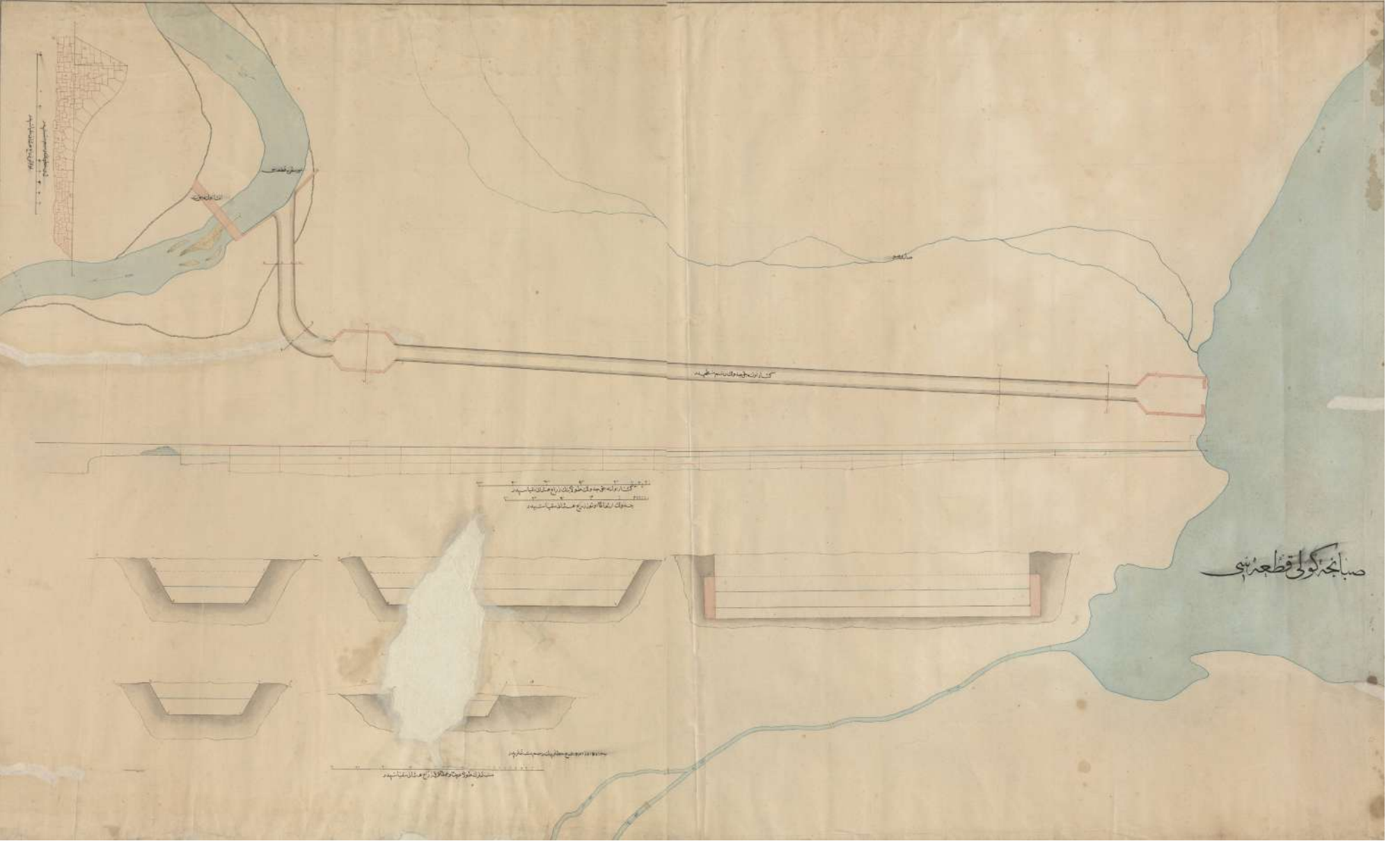

Resim 3
Sapanca Gölü ile Sakarya Nehri arasında açılacak kanalı gösteren harita (BOA.HRT.h, 583)

fından dolaylı bir takım söylentiler yetiştirilmiş; kuruntulu Padişah bundan korkmuş ve: "terki gerekir, din ve devlete lâzım olur iş değildir, halka bir sürü zahmet çektirip zulüm ve baskı ile iş yapmak doğru olmaz. Devlet için en önemli iş donanmaya gemiler yaptırmaktır. Şu ana kadar odun nasıl tedarik edildiyse yine aynı şekilde temin edilsin" diyerek başlanılan bu işi Takiyyüddin'in rasathanesinde olduğu gibi yarıda bıraktırmıştı.

Kanal açılması Sinan Paşa'nın fikriydi. Bazı engellerle karşılaşması üzerine bizzat kendisi orayı gezerek ve ölçerek rapor vermiş, aleyhtarları ise bu işte başarılı olursa şöhret ve itibarının artacağını düşünerek karşı bazı mütalaalar ortaya atmışlar, Padişahı korkutup vaz geçirmişlerdi. Padişahı korkutanların; halkın kanal çalışmaları nedeniyle mihnet ve meşakkat çekeceklerini ve zulüm göreceklerini ileri sürmüş oldukları anlaşılmaktadır.

Sinan Paşa'nın kanal açma girişimi konusu altmış beş sene sonra yine gündeme geldi. 1654 yılında Hindioğlu adlı bir mühendis gönderilerek keşif yaptırıldı. Hindioğlu verdiği keşif raporunda arazinin düz olması nedeniyle akışın sağlanabileceğini fakat nehrin temizlenmesinde zorluklar çekileceğini, bundan başka kanalın bazı köy ve çiftliklerle hayvan meralarına büyük

zararlar vereceğini belirtmiş olduğundan kanalın açılmasından üçüncü defa olarak yine vazgeçildi.

I. Mahmut döneminde (1730-1754) bilhassa İstanbul'un ekonomik sıkıntıları göz önüne alınarak, bu sefer Sakarya Nehri söz konusu edilmeden yalnız Sapanca Gölü ile İzmit Körfezi'nin birleştirilmesi düşünülmüştür. Bu yapılabildiği takdirde Sapanca ile etrafındaki köy ve kazalardan İstanbul'a az masrafla çok miktarda muhtelif zahire ile odun, kereste gelebilecekti. Yine geçmişteki gibi keşif yapılmış fakat o taraflardaki yerel ileri gelenlerden bazılarının vaziyeti takdir edememeleri yüzünden bir netice elde edilememişti.

Bu seferki hafriyat işinde öncelik Sapanca gölü ile İzmit Körfezi'nin birleştirilmesiydi. Şayet gölün suyunun Marmara'ya akıtılması mümkün olmazsa o zaman Sakarya Nehri'nin Sapanca Gölü ile birleştirilmesine teşebbüs edilecekti. Her iki hafriyat için rapor ve masraf defterleri istenmişti.

Konunun ciddiyeti ve önemi sebebiyle işin olmaz tarafına gidilmemesi özellikle belirtilen kanal açma işinin keşfi için İstanbul'dan yine bir heyet gönderilmişti. Bu defa faaliyete geçilerek hafriyata başlanmış ve bir miktar yer kazıldıktan sonra su çıkmağa başlayıp bu sırada kış da gelmiş olduğundan çalışmalar geçici olarak durdurulmuştu. Fakat araya yine bir takım dedikodular girmiş, o taraflarla alakası olanların veya başka bir takım engellerin çıkmasıyla beşinci defa olarak kanal meselesi terkedilmişti.

Son olarak 1813 yılında Kocaeli ve Bursa sancakları Valisi Vezir Hacı Ahmet Aziz Paşa İstanbul'a, Sakarya Nehri ile Sapanca Gölü ve bu göl ile Marmara'nın birleştirilmesinin ekonomik önemine dikkatleri çeken bir yazı yazmıştı. Aziz Paşa, Sakarya'nın kaynağına veya Beypazarı taraflarına kadar nehrin temizlenip bu nehre civar olan yerlerin her türlü ürünlerinin kolayca Marmara'ya naklinin mümkün olabileceğini söylemekteydi. Bu hususun incelenmesi, ölçülerek resimlerinin yapılması için bir memur ile beraberinde mühendis ve mimar gönderilmesini istemişti. Bu başvuru kanal işini yine canlandırmış ve eski Çavuşbaşı Abdullah İffet Bey memur edilip maiyetine de mühendishaneden üçüncü halife Ahmet ve dördüncü halife Mehmet efendilerle Mimar Seyit Mustafa tayin kılınarak hemen gönderilmişti.

Bu heyet gittikten sonra işin önemine binaen üç kişi az görülerek bir kısım mühendis ve usta daha gönderilmesine gerek görülmüş ve bunlara tersane kaptanlarından Mustafa Hoca Kaptan, Mimar Ali Rıza Bey ve diğerlerinden oluşan yedi kişilik bir fen heyeti daha ilâve olunmuştu.

İzmit ve Sapanca tarafına gönderilen keşif heyeti gerekli incelemeleri yapmış, suyun kaynağından başlayarak Sapanca Gölü yanına kadar incelemelerde bulunmuş ve bu hususta ayrıntılı bir de rapor vermişti. Bunun üzerine kanal işi Aziz paşaya havale edilmiş kendisine bir hilat ile iltifatı havi bir de ferman gönderilmiştir. Fakat bu fermanın gönderilmesinden yirmi gün sonra Aziz Paşa vefat etti ve kanal işi de bu vefat dolayısıyla yine yarım kaldı.[1]

1 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sakarya Nehrinin İzmit Körfezine Akıtılmasıyla Marmara ile Karadenizin Birleştirilmesi Hakkında Vesikalar ve Tetkik Raporları", *Belleten,* IV/14-15, (Nisan-Temmuz 1940): 149-186.

Sakarya Nehri'nin Ayan Gölü'ne, oradan da İzmit Boğazı'na akıtılması

Sakarya Nehri'nin Ayan Gölü'ne, oradan da İzmit Boğazı'na akıtılmasına niyet olunduğundan, keşif için Mimarbaşı Sinan ile Suyolcularbaşı Davud'un bu işlerden anlayan bazı bilirkişilerle birlikte İzmit'e gönderildiği; İzmit Sancakbeyi ile Sapanca ve Geyve kadılarının da idareleri altındaki yerlerde bulunan bu işlerden anlayan, güvenilir ve arazi ölçüm işini bilen, geçit yerlerini bilip kılavuzluk yapabilecek kişileri ve ahaliden 4-5 yüz kişiyi balta, kazma, kürek, çalı tırpanı vs. aletlerle ve ulaşım için yeterli miktarda beygirle birlikte hazır etmeleri ve anılan kişiler oraya gelir gelmez bahse konu yere gidip birbirleriyle istişare ederek, nehir yatağının kazılacağı en uygun güzergâh, yatağın derinliği, bu işin mümkün olup olmadığı, ne kadar para sarf edilmesi gerekeceği vs. hususları, hiçbir yönünü belirsiz bırakmadan etraflıca yazıp bildirmelerine dair emir.

4 Eylül 1582

Kocaeli Sancakbeyine ve Sapanca ve Geyve kadılarına emir:

Sakarya Nehri'nin Ayan Gölü'ne[2] ve Ayan Gölü'nden İzmit Boğazı'na akıtılmasına niyet olunduğundan, bu konuda keşif için Mimarımbaşı Sinan ve Suyolcularımbaşı Davud, bu konuları bilen ve suyu teraziye alma işinden anlayan bazı suyolcular ve ustalar ile birlikte gönderilmişlerdir. Buyurdum ki:

Bu emir ulaştığında, hepiniz bu konu ile bizzat ilgilenesiniz ve idareniz altında bulunan yerlerdeki güvenilir, bu işlerden anlayan, arazi ölçümü konularını bilen, geçit yerlerini bilip kılavuzluk yapabilecek kişiler ve ahaliden dört beş yüz adet işe yarar kimseler ile birlikte ve balta, nacak, çalı tırpanı, kazma ve kürek ile anılan yerde hazır bulunasınız. Adı geçenler oraya gelir gelmez söz konusu yere varıp lazım olan yerlerden ormanını kestirip, nehri görüp, yatağın nereden kazılmasının mümkün olduğu, aşağıdan mı yoksa yukarı dağ tarafından mı kazılmasının uygun olacağı, kazıldığı takdirde derinliğinin kaç zirâ[3] olması gerektiği, İzmit Boğazı'na akıtma işinin mümkün olup olmadığı, şayet Allah dileyip de bu işe girişilirse ne kadar para sarfedilerek meydana getirilebileceği hususlarını bütün yönleriyle, ustaların tahmin eyledikleri üzere, birbirinizle ortak hareket ve istişare ederek ayrıntılı, açıklamalı ve doğru olarak, herhangi bir tarafında asla belirsiz ve şüpheli nesne bırakmadan aslı ve hakikati ile yazıp arz eyleyesiniz. Ayrıca, adı geçenlerin anılan yere ulaşımlarını sağlamak üzere yeterli sayıda beygir tedarik eyleyip İzmit İskelesi'nde hazır edesiniz ki kayıklardan indiklerinde bu beygirlere binip doğruca anılan yere varsınlar.

A.DVNS.MHM, 48/188

2 Sapanca gölü. **3** Metrik sisteme geçilmeden önce kullanılan bir uzunluk ölçüsü birimi, arşın. Bkz. *TDV İslam Ansiklopedisi,* "Arşın" md., Mehmet Erkal.

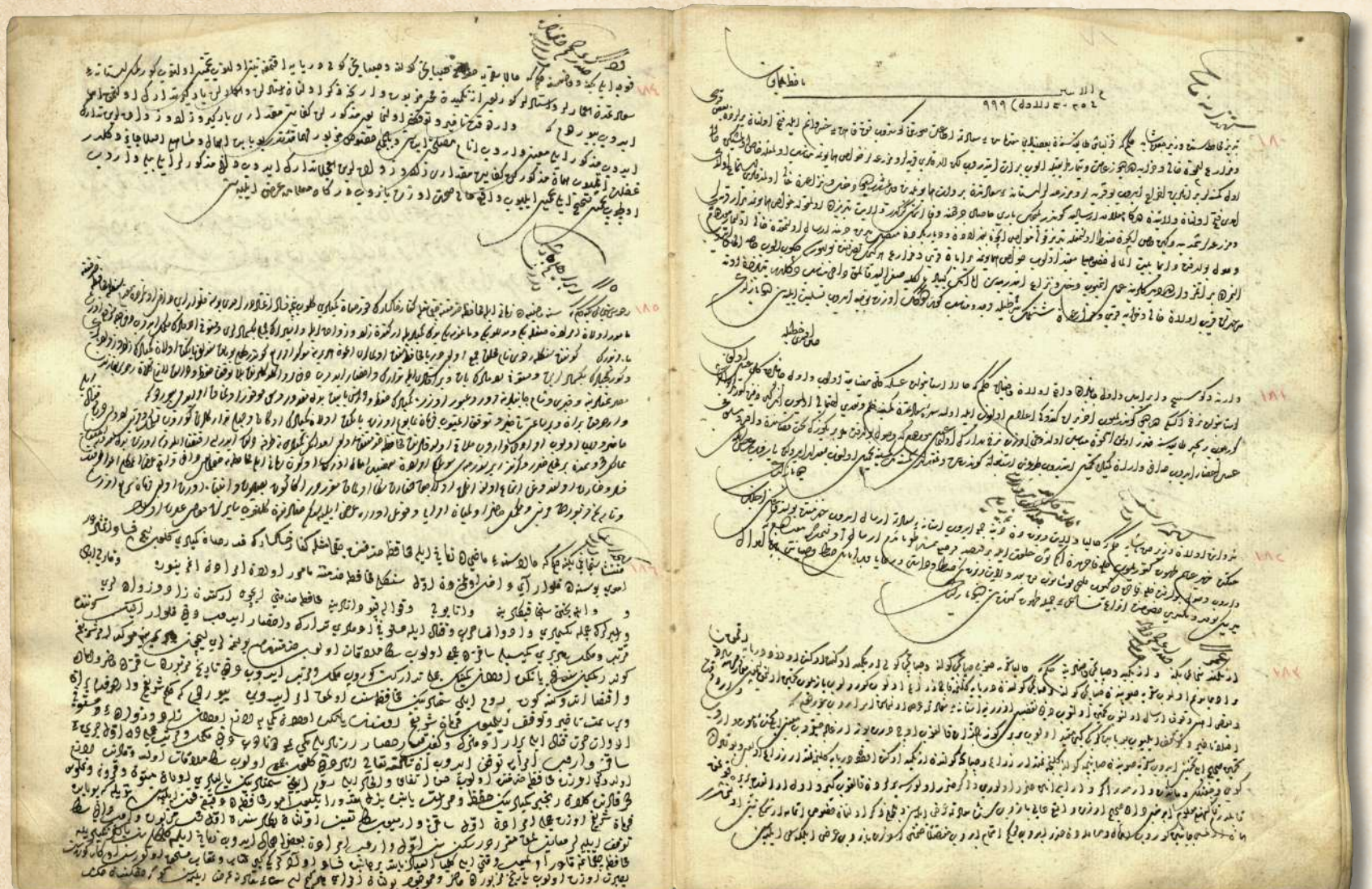

Sakarya Nehri'nin Sapanca Gölü'ne ve Sapanca Gölü'nün İzmit'teki denize akıtılması

Sakarya Nehri'nin Sapanca Gölü'ne, Sapanca Gölü'nün de İzmit önündeki denize akması Padişah'ın muradı olduğundan, mesafe ölçümü ve yerinde keşif için mimar, mühendis ve bilirkişiler gönderildiği, İzmit Sancakbeyi ile İzmit ve Sapanca kadılarının da bizzat üç dört yüz ırgat çıkarıp birlikte söz konusu yere gitmeleri ve Sakarya Nehri ile Sapanca Gölü ve Sapanca Gölü ile deniz arasındaki mesafelerin uzunlukları, bu bölgede köy, çiftlik ve mandıra bulunup bulunmadığı, varsa bu işin bunlara zarar verip vermeyeceği, zarar verirse bunların oralardan kaldırılıp civardaki başka yerlere kondurulmalarının mümkün olup olmayacağı hususlarında yerinde yapılacak keşif ve araştırma sonuçlarını ayrıntılı ve doğru olarak yazıp arz etmelerine; Kocaeli Sancakbeyi ve Kadısının da söz konusu keşfin yapılması için İstanbul'dan gönderilen mimar ve ustalar için İzmit'ten söz konusu bölgeye varıncaya kadar yeterli miktarda beygir ve yiyecek vs. ihtiyaç maddeleri tedarik etmelerine dair gönderilen emirler.

21 Ocak 1591

Sadrazam hazretlerine verildi.

İzmit Sancakbeyine ve İzmit ve Sapanca kadılarına emir:

Sakarya Nehri'nin Sapanca Gölü'ne ve Sapanca Gölü'nün İzmit önünde olan denize akması Padişah[4] *olarak muradım olduğundan, Sakarya Nehri'nden Sapanca Gölü'ne ve Sapanca Gölü'nden denize varıncaya kadar aradaki mesafenin kaç zirâ olduğunun yerinde görülüp yazılması ve keşfinin yapılması için mimar, mühendis ve bu işleri bilen bazı kişilerin gönderilip keşfinin yapılarak ayrıntılı biçimde yüce makamıma arz olunmasını emredip buyurdum ki:*

Bu emir ulaştığında, asla gecikmeden ve oyalanmadan bu konu ile bizzat ilgilenesiniz ve her biriniz bizzat kalkıp üç dört yüz ırgat çıkarıp hep birlikte söz konusu yere varıp doğru bir şekilde keşfini yaparak; Sakarya Nehri'nden Sapanca Gölü'ne varıncaya kadar aradaki mesafenin kaç zirâ ve Sapanca Gölü'nden İzmit önündeki denize gelinceye kadar aradaki mesafenin kaç zirâ olduğunu, yollarda köy, çiftlik ve mandıra bulunup bulunmadığını, eğer var ise bu işin onlara zararı olup olmayacağını ve eğer zararı olursa bunların o yerlerden kaldırılıp o civardaki başka bir yere kondurulmalarının mümkün olup olmadığını iyice araştırıp bilgi sahibi olarak ortaya çıkan sonucu doğru bir şekilde yazıp yüce eşiğime arz eyleyesiniz. Bu konunun tastamam bitirilmesine niyet olunmuştur. Bu itibarla sizler de hep bu işin yapılması yönünü ön planda tutarak ihmalden ve gevşeklik göstermekten çekinesiniz ve bu işe ihtimam göstererek ayrıntılı ve doğru biçimde yazıp arz eylemeye çalışıp gayret edesiniz.

***

Sadrazam hazretlerine verildi.

Kocaeli Sancakbeyine ve Kadısına emir:

Sakarya Nehri'nin Sapanca Gölü'ne ve Sapanca Gölü'nün denize akıtılmasına niyet olunduğundan, bu konunun yerinde görülüp keşfinin yapılması için İstanbul'dan mimarlar ve ustalar gönderilmiştir. Bu itibarla söz konusu ustalar ve mimarlar için İzmit'ten anılan yere varıncaya kadar beygir tedarik olunmasını emredip buyurdum ki:

Bu emir ulaştığında, gecikmeden ve oyalanmadan bunlar için yeterli miktarda beygir, yiyecek vs. ihtiyaç maddeleri tedarik edesiniz ve kendileriyle birlikte oraya varıp bu işi tamama erdiresiniz. Bu husus her bakımdan mühim olduğundan bu konuda ihmal ve gevşekliğe asla izin yoktur. Bu sebeple, gaflet eylemeyip hemen bu kişiler için yeterli miktarda yiyecek vs. ihtiyaç maddelerini acilen tedarik edesiniz ve kendileriyle birlikte oraya varıp ölçüp doğru bir şekilde keşif yaparak ortaya çıkan sonucu doğru bir şekilde yazıp yüce makamıma arz eyleyesiniz.

A.DVNS.MHM_67/183, 184

4 Sultan III. Murad (1574 - 1595).

1633

Kanatla uçmaktan roketle havalanmaya

Uçmaya meraklı Türkler

Türk-İslâm kültür dünyasında ilk uçma denemelerine dair aktarılan bilgiler oldukça eskilere dayanır. Seyhun havzasında eski bir şehir olan Sayram'da bir Türk bilgininin, uçmanın fiziki dinamiklerini bulmak için kuşların kanat yüzeyleri ile ağırlıkları arasındaki bağıntıyı araştırdığı nakledilir. Bu çalışmanın aerodinamik sahasında çığır açan bir nitelikte olduğu da belirtilir.

11. yüzyıl başlarında, Türkistan'ın Farab şehrinde doğan bir diğer Türk bilgini Cevheri'nin ise uçma denemesine kalkıştığı görülür. Cevheri Nişabur'da uçma denemesine girişmişti. Kendi başına ağaçtan imal ettiği iki kanadı bir iple bağlayarak Nişabur'daki bir caminin çatısına çıkmış, şaşkınlıkla ve merakla caminin etrafına toplanan Nişabur ahalisine:

"Ey ahali benim yaptığım buluşu şimdiye kadar kimse yapmamıştır. Sizin gözleriniz önünde şimdi uçacağım. Dünyada yapılacak en mühim şey göklere uçmaktadır. Ben de onu yapacağım" diyerek iki kanadı ile caminin çatısından kendini aşağıya bırakmıştı. Bir müddet uçtuktan sonra, yere düşerek öldüğü söylenir. Cevheri'nin ölümüyle neticelenen uçma denemesinin tarihi kaynaklarda 1010 civarı olarak verilir.[1]

Cevheri'nin bu başarısız denemesinden yüz elli yıl kadar sonra, Anadolu Selçuklu hükümdarı II. Kılıçaslan'ın 1162 yılında Bizans'a yaptığı bir seyahatte yine bir Türk'ün uçma girişiminden söz edilir. II. Kılıçaslan bu yılda Bizans ile bir antlaşma yapmak üzere İstanbul'a gitmişti. İmparator, Sultanı muhteşem törenlerle karşılamıştı. Sekiz gün ya da daha uzun bir süre İstanbul'da kaldığı rivayet edilen Kılıçaslan'a çok değerli hediyeler verildi. Sultan İmparatordan maddi yardım sağlayıp onunla bir antlaşma imzaladı.

Bu ziyarete kitabında yer veren Bizans ta-

1 Arslan Terzioğlu, "Türk-İslam Kültür Çevresinde Uçma Denemeleri, Otomatik Makinalar, Denizaltı ve Roket Teknolojisi", *Türkler*, XI, s. 260-266.

rihçilerinden Khoniates, bu zaman zarfında Kılıçaslan'ın onuruna bazı eğlenceler düzenlendiğini yazar. Türk sultanı at yarışlarıyla özellikle ilgilenmiştir. Khoniates, Sultan II. Kılıçaslan'ın yanındaki bir Türk'ün büyük bir kalabalığın önünde uçma teşebbüsüne kalkıştığını anlatır:

"Üzerine çok uzun ve içerisine sardığı çemberlerle şişirilmiş beyaz ve geniş bir elbise giyen bu Türk hipodromun en yüksek yerine çıktı. Bu elbise bir gemi için yelkenlerin gördüğü vazifeyi yapacaktı. Elbisenin içine ve kıvrımlarına dolan rüzgârın onu havaya kaldıracağını ve uçmasını sağlayacağını düşünüyordu. İmparator bir adamını yollayarak bu Türk'ü niyetinden vazgeçirmeye çalıştı. Sultan ise hem kendi milletine mensup bu adam için endişeleniyor, hem de gururla onun işini tamamlamasını bekliyordu. Adı bilinmeyen Türk, büyük bir dikkatle rüzgârın yönünü kontrol ediyordu. Ellerini ileri uzatarak rüzgârı yakalama gayreti içindeki adam kollarını çırparak birkaç ısınma hareketi yaptı. Ancak rüzgâr istediği şiddette olmadığından bir süre deneyini erteledi. Onun bu bekleyişi seyirciler arasında homurdanmalara sebep olmuş, ahali aldatıldığını düşünmeye başlamıştı. Nihayet Türk, rüzgârın gücünün yeterli olduğuna kanaat getirdi ve kuş gibi kanatlarını çırparak kendisini boşluğa bıraktı. Fakat ne yazık ki yükselemeyerek, ağır bir taş gibi yere çakıldı. Bütün kemikleri kırılmıştı ve oracıkta öldü".[2]

Türkler arasında bu tür teşebbüslerin neredeyse gelenekselleştiğini 1555-1562 yılları arasında İstanbul'da Habsburg elçisi olarak bulunan Ogier Ghislain de Busbecq'in, Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki uçma denemelerinden haber vermesinden anlıyoruz.[3]

Osmanlılarda asıl uçma girişimi Hezarfen Ahmet Çelebi'nin yaptığı uçuşla hatıralara kazınmıştır. 17. yüzyılda yaşayan Hezarfen Ahmet Çelebi'yle ilgili bilgiler sadece Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesine dayanmaktadır. Çeşitli fen ve sanatlardan anladığı için "Elinden çok iş ve sanat gelen" anlamında Hezarfen unvanıyla anılan Ahmet Çelebi uçma ile ilgili araştırma ve deneylerini Okmeydanı'nda yapmıştır. Rüzgârın şiddetli olduğu sıralarda "kartal kanatları" olarak nitelendirilen aletle defalarca uçmuş, böylece rüzgâra karşı uçuşun kaldırma kuvveti temin edeceği kanaatine varmıştır. Daha sonra da Galata Kulesi'nden havalanarak lodosa karşı uçmuş ve Üsküdar'da Doğancılar meydanına inmiştir. Evliya Çelebi'ye göre bu olayı Sarayburnu'nda Sinan Paşa Köşkü'nden seyreden devrin padişahı IV. Murad (1623-1640) Ahmet Çelebi'ye 1 kese altın ihsan etmiş ve "Bu âdem pek havf edilecek bir âdemdir, her ne murad edinse elinden gelir, böyle kimselerin bekası câiz değil" diyerek Cezayir'e sürgün etmiştir.

Hezarfen Ahmet Çelebi'nin Galata Kulesi'nden Doğancılar'a kadar 3.200 metrelik mesafeyi uçarak gitmesinin kol ve kas gücüyle kuşları taklit ederek kanat çırpma ile olması mümkün görünmemektedir. Günümüz aerodinamik bilimin ışığı altında incelendiğinde bu uçuşun, ancak hava akımlarından faydalanarak yükselip ilerleyebilen, bugün daha ziyade tatil yörelerinde amatör bir spor olarak yapılan ve yekpare kanatlarla havada kalıp süzülme esasına dayanan

2 Saadettin Yağmur Gömeç-Müslime Melis Çeliktaş, "Anadolu Selçukluları Çağında Bir Uçuş Denemesi", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 1/4, (Aralık/2014). 3 Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, (İstanbul: 2008), V, s. 128.

Resim 1
Matrakçı Nasuh'un gözüyle 16. yüzyılda Galata (*Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn*)

Resim 2
Hezarfen Ahmet Çelebi uçarken

bir çeşit basit planörle mümkün olabileceği sanılmaktadır.[4]

Aynı tarihlerde bir başka uçma girişimi bu sefer kanatlarla değil de kendi yaptığı roketvari bir araç ile havalanan Lagari Hasan Çelebi'den gelir. Hayatı hakkındaki bilgiler, çağdaşı Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'sinde anlattıklarına dayanır. Evliya Çelebi'ye göre 1632-33 yılında, IV. Murad'ın kızı Kaya Sultan'ın doğumu münasebetiyle yapılan şenlikler sırasında 50 okka barut macunundan yedi kollu bir fişek icat etmiş, "Padişahım, seni Huda'ya ısmarladım, İsa nebi ile konuşmaya gidiyorum" diyerek Sarayburnu'nda IV. Murad'ın huzurunda fişeğe binmiş, yardımcılarının fişeği ateşlemesiyle havaya yükselmiştir. Havada iken yanındaki fişekleri ateşleyince denizin yüzü aydınlanmış, büyük fişeğinin barutu kalmayıp yere doğru düşerken de ellerindeki kartal kanatlarını açıp Sinan Paşa Köşkü önünde denize inmiştir. Oradan da yüzerek padişahın huzuruna gelmiş ve "Padişahım, İsa nebi sana selam etti" diyerek şaka yapmıştır. Sultan Murad Hasan Çelebi'ye 1 kese akçe vermiş, ayrıca onu 70 akçe yevmiye ile sipahi yazdırmıştır. Yine Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre daha sonra Kırım'a Selâmet Giray Han'ın yanına giden Lagari orada vefat etmiştir.

"Yâr-ı gār-ı sâdıkımız" demesinden Evliya Çelebi'nin yakın dostlarından olduğu anlaşılan Hasan Çelebi'nin barutun itme gücüne dayalı, tepki prensibiyle çalışan iptidai bir füze ile havaya yükselerek yavaşça denize inme hadisesinin, Evliya Çelebi'nin anlattıklarına dayanılarak yapılan hesaplamalar neticesinde mümkün olabi-

4 Mustafa Kaçar, "Hezarfen Ahmed Çelebi", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*.

leceği sonucuna varılmıştır. Bu hesaplamalara göre Lagari'nin bu iptidai roketle 250 m. kadar havaya yükselmiş olabileceği, "Deniz yüzünü aydınlattı" şeklindeki ifadeden burada iken ateşlediği öteki fişeklerle muhtemelen yönünü değiştirdiği, iki elinde tuttuğu kartal kanadı şeklinde tasvir edilen şeyin bir nevi paraşüt vazifesi gördüğü ve bu sayede yavaşça denize indiği anlaşılmaktadır.[5]

Lagari Hasan Çelebi'nin kendi icadı olan füzeye benzer yedi kollu fişekle havaya uçup, sonradan kartalınkine benzeyen kanatlarla salimen denize inmesi, bugün uzay denemelerindeki paraşütle denize inme metoduna çok benzemektedir. Bu bakımdan Lagari Hasan Çelebi'nin roket tekniğinde çığır açan bu uçma denemesiyle havacılık tarihinde özel bir yeri vardır.

Lagari'nin bu uçma denemesi hakkında Evliye Çelebi'nin anlattıkları Arslan Terzioğlu'nun farklı bir yönden dikkatini çekmiştir. Evliya Çelebi Lagari'nin bu denemeden bir süre sonra Kırım'a Selâmet Giray Han'ın yanına gittiğini ve bilâhare orada vefat ettiğini belirtmekteydi.

Rus roket tekniği araştırmacısı Kuzmenko'ya göre, Rusya'da roket tekniği ile ilgili çalışmalar Ukrayna bölgesinde ilk olarak 17. yüzyıldan sonra başlamış olup rokete ait ilk tariflere Ukrayna'da 1650'li yıllarda rastlanmaktadır. Sonraları Rus roket tekniğinin bugünkü başarısını sağlayan çalışmalar yine Ukrayna'da bu ilk çalışmalar üzerine kurulmuştu.

Terzioğlu'na göre, Ukrayna'daki ilk Rus roket tekniği çalışmalarının Lagari Hasan Çelebi'nin Kırım'da ikameti ve ölümünden hemen sonra-

Resim 3
Lagari Hasan Çelebi kendi icadı olan roket ile havalanırken

ya tesadüf etmesi, Rus roket tekniği alanındaki çalışmalarda Türk mühendisi Lagari Hasan Çelebi ile talebelerinin tesiri olabileceğini akla getirmektedir. 1971'de Moskova'daki 13. Bilimler Tarihi Kongresi'nde bu tezi dile getiren Terzioğlu, Ukrayna'daki Rus roket çalışmaları hakkında bildiri veren Rus bilim adamı Kuzmenko'nun bu hususta kendisiyle aynı düşüncede olduğunu ve kendisinin de bunu destekleyici mahiyette Rus arşivlerinde araştırmalar yaptığını söylediğini yazmaktadır.[6]

Sonraki yüzyılda da Osmanlıların, özellikle ateşli silahlar konusunda kayda değer çalışmalar yaptıkları ve yeni silahlar geliştirdikleri görülür. Sultan III. Ahmet (1703-1730) devrinde Hum-

5 Mustafa Kaçar, "Hasan Çelebi, Lagari", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*. **6** Arslan Terzioğlu, "Türk-İslam Kültür Çevresinde Uçma Denemeleri, Otomatik Makinalar, Denizaltı ve Roket Teknolojisi", *Türkler*, XI, s. 260-266.

Resim 4
Bayramoğlu Ali Ağa'nın kendi icadı olan tulumba adını verdiği roket

baracılar sınıfının 2. halifesi Bayramoğlu Ali Ağa'nın yazdığı Ümmü'l-Gaza isimli eserde kale kuşatmalarında kullanılan kendi icadı tulumba isimli roketler tarif ve tasvir edilmektedir.

Ali Ağa eserinde harp sanatı ve levazımatından, kendi icadı olan silahlardan ve aletlerden bahsetmektedir. Kendisinin bu devirde yapılan harplerde hangi vazifelerde bulunduğundan söz eder. Top çeşitlerini, havanları tanıtır ve harpte alınması gereken tedbirleri sayar. Temeşvar Kalesi gibi bazı kalelerin fethedilmesi esnasında yapılan istihkâmları anlatır. Ali Ağa bu eserinde, savaşlardaki başarısızlıkları silah icadında ve geliştirilmesindeki duraklamaya atfederek padişaha yeni silahlar geliştirilmesini tavsiye etmektedir. Silahlar konusunda pek az eserin yazıldığı Osmanlı dünyasında böyle bir eserin yazılmış olması ve yeni icat edilen silahların resimleriyle birlikte sunulması son derece şaşırtıcıdır. Eserde savaş sahneleri ve silahlar canlı ve güzel bir şekilde tasvir edilmiştir.

Bayramoğlu Ali Ağa'nın bahsettiği silahlardan birisi, kale kuşatmalarında kullanılan ve tamamen kendi icadı olan tulumba isimli roketlerdir. Eserinde resimlerini de verdiği bu roketlerin tariflerini detaylı bir şekilde yapmaktadır. Bunların 11-12 arşın (7-8 m.) boyunda olduğunu ve bir insanın güçlükle kucaklayabileceğini belirtir. Bu yeni silahın resimlerini çizerek etkisinin ne kadar büyük olduğunu da ifade eder. Ayrıca eskiden kullanılan tulumbaların az bir ateş saçtığını ve kurşun atmadığını belirtir. Eski ve kendi icat ettiği yeni tulumbaların yan yana resimlerini de vererek, kendi icat ettiği tulumbaların ne kadar etkili olduğunu açık bir şekilde gösterir.

Eserinde bunu şu şekilde ifade eder: "... Hakir bir tulumba icad eylemişimdir zira bizim humbaracılarımızın kullandığı tulumba ancak ateş saçar amma mezbur tulumba hem ateş saçar ve hem beşer onar tüfenkler var içinde kurşun atar...". Bu silahın savaşlarda ve özellikle kale kuşatmalarında etkili olduğunu ifade ettikten sonra son derece faydalı bir icat olduğunu da vurgular.[7]

7 Salim Aydüz, "Roket Bir Osmanlı İcadı mı?", *Yedikıta*, 90 (2016): 23-33.

1717

Çiçek aşısı

Batıya Osmanlı Türklerinin tanıttığı bir tedavi yöntemi

Çiçek hastalığı tanımı tıp kitaplarına ilk defa 10. yüzyılda girmiştir. Bu zamana kadar muhtelif hastalıklar hakkında pek çok eserler meydana çıktığı halde çiçeğe dair bir satır bile yazılmamış ve bu konuda ilk bilgi bu yüzyılda Razi tarafından zikredilmiştir. Gerçekten Razi'nin yayınladığı yüzü aşkın tıp kitabından birisi de çiçek hastalığına aittir. Büyük Türk hekimi İbni Sina da bilahare çiçek hakkında pek çok şeyler yazmıştır. Hastalığın pek eskiden beri Çin'de bilindiği hakkında bazı söylentiler varsa da Çinlilerin bu hastalığı ne şekilde tarif ettikleri meçhuldür.

Razi'nin bu eseri Milâdî 1509 senesinde Venedik'te 1528 ve 1548'de Paris'te basılmış ve bu baskılar tekrarlanarak bu tarihlerden iki asır sonra yeniden basılmış pek yakın zamanlara kadar bu haliyle kalmıştır.

Hastalığın izah edilmesi şerefi İslâm ve Türk hekimlerine ait olduğu gibi, aşı da öncelikle Türk memleketinde düşünülmüş ve uygulanmıştır. Çin'de çiçek kabuklarını sağlam olanların burnuna sokarak veya hastanın, cerahatli çamaşırlarını sağlamlara giydirdikleri, Hintlilerin sivilcelerden aldıkları irinleri sağlam insanların kollarında açtıkları yaralara sürerek çiçekleme ameliyatı yaptıkları bilinmekte ise de, bunların zaman ve tarihi hakkında da doğru bilgi yoktur.

Tarihte Hint ve Çin, Avrupalılarca daha fazla ilgi odağı olduğundan Avrupalıların aşıyı onlardan alması gerekirdi. Hâlbuki çiçek aşısının on yedinci yüzyılda İstanbul'daki Fransız elçisiyle, bilhassa İngiliz sefiresi aracılığıyla Türklerden alındığını en inanılır belgelerle kanıtlamak mümkün ve hatta kolaydır.

Türkler aşıyı pek basit bir surette yapıyorlardı. Hafif çiçek çıkarmış olan çocukların kabarmış ve

dolmuş çiçeklerinin içindekileri alıp henüz çiçek çıkarmayan bir çocuğun kolu hafifçe çizilerek sürülmesi aşıyı tamamlıyordu. Bu işlem sağlıklı olan çocuğu hafif bir surette rahatsız ederek sonunda bağışıklık veriyordu. Bu işleme ekseriya her sene tekrar başvuruluyordu. Türkiye'de çiçek aşısının uygulanmasında muhtelif usuller vardı. Bu usullerin en fazla uygulananları şunlardı:

Aşı, kadınlar tarafından yapılıyordu. Gerçekten birçok kadınlar vardı ki işleri yalnız bu aşıyı yapmaktan ibaretti. Aşı için en uygun zaman sonbaharın başlangıcı olup, büyük sıcaklar geçtikten sonra aile reisleri, aileleri içinde çiçek hastalığına tutulmuş kimseleri olup olmadığını birbirlerine sorarlar ve bir kişi bulununca birkaç aile toplanıp bu sanatkâr kadınlardan birisini çağırırlardı. Bu, oldukça önem verilen bir törenle yapılırdı. Genellikle şehri terk etme, kırlara çıkma yolu tercih edilirdi. Aşıcı kadın en mükemmel cinsten iltihabın bir ceviz kabuğu dolusu miktarını yanında getirirdi. Aşı açılacak bir damara sürülürdü. Hangi damarın açılmasının arzu olunduğunu aile reisi belirlerdi. Çünkü açılacak yara ömür boyu bir iz bırakacağından bunun yüzde olması arzu edilmezdi. Buna bilhassa kız çocuklarında asla izin verilmezdi. Aşıcı aldığı cevaba göre iğne ile bir damar açardı. Rumlar genellikle biri alınlarında birer tane kollarında, bir de göğüslerinde olmak üzere haça benzeyen şekilde yaptırmayı inanç haline getirmişlerdi.

Çoğu aileler bu yeri kaybolmayan yaraları kollar bacaklar gibi vücudun kapalı taraflarındaki damarlara açtırıyorlardı. Oluşan iz, buralarda olursa güzelliğe bir zararı olmuyordu. Aşılanan çocuklar sekiz gün içinde iyi oluyorlardı. Nadiren üç gün kadar yatakta yatıyorlar ve çoğunlukla bu müddet zarfında bile oyunlarını, neşelerini unutmuyorlardı. Yüzlerinde yirmi veya otuz kadar sivilce hemen çıkıyordu. Bu sivilceler hafif olduğundan kısa bir zaman sonra sönüyorlar ve yüzleri hiç bir hasta olmamış gibi tazeliğini koruyordu. Hep bu şekilde geniş ölçüde kitlelere çiçek aşısı yapılıyor ve bir taraftan çıkan hastalığın etrafa yayılması ancak bu şekilde önleniyordu. Türkiye'de bu usul hiç bir kimsenin itirazına eleştirisine hedef olmamış ve herkesçe kabullenilmişti.

On yedinci yüzyılda İstanbul'da bulunan Fransız elçisi bu hali alay eder gibi; "Başka yerde banyo yapıldığı gibi burada da eğlence makamında herkes çiçeğe yakalanır"' diyordu. Fransız elçisinin burun kıvırarak yaptığı bu alaya karşılık Türklerin toplum âdetlerini incelemeyi önemli bulan İngiliz elçisi Lord Montegu'nün genç eşi Lady Montegu bu uygulamaya olağanüstü önem vermişti. Lord Montegu Edirne'den Nisan 1717 tarihinde Madam S.C. ye yazdığı uzun bir mektubunu şu şekilde bitirmişti:

"Kimsenin aşıdan öldüğü görülmemiş. Bu uygulamanın iyiliğine ben de o derece inanıyorum ki sevgili yavruma yaptırmaya karar verdim. Vatanımı çok sevdiğim için bu usulün memleketimize girmesini istiyorum. Hekimlerimizin kendi çıkarlarını insanlığın iyiliğine feda edecek ve gelirlerinin önemli bir kısmının kaybolmasına razı olacak derecede çalışacaklarına inansam bunu özellikle onlara yazmaktan çekinmezdim. Fakat aksine onları kızdırmaktan korkarım. Kendileriyle iyi geçinmemek pek tehlikeli olur. İhtimal ki, İngiltere'ye

Resim 1
Lady Montagu ve oğlu
İstanbul'da iken

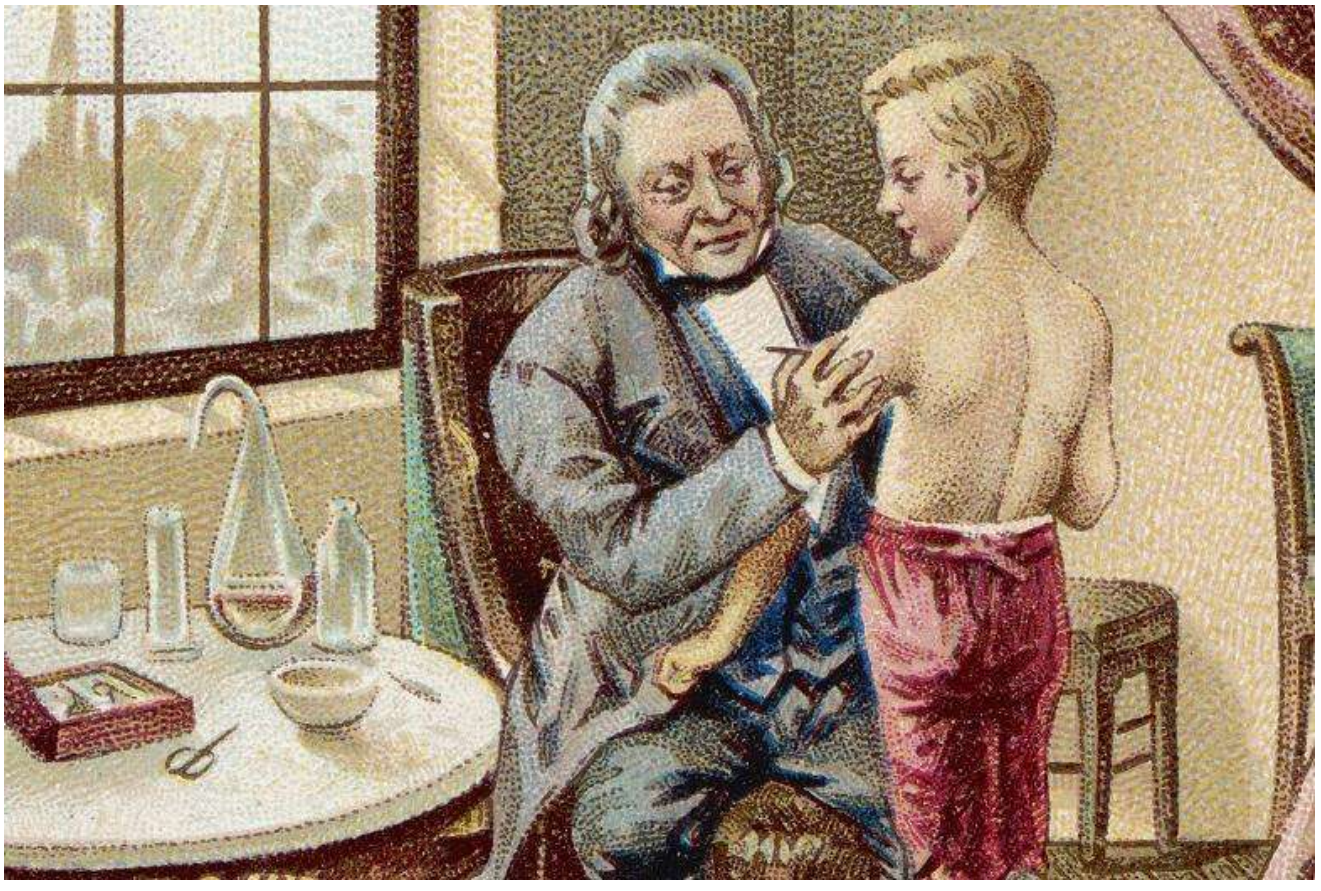

Resim 2
Edward Jenner çiçek aşısı yaparken

döndüğümde onlara bir savaş açmak cüretinde bulunurum."

Madam Montegu'nun bu mektubu hiç bir iddia ile yok edilemeyecek derecede sağlam bir belgedir ve aşının Türkiye'den Avrupa'ya geçmesine bu mektup sebep olmuştur. Madam Montegu'nun mektubu ile İngiltere'de bilinen bu uygulama, orada defalarca yapılan deneyler üzerine kabul olunmuş ve sonuç Avrupa'nın başka memleketlerine oradan yayılmıştır. Fakat doğudan, bilhassa Türkiye'den çıkan bu kıymetli mal papazların aforozlarına uğramaktan kurtulamamıştı. "Allahtan gelen bir hastalığa ilaç yapmak emri ilahiye karşı gelmektir" gibi iddialar halkın aşıya bakışı üzerinde kötü etkilerini göstermede gecikmedi.

Türkiye'de icat olunup Avrupa'ya kadar yayılan ve her tarafta iyi karşılanan çiçek aşısını ilk uygulayanın kim olduğu bilinmiyor. Bununla beraber bazı tarihi söylentiler mevcuttur. Aşının ilk defa Anadolulu Yörükler tarafından uygulandığı söylenir. Yörüklerden birisi bir iş için İstanbul'a geldiği zaman ortalığı müthiş bir çiçek salgınının kapladığını görür ve tanıdıklarına; "Bu zararsız bir hastalıktır der, bizim memleketimizde bu hastalıktan kimse ölmez, biz ineklerin memelerinde mevcut olup oradan çobanlarımızın parmaklarına bulaşan çiçekten

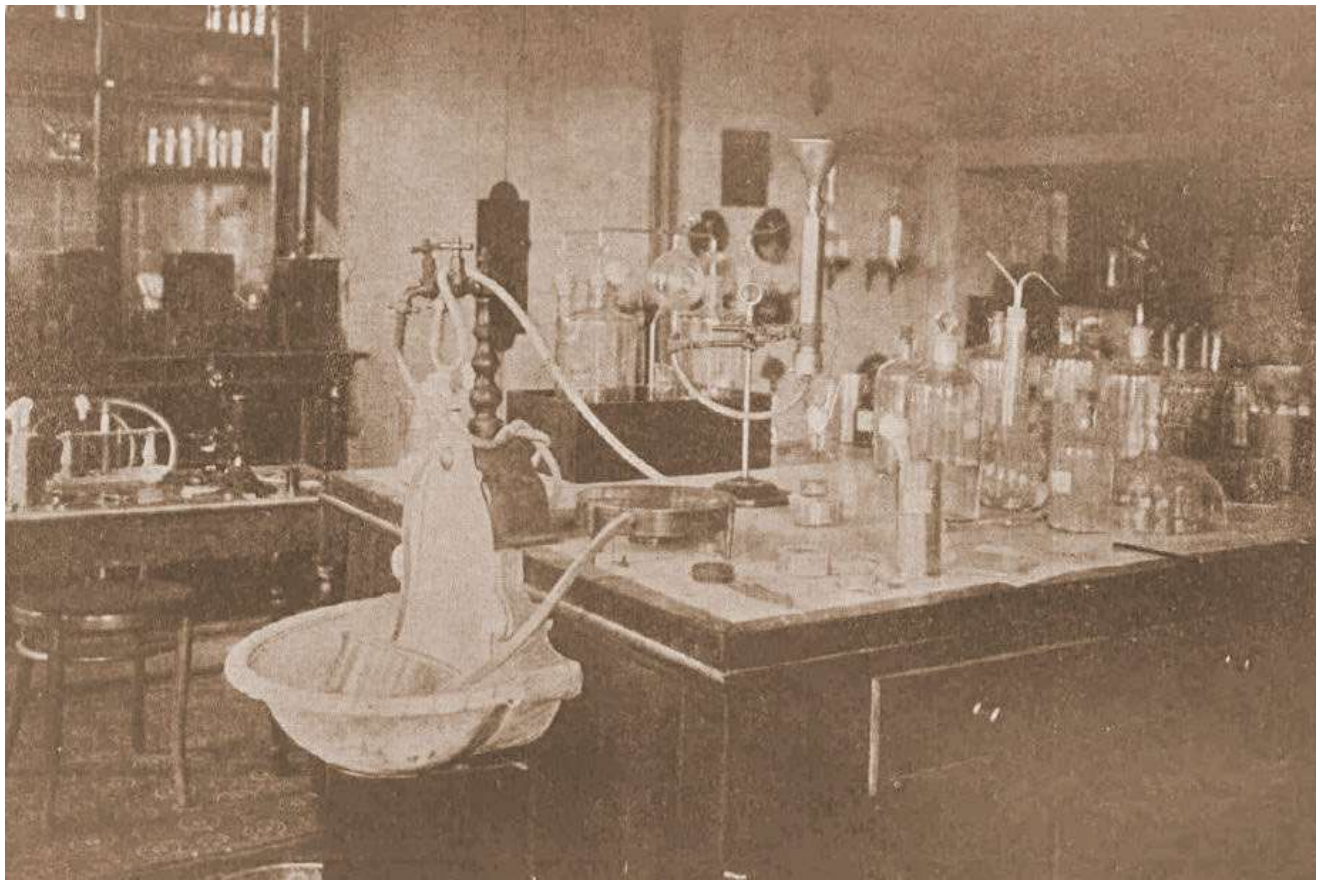

Resim 3
Telkihhane, aşı üretim merkezi. 19. yüzyıl sonları

alıp her sene çocuklarımızı aşılarız, onlar da bir daha böyle bir hastalığa yakalanmazlar". Bu söz ilgi çekmiş, bazı meraklılar denemişler ve faydasını görmüşler. Madam Montegu diğer bir mektubunda bunu bütün detayı ile anlatır. Bir rivayete göre de ilk uygulayanlar Çerkez, Abaza veya Gürcülerdir. Bilindiği üzere bu milletler köle ve cariye ticareti ile meşgul olduklarından ve sattıkları kadınların her türlü lekeden arınmış olması gerektiğinden çiçeği bir düşman olarak görmüşler ve aşıyı bularak uygulamışlardır. Fakat bu rivayet dikkate alınamayacak kadar zayıftır. Çünkü bir yüzyıl öncesine kadar Anadolu'da Yörükler arasında çiçek aşısı uygulaması eski usul üzere bilindiği halde Çerkez, Gürcü veya Abazalarda böyle bir şey yoktur.[1]

Tarihçi Cevdet Paşa'nın: "Aşı konusu tababete dâhil olup da Avrupa'dan Osmanlı memleketlerine girmeden bu hususun mevcut olduğunu bazı ihtiyarlardan öğrendim. Fakat mucidi kim ve ne vakit icat olundu bilemiyoruz" cümlesi de aşının halis muhlis Türk malı olduğunu gösteren belgelerdendir.

18. yüzyılın sonlarına doğru İngiliz hekimlerinden Jenner bu konuda deneylere başlamış ve yirmi yıl süren incelemesini sonrasında 1798 senesinde buluşlarını yayınlamıştır. İngiltere hükümeti, Jenner'e ineklerden elde ettiği aşıyı

1 1846 yılında; Telkih-i Cüderi de denilen çiçek aşısının "vakt-i zuhuru ve bu illetin zaman-ı vukuu ile devlet-i aliyye etfalinin çiçek illetinden halâsı" çaresini Saray Baş Tabibi İsmail Efendi'ye padişahın şifahen sorması üzerine İsmail Efendi'nin hazırladığı müzekkirede aşının tarihçesi hakkında yukarıda Osman Şevki Uludağ'ın kaynak göstermeden aktardığı bilgiler nakledilerek bu konuda yapılması gerekenler sayılmıştır. (İ.MSM, 5/90).

bulduğundan dolayı pek çok hediyeler vermiş ve Jenner'in bu konuda yazdıkları her dile çevrilmiş bu sayede aşı her yerde duyulmuştur. Jenner de bu sayede birçok ilmi kuruluşlar tarafından hediyeler ve nişanlarla ödüllendirilmiştir. Jenner'e büyük ün kazandıran bu aşının en büyük üstünlüğü öncelikle aşının kolaylıkla ve çokça elde edilmesinin mümkün olması, İkincisi de çiçek aşısından yüzde bir ölüm olduğu halde bunda katiyen ölüm olmaması idi.

Aslında Türkiye'de tatbik edilen bu aşıdan Jenner'den önce Amerika haberdar oldu. Amerika'da, Boston şehrinde din, vaaz, ilim, tarih ile uğraşan, hekim olmadığı hâlde hasta tedavi eden, uluslararası bir âlim olarak geçinen Cotton Mather, 1713'de, "Royal Society of London" cemiyetine üye seçilmişti ve bu cemiyetin yayınladığı "Transactions" adlı mecmuayı muntazaman alırdı. Böylece, 1721 yılında, Lady Montagu'nun yaptığı açıklamaları okuyup Türklerin nasıl çiçek hastalığını tedavi ettiklerini öğrendi. O zamanlar çiçek hastalığı Avrupa'da olduğu gibi Amerika'da ve Boston kentinde bütün şiddetiyle hüküm sürüyor, büyük ölümlere sebep oluyordu. Bu afete karşı gelmenin sırrını keşfeden Mather, hekim değildi. Bu yüzden yalnız hareket etmekten kaçındı ve Bostonlu Dr. Zabdiel Boylston ile anlaştı. On üç yaşındaki tek oğlu ile iki zenci çocuğunu aşılayan Dr. Boylston iyi sonuçlar elde edince bu koruyucu tedbiri herkese tatbik etmek istedi. Fakat o da, tıpkı Lady Montagu gibi, büyük tepkilerle karşılaştı. Buna rağmen birkaç yıl sonra aşılama bilhassa Benjamin Franklin'in kuvvetli teşvikiyle Amerika'da revaç gördü ve çiçek aşısının keşfine kadar (1798) çok kullanıldı.[2]

Özetlersek aşı, memleketimizde yapılan bir nevi basit bir işlem gibi iken Avrupa tıbbına girmek suretiyle gelişme göstermiştir. Gariptir ki aşı Türkiye'den Avrupa'ya gittiği vakit nasıl papazların şiddetli itirazlarına uğramışsa ufak bir değişiklik geçirip tekrar Türkiye'ye dönüşünde aynı saldırıya maruz kalmıştır.[3] Nitekim 1846 yılında Saray Baştabibi İsmail Efendi'nin hazırladığı rapor üzerine devletin en üst kuruluşu Meclis-i Vala'da yapılan görüşmeler sonucunda İstanbul'da başlanılan çiçek aşısı uygulamasının diğer vilayetlere de yaygınlaştırılması uygun görülmüştü. Bu konuda padişahın emri yanında Şeyhülislamlıktan alınan; aşının dinen sakıncalı olmadığına dair fetvanın da vilayetlere gönderilmesi kararlaştırılmıştı.[4]

2 Emine M. Atabek, "Hollandalı Hekim H. Boerhaave'nin "Aphorisma"larının Türk Tıp Tarihindeki Yeri", Tıp Tarihi Araştırmaları, (İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim Dalı Ve Tıp Tarihi Bilim Dalı Yayınları, Özel Seri No: 1, 1986), 25-44. **3** Osman Şevki Uludağ, Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991), s. 143-158. **4** Bu konuda bkz. A.MKT, 64/54; A.DVN, 23/10.

Çiçek hastalığına karşı aşı çalışmaları

Çiçek hastalığına karşı İstanbul'daki çocukların aşılanması için Beyazıt'taki gibi Üsküdar ve Eyüp'te de birer aşı noktasının hazırlandığı, Boğaziçi'nde de bu iş için tabipler görevlendirildiği, aşı olmanın dinen bir sakıncası olmadığı hakkında fetva da bulunduğu şeklinde duyurular yapılması.

4 Ağustos 1846

Devletli Efendim Hazretleri,

İstanbul'daki çocuklardan henüz çiçek çıkarmamış ve aşılanmamış olanları aşılamak üzere Beyazıt civarında bulunan aşı noktası gibi Üsküdar ve Eyüp'te birer aşı noktasının açılması ve Boğaziçi'nin sağ ve sol tarafları için de uygun tabiplerin görevlendirilmesi padişahımız tarafından emredilmişti. Üsküdar'da Ahmediye Medresesinde bir yer, Eyüp'te de bir eczane hazırlanmış ve açılmak üzeredir. Boğaziçi'ne de gerekli tabipler tayin olunacaktır. Bu durumun, aşı olmanın dinen hiç bir mahzuru olmadığı da eklenerek ilan olunması Saray Baş Tabibi (İsmail) Efendi tarafından yazıyla bildirilmişti. Gelen yazı Meclis-i Vala'ya[5] havale olunması üzerine bu konuda kaleme alınan mühürlü mazbatada; aşı yapılmasına müsaadeye Şeyhülislamlık tarafından fetva verildiği, İstanbul sakinlerinin ise yararlarını önceden tecrübe etmiş oldukları, Allah uzun ömürler versin, padişahımızın herkes hakkında olan merhamet ve lütuflarından olarak anılan noktaların açılması ve Boğaziçi'nin sağ ve soluna tabip tayini pek isabetli bulunmuş olduğundan bildirildiği gibi uygun şekilde özel kağıtlarla ilan edilip duyurulmasının münasip bulunduğu beyan edilmiştir. Padişahımız tarafından da görülmesi için adı geçen mazbata ve yazı tarafınıza gönderilmiştir. Muvafik bulunur ise gereğinin yapılmasına girişilecektir.

10 Şaban 1262 (4 Ağustos 1846)

Arz olunur ki,

Bu Sadaret tezkiresi ve adı geçen mazbata ve yazıdan padişahımızın bilgisi olmuş, beyan edilen noktaların açılması, Boğaziçi'nin sağ ve soluna tabip tayini münasip görülmüştür. Durumun bildirildiği gibi özel kağıtlarla ilan edilip duyurulması padişahımızın emridir. Adı geçen mazbata ve yazı tekrar tarafınıza iade edilmiştir.

12 Şaban 1262 (6 Ağustos 1846)

İ.MVL, 79/1570

5 1837 senesinde oluşturulan meclis. Tanzimat'tan sonra işlerin çoğalması münasebetiyle "Meclisi- Âli-i Tanzimat" ve "Meclis-i Ahkâm-ı Adliye" birleştirilerek yine "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye" adı altında bir meclise dönüştürülmüştür. 1867 tarihinde bu meclis tekrar "Divan-ı Ahkâm-ı Adliye" ve "Şûra-yı Devlet" olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. (M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*).

1720

Dünyanın ilk denizaltısı

Tersane mimarı İbrahim Efendinin timsahı

Gerçek anlamda denizaltı tasarımları 15. yüzyılda başlamıştır. 1465'te Konrad Kyeser, 1500 yılında Leonardo Da Vinci, 1578 yılında William Bourne, 1603 yılında Cornelius Van Drebbel, 1797 yılında Robert Fulton 1720'da Osmanlı tersane mimarı İbrahim Efendi gibi araştırmacılar denizaltı gemisini geliştirmişlerdir. Ancak nerdeyse 19. yüzyıla kadar denizaltı gemisi deneysel bir araç olarak kalmış, gelişimi oldukça ağır bir yol izlemiştir.[1]

İngiliz Drebbel'in 1620'de İngiliz Kraliyet Donanması için çalışırken ilk denizaltısını inşa ettiği söylenir. Drebbel'in, Kral James'i bu denizaltında Thames'in altında bir test dalışına bile götürdüğü fakat deniz kuvvetlerinden yeterince ilgi görmediği ve yaptığı denizaltının hiçbir zaman savaşta kullanılmadığı belirtilir.

Daha yakın zamanlarda, geminin çağdaş anlatımlarının önemli abartı unsurları içerdiği ve en fazla Thames nehrini akıntının gücüyle aşağıya inebilen bir yarı batık olduğu öne sürülmüştür. Yarı ya da tamamen batık gemiler ve kapalı gemiler o zamanlar hiç bir yenilik değildi ve her seferinde gündem oluşturacak şekilde defalarca gösterilerde kullanılmışlardı.[2]

Osmanlıda Sultan Üçüncü Ahmed (1703-1750) döneminde tersane mimarı İbrahim Efendi'nin, eskiden "Tahtelbahir" denilen "denizaltı"yı icat ettiğine dair gerek Hafız Mehmed Efendi'nin Surnâmesi'nde gerekse Vehbî'nin Surnâmesi'nde o dönemin görgü tanıkları olarak aktardıkları bilgilere rastlanmaktadır. Mimar İbrahim Efendi'nin icadı olan bu denizaltıyı timsaha benzeten Seyyid Vehbi, Surnamesi'nde Sultan III. Ahmed'in çocukları için yapılan sünnet düğününde, Haliç'te padişah, vezirler

1 Evren Mercan, "Osmanlı Bahriyesi'nde İlk Denizaltılar", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, Yıl: 8, S. 15. 2 wikipedia.org/wiki/Cornelis_Drebbel (24 Ocak 2021 tarihinde erişildi).

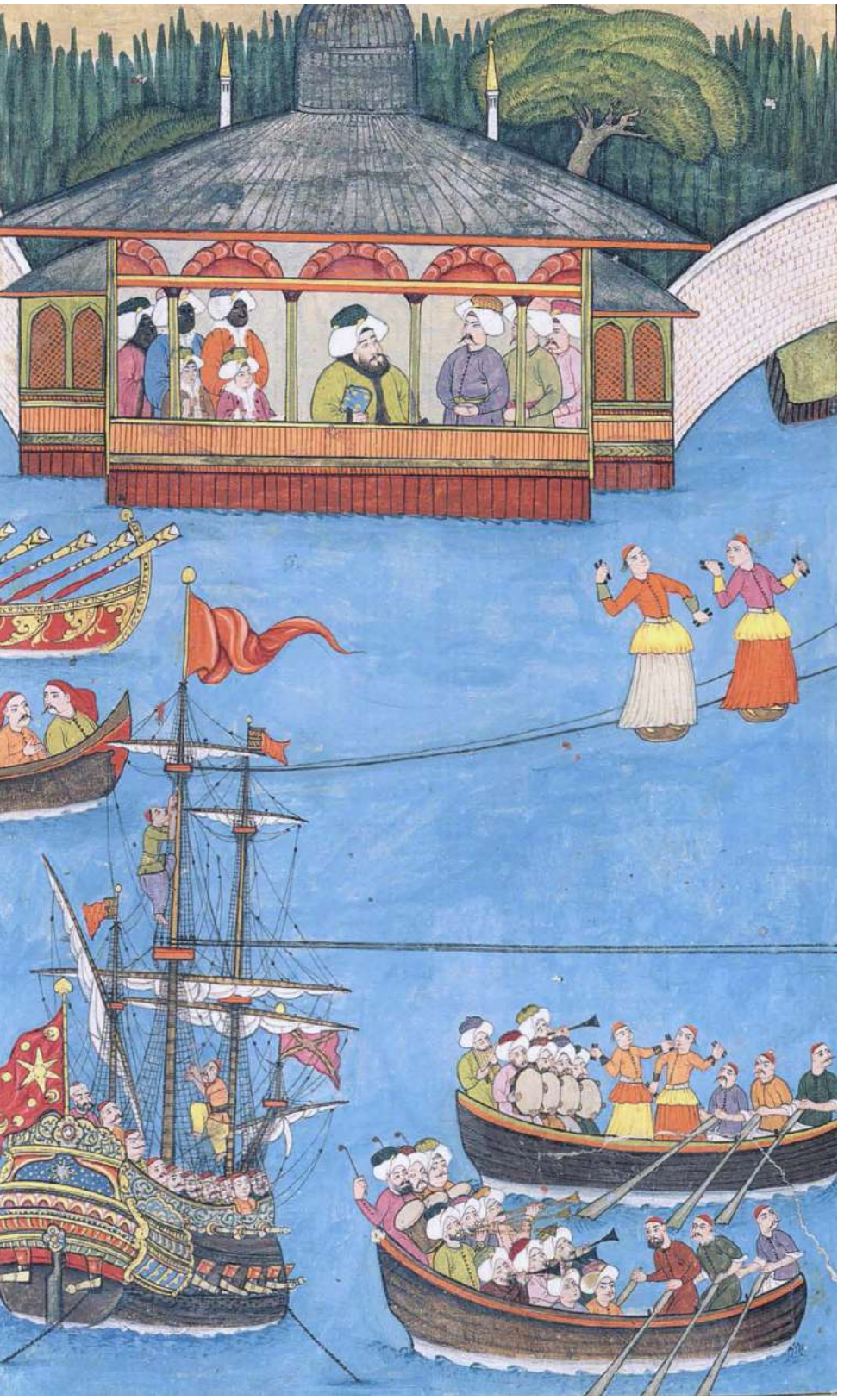

ve şehzadeler Aynalı Kavak'taki sahil sarayında gösterileri seyrederken, timsaha benzeyen denizaltının su üstüne çıkınca yavaş yavaş ilerleyerek padişahın bulunduğu tarafa doğru gidip yarım saat kadar deniz üstünde durduktan sonra bir daha denize dalıp halkı hayretler içinde bırakarak bir saat sonra tekrar su yüzüne çıktığı, başlarında pilav ve zerde tepsileri taşıyan beş kişinin bu timsah şeklindeki denizaltının ağzından çıktıkları anlatılmaktadır.

Bu denizaltının denize dalışının ve deniz altında iken mürettebatın nasıl kamış borularla hava alabildiğine dair teknik bilgileri de açıklayan Seyyid Vehbi'nin "Surnâme-i Hümâyun" isimli o zaman yazılmış eseri Türklerde denizaltıların ilk denemelerinin başarıyla gerçekleştirildiğini de bize göstermektedir. Sultan III. Ahmed'in şehzadelerinin sünnet düğünündeki 1 Ekim 1720 Salı günü olan hadiseleri anlatan *Hafiz Mehmed Efendi Surnamesi'*nde, "tersanelü tarafından mauna cüssesinde icad olunan balığın..." şeklinde tarifte bulunur.[3] Bunun icat olduğundan bahsedilmesi daha önce görülmediğini, mavna büyüklüğünde olduğunun söylenmesi ise pek de öyle küçük bir şey olmadığını göstermektedir. Nitekim Vehbi de denizaltı için "ihtira" (buluş) kelimesini kullanırken büyüklüğünü anlatmak için "üç çifte bir piyade"ye (üç çift kürekle çekilen bir kayık) denk olduğunu söyler.

Selçuklular döneminde ilk denizaltı gemisinin 1150 yılında Akka kuşatmasında Haçlı şövalyelerine karşı kullanıldığı zikredilirse de Osmanlı döneminde mimar İbrahim'in III. Ahmed döneminde yaptığı denizaltının daha gelişmiş

3 Hafız Mehmed Efendi, *1720 Şehzadelerin Sünnet Düğünü*, haz. Seyit Ali Kahraman, (İstanbul: İBB Kültür A.Ş. Yayınları, 2016), s. 228. **4** Arslan Terzioğlu, "Türk-İslam Kültür Çevresinde Uçma Denemeleri, Otomatik Makinalar, Denizaltı ve Roket Teknolojisi", *Türkler Ansiklopedisi*, 11, 260-266.

olduğu ve 1 saat su altında kalabildiği anlaşılıyor. İngiliz Day'ın mimar İbrahim Efendi'den yarım yüzyıl sonra 1774'de yaptığı küçük denizaltıyı denedikten sonra inşa ettiği daha büyük denizaltı ile tekrar su yüzüne çıkmadan öldüğü düşünülürse Osmanlıların bu alanda başarısının küçümsenemeyecek kadar büyük olduğu görülür. Ancak 1776'da Amerikalı David Bushnell geliştirdiği denizaltıyı denemesi başarı ile sonuçlanmıştır.[4]

Surname yazarı Vehbi'nin anlatımıyla 1 Ekim 1720 Sabahı olanlar şu şekildeydi:

"Erkenden Sultan Hazretleri Tersane Bahçesi'nde deniz kıyısına kurulmuş olan süs ve bezek içindeki otağlarına gelip oturduklarında ve Sadrazam da Tersane gözünde dikilmiş olan çadırlarında yer aldıklarında, her tarafta çalgı ve şarkı sesleriyle yer yer ilgi çekici gösterilerle şaşılası şeyler yapılıyor ve orada burada beceri sahipleri yepyeni oyunlar ve eğlenceler sergiliyorlardı.

Denizin yüzü kayıkların çokluğundan görünmez oldu ve birbirine bitişmiş durumdaki kayık ve gemiler ortalığı doldurdu. Bugün görülen garip şeylerden biri eski mimar İbrahim Efendi'nin hayal ve düşünce ağının çengeline takılmış, kendi özel buluşu olan yapma timsah idi ki, üzerindeki basma yemeni örtü aynen balık pullarına benziyor ve bedeninin eni boyu üç çifte bir piyadeye (Üç çift kürekle çekilen bir kayık türüdür.) denk düşüyordu. Arada bir üst çenesini hareket ettirdikçe, ne ve nasıl bir şey olduğunu bilenleri bile "Acaba gerçek bir timsah mı?" diye şüpheye düşürüyordu.

Denizin dibinden baş gösterip ortaya çıktı ve yüzerek ağır ağır Padişah ve Sadrazam'ın bulundukları sahile ulaştı. Yarım saat kadar yüzüp dolandıktan ve seyredenlerin gözlerini hayretten iyice açılmış hale ge-

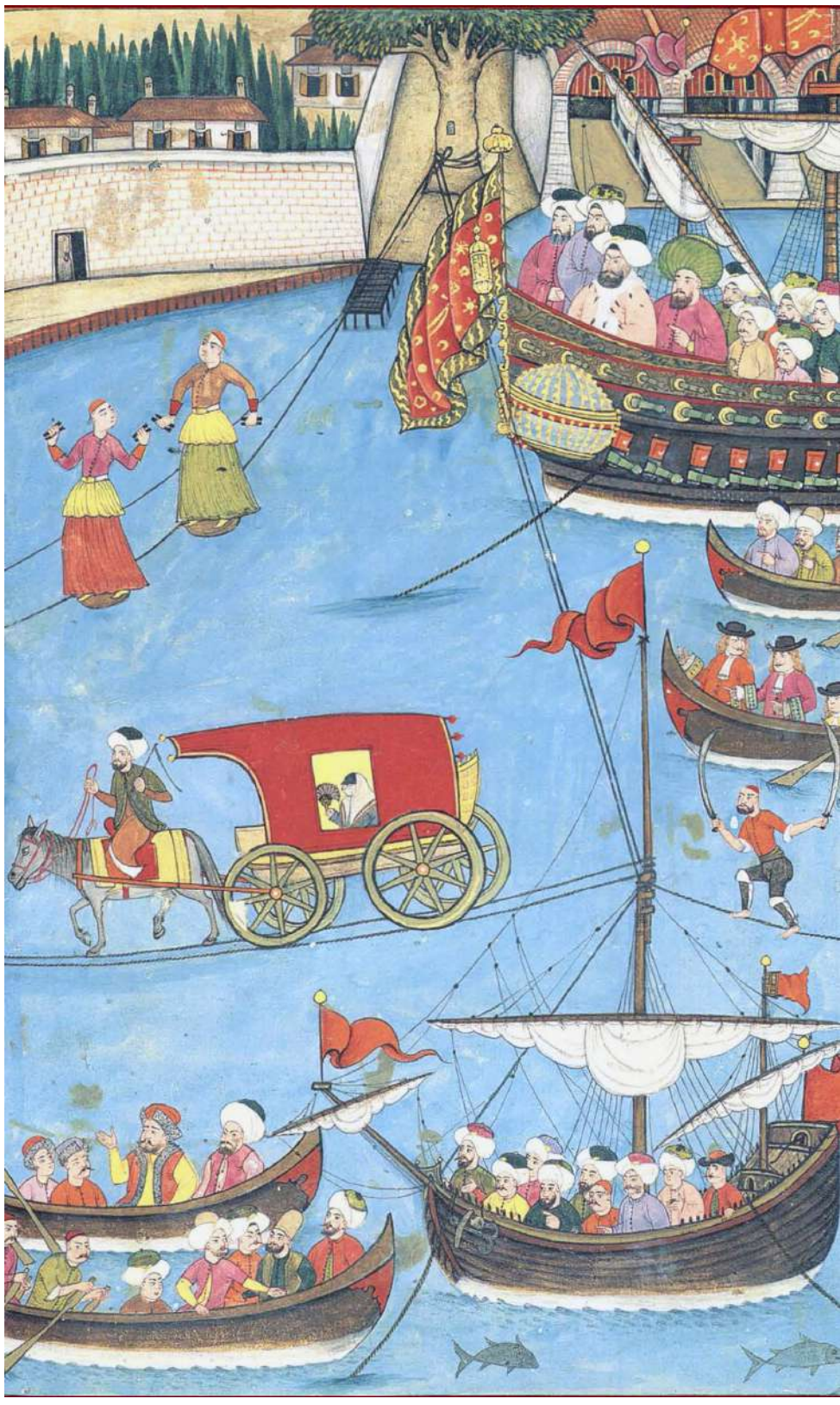

Resim 1
1 Ekim 1720 günü Sultan Üçüncü Ahmet'in şehzadelerinin sünnet düğününde Tersane önünde yapılan gösteriler: Sultan otağ içerisinde gösterileri izliyor. Vehbi'nin Surname'de anlattığı balık şeklindeki denizaltı kitaptaki Levni'nin minyatür çizimlerinde gösterilmemiştir

tirdikten sonra denize daldı ve "balık battı" dedirtecek şekilde birden kayboldu.

Sadrazam, adı geçen mimarın icadını incelenmeye değer bulmadığından, iltifat bakışını rakkaslara çevirmeyi yeğlemeleriyle birlikte, onlar da el ele tutuşup ve ayaklarını birbirine uydurup kıvanç içinde oynamaya başladılar ve öyle oynadılar ki, sanki o tatsız durumu biraz olsun kurtarmak istediler.

Bu durum bir saat kadar sürdükten sonra sözü edilen balık yine Padişah'ın önünde belirip, birden üst çenesini hareket ettirdi ve hayret verici bir mahiyet sergiledi. Deniz kıyısına kayık gibi lenger attı; ağzından garip kılıklı, neşe saçıcı beş kişi ve karnından kızgın ve alev saçan bir ocak göründü. Meğerse örtüsünü, balık şeklinde yaptığı bir kayığın altına kalafatlarla sıkıca gerip tutturmuş, örtünün ortasına destek koymak suretiyle çadır biçimine koymuş ve gerektiğinde suya daldırmak ve gerek duyulduğu vakit deniz yüzüne çıkarmak için bucurgatlarla bağlı caraskal aletleri hazırlamış imiş. İlk göründüğünde gerekli ön hazırlıkları yapmakla uğraşmış, daha sonra da denizin altında hünerlerini hazırlayıp göstereceği vakti gözlemiş imiş.

Üzerini kaplayan örtülere delikleri hava girişi olması için iç tarafı kalafatlı, uçları sudan biraz yukarıda beş on kadar kamış parçasını ustaca yapıştırmışlar, adeta kirpik ile göz kapağına döndürmüşlerdi. İçinde iş görmüş, sanki denizde tencere kaynatıp pilav ve zerde pişirmiş gibi, tabla tabla başlarına ve omuzlarına alıp balığın ağzından birer birer meydana çıktılar, bu işin aslını kavramak için düşünce deryasına dalan seyircilerin akıllarını başlarından aldılar.

Bunlar ustalıklarını sergileyip, hayal deryası dalgıcı olduklarını gösterdiklerinde, eli deryaca açık Sadrazam da elini bahşiş dalgalarıyla dalgalandırdı ve her birini karşılıksız iyiliğe gark ederek kıvrım kıvrım etti.

Bu garip işin, halkı serseme çevirdiği ve aydan balığa dek seyredenlerin aklını başından aldığı sırada, Sultan Tersane Sahilsarayı'na yönelerek yerlerinden ayrıldılar ve düğün alanında işlerin görülmesi için çok değerli Sadrazamlarını vekil bıraktılar".[5]

5 Vehbi, Surname, *Sultan Ahmet'in Düğün Kitabı*, haz. Mertol Tulum (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2008), s.381-383.

1727

Matbaa

Osmanlıya bir türlü gelmek bilmeyen teknoloji

Matbaa ile kitap basımın ilk olarak Almanya'da Mainz şehrinde Johann Gutenberg tarafından 1440 yılında gerçekleştirildiği kabul edilir. 1454-1455 yıllarında Mainz'de madenî harflerle baskı yapan matbaada basılan ilk kitaplara ait örnekler bugüne ulaşmıştır. Avrupa'da 15. yüzyılda ortaya çıkan matbaa, asrın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'ne iltica eden İspanyol Yahudileri tarafından İstanbul'a getirilmiş, bunu Rum ve Ermeniler'in kendi matbaalarını kurmaları takip etmiş, 1727'de de ilk Türk matbaası açılmıştır.

Matbaanın Avrupa'da siyasî ve dinî parçalanmanın bir mücadele silâhı olarak devreye girmesi kısa zamanda önem kazanıp yaygınlaşmasına yol açmıştır. İspanya'dan göç etmiş olan David ve Samuel ben Nahmias kardeşlerin bastığı bir hukuk kitabı İstanbul'da kurulan Yahudi matbaasının ilk ürünüdür (13 Aralık 1493). Bu şehirde 300 yıl içinde on iki basımevi tarafından çoğunlukla din ağırlıklı olmak üzere 400'den fazla eser basılır.

İstanbul'da ilk Ermeni matbaası 1567'de açılmış ve kısa zamanda Yahudi matbuatıyla kıyaslanacak derecede etkin bir yayım hayatı yaşanmıştır. Ermeni matbaacılığı, Arap harfleri dâhil olmak üzere çeşitli hurufat döküm ustalarının yetişmesinde önemli katkı sağlamıştır. İstanbul'da ilk Rum matbaası kiliseler arasındaki mücadelenin bir aracı olarak kurulmuş ve matbaacılık faaliyetine Londra'da başlayan Nicodemus Metaxas tarafından 1627'de açılmıştır.

II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim dönemlerinde zaman zaman, Müslümanların Arap harfleriyle eser basmalarının yasaklanmış olduğu ileri sürülmüş olmakla beraber bunu belgelemek mümkün değildir. Avrupa'da mağribî hurufatıyla basılan Arapça eserler Osmanlı topraklarına erken tarihlerde satılmak üzere getirilmiştir. İbrahim Müteferrika'dan önce Türk

Resim 1
Johannes Gutenberg ve matbaa makinesi

matbaasının işletmeye açılması için yabancıların çeşitli girişimlerde bulunduğuna temas eden kayıtlar mevcut olmakla beraber bunların sıhhatini tam olarak tahkik etmek mümkün değildir.

İlk Türk matbaasının 1727'de açılmasının genelde bir gecikme olarak değerlendirilmiş olmasının, mevcut okuryazar kitlesi ve medrese talebelerinin gerekli kitaplarla yeterince donatılmış olması, matbaanın açılmasından sonra basılan eserlerin ve satış miktarlarının sayısal verileri karşısında geçerli bir dayanağı yoktur. Bu gecikmeye, hayatlarını eser çoğaltmakla kazanan müstensihlerin karşı çıkmasının sebep olduğu iddiası da tahmine dayalı bir yakıştırmadan öteye geçmez. 18. yüzyılda Osmanlı topraklarında 80.000 müstensihin bulunduğu ve bunların 6.000 kadarının İstanbul'da çalıştığına dair verilen bilgiler, eserlerin yeterli sayıda çoğaltılabileceğini göstermesi yanında ekonomik kaygılardan hareketle karşı çıkabilecek önemli bir kitlenin mevcudiyetine de işaret eder. Ulemanın matbaaya karşı çıkarak gecikmenin bir etkeni olduğu iddiasının da kabul edilir bir tarafı yoktur. Basılan eserlerde matbaaya meşruiyet kazandırmak amacıyla şeyhülislâmın fetva vermesi dışında İbrahim Müteferrika'dan sonra matbaanın işletmesini üstlenenlerin kadılıklarda bulunmuş ilmiye mensuplarından oldukları ve kitapların basıma hazırlanması yanında tashihlerinin de ulemadan oluşan heyetler tarafından yerine getirildiği gerçeği göz ardı edilmiş görünmektedir.

İlk zamanlardan beri başarısız ve çirkin hurufatla Avrupa'da Arap harfleriyle basılan eserlerin Şark'ın estetik duygusuna hitap etmediği

ve hat sanatının nefasetine alışmış gözlerde rahatsızlık meydana getirdiği kesindir. Buna alışılması zaman almış, ancak harf dökümcülüğünün gelişmesi de bunda önemli bir tesir icra etmiştir.

Müteferrika Matbaası'na ilk teknik yardımların İstanbul'da faaliyet gösteren gayrimüslim matbaalarından geldiği, Ermeni matbaasından bir baskı tezgâhı alındığı, Yahudilerden harf dökümü için faydalanıldığı ve gerekli bazı malzemelerin Avrupa'dan getirtildiği anlaşılmaktadır.

Bu matbaada toplam 12.500 adet olmak üzere yirmi üç cilt halinde on yedi eserin basılmış olduğu göz önüne alındığında basılan eser sayısının azlığı ve bunun karşısında gayrimüslim matbaalarında daha çok sayıda ve daha fazla eser basılmış olması gerçeği izaha muhtaç bir durumdur. Bunun sebebini, her iki kesim arasındaki okuryazarlık oranında ve matbu eserlere olan taleplerindeki farklılıkta görenler vardır. Fakat burada dikkate alınması gereken başka bir husus dil meselesidir. Osmanlı literatüründe yazılmış kitapların konusu ne olursa olsun genellikle kullanılan dil ile halkın konuştuğu sade Türkçe arasında çok fazla fark vardır. Mevcut yazılı kitapların çok büyük bir kısmı belirli bir seviyenin üzerinde eğitim almış kimselere hitap eden Arapça Farsça yoğunluklu ağdalı bir dil ile yazılmışlardır. Bu dil ise halkın konuştuğu dilden oldukça uzaktır. Dolayısıyla matbaada basılacak kitaplar halka inemeyecek, yine dar bir seçkin çevresinde alınıp okunabilecek şeyler olmaktan ileri gidememişlerdir. Osmanlı toplumunda matbaanın asıl yaygınlık kazanması 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaygınlaşan ve çoğalan gazetelerin, o zamanki edebiyat akımlarının da etkisi ile, kullandıkları dilin halkın da anlayabileceği seviyelere gelmesi ile gerçekleşmiştir.

Resim 2
Gutenberg'in icat ettiği matbaa makinesinin bir örneği

1807'de Nizâm-ı Cedîd'in sona ermesiyle başlayan darbe ve karşı darbeler döneminde matbaa, başta çağdaş teknik eğitimle ilgili pek çok kitabın basıldığı yeni sistemin ayrılmaz bir parçasını teşkil etmiş olarak Nizâm-ı Cedîd'e karşı duyulan tepkinin hedefleri arasına girmiştir. 1797'den itibaren önce Hasköy'de yeni açılan (1795) Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun'un zemin katında faaliyete başlayan ve 1803'te Selimiye Kışlası civarında yapılan müs-

takil binasına yerleşerek faaliyetini sürdüren matbaa reform döneminin önemli göstergelerinden olan Levent Çiftliği, Üsküdar ve Selimiye kışlaları gibi askerî kuruluşlarla aynı akıbete uğramış (17 Kasım 1808), yakılarak tahrip ve yağma edilmiştir. Nisan 1824'te tekrar İstanbul tarafına taşınan matbaa ancak 1826'dan sonra başlayan yeni dönemde etkin bir faaliyet içine girer ve asrın sonlarına doğru vilâyetlerdeki toplam sayısının yüzleri bulduğu ve yalnızca İstanbul'da elli dört büyük matbaanın faaliyet gösterdiği önemli bir gelişme ortaya koyar. Bu dönemde matbaa, Osmanlı Devleti'nde temsil edilen ulusların yalnızca fikrî uyanış ve çağdaş eğitim sahalarında büyük hizmet vermekle kalmaz, aynı zamanda imparatorluğun sonunda cereyan eden siyasî mücadelelerin en etkili silâhı olarak kullanılır.[1]

1 Kemal Beydilli, "Matbaa", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*.

İbrahim Müteferrika'nın, Vankulu Lügatinin örnek olarak basılan birkaç sayfasını sadrazama sunması

İbrahim Müteferrika'nın Sadrazam'a sunduğu arzuhalde; kitap basımı konusunda çıkarılan ferman gereğince gerekli alet ve gereçleri tedarik ederek ilim elde etmek isteyenlere büyük kolaylık sağlayacak olan bu güzel eseri tamamladığı, basmak için nadir bir eser olan Arapça Sıhah-ı Cevherî isimli kitabın Türkçe tercümesi olan Vankulu Lügati'nin seçildiği ve örnek olarak basılan birkaç sayfanın ekte sunulduğu, bu işin vücuda getirilmesinin ödülü olarak bazı isteklerinin bulunduğu, bunların: Kitabın basımı için bir emirname çıkarılması, bu işin faydalı ve güzel olduğuna ve dinen izin verildiğine dair Şeyhülislam Efendi tarafından bir övgü yazısı kaleme alınması, lügat, felsefe, astronomi, tıp, matematik, anatomi, mühendislik ve coğrafya kitaplarının basılmasına Padişah tarafından izin verildiğine dair bir hatt-ı hümayun ihsan buyurulması, tashihte görev almış olan isimleri yazılı kişilerin bundan sonra da tashihin tamamlanması ile görevlendirildiklerine dair bir ferman ile bunların tamamını içine alan güzel bir önsöz yazısı yazılması ve bütün bu yazıların kitabın baş tarafına konulup yayımlanması, basma işinde mahareti bulunan ve bu işte şimdiye kadar çalışmış olan Yona isimli Yahudi'nin istihdam edilmeye devam edilmesi ve kendisine ve çocuklarına vergi muafiyet beratı verilmesi, sekiz seneden beri bu işin üzerinde çalışılıp bütün imkânlar tüketildiğinden ve Yirmisekiz zade Said Ağa da aynı şekilde hem çalışarak hem parasal yönden katkıda bulunup onun da imkânları bittiğinden bu işin tamamlanabilmesi ve basımevinin alet vs. ihtiyaçları ile işçi ücretleri için maddî yardımda bulunulması gerektiği hususlarını dile getirdiği, Sadrazamın da Kethüdasına hitaben yazdığı buyuruldu yazısında bu faydalı işe izin verilmesi için gereken yazıların hemen hazırlanmasını emrettiği / Vankulu Lügati'ni basma işinde istihdam edilen işçilere Matbah-ı Amire'den her gün on beş çift fodla ekmeği verilmesine dair Başmuhasebe tarafından verilen belge.

Ocak 1727

"Kıymetli Kethüdamız Paşa hazretleri

Bu husus alimlere ve öğrencilere faydalı ve kolaylık sağlayan bir iş olduğundan değerli Vezir Kaptan Paşa hazretleri ve değerli Defterdar Efendi ile müzakere ederek, izin verilmesi için gereken yazılarını yazıp düzene koyasın." diye buyuruldu.

Her türlü eksikliklerden uzak olan yüce Allah devletli, yardımsever, merhametli, keremi bol velinimet efendimiz hazretlerinin sıhhatli vücutlarını yanlıştan ve hatadan korusun; bol olan hayrat ve yüce olan eserlerini her geçen gün daha da arttırsın, âmin.

Lütuf, iyilik ve ihsanlarınızla mahçup olan bu kulunuzun arizası şudur ki:

İtibarı çok yüksek olan bu diyarda bunca asırlardan ve devirlerden beri icadı ve meydana getirilmesi hiçbir değerli sadrazamın hayaline gelmeyen kitap basma işi için Zatıaliniz tarafından çıkarılmış olan fermana uyularak gerekli alet ve gereçler tedarik edilip yüce Allah'ın yardımıyla tamama erdirilmiştir. İnşallah çıkarmış olduğunuz fermanınızda yazıldığı üzre ilim elde etme yoluna girenlerin ve kitap edinmeye gücü olmayan öğrencilerin ucuz fiyatla nefis kitaplar elde etmelerini sağlayan güzel bir eser olur. Yüce Allah muvaffak etsin.

Siz devletli efendimin malumlarıdır ki; kitap ve risalelerin çoğaltılması ilimleri elde etmeye bir vesile olmakla beraber böyle büyük bir iş yüce Allah'ın, Osmanlı Devleti'nin ve özellikle siz devletli ve yardımsever efendimin yardımlarına ve bu kulunuzu desteklemenize bağlıdır. Bundan dolayı şimdilik isteklere izin verilmesi ve meşakkatlerin giderilmesi için vesile ettiğimiz kitap, Arapça lügat kitaplarından övgü ve itibara layık, nadir bir eser olan ve ilim erbabının şiddetle ihtiyaç duyduğu Sıhâh-ı Cevherî tercümesi olan Vankulu Kitabı'dır. Diğer lügat kitapları içerisinden seçilen bu kitabın başından birkaç sayfa, tashih ve dizgiden sonra basılıp, incelikleri kavrayan siz devletli efendimin yüksek huzurlarına numune olarak arz olunmuştur. Tarafınızdan görülüp incelendiğinde bunun meydana getirilip tamamlanmasının ödülü ve söze yer bırakmayan bir hüner ve bilginin ortaya konulmasının karşılığı olan şu isteklerimize siz Sadrazam hazretleri tarafından müsaade buyurulması niyaz olunur.

Birinci İstek: *Bu tarzda basılması Zatıaliniz tarafından istenilirse, kısa zamanda meydana gelmesi ve kulunuzun bunun masraflarında zorluk çekmemesi için ilk başta bu kitaptan yalnız beş yüz cilt basılmak üzere tarafınızdan bir emirname ihsan buyurulması ve bunun suretinin aynen kitabın baş tarafına konulması.*

İkinci İstek: *Bu yeni meslek (fen) ve faydalı eser, sanat gerektiren işlerden olup çizme ve yazma sanatında ve nakit paraların yüzüne nakış ve damga (sikke-i hasene) basma işinde olduğu gibi harflerin şekillerinin yapılıp satır satır cetvele konulup kelimelerin dizilip satırlara yerleştirilip mühür gibi kâğıtlar üzerine basılmasına benzeyen bir nevi yazma işidir. Bundan dolayı kitapların tashih edilip çoğaltılması için beğenilen bir yol ve insanlara faydalar sağlayan güzel bir sanat (fen) olması bakımından, insanların buna rağbet ettirilmesi ve bu işin şeriata uygun olması için Şeyhülislam hazretleri tarafından bunun güzel bir iş olduğunu ve iznini belirten övgü dolu bir yazı kaleme alınması ve bunun kitabın baş tarafına konulması.*

Üçüncü İstek: *Bu hayret uyandıran işin bütün İslâm beldelerinde, faydası herkesi kapsayan, kitapları çoğaltan ve ilimlerin tahsilini sağlayan bir iş olduğunu söylemeye gerek yoktur. Böyle bir yeni eser ve faydalı meslek (fen), ortaya çıkmasına vesile olanların isimlerinin kıyamete dek yad edilme*

OSMANLI ARŞİVİ
MAT
1665 56 1
2urk (2shf605)

ve insanların hayır dualarını alma sebebi olduğundan bu kitap da şevketli Padişah efendimiz hazretlerinin hatt-ı hümayunlarıyla süslenmeye layıktır. Bu itibarla, bundan sonra lügat, felsefe, astronomi, tıp, matematik, anatomi, mühendislik ve coğrafya kitaplarının basılmasına Padişah hazretlerinin iznini içeren bir hatt-ı hümayun ihsan buyurulması ve bir başvuru ve itimat noktası olması için kitapların birinci sayfalarına konulması.

Dördüncü İstek: *Bu kitabın zarar, hata, yanlış ve sakatlıktan uzak olması için faziletli, edebiyat ve dil bilen ve bu işe ilgi ve istek duyup kendi rızalarıyla işbu dizilip numune olmak üzere hazırlanan sayfaların tashihine çalışmaları ile katkıda bulunmuş olan üç dört faziletli kişinin ferman çıkarılarak bundan böyle tashihin tamamlanması ile görevlendirilmesi ve söz konusu fermanın da kitabın doğruluğundan emin olunması ve Osmanlı Devleti'ne daima hayır duada bulunulmasına vesile olması için kitabın başına konulması. Bu istekler Osmanlı Devleti'nin şan ve yüceliği ile ilgili olduğundan bunların tamamını içine alan güzel bir önsöz yazısı kaleme alınması ve bütün kitaplara basılıp mevcut bulunması için kitapların başına konulması. (Yandaki not: Bu kitabın tashihine ilgi gösterip katılanlar: Değerli İshak Efendi hazretleri, Sahib Efendi, Esad Efendi ve Kasım Paşa Şeyhi Musa Efendi.)*

Özel İstekler: *Bu aciz kulunuz sekiz seneden beri bu benzersiz ve meydana gelmesi güç işin ortaya çıkmasına varını yoğunu sarf ederek çalışıp gayret gösterdi; Allah'a sonsuz hamd olsun, O'nun muvaffak kılması, siz velinimetimiz efendimizin zamanına tesadüf etmesi ve talihinin yardımı ile bu işin ortaya çıkması kolay oldu. Ancak bundan böyle her bakımdan yardım edilmeye muhtaç ve mecbur olduğum Zatıalinizce*

malum olarak; bu işin bir an evvel meydana çıkması ile birlikte bütün âlemin dualarına mazhar olmanız ve Allah'ın kullarını sevindirmeniz, basımevinin genişletilmesi, tezgâhların sayısının çoğaltılması ve işçilerin ücreti vs. gerekli olan şeyler için, büyük hazırlık gerektiren bu işin tamamlanmasına ve ilk başta basılan kitapların basımının bitmesine kadar siz cömert velinimetimiz efendimizin gönlünden geçen ve münasip gördüğünüz bir şekilde bu değersiz kölenize inayette bulunarak onu muhtaç olmaktan korumanız ve her halükârda siz Sadrazam hazretlerinin el uzatıp yardım etmesine şiddetle ihtiyaç duyduğumdan bu hususta yüksek müsaadelerinizin esirgenmemesi niyaz olunur.

Basımevine gerekli olan alet ve edevat ile sanatının gerekleri konusunda mahir, basma sanatını iyi bilen ve bütün önemli alet ve donanıma sahip olan Yona veled-i ( ) isimli Yahudi hizmette bulunmuş olup bundan böyle de bu büyük işte istihdamı gerekli ve önemli olduğundan, hakkında inayet ve ihsanınızın esirgenmemesi, kendi milleti ve emsali arasında üstün ve övünç sahibi olması için eline evlatlarıyla birlikte [vergiden] muaf olduğuna dair berat ihsan buyurulması temenni ve niyaz olunur.

Yukarıda yazılı olduğu şekilde bu kulunuzu, bu isteklerine izninizi esirgememeye layık görürseniz bu faydalı işe bir an evvel başlanıp tamama erdirilmesi için kararlılık gösterilip yüce Allah'ın yardımıyla ve siz velinimimetimiz efendimizin benzersiz desteğiyle nesih, talik vs. isteğiniz olan hat çeşitleri az zamanda güzellik ve süs bakımından en yüksek dereceye getirilip, nefis kitapların çoğalması ile bütün insanların hayır duasını almaya yardımda bulunmuş olursunuz.

Bu aciz kul, bu benzersiz sanatı (fen) elde etmek

ve bu yolla siz velinimetimiz efendimizin şu saadet dolu devrinde ortaya çıkmaya layık ve faydası herkesi kapsayan bir güzel hizmette bulunmak arzusuyla bu kadar zamandan beri bütün güç ve imkânlarını sarf ederek sonunda hepsini tüketip aciz ve güçsüz kalmış ve yardım istemeye mecbur bir hale düşmüştür. İki seneden beri Yirmi Sekiz Efendi zâde Said Ağa kulunuz da bu zamana gelinceye dek hem çalışarak hem masraf yaparak yardımda bulunmak suretiyle bu güç işin Allah'ın yardımıyla tamamlanmasına ortak olmuş; ancak artık onun da bundan sonra yardıma gücü kalmamıştır. Bu kulunuzun ne devletten ne başka taraftan herhangi bir geliri olmadığından bu güzel eserin tamamlanması mutlaka siz velinimetimiz efendimizin benzersiz desteğine bağlıdır. Bu aciz kulunuzun, içinizden geldiği gibi az bir yardım (hidmet) ihsan etmenize ve diğer yollarla cömertlik gösterip el uzatmanıza muhtaç ve mecbur olduğu siz devletli efendimin malumunuz olduğundan artık emir ve ferman sizin kerem ve ihsan kaleminizindir. Bunun dışında Allah'ın yardımıyla bu kitaplar tamamlanıp en bilgili ve arif olan siz Sadrazam hazretlerinin huzuruna arz olunduğunda, yüce emir ve görüşleriniz doğrultusunda Allah'ın kullarına kolaylık için makul ve ölçülü bir değer takdir olunup fazla veya eksik fiyatla alınıp satılmaması hususunda bir ferman çıkarılırsa Allah'ın kullarına tarafınızdan bir nevi kerem buyurulmuş olur.

* * *

Vankulu Lügati'ni basma yazı ile kitap haline getirme işine girişmiş olan İbrahim Efendi vasıtasıyla Basımevinde çalıştırılan işçilerin günlük yiyecekleri (tayinat) için adı geçen kitap tamamlanıncaya kadar harcî fırın tarafından her gün on beş çift fodla ekmeği verilmesi hususunun Başmuhasebe'ye kaydedilip buna ilişkin belge (suret) verilmesi için sunulan telhis yazısı üzerine çıkan ferman gereğince işbu belge (suret) verildi.

2 Cemaziyelevvel 1140

(Mühür ve imza)

HAT, 1665/56

1789

Lokum

18. yüzyılda Osmanlılardan dünyaya "yendiğinde boğazı incitmeyen" bir ağız tadı hediyesi

Kahve gibi dünyaya Türklerin tanıttığı diğer bir lezzet lokumdur. Kestirilmiş şeker şurubunun, içine yavaş yavaş nişasta katılıp koyu ağda kıvamına gelinceye kadar pişirilmesiyle hazırlanan lokum 18. yüzyılın sonlarına doğru ilk defa bulunup yaygınlık kazanmış bir şekerleme çeşididir. Bulunduğu sırada Arapça bir terim olan "Rahatü'l-hulkum" (boğaz rahatı) şeklinde ifade edilmekteydi. Bu söz Türkçede sonradan bugünkü biçimi olan lokuma dönüşmüştür.

Konunun tarihsel boyutu hakkında genel hatlarıyla şu şekilde aktarılan bir anlatı yaygındır:

"Osmanlı şekerciliğinde önemli bir yeri olan Hacı Bekir 1700'lü yılların son çeyreğinde İstanbul'da ilk dükkânını açtı. Hacı Bekir şekerci dükkânı açtığında İstanbul'da akide ve lokum yapılıyordu. Ancak, bugünkü anlamda şeker ve nişasta henüz yoktu. Hacı Bekir, eskiden beri yapılageldiği gibi, ilk lokumlarında tatlandırıcı olarak bal ve pekmez, nişasta yerine de un kullanmıştı. 18. yüzyılın sonlarında Güney Amerika'dan getirilen şekerkamışlarından Avrupa'da bol miktarda şeker üretilmeye başlandı. Şekerin İstanbul'a da gelmesiyle şekercilikte gerçek şeker kullanılmaya başlandığı görüldü. 1812'de de nişasta keşfedildi. Akabinde Hacı Bekir'in lokum yapımında su bağlayıcı, doku yapıcı madde olarak unun yerine mısır nişastası kullanımını keşfetmesiyle lokum yapımında üstün kalite ve tada ulaşıldı.[1] 19. yüzyılın başlarında İstanbul'da Hacı Bekir'in dükkânından aldığı lokumları İngiltere'ye götüren bir İngiliz turist, bunların, "Turkish delight" adıyla tüm Avrupa'da tanınmasına yol açtı. II. Mahmud döneminde (1808-1839), sarayda da her türlü

1 "Hacıbekir", İstanbul Ansiklopedisi, Tarih Vakfı.

şekerleme yapıldığı halde Hacı Bekir'in şekerlemeleri satın alınmaya başlandı. Hacı Bekir'e sarayın "şekercibaşılık" unvanı verildi. Bu unvan babadan oğula Ali Muhiddin Hacıbekir'e kadar devam etti. Hacı Bekir'in 1851'de İstanbul'a gelen Maltalı ressam Amadeo Preziosi tarafından dükkânında şeker satarken bir resmi yapıldı."[2]

Pekmez, bal ve un karışımından yapılan ve Anadolu'nun değişik bölgelerinde farklı adlarla anılan bir şekerlemenin varlığı Türklerin bu topraklara geldiği tarihlerden beri bilinir. Lokuma benzer bir şekerlemenin Arapça'da yalamak fiilinden türemiş Lu'q adıyla (لعــق) bal veya şeker ile yapıldığı da rivayet edilir. Hatta kökenini Babillilere kadar indirenler de bulunur. Tarihçi Reay Tannahill ise Türk lokumunun bir çeşit İran şekerlemesi olan ahbisa'nın bir varyasyonu olduğunu öne sürer.[3]

Bununla birlikte Osmanlı toplumunda lokumu popülerleştiren ve sonrasında bir Türk markası olarak Avrupa'ya ve dünyaya tanıtan kişinin Hacı Bekir olduğu konusunda fikir birliği vardır.

Yukarıdaki anlatıda özetlendiği şekilde; Osmanlıların şekerle 18. yüzyılın sonlarında tanıştığı gibi bir iddia doğru değildir. Şeker Osmanlılarda eskiden beri bilinen ve üretilen hatta ihraç edilen bir madde idi. Şeker kamışından şeker yapımına ilk kez milattan önce 4. yüzyılda Hindistan'da başlandığı belirtilmektedir. Bu teknik oradan Mısır'a ve 11. yüzyılla birlikte Kıbrıs'a ulaşmıştır. Daha sonra önce kıta Avrupa'sına buradan da Kanarya Adaları yolunu izleyerek Amerika kıtasına ulaşmıştır. 16. yüzyılda şeker artık uluslararası ticarete konu olan bir meta haline gelmiş, Hindistan'dan Kıbrıs'a, Portekiz'den Brezilya'ya eski ve yeni dünyalarda şeker kamışından elde edilen şekerler üretilir ve tüketilir olmuştur.

Dünyada giderek yayılan şekerin Osmanlılarca da erken tarihlerden itibaren tüketildiği anlaşılmaktadır. Aşıkpaşaoğlu'nun, tarihinde Sultan I. Murad'ın oğlu Bayezid'i Germiyan Beyi'nin kızı ile evlendirdiği düğün esnasında (1382), "şekerlerin ortaya döküldüğünü" anlatır. Yine aynı yazar kendisinin de olduğu bir sırada Fatih Sultan Mehmed'in oğulları için düzenlediği sünnet düğününde bolca şeker tükettiklerini belirtmektedir. Başlarda şeker Mısır ve Kıbrıs'tan ithal edilmekte iken 16. yüzyılda buraların Osmanlı topraklarına katılmasıyla artık ülke içinde üretilir olmuştu. Osmanlılar Avrupa'dan da şeker ithal etmekteydi. 18. yüzyılda Amerika ve Avrupa'dan ithal edilen gıdalar arasında şeker önemli bir kalem haline gelmişti.

Osmanlı iktisadi hayatının her alanında olduğu gibi şeker üretimi ve satışında da esnaf grubu kendi arasında örgütlenmişti. Şekerci hirfeti de denilen bu grup başkent başta olmak üzere üretim ve fiyat ayarlanmasında söz sahibi idiler. Esnafa karşı özel bir ilgisi olduğu bilinen Evliya Çelebi'ye göre kendi çağında (on yedinci asrın ortalarında) başkentte 70 adet şekerci dükkânında 100 kişiden oluşan bir esnaf kitlesi çalışmaktaydı. Bunlardan başka özellikle Galata'da Sakızlı Rumlar ve Frenklerden şeker üre-

Resim 1
Preziosi'nin çizimiyle Hacı Bekir

2 "Lokumculuk", İstanbul Ansiklopedisi, Tarih Vakfı. **3** wikiwand.com/fr/Loukoum (14 Mart 2021 tarihinde erişildi).

ten ve satan kimseler vardı. Taşra kentlerinde de şeker veya şekerden yapılmış ürünleri satan esnaf bulunmaktaydı.[4]

18. yüzyılın sonlarında şeker üretimi tamamen makineleşmeye başladı. İlk olarak 1768 yılında Jamaika'da bir şeker fabrikasında buhar makinesi kullanıldı. Fransa ile İngiltere arasında 1793-1815 tarihleri arasında yapılan Napolyon Savaşlarına kadar Avrupa ana şeker kaynağı olarak kamış şekerini kullanmaya devam etti. Savaş nedeniyle Avrupa kıtasına şeker girişi durdu. Bu tarihlerden itibaren kamış şekerinin yerini alması amacıyla Avrupa'da şeker pancarı tarımı çok hızlı bir şekilde yayılmaya başladı.[5] Bu nedenlerle 19. yüzyılın ortalarından itibaren şeker üretiminde dünya genelinde artış görülmüş bu durum da fiyatların düşmesine yol açmıştı. Önceki yüzyıllarda halkın tüketimine uzak kalan şeker sadece saray ve ileri gelenler ile varlıklıların tükettiği bir madde olmaktan çıkıp halkın da ulaşabileceği fiyat ve bollukta bulunmaya başlamıştı.

Diğer taraftan lokumun diğer hammaddesi nişasta da 1812 yılında bulunmuş değildir. Buğdaydan yapılan nişasta çok eski tarihlerden beri bilinmekte ve kullanılmaktaydı. Osmanlıların da daha erken tarihlerden bu yana nişastayı kullandıkları bilinmektedir. 1840 yılında mısır nişastasının da keşfedilmesi ile dünyada nişasta sanayiinde önemli gelişmeler kaydedilmiştir.

1812 yılında bulunan nişasta değil nişastadan ilk defa elde edilen glikoz idi. Alman asıllı Rus Kimyager Kirchhoff (1764-1833), içine çok az sülfürik asit eklenmiş olan suyun içinde nişasta süspansiyonunu (sıvı içinde çözünmeden duran madde) kaynatmıştı. Sülfürik asitle bozulan nişasta yerine suyun içinde serbest olarak çözünebilen ve tatlı olan bir madde ortaya çıkmıştı. Bu, bir tür şekerdi ve ona Yunanca "tatlı" anlamındaki sözcükten glikoz adı verildi.[6]

Şeker ve nişastanın yukarıda aktarılan tarihçesine kısa bir bakış her ikisinin de 1800'lü yılların başında bulunmasının lokumun keşfedilmesine yol açmış olabileceği şeklindeki iddiaların doğru olamayacağını göstermektedir. Şeker ve nişastanın her ikisi de Osmanlıların kuruluşundan bu yana temin edilebilir düzeyde vardılar ve kullanılmaktaydılar. Fakat Osmanlı kaynaklarında baştan beri şeker ve nişastaya çeşitli şekillerde rastlanılsa da 1790'lı yıllara kadar lokum (ya da rahatu'l-hulkum) şeklinde ifade edilen bir şekerlemeye rastlanmaz.

1795 tarihli bir belge bu konuda bize önemli ipuçları vermektedir. Rahatu'l-hulkum tabirine rastladığımız bu en erken tarihli belge sarayın Hassa Helvacıbaşısı Ali'nin padişaha yaptığı bir başvuru dilekçesidir. Saray Helvacıbaşısı Ali arzuhalinde:

"Ben hassa helvacıbaşısıyım. Saray'da Helvahanede padişahımızın kendisi için şekerden yapılan rahatü'l-hulkum (=lokum) diye bilinen şekerlemenin yapımı padişah için sadece helvahane-i hassa'ya mahsus olup dışarıda akideci ve şerbetçi esnafının yapmaması eskiden beri nizamname ile belirlenmişti.

Padişahın kendisine has olan lokum ve diğer şerbetleri her ne kadar saray dışındaki şekerci esnafının yapmaları yasaklanmış ise de uzunca bir zamandır akideci

Resim 2
1582'de Padişah III. Murad'ın oğlu Şehzade Mehmet'in sünnet düğünü nedeniyle düzenlenmiş 52 gün süren şenlikleri anlatan Surnâme-i Hümâyûn'da helvacıların geçisi, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi H.1344

4 Zafer Karademir, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Şeker Üretim ve Tüketimi", *OTAM*, 37/Bahar (2015): 181-218.
5 "Şekerin ve Şeker Sanayinin Tarihçesi", https://www.zmo.org.tr/ (17 Mart 2021 tarihinde erişildi). 6 Isaac Asimov, *Bilim ve Buluşlar Tarihi*, (Ankara: 2006), s. 264.

ve şerbetçi esnafı nizamname şartlarına aykırı olarak lokum şekerlemesini imal etmeye kalkıştıklarından Helvahane-i Hassa-i Hümayun'un düzeninin bozulmasına yol açtıkları bilgilerinize arz olunur.

Yüce merhametinize sığınarak rica ederiz ki anılan lokum şekerlemesi eski düzeni üzere padişahımız hazretleri için sadece helvahane-i hassa'da yapılsın. Adı geçen esnaf kısmı bu lokumu dükkânlarında ve ya gizli gizli hanelerinde imal etmekten vaz geçirilsin, engellensin. Hala uymayanları olur ise gerekli cezalarının verilmesi için tehdit ve tekit içerikli yeni bir ferman çıkarılsın" demekteydi.[7]

Belgeden rahatu'l-hulkum denilen şekerlemenin eskiden beri sadece padişah için sadece saray helvahanesinde yapılageldiğini, dışarıda akideci ve şerbetçi esnafının bunu imal etmesinin yasak olduğunu anlıyoruz. Bir müddetten beri bu yasağın kaldırılması lokumun dışarıda esnaf tarafından da imal edilmesine yol açmış bu da helvahane vakfının gelirlerine sekte vurmuştu. Eğer esnaf lokum satmak istiyorsa helvahanede imal edilen lokumları alıp satmak zorundaydı. Fakat, padişah Helvacıbaşı Ali'ye: *"Alışverişin tekelleşmesine hiç bir şekilde rızam yoktur. Ferman ile yasak iken bile bu sıralar olmadık yolsuzluklar oluyor, bunlara dikkat olunup cevap verile. Böyle şeyler ile fakirler ve halk sıkıştırılmaktan kaçınılsın"* şeklinde cevap vererek bir daha eski tekel

7 BOA.C.İKTS, 9/431.

zamanlarına dönülemeyeceğini kesin bir ifade ile belirtmişti. Artık lokumu isteyen herkes ama öngörülen kalitede üretip satabilecekti. Başka bir belgeden üretim tekelinin hicri 1203 (1788-89) tarihli bir fermanla kaldırıldığını çıkarabiliyoruz.[8]

Yine belgenin içeriğinden lokumun ilk defa saray helvahanesinde 1789 yılından biraz önceki bir tarihte keşfedildiğini söyleyebiliriz. İlk defa keşfedilen ve çok beğenilen bu yumuşak şekerlemeye rahatu'l-hulkum denilmesi de saray kaynaklı olduğunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Bu Arapça bir tabir olduğundan halkın konuşma dilinde yeni keşfedilen bir şekerlemeye daha çok halk dilinden sade bir Türkçe isim verilmesi beklenir. Hâlbuki böyle Arapça bir tabir ile anılması onun Arapça ve Farsça eğitime aşina saray kaynaklı bir isim olduğuna delalet etmektedir. Diğer taraftan üretiminin sadece Helvahane-i Hassa'ya özel kılınması, dışarıda esnafın lokum imal etmesinin yasaklanması da lokumu icat edenlerin saray helvahanesinde olduklarına başka bir işaret olarak kabul edilmelidir. Eğer ilk defa dışarıdaki esnaf lokumu bulmuş olsaydı, imal etmesinin yasaklanarak sadece saray helvahanesinde üretilebileceği gibi bir nizam konulması anlamsız olurdu.

1800'lerin ortalarına doğru tüm dünyada şeker ve nişasta üretiminde makineleşme ve şeker pancarından da şeker yapımına geçilmesi nedeniyle görülen üretim artışı her iki maddenin Osmanlı ülkesinde de bollaşmasına yol açmıştı. Üretimde tekelin kaldırılması esnafa bu konuda büyük bir rahatlık sağlamış olmalıdır. Üstüne Sultan II. Mahmud'un (1808-1839) artık Topkapı Sarayı'nda değil de Beşiktaş sahilsarayında oturmaya başlaması ile birlikte artık Topkapı Sarayı önemini yitirmeye başlayacaktır. Eskiden Topkapı Sarayının helvahanesinde yapılan şekerlemeler 1850'li yıllardan itibaren yeniden yapılan Dolmabahçe sarayına taşınan padişahlara artık dışarıdaki esnaftan alınacaktır. Topkapı Sarayı, içerisindeki bütün tarihi birimleriyle, ortadan kalkarken dışarıda ün yapmış bir kısım esnafa artık şekercibaşı unvanları verilir olacaktı.

Topkapı Sarayı içinde bulunan Helvahane-i Hassa'da çeşitli şerbetler, reçeller, helvalar, macunlar, turşular, ilâçlar, esanslar ve kokulu sabunlar yapılırdı. Helvahanede menekşe, gül, nilüfer, karabaş, demirhindi gibi çiçeklerin yanında dut, unnâb, ayva, dinarî ve vişne gibi meyvelerin de şerbetleri yapılmaktaydı. Helvahanenin içinde bir bölüm oluşturan reçelhanede yapılan reçeller ise çok çeşitliydi. Helvahanenin önemli bir fonksiyonu da çeşitli hastalıklar için ilâç yapılmasıydı. Buralarda ilâç özelliği de olan macunlar yapılır, bunlar saray personeline ve ihtiyacı olanlara dağıtılırdı. 16. yüzyılın ikinci yarısı başlarında on sekiz helvacının görev yaptığı birimde yüzyıl sonlarında on helvacı ve kırk dokuz-elli yardımcı çalışmaktaydı. Helvahane çalışanlarının sayısı 17. yüzyılın ilk yarısında seksen beş ile doksan arasında değişmiştir.[9]

İngiliz bir gezgin sayesinde Avrupa'ya açılan lokumun, İngiltere'ye ilk olarak 1860'lı yıllarda geldiği belirtilir. Avrupa'da çok çabuk yayılan ve beğenilen lokum, birçok tanınmış kişinin

8 BOA.HAT, 1335/52080. **9** Arif Bilgin, "Matbah-ı Amire", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*.

özel merak ve hayranlık duyduğu bir şekerleme olmuştu. Napolyon, C.S Lewis, Picasso ve Charles Dickens bu isimlerden bazılarıdır. C.S Lewis kitaplarında lokumdan bahsetmişti. Kitapları okuyan İngilizlerin lokum merakı ve talebi oldukça artmıştı. Dickens kitaplarından birinde başkahramanı lokum dükkânına göndermiş, Picasso ise lokumu, çalışmaya başlamadan önce alınması gereken bir enerji deposu, yoğunlaşma aracı olarak kullanmıştı. Napolyon'un tadını çok beğendiği lokumdan sarayına kilolarca aldırdığı söylenir.[10]

Hacı Bekirzâde Mehmet Muhiddin Efendi, 1873 yılında Avusturya-Macaristan imparatoru I. Franz Joseph himayesinde Viyana'da düzenlenen fuarda Osmanlı şekerlemelerini tanıtmakla görevlendirilmişti. Fuarda tüm batılı ülke katılımcılarının birer marka kullandığını gözlemleyen Mehmet Muhiddin Efendi yurda dönüşünde, kazandığı gümüş madalya ile Osmanlının ve firmasının ilk markasını oluşturmuştu.

Daha sonra 1888 yılında Alman imparatoriçesi ve Prusya kraliçesi Augusta himayesinde düzenlenen Köln fuarına katılan Mehmet Muhiddin Efendi, 2. gümüş madalyasını kazandı. 1893 yılında Amerika Kıtası keşfinin 400. yıldönümü münasebetiyle Chicago kentinde düzenlenen fuara katılıp, orada ilk lokum üretim ve satışını gerçekleştirerek lokumun Amerika Kıtası'na tanıtımını sağlayan Mehmet Muhiddin Efendi, sonrasında 1897 Brüksel fuarına da katılarak, başarılarına altın madalyalar ekledi.

Mehmet Muhiddin Efendi'nin vefatı sonrasında oğlu Ali Muhiddin işleri yürüttü. 1906 Fransa - Paris - Nice fuarlarında altın madalyalar kazanıldı, Osmanlı Şekercibaşılık ünvanı Ali Muhiddin Bey'e de verildi.

Torun Ali Muhiddin Hacı Bekir dönemiyle beraber Hacı Bekir Müessesesi uluslararası girişimlere imza atarak bir dünya markası halini aldı. Osmanlı'nın son yıllarına gelinirken 1911'de Ali Muhiddin Bey'e Mısır Sarayı tarafından da Şekercibaşılık unvanı layık görüldü. Mısır'ın büyük iki kenti Kahire ve İskenderiye'de, gönderilen usta ve personel ile Hacı Bekir şubeleri kuruldu.[11]

Resim 3
Helvahane-i Hassa helvacısı (Fenerci albümü)

10 https://www.servetsekerleme.com/blog/icerik/osmanli-mutfaginda-lokum-kulturu (11 Mart 2021 tarihinde erişildi). **11** https://www.hacibekir.com/Kurumsal/4257/tarihcemiz (14 Mart 2021 tarihinde erişildi).

OSMANLI ARŞİVİ
C.IKTS
9 | 631 | 3

Sadece saray helvahanesinde yapılagelen lokumun imalinin serbest bırakılması

Saray Hassa Helvacıbaşısı Ali'nin eskiden beri sadece saray helvahanesinde yapılması nizamname ile şarta bağlanmış olan lokumun bir müddetten beri saray dışarısındaki şekerci ve akideci esnaf tarafından da yapılmaya başlandığından şikayetle eski yasağın tekrar hatırlatıldığı bir ferman çıkarılması isteğinin alışverişte tekelleşmeyi kaldıran ferman içeriğine aykırı olduğu gerekçesiyle reddedilmesi.

23 Mart 1795

Sultanım Hazretleri Sağ Olsun

Arzuhalim şudur: Ben hassa helvacıbaşısıyım. Saray'da Helvahanede padişahımızın kendisi için şekerden yapılan rahatü'l-hulkum (=lokum) diye bilinen şekerlemenin yapımı padişah için sadece helvahane-i hassa'ya mahsus olup dışarıda akideci ve şerbetçi esnafının yapmaması eskiden beri nizamname ile belirlenmişti.

Padişahın kendisine has olan lokum ve diğer şerbetleri her ne kadar saray dışındaki şekerci esnafının yapmaları yasaklanmış ise de uzunca bir zamandır akideci ve şerbetçi esnafı nizamname şartlarına aykırı olarak lokum şekerlemesini imal etmeye kalkıştıklarından halvahane-i hassa-i hümayun'un düzeninin bozulmasına yol açtıkları bilgilerinize arz olunur.

Yüce merhametinize sığınarak rica ederiz ki anılan lokum şekerlemesi eski düzeni üzere padişahımız hazretleri için sadece helvahane-i hassa'da yapılsın. Adı geçen esnaf kısmı bu lokumu dükkanlarında ve ya gizli gizli hanelerinde imal etmekten vaz geçirilsin, engellensin. Hala uymayanları olur ise gerekli cezalarının verilmesi için tehdit ve tekit içerikli yeni bir ferman çıkarılsın.

Bu konuda emir devletli sultanım hazretlerinindir.

Kulunuz
Hassa Helvacıbaşı
Ali

Bu arzuhalde yazılı istek, alışverişin tekelleşmesinin yasaklanmasını içeren fermana aykırı olduğundan durum padişahımız hazretlerine arz edilmiştir. "Alışverişin tekelleşmesine hiç bir şekilde rızam yoktur. Ferman ile yasak iken bile bu sıralar olmadık yolsuzluklar oluyor, bunlara dikkat olunup cevap verile. Böyle şeyler ile fakirler ve halk sıkıştırılmaktan kaçınılsın" diye ferman çıktığından daha önceden verilen emrin kaydının üzerine şerh düşülüp, Divan-ı Hümayun Dairesine de ayrıca kayıt olunup Baş Muhasebe'ye ilmihaberi verilmesi buyruldu.

23 Mart 1795

C.İKTS, 9/431

1808

Sened-i ittifak

Osmanlılarda padişahın yetkilerine sınır getirme hususunda ilk girişim

Osmanlı Devleti'nde 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devletle halk arasında irtibatı sağlayan ve âyan, eşraf gibi adlarla anılan mahallî otoriteler, zamanla devletin içine düştüğü sıkıntılardan faydalanıp bulundukları bölgede güçlerini ve nüfuzlarını merkezî otorite aleyhine genişletmiş, 18. yüzyılda Anadolu ve Rumeli'de güçlü aileler ve hanedanlar ortaya çıkmıştır. Taşrada otoritesini tesis edemeyen devlet bu güçlerin varlığını kabul etmek zorunda kalmış, âyanların kendi aralarında ve devletle olan mücadeleleri sosyal yapıyı ve dengeleri iyice bozmuştur.

Ülkede düzenin sağlanabilmesi için hükümetle âyanların görüşmesi gerektiği kanaatine varan Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa onları İstanbul'a davet etti. Müzakereler neticesinde âyanın bir kısmıyla merkez bürokratları arasında Sened-i İttifak diye isimlendirilen ve Osmanlı tarihinde benzeri görülmeyen bir metin kaleme alındı (7 Ekim 1808). Bürokrasinin ileri gelenleriyle Çapanoğlu Süleyman Bey, Sirozlu İsmâil Bey, Karaosmanoğlu Ömer Ağa ve Çirmen mutasarrıfı Mustafa Bey'in imzaladığı Sened-i İttifak onay için padişaha sunuldu. Senedin maddelerini ağır bulan II. Mahmud konuyu müzakere etti ve başçuhadarı Eğriburun Ömer Ağa'nın senedin onaylanıp daha sonra ortadan kaldırılması yönündeki tavsiyesine uyarak bir hatt-ı hümâyunla onu tasdik etti. Âyanlar senedin imzalanmasından sonra şehirden ayrıldılar.

Toplantıya katılanların ağzıyla kaleme alınan Sened-i İttifak bir giriş, yedi madde (şart) ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Girişte devletin güçlü olduğu devirlerde birlik ve beraberliğin bulunduğu, bir süreden beri düzenin bozulduğu, merkez bürokrasisi ile taşradaki âyan arasında mücadelenin eksik olmadığı, bunun içte ve dışta devletin nüfuzunu yok ettiği belirtilerek din

ve devletin ihyası için çaba sarf etmek üzere bir araya gelindiğine dikkat çekilir. Birinci madde, padişahın zatının ve saltanatının devletin esası olduğuna ve bunun senedi imzalayanların taahhüt ve güvencesi altında bulunduğuna dairdir.[1]

Sened-i İttifak, Alemdar Mustafa Paşa'nın Sened'in imzalanmasından sadece beş hafta sonra öldürülmesi üzerine değerini yitirmiştir. Aralarında bir dayanışma bulunmayan ayanlar Alemdar'ın ölümünden sonra kolayca çözülmüşler ve merkezî hükümet ayanların üzerine giderek onları etkisiz kılmayı başarabilmiştir. Bunun yanında, Sened-i İttifak'da yer alan hükümlerin uygulanmasını ve verilen sözlerin tutulup tutulmadığını denetleyecek bir mekanizmanın da doğal olarak öngörülmemiş olması, Sened'i daha en baştan "ölü doğmuş bir belge" haline getirmiştir.

Sened-i İttifak Türk Hukuk Tarihi'nde padişahların yetkilerini sınırlamak üzere uygulanan ve çoğu zaman da etkisiz kalan yöntemler bir yana, bu sınırlamayı bir metin içinde ve karşılıklı taahhütlerle güvence altına alan İlk hukuk belgesi niteliğini taşımaktadır. II. Mahmud, kendisini tahta taşıyan olağanüstü siyasî gelişme ve çalkantılar sonucunda ayanlarla anlaşma yapmak zorunda kalmıştır. Sonuçta, çok kısa süre yürürlükte kalmış ve asla hayatiyet kazanamamış bir belge olarak Sened-i İttifak Padişah tarafından kaldırılmış ve hukuk tarihimizdeki yerini almıştır. Ancak Sened-i İttifak padişahın mutlak yetkilerine sınır getirme çabalarını içermesi sebebiyle "Hukuk Devleti"ne giden yolda atılmış önemli bir adım olarak görülür.[2]

1 Ali Akyıldız, "Sened-i İttifak", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*. **2** Aybars Pamir, "Osmanlı Egemenlik Anlayışında Sened-i İttifak'ın Yeri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* 2004, Cilt 53, Sayı 2, .s. 61-82.

Resim 1
Ignatius Mouradgea d'Ohsson.
Bir paşa konağı

Osmanlı Devletinin yıkılma tehlikesinden kurtarılması için idareciler ile taşradaki memleketlerin hanedanları arasında yapılan ittifak antlaşması (Sened-i ittifak)

Osmanlı Devlet düzeninin bozulması ve idareciler ile taşradaki memleket hanedanları arasında çeşitli sebeplerden dolayı ortaya çıkan anlaşmazlıklar yüzünden devletin yüz yüze kaldığı yıkılma tehlikesinin bertaraf edilmesi amacıyla devlet idarecileri ile taşradaki memleketlerin hanedanları arasında: Padişahın şahsının ve devletin, başta memleket hanedanları olmak üzere bu senedi imza edenler tarafından devlet idarecileri ve asker ocaklarının ihanetine karşı korunması; Osmanlı Devleti'nin varlığının korunup gücünün artırılması için askerlikle ilgili düzenleme yapılması ve bu düzenlemeye muhalefet edecek olanlara karşı ortak hareket edilmesi; devletin güçlü olması için Devlet Hazinesi'nin ve gelirlerinin korunması ve tahsilatların yapılmasının sağlanması; bütün emir ve fermanların eskiden olduğu gibi Sadrazamlık makamından çıkması, kimsenin başkasının işine karışmaması, Sadrazamlık makamınca yapılacak devlete zararlı ve yolsuzluk gibi işlerin önlenmesi; devletin idarecileri, hanedanlar, hanedanların hükmü altındaki memleketlerde bulunan âyanlar ve ileri gelenler arasında karşılıklı güven tesisi ve zikredilen bu tarafların haksız yere kendilerine yönelecek tehdit ve tehlikelere karşı birbirlerini koruyup kollamaları; asker ocakları vs. taraflarından İstanbul'da fitne ve fesat çıkarıldığı takdirde bütün hanedanların İstanbul'un asayişini sağlamak üzere derhal İstanbul'a gelmeleri; fukara ve ahalinin korunup kollanması ve malî yükümlülüklerde adaletin tesis edilmesi konularında yapılan yedi maddelik ittifak antlaşması.

2-11 Ekim 1808

Esirgeyen ve Bağışlayan Allah'ın Adı ile

Bizzat Padişah Tarafından Yazılan Fermanın (Hatt-ı Hümayun) Sureti

(Bu Kur'an âyetini okumaya başlarken şeytandan) Allah'a sığınırım: ***"Sen, yeryüzündekilerin tümünü harcasaydın bile onların kalplerini uzlaştıramazdın. Ama Allah aralarını bulup onları uzlaştırdı".***[3]

Kur'ân-ı Kerim'in bu ayetinde ifade edilmekte olduğu üzere dinin, Osmanlı Devleti'nin ve İslam yurdunun yaşatılması, devletin ileri gelenlerinin ve idarecilerin birlik, beraberlik içerisinde olmalarına ve uyuşup anlaşmalarına; yüce Allah'ın yardımıyla bu amacın gerçekleşmesi de işbu kutlu ve mübarek antlaşma ve sözleşmelerin daima yerine getirilip uygulanması şartına bağlıdır. İşte bundan dolayı işbu İttifak Senedinde yazılı karşılıklı verilmiş sözler ve şartların Allah'ın lütfu ile harfi harfine uygulanıp yerine getirilmesini Padişah olarak bizzat ben kendim taahhüt etmekte olduğumdan Sadrazamım, Şeyhülislamım, devletimin vezirleri, uleması ve idarecileri ile Osmanlı ülkesinin hanedanı taraflarından da bu antlaşma ve sözleşmeler yüce Allah'ın; (Bu Kur'an âyetini okumaya başlarken şeytandan) Allah'a sığınırım. "Onlar antlaşma yaptıklarında, sözleştiklerinde bu antlaşma ve sözleşmelerini yerine getirirler"[4] *emrine uyularak dışarıda ve içeride kanun hükmünde tutulsun ve harfi harfine uygulanıp yerine getirilmesine Allah rızası için elden gelen bütün güç ve gayret sarf edilsin. Buna aykırı en ufak bir harekette bulunan ve Allah korusun bu antlaşmayı bozmaya cesaret eden olur ise Allah tarafından lanete uğramaya hak kazansın ve her iki cihanda güçlük, tehlike, ceza ve eziyete uğrasın.*

Hamd ve övgü; İslâmı, birbirleriyle ittifak edip tek vücut olan adamlarla güçlendiren Allah'a, salat ve selam; ümmetinden ayrılık ve anlaşmazlığı kaldıran efendimiz Muhammed'e ve onun, fikir birliğiyle Allah yolunda çalışıp gayret gösteren ailesine (âl) ve arkadaşlarına (as-

3 Kur'ân-ı Kerim, Enfâl suresi, 8/63. 4 Kur'ân-ı Kerim, Bakara suresi, 2/177.

بسم الله الرحمن الرحيم

hâb) olsun. Bu girişten sonra; bu kutlu ve mübarek belgenin yazılma sebebi şudur:

Herkesin velinimeti olan yüce Osmanlı Devleti, Hazret-i Muhammed'in Saltanatı olup Hazret-i Allah'ın yardımıyla ilk ortaya çıkışından içinde bulunduğumuz şu güne dek mazhar olduğu fetih, galibiyet, şan ve şevketin iş ve düşüncede bir ve beraber olunmasıyla, kin, benlik ve anlaşmazlığın ortadan kaldırılmasıyla gerçekleştiğini izaha gerek bulunmamaktadır. Ancak dünya çarkının dönmesinin gereği olarak bir süreden beri nizam [kitabının] formalarını tutan şirazenin dağılması, devlet idarecileri arasında ve taşra memleketlerin hanedanları arasında çeşitli sebeplerden dolayı kin, benlik ve anlaşmazlıkların ortaya çıkması yüzünden Osmanlı Devleti'nin kuvveti çatallaşmaya başlamış, içeride ve dışarıdaki nüfuzu sarsılmış ve bu durum zengin, fakir, üst tabaka, alt tabaka bütün ahalinin, yani bütün İslam milletinin zarara uğramasına ve zafiyete düşmesine sebep olduğundan gitgide istenmeyen kötü sonuçlara yol açmış; haksız yere meydana gelen malûm çirkinlikler yüzünden devletin temeli yıkılma derecesine varmıştır. Bu husus küçük, büyük herkes tarafından itiraf edilmektedir. Yüce Allah'ın; (Bu ayeti okumaya) Allah'ın adıyla (başlarım). "Artık ibret alın ey can gözü açık olanlar."[5] *ayet-i kerimesi gereğince geçmiş uygulamalardan ibret alma, din ve devletin üzerine kurulu bulunduğu payandaları yeniden ayağa kaldırıp canlandırma ve Allah'ın dinini yüceltme (i'lâ-i kelimetullahi'l-ulya) hayırlı niyetiyle bu dağınıklığın birliğe dönüştürülmesine ve bu şekilde Osmanlı Devleti'nin gücünü toplamasına gayret sarf etmenin dindarlık ve sadakat sorumluluğunun bir gereği olduğunu hepimiz anladığımız için birçok toplantılar yapılmış ve hepimiz tek vücut halinde ve birlik, beraberlik içerisinde din ve devletin yaşatılması için elimizden gelen her şeyi sarf ederek devletin varolan gücünü en üst noktaya taşıma vs. hususları müzakere edip bunun güzel kural ve usullerini istişare yoluyla belirlediğimiz için işbu ittifakın şartlarını da aşağıda olduğu şekilde senede bağlayıp [yazılı hale getirerek] belgeledik:*

Birinci Şart: Şevket, kerem, heybet ve kudret sahibi ve âlemin velinimeti olan Padişahımız efendimiz hazretleri ebedi olan bu devletin dairesinin merkezi olduğu için, gerek Zatılarına ve gerek yüce saltanatlarının şanını yüceltip sağlamlaştırmaya, âlemlerin Rabbi olan Allah'ın lütuf ve ihsanına dayanarak ve onun Resulü'nün ruhaniyetinin yardımını vesile edinerek, hepimiz kefil olduk, taahhütte bulunduk. Şayet herhangi bir zamanda vezirler, ulema, devlet adamları, hanedanlar ve mevcut olan asker ocakları taraflarından sözlü ve fiilî, gizli ve açık herhangi bir şekilde ihanet, [Padişahın] emir ve rızasına aykırı tavır ve hareket ortaya çıkarsa doğruluğu araştırıldıktan sonra, cesaret edenin cezalandırılıp ibret kılınmasına içeride ve dışarıda hepimiz tarafından birlikte çalışılacak; bu konuda gevşeklik gösterenlerin cezalandırılmasına gayret edilecektir. Bu ittifak dairesinin içerisine girmeyen olur ise hepimiz ondan davacı olacak, sözlü ve fiilî olarak, birlik olma şartına uymaya ve bu daire içine girmeye hepimiz tarafından zorlanacaktır. Sonuç olarak, şevketli Padişahımız efendimizin gerek kendilerinin ve gerek mülkünün, yüce saltanatının, emirlerinin ve rızalarının muhafazasını, ihanet ve fesattan korunmasını malımız ve bedenimizle hepimiz topluca taahhüt ettik ve kefil olduk. Kendilerimiz hayatta oldukça kendilerimiz, hayatta olmadığımız takdirde evlat ve hanedanlarımız bu kefaleti devam ettirecektir. Bu şekilde Padişah hazretlerinin de herkese yakınlık ve ilgi göstereceği çok açık olduğundan iyilikbilirlik ve hizmetkârlığın gereğini yerine getirmek bakımından devamlı surette buna layık olmak için çaba sarf edilecektir.

İkinci Şart: Osmanlı Devleti'nin varlığını devam ettirmesi, gücünün ve haşmetinin artması, zatlarımız ve hanedanlarımız olarak hepimizin varlığını devam ettirmemizin vesilesi olduğundan hepimizin arasında yapılan müzakere neticesinde karar verildiği üzere saltanatın kuvvetinin artması için Osmanlı ülkesinden yazılması

5 Kur'ân-ı Kerim, Haşr suresi, 59/2.

tasarlanan askerlerin müzakere meclislerinde verilen nizam gereğince devlet askeri olarak yazılıp tamamlanmasına ve devamlı olarak varlığını sürdürmesine hepimiz çalışıp gayret edecek; tertip ve düzenlerine içeride ve dışarıda bütün devlet ileri gelenleri ve çalışanları ile hanedanlar gayret gösterecektir. Askerlikle ilgili bu düzenlemeye din ve devletin ayakta kalması için oy birliği ile karar verilmiş olduğundan, bir zaman sonra; "Bu zarardır, ziyandır." veya şöyledir, böyledir diyerek fesat ve haset erbabı ile birlikte bunun değiştirilmesine herhangi bir kimse rıza gösterir ise ve mevcut asker ocakları tarafından buna yönelik itiraz ve muhalefette bulunulur ise hepimiz birlikte davacı olup kınayacak; bu nizamı ortadan kaldırmak veya değiştirmeye cesaret etmek bir yana bu konuda ağzını açanı dahi hain bilecek; hep birlikte cezalandırıp giderme hususunda hepimiz gayret gösterecek ve bu konuda içimizden biri bile muhalefet eylemeyecektir. Osmanlı Devleti'nin her ne taraftan olur ise olsun düşmanı ortaya çıktığında hep birlikte buna karşı koymak için süratle gidilip ortadan kaldırılmasına elden gelen çabayı göstermek nizamın esası olduğundan herhangi bir vakitte bu usule aykırı bir hareket meydana gelmeyecektir.

Üçüncü Şart: Saltanatın dimdik ayakta ve güçlü olması hepimizin en başta gelen arzumuz olup bu konuda hep birlikte gayret eylemeyi taahhüt ettiğimizden, devletin gücünü artırmak için askeri çoğaltmaya çalıştığımız gibi hem Devlet Hazinesi'nin ve hem de Osmanlı Devleti'nin gelirlerinin korunmasını dahi taahhüt ettik. Bu gelirlerin, yerlerinden tahsil edilmesini, ödenmesini, telef ve ziyan olmaktan korunmasını ve Padişahın emir ve hükümlerinin yerine getirilip uygulanmasını ve her kim bu emirlere muhalefet edip itaatsizlik gösterir ise hep birlikte cezalandırılmasını hepimiz taahhüt edip kefil olduğumuz için bu usule daima riayet olunacaktır.

Dördüncü Şart: Osmanlı Devleti'nin eskiden beri nizam ve kanunu, Padişahın bütün emir ve yasaklarının içeride ve dışarıda bütün devlet ileri gelenlerine ve idarecilere Sadrazamlık makamından (makam-ı vekâlet-i mutlakadan) çıkıp gönderilmesi şeklinde olduğundan, bundan sonra herkes haddini (büyüğünü) bilecek ve kendi vazifesi dışındaki işlere tecavüz etmeyecek; bütün emir ve yasaklar Sadrazamlık makamından çıkıp gönderilecek; o emir ve yasak Padişahın emir ve yasağı bilinip kimse ona muhalefete cesaret etmeyecektir. Her kim kendi işinin dışında ve memuriyeti olan işten çok başkasının memuriyetine tecavüz ederse hepimiz davacı olup "Filan iş filan kişinin memuriyeti iken filan zat şu şekilde müdahale etmiş." diye o memuriyetten uzaklaştırılmasını ve bu şekildeki taarruzların bütünüyle ortadan kaldırılarak her işin Sadrazamlık makamına arz edilip onay alınıp Sadrazamın emir ve görüşü doğrultusunda olmasını hepimiz taahhüt ettik. Bunun dışında şayet Sadrazamlık makamından da kanuna aykırı ve taahhüdü bozacak rüşvet, yolsuzluk ve Osmanlı Devleti'ne o anda ve daha sonra zarar verecek gerek taşra ve gerek iç işleri ile ilgili daha başka türlü kötü fiiller yapılmaya başlanırsa hepimiz davacı olup hep birlikte onun önlenmesine çalışmamız şart olacaktır. Şayet Sadrazam (vekîl-i mutlak) bunu söyledikleri için o söyleyenlerden birisine iftira atarak benlik davası ve kin güderse bunun önlenmesi ve [o kişinin] muhafazası da hepimiz tarafından taahhüt olunduğundan bunlara da daima riayet olunacaktır.

Beşinci Şart: Padişahın kendisinin, saltanatın gücünün ve devlet nizamının muhafazasını hepimiz taahhüt edip buna kefil olduğumuz gibi gerek memleketlerin hanedanları ve ileri gelenlerinin Osmanlı Devleti'ne ve gerek içerideki devlet adamları ve ileri gelenlerinin birbirlerine güven duyması en büyük şart ve bu güven duygusu ve itimadın sağlanması ise herkesin birlik ve beraberlik içerisinde olarak birbirlerine kefil olmalarına bağlı olduğundan, bu ittifak dairesine giren gerek hanedanlar ve âyanlar, gerek devlet idarecileri, adamları ve ileri gelenleri de birbirlerinin şahsına ve hanedanına kefil olacaktır. Şöyle ki; hanedanlardan birisine, bu birlik şartlarına

aykırı bir hareketi zuhur etmedikçe Osmanlı Devleti tarafından veya taşralarda vezirlerden veya bu hanedanlardan birisi tarafından herhangi bir taarruz, ihanet, suikast meydana gelir ise uzak yakın denilmeyip hepimiz davacı olup buna cesaret edenin cezalandırılıp giderilmesine hep birlikte gayret edilecektir. Kendileri hayatta iken kendilerinin ve vefatlarından sonra hanedanlarının beka ve muhafazasını bütün devlet idarecileri taahhüt edip kefil olduklarından o hanedanlar da idareleri altında olan âyanlara ve ileri gelenlere kefil olup taahhütte bulunacak; bu âyan ve ileri gelenlere hanedanlardan birisi tamah veya başka bir sebebe dayalı kin ve benlik duygusuyla herhangi bir şekilde suikast etmeyecek; eğer taahhüt ve [Padişahın] rızasına aykırı herhangi bir suçu ve hıyaneti ortaya çıkar ise doğruluğu araştırıldıktan sonra ve Sadrazamlık makamından onay alınarak uzaklaştırılıp giderilmesine o hanedan gayret edecek ve onun yerine başkasını seçecektir. Herkes sorumluluğuna verilmiş olan yerlerin sınırlarının dışındaki bir karış yere taarruz ve tecavüz etmeyecek; her kim tecavüz eder ise uzak yakın denilmeyip herkes davacı olup engelleyecekler ve şayet aklını başına almaz ise ayrılığa sebep olanın giderilip cezalandırılmasına hep birlikte gayret olunacaktır. Bütün ileri gelenler, hanedanlar ve memleketlerin âyanları tek vücut olup hep birlikte ihtilal ve ayrılığın defedilmesine yöneleceklerdir. Her kim fukaraya zulüm ve haksızlık eder ve şeriatın uygulanmasına muhalefet eyler ise onun da cezalandırılıp terbiye edilmesine hep birlikte çalışılacaktır. Bütün hanedanlar ve âyanların hakkına bu şekilde kefil olunduğu gibi devlet idarecileri, adamları, çalışanları ve ulemaya dahi herhangi bir vakitte tahrik ve fesat ile bir taraftan herhangi bir ihanet ve suikast meydana gelmemesine ve cezalandırılmasını gerektiren bir suçu herkesçe gereği gibi ortaya çıkmadıkça kin ve benlik sebebiyle cezalandırılmamasına ve kendisine ve hanedanlarına bütün hanedanlar ve ileri gelenler kefil olup taahhütte bulunduklarından hiçbir zaman buna aykırı hareket olunmayacaktır. Şayet insanlık icabı [bunlardan] birinin suçu olursa o suç herkesçe ortaya çıktıktan sonra Sadrazamlık makamınca suçuna göre cezalandırılacaktır.

Altıncı Şart: İstanbul'da asker ocakları vs. yerlerden herhangi bir fitne ve fesat ortaya çıkar ise onay alınmaksızın bütün hanedanlar İstanbul'a gelmeye koşacak ve; buna cesaret edenlerin ve o ocağın kaldırılması, yani o gibi fitne ve fesada sebep olan sınıf veya şahıs ortaya çıkarılıp eğer sınıf ise -bu defa fitne çıkmasına sebep olan Boğaz Kalesi askerlerinin kaldırıldığı gibi- kendilerinin cezalandırılıp sahip oldukları dirlik ve maaşlarının (esamileri) kaldırılması, şayet kişi ise her ne tabakadan olursa olsun tahkik edilip idam olunması hususunu bütün memleketlerin hanedanları ve ileri gelenleri taahhüt edip bütün İstanbul'un emniyet ve asayişinin sağlanmasına kefil olduklarından, bu sağlam rabıta her neye bağlı olur ise onu sağlamak için hep birlikte devamlı surette gayret olunacaktır.

Yedinci Şart: Fukara ve ahalinin korunup kollanması esastır. Bu esastan hareketle; hanedanlar ve ileri gelenlerin, idareleri altındaki kazaların asayişine ve fukara ve ahalinin malî yükümlülüklerinin normal sınırlar içerisinde olmasına dikkat etmeleri gerektiğinden, haksızlıkların ortadan kaldırılması ve malî yükümlülüklerin adil hale getirilmesi konusunda devlet idarecileri ve memleketlerin hanedanları arasında yapılacak müzakere neticesinde ne şekilde karar verilir ise o kararın devamlı ve istikrarlı olarak uygulanmasına ve bu karara aykırı olarak zulüm ve haksızlık meydana gelmemesine itina olunacak; her hanedan ötekinin durumuna nezaret edecek ve [Padişahın] emir ve rızasına ve şeriata aykırı olarak zulüm ve haksızlık eden olur ise bu durumu -kötü niyete dayalı olmadan- Osmanlı Devleti'ne ihbar eyleyecek ve hep birlikte bunun önlenmesine gayret olunacaktır.

İşbu yedi şarta müzakere yoluyla karar verilip bunlara aykırı hareket olunmamak üzere Allah'a yemin ve O'nun Resûlü'ne ant verildiğinden, karşılıklı verilen söz ve ant-

ları korumak amacıyla, işbu muteber senet yazıldı ve belge haline getirildi. "Bundan böyle kim onu (vasiyeti) işittikten sonra değiştirirse, günahı elbette onu değiştirenlerin üzerinedir. Şüphesiz Allah, her şeyi işitendir, bilendir". [6]

Bu belge; şeref ve izzetin kendisine ait olduğu kişinin (Hazret-i Muhammed'in) hicreti tarihine göre, Bin iki yüz yirmi üç senesinin Şaban ayının on biri ile yirmisi aralığında (evasıt) yazılmıştır.

İşbu muteber senedin içermekte olduğu şartlar, en önemli iş olan dinin ve Osmanlı Devleti'nin yüce Allah'ın yardımıyla güçlendirilip yaşatılması işine temel teşkil ettiğinden, devamlı olarak başvurulacak kanun hükmünde tutulması gerekli olduğu için zamanın ve kişilerin değişmesiyle bunun da değiştirilip başkalaştırılması mümkün olamamak için Sadrazamlık makamına ve Şeyhülaslımlık mevkiine bundan sonra geçecek olan kişiler de, bu makam ve mevkilere ilk atandıkları ve makamlarına oturdukları vakit bu senedi mühürleyip ve imzalayıp harfi harfine uygulanmasına çalışsınlar ve görev değişikliğinde de meşguliyetler yüzünden işbu senedin mühürlenmesi işinin gecikmemesi için bu makamların herhangi birinde değişiklik olur olmaz Divan-ı Hümayun Beylikçisi olan kişi bu senedin aslını kalemden alıp o sırada Sadaret Kethüdası ve Reisülküttap olanlara hatırlatarak Sadrazamlık makamına veya Şeyhülislamlık mevkiine geçen kişiye mühür ve imza ettirsin. Bu amaçla bu nizam dahi Divan-ı Hümayun Kalemi'ne kaydedilip kanun hükmünde tutulsun ve işbu senedin gerekenlere suretleri verileceği için bir sureti yüce Padişah hazretleri nezdinde saklansın ve daima uygulanmasına bizzat Padişah efendimiz tarafından nezaret olunsun.

Bu senette mevcut olan hususları taahhüt eden
Mustafa
Sadrazam
(Mühür yeri)

Bu senette yazılı olanları icra etmeyi taahhüt eden
Mehmed Salihzade Ahmed Esad
"Allah ikisini de affetsin."
(Mühür yeri)

Bu senette yazılı olanları icra etmeyi taahhüt eden
es-Seyyid Abdullah Ramiz
Kaptanıderya
(Mühür yeri)

Bu senette yazılı olanları taahhüt eden
Abdurrahman
Vezir, Anadolu Valisi
(Mühür yeri)

Bu senette yazılı olanları taahhüt eden
Mehmed Derviş
Rumeli Kazaskeri
(Mühür yeri)

Bu senette yazılı olanları icra etmeyi taahhüt eden
Dürrizade es-Seyyid Abdullah
Nakibüleşraf
(Mühür yeri)

Bu belgede mevcut olan hususları görüp inceledim, tasvip ettim, içeriğini taahhüt ettim.
Bunu yazan Osmanlı Devleti'nin duacısı ve Rumeli Kazaskerliği rütbesi ile şeref bulmuş olan
Emin Paşazade Mehmed Emin
(Mühür yeri)

Bu belgede yazılı olanları taahhüt eden
Hafız Ahmed Kâmilî
Anadolu Kazaskeri
(Mühür yeri)

Bu belgede yazılı olanları taahhüt eden
Mehmed Tahir
İstanbul Kadısı
(Mühür yeri)

Ben de taahhütte bulunanlardanım
Mustafa Refik
Sadaret Kethüdası
(Mühür yeri)

Ben de taahhütte bulunanlardanım
Mustafa
Dergâh-ı Âlî Yeniçerileri Ağası
(Mühür yeri)

6 Kur'ân-ı Kerim, Bakara suresi 2/181.

Ben de taahhütte bulunanlardanım
Mehmed Emin Behic
Defterdar
(Mühür yeri)

Ben de taahhütte bulunanlardanım
es-Seyyid Ali
Umur-ı Bahriye Nazırı
(Mühür yeri)

Ben de taahhütte bulunanlardanım
Süleyman Cebbarzâde
(Mühür yeri)

Ben de taahhütte bulunanlardanım
Ahmed
Başmuhasebeci payesini uhdesinde bulunduran
(Mühür yeri)

Ben de taahhütte bulunanlardanım
Hüseyin Hüsnü
Divan-ı Hümayun Âmedcisi
(Mühür yeri)

Ben de taahhütte bulunanlardanım
es-Seyyid Mehmed Said Galib
Reisülküttap
(Mühür yeri)

Ben de taahhütte bulunanlardanım
es-Seyyid Mehmed Tahsin
Dergâh-ı Alî Çavuşlarıbaşısı
(Mühür yeri)

Ben de taahhütte bulunanlardanım
İsmail Sirozî
(Mühür yeri)

Ben de taahhütte bulunanlardanım
Mehmed
Dergâh-ı Âlî Sipahileri Ağası
(Mühür yeri)

Ben de taahhütte bulunanlardanım
Mustafa
Çirmen Mirlivası
(Mühür yeri)

Ben de taahhütte bulunanlardanım
Mustafa Reşid
Eski Rikâb-ı Hümayun Kethüdası
(Mühür yeri)

Ben de taahhütte bulunanlardanım
Mehmed Emin
Başruznamçeci
(Mühür yeri)

Ben de taahhütte bulunanlardanım
el-Hâc Ömer
Kara Osmanzâde
(Mühür yeri)

Ben de taahhütte bulunanlardanım
Mehmed İzzet
Divan-ı Hümayun Beylikçisi
Bu senedi yazan (Râkımul-huruf)[7]
(Mühür yeri)

Sened-i İttifak suretidir ki mühürlü ve imzalı olan aslı ile harfi harfine uyumludur.

Mehmed İzzet

Divan-ı Hümayun Beylikçisi

(Mühür)

"İnne'l-İzzete li'llâh"[8]

HAT, 746/35242

---

7 Padişah bu senedi zaruret altında imzalamak mecburiyetinde kaldığından kendisine iç azabı olmuş ve senedi hazırlayan ve imzalayanlara gizli bir kin beslemiştir. Hatta senedi kaleme alan ve altına *"Râkımü'l-huruf"* diye imza koyan Beylikçi İzzet Bey'e karşı duyduğu kin ve husumeti yenemeyerek bilahare kendisini Üsküdar'da idam ettirmiştir. Doçent Dr. A. Selçuk Özçelik, *Sened-i İttifak, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. 24, sayı 1-4, 1959, s. 12. "Dr. Ali Fuad Başgil, Türkiye Siyasî Rejimi ve Anayasa Prensipleri", Birinci cilt, Fasikül I, İstanbul 1957, s. 75'den naklen. **8** *"İzzet (şeref, kudret ve hükümranlık bütünüyle) Allah'a aittir."* Kur'ân-ı Kerim, Yunus suresi, 10/65.

1826

Nizam-ı cedîd

Yeniçeri Ocağı düzeni bozulunca yeni bir orduya ihtiyaç doğuyor

18. yüzyılın son çeyreği Küçük Kaynarca (1774), Kırım'ın Rusya tarafından ilhakı (1783), Ziştovi (1791) ve Yaş (1792) antlaşmalarıyla bitecek olan, 1768'de başlayan bir dizi savaşla geçmiş ve yeniçeri ordusunun askerî bir değeri kalmadığını gözler önüne sermiştir. III. Selim tahta çıktığında (7 Nisan 1789) savaşamayan, eğitimsiz, disiplinden tamamen yoksun bir "yeniçeri ordusu" ile karşılaşmıştır.

Maçin'deki büyük bozgun (9 Temmuz 1791) sebebiyle III. Selim'in bütün emir ve beklentilerinin aksine Rusya ile de acil bir barışı kaçınılmaz hale getirmişti. Başta yeniçeri ağası olmak üzere bütün ocak ağalarının ve diğer kumandanların iştirakiyle Maçin sahrasında yapılan olağan üstü toplantıda (11 Ağustos 1791) "gâvurun nizamlı askerine bizim nizamsız askerimizle" mukavemetin söz konusu edilemeyeceği ve içinde bulunulan perişanlık halinde "kıyamete kadar zafer yüzü görülemeyeceği" açıkça dile getirilerek bu şartlar dâhilinde ordunun savaşamayacağının padişaha bildirilmesi Sadrazam Koca Yusuf Paşa'dan talep edilmiş ve bu hususta hazırlanan mahzar sûreti herkesin imzasıyla tasdik edilmiş ve İstanbul'a yollanmıştır. Böylece Osmanlı tarihinde emsali görülmeyen bir "boykot" hadisesi yaşanmış ve Rusya ile Yaş barışı bu şartlar altında imzalanmıştır (9 Ocak 1792).

Nizâm-ı Cedîd olarak anılan yenilenme ve yeniden yapılanma döneminin (1792-1807) bu olayın ardından başlatıldığı ve III. Selim'in daha ordu dönüş hazırlıkları içindeyken önde gelen devlet adamlarından nizâm-ı devlete dair raporlar talep ettiği bilinmektedir. Ordunun İstanbul'a gelmesinden (2 Nisan 1792) bir müddet sonra başta sadrazam Koca Yusuf Paşa olmak üzere boykot hadisesine karışan bütün

devlet adamları ile askerler azledilmiştir. Avrupa tarzında donatılmış, eğitilmiş ve disiplin altına alınmış Nizâm-ı Cedîd ordusunun kurulması başlangıçtaki bu psikolojik hava içinde sessizlikle karşılanmıştır. Nizâm-ı Cedîd'in geniş programı bütün kurumlarıyla devletin her alanda yapılanmasını öngörmekteydi. Reformların dar bir kadro tarafından yürütülmesi, yeni iktidar sahiplerinin eski alışkanlık ve kötü uygulamalardan kendilerini alamamaları, maaş ödemeleri başta olmak üzere tamamen ihmal edilen eski ocaklarla imtiyazlı bir konumda bulunan yeni kurumlar arasındaki mevcut bölünmeyi daha da derinleştirmiştir.

Nihayet Şubat 1807'de bir İngiliz filosunun İstanbul önlerine kadar gelerek devleti tehdit etmesi, III. Selim'in 1805 ve 1806 yıllarındaki yeniçeri muhalefetiyle tamamen sarsılan otoritesine ölümcül bir darbe vurmuştur. Ordunun Rus seferine çıkmak üzere İstanbul'dan ayrılması (12 Nisan 1807) Kabakçı Mustafa İsyanı diye bilinen (25-29 Mayıs) ayaklanmaya fırsat vermiştir. III. Selim, uzun yıllar büyük masraflarla ve pek çok düşmanlık kazanarak hazırladığı orduyu ne savaşta ne de kendi hukukunu korumada kullanabilmiş, sonuçta reformlarını inkâr ve tahtını terk etmiştir. 1807 ve 1808 seneleri içinde savaş hali devam etmesine rağmen iki büyük ayaklanma, iki padişahın (III. Selim ve IV. Mustafa) katli ve üç değişiklik (Selim, Mustafa ve II. Mahmud) yaşanmış, yeniçeriler, Sened-i İttifak belgesini de oluşturduğundan ötürü (29 Ekim 1808) düşmanlık duydukları Alemdar Mustafa Paşa'yı da üç ay içinde kanlı bir şekilde bertaraf etmişlerdir (16 Kasım 1808). 1807 isyanından sonra ulemanın da katılımıyla düzenlenen "hüccet-i Şer'iyye" ile (31 Mayıs 1807) isyancıların, takipsizlik kararı alınarak bir nevi dokunulmazlık zırhına büründürülmesi ve hiçbir zaman sorumlu sayılmayacakları teminatının verilmesi yakın zamanların darbecilerine âdeta örnek teşkil etmiştir.

III. Selim'in Fransa ile yakınlaşmasından dolayı çıkan bir savaşın içinde ve ordu henüz sefere çıkmışken patlak vermesinden ötürü hükümdar ve siyaset değişikliğinden en çok faydalanmaları söz konusu olan ve muhalefeti el altından tahrik edip destekledikleri bilinen İngiliz ve Rus parmağının da hesaba katılması gereken 1807 isyanı, Kabakçı Mustafa ismiyle anılsa da esas kadro orta rütbeli subaylardan meydana gelmekteydi. III. Selim reformlarının mağduru kabul edilmeleriyle ulemayı kendi yanlarına çekmeleri önem arz eden bir hususstu ve bu, başlarda katılmak istemez görüntüsüyle görünüşü kurtarmaya çalışan Şeyhülislâm Atâullah Mehmed Efendi dâhil başarıyla sağlanmıştı. 1808 Kasım ayaklanması, 1807 Mayıs isyanında el sürülmeyen Nizâm-ı Cedîd'le ilgili bütün kışlaların ve diğer binaların yakılıp yıkılmasıyla ve nihayetinde saraya da saldırılması sebebiyle kafesteki IV. Mustafa'nın idamına yol açarak devam etmiştir. Bu arada Selimiye Kışlası'nın yanındaki matbaanın da tahrip edilmesi (17 Kasım 1808), bunun mühendishanedeki eğitim için ders kitapları basılması yanında yeni düzeni tanıtan eserleriyle de Nizâm-ı Cedîd'in etkin bir silâhı ve kurumu

Resim 1
Kanuni Sultan Süleyman Mohaç Ovası'nda, Hünername, Topkapı Sarayı, H.1524

olarak görüldüğüne işaret etmektedir. Asker ve ulema ittifakının arz ettiği büyük tehlikeleri bizzat yaşayarak gören II. Mahmud'un aldığı önlemler neticesinde 1826'daki son isyanda ulema -biraz zorla da olsa- tamamen padişahın yanında yer almak zorunda kalmıştır.

1791-1793 yıllarında İstanbul'daki 1110 iş yeri ve dükkânların % 40 kadarının yeniçeri bağlantılı olduğu, bunların yanlarında kendi cemaat ve ortalarıyla alâkalı kişileri çalıştırdıkları, diğer şehirlerde de konumlarından istifade etmek üzere yeniçerilerin ortak olarak tercih edildiğinin belirlenmesi sorunun geldiği noktayı anlamak açısından önem taşımaktadır. Kısacası piyasaya "mafyavari" usullerle el atan, devleti elini kolunu bağlayıp âdeta rehin alan, uzun zamandır askerlikle ilgisi kalmadığı halde yenisinin kurulmasına da izin vermeyen, savaşlarda işe yaramayan, iç ayaklanmaları bastıramayan, isyan ve darbeleriyle tanınmış olarak her türlü yenilenmenin önünü tıkayan Yeniçeri Ocağı söz konusudur.

II. Mahmud, sadece savunma amaçlı değil, aynı zamanda kısmen merkezî iktidarın parçalanmasından kısmen de Avrupa devletlerinin askerî ve ekonomik müdahalelerinden kaynaklanan büyük iç sorunlarla da uğraşacak modern bir devlet oluşumu öngörmekteydi. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından bu amaç doğrultusunda girişilen köklü reformların, 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar uzanan o bütün felaketli gelişmelere rağmen, devleti yaklaşık 100 yıl daha ayakta tuttuğu unutulmamalıdır.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve yükselme dönemi aşamalarındaki savaşlarda kazanılan başarıların zaman içinde artan bir abartıyla kendilerine mal edildiği yeniçeriler, devletin ve dolayısıyla askerî kurumların yeniden yapılandırılmasını gerektiren daha sonraki devirlerde bu yenilenmenin karşısında duran bir engel halinde ortaya çıkmış, çeşitli isyanların, padişahları tahta çıkarma ve tahttan indirmelerin fâili olarak tarih sahnesinde zamanla artan bir olumsuzluk içinde yer almaya başlamış, böylece geçen uzun bir dönemden sonra geciken reformların, çeşitli yenilgilerin ve kaybedilen toprakların sorumlusu sıfatıyla kanlı bir devlet müdahalesi neticesinde tarihten silinmiştir (14 Haziran 1826).[1]

1 Kemal Beydilli, "Yeniçeri", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*.

Kuruluş amacından sapan Yeniçeri Ocağının kaldırılıp yerine Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye adıyla eğitimli yeni bir askerî teşkilat kurulması

Müslümanları düşmanlardan korumak için daima bir ordunun mevcut olması gereğinden hareketle Osmanlı Devleti'nin ordusu olarak kurulan Yeniçeri Ocağı'nın geçmiş dönemlerde düşmana karşı fedakârca göğüs gerdiği, gösterdikleri sebat, metanet ve başlarında bulunan kişiye olan itaatleri sayesinde birçok fetihler yapıldığı, ancak daha sonra aralarına fesat girerek dağılıp itaatsizlik gösterdikleri için askerlikten kaçtıkları ve bu yüzden birçok kalelerin ve memleketlerin düşman eline geçtiği, bu durumu gören düşmanların bundan cesaretlenerek her taraftan İslam milletini ve yurdunu kuşatıp mağlup etmeye ve parçalamaya giriştikleri, buna karşı bir çare olmak üzere düşmanların Müslümanlara galip gelmesinin temel nedeni olarak tespit edilen Osmanlı askerinin eğitimsizliğini ortadan kaldırmak için iki defa eğitimli asker yazma teşebbüsünde bulunulduğu, ancak bu girişimlerin Yeniçeriler tarafından engellendiği, buna rağmen köklü bir ocak olmasından dolayı Yeniçeri Ocağının varlığını sürdürmesine ses çıkarılmadığı, ancak onların da kendilerine çekidüzen vermek yerine bazen itaat edip bazen etmedikleri ve bozgunculuk ve eşkıyalığa başladıkları, ancak düşmanların da boş durmayıp Osmanlı Devleti'ni yok etme girişimlerinde bulundukları, bu durumun çaresini bulmak için Şeyhülislamlık makamında ulema, devlet adamları ve Yeniçeri subaylarının da katılımıyla toplanan Meclis-i Şûrâ'da bütün bu hususların ele alındığı ve oluşan fikir birliği çerçevesinde dinine bağlı, itaatkâr ve eğitimli asker yazılması gerektiğine karar verilerek hiçbir Yeniçeri Ocağı mensubunun menfaatine zarar verilmemek kaydıyla her bir Yeniçeri taburundan yüz ellişer kişinin eğitimli asker olarak yazılmasına başlandığı, ancak bunların silah ve elbiseleri henüz dağıtılmışken Yeniçerilerin isyan edip Yeniçeri Ağasının makamını, hükûmet merkezini ve diğer yerleri basıp yağmaladıkları, Kur'an-ı Kerimi parçaladıkları, eğitim ve öğrenim istemediklerini söyleyerek azgınlık ve taşkınlık yaptıkları ve Sultana karşı ayaklandıkları, bunun üzerine eski ve yeni şeyhülislamlar, kazaskerler, devlet adamları, memurlar ve iman sahibi ahalinin Padişahlık Sarayına gelerek Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sancağını alıp Sultan Ahmed Camii'ne götürdükleri ve dellâllar çıkarılarak herkesin bu sancağın altında toplanmaya davet edildiği, Yeniçerilerin buna rağmen isyanlarını sürdürmelerinden dolayı şeriat hükmünce kanlarının dökülmesi için üzerlerine görevliler tayin edildiği ve kışlalarının yakıldığı, bu isyan girişiminin sadece ayak takımının işi olmadığı ve bunların arkasında Yeniçeri Ocağı içinden destekçiler bulunduğu anlaşıldığından hem bunların hem de isyancıların cezalandırıldığı, bunlardan idam edilenler arasında kolunda kâfir nişanı ve haç taşıyanlar bulunduğunun görüldüğü, bunların azgınlarının namuslularına üstün geldiği ve bundan sonra Yeniçerilerden memlekete bir fayda gelmeyeceği anlaşıldığından Yeniçeri Ocağı'nın ve Yeniçerilik namının silinerek onun yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediye adı altında din ve devlete yarayışlı, düşmana karşı gaza ve cihat edecek eğitimli asker yazımına başlandığı ve başlarına Serasker adı altında görevli atandığı, Yeniçeri Ocağının sadık mensuplarının ve ocaktan ücret alanların mağdur olmamaları için çeşitli düzenlemeler yapıldığı, tüm bu hususları halka anlatmaları için bütün mahalle imamlarını huzuruna getirterek tembihte bulunmasına dair İstanbul Kadısı'na yazılan ferman..

4 Ağustos 1826

Cümle Müslümanların malumudur ki; Hazret-i Muhammed'in din ve devletinin ilk ortaya çıkışı ve daha sonra doğuyu ve batıyı kuşatması şeriat ve cihat kılıcı sayesinde gerçekleşmiş ve bu dinin düşmanlarına karşı koyacak Müslüman asker ve gazilerin daima mevcut bulunması bir zaruret ve gereklilik olmuştur.

Bu sebeple, velinimetimiz olan bu ebedi Osmanlı Devleti'nde ilk başta Yeniçeri Ocağı kurulmuş ve geçmiş devirlerde yaşayan Yeniçeri askerleri gittikleri cihat ve gazalarda düşmana karşı göğüs germiş; gösterdikleri sebat ve metanetleri, başlarında bulunan kimseye (ulülemre) olan bağlılık ve itaatleri sayesinde bunca fetihler meydana gelmiştir.

Ancak gitgide içlerine uygunsuzluk ve türlü türlü fesat karışıp eski itaatleri itaatsizliğe dönüşmüş ve yüz seneden beri gittikleri seferlerde türlü türlü aslı esası olmayan yalan ve uydurma şeylerin ortaya çıkması yüzünden

---

dağılıp itaatsizlik gösterdikleri için savaştan kaçma ayıbını işlemek suretiyle bunca kale ve memleketlerin düşman elinde kalmasına sebep olmuşlardır.

Din düşmanları da bu halimizi gördükçe bu durumu İslam milletinin tamamen aciz kaldığına ve dağıldığına yorarak Allah korusun İslam millet ve yurdunu büsbütün mağlup edip parçalamak düşüncesiyle gitgide istek ve iddialarını artırarak günden güne fenalaşmışlar ve iş dört tarafımızın düşman kâfirleri tarafından kuşatılması derecesine varmıştır.

Bu durum karşısında da bizlerin, İslâmî duygularımızı harekete geçirip dinimiz uğrunda düşmanlarımızın hakkından gelecek şekilde bu işin çaresini bulmamız kaçınılmaz olmuştur.

Şimdiye kadar meydana gelen savaşlarda defalarca görülüp tecrübe olunduğu üzere kâfirlerin Müslümanlara karşı kolayca zafer kazanmalarının sadece eğitimli asker yetiştirmekten kaynaklandığı ortaya çıktığından, zorunlu olarak gerek iki yüz iki seferi bittikten sonra ve gerek daha sonra, iki defa eğitimli asker düzeni kurma teşebbüsünde bulunulmuş, ancak Yeniçeriler kendileri bir işe yaramadıkları gibi bu askerleri de istememişler ve ayaklanarak bu şekilde askerî düzen kurma girişimlerini durdurup boşa çıkarmışlar; şimdiye kadar defalarca yapmaya kalkıştıkları çirkin olaylar sebebiyle de birkaç padişahın öldürülmesine sebep olmuşlardır.

Bütün bunlara rağmen yine de Yeniçeriler, köklü bir ocak olarak görülmüş ve varlıklarını sürdürmelerine bir şey denilmemiş; şu ana kadar da canları isterse itaat etmiş, istemezse fesat ve eşkıyalık yapmaya devam etmişlerdir. Her ne kadar kendi aramızda bunlara tahammül olunagelmiş ise de dinimizin düşmanları boş durmamış ve bizim bu halimizi görüp fırsat bilerek etrafımızı sarmaya ve Allah korusun toptan yok olmamız için çalışmaya başlamışlardır.

Bu sebeple geçenlerde tüm bu haller Şeyhülislamlık makamında toplanan Meclis-i Şûrâ'da bütün vezirler, ulema, devlet adamları ve Yeniçeri Ocağının subayları da hazır oldukları halde herkese açıkça anlatılıp bildirilmiş ve şeriatın bu durum karşısında fetvasının ne olduğu sorulmuş; işin sonunda şeriatın fetvası ve herkes tarafından mühürlenip imzalanan belge (hüccet-i şer'iyye) gereğince; sırf Allah'ın dininin yaşatılması (ihyâ-i kelimetullah) halis niyetiyle, İslâm askerlerinin kâfirlerin galip gelmelerini sağlayan hile ve oyunlara karşılık önce dine bağlılık ve itaati benimsemeleri, ikinci olarak da eğitim ve öğrenim yoluyla askerlik mahareti kazanmaları gerektiği, bundan başka çare bulunmadığı ortaya çıkmış ve ortaya çıkan bu genel kanaat ve fikir birliği çerçevesinde:

Yeniçeri Ocağı'nın eskiden beri yürürlükte olan usul ve kanunlarının hiçbirisine zarar gelmemek üzere, sadece her bir Yeniçeri taburundan (ortasından) yüz ellişer adet maaşlı, eğitimli Eşkinci Askeri yazılmasına karar verilmiş ve bunların maaşları için Hazine'den şu kadar para sarf edilmesi zorunlu olarak göze alınıp kabul edilerek Eşkinci Asker yazımına başlanmıştır. Ayrıca, kimsenin eskiden beri sahip olduğu maaş belgesine (esame) ve günlük ücretine zarar gelmeyeceği ve her kim bu genel kanaat ve fikir birliğine aykırı söz söyler ve hareket ederse şeriatın fetvası gereğince cezasının kesileceği herkese ilan edilip duyurulmuştur. Daha sonra da geçen hafta eğitim ve öğrenime başlanarak yazılan askerlere silahları ve elbiseleri verilmiştir.

Ancak yapılan bu kadar dinî uyarı ve tavsiyenin yine faydası olmamış ve Yeniçeriler evvelki Perşembe gecesi ayaklanarak önce Yeniçeri Ağasının makamını (Ağa Kapısı) daha sonra da hükûmet merkezini (Bâbıâlî) ve diğer yerleri basıp yağma ve talan etmişler ve ellerine geçen Kur'an-ı Kerimi bıçakla parçalayıp türlü rezillik ve çirkinlikler yaparak; "Eğitim ve öğrenimi (talim ve taallümü) istemeziz." diyerek azgınlık ve taşkınlıklarını açıkça ortaya koymuşlar, bu konuda şeriata, fetvaya,

HAT.1318/51356-C

devlete ve ulemaya itaat ve bağlılıklarının olmadığını ilan etmişler ve devletin kendilerine talim için verdiği silahları sakınıp çekinmeden Devlet-i Aliyye-i Muhammediye aleyhine kullanarak Sultana karşı ayaklanma (huruc ale's-sultan) rezaletini yapmaya cesaret ederek isyana kalkışmışlardır.

Bunların bu hareketleri din ve mezhep dışı bir durum olduğundan derhal önceki ve sonraki şeyhülislam efendiler, kazaskerler, bütün ulema, devlet adamları ve memurları ve diğer ümmet-i Muhammed Padişahlık Sarayına gelip toplanarak Hazret-i Peygamber'in (s.a.v.) sancağını alıp Sultan Ahmed Cami-i şerifine çıkarmış ve hepsi oraya toplanarak; "iman sahibi ve ümmet-i Muhammed'den olanların Resulullah'ın sancağı altına gelip Kur'an-ı Kerim ve şeriatın hükmüne sığınmaları" her tarafa dellallar gönderilmek suretiyle ilan edilmiş; dini ve imanı olan bütün ümmet-i Muhammed can ve baş ile koşup gelmiş ise de eşkıya güruhu şer amaçlı toplantılarında ısrar etmiş; dine ve devlete karşı gelip Allah korusun Devlet-i Muhammediyeyi alt üst ederek namuslu ve iman sahibi bunca insanın ayaklar altında çiğnenip sonuçta din düşmanlarının pençesine tutsak olmasına yol açacak böyle bir büyük çirkinliği işlemeye cüret ve cesaret etmişlerdir. Bu yüzden, şeriatın gereği olarak kanlarının dökülmesi için üzerlerine görevliler tayin edilip kışlaları yakılmış, nihayet yüce Allah hazretleri kendilerini şeriatın kılıcına uğratıp yaptıklarının cezasını bulmuşlardır.

Her ne kadar bu büyük fesat bir takım ayak takımı ve eşkıyanın işi gibi görünmüş ise de yapılan tahkikat neticesinde, Yeniçeri Ocağı mensubu bir takım bozguncu, provakatör, din ve devlet düşmanı kişilerin bunlara destekçi oldukları, bu işin arkasında bulundukları, bu ihtilal ve toplanmanın onların eseri olduğu ortaya çıkmıştır. Bunların her birinin isim isim yakalanıp şeriatın gerektirdiği şekilde cezaları kesildiği gibi asıl eşkıya topluluğundan kötü hareketleri ortaya çıkanlar da yakalanarak layık oldukları cezalara çarptırılmaktadır.

Ancak şu ana kadar meydana gelen bunca olaylardan şu anlaşılmıştır ki; Yeniçeri Ocağının ilk kuruluşundaki yararlık ve itaat esasları bir süreden beri tam tersine yaramazlık ve eşkıyalığa dönüşmüş, Yeniçerilik adı ve yoldaşlık unvanı eşkıyalıkla aynı anlamı taşımaya başlamış; bunların yaramazı namuslusuna galip gelmiştir. Öyle ki bu sırada tutulup idam (siyaset) edilenlerin içlerinde kâfirlerden kolunda hem yetmiş beş nişanı ve hem gavur haçı bulunanlar olmuştur. İşte aralarına çeşitli milletler karışmış olduğu ve daima içlerinde bu gibi Müslüman kıyafetinde kâfir casusları bulunduğundan bunların giderilip temizlenmesi hususunda defalarca yapılan uyarılar dikkate alınmadığı için bunların ayrılıp ortaya çıkarılması mümkün olmamıştır. Bunların ağaları ve subayları içinde bunlara uymayan namusluların da bunların zapturaptından aciz kaldığı ve bundan sonra bunların adlarının sürdürülmesi ve ıslahları için alınacak tedbirlerin faydalı ve verimli olmayacağı ortaya çıkmış olduğundan, bugün Sultan Ahmed Cami-i şerifinde sancağ-ı şerif altında toplanan şeyhülislamlar, kazaskerler, ulema, din ve devletin hayrını isteyen herkes arasında şeriatın gereğine göre ortaya çıkan fikir birliği çerçevesinde:

Âlemin durumunun düzelmesi için Yeniçeri Ocağının nam ve isminin silinerek eski kanunları başka bir şekilde yenilenmiş ve bundan sonra Yeniçerilik namı tamamen ortadan kalkıp onun yerine eğitimli Asakir-i Mansure-i Muhammediye adı altında din ve devlete yarayışlı, gaza ve cihatta düşmana karşılık verecek yeterli miktarda asker yazılıp düzene konulmuş; bunların başına şu anda Hüdavendigâr Sancağı Mutasarrıfı olan değerli Vezir Hüseyin Paşa hazretlerinin Serasker olarak atanıp Yeniçeri Ağasının makamında ikamet etmesine, bundan sonra Ağa Kapısı isminin Serasker Paşa Kapısı olarak değiştirilmesine, bundan sonra kışlalarda ve karakollarda (kulluklarda) yeni yazılan askerlerin ikame olunmasına, Yeniçeri Ağalığı, Katar Ağalıkları ve Bölük Ağalıklarının da aynı şekilde lağvedilmesine, şu anda Yeniçeri

Ağası olan Mehmed Ağa'ya Mîrâhûr-ı Evvel rütbesi ve Dergâh-ı Âlî Kapıcıbaşılığı ihsan olunmasına, Kul Kethüdası olan Ağa'nın da Beylerbeyilik rütbesi verilerek adı geçenin maiyyetine tayin edilmesine, Zağarcıbaşı ve Samsoncubaşılara Dergâh-ı Maâlî Kapıcıbaşılığı unvanları ve diğer mevcut olan sadık Bölük ağalarına Hâssa Silâhşorluğu unvanları ve durumlarına göre Padişah tarafından hediyeler ve maaşlar verilmesine, Yayabeyi olanların bundan sonra zeamet derecesinde dirlik sahibi olan diğer kimseler gibi Osmanlı Devleti Gediklisi sayılarak Osmanlı Devleti'nin diğer hizmetlerinde istihdam kılınmasına, Yeniçeri Ocağı'ndan günlük ücret ve maaş belgesi (esame) sahibi olanların merhametli Padişah hazretlerinin sayesinde asla günlük ücretlerine ve maaş belgelerine zarar gelmeksizin ibraz edecekleri mühürlü belgeleri gereğince toplu maaş cetveline dahil edilip sahip oldukları günlük ücret ne kadar ise yine öylece eksiksiz olarak verilerek ömürleri boyunca bu ücreti almaya devam etmelerine ve hiçkimseye zarar ve ziyan gelmemesine, bundan böyle bütün Müslümanların, büyük-küçük bütün Muhammed ümmetinin, ulema ve diğer asker ocakları mensuplarının ve bütün insanların tek bir vücut gibi olup birbirlerine din kardeşi gözüyle bakmasına, arada ayrılık ve gayrılık olmamasına, büyüklerin küçüklere merhamet ve şefkat nazarıyla bakıp küçüklerin de büyüklerine her durumda boyun eğerek itaat etmesine, asıl amaç olan ve herkesin dinî vazifesi bulunan Allah'ın dinini yüceltme (i'lâ-yı kelimetullah) ve Peygamberlerin sonuncusunun din ve şeriatını yaşatma hususunda herkesin ittifakı ile benimsenip teşebbüs olunan bu hayırlı işte bütün iman sahiplerinin yüce Allah'ın dilediği zamana kadar bu şekilde ittifak halinde ve fikir birliği içerisinde bulunup asla ve kat'a hiçbir kimsenin buna aykırı harekette bulunmaya ve aykırı söz söylemeye cüret etmemesine ve şayet eden olur ise vebali boynuna derhal şeriatın kılıcıyla hakkından gelinmesine Allah'ın muvaffak kılması dilenerek herkesin ittifakı ile karar verilmiştir. Bundan sonra da hemen bunların gereklerinin yerine getirilmesine başlanarak Rumeli ve Anadolu'nun üçer kollarına ve bütün Osmanlı ülkesine bu şekilde emirler çıkarılıp yayımlanmış ve ilan olunmuştur.

Bu itibarla siz de bütün mahalle imamlarını huzurunuza getirip toplayıp durumu anlatarak işbu yüce fermanın hızlıca birer adet imzalı suretlerini çıkartıp ellerine veresiniz ve; her birinin gidip mahallesi cami ve mescitlerinde ahaliye bu fermanı okumasını, sırf Muhammed'in din ve devletini yaşatmak ve İslâm milletinin ahvalini ıslah etmek için Kur'an-ı Kerim ve şeriat hükmünce bundan sonra Yeniçerilik adının ve namının tamamen kalktığını, onun yerine yeni baştan kanun yapılarak Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye unvanıyla eğitimli asker yazımına başlandığını, hiçbir kimsenin sahip olduğu maaşına ve maaş belgesine kesinlikle zarar gelmeyeceğini, toplu maaş cetveline dahil mühürlü belgelerini ibraz edenlerin günlük ücretlerinin, miktarı her ne kadar ise bundan sonra da ömürleri boyunca verilmesine devam edileceğini, bu bakımdan dini ve imanı olanların ve Allah'ın Kitabı'na ve şeriata itaat edip boyun eğenlerin bu hususun değerini ve şükrünü bilerek şevketli Padişah hazretlerinin sayesinde huzur ve rahatlık içerisinde Halife hazretleri için devamlı hayır duada bulunmalarını her birine gereği gibi anlatıp telkin etmelerini ve buna aykırı söz söyleyenlerin hem dünyada hem ahirette kahır ve hüsrana uğrayacaklarını iyice izah etmelerini tembih edesiniz. Aynı şekilde siz de bu hususa şeriat bakımından devamlı surette dikkat ve nezaret edesiniz ve her halükârda şeriatın gereğinin yerine getirilmesine dikkat ve ihtimam gösteresiniz.

Faziletli İstanbul Kadısı Efendi hazretlerine hitaben bu şekilde ferman yazılmıştır ve bu metin onun birebir suretidir.

1241

HAT, 1318/51356-C

1830

Yelkenli gemilerden buharlı gemilere geçiş

İlk makineli gemimiz: Buğ gemisi

İlk buharlı geminin ülkemize gelişi Amerika'daki seferinden yaklaşık 21 yıl sonra, Avrupa'daki başarılı denemelerden ise sadece dokuz yıl sonraya denk gelir. 18. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan buharlı makineler önce kömür yataklarında, ardından da değirmen ve fabrikalarda kullanılmıştır. Makinenin gemilerde kullanılması ise 19. yüzyılın başına rastlar.

İlk başarılı buharlı gemi denemesi Amerika'da gerçekleşmiştir. Bu teşebbüsünden sonra buharlı gemicilikte asıl gelişme ise uskurun (pervane) 1837'de icadı ve hemen ardından gemilerde kullanılmasıdır. Bu tarihe kadar buharlı gemiler çoğunlukla yandan çarklıydı. 1837'de İsveçli Ericsson'un uygulamaya koyduğu uskur tekniği, gemilerin hemen kıçında ve suyun içinde bulunuyor; vapurların hızını yandan çarklılara göre daha fazla artırıyordu.

Osmanlılar, 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren buharlı gemiler edinmeye başlamış ve yelkenli gemilerle birlikte buharlı gemileri, donanmasında ve ticaret alanında etkin bir şekilde kullanmıştır. İlk olarak İngiliz tüccar Black'in İzmir'de bulunan Swift adlı buharlı gemisi satın alınarak 1828'de İstanbul'a getirilmiştir. Bir yıl sonra, yine İngiltere'den satın alınmış olan Hilton Joliffe adlı vapur Osmanlı denizciliğine kazandırılmıştır. İki buharlı gemiden makine gücü daha düşük olan Swift'e "Sagir", Hilton Joliffe'e ise "Kebir" adı verilmişti. Bu isimlerle anılmasının yanında Osmanlıların her iki vapura, ilk zamandan itibaren kazan bacasından çıkan buhar/duman sebebiyle "Buğ" ismini de verdikleri bilinmektedir. 1837'ye kadar Osmanlılar iki buharlı gemiyi kullanmaya devam etmiştir.

Osmanlı'da Swift adlı vapurun satın alındığı 1828'den 1837'ye kadar geçen süre içerisinde herhangi bir vapur inşa teşebbüsü görülmemiş-

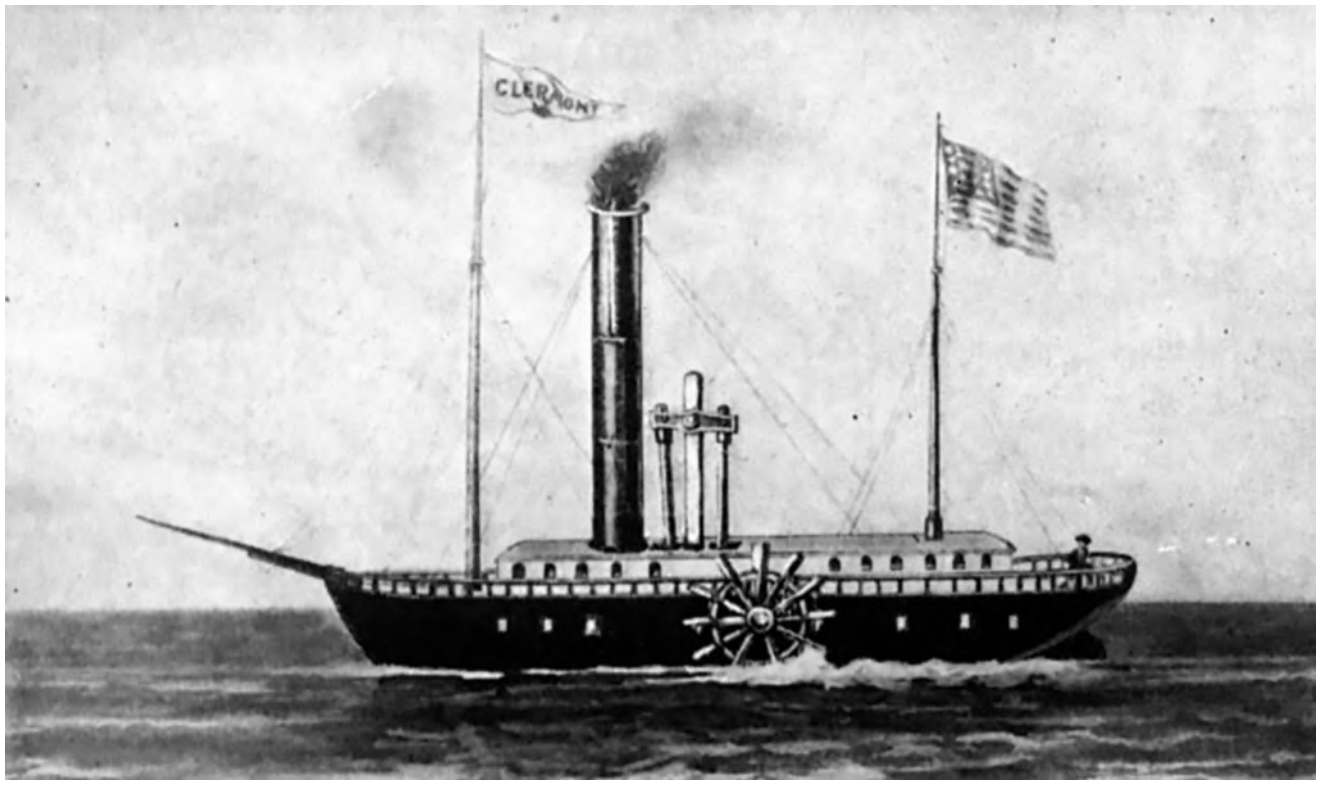

Resim 1
Clermont, tasarımı ABD'li mühendis Robert Fulton tarafından, yapımı ise Charles Brown tarafından yapılan ilk buharlı yolcu gemisidir. 1807 yılında hizmete giren gemi, ilk yolculuğunu New York-Albany arasında yaptı

tir. 1837'de vapur teknelerinin Tersane-i Âmire'de yapılması, makine ve buhar kazanlarının ise İngiltere'den temin edilmesi kararlaştırıldı. Bundan sonraki süreçte 1853'e kadar Tersane-i Âmire'de 11, Küçük Demir Fabrikası'nda 1 ve İzmit'te 1 tane olmak üzere toplam 13 vapur yapılmıştır.

1845-1847 yıllarında Tersane-i Âmire'de savaş vapuru yapılmaya devam edilmiştir. Bunlar, teknesi ahşap ve savaş amacıyla inşa edilmiş olan buharlı gemilerdir. Sözü edilen vapurlardan bir yıl sonra 1848'de bu kez Osmanlı denizcilik ve teknoloji tarihinde bir ilke imza atılmış ve tamamıyla teknesi demirden oluşan bir vapur inşa edilmiştir. Ancak bu vapur Tersane-i Âmire'de değil Küçük Demir Fabrikası'nda yapılmıştır. Vapur, demirden yapıldığı için ismi de buna uygun olarak Eser-i Hadid (Demir Eser) diye konulmuştur.

1850'de İngiltere'ye dört savaş gemisi sipariş edilmiş ve daha sonra Cidde, Basra, Şat ve Tuna isimleri verilecek olan bu vapurlar 1852'de teslim alınmıştır. Bunların yanında yine İngiltere'ye Hazine-i Hassa Vapur Kumpanyası adına ticari vapur siparişi verilmeye devam edilmiştir. Bunun yanında sadece İstanbul Boğazı'nda işleyecek bir vapur şirketi kurulması düşüncesi hayata geçirilmiş ve ortaya Şirket-i Hayriye çıkmıştır. 1851'de tamamıyla yerli bir sermaye ile kurulan şirket, 1851'den itibaren İngiltere'ye vapur siparişleri vermiş ve 1854'e kadar bu ülkeden dokuz vapur satın almıştır.[1]

1 Levent Düzcü, "Osmanlıların Sanayi Çağına Adım Atışına Denizcilikten Bir Örnek: Buharlı Gemiye Geçişte Başlıca Parametreler (1828-1856)", *International Journal of History*, 5 (2013): 113-127.

Amerikalı harp gemisi inşa uzmanı mimar Ekford'un Osmanlı Devleti için harp gemisi inşa etme konusundaki düşünce ve değerlendirmeleri

Harp gemisi inşası konusunda uzman olan Amerikalı Mimar Ekford'un; Liman Reisi ve Serasker Paşa ile yaptığı görüşmelerde kendisinden İstanbul'da kalıp gemi inşa etmesinin istenmesi üzerine burada kaldığı, harp gemisi inşası alanında birçok gelişmeler yaşandığı, Osmanlı Devleti'nin bu konudaki isteğinin gerçekleştirilebilmesi için çok yetenekli olduklarını gözlemlediği bura halkının gençlerinden mimarlar yetiştirilmesi gerektiği, öncelikle gemi inşa mimarının ağırlık kaldırma ilmini bilmesi gerektiği, kendisinin beraberinde numune olarak İstanbul'a getirdiği gemi gibi çeşitli büyüklükte gemiler yapabileceği, şayet Osmanlı Devleti tarafından talep edilirse derhal Amerika'ya dönüp altı ay içerisinde bir gemi yapabileceği, giderken de Tersâne-i Âmire'deki yetenekli genç mimarlardan bazılarını seçip bu geminin inşasında istihdam etmek üzere Amerika'ya götürmesinin, bu gençlerin gemi yapım usullerini ve Amerikan dilini öğrenmelerine vesile olacağı, dönüşünde beraberinde getireceği bu işten anlayan yetmiş, seksen kişi ve götürdüğü Müslüman mimarlar ile burada gemi inşası konusunda yeni bir devir başlatacağı, bu işin ancak gençlerle başarılabileceği, yaşlı kişilerin usullerini değiştirmeye çalışmanın faydasız olduğu ve sonuçları bakımından kendisinin Osmanlı Devleti'ne verdiği sözü tutamaması ve mimarlık alanındaki itibarın kaybetmesi riski taşıdığı, yapacağı gemilerin hem Akdeniz'e hem Karadeniz'e uygun olduğu ve boğazlarda hareketli tabya vazifesi görecekleri için çok faydalı olacakları, bu iş için Tersane'den tamamen ayrı geniş bir alan tahsisi edilmesi gerektiği, Amerika'da Brezilya ve Kolombiya hükûmetleri için gemiler inşa ettiği, bu hususta Maslahatgüzar David Porter'in kendisine tanıklık yapabileceği, İstanbul'a geliş sebebinin beraberinde getirdiği gemiyi satmak olmadığı, çünkü zaten bu gemiyi Osmanlı Devleti ile Amerika arasında bir antlaşma yapmakla görevlendirilmiş olan Rayndo'nun söz konusu antlaşmadaki bir maddeyi kendisine göstermesi ve Reisülküttaplık tarafından Osmanlı Devleti'nin gemi inşa ettirmeye hazır olduğunun adı geçene söylenmiş olması üzerine inşa ettiği, bundan dolayı da talebinin sadece bu gemisinin tazmini ile sınırlı bulunduğu hususlarında Reisülküttaplığa sunduğu arzuhal ve bunun Padişah'a arz edilmesi üzerine 'vakit geçirilmeden Donanma ile İstanbul dışında bulunan Kaptan Paşa'nın bu konuda adı geçen şahıs ile görüşmeler yapmak üzere kara yoluyla İstanbul'a gelmesi için mektup yazılmasına' dair Padişah'ın hatt-ı hümayun.

Haziran 1830

Reisülküttap hazretlerine İstanbul'da bulunan Amerikalı Mimar Ekford'un sunduğu arzuhalin tercümesidir.

Tarafımdan görülüp incelenmiştir.

Adı geçen Mimar'ın bu arizasında bildirdiği hususlar, gerçekleşmesi mümkün olan, akla yatkın ve Tersâne-i Âmiremiz hakkında hayırlı sonuçlar ortaya çıkaracağı değerlendirilen şeyler olduğundan derhal boş yere vakit geçirilmeden bu konuda bir karar verilmesi için kırmızı ile yazılmış olan yazıda açıklandığı üzere senin tarafından Kaptan Paşa'ya; 'Donanmamızı Kapudanemiz Kaptanı'na teslim edip kendisinin hemen kara yoluyla gelmesi' için mektup yazılıp gönderilsin.

Bu defa Amerika'dan gelen Mimar'ın gemi inşasına dair sunmuş olduğu arzuhalinin tercümesidir. Özetle; Osmanlı Devleti kendisini istihdam buyurduğu takdirde hüner ve sanatını göstereceği anlaşılmakta ve yazdığı şeyler de mümkün ve akla yatkın görünmektedir. Ancak bunun uygulamaya konulması Kaptan Paşa kulunuzun İstanbul'da olmasına ve adı geçenle etraflıca görüşüp konuşmasına bağlıdır. Kaptan Paşa kulunuz ise vermiş olduğunuz izin üzerine Donanmanız ile birlikte Boğaz'a kadar gelmiş ve havanın uygun olmasını beklemektedir. Ancak poyrazın uzamasından dolayı biraz gecikeceği ortaya çıkmıştır. Bu sebeple şayet siz Padişahımız efendimiz hazretleri tarafından da uygun görülüp emir buyurulur ise ben kulunuz tarafından kendisine; 'hem bu gemi inşa konusunu adı geçenle görüşmek hem de bir an önce bu tarafta işinin başında bulunup Tersâne-i Âmirenizin diğer işlerini görmek üzere Donanmanızı Kapudanenizin Kaptanı olan kulunuza teslim ederek hemen kara yolu ile gelmesi' için bir mektup yazılacaktır. Durum siz efendimizin malumları olduğunda emir ve ferman sizindir.

Liman Reisi Bey ile bundan beş hafta önce görüşüldüğünde; "İstanbul'da kalıp Osmanlı Devleti için her çeşit harp gemisinden birer adet gemi inşa eder misin?" diye sorulmuş; devletli Serasker Paşa hazretlerinin nezdine çağırıldığımda da kendisi tarafından; "Üç ay kadar İs-

---

tanbul'da kalır mısın?" diye buyurulmuş idi. Memleketimden uzun süre uzak kalmak istemediğim için burada kalıp beklemek uygun gelmemesine rağmen yine de kabul etmiş idim. Birkaç gün önce kendilerinin nezdine vardığımda; "Kaptan Paşa hazretlerinin az zaman içerisinde İstanbul'a geleceğini" ifade etmiş ve gemi inşası hakkındaki fikir ve değerlendirmelerimi yazılı olarak açıklamamı istemiş idi. Bu sebeple kendileri tarafına sunacağım açıklamalı fikir ve değerlendirmelerimin özünü Zatıalıniz tarafına beyan etmeyi münasip gördüm. Şöyle ki:

Osmanlı Devleti'nin en önde gelen isteğinin harp gemisi inşa usulünü, deniz gücü meşhur olan devletlerin bu konudaki usulü derecesine koymak olduğunda şüphe yoktur. Bu isteğin gerçekleşmesi için bura halkının gençlerinden maharetli mimarlar yetiştirilmesi, bu genç mimarların yirmi beş seneden beri gemi inşa ilminde (fenn-i inşaiye) ortaya çıkan yeni durum ve usulleri öğrenecekleri vesileler bulunması ve bunların dağlardan ve korulardan kereste kesme usulünü öğrenmeleri gerekmektedir.

Harp gemisi inşa ilminde ortaya çıkan gelişmelerin (muhassenat) en önemlisi bir mimarın ağırlık kaldırma ilminde (ilm-i cerr-i eskal) mahareti bulunmasıdır. Her ne kadar yalnız mimarlık ilmiyle kâğıt üzerinde güzel şekiller çizip resmetmek mümkün ise de ağırlık kaldırma ilminin yardımı olmadığı takdirde bir gemi görünüşte güzel inşa olunmuş gibi görünse de devlete sürekli masraflar çıkarır ve kendisinden gerçek bir fayda sağlanması beklenmez.

Bu harp gemisi inşa işi büyük bir iş olup, bilhassa ifadelerimi anlatmaktaki zorluktan dolayı da çetindir. Bununla beraber bu konuda genel usul ve tarza göre teşebbüste bulunulacağı için sonuç alacağıma eminim. Bu sebeple bu tarza göre burada en az yüz parça top çeker kapak, altmış dört parça top çeker firkateyn ve büyük çapta toplarıyla vapur gemileri inşasına hazırım. Bu gemilerin hepsinin çivileri İstanbul'a getirdiğim gemininki gibi bakırdan ve bakır kaplı olur. Osmanlı Devleti tarafından bu tarz uygun görüldüğü takdirde hemen Amerika'ya dönerek o tarafta işlerimi düzene koyarken altmış dört parça top çeker bir gemi inşa edebilirim. Kerestem hazır olduğundan bu gemiyi altı ay içerisinde tamamlarım.

Bir de şu anda Tersâne-i Âmire'de istihdam olunmakta olan genç mimarlardan on beş yirmi kişinin seçilip, bunlardan da tercihen on sekiz, yirmi yaşında olup çeşitli gemiler inşasına bir derece aşinalığı olanların benimle birlikte Amerika'ya götürülmesinin, yukarıda açıklandığı şekilde o tarafta inşa edeceğim altmış dört parça top çeker geminin imali sırasında birçok usullerimizi öğrenmelerine güzel bir vesile olacağını düşünüyorum. Bunlar bu arada dilimizi de öğreneceklerinden bu tarafa döndüklerinde işime pek yarayacaklardır.

Bir başka husus da, o taraftan gelirken beraberimde inşa ilmi ile ilgili, yetmiş, seksen tane malumat sahibi kimseler getirmek isterim. Böylece hem bunlarla hem de yukarıda bahsi geçen genç Müslüman mimarlar vasıtalarıyla üç sene içerisinde harp gemisi inşasında mükemmel bir çığır açmaya muvaffak olabileceğimi zannediyorum. Yukarıda sözü edilen altmış dört parça top çeker gemi vasıtasıyla bir parça kapak geminin kerestesini de bu tarafa naklederek döner dönmez anılan kapak geminin inşasına başlayabilirim. Böyle olmadığı takdirde [bunun inşası] zaman alır.

Bu tarafa geldiğimden beri gözlemlediklerime göre bu memleketin gençlerinde büyük bir yetenek (liyakat) gördüğüm için az vakitte bunları diğer herhangi bir devletin gemilerine eşdeğer ve belki onlardan bazı bakımlardan daha iyi, çeşit çeşit gemiler yapabilecek hale getirebileceğime olan inancım tamdır. Yaşlı adamların alışmış oldukları eski usulü değiştirmeye çalışmak abesle uğraşmak gibi bir şey olur ki, bundan sonuç alamazsam o takdirde hem Osmanlı Devleti'nin isteklerini yerine getirememiş olurum hem de mimarlık ilminde var olan itibarımı kaybederim. Bu işten ancak genç adamlar vasıtasıyla sonuç alınabilir. Çünkü bunları ben kendi usulüme göre istihdam ederim. Yaşlı olanlar ise biraz vakit geçince

HAT. 1212/ 47497

ve benim usulümdeki yararları gördükten sonra belki benim usulüme uyarlar.

Gemi inşası için Tersane'den tamamen ayrı geniş bir yer tahsis edilmesi ve korulardan kereste kesilmeye başlanıncaya kadar, Tersane'de acilen gerekli olmayan kerestelerin burada kullanılması için bana izin verilmesi lazımdır.

İşte bu önemli işe dair genel düşünce ve değerlendirmelerim bu şekildedir. Bundan başka hiçbir yolla Osmanlı Devleti'ne iyi hizmette bulunamam.

Yirmi beş seneden beri gerek kapak gemisi, gerekse asker naklinde ve savaş gemilerine su getirmekte kullanılan vapur gemileri inşa eyledim. Bu vapurlar Akdeniz ve Karadeniz'e pek uygun olduğu gibi boğazlarda da hareketli tabya vazifesi göreceğinden büyük yarar sağlayacakları çok açıktır.

Bu şekilde Amerika ve İngiltere arasında sonradan meydana gelen savaşta türlü savaş gemileri imal ettim. Amerika'da Brezilya İmparatoru için altmış dörder parça top çeker iki parça ve Kolombiya memleketi için de iki parça savaş gemileri inşa eyledim. İstanbul'daki Maslatgüzar David Porter az bir süre Amerika Tersanesini idare ettiği için bana bu konuda tanıklık edebilir.

Kısaca; gerek Amerika ve gerek diğer devletler için yaptığım savaş gemileri gayet makbule geçtiğinden burada da o şekilde savaş gemileri inşasına başladığım takdirde memnun kalacağınızı ümit etmekteyim.

Kaldı ki İstanbul'a geliş sebebim de; Osmanlı Devleti ile Amerika Devleti arasında antlaşma yapmakla görevlendirilmiş olan Rayndo'nun(?) Amerika'ya dönüşünde gizli maddeyi bana gösterdiğinde bu maddede Osmanlı Devleti'nin deniz gücünü düzene koyma niyetinde olduğunu müşahede etmem ve yine onun; 'Reisülküttaplık'tan kendisine İstanbul'a bir parça savaş gemisi gönderilmesinin münasip olacağı ve Osmanlı Devleti'nin Amerika'ya mahsus olan keresteden diğer savaş gemileri imal ve inşa ettirilmesine hazır olduğunun" söylendiğini ifade etmesidir. İşte bu değerlendirmeler üzerine adı geçen Rayndo(?) ile beraber bu tarafa geldiğimiz geminin inşasına başladım ve numune olmak üzere gayet ihtimam eyledim.

Bu gemi ile İstanbul'a gelişim bu gemiyi satmak için değildir. Çünkü yola çıkmadan önce, satılmış gibi saymakta idim. Nitekim Rayndo'nun(?) söyledikleri buraya geldiğimden beri doğrulanmıştır. Buraya gelmem diğer gemiler için gerekli düzenlemeleri yapma amacı taşıdığından böyle uzaması beni üzmüş olmakla beraber, Serasker Paşa hazretlerine ifade eylediğim üzere, üç ay kalmaya ve beklemeye razı olmuşumdur. Ancak beraber getirmiş olduğum adamımı Amerika'da liveudak(?) diye isimlendirilen bir çeşit meşe ağacının tedariki için gerekli talimatlar ile Amerika'ya yollamak isterim. Zikrolunan kerestenin olduğu yerlerin havası gayet ağır olduğundan kesilmesi ve tedarik edilmesi sadece bazı mevsimlerle sınırlıdır. Buradaki gemim tamamen bu ağaçtan yapılmış ve çivileri bakır ve bakır kaplıdır. Bu cinsten kerestenin uzun zaman dayanması ve sağlamlığı bakımından diğer cins kerestelerden daha iyi olduğu Zatıalinizin malumudur.

İstanbul'a gelişim Reisülküttaplık ile Amerika görevlisi arasında vuku bulan düzenlemelere dayandığından razı olunacağıma eminim. Benim talebim sırf Osmanlı Devleti için inşa edilip getirilmiş olan yukarıda zikri geçen gemimden dolayı tazmin ile sınırlıdır. Şayet Osmanlı Devleti tarafından daha başka gemiler getirtilmesi istenilir ise Rayndo(?) ile kontrat yapılır. Benim burada bulunmam bu konuda büyük kolaylık sağlar. Bu yolla, Amerika'da inşa olunmuş gemiler getirtilebir. Şayet burada inşası istenilirse açıklanan usul üzere olur. Bu şekilde Osmanlı Devleti'nin deniz gücü üç, dört sene içerisinde diğer deniz gücü meşhur olan devletlere eşdeğer hale gelir. Sonuç itibariyle; benim talebim zikrolunan gemimden dolayı tazmin ile sınırlıdır ve bu hususta Padişah'ın bilinen şan ve hakkaniyetinden hiçbir şekilde şüphe duymamaktayım.

HAT, 1212/47497

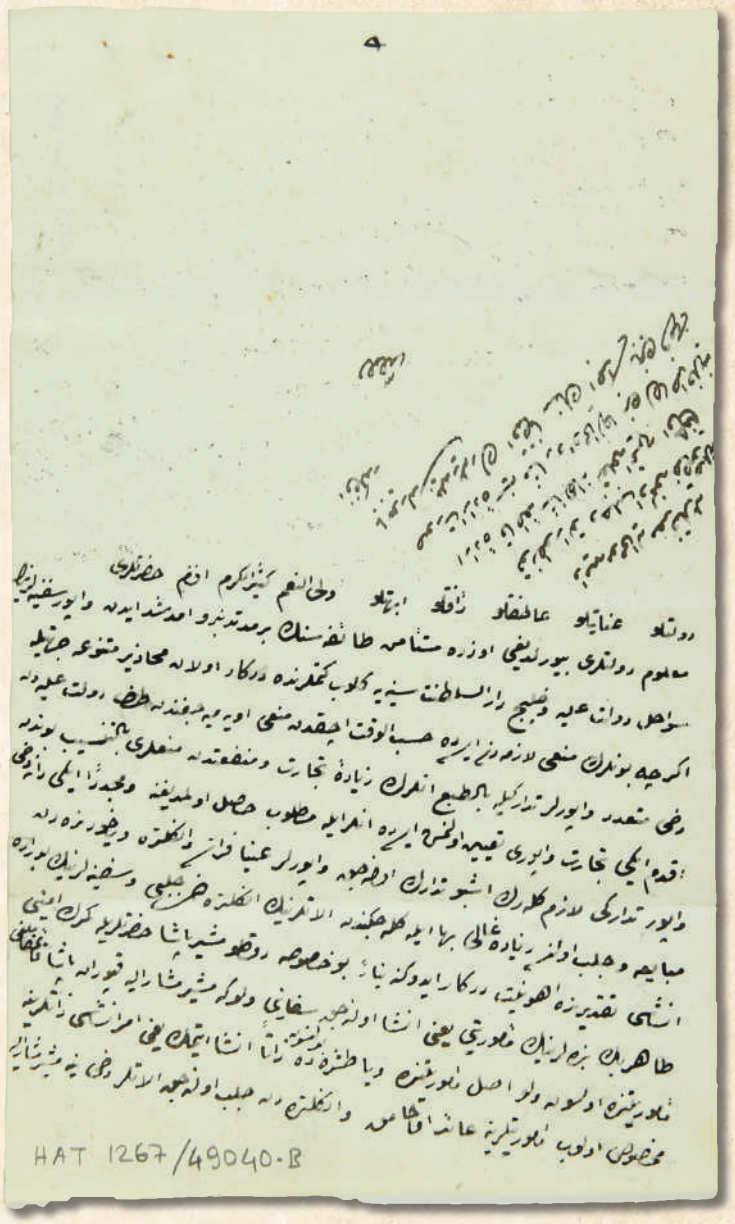

Osmanlı sahillerine ve İstanbul halicine gelen yabancı vapurlara karşı işletmeye sokulacak vapurların hazır satınalma yoluyla değil montaj inşa yoluyla tedariki

Osmanlı ülkesinde oturma izni olan yabancılara ait vapur gemilerinin Osmanlı sahillerine ve İstanbul halicine gelmelerindeki sakıncalardan dolayı bunların engellenmesi amacıyla işletilmeye başlanılan iki vapurun yeterli olamadığı ve bunlara iki vapurun daha ilave edilmesi gerektiği, ancak bunların aletlerinin İngiltere'den getirtilip burada inşa edilmelerinin İngiltere, Fransa veya diğer yerlerden hazır olarak satın alınmalarına göre daha ucuza mal edilecekleri aşikâr olduğundan Kaptan Paşa Kaymakamı ile Gümrük Emini Tahir Bey'in bunların inşası ve aletlerinin getirtilmesi ile görevlendirildikleri.

Nisan 1837

Devletli, yardımsever, şefkatli, merhametli, yücelik sahibi, keremi bol velinimetim efendim hazretleri

Siz devletli efendimin malumları olduğu üzere Osmanlı ülkesinde oturma izni bulunan yabancıların (müste'men) bir süreden beri gelip giden vapur gemilerinin, Osmanlı Devleti sahillerine ve İstanbul körfezine (haliç) gelip gitmelerinde var olan çeşitli sakıncalardan dolayı gelip gitmekten men olunmaları her ne kadar bir gereklilik ise de içinde bulunulan şartlar yüzünden bunların açıktan men edilmeleri uygun düşmeyeceğinden Osmanlı Devleti tarafından birkaç vapur tedarik edilmek suretiyle bunların daha fazla ticaret ve yarar sağlamalarının önüne geçilmesine karar verilerek iki adet ticaret vapuru tayin olunmuş; fakat bu iki vapur ile istenen sonuç elde edilemediğinden yeni baştan iki vapur daha tedarik etme gereği ortaya çıkmıştı. Ancak bu vapurlar Fransa, İngiltere veya diğer yerlerden satın alma yoluyla tedarik edildikleri takdirde çok pahalıya mal olup, aletleri İngiltere'den getirilerek burada inşa edildikleri takdirde daha ucuza mal edilecekleri aşikâr bulunduğundan; bu gemileri inşa etmekle devletli Müşir Paşa hazretlerinin –kendisinin aslî görevi veya Kaptan Paşa Kaymakamlığı görevi veya taşrada bulunması ile bağlantılı olmaksızın kendi zatının– ve Gümrük Emini Tahir Bey'in görevlendirilmeleri ve söz konusu aletlerin kontrat ve İngiltere'den getirtilme işlerinin de yine onlar tarafından yapılması hususlarında yüce Padişah emri (irade-i seniyye) çıkmıştır. Bu itibarla, Padişah emrinin suretinin Zatıalinizin buyuruldu yazısı ile kendilerine bildirilerek gereğinin yapılması konusunda ferman siz efendimindir.

HAT, 1267/49040-B

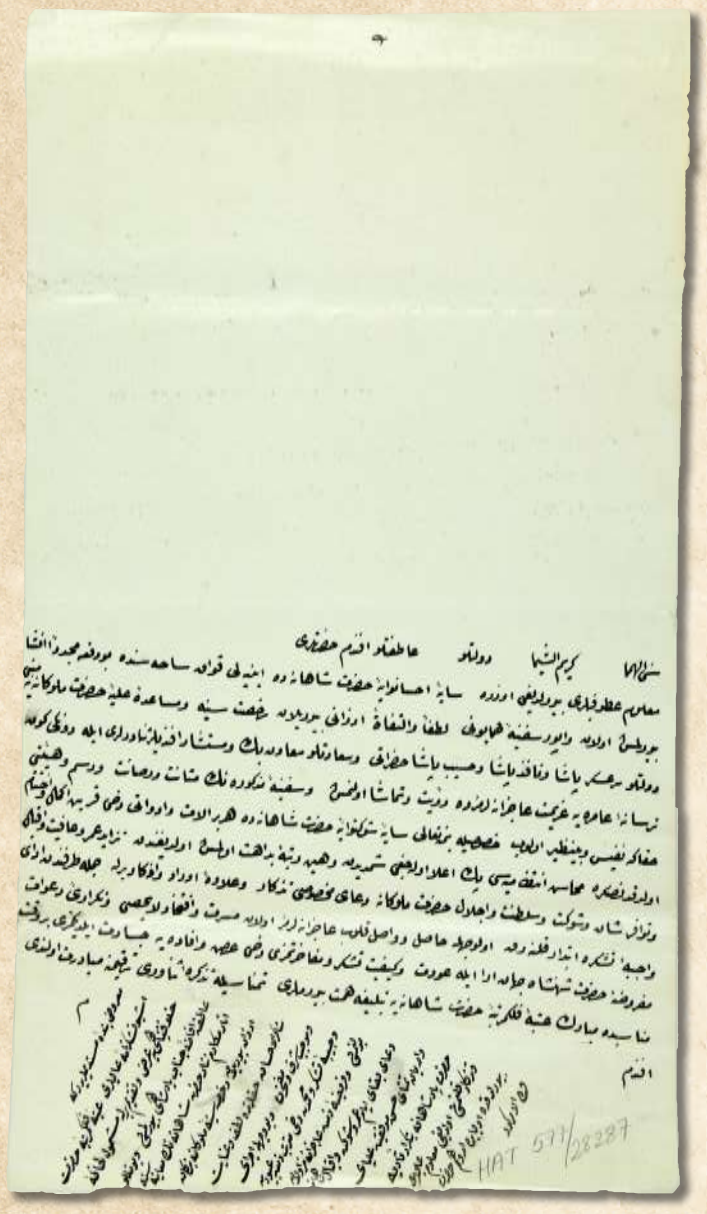

Sadrazam'ın Aynalıkavak'ta inşa olunan vapuru gördükten sonra duyduğu memnuniyeti Padişaha arz etmesi

Sadrazam'ın; Padişah hazretlerinin vermeye layık gördüğü yüksek izin sayesinde, beraberinde Serasker Paşa, Nafiz Paşa, Hasip Paşa, Muavin Bey ve Müsteşar efendiler olduğu halde Tersâne-i Âmire'ye gidip Aynalıkavak'ta inşa olunan vapur gemisini gördükleri ve sağlamlık, biçim ve dış görünüm bakımından fevkalade nefis ve eşsiz buldukları, diğer alet ve edevatı da tamamlandıktan sonra pek muntazam olacağının şimdiden belli olduğu ve bu eserinden dolayı Padişah'a bol bol dua ettiklerine dair Padişahlık Makamına sunduğu arz tezkiresi ile Padişah'ın bu teşekkür yazısını gördüğüne dair Makamdan yazılan cevap.

Mart 1838

Yüksek himmet ve cömertlik sahibi devletli, şefkatli efendim hazretleri

Zatıalinizin malumları olduğu üzere ihsanı bol yüce Padişahımız efendimizin sayelerinde Aynalıkavak sahasında bu defa yeni olarak inşa buyurulmuş olan vapur gemisi, Padişah hazretlerinin lütfedip vermeyi layık gördükleri yüksek izin ve müsaadeleriyle, devletli Serasker Paşa, Nafiz Paşa ve Hasib Paşa hazretleri ve değerli Muavin Bey ve Müsteşar efendiler kulları ile bu acizleri tarafından dün Tersâne-i Âmire'ye gidilerek görülüp temaşa olunmuştur. Gemi sağlamlık, biçim ve dış görünüş bakımından gerçekten nefis ve benzersizdir. Özellikle yüce Allah'ın lütfuyla Padişah hazretlerinin sayesinde her bir alet ve edevatı da tamamlandıktan sonra pek muntazam olacağı şimdiden ortaya çıkmış bulunmaktadır. Bu sebeple yüce Padişah hazretlerinin ömür, afiyet ve ikbalinin artması, şan, şevket, saltanat ve yüceliğinin çoğalması duası hatırlanıp dua ve zikirlerimize ilave edilerek herkes tarafından teşekkür görevinin edasına başlanmıştır. Bu şekilde biz acizlerin kalplerinde ortaya çıkmış bulunan sonsuz sevinç, övünç ve Padişah hazretleri için yapılması üzerimize bir borç olan duaları tekrar ederek döndük. Bizlerin bu teşekkür ve övünçlerimizi arz ve ifadeye cesaret ettiğimizi uygun bir vakitte kendilerinin mübarek eşiklerine bildirmeye himmet buyurmanız temennisiyle bu tezkire bendeniz tarafından yazılmıştır efendim.

M.

Daimî kölenizin maruzatı şudur ki:

Zatıalinizin bu teşekkürnamesi Halife hazretlerinin felekler kadar yüce eşiğine arz ve takdim kılınmış ve şefkati bol Padişah hazretleri tarafından görülmüştür. Kendilerinin bu gibi değerli eserlerinin görülüp incelenmesi için vermeyi layık gördüğü iznin, ihsana şükreden kulları haklarında bir lütuf ve inayet, şeref ve övünç vesilesi, bu şekilde teşekkür ve övgü görevini yerine getirmenin de kulluğun bir gereği olduğu ve biz acizlerin Padişah hazretlerinin ömür, şevket ve ikbalinin sürmesi için yapmakla yükümlü olduğumuz dua ve her an Padişah hazretlerinin güzel muvaffakiyetler göstermesi temenni vazifeleri tekrar tekrar yerine getirilip anılmıştır. Malumunuz olduğunda emir ve himmet siz efendimindir.

HAT, 577/28287

Peyk-i Şevket Ticaret Vapurunun İstanbul-İzmir hattında işletmeye konulması ve tâbi olacağı esaslar

Tersâne-i Âmire'de inşa olunan ve İstanbul ile İzmir İskelesi arasında işletilmesi uygun görülen Peyk-i Şevket isimli vapurun yük ve yolcu taşımacılığında tabi olacağı esaslar, elde edeceği gelirin Tersane Hazinesi'ne ait olması, sefer gün ve saatlerinin belirlenmesi, taşıdığı mallardan alınacak gümrük resmi ve sefer belgesinden muafiyetine dair Kaptanıderya Vezir Fevzi Ahmet Paşa tarafından hazırlanıp Padişah'ın onayından geçen düzenlemenin ilgili mercilere tebliği için gönderilen ferman.

15-24 Mayıs 1839

Sah.
Buyuruldu.
Resid.
Kaydedildi.

Istabl-ı Âmire Müdürlüğü pâyesiyle İzmir Voyvodası ve İhtisab Nazırı olan Hüseyin Bey'e ve İzmir Kadısına ve Gümrük Memurlarına Emir

Tersâne-i Âmire'de inşa olunan vapur gemilerinden şu anda hazırlanmış olan Peyk-i Şevket isimli vapurun ticaret amacıyla İzmir İskelesi'ne gelip gitmesi (amed şüd ettirilmesi) uygun görülmüş ve şu anda Kaptanıderya olan Vezirim Fevzi Ahmed Paşa tarafından sunulan yazıda (takrir) [bu konuda şu düzenlemelerin yapılması öngörülmüştür]:

"Bu geminin geliş gidişinde alacağı yolcular, oybirliği ile kurulmuş olan Liman Nizamına ve Osmanlı ülkesinde yaşayan yabancı (müstemen) tacirlerin işlemekte olan vapurları usulüne göre alınacak ve eğer içlerinde bu nizama aykırı olarak elinde belgesi olmayan (tezkiresiz) yolcu bulunur ise derhal dışarı çıkarılacak ve bu kişi kaçak demek olacağından, ödediği vapur ücreti, adı geçen geminin yol ücretinin (navl) eksilmesine sebep olmamak için, çıkarılmasından dolayı kendisine geri verilmeyip tamamen alıkonulacaktır.

Bu Osmanlı vapurunun gerek İstanbul'dan hareketinde ve gerek Osmanlı Devleti sahillerindeki iskelelere varıp dönüşünde [uğradığı] yerlerdeki yolcu ve yükler öncelikle bu vapura bindirilecek ve yüklenecek; yükü tamam olmadan başka vapur ve gemilere yolcu ve yük konulmayacak; her bakımdan diğer gemilerden üstün (müstesna) olacaktır.

Elde ettiği kâr (ticaret) Tersâne-i Âmire Hazinesi'ne ait olacak; 'Beylik vapurdur.' diye içine hiçbir yerden angarya ve zorlama suretiyle adam ve eşya yüklenmesi teklif olunmayacaktır.

İstanbul'dan ve İzmir'den hareket edeceği günler ve saatler kararlaştırılıp herkese ilan olunacak ve daha sonra herhangi bir durum ve sebepten dolayı, belirlenmiş olan vakitlerinin değiştirilmesini gerektirecek durumlar meydana getirilmeyecektir.

Devlete ait ticaret gemileri nizamında olduğu gibi bir yerden bir yere nakledeceği her türlü ürün ve ticarî mallardan: Sermayesi devlete ait yüklerden yüzde üç hesabıyla; Müslüman tüccarların veya ahalinin ücreti verilerek yüklenmiş olan mallarından ise tarifelerinin dörtte birleri indirilerek gümrük resmi alınacak; ancak bu resm sadece sattıkları veya satın aldıkları yerde bir defa ödenecek ve sahiplerinin aldıkları ödendiğini gösterir belgeler (tezkire) her bir geçiş noktasında geçerli olacaktır. Gerek Boğaz geçişinde ve gerek İstanbul halicinden Akdeniz (Bahr-i Sefid) iskelelerine gidiş ve gelişinde, kısaca geçtiği ve uğradığı yerlerdeki ve geçitlerdeki gümrükçüler ve çalışanlar taraflarından fazla ve mükerrer gümrük [resmi], gümrük izinnamesi, gümrük harcı, masdariye, reftiye, vürudiye ve avaid adları altında veya başka adlarla herhangi bir para talep olunmayacaktır. Bir biçimde fazla alındığı haber verilir ise geriye alıverilecektir.

Devlete ait ticaret gemilerine her bir seferinde izn-i sefine fermanı verilmekte ise de işbu Osmanlı vapuru için izn-i sefine fermanı verilmesine gerek olmayacaktır.

OSMANLI ARŞİVİ
C-BH
122 5922
Zurk
(Ishf box)

Bütün bu hususlar Divan-ı Hümayun Kalemi'ne kaydolunacak ve Liman Odası'na, İhtisab, Gümrük ve Tersâne-i Âmire [idareleri] taraflarına ilmühaberleri verilecek; ayrıca tüm bu şartların yazılı olduğu fermanlarım siz yukarıda yazılı olan Voyvoda, Kadı ve Gümrük memurlarına ve Akdeniz Boğazı'ndaki ilgililere hitaben ayrı ayrı yazılıp gönderilecektir."

Tüm bu hususların bu şekilde düzenlenip yürürlüğe konulması benim tarafımdan da emir (irade-i seniyye) buyurulmuştur. Bu konudaki Padişahlık emrimin yüce gereği olarak adı geçen Boğaz'a ayrıca fermanım çıkarılmış ve anılan yerlere ilmühaberleri yazılıp gönderilmiştir. Bu sebeple sizlere de, açıklandığı şekilde hareket etmeniz için Divan-ı Hümayunumdan işbu emrim yazılıp gönderilmiştir. Bu itibarla; sizler de bu durumu ilgili ve gerekli olanlara anlatasınız ve bu fermanımda yer alan hususların tam olarak uygulanmasının benim emrimin gereği olduğunu ve buna aykırı hareket ve durumların ortaya çıkmasının hiç bir şekilde makbul olmadığını bilesiniz ve hep birlikte yukarıda yazılı olduğu şekilde hareket etmeye gayret edesiniz; bunun dışına çıkmaktan kaçınasınız.

1-10 Rebiülevvel 1255

Sah.
Buyuruldu.
Resid.

Bu fermanın bir sureti aynen; Asakir-i Muntazama-i Şahane kumandanlarından (ferik) Biga Sancağı Mutasarrıfı ve Akdeniz Boğazı Muhafızı el-Hâc Ali Paşa'ya, Boğaz Hisarları nâiblerine, dizdarlara ve Gümrük Emini'ne gönderilmiştir.

C.BH, 122/5922

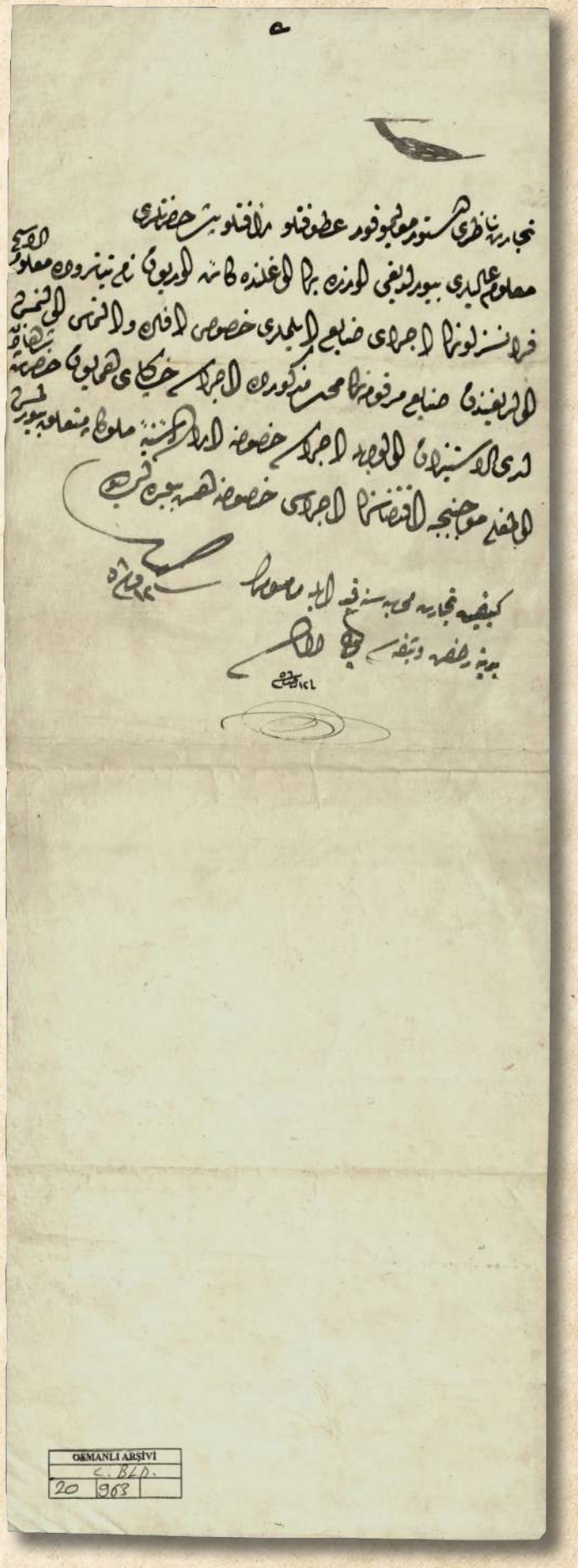
OSMANLI ARŞİVİ
C.BH.
20 963

1839

Tanzimat

Osmanlıların değişim yüzyılında geleceğin temelleri

Sözlükte "düzenlemek, sıraya koymak, ıslah etmek" anlamındaki tanzim kelimesinin çoğulu olan Tanzimat literatürde "mülkî idareyi ıslah ve yeniden organize etme" manasında kullanılır, ayrıca bu düzenlemelerin yapıldığı dönemi nitelendirir. 3 Kasım 1839'da ilân edilen Gülhane Hatt-ı Hümâyunu ile (Tanzimat Fermanı) başlatılan dönemin ilk uygulamalarının 1830 yılına kadar, hatta daha da geri götürülebileceği söylenir. Ne zaman sona erdiği de tartışmalıdır. Ancak 1878'de meclisin kapatılmasıyla dönemin sona erdiği yönünde genel bir fikir oluşmuştur.[1]

Tanzimat, Osmanlıların bütün 19. yüzyıl tarihini izah eden temel hadisedir. Tanzimat, iktisadi-sosyal temelleri çürüyerek yıkılmağa yüz tutan bir devletin yeni prensiplerle yeniden kurulma girişimini gösterir. Tanzimat ile devletin yapısını oluşturan temel kurumlarında önemli bir değişimin temeli atılıyordu. Bundan böyle bütün kanunlarda, bütün hükümet icraatlarında "her sınıf tebaanın eşitliği" değişmez bir esas sayıldı. Devletin kuruluşu ve oluşum tarzı itibariyle büyük bir önem kazanan bu prensip, Osmanlılık siyasetine temel teşkil ederek bütün Tanzimat devri boyunca en temel bir role sahip olmuştur.[2]

Tanzimat Fermanı büyük çapta, kendi devrinin ve çağdaş Avrupa'nın siyasi, hukuki, sosyal, iktisadi fikir ve anlayışları ve kurumlarından kuvvet almış ve bunların etkisinden doğmuştur. Reşit Paşa'nın gerçekleştirmek istediği ıslahatın 19. yüzyıl başlangıcı Avrupa devlet düşüncesiyle olan bağını ve bu devlet adamının düşüncelerinin liberalizm ile olan temas noktalarını başka bir yönden de tespit etmek mümkündür. Reşit Paşa'nın gayesi "hükümdarın hareketlerini sınırlayacak bazı müesseselerin kurulması" şeklinde tarif edilebilir. Bu ise yine 19. yüzyıl başları liberalizminin ve ona en mühim özelliklerini bağışlayan Anayasacılık akımının güttüğü gayelerden biridir. Bu Anayasacılık hareketiyle elde edilmek istenenlerle Reşit Paşa'nın elde etmek

1 Ali Akyıldız, "Tanzimat", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*. 2 Halil İnalcık, "Tanzimat Nedir?", *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Ankara: 2006), s. 13-35.

istedikleri arasında tam bir mutabakat mevcuttur.[3]

Tanzimat sadece ilân edildiği zaman başlayan bir dönem olmayıp, fermanın ihtiva ettiği hükümler daha çok önceleri üzerinde durulmuş meselelerdir. Bilhassa III. Selim'in ıslahat hareketleri bilinçli bir reform faaliyeti olarak Tanzimat'ın öncülleri sayılabilir. II. Mahmud ise III. Selim'in reform programını tatbik etmeye gayret eden ve bu arada, III. Selim'i bazı noktalarda aşan reformcu bir padişah olarak göze çarpar. Ne yazık ki, II. Mahmud hazırlattığı ve hatta mali yönünü de hallettiği Tanzimat-ı Hayriye'yi ilân etmeye ömrü vefa etmeyecek, fermanın ilânı büyük oğlu Abdülmecid'e nasip olacaktır.[4]

II. Mahmud, Yeniçeri Ocağı'nı kaldırdıktan sonra 1830'ların başından itibaren Osmanlı merkez teşkilâtını tamamen değiştirdi. 1831'de sarayda önemli bir müessese olan silâhdarlığı lağvetti; sır kâtipliğini Mâbeyn başkâtipliğine dönüştürerek saray sekreteryasını meydana getirdi. İki yıl sonra Mâbeyn Müşirliği'ni kurdu ve Enderûn-ı Hümâyun'un oda nizamını yeniden düzenledi. Bunun yanında Bâbıâli'deki kurumların isimlerini değiştirdi ve görev alanları daha açık biçimde tanımlanmış uzmanlık birimleri olan nezaretleri teşkil etti.

Meclis-i Vâlâ gibi yüksek meclislerin yanında nezaretlere gördükleri işlerde yardımcı olmak üzere bazı meclisler kurdu. 24 Mart 1838'de teşkil ettiği Meclis-i Vâlâ'nın kuruluş amacını, yapmayı düşündüğü ve Tanzîmât-ı Hayriyye (Tanzîmât-ı Mülkiyye) diye nitelendirdiği ıslahatı tespit ve müzakere şekli olarak belirledi. Bu adlandırma onun tasarladığı reformların genel adıydı.

II. Mahmud döneminin sonlarına doğru, yaklaşık sekiz yıldan beri devleti uğraştıran Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın yol açtığı Mısır meselesi tekrar ortaya çıktı ve isyanla uğraşan ordunun masrafları hazineyi sıkıntıya soktu. 24 Haziran 1839'da Mısır kuvvetlerinin Osmanlı ordusunu Nizip'te ağır bir yenilgiye uğratmasının ardından 1 Temmuz'da II. Mahmud vefat etti ve yerine oğlu Abdülmecid geçti.

Tanzimat'ın ilânından önce Sultan Abdülmecid'in emriyle Sadrazam Koca Hüsrev Paşa'nın başkanlığında Bâbıâli'de bir meşveret meclisi toplandı. Otuz sekiz yüksek bürokrat ve ilmiye mensubunun katıldığı bu mecliste kabul edilen ilkeler padişah tarafından da onaylandı. Meclis mazbatasının altında mührü bulunanların yarısı ulemadandı. Sırası değişmekle beraber mazbata ile Gülhane Hatt-ı Hümâyunu'nda yer alan ilkeler hemen hemen aynıdır. Bu da Tanzimat Fermanının dış etkilerden ziyade Osmanlı Devleti'nin iç dinamiklerinin ürünü olarak ortaya çıktığını göstermektedir.

Hariciye Nâzırı Mustafa Reşit Paşa 3 Kasım 1839'da Gülhane meydanında vükelâ, ricâl, ulema, Rum ve Ermeni patrikleri, hahambaşı, esnaf temsilcileri, sefirler ve diğer hazır bulunanların önünde Tanzimat Fermanı'nı okudu. Sultan Abdülmecid töreni Gülhane Kasrı'ndan izledi. Ferman, kurulduğundan itibaren devletin güçlü, ülkenin mamur ve halkın refah içinde olduğu; fakat bu durumun sonradan zaaf ve fakirliğe dönüştüğünü; coğrafî konumu, arazilerinin

3 Şerif Mardin, "Tanzimat Fermanı'nın Manası", *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu,* (Ankara: 2006), s. 91-106. **4** Ali İhsan Gencer, "Tanzimat Fermanının İlanı ve Tatbiki Meselesi", *150. Yılında Tanzimat,* (İstanbul: 1990), s. 7-20.

verimliliği ve halkının çalışkanlığı göz önünde tutulduğunda gerekli tedbirlerin alınması halinde devletin beş on yıl içerisinde eski durumuna kavuşacağı tespitiyle başlar. Bunun için hazırlanması gereken yeni kanunların esası can güvenliği, mal, ırz ve namusun korunması, vergilerin düzenlenmesi, asker alımının ıslahı şeklinde belirlenir. Bu arada halkı ve hazineyi zarara uğratan iltizam usulünün sakıncalarından söz edilerek kaldırılacağına dair işaret verilir. Verginin herkesin gücü nispetinde tahsil edilmesi ve kimseden fazladan bir şey istenmemesine vurgu yapılır. Askerlik süresinin belirsizliğinden ve askerlerin bir nispet dahilinde değil gelişigüzel alınmasından şikâyet edilir. Bu uygulamanın tarımı, ticareti ve nüfus artışını olumsuz yönde etkilediğine, dolayısıyla askerlik süresinin dört veya beş yıl olarak belirlenmesi gerektiğine vurgu yapılır. Hiç kimse için yargılanmadan ölüm hükmünün verilmemesi, herkesin malına mülküne istediği gibi tasarruf edebilmesi, bu haklardan müslim-gayrimüslim bütün tebaanın aynı şekilde yararlanması, bu konuları görüşmek üzere görevlendirilen Meclis-i Vâlâ'nın üye sayısının arttırılması, vükelâ ile ricâlin de zaman zaman meclisin toplantılarına katılması, askerî düzenlemelerin Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'de müzakere edilip belirlenmesi, ülkenin harap olmasına yol açan rüşveti önlemek amacıyla etkili bir kanun hazırlanması ve bu fermanın bütün iç ve dış kamuoyuna duyurulması kararlaştırılır.

Reşit Paşa'nın hatt-ı hümâyunu okumasının ardından toplar atıldı ve kurbanlar kesildi. Sultan Abdülmecid ilân edilen hususlara uyacağına

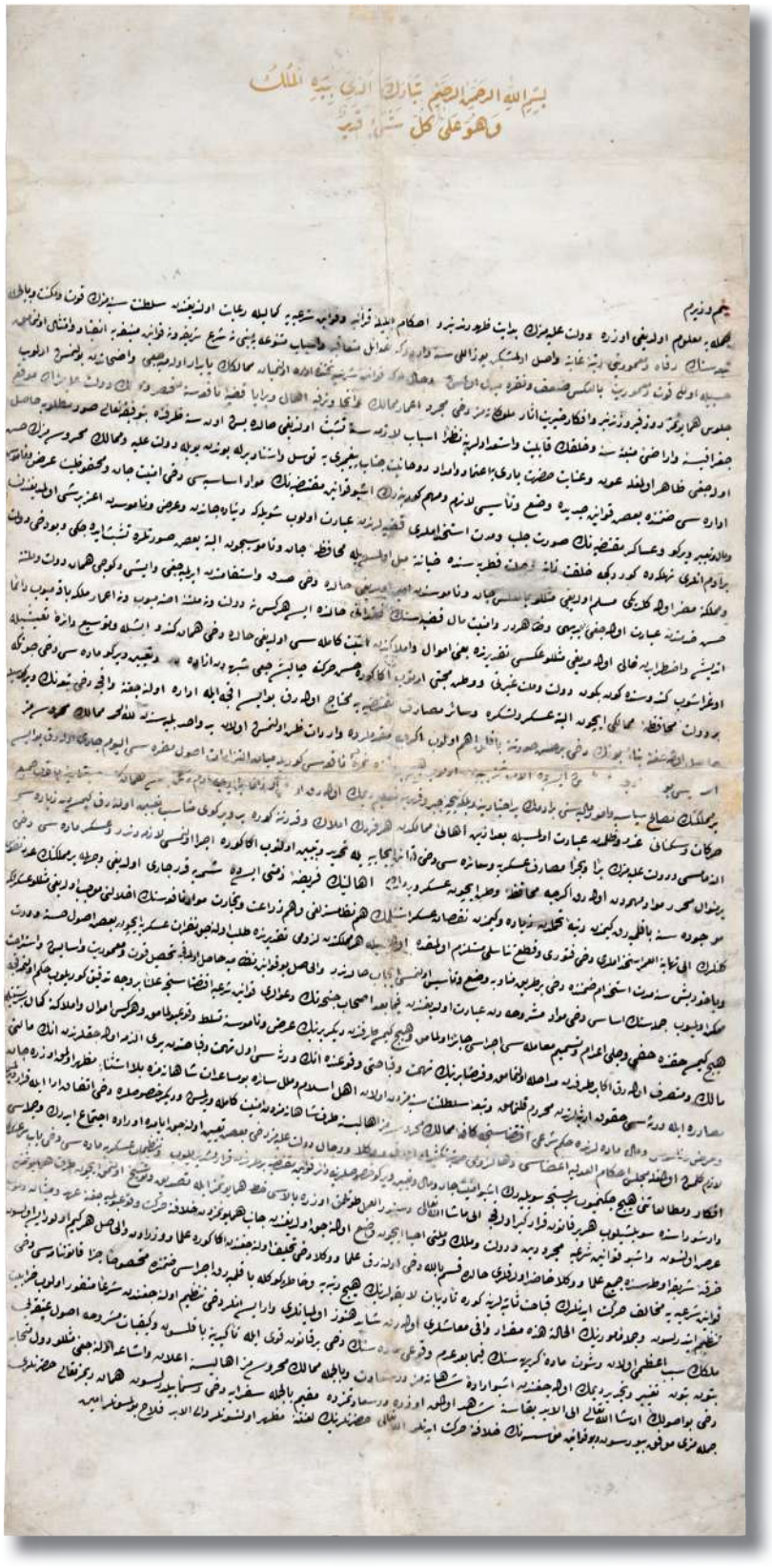

Resim 1
3 Kasım 1839 tarihli
Tanzimât Fermânı

dair Hırka-i Şerif Dairesi'nde yemin etti. Fermanın ilânından beş gün sonra yapılan bir düzenlemeyle vükelâ, büyük ulema ve önde gelen devlet adamlarının padişah, sadrazam, şeyhülislâm, serasker, darphane müşiri ve hariciye nâzırının huzurunda yemin ederek görevlerine başlamaları kararlaştırıldı.

Bu ferman geleneksel yapıyı kökten sarsacak yenilikler getirmekteydi. Müslim-gayrimüslim eşitliği, Yunan ve Sırp isyanlarıyla birlikte milliyetçi bir tutum sergileyen gayrimüslimlerin imparatorluktan ayrılmasını önlemek amacıyla ortaya atılan ve daha sonra sık sık vurgu yapılan bir Osmanlı milleti teşkil etmeyi hedefleyen önemli projenin ilk adımıydı.

Valilerden halkın ileri gelenlerini meydanlarda toplayıp fermanı okumaları, herkese içeriğini "güzelce" anlatmaları ve ayrıntıları daha sonra belirlenecek olan vergi ve askerlik dışındaki maddelerini hemen uygulamaya koymaları istendi. Osmanlı tebaasını meydana getiren her zümre fermanı kendi açısından yorumladı; Müslümanlar gayrimüslimlere verilen yeni haklardan hoşlanmadı; gayrimüslimler ise büyük bir beklenti ve ümide kapıldı. Öte yandan çıkarları zedelenen ulema, âyan ve hatta valiler şeriatın çiğnendiğini ve Müslümanların gâvurlarla aynı seviyeye getirildiğini söyleyerek halkı tahrik etti. Öngörülen ıslahat ülkenin tamamında değil öncelikle nispeten merkeze yakın, yapılanların kolaylıkla denetlenebileceği yerlerde uygulamaya konuldu.

Hazine gelirlerinin mahallî idareciler elinde telef olmasını önlemeyi amaçlayan yeni sistemden çıkarları zedelenen vali, mütesellim, eşraf, âyan, sarraf, mültezim, voyvoda gibi zengin zümreler Tanzimat'ı başarısızlığa uğratmak için halkı kışkırtıp çeşitli engellemelere başvurdular. Zira bunlar, vergi oranının gelire göre tespitiyle birlikte daha fazla vergi verecekleri gibi öteden beri kendilerine tanınan muafiyetleri de kaybetmişlerdi.

Tanzimat Fermanı'nın en önemli maddelerinden biri olan askerlikle ilgili meselelere üç yıl el atılamadı. Yeniçeriliğin kaldırılmasından beri asker alımları gelişigüzel yapıldığı gibi askerlik süresi de belirlenmemişti. Askere alınan gençlerin vazifesi sağ kaldıkça ve gücü kuvveti yerinde oldukça devam etmekteydi. 1843'te Hassa Müşiri Rızâ Paşa bu sorunu çözmekle görevlendirildi; yeni düzenlemeler seraskerlikte geçici bir meclis tarafından görüşüldü. 6 Eylül 1843'te askere alınacak kişilerin kura ile tespiti, Mart 1844'ten itibaren fiilî askerlik süresinin beş ve redifliğin yedi yılla sınırlandırılması, mevcut askerlerin % 20'sinin her yıl yenileriyle değiştirilmesi kararlaştırıldı. Ayrıca ordu sistemine geçildi ve Hassa, Dersaâdet, Rumeli, Anadolu, Arabistan olmak üzere beş ordu kurularak her birinin bünyesinde birer meclis teşkil edildi. İstanbul, Üsküdar ve Boğaziçi'nin güvenliğiyle ilgilenmek üzere 1845'te Zaptiye Müşirliği kuruldu.

1844'te genel nüfus sayımı yapıldı ve Osmanlı nüfusu yaklaşık 35 milyon olarak tespit edildi. 1844'te çıkarılan Tashîh-i Ayâr Fermanı'yla sikke konusu düzene konularak 1 altın lira = 100 gümüş kuruş esası getirildi ve çift metal sistemine geçildi.

Reformların başarısı için en önemli unsur olan eğitim konusuna ise Tanzimatçılar geç el attı. Sultan Abdülmecid, 1845'te mekteplerin yaygınlaştırılması gerektiğini belirterek reformların başarısıyla eğitim arasındaki ilişkiye dikkat çekti. Bunun üzerine kurulan Meclis-i Muvakkat sıbyan mektepleri ve rüşdiyelerle bir dârülfünun açılmasına dair tasarılar hazırladı. 27 Haziran 1846'da Meclis-i Vâlâ ile Hariciye Nezâreti'nin denetimi altında Meclis-i Maârif-i Umûmiyye'nin teşkiliyle birlikte şeyhülislâmlığın kontrolündeki eğitim işleri hükümetin denetimine girdi. Meclisin kararlarını uygulamak için 13 Kasım 1846'da Mekâtib-i Umûmiyye Nezâreti kuruldu.

28 Eylül 1846'da Mustafa Reşit Paşa sadârete getirildi. Bâbıâli'de bir devlet arşivi (Hazîne-i Evrâk) kurularak belgelerin tasnifine ve muhafazasına ön ayak olundu. 1847'de ilk defa devlet salnâmesi çıkarıldı; ilk rüşdiye mektebi açıldı. Ticaret Mahkemesi on dört üyesinin yarısını sefirlerin seçtiği karma bir mahkeme haline getirildi. 23 Nisan 1847 tarihli padişah iradesi ve ardından hazırlanan Tapu Nizamnâmesi'yle erkek ve kız çocuklarının babalarının mirasından eşit pay almaları sağlandı.[5]

Tanzimat Fermanı'nın modern anlamda vatandaşlık haklarının temini ve bunların güvence altına alınması, kötü idareye bir son verilmesi ve yeni bir düzen kurulması yanında; Osmanlı'nın Avrupa'nın liberal devletleri arasına sokulması, İngiliz ve Fransızların teveccühünü kazanmak, böylece Rusya'nın tecavüzlerine engel olmak ve nihayet Mısır Meselesi ile Boğazlar Meselesine olumlu bir çözüm bulmak gibi faydaların da beklentisini beraberinde taşıdığı, hatta daha gerçekçi bir tespitle fermanın bu beklentilerin ürünü olduğu belirtilir.

Tanzimat Fermanı ile düşünülen Müslim ve gayrimüslim eşitliğinin, devletin yeni temeller üzerinde yeniden yapılanmasına yol açacağı şüphesizdi ve bu husus 1856'da ilân edilen Islahat Fermanı'nda hiçbir tereddüde yer bırakmayacak şekilde ve tam bir açıklığa kavuşturulmuştu.[6]

Fakat Hristiyanlara hukuk önünde eşitlik vererek devletin birliğini koruma teşebbüsü yarım yüzyıllık bir çabadan sonra sonuçsuz kalmıştı. II. Abdülhamid devri, Hristiyanların isyan teşebbüslerine karşı şiddetle karşılık verilmesi ve İslamcı bir siyaset güdülmesi bakımından Osmanlılık siyasetine bir tepki mahiyetinde telakki olunabilir. II. Meşrutiyet ile (1908) Osmanlılık siyaseti yine ön plana çıktı. Fakat bu alanda Mecliste şimdi iki aykırı görüş meydana çıkmıştı: İttihat ve Terakki Fırkası sıkı bir merkeziyetçilikle milletleri bir Osmanlı toplumu içinde kaynaştırmak istiyordu. Muhalefet ise, milletlere özerklik verilerek Osmanlı Hanedanı etrafında federalist bir İmparatorluk meydana getirilmesi düşüncesini savunmakta idi. Bu döneme de Balkan Savaşı facialarıbir son nokta koymuştu. Bundan sonra Osmanlılık siyaseti bırakılmış Türk milliyetçiliği siyaseti hızlı bir şekilde onun yerini almıştır.[7]

5 Akyıldız, "Tanzimat". **6** Kemal Beydilli, "1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları Hakkında", *150. Yılında Tanzimat,* (İstanbul: 1990), s. 21-28. **7** İnalcık, "Tanzimat Nedir?", s. 13-35.

1840

İlk kağıt paramız

Kaime

Batıda kâğıt paraların basılması ve kullanılması 17. yüzyılın sonlarına rastlamaktadır. İlk kâğıt paranın 1690'lı yıllarda Amerika Birleşik Devletleri'nde Massachusetts Hükümeti, İngiltere'de ise kuyumcular tarafından basıldığı ve dolaşıma çıkarıldığı, 1694 yılında İngiliz Merkez Bankası ve daha sonra diğer ülke merkez bankalarının kurulması ile de yaygınlaştığı görülmektedir.

1660'lardan itibaren banknotların kullanımına öncülük yapan İsveç, 1745-1776 yılları arasın da itibari para standardı oluşturdu. Rusya 1786 yılında madeni paraya dönüştürülemeyen devlet banknotlarını çıkardı. 1775-1781 tarihleri arasında Amerikan Bağımsızlık savaşı, kâğıt paralarla finanse edildi. 1792-1815 yılları arasında Avrupa'da devam eden uzun savaş yıllarında savaşan devletler itibari para çıkarma yoluna gittiler. 1790'da Fransa, millileştirilmiş devlet arazilerinin gelirlerine dayanan paralar bastı. Savaşın ortaya çıkardığı zorunluluklar, resmî gelirlerin üstünde tedavüle sebep olduğu için hiperenflasyona yol açtı ve 1796 yılında kaldırıldı. Geçici olarak başvurulan bu yöntemler savaşın ihtiyaçları nedeni ile 1819'a kadar devam etti.[1] İlk itibari para deneyimleri, olumlu getirileri olsa da kısa sürede başarısızlıkla sonuçlandı. Devletler banknotları konvertibl hale getirdiler. Ancak acil durumlarda sık sık konvertibiliteyi askıya alıyorlardı.

Osmanlılarda 19. yüzyıla gelinceye kadar madeni para sistemi geçerliydi. Sistemde altın, gümüş ve ufaklık ihtiyacını gidermeye yönelik genelde bakırdan mamul paralar kullanılıyordu. Kâğıt paranın kullanımı batılı ülkelere paralel olarak 19. yüzyıl içerisinde başlar. Kaime ilk Osmanlı kâğıt parası veya banknotudur.[2]

Sözlükte "bir şeyin yerine geçen" anlamındaki kaime piyasada sikkeyi temsilen tedavül ettiği için bu adla anılmıştır. Osmanlı maliyesinde öteden beri uygulanagelen esham sisteminin geliştirilmesiyle ortaya çıkmıştır. İlk kaimeler, paraya olan acil ihtiyaç yüzünden kalıplarının

1 Faruk Bal, "Dünyada Kâğıt Para Kullanımı ve Osmanlıda Kâğıt Paraya Geçiş", *Bilimevi İktisat*, 2 (2018): 82-94.
2 Özgür Yanardağ, "19. Yüzyıl Osmanlı Devleti Para Düzeni: Kâğıt Para Kullanımına Geçiş Aşamalarının İktisadi Analizi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8/36, (2015): 918-933.

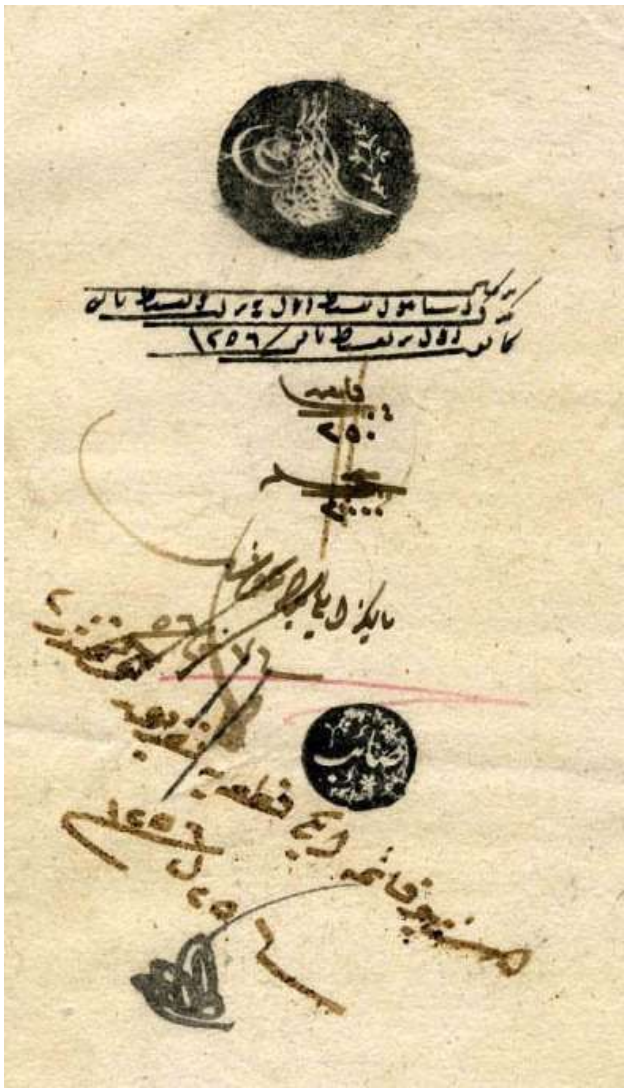

Resim 1
İlk çıkarılan el yazısı ile hazırlanmış kaime örneği

çıkarılması ve basılması beklenmeksizin el yazısı olarak piyasaya sürüldü. Toplam 160.000 lira (32.000 kese) tutarındaki ilk kaimeler 1840'ta çıkarıldı. Büyük ebatlı ve nakit para hükmünde olan kaimelerin tedavül süresi sekiz yıldı. Ayrıca senede % 12,5 faiz getirisi vardı. Kaimelerin karşılığı yoktu, ancak ödenecek faizlerine İstanbul gümrüğü malından karşılık gösterildi. Halk böyle bir uygulamaya alışık olmadığı için kaimeler piyasada olumlu karşılanmadı. Öte yandan el yazısı kaimeler hemen kalpazanların dikkatini çekti. Kaimeler başlangıçta bütün ülkede kullanıldı; fakat sahte kaimeyi kontrol ve tespit etmek kolay değildi. Buna halkın tepkisi de eklenince bir süre sonra taşrada tedavülü yasaklandı. Kalpazanlığı önlemek için 1841 yılbaşından itibaren iki yıl içinde el yazısı kaimeler matbularıyla değiştirildi. Taklit edilmemeleri için 1844 ve 1847'de farklı şekillerde yeniden bastırıldı.

1851'de ise 100.000 liralık (20.000 kese) faizli kaime piyasadan çekilerek yerine 20 kuruşluk faizsiz kaime çıkarıldı. Bu husus, kaimenin gerçek anlamda bir alışveriş aracı olarak kullanılması açısından önemlidir. Daha sonra faizsiz kaime uygulaması biraz daha yaygınlaştırıldı. Devlet kaimeyi çok defa kamuoyundan gizli olarak piyasaya sürmekteydi.

Kaimenin kaldırılması için yapılan ilk ciddi girişim 1848'de "iâne-i umûmiyye" adıyla halkın zorunlu yardımına başvurulmasıdır. Ülke genelinde toplanan 1,5 milyon liranın ancak dörtte biri bu amaç için harcandı. Geri kalanı ülkede çıkan karışıklıkların bastırılmasına sarf edildi.

Hükümet, teşebbüsler sonuçsuz kalınca 1862 Mart sonundan itibaren geçerli olmak ve durumu siyasî açıdan nazik olan Cidde ve Yemen gibi yerlerin dışında bütün ülkede tedavül etmek üzere 12,5 milyon liralık (2,5 milyon kese) kaime daha çıkarma kararı aldı. 1862 Eylülü başında kaimenin tamamen tedavülden kaldırıldığı resmen ilân edildi.

İkinci kaime uygulamasına Balkanlar'daki karışıklıklar ve yaklaşan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda orduyu finanse etmek için başvuruldu. 1863 imtiyaz sözleşmesiyle Osmanlı ülkesinde kaime çıkarma yetki ve tekeli Bank-ı Osmânî-yi Şâhâne'ye devredildiğinden bankanın onayı çıkarılan kaimelerden % 1 komisyon ve tazminat verilerek alınabildi. 2 milyon liralığı

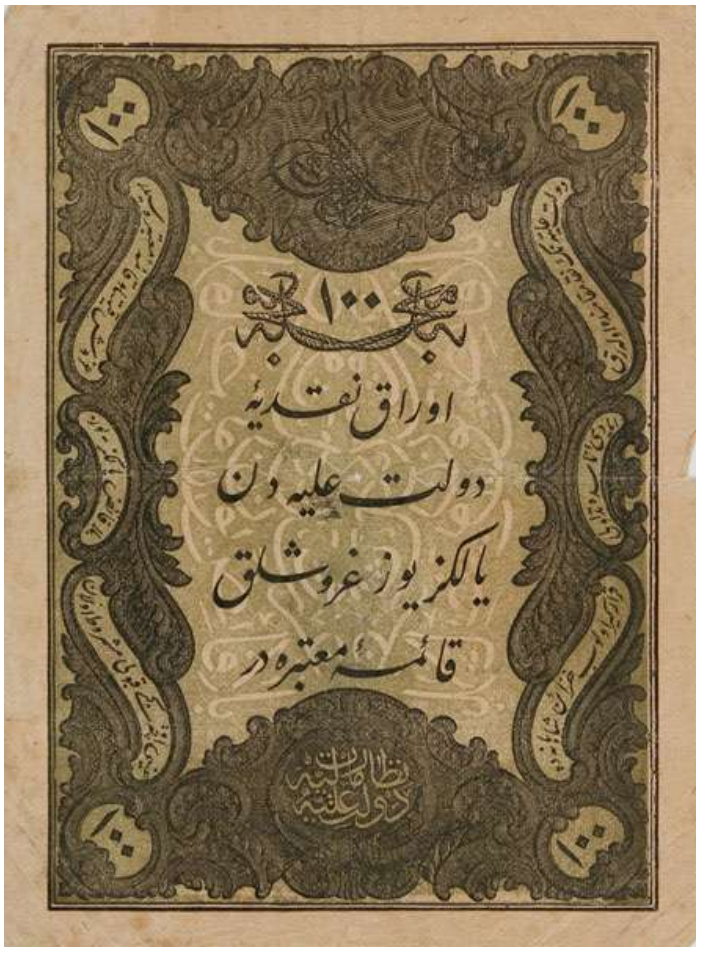

Resim 2
100 kuruşluk
matbu kaime

Resim 3
20 kuruşluk
matbu kaime

hemen, geri kalanı da gerektiğinde çıkarılmak üzere toplam 3 milyon liralık kaime emisyonuna karar verildi.

Osmanlı Devleti üçüncü kaime uygulamasına I. Dünya Savaşı'nı finanse etmek için başvurdu. Hükümetin 15 milyon liralık banknot çıkarıp kendisine verilmesi isteği Osmanlı Bankası tarafından kabul edilmemesi üzerine emisyon bankası görevi geçici olarak Düyûn-ı Umûmiye'ye devredildi. Düyûn-ı Umûmiye kaimenin karşılığının altın olarak temin edilmesi şartıyla teklifi kabul etti.

27 Mart 1915'te Almanya ile 150 milyon franklık bir borç anlaşması yapıldı. Para, nakit olarak getirilmesindeki güçlükler göz önüne alınarak Düyûn-ı Umûmiyye'nin Almanya şubesine devredildi. Bu para karşılığında çıkarılan 6.519.139 liralık kaime 10 Temmuz 1915'ten itibaren piyasaya sürüldü.

Osmanlı Devleti, savaş sırasında yedi tertipte toplam 161.018.663 liralık kaime çıkardı. Bunların bir kısmı piyasadan çekilerek imha edildiyse de 153.748.563 liralık kaime kendi parasını çıkarıncaya kadar Türkiye Cumhuriyeti'nde tedavüle devam etti. İngiltere'de basılan Cumhuriyet dönemi ilk kâğıt paraları 5 Aralık 1927'de piyasaya sürüldü. Osmanlı kaimeleri bu tarihten itibaren altı ay içinde piyasadan çekildi.[3]

3 Ali Akyıldız, "Kaime", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*.

Nakit yerine tedavül edecek kağıt para çıkarılması

Nakit yerine tedavül etmek üzere kağıt paralar çıkarılması durumunda hazinenin faiz verme yükünden kurtulacağı için rahatlıyacağı, bu iş için gerekli sermaye konusunun da görüşülerek bir çözüm yoLu bulunması konusunda Padişahın onayının alındığı.

6 Ocak 1840

Devletli Efendim Hazretleri

Bildiğiniz gibi ve geçende arz olunduğu üzere tanzimatın bu sene martından itibaren istisnasız belli yerlerde uygulanmaya başlanmasıyla zararlı iltizam usulünün kaldırılıp lağvedilmesinden dolayı hazine gelirlerinin biraz gecikmeye uğraması düşünülüyor. Hazine işlerinin aksaklıktan korunması da sadık kullarınızın en öncelikli düşünceleri arasında olduğundan bunun çaresinin bulunması için ihtiyaç halinde dış borçlanma yolu mecliste defalarca görüşülüp tartışılmıştır.

Uygun bir zaman sınırlamasıyla diğer yöntem olarak esham çıkarılması hususu da bazı duacı kullarınız taraflarından dile getirilerek bunun da gerekli şartları ve şekillerinin olgunlaştırılarak meclise arz ve ifade olunması lazım gelenlere havale edilmişti.

Buna dair hazine memurları tarafından önceden ve sonradan takdim kılınan yazılar ve eski sadrazamlardan ve Meclis-i Ahkam-ı Adliye azasından İsmet Beyzade Arif Hikmet Beyefendi tarafından kaleme alınan tasarı bu Pazar günü toplanan danışma meclisinde okundu bu konuda cereyan eden bazı görüşmelerin mazbatası sair evrak ile beraber görüşünüze arz ve takdim kılındı.

Anılan yazılar ve ekindeki evrakın mutalaasından anlaşılacağı üzere baştaki düşünüldüğü şekilde çıkarılacak eshamın taksitlerinde faiz verilmesi ve bir buçuk seneden sonra peşinatı verilerek kaimeleri toplamak üzere adeta esham gibi çıkarılması düşünülmüş ve tasarıda da çıkarılacak eshamın işlemleri kolaylaştırmak için mesela yirmi bir gün geçince nakite dönüştürülmesi öngörülmüştür.

Önceki şekilde nakite dönüştürülmesi geçici ve şart olması yüzünden işlemlerde zorluk ve bundan dolayı peşinatının düşmesine neden olacağı düşünüldüğüne göre sonraki mutalaa üzerine çıkarılması daha kolay ve alış verişte de muteber olacağından bu şekil diğerine nisbetle daha doğru görünmektedir.

Fakat çıkarılacak eshama karşılık sermaye bulmak gerektiğinden iş sermayeye kaldığı durumda sonraki şekli de seçerek faiz verilmesi zararına düşülmesinden ise hiç esham şeklinde olmayıp adeta nakit hükmünde tedavül edecek nakit kağıtlar çıkarılması, faiz verilmesini gerektirmeyecektir.

Hazine faiz verme zararından kurtulmaktan başka mazbatada yazılı usül gereğince nakite dönüştürülmesi halinde yüzde iki veya daha fazla hazine menfaati olacağı da açık olduğundan bu kağıtların faizsiz çıkarılması hazır bulunanlar arasında oy birliğiyle kararlaştırılmıştır.

Fakat bu usulün şartı olan sermaye konusuna bir şekil verilmek lazım geleceğinden bu hususun görüşülerek bir çare bulunması da Maliye Bakanı ve Hazine Defterdarı kullarına havale olunmuştur.

Bu şekilde yapılması sizin tarafınızdan da uygun görülüp emir buyrulur ise adı geçen mazbata Maliye Nazırı kullarına gönderilip ona göre ne yapılacağının ifadesi hususu kendisine havale olunacağı belirtilerek tezkire yazıldı efendim.

Arz olunur ki,

Bu tezkire ile anılan yazı, mazbata ve sair evrak padişaha sunulmuş, kendilerince inceden inceye okunarak bilgi sahibi olmuşlardır. Münasip görüldüğü gibi adeta nakit hükmünde tedavül etmek üzere nakit kağıtlar çıkarıldığı zaman elbette faiz verilmesi yükünden hazine kurtulacak, bu durum da her yönden hazinenin menfaatine olacaktır. Bu şekil padişahımızca da münasip ve güzel bulunmuştur. İzin istenildiği gibi bu kağıtların faizsiz çıkarılması, sermaye konusunun da görüşülerek bir hal çaresi bulunması gerektiğinden mazbata Maliye Nazırına gönderilip neye karar verilir ise tekrar padişahımıza arz edilip izin istenmesi konularında padişahın oluru çıkmıştır. Anılan yazılar, mazbata ve evrak iade kılınmıştır.

İ.MSM, 1/5

1840

İstanbul'da ilk tiyatro

Osmanlılarda tiyatronun serüveni

19. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında edebiyat alanında yaşanan en büyük değişimlerden bir tanesi, Batılı bir tür olan tiyatronun Osmanlı Edebiyatı'nda da yazılmaya başlanması olmuştu. Ancak bu türün Osmanlı topraklarındaki tarihi, ilk Türkçe tiyatro olan Şair Evlenmesi'nin yayınlandığı 1860 yılı ile başlamıyordu. Hatta Şair Evlenmesi ile başlayan "Türkçe tiyatrolar" bu sürecin muhtemelen üçüncü ve son aşamasıydı.

Tiyatro, Osmanlı Devleti'nin kültüründe var olan bir olgu değildi. Her ne kadar "orta oyunu", "gölge oyunu" ve "meddah" gibi gösteriler zaman zaman tiyatro ile bir arada düşünülseler de, bunlar çok temel bir açıdan Batılı anlamda tiyatrolardan ayrılıyordu: Bunların hepsi tiyatrolarla birlikte "sahne sanatları" gibi bir başlık altında bir arada düşünülebilecek olsa da, Osmanlı kültürünün geleneksel boyutları olarak gösterebileceğimiz bu türler yazılı değil, sözlü edebiyat ürünleriydi.

Yazılı bir edebiyat türü olan tiyatro, 19. yüzyıldaki Batılılaşma hareketleriyle birlikte Osmanlı kültürüne dâhil olmaya başlamıştı. Avrupa'da üretilen tiyatro eserlerinin Osmanlı Devleti'ndeki ilk hedef kitlesi de yine Avrupalılardı. Farklı sebeplerle Osmanlı topraklarında bulunan yabancılar, kültürlerinin bir parçası olan tiyatroyu Osmanlı Devleti'ne getiren ilk kişiler olmuştu. Bu nedenle, ilk tiyatrolar da çoğu zaman ya yabancı ülkelerin elçiliklerinde, ya da yabancıların yoğun olarak yaşadığı bölgelerde kuruluyor; Osmanlı Devleti'nde yaşayan yabancılar ve yabancı dil bilen Osmanlı vatandaşları için sergileniyordu. Aynı şekilde, özellikle büyük şehirlerde yaşayan ve Batı kültürüne yakın olan azınlıklar da, tiyatronun önemli bir hedef kitlesini oluşturuyordu.

Yabancılar için kurulan tiyatrolar ve elçilikler haricinde, Osmanlı Devleti'nde tiyatroların ilk kez sergilendiği yerlerden bir tanesi de saraylar olmuştu. Osmanlı padişahları, Avrupa'da olduğu gibi kendi saraylarına devlet yöneticileri ve onların davetlileri için tiyatro eserleri sergile-

Resim 1
Dolmabahçe Tiyatrosu

nebilecek salonlar inşa ettirmişti. Bunun güzel bir örneği, yapımı 1856 yılında tamamlanan Dolmabahçe Sarayı'ydı. Padişah Abdülmecid'in isteğiyle 1859 yılında —henüz hiç Türkçe tiyatro eseri yazılmamış ve sergilenmemişken— buraya bir tiyatro binası yaptırılmıştı. II. Abdülhamid tarafından kullanılan Yıldız Sarayı'nda da benzer şekilde tiyatro ve opera eserlerinin sergilenmesi için ayrı bir bölüm bulunmaktaydı.

Yabancı dilde tiyatroların sergilenmesi ile başlayan bu süreç, Türkçeye çevrilen eserlerle devam etmişti. 1800'lerin ikinci yarısından itibaren tiyatro, yavaş yavaş sadece yabancılara ve yabancı dil bilenlere hitap eden bir alan olmaktan çıkmış, yabancı eserlerin Türkçeye çevrilmesi ile tiyatro halkın diğer kesimlerine de ulaşmaya başlamıştı.

Bu dönemin önemli tiyatrolardan bir tanesi, günümüzde hala yaygın olarak tanınan Güllü Agop tarafından 1870 yılında kurulmuştu. Güllü Agop'un tiyatrosu, pek çok Türk sanatçının sahneye çıkması ve pek çok önemli eserin Türkçeye çevrilerek sahnelenmesi açısından büyük önem taşımaktaydı.

Her ne kadar Şinasi *Şair Evlenmesi* ile Türk Edebiyatı'nın önemli bir ilkini kaleme almış olsa da, Türkçe tiyatro eserlerinin sergilenmesi için bu eserin üzerinden oldukça uzun bir süre geçmesi gerekmişti. Namık Kemal tarafından yazılan ve 1873 yılında sahnelenen *Vatan yahut Silistre*, Türkçe olarak yazılıp sahnelenen ilk eser olmuştu.

1870'li yıllardan sonra pek çok Türkçe tiyatro eseri farklı yerlerde sahnelenmeye başlanmış ve Avrupa'dan gelen tiyatro Türk Edebiyatının ve kültürünün önemli bir parçası haline gelmeye başlamıştı.[1]

1 http://tanzimat.k12.org.tr/osmanli-devletinde-tiyatro-tarihi/ (24 Mart 2021 tarihinde erişildi).

Fransızların Odeon Tiyatrosu'nda sanat icra etmeleri

Fransızların Beyoğlu'ndaki Odeon Tiyatrosu'nda sanat icra etmelerine Padişah tarafından izin verildiğine dair Sadrazam tarafından Ticaret Nazırı'na gönderilen yazı.

9 Eylül 1840

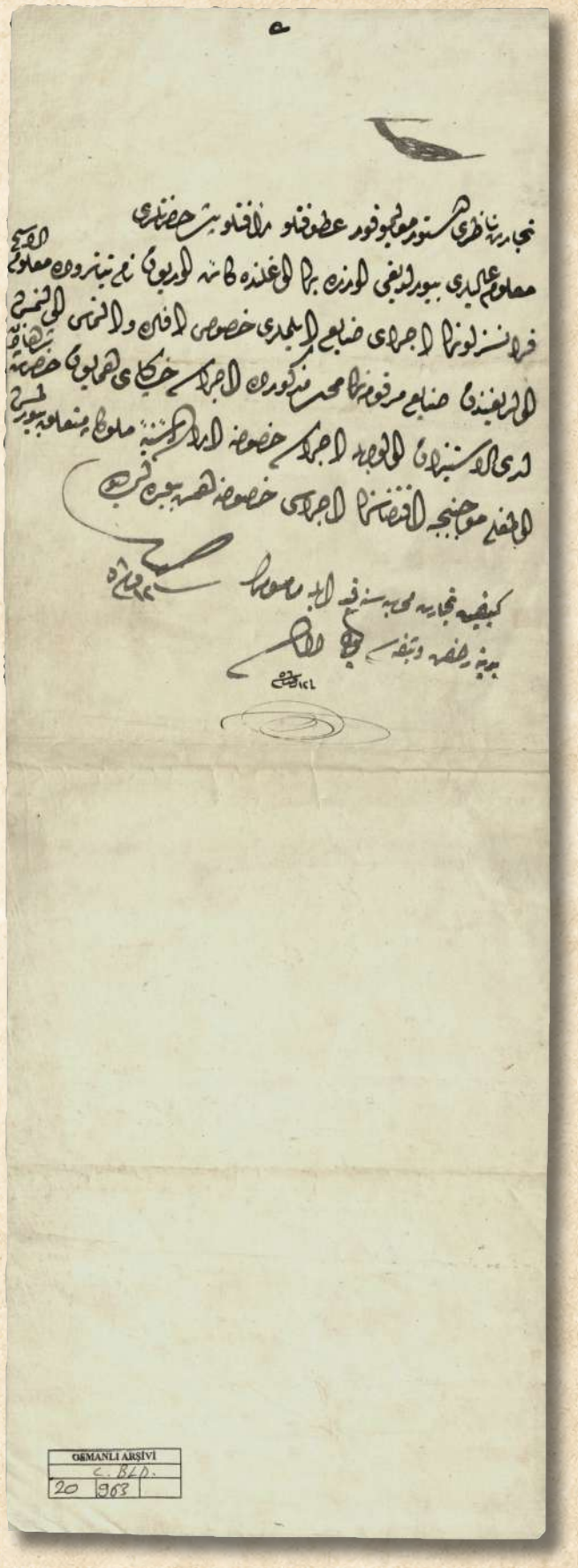

"Değerli Ticaret Nazırı Paşa Hazretleri

Zatıalinizin de malumları olduğu üzere Beyoğlu'ndaki Odeon[2] isimli tiyatroda isimleri bilinen Fransızların sanatlarını icra etmeleri için istekte bulunulması üzerine bu sanatların anılan yerde icrası yüce Padişah hazretlerinin onayına sunulmuş ve bu şekilde icrasına dair kendilerinin yüksek emirleri çıkmıştır. Bu itibarla, gereğinin yapılması hususuna tarafınızdan himmet buyurulması." diye buyuruldu.

12 Receb 1256.

Durum Ticaret [Nezareti] Muhasebe [Kalemine] kaydolundu ve adı geçen kişinin eline ruhsat belgesi verildi.
12 Receb 1256

C.BLD, 20/963

1 Metinde "Oryon" yazmaktadır.

İstanbul merkezinde bir tiyatro inşasına izin verilmesi isteği

Daha önce Beyoğlu'nda bir tiyatro inşasına Padişah tarafından izin verilmesi neticesinde diğer memleketlere özenilmesinin ortadan kaldırıldığı gibi İstanbul merkezinde de, içerisinde dans ve müzik karışık sözsüz oyunların ve ahalinin fazilete karşı muhabbetini arttıracak Osmanlı tarihinden alınmış hikâye ve kısa parçaların oynanacağı bir oyunevinin inşası için kendisine izin verilmesi hususunda Henry Höge(?) isimli şahıs tarafından sunulan arzuhal.

1 Şubat 1850

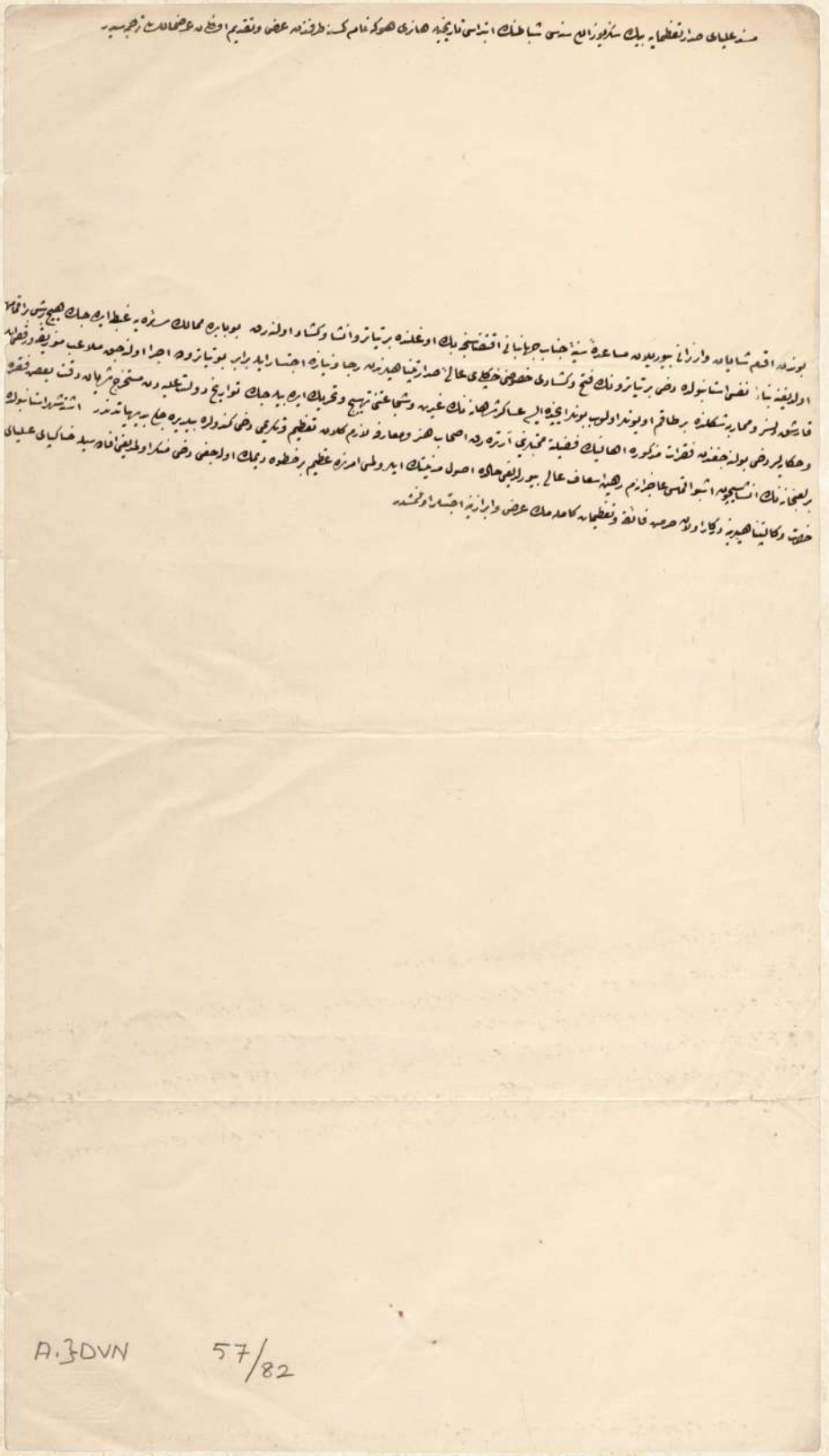

Yüce Sadrazamlık Makamına Bin sekiz yüz elli senesi Şubat'ının başı tarihiyle Henry Höge(?) isimli şahıs tarafından sunulan arzuhalin tercümesidir.

Daha önce yüce Padişah hazretleri tarafından verilmesi uygun görülen izin neticesinde Beyoğlu'nda inşa edilip açılmış olan tiyatro bu konuda diğer memleketlere gıpta edecek hiçbir şey bırakmamış olduğundan, İstanbul merkezinde de bir tiyatronun açılması hususunu yüce Sadrazamlık makamından rica ve niyaz etme cesaretini göstermekteyim. Bu tiyatroda oynanacak oyunlar müzik ve dans (raks) ile karışık konuşmasız şekilde bir takım oyunlar olacaktır. Bunların içinde Osmanlı askerlerinin gayret ve kahramanlığını coşturup harekete geçirebilecek Osmanlı Devleti tarihlerinden alınmış dikkate değer bazı kısa parça (fikra) ve hikâyeler de bulunacağından bu parçaların hem ahalinin fazilete karşı muhabbetlerini arttıracağı, hem de sanatçılara (ashab-ı hüner ve maarif) gösterilmesi gerekli olan saygıyı kendilerine bildireceği çok açıktır. Kısaca, bu acizin İstanbul şehrinde bir oyunevinin (lu'bhane) inşası hususundaki isteğinin kabul buyurulması medeniyet usulünün ilerlemesi konusunda büyük bir adım demek olacaktır.

Bu vesileyle siz Sadrazam hazretlerinin yüce makamına olan yüksek saygı ve hürmetlerimi arz ederim.

A.DVN, 57/82

İstanbul'daki fransız tiyatroculara Beyoğlu'ndaki Odeon Tiyatrosu'nda çeşitli tiyatro oyunları icra etmeleri için izin verilmesi

İstanbul'da bulunan Fransız tiyatrocuların; eğitim ve medeniyet gibi faydalar sağlayacağını belirterek Beyoğlu'ndaki Odeon isimli tiyatroda komedi, dram, vodvil ve küçük opera gibi bazı oyunları icra etmelerine izin verilmesi hususunda müdürleri Filol aracılığıyla Hariciye Nezareti'ne sundukları dilekçenin, Ticaret Nâzırı Fethi Paşa tarafından, 'bu sanatların başka bir dilde icra edilecek olmasından dolayı sakınca bulunmadığı' görüşü ile Sadrazam'a ve Sadrazam tarafından da, 'izin verilmemesinin Fransızlar arasında dedikoduya yol açacağı' görüşü ilave edilerek Padişah'a arz edilmesi üzerine bu şekilde icrasına izin verildiğine dair çıkan irade-i seniyye.

31 Ağustos 1840

İstanbul'da bulunan Fransız tiyatrocuların Hariciye Nezareti yüksek makamına, müdürleri Mösyö Filol aracılığıyla sundukları arzuhalin tercümesidir.

Aşağıda imzası bulunan tiyatrocular yüce makamınıza başvurarak Fransızca muteber eserlerden alınma komedi, dram, vodvil ve küçük opera gibi bazı oyunları Beyoğlu'ndaki Odeon isimli tiyatroda sahneye koyma hususunda kendilerine izin verilmesini dilerler. Bu kişiler, verilmesini istedikleri iznin eğitim ve medeniyet gibi faydalara sebep olacak bir husus olmasından ve Zatıalinizin de kültür ve sanatı bilen bir kimse olmanızdan dolayı bir Fransız tiyatrosunun kurulmasını yüksek himayelerinize lâyık göreceğinizi ümit etmektedirler.

*

Yüksek himmet sahibi, cömert huylu, devletli, yardımsever, şefkatli ve yüce efendim hazretleri

Beyoğlu'ndaki Odeon isimli tiyatroda komedi ve opera diye adlandırılan bazı sanatların icra olunmasına Padişahımız tarafından izin verilmesi hususu şu sıralarda İstanbul'da bulunan Fransız tiyatrocu Mösyö Filol tarafından Hariciye Nezareti yüksek makamına arzuhal sunularak istenmiş ve söz konusu arzuhalin tercümesi Ticaret Nâzırı devletli Fethi Paşa hazretlerine gönderilerek gereği hakkında açıklama istenmiştir. Paşa hazretleri tarafından verilen cevapta; anılan tiyatroda icra olunacak bu sanatlar, başka dilde olmalarından dolayı sadece aynı millete mensup olanların anlayacağı şeyler olduklarından bunların istekte bulunulduğu şekilde adı geçen yerde icra edilmesinde herhangi bir zararın söz konusu olmayacağı ifade edilmiştir. Bu konudaki yazışmaları içeren yazı ile söz konusu arzuhalin tercümesi Padişahımız tarafından görülmesi için ekte tarafınıza gönderilmiştir. İşin gerçeği, bunda herhangi bir sakınca olmadığı gibi tam aksine, menedilmesi durumunda Frenklerin bazı dedikodular yapma ihtimali bulunmaktadır. Bu bakımdan, bu hususun bahsedildiği şekilde icrasına Padişah hazretleri tarafından müsaade buyurulur ise konu adı geçen Paşa hazretlerine havale olunacaktır efendim.

M.

*

Bu değersiz kulunuz şunu arz eder ki:

Siz Sadrazam hazretlerinin başımızın süsü olan işbu yazınız ve bu konuda yapılan yazışmaları içeren diğer yazı ile [arzuhalin] tercümesi yüce Padişah hazretlerinin yüksek makamlarına sunulmuş ve kendileri tarafından görülüp incelenmiştir. Zatıalinizin yazısına göre bu sanatların adı geçen yerde icrasında sakınca bulunmadığından o şekilde icrası hususuna Padişah hazretleri tarafından müsaade buyurulmuş ve ekli evrak tarafınıza iade kılınmıştır. Bu itibarla meselenin adı geçen Paşa hazretlerine havale buyurulması hususunda emir ve ferman sizindir.

İ.HR, 6/292.

مقام والای نظارت امور خارجیه الحالة هذه درسعادتلو بوغاله فرانسزلو تیاتر وجهیر طرفندن مدیرلری موسیو فیلول واسطه سیله تقدیم
اولنان عرضحالدن ترجمه سیدر

زیرده مرسوم الامضا تیاتر وجهیر خاکپای آصفانه لریله مراجعتله فرانسزجه عینیه مؤلفاتدن مستخرج قومدی دوزدم ودوزدیرلی وکوچیان اوینار
مثلاو بعض اویونلرك بك اوغلنده کائنه اودیونه نام تیاتروده عرض واجرای ضمننده کندولرینه رخصت اولنه بیورلمسنی تیاذ ایدرلر مرقوم
اشبو مسند عالیلری اولاده مساعده مناقع تربیه ومدنیتی مستلزم برمعامله بولونمقده ودرسایه آصفانه لریده فن قدر اولنه هنر ومعارف
اولملریله برفرانسز تیاتر وسنك وضع واحداثی حمایه عالیلرینه شایان بیورولمغی امنیه سنده متحمل اولمشدر

I·HR 6/292 1

سنی الحما کریم البشیما ردوفلو غنایتلو عاطفتلو اولو افندم حضرتلری

هذه
بك اوغلنده کائنه اودیونه نام تیاتروده قومدی واجره نصب اولنوب بیصه ضمایع اجرا اولنمقده اوزره رخصت سنیه یه بولمسی خصوصی حالة
درسعادتده بوغاله فرانسزلو تیاتروجی موسیو فیلول طرفندن مقام نظارت پناهی امور خارجیه عرضحال تقدیمیله استدعا اولندیغی مذکور ترجمه سی
تجارت ناظری فرخلو فتحی پاشا حضرتلرینه نسبا ابجاب ایدن لوی الاستفسار ذکر اولنمغله تیاتروده اجرا اولنه جق اوینلرك هیچبرینك
اکاذیبدن مولد اولنه اوسیله التماسی اولنغین اوزره ضمایع مرقومه نك محل مذکوره اجلسنه باشی اولنه جغی مشارالیه حضرتلری طرفندنه فاده
واشعار قلنمغله واجرا اولنجق اوینلرك بعضی مناسب اولدیغی ذکر اله ترجمه مذکوره مقام وزارت عظمای شاهانه یه یولمسنه کونرلمسی
وفی نفس الامر بعض برکونه محذور اولمیوب بلکه ضمنی تقدیرینی قرینه دار اولدیغی جهتله قبل وقالدری وقوعی ملحوظ اولنوب یولمسنه اولمغله خصوص مذکورك
اولوجهله اجرای یحبه مساعده سنیه شاهانه یه حضرتلرینه حوالا اولنه جغی بیانیله ذکره تاوری رقیمه بنا اولنوب قلنمشدر

I·HR 6/292 2

1846

Hazîne-i Evrâk

Çağdaş arşive ilk adım

II. Mahmud ve Tanzimat dönemlerinden itibaren gelişen dünya şartlarının da bir sonucu olarak bürokrasinin büyümesi ve gelişmesi üzerine, kurumlar arasında dolaşan evrak sayısı da çoğaldı. Artışa paralel olarak bürokraside başvurulacak evrakın düzenli bir şekilde saklanması ve arandığında kolaylıkla bulunması sorunu gündeme gelmeye başladı.

Bu gelişmeler modem bir arşiv için gerekli olan teorik altyapıyı oluşturmuş ve belgelerin yeni bir sistemle muhafaza ve tasnif edilmeleri fikrini gündeme getirmişti. İstanbul'un fethinden sonra evrakın biriktirilip muhafaza edildiği mahzen Yedikule civarındaydı. Sultan III. Ahmet zamanında Edirne'deki divan ve ordu divanlarına ait defterler Topkapı Sarayı'na taşındı. Divan-ı hümayun toplantılarının yapıldığı Kubbealtı'nın hemen yanındaki odada divan için gerekli defterleri sandıklar içinde bulunur; divan günleri bu odanın kapısı Çavuşbaşı tarafından sadrazamın mührüyle mühürlenir ve yine sadrazamın huzuruyla açılırdı. Belgeler düzenli bir şekilde kronolojik olarak evrak mahzenlerinde saklanır; önem derecesine göre kese denilen atlas veya adi kumaştan yapılan mahfaza ve torbalara konulurdu. Gerekli defterler savaş zamanlarında orduyla beraber götürülür; muamelesi biten evrak ise hazine-i amirede saklanırdı.[1]

Defterlerin korunması hususunda gösterilen bu ihtimam ve titizlik en canlı ifadesini Sultan III. Mustafa (1757-1774) devrine ait bir fermanda bulmaktadır. İşleyiş yönüyle bu günkü Bakanlar Kuruluna benzeyen Divan-ı Hümayuna ait defterler hayati öneme sahip kayıtları saklamaktaydı. Bu fermanda dile getirildiği gibi bu defterler devletin hazinesi mertebesindeydi ve tek harfine bile zarar gelmesinin hesabını kimsenin veremeyeceği ifade edilmekteydi.[2]

Osmanlı arşiv malzemesinin muhafazasında ve kullanımında kolaylık sağlamaya yönelik bir

1 Ali Akyıldız, "Osmanlı Hazîne-i Evrâkının (Arşiv) Kurulması ve İlk Tasnif Usulleri (1846-1856)", *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul (2012): s. 141-163. **2** *Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz, I,* Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın nu: 41, Ankara (2000): s. 9.

Resim 1
Hazîne-i Evrâk binası

teşebbüs I. Abdülhamid (1774-1789) zamanında gerçekleştirildi. Önemli evrakın kargir bir bina inşa edilerek koruma altına alınması gerektiği ve bu iş için sadrazam sarayının bahçesinde tamir ettirilen mahzenin müsait olduğu belirtilmekteydi. Bu düzenlemede mahzenin kargir bina olmasına bilhassa dikkat edildiği görülür. Bunun nedeni, İstanbul'da zaman zaman çıkan ve şehri kasıp kavuran yangınlardan evrakı koruma düşüncesiydi. Çünkü Babıali yangınları ve bazı ihmaller önemli bir yekûn tutan evrakın telef olmasına neden olmuştu.

Hazîne-i evrâkın kurulmasından önce çeşitli devlet dairelerinde birikmiş olan arşiv malzemesinin (defterler ve vesikalar) bir kısmı At Meydanı'ndaki mahzen-i atikte, bir kısmı Topkapı Sarayı'nda, bir kısmı da Babıali'ye yakın Tomruk Dairesi'nde saklanırdı. Babıali'nin gittikçe önem kazanması ve işlerin buraya intikal etmesi üzerine işlem gören yakın devir evrakı Tomruk Dairesi'nde birikmişti. Maliye evrakı ise Sultanahmet'teki Çadır Mehterleri Kışlası'nda muhafaza edilirdi. Evrakın bu kadar dağınık ve birbirinden uzak depolarda muhafazası, aranan bir kaydın bulunmasının zaman almasına ve bu da, kalemlerde işlem gören evrakın muamelelerinin gecikmesine ve işlerin aksamasına neden olmaktaydı.

Sarayda, Enderun-ı hümayundaki hazinede bulunan eski tarihlere ait evrakın zamanla iyi bakılamaması sonucunda çürüme ve telef olma noktasına gelmesi üzerine Mehmet Emin Rauf Paşa'nın sadareti zamanında, Maliye Nazırı Safveti Paşa'nın girişimleriyle 1845 yılında

maliyeden memurlar görevlendirilerek evrak ve defterler tek tek kontrol edilip kalemlerine ayrıldı. Bunların arasından saklanmaya layık görülenler yeni torbalara konularak başka ambarlara taşındı; gereksiz bulunanlar ise, ayıklanarak saraydaki fırınlarda yakıldı. Yakma gerekçesi, söz konusu önemsiz evrakın oluşturduğu kalabalık yüzünden gerekli evraka ulaşmanın zaman alması ve zorluklara neden olmasıydı. Bir yandan belgeleri korumak için bir takım adımlar atılırken diğer yandan belgelerin bir ayrıma tâbi tutularak bir kısmının güncelliğini yitirdiği gerekçesiyle imha edilmesi zamanın devlet adamlarının henüz bir tarih şuuruna sahip olamadıklarının acı bir göstergesi olsa gerekir.

Arşivcilik tarihimiz açısından şüphesiz ki en önemli adım, 1846 yılında Hazine-i Evrâkın kurulmasıyla atıldı. Avrupa'da bulunduğu sırada oradaki müesseseleri görüp kendi ülkesinde de uygulamak isteyen Mustafa Reşit Paşa, bu dönem reformlarının pek çoğunda olduğu gibi Hazîne-i Evrâkın kurulmasında da önayak oldu. Hazîne-i Evrâkın kurulması fikrinin gündeme geldiği sıralarda Sultanahmet'teki defterhanenin bazı odalarının tamir ettirilerek evrakın buraya taşınması da bir tedbir olarak düşünüldü; ancak, Babıali'ye olan uzaklığı, evrakın getirilip-götürülmesinin zorlukları ve bunun yaratacağı kargaşa göz önüne alınarak bu tasarıdan vazgeçildi. Bütün bu uygunsuz durumların düzeltilmesi ve muamelelerin hızlı bir şekilde yürütülebilmesi için, diğer devletlerde olduğu gibi evrakın toplu ve düzenli bir surette aynı mekânda muhafaza edilmesi gerekiyordu.

Bu cümleden hareketle Babıali dâhilinde önemli evrakın konup muhafaza edileceği yangına karşı dayanıklı kargir bir binanın yapılmasına karar verildi. Binanın projesini, Darülfununu inşa etmek üzere İstanbul'a getirtilen İtalyan Mimar Fossati hazırladı. Hazîne-i Evrâk adı verilen bina, projeye göre, evrakın kısım kısım bulundurulabilmesi için birçok odadan oluşmuş olarak inşa edilecekti. 1847 senesinin sonlarına doğru Hazîne-i Evrâk binasının inşası tamamlandı ve mimarı olan Fossati nişanla taltif edildi. İnşaatın tamamlanmasından sonra, yeni binanın rutubetli olacağı ve bu rutubetin içine konacak evraka zararı dokunacağı fikrinden hareketle evrakın yerleştirilmesi için acele davranılmadığını, bir müddet nemin çekilip binanın kurumasının beklendiğini ve eksiklerinin tamamlanmasına titizlikle gayret edildiğini görüyoruz. Hazîne-i Evrâk binasının 1847 senesinde bitmesine ve evrakın tasnif ve ayırım işlemine 1846 senesinden itibaren başlanmasına rağmen, resmî açılışının 1853'e kadar gerçekleştirilemediğini görüyoruz. Gecikmenin en büyük nedeni, binanın yangına karşı olan eksiklerinin tamamlanması için gerekli paranın bulunamamasıydı.[3]

3 Ali Akyıldız, "Osmanlı Hazîne-i Evrâkının (Arşiv) Kurulması".

Osmanlı devlet belgelerinin muhafazası için bir arşiv binası inşa ettirilmesi

Osmanlı Devleti'ne ait belgelerin konulduğu mahzenin ve Defterhâne'nin bunların muhafazasına ve aranıldığında bulunmasına uygun olmaması yüzünden bu belgelerin dağınıklıktan ve çürümekten korunması için Bâb-ı Âlî içerisinde geniş ve muntazam bir kütüphane şeklinde bu iş için özel bir daire yapılmasının gerekli olduğuna dair Meclis-i Ahkâm-ı Adliye tarafından kaleme alınan mazbatanın Meclis-i Umûmî'de de yerinde ve doğru görülüp Sadrazam tarafından onay için Padişah'a sunulması üzerine belirtildiği şekilde bir daire yapılmasına Padişah tarafından da onay verildiğine dair irade-i seniyye.

8 Kasım 1846

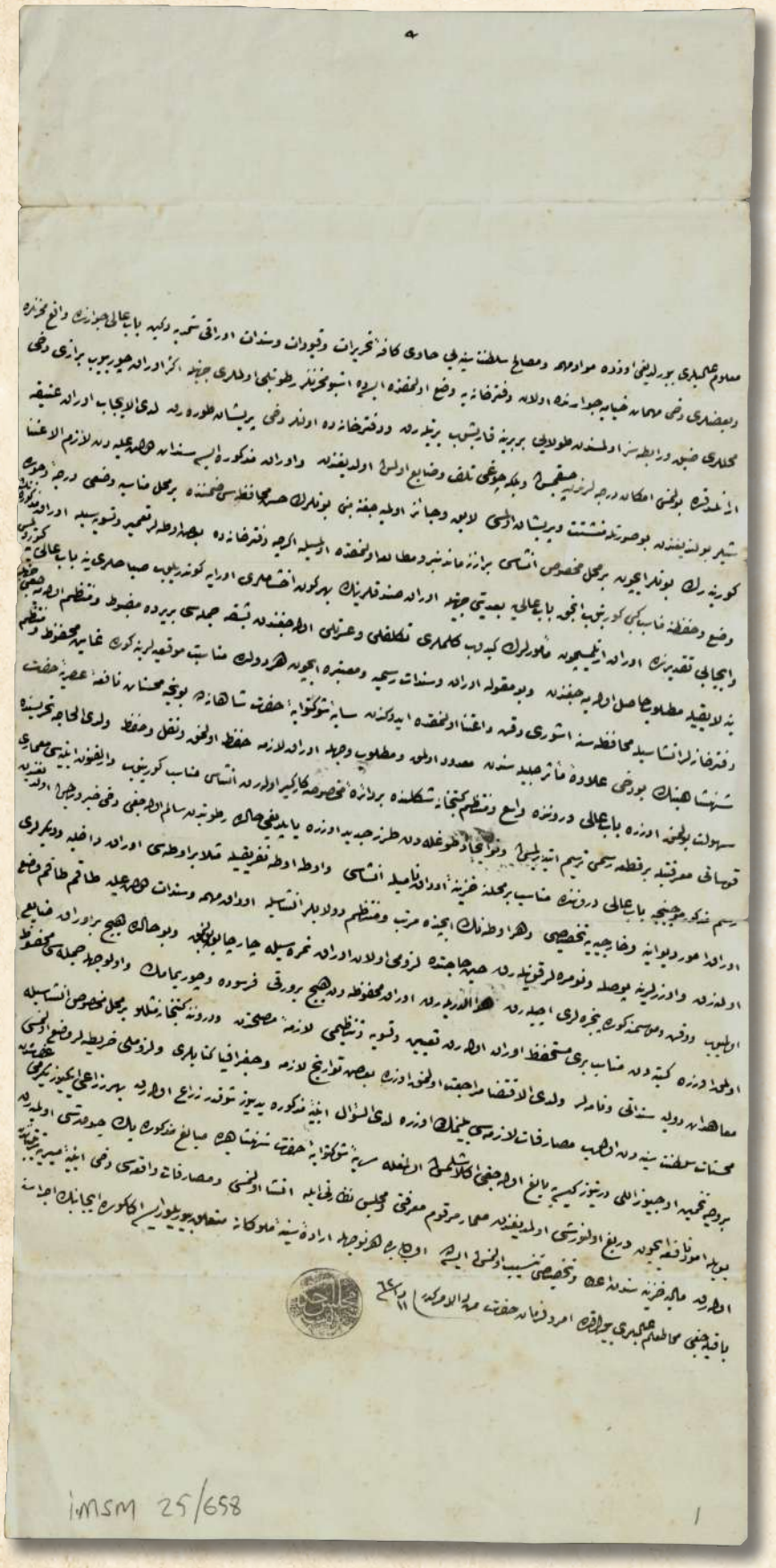

Yüksek Himmet Sahibi, Devletli, Yardımsever, Şefkatli Efendim Hazretleri

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye tarafından kaleme alınan bir adet mazbatada; "önemli konuları ve Osmanlı Devleti'nin işlerini içeren bütün yazı, kayıt ve senetlerin şimdiye kadar Bâb-ı Âlî civarındaki mahzene ve Defterhâne'ye konulmakta olduğu, ancak söz konusu mahzenin nemli olmasından dolayı evrakın çoğunun çürümüş ve yer darlığından dolayı birbirine karışıp yırtılmış olduğu, Defterhâne'de olanların da dağınık halde bulunmalarından dolayı ihtiyaç halinde eski belgelerin aranıp bulunmalarının mümkün olamadığı, ancak bunların Osmanlı Devleti'nin önemli senetleri olmalarından ve özellikle aralarında diğer devletlerle yapılmış olan antlaşma ve sözleşmelerin asıllarının da bulunmakta olmasından dolayı bu şekilde dağınık bir halde bulunmalarının layık ve kabul edilebilir olmadığı, esasen böyle resmî senetlerin o şekilde dağınık bulunması ve zayi olmasının işin tabiatı

i.msm 25/658

bakımından da pek zararlı olduğu, bu durum muvacehesinde yüce Padişah hazretlerinin sayelerinde, onun çağın gereği olan bunca faydalı ve güzel eserleri arasında sayılmak üzere, gerekli evrakın arzu olunduğu şekilde korunup nakil, muhafaza ve aranmalarını kolaylaştırmak amacıyla sırf bu iş için Bâb-ı Âlî içerisinde geniş ve muntazam bir kütüphane şeklinde kâgirden bir daire yaptırılmasının yerinde olacağının anlaşıldığı, bunun üzerine Üniversite (Dârülfünûn) binalarının Mimarı olan Fossati marifetiyle bu yerin bir adet planının çizdirildiği, ayrıca burasının yeni icat tuğladan yeni tarz üzere yapıldığı takdirde neme karşı da güvenli olacağının haber verildiği, bu itibarla; anılan plana göre Bâb-ı Âlî içerisinde uygun bir yere Hazîne-i Evrâk adıyla bir daire inşa edilmesi ve oda oda ayrılarak bir odasının dahiliye, diğerlerinin de divan ve hariciye işlerine ait evraka tahsis olunması, kâtiplerden uygun birinin Muhâfız-ı Evrâk[1] tayin edilmesi, içerisine kütüphane benzeri bir özel yer yapılarak devletlerarası antlaşmaların belgeleri, nameler ve gerektiğinde başvuru kaynağı olmak üzere lüzumlu tarih ve coğrafya kitapları ile haritaların konulması, buranın inşa masraflarının tahminen üç yüz elli, dört yüz keseye ulaşacağının anlaşıldığı, ancak böyle faydalı işler için bu miktarda bir meblağ esirgenemeyeceğinden, bu dairenin adı geçen Mimar marifetiyle ve Meclis'in gözetiminde inşasına başlanması ve belirtilen inşa masraflarının da Maliye Hazinesi'nden ödenmesi için irade-i seniyye çıkarılması amacıyla durumun Padişah'a arz edilip onay istenmesi" hususları ifade edilmektedir. Bu mazbatanın, içinde bulunulan Zilkade ayının on dördüncü Çarşamba günü toplanan Meclis-i Umûmî'de okunması neticesinde; "gerçekten de bu gibi resmî ve muteber evrak ve senetlerin korunması için öyle bir mahallin inşasının gerekliliği çok açık olduğundan, masraflarının pek fazla miktarda olmaması ve çağın gereği olan faydalı işlerden olması dikkate alınarak söz konusu mazbatada öngörüldüğü şekilde gereğinin yapılması" Meclis tarafından da uygun bulunmuştur. Bu sebeple bahse konu mazbata ve plan, yüce Padişah hazretleri tarafından da görülüp incelenmek üzere tarafınıza gönderilmiştir. Şayet Padişah hazretleri tarafından da uygun bulunur ise o şekilde gereğinin yerine getirilmesine başlanacaktır efendim.

17 Zilkade 1262

M.

*

Sadık kulunuz şunu arz eder ki:

Siz Sadrazam hazretlerinin yazısı, söz konusu mazbata ve plan ile birlikte Padişah hazretleri tarafından görülüp incelenmiştir. Gerçekten de yazınızda belirttiğiniz üzere, o gibi resmî ve muteber evrak ve senetlerin korunması için öyle bir yerin inşasının gerekliliği çok açıktır ve masrafları da çok fazla bir şey tutmamaktadır. Bu sebeple yüce Padişah hazretlerinin sayesinde onun çağın gereği olan faydalı eserlerinden sayılacak mahiyette bulunan bu işin, aynen görüşülüp konuşulduğu ve onay istendiği şekilde anılan mazbatada belirtildiği üzere, gereğinin yerine getirilmesi Padişah hazretleri tarafından emir ve irade buyurulmuş, söz konusu mazbata ile plan yine siz Sadrazam hazretleri tarafına iade edilmiştir. Malumunuz olduğunda artık bu konuda emir ve ferman sizindir.

19 Zilkade 1262

İ.MSM, 25/658

---

4 Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin yazısında Müstahfız-ı Evrâk diye geçmektedir.

1847

Telgraf

Telgrafın mucidi Mors, Sultan Abdülmecid'i icadının değerini takdir eden ilk Avrupalı devlet adamı olarak nitelendirmişti

II. Mahmud dönemindeki çağdaş anlamda posta idaresi düzenleme çabaları onun ölümünden sonra meyvesini vermiş ve 23 Ekim 1840'da Posta Nezaretinin kuruluşu gerçekleşmişti. Posta Nezareti, devlet evrakı ile birlikte, ülke ahalisinin, bir ayırım yapmadan, postaya konu teşkil eden mektup, emanet (para) ve numune (paket)'lerini bütün Osmanlı sınırları içinde taşımayı hedeflemiş ve bu hedefin gerçekleştirilmesi yönünde, başkent İstanbul'dan Rumeli yöresinde Edirne'ye 28 Ekim, Anadolu taraflarına ise 2 Kasım 1840'da ilk postaları çıkarmıştır. Kuruluştan bir ay geçmeden 16 Kasım 1840'da yeni teşkilâtın uyacağı esasları ve çalışma şartlarını düzenleyen ilk posta nizamnamesi, Fransız Posta Kanununun, Osmanlı Devleti şartlarına uydurulması suretiyle yürürlüğe konulmuştur.

19. yüzyılın ikinci yarısında bu sahada yeni bir gelişme olarak (elektrikli) telgrafla karşılaşıyoruz. 1839'daki sonuçsuz girişimden sonra, 1847'de Beylerbeyi Sarayında önce Sultan Abdülmecid, ertesi gün de devlet ileri gelenlerinin huzurunda iki başarılı telgrafçılık denemesi yapılmıştır.[1] Amerikalı Smith 9 Ağustos 1847'de Abdülmecid'in huzurunda Beylerbeyi Sarayı'nın iki ayrı odasına kurulan makinelerden başarılı bir şekilde mesaj gönderdi. Ertesi gün Babıali ileri gelenlerinin katılımıyla yapılan ikinci gösterinin ardından yeni makineden oldukça memnun olan Sultanın, Smith'e ne tür bir ödül verilebileceğini sorması üzerine, Smith ödülün mucit Morse'a gönderilmesinin daha uygun olacağını bildirdi. Bunun üzerine 1849 başlarında Osmanlı Sultanının isminin baş harflerinin etrafına 130 elmasın zarif şekilde yerleştirildiği bir madalya ile berat gönderildi. Abdülmecid tarafından taltif edildiğini gazetelerden ve arkadaşlarından öğrenen Morse, berat ve madalyayı bir yıllık gecikmeyle aldıktan sonra sultana cevabî bir teşekkür mektubu gönderdi. Morse, 1863'te

1 Nesimi Yazıcı, "Tanzimatta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", OTAM, 3 (1992): 332-376.

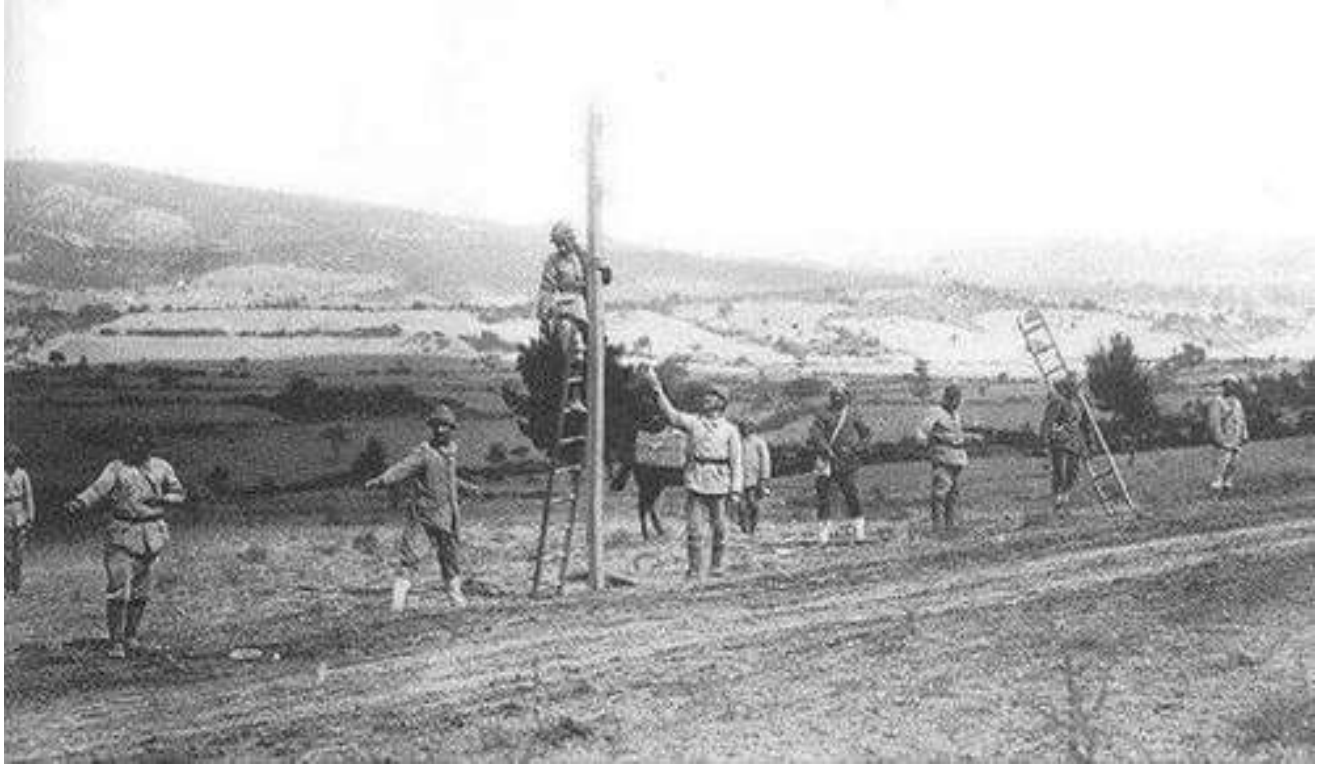

Resim 1
Telgraf hattı döşenmesi

yazdığı bir mektupta Sultan Abdülmecid'i icadının değerini takdir eden ilk Avrupalı devlet adamı olarak övmekteydi.

Morse, Osmanlı Devleti'nden sonra 1856'da Fransa ve Danimarka, 1859'da İspanya, 1860 yılında Portekiz ve 1864 yılında ise İtalya tarafından verilen devlet nişanı ile taltif edildi. Bu arada yeni icadın gördüğü ilginin ardından, aralarında Osmanlı Devleti ve bazı Avrupalı devletlerin elçilerinin katılımıyla 1858 yılında Paris'te yapılan toplantıda, Morse'a nakit para ödülü verilmesi kararlaştırıldı. Her devletin, elinde bulundurduğu telgraf makinesi sayısı nispetinde katılımı esas alındı. Ödül miktarı olarak tespit edilen 400.000 Frank'ın ise dört yıla yayılan bir sürede ödenmesi öngörüldü. Buna göre Osmanlı Devleti 69, Avusturya 224, Fransa 462, Rusya 115 makine için kendi hissesine düşeni ödeyecekti. Karardan kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti ödülün ilk taksiti olan 5.374 frank 24 santimin Paris Sefareti aracılığıyla Morse'a iletilmesi için harekete geçti.[2]

Telgraf ve buharlı tren Osmanlı İmparatorluğu'na neredeyse aynı anda girdi. Bir telgraf hattı, ilk defa 1855'te İstanbul'u Avrupa'ya bağladı. İlk demiryolu hattı da 1856'da Mısır vilâyetinde, Kahire ile İskenderiye arasında işlemeye başladı. Aynı yıl, Anadolu'da ilk demiryolu, İzmir'den Aydın'a işlemeye başladı. İngiltere'de işletilmeye başlanılan dünyanın ilk demiryolu 1856'da 31 yaşındaydı. Telgraf, batıdan doğuya daha kolay sıçradı; 1855'te İngiltere'de açılan dünyanın ilk telgraf hattı ise 18 yaşındaydı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk telgraf hattı Kırım Yarımadası'nı Bulgaristan sahilinde Varna'ya bağlayan sualtı kablosudur. 1853'de Osmanlı-Rus Savaşı olarak başlayan Kırım Savaşı, kablonun döşenmesinin ilk sebebiydi. İngilizler dünyada o sırada en uzun denizaltı telgraf hattı olan ve 340 mil uzunluğundaki kabloyu döşediler. Bundan kısa süre sonra, İngilizler Varna'yı İstanbul'a bağlamak için başka bir kablo döşediler. Yapım Mart 1855'de başladı. 19 Ağustos 1855'de İstanbul ile Edirne arası tamamlandı. Hat 6 Eylül'de Şumnu'ya ulaşmıştı. Böylece İstanbul, Avrupa başkentlerine telgraf teliyle bağlanmış oldu.

2 Özkan Keskin-Ali Sönmez, "Telgrafın Osmanlı İmparatorluğu'nda Yayılması: Çanakkale Telgraf Hattı Örneği", OTAM, 25 (2009): 67–81.

İstanbul'dan ilk telgraf 14 Eylül 1855'de çekildi. Haziran 1861'de Üsküdar'la Bağdat arası telgraf trafiğine açıldı. Ayın sonuna doğru Sultan Abdülmecid öldü. Ölümünden önce, yalnızca doğuda Bağdat hattının, batıda Bükreş-Belgrad-Viyana hattının değil, Selanik hattının tamamlanışına da şahit oldu. Ayrıca bir İngiliz firması, Çanakkale Boğazı'nı Sakız adası ve Kıbrıs'la bağlayan ve başlıca liman olan İzmir'i Sakız hattına bağlayan bir kablo döşemek için izin aldı. Ancak, Çanakkale Boğazı-İskenderiye kablosunu döşeme çalışmaları üç kez sekteye uğradı.

1862'de tahta çıkan Sultan Abdülaziz'in ilk dönemlerinde, Bağdat'tan Basra'ya ve İran Körfezi'nin Fao limanına kadar olan telgraf hattı tamamlandı. Burada İngilizler Karaçi ve Hint Okyanusu üzerinden geçip körfez yoluyla gelen hattı döşediler. Ocak 1865'de telgraf trafiği Londra'dan Hindistan'a Osmanlı toprakları üzerinden geçebiliyordu.

Abdülaziz'in dönemi boyunca (1861-1876) ve Sultan Abdülhamid'in döneminde (1876-1909), Osmanlı telgraf ağının genişlemesi devam etti. Anadolu'da yan kollar ortaya çıktı. Bir büyük hat Anadolu'dan Suriye yoluyla Mısır'a ve Arabistan'a ilerletildi. Odessa'daki Rus telgraf ağıyla Karadeniz ağının bağlantısı yapıldı. Bu hatlara yeni Balkan kasabaları eklendi. 1914'de Osmanlı ülkesinde yaklaşık olarak yılda 5.500.000 telgraf gönderiliyordu.[3] Önceleri Sadarete bağlı olan Telgraf İdaresi, 21 Eylül 1871'de Posta Nezareti ile birleşinceye kadar bir Müdürlük olarak idare edilmiştir.[4]

Resim 2
1900'lü yılların başında bir Osmanlı telgraf memuru

3 Roderıc H. Davıson (çev. Durdu Mehmet Burak), "Osmanlı İmparatorluğuna Elektrikli Telgrafın Girişi", OTAM, 114 (2003), 347-386. **4** Yazıcı, "Tanzimatta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", 332-376.

Sarayda yapılacak telgrafın tanıtım sunumuna devlet erkanının katılması

Avrupa'da kullanılmakta olan telgrafın nasıl çalıştığının gösterilmek üzere bir örneğinin Amerika'dan gönderildiği, Sarayda padişahın huzurunda yapılan gösteride telgrafın görülmeye değer bulunduğu ve haberleşmede pek çok kolaylıklar sağlayacağı, Sadrazam, Şeyhülislam ve nazırların telgrafın çalışma şekli hakkındaki gösteriyi izlemek üzere Saraya gelmeleri hakkında Padişah emri.

10 Ağustos 1847

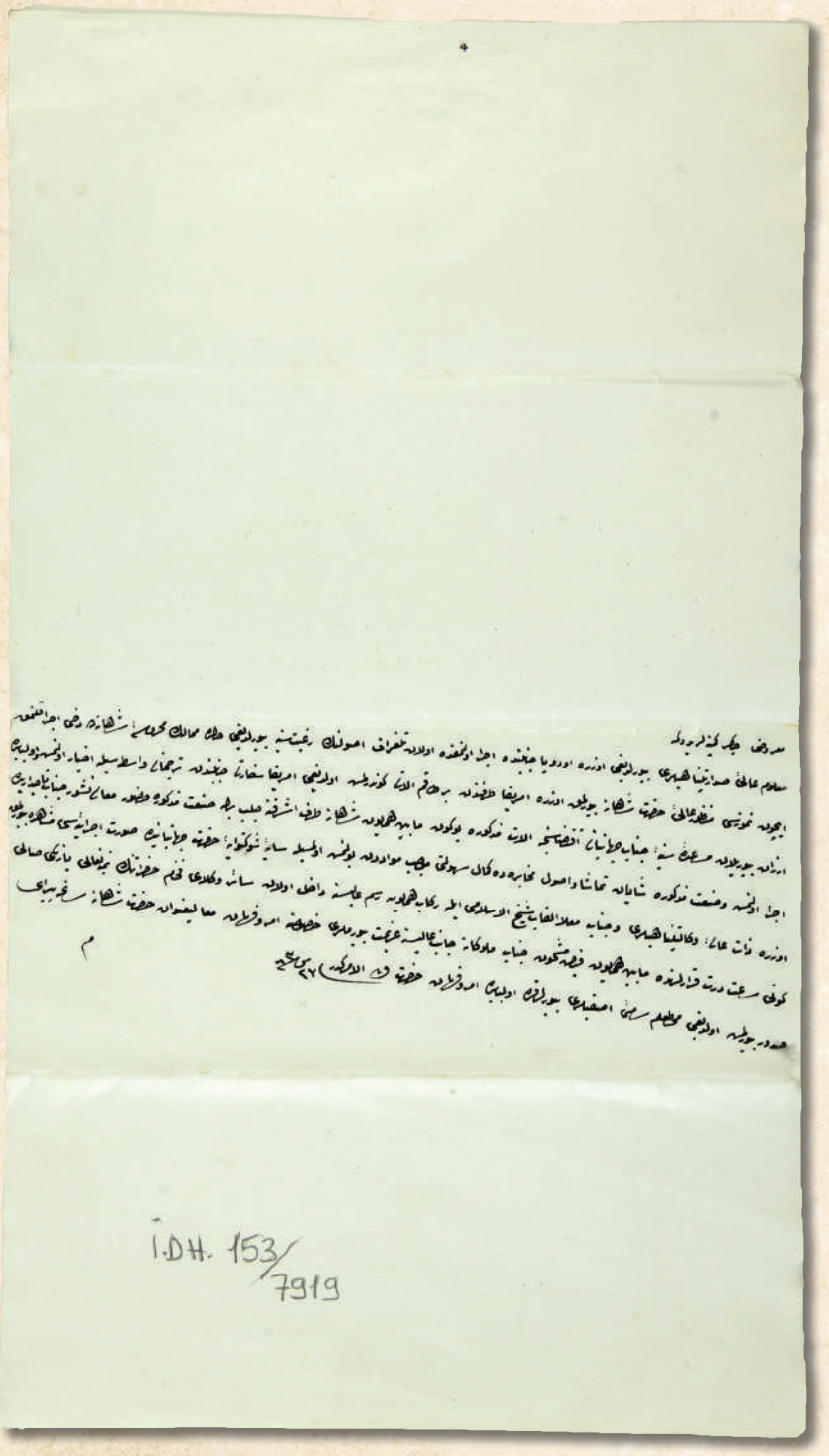

Sadaretçe de malum olduğu üzere, Avrupa'da kullanılmakta olan telgraf sisteminin bir örneği –beğenilirse Osmanlı topraklarında da kullanılmak üzere- Padişahızın görmesi için Amerika'dan gönderildiği Amerika elçiliği tercümanı vasıtasıyla bildirilmiştir.

Bu konuda Padişahımızın verdiği müsaade ile telgraf aletleri bugün saraya getirilmiş ve Padişahımızın huzurunda sistemin nasıl çalıştığı gösterilmiştir. Bu sistem görülmeye değer bulunmuş ve haberleşmede pek kolaylık sağlayacağı anlaşılmıştır.

Nasıl çalıştığını seyretmek üzere zatı aliniz Sadrazam Hazretleri ile Şeyhülislam ve bakanların yarınki Salı günü saat dörtte Saraya gelmeleri hususuna Padişahımızın emir ve fermanları çıkmıştır.

10 Ağustos 1847

İ.DH, 153/7919

1848

"Hezâr-Malumat" Ahmet Ağa'nın gerçekleştiremediği

Kızılırmak nehri taşımacılık projesi

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaygınlaşan demiryolu taşımacılığına kadar en masrafsız ve kolay ulaştırma yolu kuşkusuz su-deniz yolu olarak görülmüştür. Bu nedenle Osmanlılar 16. yüzyıl boyunca suyollarından daha etkili faydalanmak amacıyla çeşitli girişimlerde bulundular. Don-Volga nehirleri arasını bir kanal ile bağlama, yine Akdeniz ile Kızıldeniz'i kısa yoldan açılacak Süveyş Kanalı ile birleştirme fikrinin hep bu arayışların sonucu ortaya çıktığını, aynı yüzyılda başka bir kanal açma girişiminin de Sakarya Nehri ile Sapanca Gölü'nün kullanılarak Karadeniz'den Marmara Denizi'ne gemilerle ulaşımın sağlanabileceği bir suyolu açılması olarak gündeme geldiğini yukarılarda belirtmiştik.

1847 yılında yine benzer bir proje bu sefer Kızılırmak Nehri için gündeme geldi. Gümüşkân Madeni (Keskin) Eski Müdürü Ahmed Ağa; Kızılırmak'ta nakliye amaçlı kayık işletmeciliği yapıldığı takdirde nehir çevresindeki bölgelerde yetişen tarım ürünleri, kereste vs. ticarî malların naklinde birçok kolaylıklar sağlanacağı ve çok miktarda gelir elde edileceğine dair hazırladığı ve ayrıntılarını Kızılırmak ve çevresine ait çizmiş olduğu harita üzerinde yazılı olarak gösterdiği proje ile Sadarete başvurdu. Kendisini; silahşörlük rütbesi ile uzun müddet memuriyette bulunmuş, Rusya, Purusya, Nemçe, Venedik ve İran ülkelerinde sefâretle dolaşırken "hezar-malumat" kazanmış birisi olarak tanıtıyordu.[1] Hezarfen lakabı gibi bir anlam ifade eden bu tabir "çok bilgili" demekti.

Daha önce idarecisi olduğu Gümüşkan Ma-

1 BOA.MVL, 18/24.5/90.

deni'ne komşu olan Kızılırmak Nehri'nin doğduğu yerden Karadeniz'e döküldüğü yere kadar incelemelerde bulunmuş ve güzergâhın ayrıntılı bir haritasını da çizmişti. Başlangıçta yirmi kayık, üç yerde ambar ve görevlilerin kalması için birkaç bina inşasıyla kayıkçıların geçeceği bazı yerlerde yedek yollar yapılması yetecekti. Öncelikle yapılacak bu işlerin masrafı için sekiz yüz kese kadar bir para gerekmekteydi. Eğer proje onaylanır da işletmeye başlarsa elde edilecek gelirlerle yapılan masraflar karşılanacaktı. Masraflar çıktıktan sonra hazineye yıllık beş bin kese gelir sağlanacağını da taahhüt ediyordu.

Eğer projesi gerçekleşirse birçok faydaları görülecekti. Bunlardan birisi Çankırı ve Sungurlu kazalarında bulunan tuzlalardaki kaya tuzlarının İstanbul'un ihtiyacından fazla olanı Karadeniz sahillerine ve diğer yerlere satıldığı takdirde yıllık bin kese gelir elde edilebilecekti.

Diğer taraftan yıllık on yük zahire Sinop Limanı'na en kolay bir şekilde nakledilip depolandığında oldukça iyi bir ticaret yapılmış olacaktı. Bozok (Yozgat) yöresinden Samsun İskelesi'ne zahirenin her bir kilesi sekizer kuruş ücretle naklettirilmektedir. Sinop İskelesi'ne adı geçen nehirden ikişer kuruş navlun ile naklolunduğunda her bir kilede altışar kuruş kâr elde edilmesi mümkün olacaktır.

Yine bu yolla Osmanlı Devleti'nin gemilerinin ihtiyacı olan kerestenin Sinop İskelesi'ne nakli hem daha az masrafla hem de daha kolay bir şekilde yapılacaktır.

Boyabat, Tosya ve civar kazalarda üretilen pirinç ile Kayseri'ye varıncaya kadar adı geçen nehrin sağ ve sol taraflarında üretilen yağ, bal ve çeşitli zahirelerin naklinde her bakımdan birçok faydalar sağlanabilecektir.

Ahmet Ağa'nın projesi incelenmek üzere Meclis-i Ziraate havale edildi. Meclis de Ahmet Ağa'yı çağırarak yapmayı vaat ettiği şeyleri sorguladı. Nehirde büyük kayıklar kullanmak mümkün olmadığından, gayet hafif kayıklar yapılarak kullanılacağını anlattı. Nehirde bulunan bazı taşlar sökülecekti. Dar ve sığ bulunan yerlerin genişletilip derinleştirilmesi gerekiyordu. Bazı yerlerde de karadan yedek çekmek için yol açılması lazımdı. Fakat öncelikle örnek olarak üç beş kayık inşasıyla nehir civarında bulunan kazalardan bazı zahire ve tuz, kurşun gibi şeyler Karadeniz sahiline nakil edilerek işin olabilirliğini herkese gösterecekti. Bu örnek kısmı da seksen bin kuruş masrafla olabilecekti.

Fakat Meclisin edindiği bilgilere göre nehrin açılıp düzenlenmesi işi hayli güç ve masraflı idi. Ahmet Ağa'nın ifadelerinden projenin; şimdilik örnek olarak üç beş kayık yapılarak nehrin imkan verdiği yere kadar bunların gidip gelmesi ve o yol ile Karadeniz sahiline bazı eşyaların naklinden ibaret olduğu anlaşılmıştı. Ahmet Ağa'nın asıl maksadının ise Padişahı ikna edip nehrin temizlenip açılmasıyla yukarıda sayılan faydaların sağlanması olduğu ortaya çıkmıştı. Eğer nehrin bazı yerleri düzeltilip, içerisindeki büyük taşlar çıkartıldığı takdirde kereste ve zahire nakline imkân vereceği, bu yolla o havali dağlarında bulunan pek çok kereste ve madenler ile yolcular kolaylıkla sahile nakledilebilecekti.

Kızılırmak'ın Karadeniz'e döküldüğü yerin de iskele yapımına uygun olduğu eski Kastamonu valisi Mustafa Paşa tarafından ifade olunmuştu. Bunun tek seferde yapılması bayağı külfetli olacağından kısım kısım yapılması daha uygundu. Bunun için de öncelikle bu işten anlayan bir mühendisin gönderilip açılması ve düzeltilmesi gereken yerlerin tespit edilmesi lazımdı. Böylece yapılacak masraflar ile ne şekilde yapılmasının uygun olabileceği ortaya çıkacaktı. Mevsim de suların az olduğu bir zamana denk geldiğinden, Kastamonu valisi Bekir Paşa da şu sıralar o taraflara gideceğinden hemen görevlendirilecek mühendisin Paşa ile gönderilmesi, kolaylıkla nasıl düzenlenir, bunun için neler gereklidir araştırılıp Meclise bildirilmesi kararlaştırılmıştı.

Ziraat Meclisinin kararı doğrultusunda keşif için bir mühendis görevlendirilmediği Ahmet Ağa'nın çizdiği haritayı ekleyerek bir kez daha arzuhal vermesinden anlaşılıyor. Bu defa arzuhali Meclis-i Vala'ya havale olundu. Meclis-i Vala da kendisini çağırarak tasarısı hakkında bilgi aldı. Ama bir kanaate varamadı. Konu daha önce Meclis-i Ziraat'te görüşüldüğü için bu meclisin kararı doğrultusunda ne yapılması isteniyorsa ona göre karar verilmesi için konuyu tekrar Sadaret'e havale etti.

Konu tekrar Meclis-i Ziraat'e gönderildi. Ahmet Ağa yine meclise çağrıldı ve sorgulandı. İfadesi aşağı yukarı öncekinin aynı idi. Fakat bu sefer talep ettiği seksen bin kuruş için kefil olarak sarraf Goncagüloğlu Karabet'i Meclise getirmişti. Eğer Ahmet Ağa'nın isteği kabul edilecekse Hazinece taahhüt senedi alınarak gereğinin yapılması uygun bulundu. Fakat 28 Aralık 1847'de evrakın arkasına düşülen notta "icra-yı iktizasına evvel-i baharda ibtidar olunmak üzere şimdilik tevkif" (gereği ilkbaharda yapılmak üzere şimdilik durması) notu düşülerek evrakın arşive kaldırıldığını görüyoruz.[2]

1848 yılı haziranında Ahmet Ağa bir kez daha dilekçe verdi. İlkbaharda gereği yapılacağı söylenmesine ve ilkbahar da geçmiş olmasına rağmen henüz bir şey yapılmadığını belirtmekteydi. Tekrar, projesi gerçekleştiği takdirde Hazinenin sağlayacağı faydaları saydı. Eğer kabul edilmiyor ise kumpanya usulüyle bir kaç kişi olarak bu işi yapmaya teşebbüs edileceğini, fakat projeden elde edilecek gelirin beşte birinin Hazineye geri kalanın ise kumpanya ortaklarına ve sonrasında çocuklarına intikal edebilmesi için ellerine birer berat verilmesini istemekteydi. Bu başvurunun da arşivin tozlu rafları arasına kaldırıldığını yapılan bir faaliyet bulunmamasından anlayabilmekteyiz.[3] Kızılırmak Nehri projesi gerçekleşmediyse de bugün Ahmet Ağa'nın hazırladığı elimizdeki görselin güzelliğine ve ayrıntılarına bakıp geçmişi ve kendisini hayırla yâd edebiliyoruz.[4]

2 BOA.MVL, 18/24-6. **3** BOA.A.DVN, 37/39. **4** Projenin görseli için bkz. BOA.HRT.h, 144.

Resim 1
"Hezâr-Malumat" Ahmet Ağa'nın gerçekleştiremediği Kızılırmak nehri taşımacılık projesi

Gümüşkân madeni eski müdürü Ahmed'in Kızılırmak'ta kayık işletme projesi

Gümüşkân Madeni Eski Müdürü Ahmed'in; Kızılırmak'ta nakliye amaçlı kayık işletmeciliği yapıldığı takdirde nehir çevresindeki bölgelerde yetişen tarım ürünleri, kereste vs. ticarî malların naklinde birçok kolaylıklar sağlanacağı ve çok miktarda gelir elde edileceğine dair hazırladığı ve ayrıntılarını Kızılırmak ve çevresine ait çizmiş olduğu harita üzerinde yazılı olarak gösterdiği proje.

30 Eylül 1848

Memleketin imarı ve halkın refahı niyetiyle çıkarılmış olan Tanzimat fermanında sadık kulların bilgilerini ortaya koymasına müsaade buyurulduğundan, kulunuzun bu layihası da, bu konuda sahip olduğum malumatı sadakat ve kulluğuma bir numune olmak üzere ortaya koymak içindir.

Daha önce idarecisi olduğum Gümüşkân Madeni'ne komşu olan Kızılırmak isimli büyük nehrin doğduğu yerden Karadeniz'de döküldüğü yere kadar bizzat keşfi yapılarak tesviyesi hususunda adı geçen nehrin gerektiği şekilde yer ve mevkilerini gösterir resmi çizilmiş ve tarafınızdan görülüp incelendiğinde malumunuz olacağı üzere 6 maddede açıklanan faydalar ve keşif masrafları yazılmıştır. Buna göre şimdilik yirmi kayık, üç yerde anbar ve görevlilerin kalması için birkaç bina inşa edilmesi ve kayıkçıların geçeceği bazı yerlerde yedek yollarının tesviyesi sekiz yüz kese olarak keşif ve tahmin olunmuştur.

Şayet Padişah hazretlerinin bütün âleme bolca verilen nimetleri bu husus için de layık görülürse, zahire ve diğer ticarî malların naklinde kolaylık olacağı çok açık olduğundan, şayet tesviyesi bu aciz kulunuza ihale buyurulursa inşallah bütün gücüm sarf olunacak, fakir ve zayıflara herhangi bir zarar ve rahatsızlık verilmeyecektir. Padişah hazretlerinin sayesinde hizmet etmek kulluk görevim olduğu için şimdilik Maliye Hazinesi'nden masraflar için para istenmeyecektir. İhtiyacım olan sadece Padişah hazretlerinin teveccühlerine layık görülmemdir. Şayet bu olursa bu işin tamamen uygulamaya konulması neticesinde elde edilecek gelirlerden (temettuat), yaptığımız masraflar mahsup edilecektir. Masraflar çıktıktan sonra Padişah'ın Hazinesi'ne (Hazine-i Hassa-i Hümayun) yıllık kesin olarak belirlenmiş beş bin kese gelir ödenmesi kulunuz tarafından taahhüt olunur. Ancak merkez olarak kullanılmak üzere bir mahal tahsis buyurulması emrinize bağlıdır.

Bu nehrin tesviyesinde sonu olmayan büyük menfaatler olduğuna ve nice hayırlı eserlere emsal teşkil edeceğine eminim. Bu gibi hayırlı işleri söylemek kulluğumun gereği olarak vazifem olduğundan, haddim olmayarak bu layihamın tesviyesine cüret edildi.

Kulunuz
Ahmed
Maden Eski Müdürü

[Söz konusu 6 madde]

1- Çankırı ve Sungurlu kazalarında bulunan tuzlalardaki kaya tuzlarının İstanbul'un ihtiyacından fazla olanı Karadeniz sahillerine ve diğer yerlere satıldığı takdirde yıllık bin kese gelir elde edileceğini taahhüt ederim. (Eflak tarafından gelen tuzdan daha kaliteli olan bu tuzun her bir kıyyesi kârı ile beraber on beşer para fiyatla İstanbul'a teslim olunacaktır.)

2- Çeşitli cins zahirelerden yıllık on yük zahire Sinop Limanı'na en kolay bir şekilde nakledilip depolandığında nihayetsiz bir kâr (ticaret) edilecektir. (Bozok (Yozgat) yöresinden Samsun İskelesi'ne zahirenin her bir İstanbul'î keyli sekizer kuruş ücretle naklettirilmektedir. Sinop İskelesi'ne adı geçen nehirden ikişer kuruş navlun ile naklolunduğunda her bir kilede altışar kuruş kâr olacaktır. Daha birçok faydalar da adı geçen nehrin akışı sırasında malum olacaktır.)

3- Osmanlı Devleti'nin gemilerinin ihtiyacı olan keresteninin Sinop İskelesi'ne nakli hem daha az masrafla hem de daha kolay bir şekilde yapılacaktır.

4- Boyabad, Tosya ve Cidar kazalarında üretilen pirinç

ile Kayseri'ye varıncaya kadar adı geçen nehrin sağ ve sol taraflarında üretilen yağ, bal ve çeşitli zahirelerin naklinde her bakımdan birçok faydalar sağlanacağı çok açıktır.

5- Adı geçen nehrin doğu tarafındaki Zeytin kazası ile batı tarafındaki Durağan kazası arazilerinde bol miktarda zeytin ağaçları olup eskiden beri bunlara itibar olunmamıştır. Orman arasında kalmış olan çeşitli ağaçlar kesilip temizlendiğinde birçok faydalar ortaya çıkacaktır.

6- Adı geçen nehrin sağında ve solunda bulunan tarıma elverişli çok miktardaki boş arazide tarım yapılması için suya ihtiyaç bulunmaktadır. Adı geçen nehirden bent ile su getirildiği takdirde hesaba sığmayacak derecede gelir (nema) elde edilecektir.

[Harita üzerinde verilen bazı bilgiler ve projesi belirtilen yerler]

Böyle bir hususun benzeri görülmediğinden herkese zor gelecektir. Fakat Gürcistan tarafındaki Çoruh nehri gayet tehlikeli ve çok hızlı akmakta olmasına rağmen şu kadar kayık çalışmaktadır ve bu kayıklar başka bir şekilde inşa olunmuştur. Çoruh Irmağı'na göre Kızılırmak göl gibi kaldığından Kızılırmak'ta kayık işlemesi zor bir şey değildir. Söz konusu yerden beş on tane kayıkçı getirilerek Allah'ın izniyle Karadeniz'den Kayseri'ye, Kayseri'den Sivas'a kadar bu nehirde kayık işlemesini taahhüt ederim.

Haritada bu nehir üzerindeki bazı yerlere konulmuş olan noktalar nehirdeki taşları göstermektedir.

Sivas Köprüsü: İşbu Sivas Köprüsü'ne kadar kayık çıkarılmasını taahhüt ederim.

Delice Nehri: Bahar mevsiminde on dört saatlik yere kadar kayık gidebilir.

Kızık Köyü: Bu köy Çankırı ve Bozok iskele yeridir.

Gökırmak diğer adı Çeltik Nehri: Bu nehirde bahar mevsiminde Taşköprü'ye kadar kayık işleyebilir. [Bu nehrin kenarından Gerze'ye doğru uzanan] ve Elik Dağı denilen dağ Osmanlı Devleti'nin gemilerinin ihtiyacı olan kerestelerin kaynağı olduğundan bu nehir üzerinden bu keresteler az bir masraf ile Sinop Limanı'na kolaylıkla nakledilebilir.

Durağan kazasında çok miktarda zeytin ağaçları vardır.

Amasya'ya bağlı Zeytin kazasında zeytin ağaçları vardır.

Kapıkaya, Kunduz dağı, Dağdaşan dağı: [Kunduz] Dağının karşısındaki Vezirköprü ve Zeytin kazalarının yüksek dağ kesimleri kereste yerleridir. Vezirköprü ile Bafra arasındaki Kapıkaya denilen yer kereste kaynağıdır. Ayrıca bu dağ içerisinde Kapıkaya civarında çok miktarda bakır madeni olduğundan vaktiyle Osmanlı Devleti'nden gizlenip kapatılmıştır.

Bu nehrin Karadeniz önünden Sivas'a kadar saatleri şöyledir:

Karadeniz-Bafra	*4 saat*
Bafra-Boyabad İskelesi	*12 saat*
Boyabad-Kargı	*11 saat*
Kargı-Osmancık Köprüsü	*10 saat*
Osmancık-Kula köyü	*18 saat*
[Toplam]	*55 saat*
Kula-Kalecik	*9 saat*
Kalecik-Yahşihan	*5 saat*
Yahşihan-Çaşnigir Köprüsü	*7 saat*
Çaşnigir Köprüsü-Kırşehir İskelesi	*14 saat*
Kırşehir-Nevşehir İskelesi'nin yapılacağı Yarabosun(?)	*12 saat*
Yarabosun(?)-Kayseri İskelesi'nin yapılacağı Yalnızgöz Köprüsü	*15 saat*
[Toplam]	*117 saat*
Yalnızgöz Köprüsü-Sivas şehri Köprüsü	*40 saat*
[Toplam]	*157 saat*

Kızılırmağın denizdeki ağzından Sinop Limanı karadan kırk dört, denizden yirmi iki; Samsun kasabası elli dört mildir.

HRT.h, 144

1855

Demiryolları

19. yüzyılda Osmanlı toprakları için yeni bir ulaştırma aracı

Dünyada çağdaş anlamda ilk demiryolu, Liverpool-Manchester arasında 15 Eylül 1830 tarihinde faaliyete geçmiştir. Daha sonraki yıllarda, buharlı trenlerin işlediği demiryollarının, diğer dünya ülkelerinde de yapılmaya başlandığı görülmektedir. Fransa'da ilk demiryolu hattı 1832 yılında, St. Etienne-Lyon arasında yapılmıştır. 1835 yılında Almanya'da Nümberg-Furth arasında, yine aynı yıl Belçika'da Brüksel-Malines arasında ilk demiryolu inşa edilmiştir. Amerika Birleşik Devletleri'nde ilk demiryolu 1830 yılında, Baltimore-Ohio arasında gerçekleştirilmiştir. Milletler arası ilk demiryolu hattı ise Belçika'nın Liege ile Almanya'nın Köln şehirleri arasında, 1843 yılında hizmete açılmıştır. Bundan sonra demiryolu yapımında bir patlama döneminin yaşandığı görülmektedir. O kadar ki, 1852 yılında, İngiltere'de henüz demiryolunun ulaşamadığı, sadece 3 şehir kalmıştır.[1]

İngiliz mühendisi Stephenson'un girişimiyle 1830 yılında Liverpool-Manchester arasında işlemeye başlayan ilk trenden kısa bir süre sonra demiryolu Osmanlı Devleti'nin gündemine de girdi. İngiltere'nin Hindistan yolunu kısaltma teşebbüsleri çerçevesinde Albay François Chesney, 1836'da İskenderun-Birecik arasında bir demiryolu yapımı için faaliyete geçtiyse de proje sonuçlandırılamadı. Demiryolunun ortaya çıkışından itibaren Osmanlı Devleti'nde öncelikle devlet imkânları ile demiryolu yapılması düşünüldüyse de bunun için yeterli sermaye ve teknik eleman bulunmaması yüzünden yabancı şirketlere imtiyazlar verilmesi yoluna gidildi.

1855 yılının sonlarında Osmanlı hükümeti basın aracılığı ile Avrupa sermaye çevrelerine bir çağrıda bulundu. Buna göre hükümet İstanbul-Belgrad arasında bir demiryolu yaptırmak istediğini, bu sebeple Avrupa'nın tecrübe ve sermayesine ihtiyacı bulunduğunu duyuruyordu. Devlet ilk demiryolu yatırımını, bu yıllarda

1 Soyalp Tamçelik, "Osmanlı Dönemi Demiryollarının Tarihi Gelişimi İçerisinde Siyasi ve İktisadi Sosyal Etkileri", *Erdem*, 12/35, (2000): 483–535.

Resim 1
Çatalağzı adlı mevkide yeni döşenen demiryoluyla ilk defa kömür nakli (BOA.FTG, 1886)

Balkanlar'da artma eğilimi gösteren isyanların bastırılmasında ve muhtemel bir Rus savaşında asker sevkiyatını kolaylaştırmak için Rumeli'ye yapmayı düşünüyordu. Yine bu yıllarda Avrupa ile siyasî bütünleşme arzusu vardı ve Avrupa hatları ile irtibat kuracak bir demiryolu bu bütünleşmeyi sağlayacaktı. Ayrıca Balkanlar'ın tarım ürünleri demiryolu sayesinde kolayca taşınabilecek, Balkan prensliklerinin ticareti Osmanlı Devleti üzerinden gerçekleşeceğinden bu beylikler devlete daha fazla bağlanma ihtiyacı hissedeceklerdi. Osmanlı Devleti'nin çağrısına ilk cevap İngiliz parlamenteri Labro'dan geldi ve kendisiyle 23 Ocak 1857 tarihinde mukavele yapıldı. Buna göre İstanbul'dan Edirne ve Şumnu yoluyla Rusçuk'a, Edirne'den Ege denizi kıyısında bulunan Enez'e demiryolu yapma imtiyazı doksan dokuz yıl müddetle Labro'ya verildi. Labro hemen hazırlıklara giriştiyse de gerekli sermayeyi temin edemediğinden imtiyazı feshedildi. Bu sırada İngiliz şirketlerine verilen çeşitli imtiyazlarla 1851-1856 yılları arasında 211 kilometrelik İskenderiye-Kahire, 1857-1860 yıllarında 66 kilometrelik Köstence-Çernavoda ve 1856-1866 arasında 130 kilometrelik İzmir-Aydın hattı yapıldı. Bunlar ülkenin Afrika, Avrupa ve Asya topraklarındaki ilk demiryolu hatlarını oluşturuyordu.[2]

Osmanlı Anadolusunda ilk işletmeye açılan İzmir-Aydın demiryolunun inşasına 22 Eylül 1857'de yapılan büyük bir törenle başlandı. Çalışmalar gayet süratli bir şekilde başladığı için

2 Vahdettin Engin, "Rumeli Demiryolu", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*.

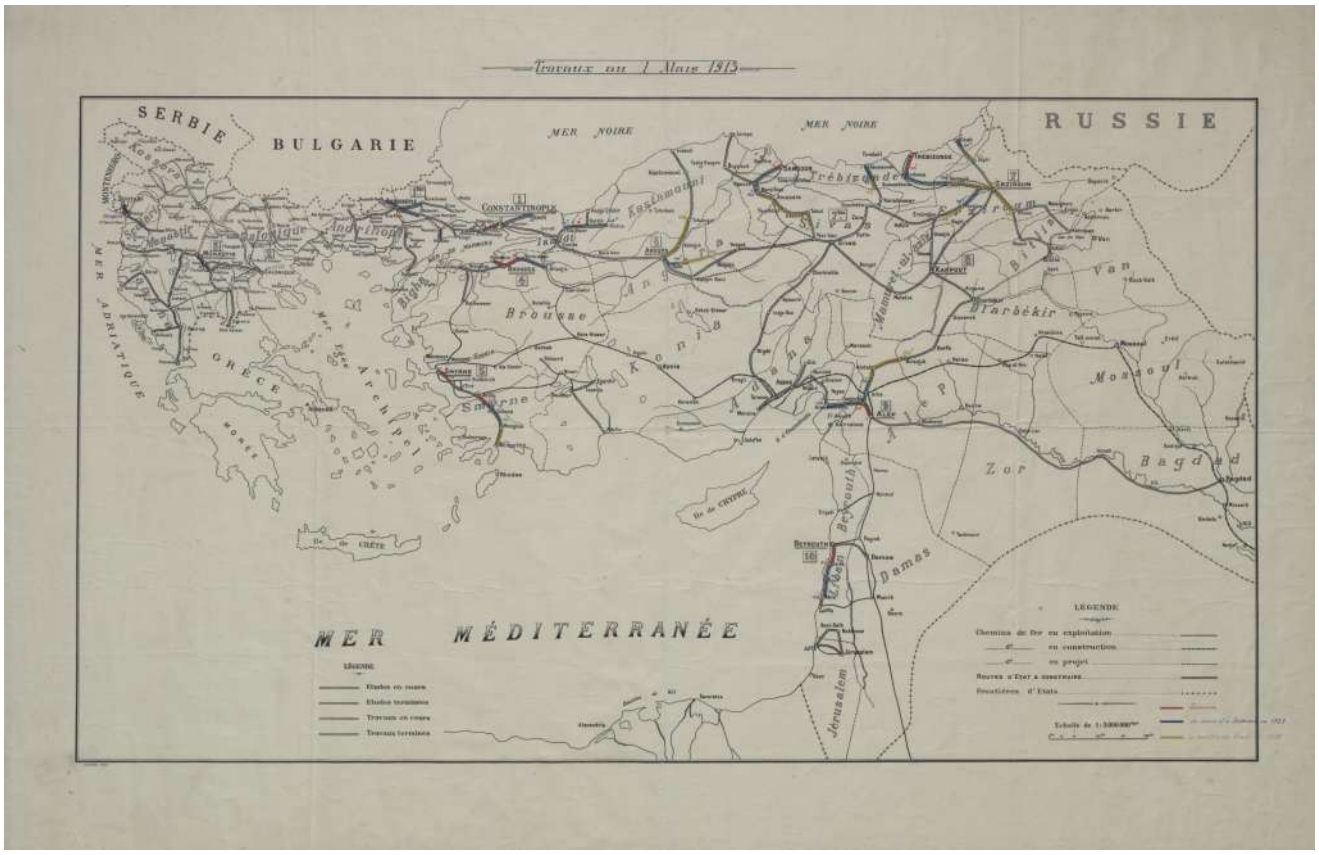

Resim 2
1913 yılı itibariyle Osmanlı demiryollarını gösterir harita (BOA.HRT, 140)

şirket yöneticileri, demiryolunun birinci kısmının 1858 yılının sonlarına doğru tamamlanacağını ifade etmekteydi. Nitekim bir ay gibi kısa bir süre içerisinde 1,5 kilometreden fazla yol açıldı ve toprak geçici bir hat döşenecek şekilde düzeltildi. Bu esnada ikinci kısım olarak kabul edilmiş olan dağlık bölgede de faaliyetler başlatıldı. Bir yandan 500'den fazla işçi burada tüneli açmak için çalışırken, bir yandan da demiryoluna gerekli olan makinelerin temini için Robert Stevenson Şirketi'yle bir anlaşma yapıldı.

Söz konusu güçlükler içerisinde inşa edilmeye çalışılan hattın İzmir'den Üçpınar'a kadar olan yedi millik bölümü 26 Aralık 1860'ta işletmeye açıldı. Hattın masraflarını yerinde kontrol etmek için özel bir komisyon kuruldu. 9 Eylül 1861'de 11 kilometre uzunluğundaki Torbalı-Cellatkahve kısmı da bitirilerek işletmeye açıldı. İzmir Valisi Rıza Paşa'nın Sadarete gönderdiği 27 Ekim 1861 tarihli telgrafta hattın Kozpınar'ın iki mil ilerisine kadar tamamlandığı bildirilir. Bütün bu maddi ve tabii sıkıntıların yanında salgın hastalıklar da inşaatı sekteye uğratır ve sıtma salgını yüzünden inşaat bir süre durdurulur. Buna rağmen yetmiş kilometrelik bu kısmın resmî açılış töreni 14 Kasım 1861 tarihinde yapılır. 15 Eylül 1862'de Ayasoluğ'a kadar olan kısım da işletmeye açılır ve ertesi gün burada büyük bir istasyonun temeli atılır. Böylece, İzmir-Aydın demiryolu çeşitli güçlüklerle karşılaşıldıktan sonra, on sene gibi uzun sayılabilecek bir süre içerisinde 1 Temmuz 1866 tarihinde tamamlanmış olur.[3]

3 Ali Akyıldız, "Osmanlı Anadolusu'nda İlk Demiryolu: İzmir-Aydın Hattı (1856-1866)", *Anka'nın Sonbaharı, Osmanlı'da İktisadi Modernleşme ve Uluslararası Sermaye,* İstanbul 2005, s. 15-39.

İzmir demiryolu mukavelesi

İzmir-Aydın Demiryolu Şirketi ile Osmanlı Devleti arasında yapılan ve; Şirket'e verilen kâr garantisi ve bunun şartları, hat boyunca inşa olunacak durak ve köprüler ile hat zeminine ait dolgu vs. işlerin nasıl yapılacağı, ortaya çıkacak masrafların kime ait olacağı, Şirket'in hisse ve borçlanma senetleri vb. hususları düzenleyen mukavelename.

24 Eylül 1856

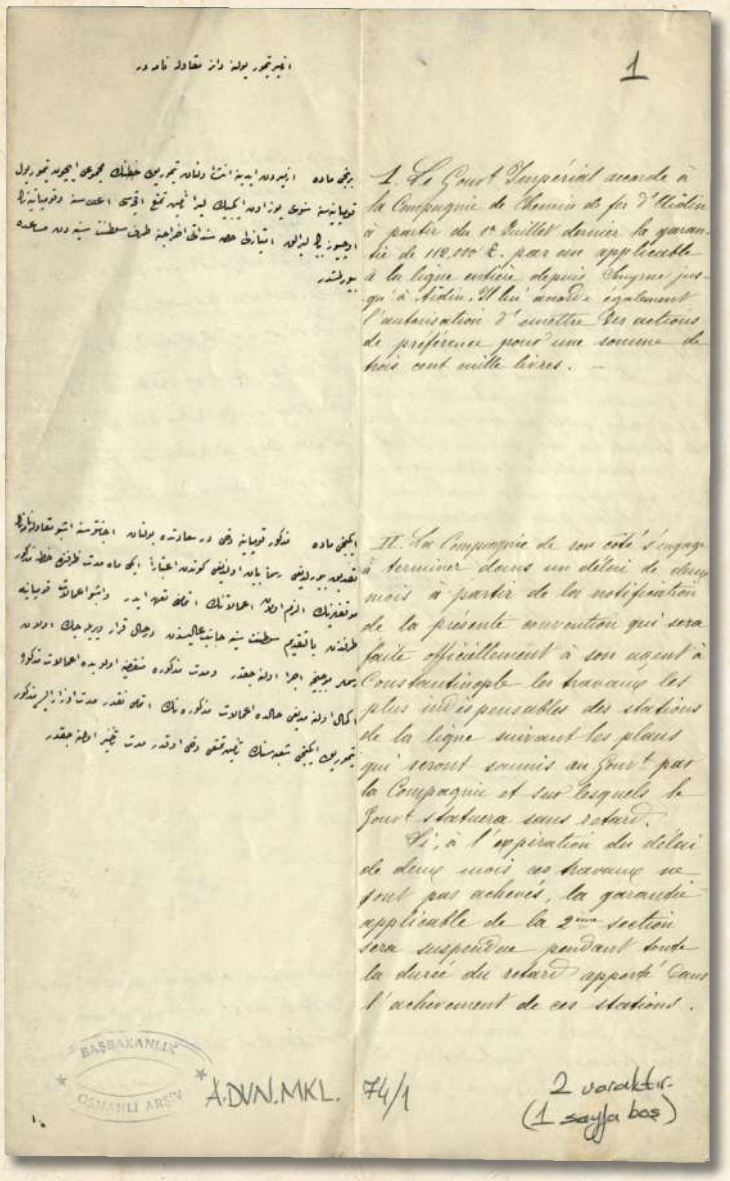

İzmir Demiryoluna dair mukavelenâmedir.

Birinci Madde: *İzmir'den Aydın'a inşa olunan demiryolu hattının bütünü için Demiryol Şirketi'ne (Kumpanya) yıllık yüz iki bin lira kâr garanti parası (temin-i temettü akçesi) verilmesine ve Şirket'in üç yüz bin liralık imtiyazlı hisse senetleri çıkarmasına Osmanlı Devleti tarafından izin verilmiştir.*

İkinci Madde: *Anılan Şirket de İstanbul'da bulunan acentasına, işbu mukavelenamenin tasdik buyurulduğu resmen açıklandığı günden itibaren iki ay içerisinde anılan hat duraklarının en lüzumlu işlerinin tamamlanmasını taahhüt eder. İşbu işler Şirket tarafından sunulup Osmanlı Devleti tarafından derhal karar verilecek olan planlara (resimler) göre yapılacaktır. Bu sürenin sonunda bu işler tamamlanamadığı takdirde, bu işlerin tamamlanması ne kadar uzarsa anılan demiryolunun ikinci kısmının (şubesinin) kâr garantisi de o kadar geriye bırakılacaktır.*

Üçüncü Madde: *Anılan Şirket, hattın eğimli yüzey (şev), dolma ve hendekleri gibi güçlendirme ve sınaî konulardan sayılan ve zikrolunan iki ay süre dışında tutulan işlerinin lüzum ve gerekliliği ortaya çıktıkça veya Osmanlı Devleti tarafından gösterildikçe tamamen yapılmasına ve aynı şekilde sel yatakları ile kurak yerlerde bulunan ahşap köprülerin yaz mevsiminde yangından uzak olacak şekilde inşasına mecbur olacaktır. İşbu işlerin tamamlanması için henüz bir süre belirlenememiş ise de bu işlerin tamamlanıp bitirilmesine kadar idaresi ve bazı mahallerin güçlendirilmesiyle meydana gelecek değişikliklerin masrafları Şirket'in sermayesinden karşılanacağı gibi söz konusu durakların genişletilmesinden ve çoğaltılmasından dolayı ortaya çıkacak masraflar ile yeniden alınması gereken araç, gereç vs. de Şirket sermayesinden karşılanacak ve satın alınacaktır.*

Dördüncü Madde: *İşbu işlerin tamamlanmasına kadar, yani tanınmış olan iki aylık süre zarfında, ansızın herhangi bir sakatlık ortaya çıkıp anılan hattın faaliyeti yirmi günden fazla tatil edilirse Osmanlı Devleti tarafından ikinci kısım için belirlenen kâr garanti parası işbu*

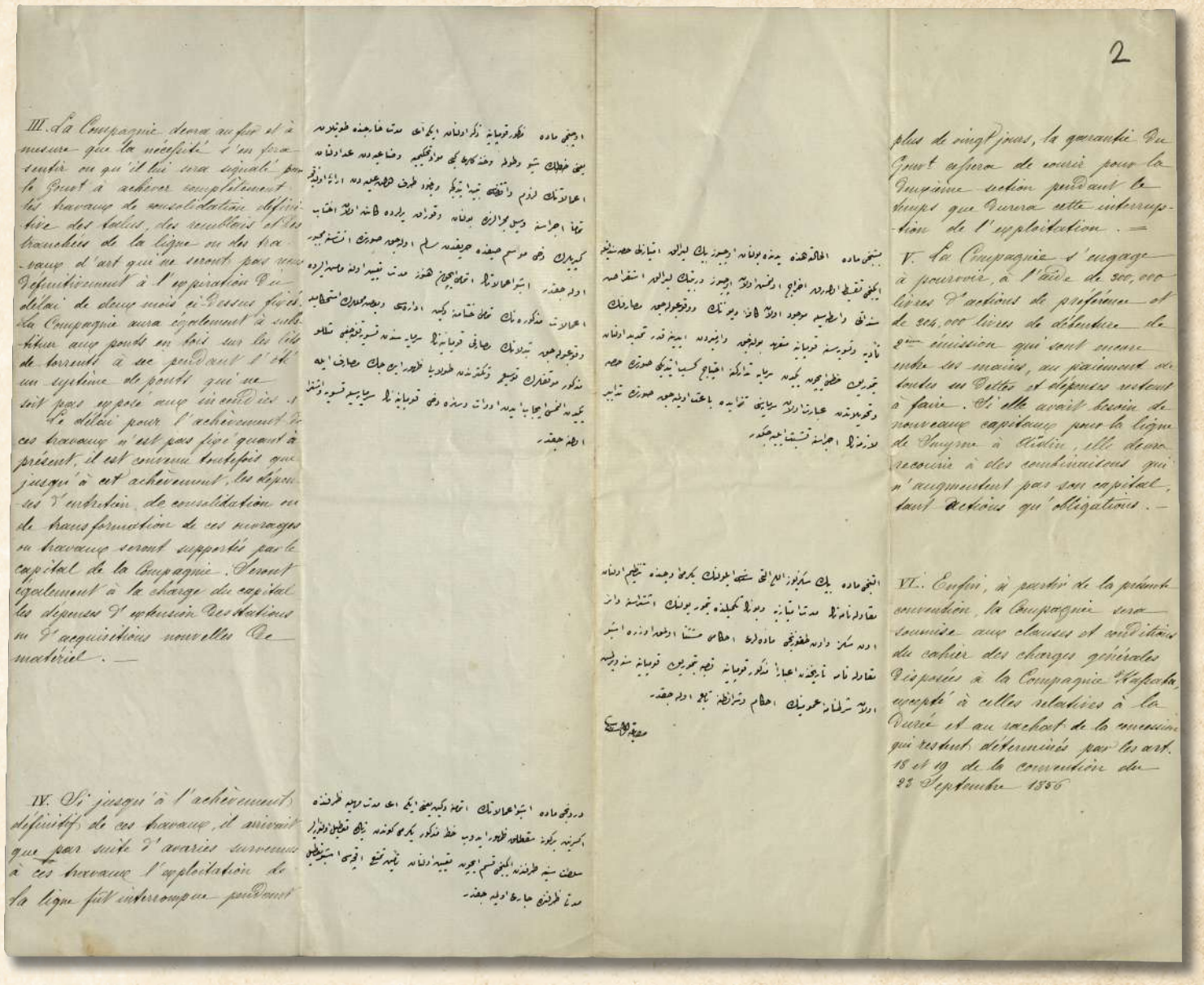

tatil süresi zarfında geçerli olmayacaktır.

Beşinci Madde: *Şirket, hâlihazırda elinde bulunan üç yüz bin liralık imtiyazlı hisse senetleriyle ikinci taksit olarak çıkarılmış olan üç yüz dört bin liralık borçlanma (istikraz) senetleri vasıtasıyla mevcut olan bütün borçlarının ve meydanan gelecek masrafların ödenmesini ve karşılanmasını taahhüt edecek ve İzmir'den Aydın'a kadar uzatılan demiryolu hattı için yeniden sermaye tedarikine ihtiyaç ortaya çıktığı takdirde hisse ve tahvillerden ibaret olan sermayesini artırmaya yol açmayacak şekilde gerekli tedbirlerin yürürlüğe konulmasına teşebbüs eyleyecektir.*

Altıncı Madde: *Bin sekiz yüz elli altı senesi Eylül'ünün yirmi üçünde tanzim olunan mukavelenamenin imtiyaz süresi ve bunun tamamlanmasında demiryolunun satın alınmasına dair on sekiz ve on dokuzuncu maddeleri hükümleri ayrı tutulmak üzere işbu mukavelename tarihinden itibaren anılan Şirket, Kasaba Demiryolu Şirketi'ne verilmiş olan genel şartnamenin hüküm ve şartlarına tabi olacaktır.*

Karşılaştırması yapılmıştır.

A.DVN.MKL, 74/1

İngiltere ordusunun Sivastopol'a döşediği demir yolun Osmanlı Devleti tarafından satın alınması ve İzmir-Manisa arasına döşenmesi

İngiltere ordusunun Sivastopol'a döşediği demir yolun İstanbul'a getirilerek Osmanlı Devleti tarafından satın alındığı ve Encümen-i Meşveret'te yapılan görüşmeler sonucunda; yirmi bir buçuk mil uzunluğundaki bu demir yolun Anadolu sahillerindeki en bayındır ve itibarlı liman ve aynı zamanda ticaret merkezi olan İzmir ile Manisa arasına döşenmesi, bu uzunluktaki demir yol bu iki şehir arasındaki mesafenin tamamlanmasına yetmeyeceğinden aradaki az bir farkın ilave demir yol tedarikiyle kapatılması, bu işin keşfi yapıldıktan sonra bir şirket kurulup isteyenlere hisse hisse satılmasının yerinde olacağı, bunun için de öncelikle, bu gibi yolların keşfini yapmak üzere daha önce getirtilmiş olan mühendisin İzmir'e gönderilerek ayrıntılı bir keşif yaptırılması gerektiği kararına varılması ve Padişah'ın da bu doğrultuda emir buyurması üzerine, emrin gereğinin yapılması için Ticaret Nezareti'ne yazılan yazı.

21 Ocak 1857

Ticaret Nezareti'ne

Zatıalinizin de malumları olduğu üzere İngiltere ordusu tarafından Sivastopol'da döşenip (tanzim) daha sonra İstanbul'a getirilerek Osmanlı Devleti tarafından satın alınmış olan demir yolun Osmanlı Devleti'ne ve ahalisine yararlı olacak uygun bir yere kurulması (vaz') Padişah hazretlerinin yüksek emirleri gereği olduğundan ve Anadolu sahillerinde en bayındır ve itibarlı bir liman ve ticaret merkezi olan İzmir'den Manisa'ya bir demir yol yapılmasının devlete ve halka birçok faydalar sağlayacağında şüphe bulunmadığından Encümen-i Meşveret'te yapılan görüşmede:

"- İşbu demir yol gereçlerinin (edevat) İzmir yoluna kurulup uzatılması; İzmir-Manisa arasındaki iki yoldan birinin dokuz saat, diğerinin de ondan bir, iki saat daha fazla mesafede bulunduğu, satın alınmış olan bu yirmi bir buçuk mil uzunluğundaki demiryol gereçlerinin ise bir miktar yedeği bulunmakla beraber sadece altı saatlik bir mesafe için yeterli olduğu; ancak söz konusu İzmir yolunun mesafe farkı az olduğundan yüce Padişah hazretlerinin sayesinde mevcut demir yol gereçlerinden başka gerekli olacak demir yol gereçlerinin de tedarik edilip mevcuda ilavesinin mümkün göründüğü; bu yol için yapılacak harcamanın miktarı yapılacak keşif sonucunda devletçe ortaya çıktıktan sonra, bir şirket (kumpanya) kurularak isteyenlere hisse hisse satılmasının ve bu konu için İzmir'de kurulan şirket üyelerinin de isterlerse bu şirkete girmelerinin uygun ve hayırlı olacağı; bunun için de öncelikle, bu tip yolların keşif ve kontrolünü yapmak üzere daha önce getirtilmiş olan mühendisin İzmir'e yollanarak söz konusu iki yoldan hangisinin yapılmasının ucuz ve kolay olacağı, elde mevcut olanın dışında daha ne kadar demir yol gerecine ihtiyaç duyulacağı ve demir yolun ne kadar harcama ile kurulup tamamlanabileceğine dair keşif yaptırılması" hususları müzakere edilip uygun bulunarak Padişah hazretlerine onay için arz edilmiş ve Padişah hazretleri de bu doğrultuda emir buyurduğundan, Zatıalinizce gereğinin yapılması için işbu yazı (tezkire) [kaleme alınmıştır].

A.MKT.MHM, 105/83

Osmanlı’da ilk defa demiryolu yapılması için sunulan bir teklifin değerlendirilmesi

İstanbul-Belgrad arasında bir demiryolu inşası ve bunun şartları hakkında bazı kişilerin sunduğu teklif yazısını değerlendirmek üzere toplanan Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından söz konusu yazı ve genel olarak demiryolu inşası konusunda takip edilmesi gereken yol hakkında düzenlenen ayrıntılı mazbatanın Meclis-i Mahsus’ta görüşülüp kabul edildiği ve Padişah tarafından da uygun bulunduğu.

1 Ağustos 1855

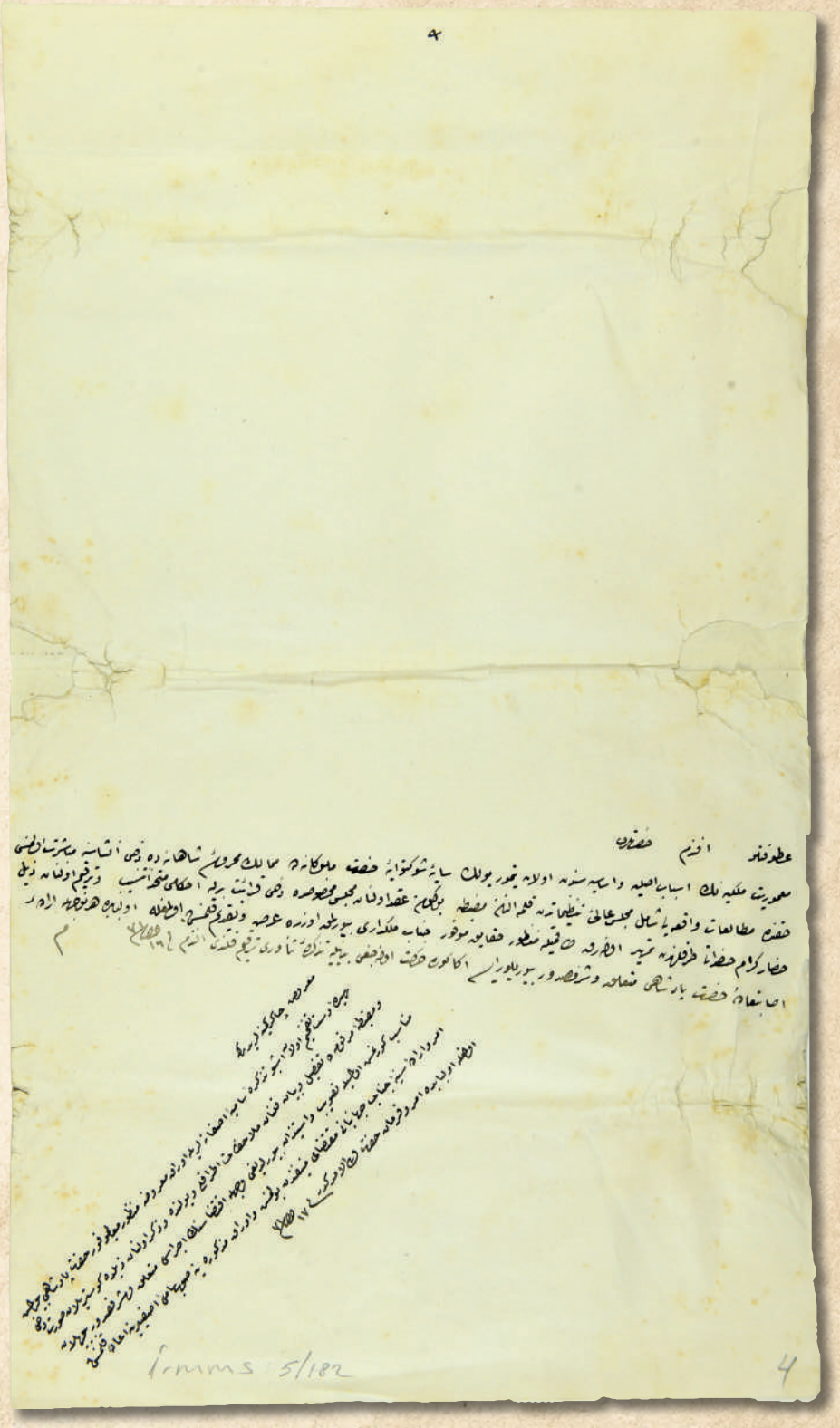

İstanbul'dan Belgrad'a kadar bir demiryolu inşasına dair Mösyö Edmon Lehey, Mösyö Edvar Blak ve Mösyö Edvar Lafonten taraflarından sunulmuş ve Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a verilmiş olan bir adet tasarı ve teklif yazısı (layiha), üzerinde görüş bildirilmek üzere tartışmaya açılmıştır. Bu konu iki yönden ele alınmıştır. Bunlardan birisi işbu yazının içerdiği maddelerin incelenerek bu konu üzerinde bir karar alınması, diğeri ise bu işin genel hatlarıyla bir değerlendirmeye tabi tutulup bu konuda başlıca bir esas konulup belirlenmesidir. Zatıalinizin de malumu olduğu üzere bu demiryolu inşası konusu Osmanlı Devleti'nde yeni başlayacak bir şey olup devlet ve ülke bakımından mühim olan işlerden olduğundan bu konuda sağlam ve doğru bir kaide üzerine gidilmesi lazım gelmektedir. Bu itibarla Meclis-i Tanzimat'ın müzakere etmekle görevli olduğu reformların başlıca maddelerinden biri de bu demiryolları inşası meselesi olduğundan herşeyden önce bir esas konulup belirlenmek üzere bu işin müzakeresine karar verilmiş ve müzakereye dayanak olmak üzere aşağıdaki hususlar ele alınmıştır:

Birinci husus; Osmanlı ülkesinde yollar yapılmasına ihtiyaç var mıdır? İkinci husus; yollar yapılacak olduğu takdirde adi yol mu yapılmalı yoksa demiryolu mu yapılmalıdır? Üçüncü husus; demiryolu yapılması lazım geldiği takdirde Osmanlı Devleti kendisi mi yaptırmalıdır yoksa şirketlere mi yaptırmalıdır? Dördüncü husus; şirketler tarafından yaptırılması gerektiği takdirde bu şirketler içeride mi oluşturulmalı yoksa yabancı sermayeye mi müracaat olunmalıdır? Beşinci husus; yabancı sermayeye müracaat olunması gerektiği takdirde ihale edilme şekli nasıl olmalıdır? İşbu meseleler üzerine Meclis'te cereyan etmiş olan müzakerelerin sonuçlarının özeti aşağıda yazılı olduğu şekilde ayrı ayrı arz ve beyan olunur:

Birinci mesele herkesçe bilinen konulardan olduğu için kendiliğinden çözüleceği açıktır. Şöyle ki; her memleket için, ulaşımı kolaylaştıracak yol ve yöntemler bulunmasının bayındırlığın esası olduğu bu konuda yazılmış olan kitaplarla ispat olunmuştur. Osmanlı ülkesi ile ilgili olarak ise bayındırlığa götüren sebeplerin en önceliklisi olduğu herkesçe bilindiğinden bu konuda şimdiye kadar denilmemiş ve yazılmamış söz bulunmamaktadır. Bu yüzden onları tekrar etmekte fazladan bir fayda görülmediği için sadece 'Osmanlı ülkesinin yollarını yapmak en önemli ve en gerekli iştir.' denilmekle yetinilmiştir.

İkinci mesele üzerinde yapılan değerlendirmelerin özeti şudur: Yoldan amaç karada ulaşımı kolaylaştırmaktır. Bu da üç derecede olur. Birisi hayvan sırtıyla, ikincisi adi araba ile, üçüncüsü vapur arabasıyla. Beygir yolu, içinde bulunulan durumdur. Amaç ise iki sonraki şekildir. Araba ile eşya taşımak, mesela yirmi hayvanın sırtıyla götürülecek eşyayı iki hayvana taşıtmaktır. Araba yolunun temiz olması, fena yolda giden iki arabanın yükünü bir arabaya koymaktır. Aynen bunun gibi demiryoldan maksat da mesela elli arabanın yükünü bir vapur arabasıyla taşımaktır. Bu durumda elbette demiryolu hepsine tercih edilirse de gerek masrafı ve gerek zorlukları bakımından her yerde demiryolu yapmak mümkün değildir. Bu sebeple ticarî bir ana yol (mecra-yı azim-i ticaret) olmak üzere güç ve imkân yettiği ölçüde büyük demiryollar yapılıp onlara etraftan eşya nakletmek için adi araba yollarının yapılması her yerde benimsenmiş bir usul olduğundan Osmanlı ülkesinde de buna uyulması gerekir. Demiryolları ya karadan ya da denizden diğer ülkelerle olan ticarî bağların birbirine bitiştirilmesi demek olacağından bu konuda onun sağlayabileceği yararları adi yollar ile elde etmek mümkün olamayaktır. Bu sebeple böyle büyük ticarî ana yolların adi yol şeklinde yapılması için harcanacak paranın, az bile olsa, boşa gitmiş olacağında kuşku yoktur. Demiryollara gelecek adi araba yollarına olan ihtiyaç ise çok açıktır. Fakat bir kere asıl ana yol olan demiryollar hayata geçirildi mi öbürlerini halka uygulamadaki faydaları göstererek yaptırmak kolay bir iştir. Bundan dolayı Osmanlı ülkesinde birkaç büyük demiryolunun yapılmasının gerekliliği çok açıktır. Zira Osmanlı Devleti, memleketlerinin coğrafi konumları gereğince Avrupa'nın mana itibariyle merkezinde olduğundan ve Avrupa'yı oluşturan büyük bölümlerden birisi de kendisi olduğundan, Avrupa memleketleri bu derecelerde ilerlemekte iken Osmanlı Devleti'nin bulunduğu halde kalması doğal olarak mümkün olamayacaktır. Bu bakımdan çaresiz, onun genel hareketlerine uymaya

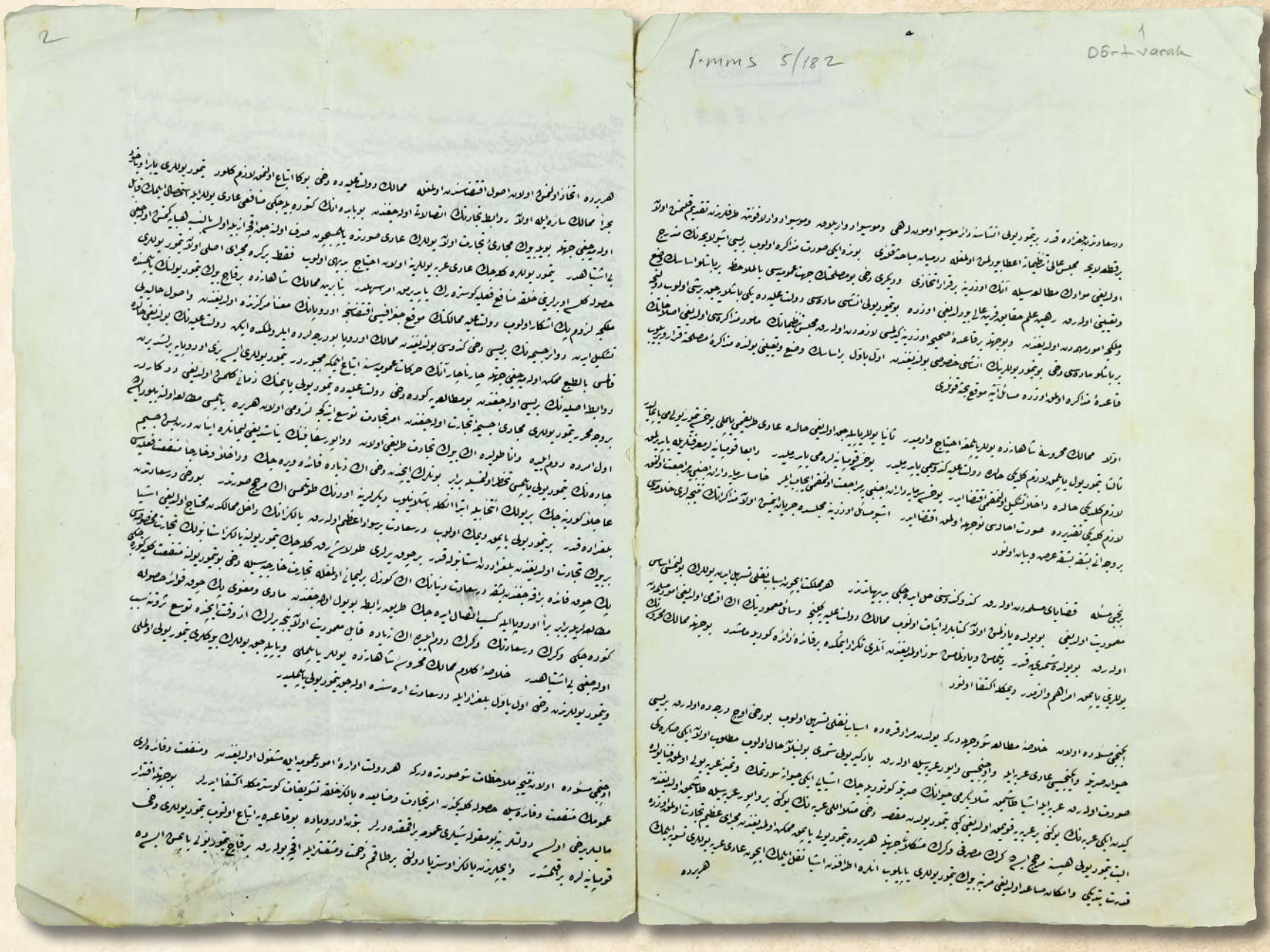

mecburdur. Demiryolları ise bizi Avrupa'ya birleştiren aslî bağların birisi olacağından bu değerlendirmeye göre bile Osmanlı Devleti'nde demiryolu yapma zamanının gelmiş olduğu çok açıktır. Yukarıda belirtildiği üzere demiryolları büyük ticarî ana yollar olacağından ticaret genişledikçe gerekli olan her yere yapılmalıdır şeklinde bir değerlendirmede bulunulabilir ise de öncelikle Rumeli'de ve Anadolu'da en büyük ticaret yolu olan ve vapur gemilerinin yanaştığı limanlara inen dört beş büyük ana yolun (cadde) demiryolu yapılması bir düşünce olarak akla gelmektedir. Bununla beraber bunların içinden de en fazla fayda sağlayacak ve hem içerde hem dışarda uygulamadaki yararları hemen görünecek bir yolun seçilerek işe önce onunla başlanılıp diğerlerine örnek tutulması tercihe en uygun olan şekildir. Bu da İstanbul'dan Belgrad'a kadar bir demiryolu yapmak demektir. Zira bir büyük şehir (sevad-ı azam) olarak sırf İstanbul'un memleketin içlerinden ihtiyaç duyduğu şeyler başlıbaşına bir ticaret konusudur. Bu yüzden İstanbul'a yönelik ticaret bile tek başına, Belgrad'dan İstanbul'a kadar

birçok yerleri dolaşarak gelecek demiryoluna pek çok fayda sağlayacaktır. Ayrıca İstanbul dünyanın en güzel limanlarından biri olduğundan dış ticareti ile de bu demiryoluna büyük yararlar sağlayacaktır. Bütün bu değerlendirmelerin yanısıra karadan Avrupa ile bağlantıyı sağlayacak olan yol bu yol olacağından maddi ve manevi pek çok faydalar meydana getireceği ve hem İstanbul'un hem de Rumeli'de bayındırlaşmaya en elverişli daha nice yerlerin az zamanda servetlerinin genişlemesine sebep olacağı şüphesizdir. Sözün özü; Osmanlı ülkesinde yollar yapılmalı, yapılacak yolların büyükleri demiryolu olmalı ve demiryollarında da öncelik Belgrad ile İstanbul arasında yapılacak demiryoluna verilmelidir.

Üçüncü meseledeki değerlendirmelerin sonucu ise şu şekildedir: Her devlet genel yönetim işleriyle meşgul olduğundan ve ticaret ve sanayi işindeki yarar ve faydalar toplumun (umum) yararve faydasıyla ortaya çıktığından bu konuda yalnız halka teşviklerde bulunmakla yetinirler. Bu bakımdan malî güçleri olsa bile devletler yine bu gibi şeyleri topluma bırakmaktadırlar. Bütün Avrupa'da bu kaideye uyulmaktadır ve demiryolları da şirketlere bırakılmıştır. İçlerinde sadece Avusturya Devleti bir takım zorluklarla para bularak birkaç demiryolu yapmış ise de o da baş edemediğinden daha sonra bir şirkete satmaya mecbur olmuştur. Bu bakımdan Osmanlı Devleti de, bir varsayım olarak, böyle bir demiryolunu kendisi para harcayarak yaptırmanın çaresini bulsa bile, bunun yönetimi ile başa çıkılamayacağı Avrupa'daki tecrübelerle ortaya çıktığından, bu demiryolunu her yerde geçerli olan usul ve kaideye uygun olarak şirketlere yaptırmak gerekir.

Dördüncü meseleye gelince; eğer memleket içinde bu gibi şeyleri yapmaya yetecek miktarda servet ve güç (iktidar) olsa, sadece yerli sermayeye müracaat olunup dışarıdan hiç kimseyi karıştırmak gerekmez. Ancak mevcut durum göz önüne alındığında bunun imkânı görülemez. Osmanlı ülkesi işlenmemiş bir maden olup yüce Allah'ın ihsan buyurmuş olduğu doğal zenginlikler her an ortaya çıktıkça ahalinin böyle şeyleri yapmaya güçlerinin yeteceği ve bunun da inşallah yüce Padişah hazretlerinin sayesinde yakın bir zamanda görüleceği umulmakta ise de şimdiki halde bu kadar parayı içeride bulmak mümkün değildir. Bunun ileride elde edilmesi ise elbette içerideki servetin genişlemesini sağlayacak sebepleri hazırlamak için gerekli olan sermayenin dışarıdan getirilmesine bağlıdır. Kaldı ki bu zamanda paranın milliyeti yoktur. Yani hiçbir devlete uymaz ve bağlanmaz. Zaten para mana itibariyle bütün dünyanındır. Bu sebeple her yere eşit olarak hizmet etmektedir. Mesela İngiltere'de görülen büyük hacimli iş ve işlemler (muamelat) kimin parasıyla yapılmıştır diye sorulsa bütün Avrupa'nın parasıyla olmuştur denileceği gibi diğer her yerde olan büyük işlerin sermayesinin de aynen bunun gibi bütün Avrupa'nın parasıyla meydana geldiği açıkça görülmektedir. Her nerede bir demiryolu yapılacak olsa yönetimi elbette oranın hükûmetine tabi olup fakat sermayesinin hissedarları her yerde olur. Hissedarların bu konudaki tasarrufları yalnız bu işten faydalanma şeklinde olup mülkiyet ülkenin sahibi olan devlette bulunur. İşbu değerlendirmeler esas alındığında; yapılacak demiryolun inşa ve idaresi için dışarıdan gelecek sermayeyi kabul etmek yani kurulacak şirkette yer alacak olanları dışarıdan arayıp getirmek ve Osmanlı Devleti vatandaşlarını da bu şirkete hissedar etmek gerekir.

Beşinci mesele ise önceki meselenin hayata geçerilme şeklidir. Bir kere demiryolu inşasına karar verildiği ve bunun için yabancı sermayenin kabulü uygun görüldüğü takdirde öncelikle devlet tarafından bu konunun inceleme ve değerlendirmeye tabi tutulup bazı temel şartlar belirlenmesi işin gereğidir. Her devlette gerek sadece yerli sermaye ile ve gerek karma olarak yerli ve yabancı sermaye ile bir şirket kurulduğunda devlet tarafından gerekli olan usul ve şartları tayin olunmaktadır. Osmanlı Devleti bakımından ise bu konu iki noktadan ele alınmalıdır: Birisi bu demiryolları ilk defa olarak yapılacak bir şey olduğundan bunu üstlenecek şirketler ile ne şekilde görüşüleceği, diğeri ise temel şartların neler olacağı hususlarıdır. Şimdiye kadar bu gibi şeyler için bazı adamlar çıkarak teklif ve tasarı yazıları vermektedirler. Şimdi sunulmuş olan bu yazı ile de Belgrad'a kadar bir demiryolu inşası teklif olunmaktadır. Ancak talep olunan şartlar ve müsaadelerin kârlı mı, zararlı mı olduğu buraca bilinmemektedir. Bu gibi şeyler ise doğal olarak karşılaştırma ve

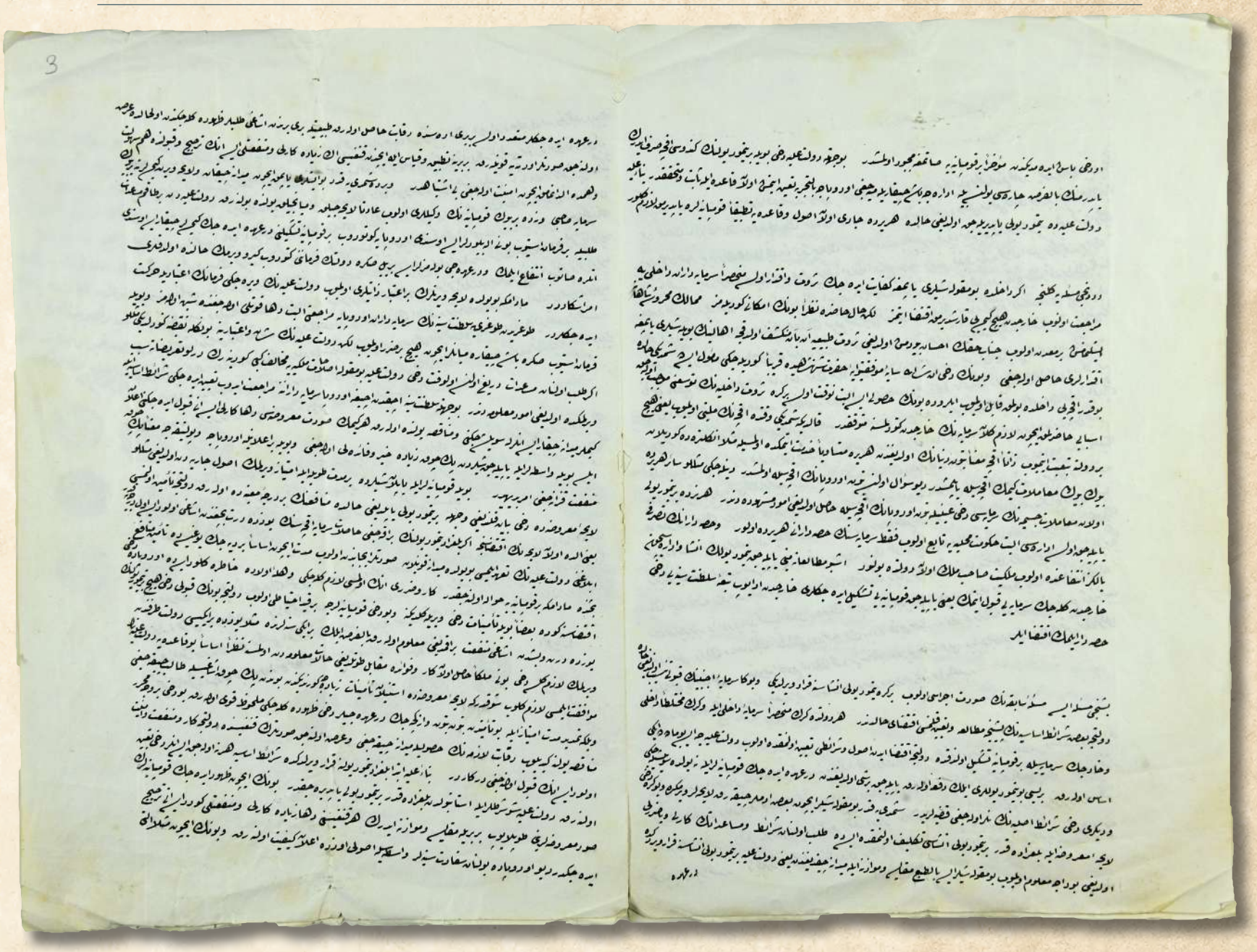

ölçüp biçme ile meydana çıkmaktadır. Yani Osmanlı Devleti bir demiryolu inşasına karar verdiğinde bunu üstlenecek olanlar birden fazla olsa birbiri arasında rekabet ortaya çıkacaktır. Bunun sonucunda da doğal olarak biri diğerinden daha aşağı talepler ortaya çıkacaktır. Bu durumda da sunulacak teklifler ortaya konularak birbiriyle karşılaştırılıp içlerinde en fazla kârlı ve yararlı olan tercih ve kabul edilecektir. Böylece hem daha kolayca hem de aldanmadan bir sonuca ulaşılmış olacaktır. Bir diğer husus ise şimdiye kadar bu işleri yapmak için ortaya çıkan ve teklif ve tasarı yazısı sunan kimselerin ne büyük sermaye sahibi ne de bir büyük şirketin temsilcileri oldukları, âdetâ layihacılık ve simsarlık (miyancılık) yaparak Osmanlı Devleti'nden bir takım müsaadeler talebiyle bir ferman istedikleri, bunu alabilirler ise o belgeyi Avrupa'ya götürüp bir şirket kurmayı üstlenecek kimseler çıktığı takdirde o belgeyi onlara satarak kendilerine bu yolla fayda sağlamakta oldukları, üstlenici bulamazlar ise bir yıl sonra devletin fermanını getirip geri verdikleri çok açıktır. Madem ki bu yolda teklif ve tasarı yazısı veren-

ler şahıslarına ait herhangi bir itibarları olmadığı halde Osmanlı Devleti'nin vereceği fermanın itibarıyla hareket etmektedirler, o zaman Osmanlı Devleti'nin doğrudan doğruya Avrupa sermayedarlarına müracaat etmesinin daha etkili olacağında kuşku yoktur. Bu gibi ferman isteyip sonra bu işi sonuçlandıramayanlar için hiçbir zarar sözkonusu olmadığı halde bu şekilde Osmanlı Devleti'nin şan ve itibarı zedelenmektedir. Ayrıca talep olunan müsaadeler esirgendiği takdirde de Osmanlı Devleti'nin ülke ile ilgili bu gibi reformlara sıcak bakmadığı şeklinde bir görüntü meydana çıkmaktadır ki bunun da devletin bir takım üstü kapalı sözlere muhatap olması sonucunu ortaya çıkardığı bilinmektedir. Bu bakımdan Osmanlı Devleti açıktan açığa Avrupa sermayedarlarına müracaat edip tayin edeceği temel şartlar ile kimler ortaya çıkar ise onlarla görüşeceğini ve eksiltme (münakasa) yolunda her kimin sunacağı teklif daha kârlı ise onu kabul edeceğini ilan eylese böyle aracılar ile yapılacak şeylerden çok daha hayırlı ve faydalı olacaktır. Ayrıca böyle bir ilanın Avrupa ve politika bakımından da mana itibariyle pek çok kazanımlar sağlayacağı çok açıktır. Böyle şirketler ile yapılan şeylerde uzun süreli imtiyazlar verilmesi geçerli bir usul olduğu gibi sunulan bu yazıda da belirtildiği üzere bir demiryolu yapıldığı takdirde kârının belirli bir ölçüde devletçe garanti olunması –yani bu yazıya göre eğer Belgrad demiryolunun bırakacağı gelir sermayesinin yüzde dört buçuğundan aşağı olur ise aradaki farkı Osmanlı Devleti'nin garanti etmesi– bu konuda ortaya konulan tekliflerin gereğindendir. Esasen imtiyaz süresi için bir diyecek yok ise de elde edilecek kârın garanti edilmesi konusunda ilk önce hatıra gelen şudur: Madem ki bu iş bir şirkete havale olunacaktır, o halde kâr ve zararın da ona ait olması lazım gelir. Ancak Avrupa'da bile yerine göre bazan böyle garantiler verilegelmektedir ve bu da şirketler bakımından ihtiyatî bir kayıttır. Esasen devletçe bunun kabulü de hiçbir demiryolunun yüzde dört ve beşten aşağı kâr bırakmadığı bilindiği içindir. Bir varsayım olarak ilk bir iki sene mesela yüzde birinin, ikisinin devlet tarafından verilmesi gerekse bile bunun ülkenin elde ettiği kâr ve faydalara karşılık tutulduğu bilinmektedir. Bu durumda Osmanlı Devleti'nin de bu kuralı kabul etmesi lazım gelir. Ancak sunulan bu yazıda istenilen garanti çok fazla göründüğünden bundan çok daha aşağısıyla talip çıkacağı ve belki imtiyaz müddetinin uzatılması ile bu garantiden tamamen vazgeçecek üstlenicilerin bile bulunacağı kuvvetle muhtemeldir. Bunun da ancak yukarıda belirtildiği üzere eksiltme yoluna gidilip gerekli rekabetin sağlanmasıyla meydana çıkacağı ve sunulacak tekliflerin hangisinde devletçe kâr, fayda ve güven bulunur ise onun kabul olunacağı açıktır. Bundan dolayı başlangıç olarak Belgrad demiryoluna karar verildiği takdirde temel şartlar ne olacak ise onların belirlenmesi ve; 'Osmanlı Devleti şu şartlar ile İstanbul'dan Belgrad'a kadar bir demiryolu yaptıracaktır. Bunun için ortaya çıkacak şirketlerin sunacakları teklifleri toplayıp birbiriyle karşılaştırarak ve ölçüp biçerek hangisini daha fazla kârlı ve yararlı görür ise onu tercih edecektir.' diye Avrupa'da bulunan Osmanlı elçilikleri aracılığıyla usulü dairesinde durumun ilan edilmesi ve bunun için mesela altı ay kadar süre konulması ve o süre zarfında üstlenmek için ortaya çıkacak şirketlerin sunacakları teklifler toplanarak ve birbiriyle karşılaştırılarak ve ölçülüp biçilerek hangisi temel şartlara ve Osmanlı Devleti'nin menfaatlerine uygun düşerse onunla sözleşme yapılması şeklinin en faydalı şekil olduğu akla gelmektedir. Temel şartlara gelince evvela; şirketin ad ve unvanının daima Şirket-i Osmaniyye olması, ikinci olarak; hissedarlarının hem Osmanlı Devleti vatandaşlarından hem de yabancılardan olması, üçüncü olarak; yapılacak yolların hem inşa işinin hem de genel yönetiminin Osmanlı Devleti'nin gözetimi altında olması, dördüncü olarak; genel yönetiminin Osmanlı Devleti'nin kanunlarına uyması, beşinci olarak; yapılacak yolun geçeceği araziyi Osmanlı Devleti'nin tayin etmesi ve mülkiyet hakkının kendisinde kalması, altıncı olarak; demiryolunun etrafında bulunan kömür madenlerinin bu demiryolu şirketine özel şartlarla ihale kılınması maddeleridir. İşbu temel şartlar Osmanlı Devleti'nin devlet usulüne ve yabancılarla olan antlaşmalara dayalı münasebetlerine uygun ve bunların belirlenmesi en önemli ve en gerekli iştir. Bunun dışarıda da kabul göreceği umulmaktadır. Demiryolunun etrafında bulunan kömür madenlerinin ihalesi hakkındaki en son madde, şirketler bakımından kolaylık sağlayacak bir madde olduğu gibi bununla ülkenin bu yoldan sağ-

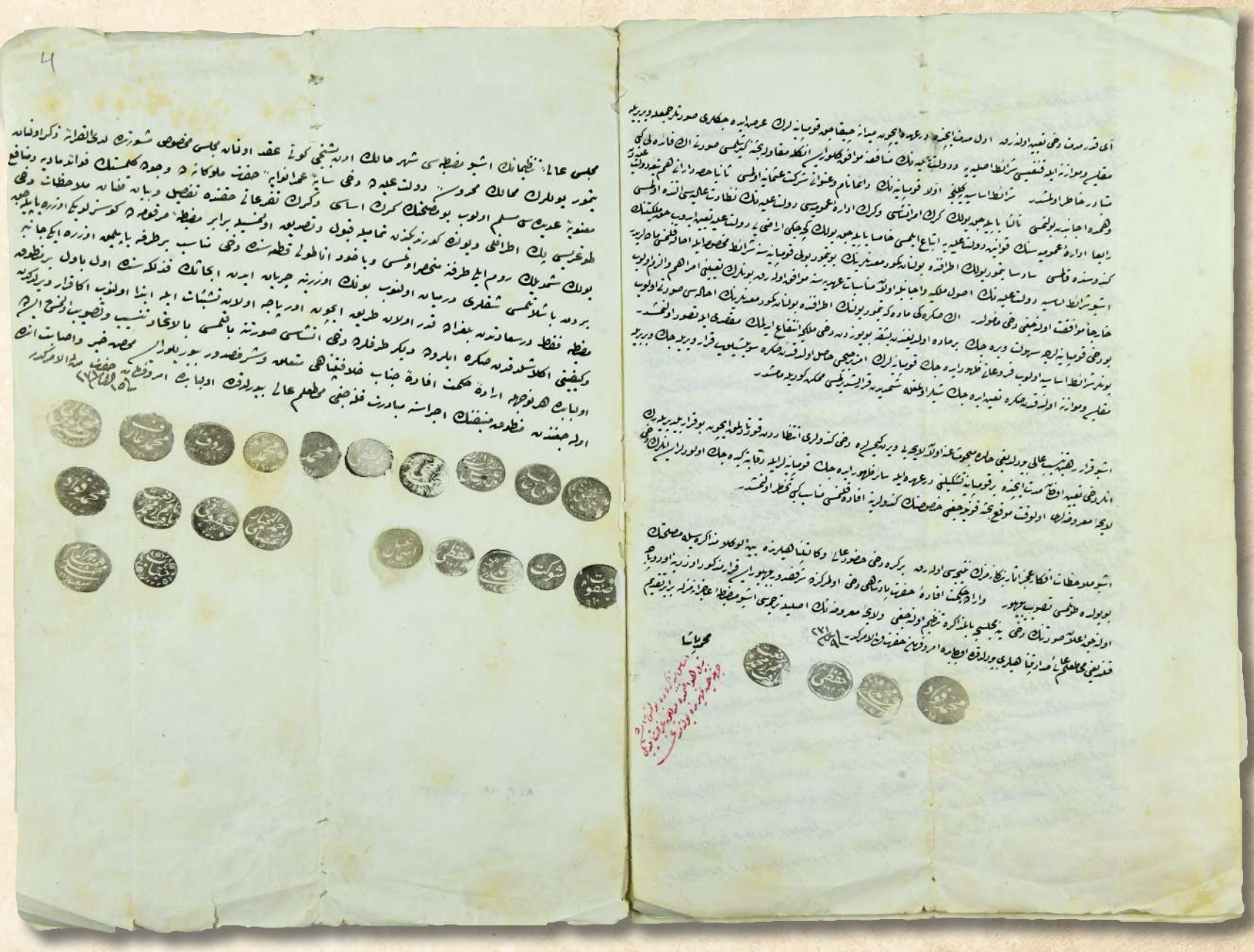

layacağı fayda da göz önünde bulundurulmuştur. Bunlar temel şartlar olup ayrıntıları, ortaya çıkacak şirketlerin tercihi noktasına gelindikten sonra konuşulup karar verilecek ve birbiriyle karşılaştırılarak ölçülüp biçildikten sonra belirgin hale gelecek şeyler olduğundan şimdiden kararlaştırılması mümkün görülememiştir.

İşbu karar Zatialinizce uygun görüldüğü takdirde, bahse konu teklif ve tasarı yazısı sahiplerinin beklemekten kurtulmaları için bu kararın onlara da bildirilmesi ve; 'şayet kendileri de konulan süre içerisinde bir şirket kurmayı üstlenerek diğer ortaya çıkacak şirketler ile rekabete girecek olurlar ise sunacakları teklif ve tasarı yazılarının da o zaman ele alınacağı' hususunun ifade kılınmasının uygun olacağı düşünülmüştür.

İşbu değerlendirmelerimizin neticesi olarak; bu konunun bir kere de Zatıalinizin huzurunda, vekiller arasında müzakere edilerek işin bu yolda tutulması uygun bulunur ise ve Padişah hazretlerinin hikmetli iradeleri de bu şe-

kilde çıkarsa, bu karara göre Avrupa'ya yapılacak ilanın şeklinin de yine Meclis tarafından müzakere edildikten sonra tanzim olunacağı ve söz konusu teklif ve tasarı yazısının aslının ve tercümesinin işbu mazbatamızla birlikte takdim kılındığı siz Sadrazam hazretlerinin malumları olduğunda bu konuda emir ve ferman sizindir.

9 Şaban 1271

(Mühür)
Mehmed Paşa
Müzakereler esnasında hazır bulunmuş olmasına rağmen, hava değişikliği için Midilli adasına gittiği için belgenin mühürlenmesi esnasında hazır bulunamamıştır.

(Mühür)
Mehmed Rif'at

(Mühür)
Hıfzı

(Mühür)
Mehmed Fuad

Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın işbu mazbatası, içinde bulunan ayın on beşinci günü toplanan Meclis-i Mahsus-ı Meşveret'te okunmuştur. Bahse konu demiryollarının Padişah hazretlerinin sayelerinde Osmanlı ülkesinde de hayata geçirilmesinin birçok maddî ve manevi fayda ve yararları bilinmekte olup bu işin gerek esası ve gerek ayrıntıları hakkında ayrıntılı olarak açıklanmış olan değerlendirmeler de gerçekten pek etraflıca ve yolunda göründüğünden tamamıyla kabul ve tastik olunmuştur. Bununla beraber söz konusu mazbatada gösterildiği üzere, yapılacak yolun şimdilik sadece Rumeli ile sınırlı olması veya Anadolu kıtasında da münasip bir tarafa yapılmak üzere iki tarafa birden başlanılması şıkları ifade edilmiştir. Bu konuda öncelikle mazbatada ifade edildiği üzere sadece İstanbul'dan Belgrad'a kadar olan yol için Avrupa'da girişimde bulunularak işe başlanması ve ona karar verilip işin mahiyeti anlaşıldıktan sonra ileride diğer taraflarda da inşası hususuna bakılması oy birliğiyle uygun görülmüştür. Ancak bu konuda Halife hazretlerinin hikmetli iradeleri ne şekilde çıkar ise hayır ve isabet sadece onda olacağından onun iradesinin gereğinin yerine getirilmesine başlanacağı malumunuz olduğunda emir ve ferman sizindir.

15 Zilkade 1271

(Meclis-i Vükelâ üyelerinin mühürleri)

***

Şefkatli efendim hazretleri

Ülkenin bayındırlaşmasının aslî ve temel sebeplerinden olan demiryolunun yüce Padişah hazretlerinin sayelerinde Osmanlı ülkesinde de inşasına girişilmesi hakkında yapılan değerlendirmeleri içeren Meclis-i Âlî-i Tanzimât'tan kaleme alınan mazbata bugün toplanan Meclis-i Mahsus'ta da okunarak içerisinde yer alan hükümler oybirliğiyle uygun bulunmuş, ek olarak kaleme alınan zeyl yazısı Meclis'te hazır bulunanlar taraflarından mühürlenmiş ve hepsi takımıyla Padişah efendimiz hazretleri tarafından görülüp incelenmek üzere arz ve takdim kılınmıştır. Bu konuda kendileri tarafından ne şekilde irade buyurulur ise ona göre hareket olunacaktır efendim.

16 Zilkade 1271

M.

***

Kulunuz şunu arz eder ki

Siz Sadrazam hazretlerinin elime ulaşmış bulunan işbu yazınız ile sunulan diğer evrak yüce Padişah hazretleri tarafından görülüp incelenmiş ve söz konusu mazbatada ayrıntılı olarak yazılı bulunan değerlendirmeler ile Meclis-i Mahsus'un söz konusu zeyl yazısında belirtilen husus uygun bulunduğundan onay isteme yazınızda belirtildiği şekilde gereğinin yerine getirilmesi kendilerinin irade-i seniyyelerinin de gereğidir. Bu bakımdan söz konusu evrak yine siz Sadrazam hazretleri tarafına iade kılınmıştır. Artık bu konuda emir ve ferman sizindir.

17 Zilkade 1271

İ.MMS, 5/182

1856

Islahat Fermanı

Osmanlı vatandaşı Müslümanlarla gayrimüslimler artık eşit haklara sahipler

3 Kasım 1839'da ilân edilen ve bütün Osmanlı tebaasının kanun önünde eşit sayıldığını, herkesin can, mal ve namus dokunulmazlığının devletin güvencesi altında olduğunu açıklayan Gülhane Hatt-ı Hümâyunu'nu yeterli bulmayan Batılı devletlerin, Osmanlı tebaası Müslümanlarla gayrimüslimler arasında bazı siyasî ve hukukî farklılıkların bulunduğunu ileri sürerek daha köklü reformlar yapılmasını istemeleri sonucunda hazırlanan ferman olup Osmanlı tarihinde önemli bir yere sahiptir.

Kudüs ve civarında Hristiyanlarca kutsal sayılan bazı mekânlar hakkındaki taleplerinin arzu ettiği şekilde halledilmemesi üzerine Osmanlı Ortodokslarıyla ilgili olarak resmen himaye hakkı verilmesini isteyen Rusya'nın tekliflerinin Bâbıâli tarafından reddedilmesiyle başlayan Kırım Harbi (1853-1856) sırasında Batılı devletlerin reform konusundaki baskıları arttı. Savaşta Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ni destekleyen Batılı devletler Rusya'nın Hristiyan kozunu kullanarak Avrupa kamuoyunu Osmanlı Devleti aleyhine harekete geçirmesi tehlikesine karşı Bâbıâli'nin mutlaka Hristiyanların haklarıyla ilgili yeni düzenlemeler yapmasını istiyorlardı. Nitekim barış antlaşmasına esas olacak hususları belirlemek üzere Viyana'da toplanan konferansta tespit edilen dört esastan sonuncusu, gayrimüslimleri Müslümanlarla eşit haklara kavuşturacak yeni bir ıslahat programının ilânını şart koşuyordu.[1]

Kırım Savaşı, Osmanlı Devleti'nin yanında İngiltere ve Fransa'yı da savaşa sürükledi. Avusturya'nın da giderek bu cepheye katılması ile (Aralık 1854) oluşan Üç Büyükler, 1855 Nisanında Viyana'da sürdürdükleri ön barış şartlarının görüşüldüğü Konferansta Rusya'nın Osmanlı gayrimüslim tebaası üzerindeki hamilik iddiası

1 Ufuk Gülsoy, "Islahat Fermanı", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*.

veya imasının engellenmesinin teminine karar vermişti ki bu da Babıali'ye kendi inisiyatifi ile gayrimüslim ahalisinin durumlarını ıslah edici reformlara girişmesinin telkin edilmesini zaruri kılmaktaydı.

Büyük bir kara ve deniz gücü ile Osmanlı topraklarında yol alan ve savaşı sürdüren bu üç devletin, inisiyatifi Osmanlı hükümetine bıraktığını ifade etmesi, diplomatik bir nezaket gösterisinden başka bir şey değildi. Tabii olarak İngiliz ordusunun Üsküdar'da Fransız ordusunun ise Maslak'da bulunduğu bir sırada, Babıali'yi bu inisiyatifi kullanmaya sevk etmek için fazla zorlanmak gerekmezdi. Neticede Osmanlı Devleti'nin savaş yıllarındaki bağımlı durumu bu konunun kabulünde esas etken oldu.[2]

Islahat programının, padişahın kendi arzusu ile gayrimüslim tebaasına bazı imtiyazlar verdiği zannını uyandırmak için bir ferman şeklinde ilânına karar verildi. Program hemen bir ferman şekline getirilerek 18 Şubat 1856 tarihinde Bâbıâli'de merasimle okundu. Sadaret kaymakamı Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'nın huzurunda yapılan merasime devlet ileri gelenleri, şeyhülislâm, patrikler, hahambaşı kaymakamı, cemaat başkanları ve devletlerin temsilcileri katıldılar. Islahat Fermanı'nın birer kopyası Paris Kongresi'ne katılan devletlere de verildi.

Islahat Fermanı Tanzimat Fermanı'na göre daha ayrıntılıydı. Tanzimat Fermanı bütün Osmanlı tebaasını ilgilendiren genel prensipler koyarken Islahat Fermanı tamamen Müslüman olmayan Osmanlı tebaası ile ecnebilere ait hükümler içeriyordu. Gayrimüslimlerin Osmanlı toplumundaki eski statülerini büyük ölçüde değiştirmekte ve onların durumlarını yeniden düzenlemekteydi. Ferman, Osmanlı tebaası gayrimüslim unsurların hukukunu Müslüman tebaa ile eşit hale getirmek amacını taşımakla birlikte Müslüman kesimi doğrudan ilgilendirebilecek, anlamı cümle aralarına sıkıştırılmış hususları da içine alıyordu. Osmanlı ülkesinde her din ve mezhebin icrasının serbest olduğu ve hiç kimsenin din ve mezhep değiştirmeye zorlanmayacağı hükmü sadece gayrimüslimleri değil Müslüman kesimi de kapsayacak bir ifade şeklinde zikredilmişti. Tanzimat Fermanı ile Islahat Fermanı hazırlanışları bakımından da önemli farklılık arzetmekteydi. Birincisi, dış tesirlerden çok iç dinamiklerin zorlamasıyla Osmanlı devlet adamlarınca hazırlandığı halde ikincisi tamamen dış baskılar sonucunda yabancı temsilcilerle birlikte hazırlanmıştı. Tanzimat Fermanı devletlere tebliğ edilmekle birlikte herhangi bir taahhüde girilmemişti. Fakat Islahat Fermanı'nın Paris Antlaşması'nda özel bir madde halinde zikredilmesi devleti taahhüt altına sokmaktaydı.[3]

Fermanın, Müslümanlar tarafından en ağıra giden maddesi, vazâif-i tebaanın en ağırı olan vazâif-i askeriyye'yi ifâ etmedikleri hâlde Hristiyanların hukukta Müslümanlarla eşit olmalarına dair olanıydı. Ticaret ve sanayi ile zenginleşen gayrimüslim tebaanın maddi refahını ve üstünlüğünü uzun zamandan beri hissetmekte olan Müslüman halk, eski haklarından kaynaklanan siyasi üstünlüğüyle teselli bulurken, şimdi bunlara bir son verilip, maddî zenginliği gibi devlet idaresine katılma ve politik haklardaki eşitliği ile

Resim 1
Islahat Fermanı

2 Kemal Beydilli, "1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları Hakkında", *150. Yılında Tanzimat,* (İstanbul: 1990), s. 21-28. 3 Gülsoy, "Islahat Fermanı".

Hristiyan vatandaşlarınca, bu alanda da geriye atılacağı endişesini hissetmeye başladı.[4]

Beklenenin aksine Islahat Fermanı'na en büyük tepki gayrimüslimlerden geldi. Görünüşte hâkim millet Müslümanlarla aynı seviyeye gelmelerine rağmen özellikle eşitlik ilkesine karşı çıktılar. Bilhassa Rumlar Müslümanların üstünlüğüne razı olduklarını, ancak Ermeni ve Yahudilerle bir tutulmalarını asla kabul etmeyeceklerini ifade ediyorlardı. Gayrimüslimlerin tepkisine sebep olan hususlardan biri de askerlik yükümlülüğü idi. Din adamları da fermandan hoşlanmadılar. Cemaatlerinden haraç şeklinde aldıkları aidatın kaldırılarak maaşa bağlanmaları, göreve başlarken devlete sadakat yemini etmeleri gibi hususlar patrik ve metropolitlerin büyük tepkisine yol açtı.

Islahat Fermanı ile gayrimüslimlere ve ecnebilere özel haklar tanınması, imparatorlukta edindikleri maddî zenginliklerine şimdi politik hakların da ilâve edilmesi Müslümanların da tepkisine yol açtı. Bazı Müslümanlar, atalarının kanlarıyla kazanılmış olan millî ve mukaddes haklarının kaybedildiğine, hâkim millet olma vasfının yitirildiğine inanıyorlardı.[5]

Avrupa devletlerinin 1859'da ferman hükümlerinin uygulanmadığı gerekçesiyle Osmanlı Devleti'ne bir muhtıra vermeleri üzerine Rumeli'ye müfettişler gönderildi; fakat bu tedbir şikâyetleri ve baskıları önleyemedi. Bâbıâli baskıları hafifletmek için Şubat 1861'de adalet ve vergi sistemini ıslah edeceğini ilân etti.[6]

Devletler, Paris Antlaşması'nın kendilerine tanıdığı haklardan yararlanarak Islahat Fermanı'nın uygulanması konusundaki müdahalelerini arttırdıkları bir sırada fermanı neşreden Abdülmecid vefat etti (25 Haziran 1861). Âlî ve Fuad paşaların istifa tehditleri üzerine yeni padişah Abdülaziz de Islahat Fermanı'nı teyiden yeni bir hatt-ı hümâyun yayımladı. Islahata devam edileceğinin açıklanması Batılı devletleri rahatlattı. Bâbıâli, Islahat Fermanı'na uygun olarak taşra teşkilâtını yeniden düzenledi. Fransa'daki departman sistemi esas alınarak 1864 vilâyet kanunu uygulamaya konuldu.[7]

1860 yılından itibaren Rumlara, 1863'te Ermenilere ve 1865'te Yahudilere verilen cemaat nizamnâmeleri âdeta birer anayasa hükmündeydi. Böylece her üç cemaat, cemaatlerinin dinî işlerini görecek ruhanî meclislerin yanında idarî işlerle uğraşan ikinci birer meclise kavuştu. Ancak tebaa arasında oluşturulmaya çalışılan yakınlık ve birlik tam aksi bir yönde gelişti ve cemaatler birbirinden daha çok uzaklaştı. Islahat Fermanı'na göre devlet memuriyetine alınmaya başlanan gayrimüslimler askerlik yükümlülüklerini yerine getirmemek için direndiler ve bedel ödeyerek devletin de uygulanmasını pek mümkün görmediği askerlikten muaf oldular. Yine büyük devletlerin baskıları sonucu Islahat Fermanı'na istinaden yabancı uyruklulara Hicaz vilâyeti hariç Osmanlı ülkesinde serbestçe mülk edinme hakkı tanındı. 1869 yılında çıkarılan Tabiiyet-i Osmaniye Kanunu ile vatandaşlıktan çıkma hükümetin iznine bağlandı ve Osmanlı ülkesinde yaşayan Müslim-gayrimüslim herkes Osmanlı kabul edildi.[8]

4 Beydilli, "1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları Hakkında". **5-7** Gülsoy, "Islahat Fermanı". **6-8** Ali Akyıldız, "Tanzimat", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*.

1858

Havagazı ve aydınlatma

İstanbul ışık ile tanışıyor

Şehirlerin cadde ve sokaklarının aydınlatılması 19. yüzyılın başında havagazının etkin kullanımının gerçekleşmesiyle ortaya çıkmıştır. Aydınlanma amacıyla maden kömüründen ilk defa havagazı üreten Belçika vatandaşı Jan Pieter Minckelers'dir. Deneylerini ilk defa 1753'te Louvain Üniversitesi'ndeki odasını aydınlatmakla başlattı. Jan Pieter maden kömüründen çıkan gazın yanıcı özelliğini keşfetmişti.

William Murdoch (1754-1839) da bu konuda yaptığı deneylerden müspet neticeler aldı ve gaz üretmeyi başardı. Çocukluğundan beri kömürle haşir neşir olan Murdoch kömürden elde ettiği dumanı arıtıp sudan geçirerek yakınca alevin beyaz ve parlak ışık verdiğini gördü. Böylece gazın yanıcı özelliği dışında da kullanılabileceğini gösterdi. Bu yöntemi kullanarak 1792'de evini, 1797'de Manchester polis merkezi binasının girişini ve başka yerleri aydınlattı. İlk defa boru ile birbirlerine bağlantılı on üç gaz lambası Londra'da 1807 yılında denendi. Havagazının kötü kokusu bu çalışmaların olumsuz boyutunu teşkil ediyordu. Murdoch bu amaçla gaz arıtma deneyimlerine de girişti. Nitekim evini aydınlattığı günlerde çok kötü kokan gazı dışarı atmak için bir arıtma tesisi kurarak bu deneylerinden de olumlu sonuçlar aldıysa da deneylerine ara verdi.

Havagazı konusundaki çalışmalar bütün Avrupa'yı sarmıştı. Fransız Philippe Lebon'un da havagazını kullanıp Paris'i aydınlatmaya girişmesi Murdoch'un ara verdiği bu alandaki deneylerine yeniden dönmesi için teşvik edici bir sebep oldu. Diğer taraftan İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nde havagazı ile sokakların aydınlatılması çalışması sürdürülüyordu. Alman-Çek asıllı Winzler bir gaz şirketi kurarak Londra'nın sokaklarını aydınlatma işini üstlendi. Winzler ilk denemesini Londra'nın Petter Street isimli caddesinde inşa ettiği ilk gaz fabrikasında üretilen havagazı ile Westminster

Resim 2
Dolmabahçe Gazhanesi

Köprüsü'nün aydınlatarak gerçekleştirdi. Avrupa'daki bu buluş kısa zamanda her tarafa yayıldı. Avrupa'nın ve Amerika Birleşik Devletleri'nin önemli şehirlerinin ana caddeleri veya önemli sokakları gaz lambalarıyla aydınlatılır hale geldi.

1810'lu yıllar havagazı ile aydınlanma için bir dönüm noktası olmuş ve mesela Amerika Birleşik Devletleri'nin Baltimore şehrinde bir sokak 1817 yılında gaz ile aydınlatılmıştı. Avrupa'nın en gözde şehirlerinden Paris bu kervana gecikmeli olarak dâhil oldu ve havagazı kullanılarak ilk defa 1829 yılında bir sokak aydınlatıldı. Almanlar da bu konuda geç kalmışlardı; Berlin şehrinin havagazı ile aydınlatılması girişimi ancak 1826'dan sonra başlamıştı.

Dünyada havagazı ile çağdaş şehir aydınlatmasının sağlanmasının üzerinden 44 yıl geçtikten sonra 1856 yılında İstanbul'un ilk defa modern şehir aydınlatılması çalışmalarının başladığı görülmektedir. İstanbul'da cadde-sokak ve iç mekan aydınlatılmasının ilk örneğini 1856 yılında Dolmabahçe Sarayı için tesis edilen ve kullanıma sunulan Dolmabahçe Gazhanesi oluşturmaktadır. Sarayın aydınlatılması ve ısıtılması sorununun çözümü için sarayın inşaatıyla birlikte sarayın yapıldığı yerin hemen arkasında Nişantaşı'na doğru uzanan vadinin ağzına ve has ahır binalarının bitişiğine Gazhane gibi son derece stratejik bir havagazı fabrikası devlet eliyle Hazîne-i Hâssa-i Hümâyun tarafından inşa ettirildi.

Dolmabahçe Gazhanesi'nin inşası sarayla birlikte 1853 yılında tamamlandı ve sarayın aydın-

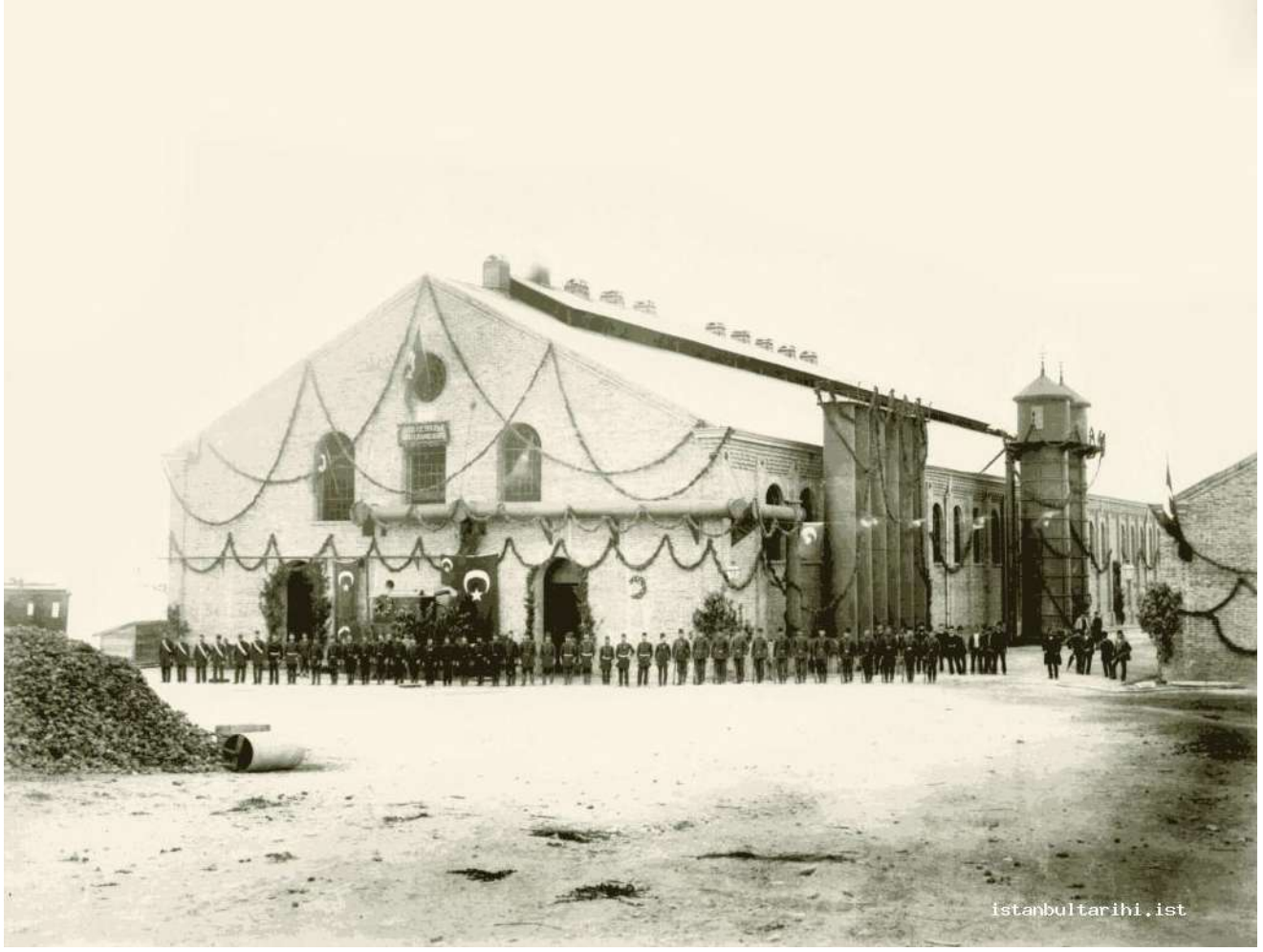

Resim 3
Yedikula Gazhanesi'nin
1881'de açılışı

latılması için gerekli havagazı Osmanlı Devleti sınırları içinde ilk defa burada üretildi. Dolmabahçe Gazhanesi Hazine-i Hassa'ya bağlı olarak idare ediliyordu. Yapılan ilk üretim denemeleri olumlu netice verdi ve hatta üç yıl içinde üretim fazlası sağlandı.

Dolmabahçe Gazhanesi'nin üretim fazlası havagazı ile 1856 yılında Beyoğlu bölgesine havagazı verilmeye başlandı. Havagazı ile İstanbul'da ilk defa cadde-sokak aydınlatması İstiklal Caddesi (Cadde-i Kebir) aydınlatılarak gerçekleştirilmiştir. Önce Taksim'den Galatasaray'a, ikinci aşama olarak da Galatasaray'dan Tünel Meydanı'na oradan da Yüksek Kaldırım güzergâhı ile Karaköy'e kadar, caddenin tek tarafına kaldırımlara 80 adım aralıklarla lambalar sıralanmıştı. Lambalara döküm direklerle ve Dolmabahçe Gazhanesi'nden çekilen döküm şebeke boru hatları ile gaz verilerek sokaklar aydınlatılmıştır.

1859 yılında Galata ve Tophane civarları da aydınlatıldı. 1861 yılında Tophâne-i Âmire güzergâhından Talimhane ve Saraçhane'ye de havagazı ulaştırıldı. 1864 yılına gelindiğinde gazhaneden çekilen bir boru hattı Maçka Silahhanesi önünden Teşvikiye ve Nişantaşı'na kadar getirilmiştir. Aynı yıllarda Beşiktaş Caddesi de havagazı ile aydınlatılan mekânlar arasına katılmıştır.

Halka ve şehre yönelik sosyal amaçlı olarak İstanbul'da ilk inşa edilen tesis 1880 yılında bitirilen Yedikule Gazhanesi'dir. Bu tesisten elde edilen gaz öncelikle İstanbul halkının aydınlatma ihtiyacında kullanılmıştır. 1873 yılında inşaat çalışmaları başlamış, uzun süre sürüncemede kalmasına rağmen II. Abdülhamid'in sal-

tanatının ilk yıllarında tekrar gündeme gelmiştir. İstanbul'da sadece Dolmabahçe ve çevresi ile İstiklal Caddesi, Galata ve civarı dışında kalan yerlerde bu yeniliğe henüz geçilmemişti. Sur içine havagazı üretmek için en uygun yer olarak Yedikule seçildi. Burada üretilecek gaz ara borularla Langa'ya, aynı ebattaki borularla bir diğer güzergâh ise Bahçekapısı'ndan tramvay yoluyla Beyazıt'a, yine bir üçüncüsü de Aksaray ve Beyazıt üzerinden Şehzadebaşı'na uzanacaktı.

Yedikule Gazhanesi 1880 yılında ihale usulüyle inşa ettirildi. İlk etapta dört yüz feneri besleyecek, akabinde de genişletilerek Eyüp, Bakırköy ve Yeşilköy'e havagazı temin edecek olan Yedikule Gazhanesi 1880 yılında hizmete girdi ve Şehremaneti tarafından işletmeye açıldı.

1892 yılında fiilen hizmete giren Kadıköy Gazhanesi 06 Ocak 1892 tarihinde kurulan Üsküdar-Kadıköy Gaz Şirket-i Tenviriyesi adıyla faaliyetini sürdürdü. Üsküdar-Kadıköy Gaz Şirketi I. Dünya Savaşına kadar devamlı çalışmış ise de, savaşın devamı ve bitiminde kısa müddetlerle faaliyetini tatil etmekle beraber gaz üretiminde esas madde olan taş kömürü yerine zaman zaman zeytin çekirdeğinden de gaz üretilmiş ve tesisin üretime ara vermesi önlenmeye çalışılmıştır. Osmanlı Şehir Gazı adıyla İzmir'in aydınlatılması işi de 1876 yılında bir İngiliz gazeteci olan Edwards'ın sahibi olduğu şirkete verildi ve şehir bu gazhanede üretilen havagazıyla aydınlanmaya başlandı.[1]

1 Mehmet Mazak, "Türkiye'de Modern Aydınlatmanın Başlangıcı ve Aydınlatma Tarihimize Genel Bir Bakış (1853-1930)", *IV. Ulusal Aydınlatma Sempozyumu ve Sergisi Bildirileri*, İzmir (2007).

İstanbul'un gaz ile aydınlatılması için kurulacak şirketin mukavelenamesi taslağı

İstanbul'u gaz ile aydınlatma hususunda Sadaret makamına teklifte bulunmuş olan bir Parislinin; Sadrazam hazretlerinin İstanbul'daki ıslah faaliyetlerine bir katkı da kendisinin sunmak istediği, yaptığı gözlemler neticesinde bu işin birçok faydalar sağlayacağı sonucuna vardığı ve bu işi üstlenecek şirket için hazırlanan ve Samsun-Sivas Demir Yol Şirketi'nin mukavelenamesindeki bazı şartlar ile aynı şartları taşıyan bir mukavelename taslağı sunduğuna dair arzuhali ile; şirketin kuruluşu, imtiyazları, süresi, işletilmesi, hammadde temini vb. konuları düzenleyen yirmi dört maddelik mukavelename taslağı.

17 Mart 1858

Siz Sadrazam hazretlerinin Osmanlı ülkesinin ıslahatı için ortaya koymuş olduğunuz çalışma ve gayretlere benim de bir yardımımın dokunması hususundaki arzumun sizin tarafınızdan da iyi karşılanması, bu arzumu bir kat daha güçlendirdi. İstanbul'da ikametim esnasında varoşlardan birinde yapılan ıslahatın İstanbul'un diğer yerlerinde de yapılıp yapılamayacağına dair elde ettiğim malumattan çıkardığım sonuca göre İstanbul'un gaz ile aydınlatılmasındaki fayda ve güzellikler çok açık olduğundan bu konuda daha fazla ayrıntıya girmeyi bir kenara bırakıp yüce Sadrazamlık makamına, bin sekiz yüz elli yedi senesi Ağustos'unun on ikisinde Samsun'dan Sivas'a kadar inşa olunacak demir yol hakkında Osmanlı Devleti tarafından kabul buyurulmuş olan şartlarla uyumlu bazı şartları ihtiva etmesinden dolayı Osmanlı Devleti tarafından kabul edileceğini kuvvetle ümit ettiğim bir mukavelename taslağının (layiha) arz ve takdimiyle yetiniyorum. İşbu taslağın gereklerinin yerine getirilmesini kolaylaştırabilecek bir cevap elde ederek Paris'e dönmek arzusunda bulunduğumu belirtirken bu hususun mümkün mertebe hızlıca incelenip sonuçlandırılması için siz Sadrazam hazretlerinin yüksek emirlerinin esirgenmemesi konusundaki beklentimi ve bu vesile ile en derin saygılarımı ifade ederim.

***

İstanbul'un gaz ile aydınlatılmasına dair mukavelename müsveddesidir.

İmza sahibi İstanbul'un gaz ile aydınlatılması için aşağıdaki şartlarla bir şirket (kumpanya) kurmayı taahhüt eder.

Birinci Bend: *Osmanlı Devleti, imza sahibine, doksan dokuz yıllığına, imtiyazlı şartlarla İstanbul'u gaz ile aydınlatma müsaadesi verir.*

İkinci Bend: *İşbu şirket, işbu imtiyazlı şartlar ile Osmanlı Devleti'nin umumî kanunlarının korunması ve hükümlerinin yerine getirilmesi için Osmanlı Devleti'nin yüksek gözetimi altına konulacaktır.*

Üçüncü Bend: *Gaz imal edilecek gazhanenin yeri özel araştırma ve incelemeler yapıldıktan sonra belirlenecektir.*

Dördüncü Bend: *İşbu gazhane ile ikinci derecedeki tamamlayıcı unsurları (teferruat) olan mağaza ve kalem odalarının kurulması ve inşa edilmesi için en gerekli şey olan arazi devlet emlakinden ise Osmanlı Devleti tarafından şirkete bedava terk edilecek ve ödünç (iare) verilecek; eğer şahıslara ait mülklerden ise, genelin menfaatinin sağlanması için bazı yerlerde yürürlükte olan emlak alımı usulüne uygun olarak anılan şirket tarafından kolaylıkla elde edilmesi sağlanacaktır.*

Beşinci Bend: *Adı geçen şirket işbu mukavelenamenin imza edilmesinden itibaren on ay içerisinde, gazhanenin kurulması ve inşa edilmesine dair olan ayrıntılı rapor (layiha) ve keşif defterini Osmanlı Devleti'nin onayına (tasvib) arz ve takdim edecektir.*

Altıncı Bend: *Osmanlı Devleti, zikrolunan ayrıntılı rapor ve keşif defterinin arz ve takdimi tarihinden itibaren beş ay içerisinde, aşağıda yazılı şartlara uyduğu takdirde, Dördüncü Bendde yazılı arsayı şirket tarafına teslim ettirecektir.*

Yedinci Bend: *Anılan şirket zikrolunan ayrıntılı rapor ve keşif defterinin takdimi sırasında, Maliye Hazinesi'ne kâğıt para (kaime) veya tedavülde olan altın ve gümüş sikke ile ( ) verip teslim edecektir.*

Sekizinci Bend: *Şirket tarafından gazhane ve yolları için [yukarıda yazılı meblağ ile] aynı miktarda bir meblağ sarf olunur olunmaz söz konusu meblağ adı geçen şirkete iade ve teslim olunacaktır.*

Dokuzuncu Bend: *Anılan şirket işbu mukavelenamenin imza tarihinden itibaren üç yıl geçtikten sonra gazhanenin işletilmesini taahhüt eder.*

Onuncu Bend: *Anılan şirket, imalatına lazım olan kereste ile taşı daha önce başka şirkete terk olunmamış olan devlete ait ormanlardan ve taş ocaklarından*

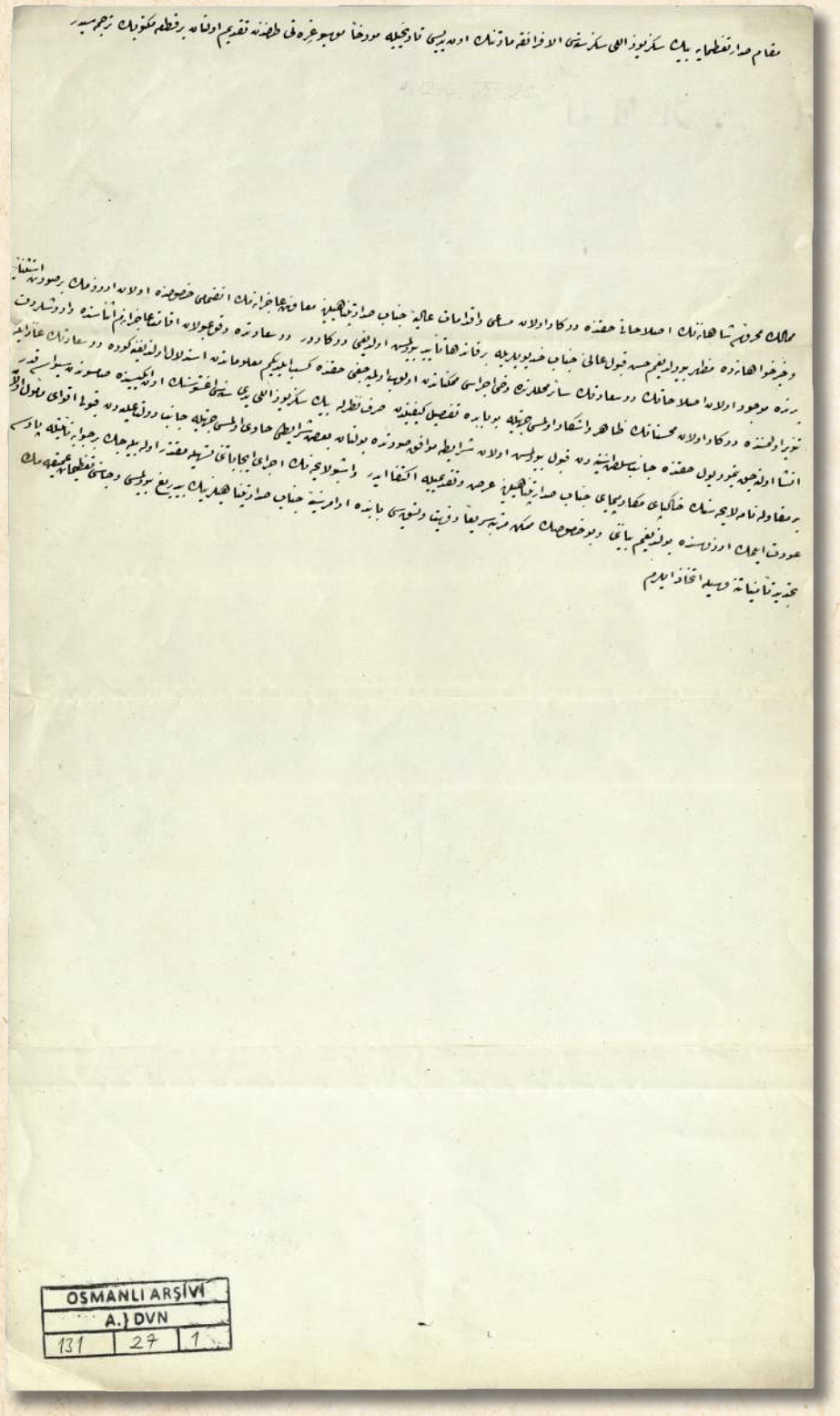
OSMANLI ARŞİVİ
A.}DVN
131 | 27 | 1

kesmeye ve çıkarmaya yetkili ve izinli (murahhas ve mezun) olacaktır.

On birinci Bend: *Anılan şirket açmaya yetkili olduğu hisselerden elde edilecek ( ) miktar meblağın kullanımı imtiyazını koruyacaktır.*

On ikinci Bend: *Anılan şirket gazhanenin inşası için gereken alet ve edevatı her türlü gümrük resminden muaf olarak getirtmeye izinli olacak; ancak Osmanlı ülkesi üretimi olan eşyayı diğerlerine tercih edecektir.*

On üçüncü Bend: *Osmanlı Devleti doksan dokuz yıllık imtiyaz süresi içerisinde şirket tarafından ( ) kadar sarf edilip kullanılmış olan meblağın yüzde yedi faizini taahhüt edeceğinden, eğer gerçek masraflar daha az olur ise Osmanlı Devleti de yalnız o miktarının faizini temin ve taahhüt buyuracaktır.*

On dördüncü Bend: *Yüzde yediyi aşacak gelir fazlası faizinin temini için Osmanlı Devleti tarafından verilmiş olan peşinatı ödeyinceye kadar Osmanlı Devleti tarafına ödenecektir.*

On beşinci Bend: *Osmanlı Devleti'nin evvela faizini ödemesi gereken sermayeyi, ikinci olarak işbu faizi ödeme mecburiyetinden ne zaman kurtulacağını ve üçüncü olarak peşinatının kendisine iade olunacağı vakti bilmesi için [şirket] gazhanenin işletme masraflarını Osmanlı Devleti'nin incelemesine sunmaya mecburdur.*

On altıncı Bend: *Gazhanenin işletilmesinden evvel nizamname ve tarifelerinin şirket tarafından Osmanlı Devleti'nin onayına arz ve takdim edilmesi lazım gelecektir.*

On yedinci Bend: *Osmanlı Devleti, şirkete, gaz imali için gereken kömürü doksan dokuz yıl süre ile, [hangileri olduğu] daha sonra belirlenecek madenlerden çıkartma hakkı verecektir.*

On sekizinci Bend: *Anılan şirket de gazhanenin ihtiyaçları için çıkarılmış olan kömürün çıkarma masrafları hesap olunduktan sonra kalan kıymeti üzerine yüzde yirmi; ihtiyaçlarına gerekli olandan fazla kömür çıkardığı ve bu fazlayı sattığı takdirde ise söz konusu yüzde yirmiden başka yüzde on iki daha resm ödeyeceğinden, işbu yüzde yirmi resm ile şart kılınan yüzde on iki resm, masrafları çıkarıldıktan sonra kömürün madenindeki kıymeti üzerine konulup dağıtılacak ve bu resmler de, seçimi Devlet'e ait olmak üzere ya nakden veya aynen ödenecektir.*

On dokuzuncu Bend: *Şirket; bakanlık merkezi (merkez-i vükela), kışla, karakolhane vb. devlet binalarına verilecek gazı genel tarife fiyatından yüzde yirmi daha düşük fiyatla verecektir.*

Yirminci Bend: *İmtiyaz süresi sona erdiğinde kömür madenleri, taraflarca birbirlerinden farklı ve eşit sayıda tayin olunacak bilirkişiler vasıtasıyla belirlenecek fiyat üzerinden bütün binaları, edevatı, eşyayı ve makinelerini satın alacak olan Osmanlı Devleti'nin bedavadan malı olacak ve işbu fiyat belirleme konusunda iki tarafın bilirkişileri arasında görüş ayrılığı ortaya çıkarsa oy çokluğuyla bir yeni üye seçilecektir.*

Yirmi birinci Bend: *Yine söz konusu sürenin sonunda gaz imtiyazı da, gazhanenin işletilmesinin birer parçaları olan bütün binaları, edevatı ve makineyi yukarıda açıklanan şekilde satın alacak olan Osmanlı Devleti'ne dönecektir.*

Yirmi ikinci Bend: *Ortaya çıkacak bazı sebeplerden dolayı şirket tarafından işbu mukavelenamenin imza tarihinden itibaren on sekiz ay içerisinde gazhanenin inşasına başlanmaz ise anılan mukavelenamenin içerdiği imtiyaz şartları yok hükmünde sayılacak ve kefalet parasına el konulacaktır (zapt ve tevkif).*

Yirmi üçüncü Bend: *Anılan süre zarfında şirketin kurulmasına veya gazhane inşaatının başlanmasına veya tamamlanmasına engel olacak savaş veya diğer bir takım siyasi olaylar ortaya çıktığı*

takdirde Osmanlı Devleti tarafından anılan süre yeterli derecede [uzatılacaktır]. Bununla beraber yukarıda sayılan sebeplerden kaynaklanan engeller iki yıldan fazla uzadığı takdirde imtiyaz fermanını iade etme hususundaki seçim hakkı şirkete ait olacağından, [böyle bir iade durumunda] Osmanlı Devleti de anılan şirket tarafından verilmiş olan kefalet parasını şirkete geri iade edecektir.

Yirmi dördüncü Bend: *Osmanlı Devleti ile anılan şirket arasında ortaya çıkacak her türlü ihtilaf iki taraftan eşit sayıda üye tayin edilmek suretiyle oluşturulacak komisyon tarafından görüşülüp karara bağlanacak ve işbu komisyon üyeleri arasında görüş ayrılığı ortaya çıkarsa oy çokluğu ile bir üçüncü üye daha tayin kılınacaktır.*

A.DVN, 131/27

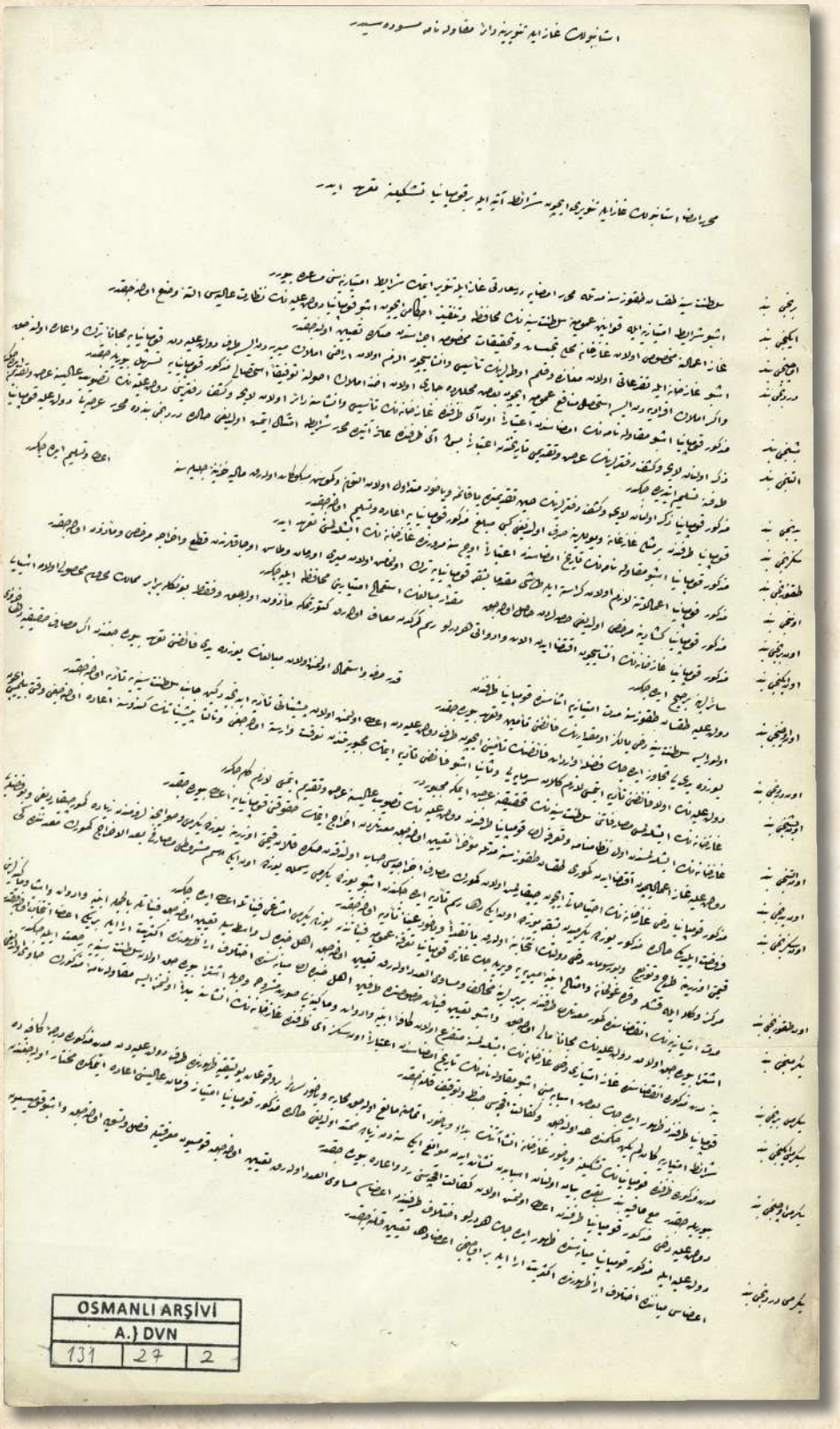
OSMANLI ARŞİVİ
A.}DVN
131 | 27 | 2

Su gazının hava gazına dönüştürülmesi prensibi ile çalışan lamba

Trablusgarp Kalesi'nde misafir olarak bulunmakta olan Üsküdarlı Teğmen İbrahim Hakkı'nın; **Hayatü'l-İnsan** diye isimlendirdiği, fitil ve şişeye ihtiyaç duyulmadan yakılan ve yapılan testler sonucunda yakıldığı ortamdaki havayı bozmadığı anlaşılan, fırtınalı havada ve açık alanda yakıldığında bile ışığı eksilmeyen, idare lambasına göre daha yüksek ve parlak ışık sağlayan, kendi sistemine uygun olarak yapılmış makineleri hareket ettirebilen ve bu makinelerde kullanıldığı takdirde gemi ve trenlerdeki kömür ve su depolarına ihtiyaç bırakmayan, kimyasal maddelerle su gazının hava gazına dönüştürülmesi prensibi ile çalışan ve bu özellikleri ile Amerika'da açılacak olan Şikago Sergisi'nde sergilenmeye layık gördüğü lambasının resmi ile yapım ve çalışma kılavuzu (**Tarifnamesi**).

17 Mart 1858

Hayâtü'l-İnsân
Yapım ve Çalışma Kılavuzu (Tarifnamesi)

İsmini "Hayatü'l-İnsan" koyma cüretini gösterdiğim bu lambanın fitil ve şişe gibi kötü kokuya sebep olacak aksamı olmadığı ve oda içerisinde yakıldığında havanın bozulmasına sebep olacak bir kusuru bulunmadığı yapılan kontrol sonucunda kesin olarak ortaya çıktığı için "Hayatü'l-İnsan" şeklinde isimlendirilmeye layık olduğunu düşünüyorum.

Şu lambanın sahip olduğu birçok güzelliklerden birincisi; yukarıda arz olunduğu üzere gayet dar bir oda içerisinde yakıldığında asla havayı bozmamasıdır. İkincisi; açık bir alanda ve gayet fırtınalı bir havada ışığında zerre kadar eksilme meydana gelmeden yanmasıdır. Üçüncüsü; bir idare fitilinin ışığının derecesinden yirmi beş otuz santimetre yüksekliğe kadar gayet parlak bir ışık ile aydınlanmasıdır. Dördüncüsü; kaç beygir gücünde olursa olsun kendi sistemine uygun bir şekilde yapılacak olan makineyi hareket ettirmesidir. Beşincisi; bu lamba ile hareket ettirilecek makinenin gemi ve trenlerde kömür ve su depolarına ve kazanlarına ihtiyaç bıraktırmamasıdır.

Nasıl yapıldığı ve çalıştığı (Tarifatı) konusuna gelince: Resminde gösterildiği şekilde iki depodan ibaret olup deponun biri küre içinde korumaya alınmış; diğeri ise ayak pozisyonundaki şişeden bir silindir ile kürenin tabanlığına bağlanmıştır. Memesi bulunan boru istenilen ölçüde uzatılabilir. Küre içerisindeki depoya su gazı, altındaki depoya da su gazını havaya dönüştürecek kimyasal maddeler (ecza) konulur. Her iki depo arasındaki musluk, gazın alevini azaltıp çoğaltmak için kullanılır.

Asma havuz içerisinde yakılan lamba da işte bu makineye sahip olan lambadır.

Su gazını hava gazına dönüştüren bu lamba yukarıda sayılan birçok güzellikleriyle dahi her bakımdan Amerika'da açılması kararlaştırılan Şikago Sergisi'nde sergilenmeye uygun ve layıktır:

Bu lambanın olağanüstü faydalı bir kullanım alanı daha vardır ki burada ondan bahsetmeyişimden dolayı kusuruma bakılmasın.

(Pul üzeri tarih, isim, mühür)
19 Teşrinievvel sene 1308
Trablusgarb Kalesi'ne misafir
Teğmen
Üsküdarlı
İbrahim Edhem

A.DVN.MKL, 34/6

OSMANLI ARŞİVİ
A.}.DVH.MKU
34 | 6 | 1

1870

Günümüz feribotlarının atası

Şirket-i Hayriye müdürü Hüseyin Haki Bey'in tasarımı arabalı vapurlar

Antık Çağda baş ve kıç taraflarında çıtalı rampaları olan yük taşıma gemilerinin yapıldığına ve bu gemilerin buhar çağına dek kullanıldığına dair tarihî kaynaklarda birtakım bilgiye rastlanmaktadır. MÖ 490'da Yunanistan'ı işgal seferlerinde Pers donanmasının, atları özel yapılmış gemilerle denizden Yunanistan kıyılarına taşıdığı bilinmektedir. Abbasiler, Basra körfezinden Hindistan'a çeşitli eşya yanında çok sayıda at da ihraç etmiştir. Bu güzergâh üzerinde atlara uygun gemiler inşa edildiği bilinmektedir. Arapların kullandığı gemilerin bugünkü askerî çıkarma gemilerine benzer şekilde arka kısımları açılmaktaydı. Rampalı ve yine atların kaymaması için çıtalı olan bu gemilerle fil ve deve ticareti de yapılıyordu.

Osmanlılar tarafından at/bargir gemisi ya da kayığı olarak adlandırılan bu özel taşıtlar, Fatih Sultan Mehmed döneminde Kefe'nin fethi (1454) sırasında kullanılmıştır. Ayrıca II. Bayezid döneminde Moton, Koron ve İnebahtı'nın fethi için hazırlanan donanmada 30 adet at gemisi olduğu bilinmektedir. Bu gemilerle insandan başka at da geçirildiği için bu adı almıştı. At gemilerinin kürekçilik vazifesini acemi oğlanları görürlerdi. At gemileri, İstanbul'da da yüzyıllarca kullanılmıştır. Üsküdar-Eminönü arasında ticari mallarla birlikte atların da taşındığı bilinmektedir. Bu güzergâh aynı zamanda doğuya yapılacak seferler için ayrı bir öneme sahiptir. Tarihî yarımadadan Üsküdar'a, sefer dönüşü ise tersi yönde at gemileriyle beraber at, erzak ve mühimmat taşınmıştır. Ayrıca bu gemilerle kereste ve odun nakliyesi de yapılmıştır.

İstanbul dışında pek çok yerde de askerî,

Resim 1
Şirket-i Hayriye Müdürü
Hüseyin Haki Bey

sivil ve ticari amaçlarla at gemilerinden yararlanılmıştır. Meselâ Gelibolu-Lapseki arasında, Tuna, Nil ve Fırat nehirlerinde at gemileri yoğun olarak kullanılmaktaydı. İstanbul ve civarından yola çıkan hacı adaylarının Mekke'ye doğru seyahatleri esnasında Marmara üzerinde İzmit Körfezi'ni dolanmadan Gebze'den Hersek'e at gemileriyle geçtikleri bilinmektedir.

Yolcu taşımacılığı için kullanılan gemiler, ihtiyaç zamanı uygun hâle getirilerek yolcularla birlikte onların binek ve yük hayvanlarını da taşıyabilecek biçimde düzenleniyordu. Özellikle İstanbul'da iki yaka arasında binek ve yük hayvanlarıyla geçiş yapmak isteyenler, bugünkü arabalı vapura benzer, alt katta hayvanlar olacak şekilde, üst güvertede yolcuların bulunduğu su taşıtlarını kullanmışlardır.[1]

Boğaz'da ilk vapur 1828 senesinde İngiltere'den satın alınan "Swift" adlı vapur oldu. İdare, vapura "Sürat" ismini verdi ama vapur bacasından buharlar salarak ilerlediği için halk buna "buğu vapuru" dedi. Bu gemiyi 1843'te "Hümapervaz" adlı vapur izledi. Pazar kayıklarıyla hayli uzun süren gidiş ve dönüşler bu vapurlarla hem daha kısa hem de daha rahat ve güvenli şekilde yapılıyordu.[2]

19. yüzyılın ortalarında İstanbul'da Boğaziçi'nde oturanların şehre geliş gidişlerini kolaylaştırmak amacıyla bir taşıma şirketi kurma fikri doğmuştu. Şirket-i Hayriye adı verilen bu şirkete 15 Kasım 1850'de İstanbul ile Boğaziçi'nin Anadolu ve Rumeli kıyısında inşa edilecek iskeleler arasında vapur işletme imtiyaz ve tekeli yirmi beş yıl süreyle verilmişti. Aslında

1 Seyfullah Aslan, "At Gemileri", *Z Dergisi*, 2018/3, s. 270-271. **2** İbrahim Akın Kurtoğlu "Dünyanın İlk Arabalı Vapuru Suhulet'in 86 Yıllık Hikayesi", (röportaj: Işıl Kazanç), trthaber.com adresi içinde kisa.link/OST9 (20 Mart 2021 tarihinde erişildi).

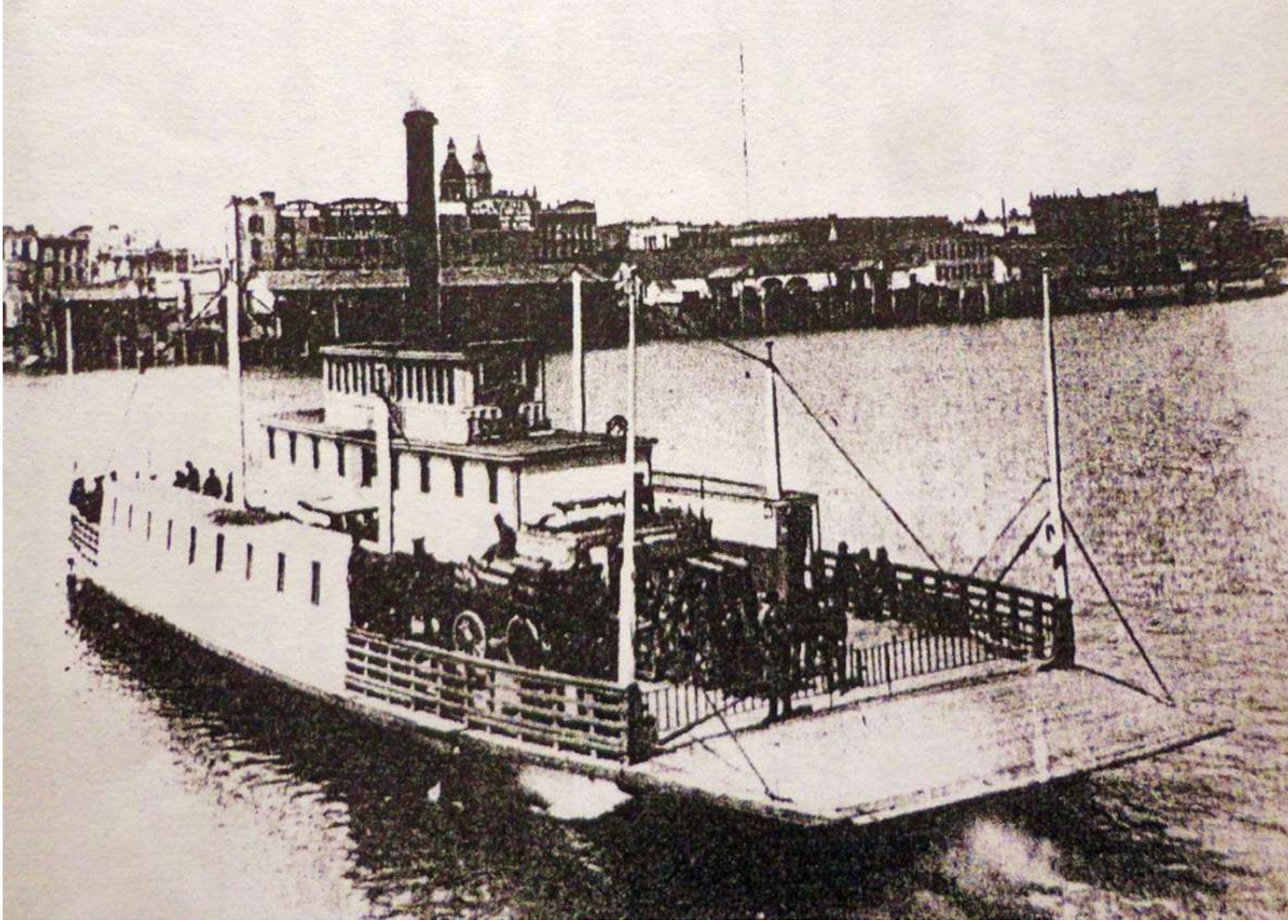

Resim 2
1880'lerde kullanılmakta olan Stark Street feribotu (Oregon Historical Society)

bu girişimden önce Boğaziçi'nde oturan devlet memurları için Tersâne-i Âmire vapurlarından biri tahsis edilmişti; ancak sabah ve akşam yapılan bu seferler ihtiyacı karşılamaktan uzaktı.

İngiltere'den getirtilen yandan çarklı dört vapur 1852 yılının ilkbaharından itibaren Boğaziçi'nde sefere başladı. 1866 Ağustosu'nun ortalarından itibaren 1895'e kadar müdürlük yapan ve 1875'te bir ara azledildiyse de işlerin kötüye gitmesi üzerine tekrar göreve getirilen Hüseyin Hâki Efendi'nin zamanı şirketin en parlak dönemlerinden biridir. Bu dönemde vapur sayısı on altıdan kırk altıya çıkarıldığı gibi Hüseyin Hâki'nin çizimlerini İngiliz mühendislerine yaptırdığı Suhulet isimli ilk araba vapuru 1870'te hizmete girdi. Birinci seferini

Resim 3
Suhulet Sirkeci İskelesi'nde

Kabataş-Üsküdar arasında yapan Suhuletin ilk yükü top arabalarıydı.[3]

Şirket-i Hayriye'nin 1868 yılı bütçesinin görüşüldüğü genel kurulda, gelir fazlası ile Üsküdar ile İstanbul arasında feribot vapuru işletirilmesinin araba ve hayvan naklinde suhulet (kolaylık) sağlayacağı düşünüldüğünden 9.000 lira ile bu vapurun İngiltere'den satın alınması kararlaştırılmıştı. 5 Ekim 1869 tarihli padişah iradesi ile de teklif onaylanmıştı. Satın alınacak geminin ismi sağlayacağı fayda göz önüne alınarak daha düşünce aşamasında belli olmuştu.[4] İstanbul'daki mavnacı esnafı verdikleri 15 Ağustos 1870 tarihli arzuhalde şirket-i Hayriye'nin getirtmiş olduğu araba vapurunun kazançlarına sekte vurduğunu belirtip artık geçinmekte zorlandıklarını buna bir çare bulunmasını istemişlerdi.[5] Şirket-i Hayriye'nin 1286 (1870) yılı muhasebe masraf kayıtlarında 26 numaralı Suhulet vapurunun 13-31 Temmuz 1286 (25 Temmuz-12 Ağustos 1870) tarihleri arasında 18 gün süren bir kalafat ve boyama işlemine tabi tutulduğunu görüyoruz.[6] Bu kayıtlar Suhulet vapurunun siparişten sonra kısa bir sürede –altı ay gibi- teslim alındığını gösteriyor.

Dünyanın birçok yerinde ilkel araba vapurları eskiden beri kullanılmaktaydı. Fakat buharlı makinelerin kullanıma girmesi batıda feribot denilen bu araçların çok hızlı gelişmesine ve değişmesine yol açtı. ABD'de ilk defa buhar enerjisi ile çalışan bir feribot 1790 yılında Delaware Nehri üzerinde John Fitch tarafından işletilmişti. Buhar gücünün ortaya çıkışı feribotları büyük ölçüde iyileştirdi; daha büyük, daha hızlı ve daha güvenilir hale geldiler ve diğer vapurlardan farklı bir tasarımla yapılmaya başladılar.[7]

Şirket-i Hayriye idarecilerinden Hüseyin Hâki Efendi, müfettişlikte bulunmuş olan İskender Efendi ve Hasköy Fabrikası ustalarından Mehmed Efendi bir araya gelerek o güne kadar benzeri görülmemiş bir tekne tipi tasarladılar. Bu teknenin iki başında iki kapağı vardı. Vapur, iki yanındaki çarklarını hangi yöne çevirecekse, aynı hızla iki yönde de ilerleyecekti. Önü ve de arkası olmadığı için, hangi yönde yol alıyorsa, orası önü olacaktı. Güvertesi boştu; buraya atlar, arabalar alınacak; yolcular üst kattaki salona çıkacaklardı. O zamana kadar batıda feribot teknolojisi çok gelişmiş olduğundan, hayli büyük ve güçlü feribotlar yapılmaktaydı. Fakat batıda yapılan feribotlar pratik değillerdi. Feribotlar ön tarafına doğru tek taraflı hareket ediyor, iskeleye yanaşmak ve yüklerini indirmek gerektiği

3 Ali Akyıldız, "Şirket-i Hayriye", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*. **4** BOA.İ.ŞD, 17/712. **5** BOA.ŞD, 674/33.
6 BOA.ŞD, 1173/30. **7** britannica.com adresi içinde kisa.link/OSTe (16 Aralık 2019 tarihinde erişildi).

Resim 4
26 baca numarasıyla Suhulet Cumhuriyet döneminde de hizmet vermeye devam ediyor

zaman manevra yaparak arkalarını dönmeleri gerekiyordu. Hüseyin Haki Bey'in tasarımı günümüz arabalı vapurlarının temelini oluşturan, ön ve arka tarafı açık, her iki taraftan da yük ve yolcu alabilen çok kullanışlı bir arabalı vapur idi. Londra'daki Maudlay Sons & Field tezgâhlarına ısmarlanan bu yandan çarklı yeni tip vapura kolaylık anlamına gelen Suhulet adı verildi.[8]

Suhulet, Londra'dan, hayli zorluklarla İstanbul'a getirildi. Suhulet ve kısa bir süre sonra ısmarlanıp İstanbul'a getirilen Sahilbent adlı eşi, yıllarca Boğaz'ın iki yakası arasında yolcu, at, araba ve askerî malzeme taşıyarak büyük hizmet verdiler. 1911'de patlak veren Trablusgarp Savaşı'nda Suhulet'e torpil kovanı yerleştirildi. Bu vapurdan aylarca Çanakkale'de süvari ve topçu alaylarının Anadolu kıyısından Rumeli'ye geçirilmesinde yararlanıldı. Dört bataryadan oluşan bir topçu taburunu, ağırlıklarıyla birlikte karşı kıyıya ancak dört günde geçirmek mümkünken, Suhulet'in sayesinde bu zor iş sadece dört saatte sona eriyordu. Balkan Savaşı patladığı zaman asker nakliyatına verilen pek çok vapurun arasında Suhulet de vardı. I. Dünya Savaşı boyunca da ordunun elinde yük nakline mahsus tekne olmadığından ordunun at, beygir, sığır, deve, eşek gibi hayvanları ile otomobiller ve her türden mühimmat ve malzeme iki yaka arasında Suhulet ve Sahilbent'le taşındı. Suhulet bir ara Çanakkale'ye asker taşıdı. 22 Eylül 1914'te yoğun sis nedeniyle Büyükçekmece önlerinde karaya oturunca, Hasköy'e çekilerek onarıldı, sonra yine ordu emrine verildi. 58 yıl aralıksız çalışan Suhulet, 1930'da Hasköy fabrikasında esaslı bir onarım gördü, bu arada kazanı ve makineleri çıkarılarak yerine dizel motor takıldı. 1945'te, Şirket-i Hayriye'nin Münakalât Vekâleti tarafından satın alınmasıyla Devlet Denizyolları İşletmesi Umum Müdürlüğü'ne geçen Suhulet, 1952'de tekrar büyük bir bakıma alındı. Motoru tekrar yenisiyle değiştirildi, 1958'de hizmet dışı bırakılan Suhulet, 1961'de de sökülmek üzere satıldığında 89 yıllık bir tekneydi.[9]

8-9 Eser Tutel, "Araba Vapurları", *İstanbul Ansiklopedisi, Tarih Vakfı*.

1873

Galata Tüneli

Dünyanın ikinci metrosu

Engebeli arazilerde kablo yardımıyla çekilen raylı sistemler için kullanılan "füniküler" sözcüğü Fransızca "funiculaire" sözcüğünden gelir. Füniküler esas olarak demiryolları, eğimli bir arazide insan ve eşya taşımak için kurulmuş halatlarla birbirine bağlanmış ve ray üzerinde hareket edebilen taşıma sistemleridir.

Füniküler sistemler genellikle aralarında geniş bir seviye farkı olan bölgelerde hizmet vermek için tasarlanmıştır. Prensip olarak füniküler, eğimli ya da yatay zemin üzerinde, iki istasyon arasında seyahat eden, bir motor tarafından çekilen bir çekme, bir de germe halatı ile birbirine bağlanan iki araçtan oluşan sistemler olarak düşünülebilir. Füniküler, üst istasyonda yer alan bir kasnağa sarılmış, çelik halat ile birbirine bağlanmış, en az iki araçtan oluşur. Bu araçlar hat ortasında, her iki tarafta yer alan paralel raylar üzerinde hareket ederler. Araçlar, hat ortasında yan yana geçip, belirli bir mesafe kat ettikten sonra bu iki hat tek bir hatta birleşerek istasyonlara ulaşır. İnen trenin ağırlığı, eğimli yol üzerinde çıkan treni çekmeye yardımcı olur ve çıkan trende inen trenin hızının kontrolden çıkmasını engeller. Füniküler sistemler, yaygın kullanılan eğimli asansörlerle benzer teknik karakteristiğe sahiptir.

İlk insan taşıyan füniküler 1861 yılında İtalya'nın Dusino kentinde, ikincisi ise 1862 yılında Lyons'ta inşa edildi. Dünyanın ilk kentsel füniküleri "kablolu araç" adıyla 1873 yılında San Fransisco ABD'de yapılmıştır. İlk yer altı füniküleri ise 1875 yılında İstanbul'da "Tünel" adıyla hizmete girmiştir. Hareket o zamanlar buhar gücü ile sağlanmaktadır. Bu Londra Metrosu'ndan sonra dünyadaki ikinci metro kate-

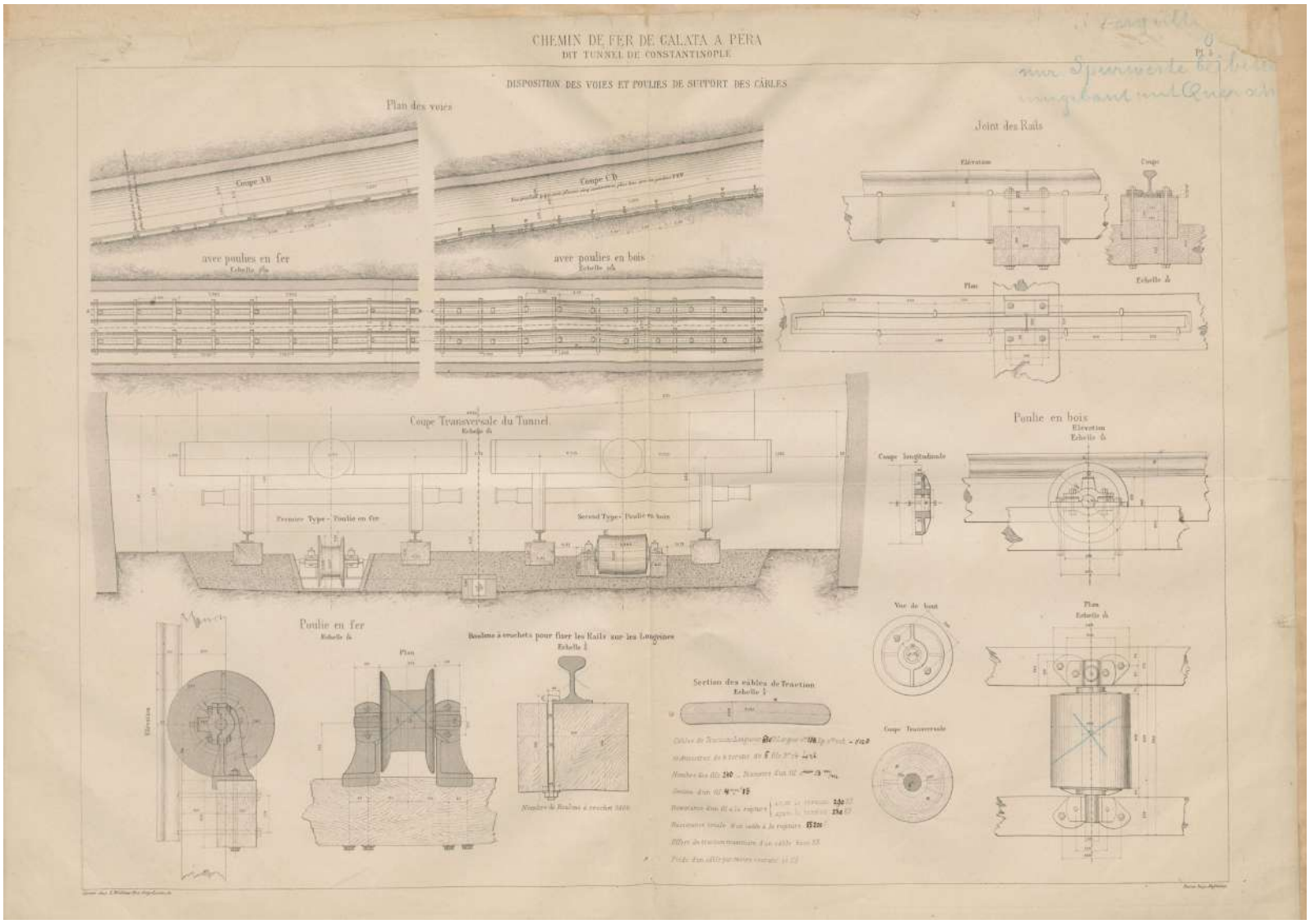

Resim 1
Galata Tüneli'nin detaylarının teknik çizimi (Henri Gavand, *Tunnel de Constantinople,* Paris 1876)

gorili araçtır. Avrupa'da ilk yer altı füniküleri ise İsviçre'de 1877 yılında Lausanne'den Ouchy'ye kadar inşa edildi.[1]

Henri Gavand adlı bir Fransız mühendis 1867'de turistik bir gezi için geldiği İstanbul'da, Galata ile Beyoğlu arasında çok sayıda insanın gidip geldiğini gözlemledi. İnsanlar Galata'dan Beyoğlu'na çıkmak veya Beyoğlu'ndan Galata'ya inmek istediklerinde bu iki merkezi birbirine bağlayan dik, bakımsız ve yorucu bir yol olan Yüksekkaldırım'dan geçmek mecburiyetindeydi. %24 eğimli olan ve genişliği 4 ila 6 m arasında değişen Yüksekkaldırım Caddesi'nin yaya trafiği güç ve yorucuydu. Galata ile Beyoğlu'nu yer altından yapılacak bir demiryolu (Tünel) ile birleştirmeyi ve böylece in-

1 Erdem İmrak-Özlem Salman, "Füniküler Sistemler ve Türkiye'de Kullanımı", *Mühendis ve Makina Dergisi,* (Haziran 2010).

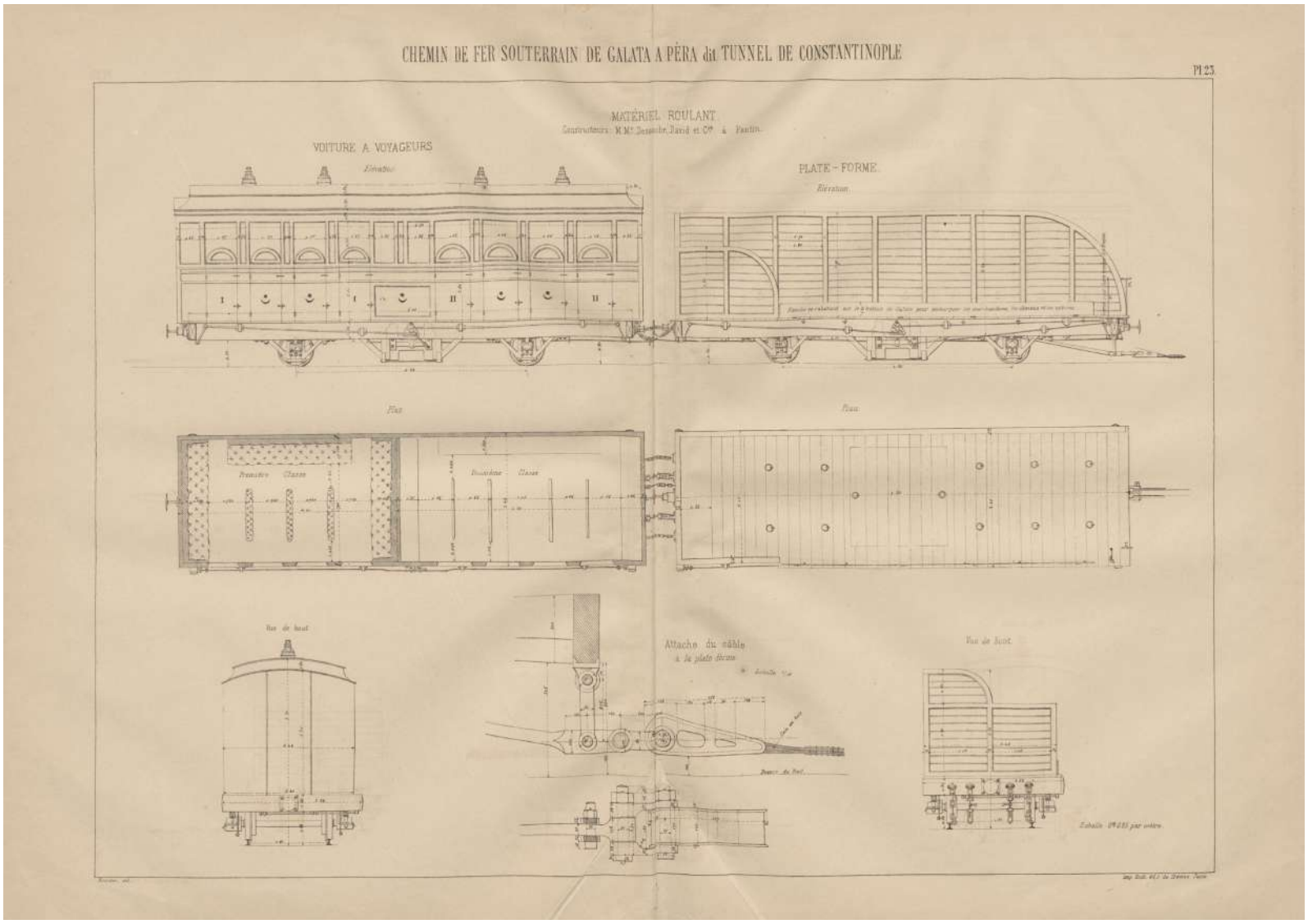

san ve eşya naklini kolaylaştırmayı sağlayacak bir proje ile başvuruda bulunan Gavand, Galata ile Beyoğlu'nu inşa edeceği bir tünelle birbirine bağlamayı, tünel içine ray döşeyip sabit bir buharlı makinenin halatlar vasıtasıyla çekeceği vagonlarla yolcu ve eşya taşımayı taahhüt etti.

Tünel 42 yıl işletildikten sonra devlete bırakılacaktı. Gavand'ın bu proje için devletten hiçbir talebi yoktu; yani bir yap-işlet-devret modeli önermekteydi. Proje uygun görülerek 10 Haziran 1869 tarihli fermanla imtiyaz Gavand'a verildi. Fransa'dan yeterli maddî destek alamayan Gavand bunun üzerine bir İngiliz şirketi oluşturarak çalışmaları başlattı. 1874 yılı sonunda Tünel hizmete konulacak duruma getirildi. Kasım ve Aralık aylarında deneme se-

Resim 2
Galata Tüneli taşıma araçları (Henri Gavand, *Tunnel de Constantinople,* Paris 1876)

2 Vahdettin Engin, "İstanbul'da Kara Ulaşımı", Büyük İstanbul Tarihi, 6, istanbultarihi.ist adresi içinde kisa.link/OU8r (27 Mart 2021 tarihinde erişildi).

ferleri yapıldı. Bu arada İngiliz şirketi Gavand'ı devreden çıkartarak Tünel'in tek hâkimi konumuna geldi. Tünel'in açılışı 17 Ocak 1875 tarihinde büyük bir törenle yapıldı. Fakat projenin mimarı olan ve şirket tarafından dışlanıp gücendirilen Gavand bu törende yer almadı. Tren, birinci ve ikinci mevki olarak düzenlenip ışıklandırılmış olan iki vagondan oluşuyordu. Ön vagonda hayvan, eşya ve arabalara tahsis edilmiş bir platform mevcuttu. 18-31 Ocak arasındaki 14 günde 75.000; Şubat'ta 111.000, Nisan'da ise 127.000 yolcu taşıyan şirket, fiyatlarda indirim yapınca Haziran'da yolcu sayısı 225.000'e yükseldi.

İstanbul'un iki önemli merkezi olan Galata ve Beyoğlu'nu birbirine bağlayan Tünel, dünyanın ikinci metrosuydu.[2] İlk metro Londra'da Farrington Caddesi ve Bishop Yolu arasında 1863 yılında kurulmuştur, uzunluğu 6 km'dir. Bu metroda vagonlar buharlı lokomotif tarafından çekilmekteydiler.[3]

Tünelin boyu 555,8, çapı 6,7, yüksekliği 4,9 ve Tünel'in içinden geçen demiryolunun uzunluğu ise 626 m'dir. Çift hat olarak yapılmış olan demiryolunun Galata tarafının başlangıcında hafif bir rampa vardır. Bunun nedeni vagonların daha sonraki yokuşu aşabilmeleri için yeterli hızı kazanmalarını sağlamaktı. Gavand'ın tüneli parabolik olarak açmasının iki nedeni vardı. Birinci nedeni Tünel'in üstünde kalan evlerin zeminden yeterince uzak olmaktır İkinci neden, Beyoğlu'ndaki yüksek eğimden faydalanarak üstteki aracın hareketini alttaki araca kolayca aktarabilmektir (Şekil 6). Vagonlar, Beyoğlu İstasyonu'nda bulunan motorla hareket ettirilip tek bir halatla çekilmektedir. Her vagonun üzerinde çift fren sistemi vardır.[4]

Trenler yol değiştirmeden aynı hat üzerinde gidip geldikleri için çarpışma ihtimalleri yoktu. Vagonlar Beyoğlu'nda bulunan sabit buharlı bir makine tarafından hareket ettirilmekteydi. İnşaat, toplam 4.125.554 Frank'a mal olmuştu.[5]

3 Eren Kayaoğlu vd., "İstanbul'un Tarihi Füniküleri Tünel" *Asansör Sempozyumu*, İzmir, 25-27 Eylül 2014, s. 297-305. 4 Kayaoğlu vd., "İstanbul'un Tarihi Füniküleri Tünel". 5 Engin, "İstanbul'da Kara Ulaşımı".

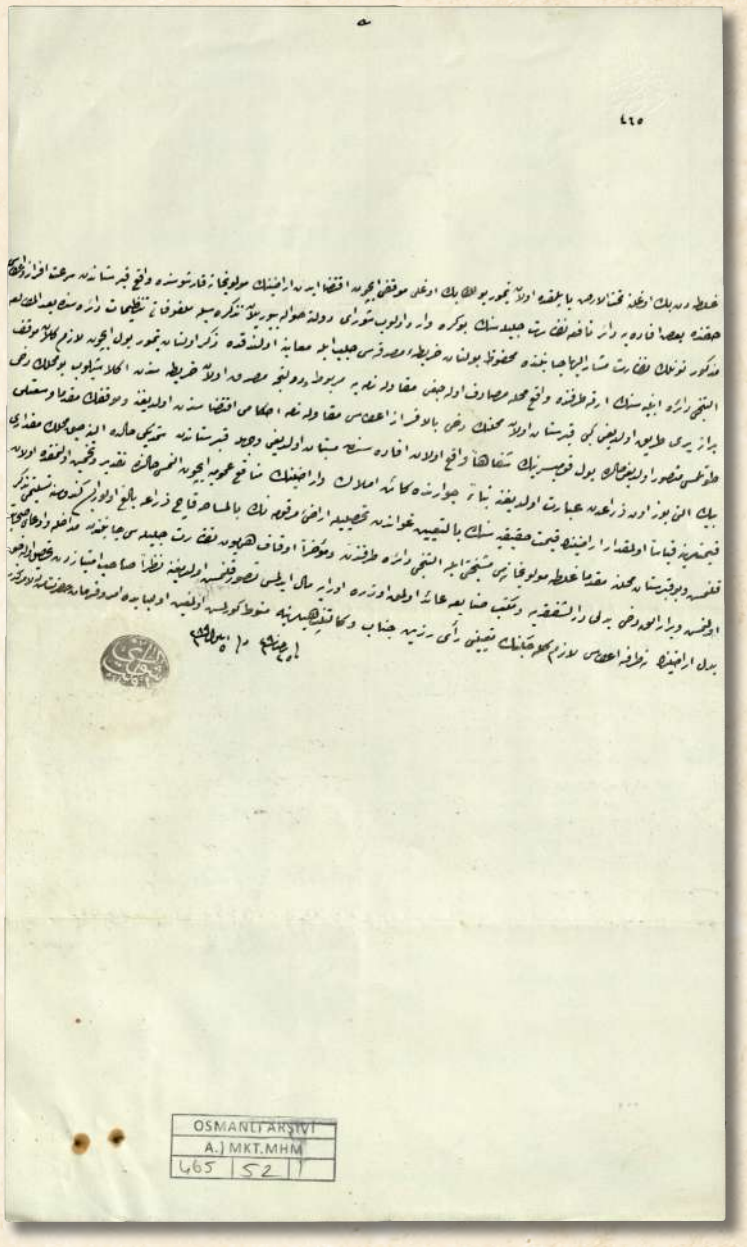
OSMANLI ARŞİVİ
A.} MKT.MHM
465 52

İnşa edilmekte olan Galata Tüneli için Beyoğlu'ndaki arazinin istimlaki

Galata'dan Beyoğlu'na yer altından yapılmakta olan demiryolunun Beyoğlu mevkii için gereken arazinin istimlak edilerek inşaat şirketine tahsis edilmesi hakkında Danıştay kararı.

18 Eylül 1873

Galata'dan Beyoğlu'na yer altından yapılmakta olan demiryolunun Beyoğlu mevkii için gereken arazinin Mevlevihane karşısında bulunan mezarlıktan hızlıca ayrılarak verilmesi hakkında bazı ifadeye dair Nafia Nezaretinden Şura-yı Devlet'e gönderilen tezkire ile ekleri Tanzimat Dairesi'nde görüşülmüştür.

Bu tünelin Nafia Nezaretinde bulunan onaylı haritası istenilmiştir. Kontrol edildiğinde bu demiryolu için gereken mevkiinin Altıncı Daire binalarının arka tarafında bulunan yere rastlayacağı sözleşmeye ekli onaylı haritasından anlaşılmıştır. Bu mevkiinin biraz yerinin yol olduğu, mezarlık olan mahallin de ayrılarak verilmesi sözleşme hükümleri gereğinden olduğu anlaşılmıştır. Mevkiinin başlangıçta geniş tutulması düşünüldüğü halde Yol Komiserinin sözlü ifadesinden anlaşıldığı üzere mezarlıktan şimdiki halde alınacak yerin miktarı 1.610 zira (yaklaşık 1.220 metre)'dir. Tünelin Beyoğlu'ndaki mevkiinin civarında bulunan emlak ve arazinin de kamu menfaati için alınması halinde takdir ve tahmin olunmakta olan kıymetlerine kıyas olarak o miktardaki arazinin gerçek kıymetinin belirlenip Şirket Direktörü Gavand'dan tahsil edilmesi ve bu arazinin ölçülerek kaç metreye ulaşırsa kendisine teslimi kararlaştırılmıştır.

Bu mezarlık mahalline önceden Galata Mevlevihanesi Şeyhliği ile Altıncı Daire tarafından ve sonradan da Evkaf Nezareti tarafından müdahale ve sahiplik iddiasında bulunulmuştur. Bir ara da bedelinin Darüşşafaka'ya ve Sanayi Mektebi'ne verilmesi düşünülmüş olmasına bakılarak imtiyaz sahibinden tahsil olunacak arazi bedelinin ne tarafa verilmesi gerekeceğinin tayini Sadaret makamının vereceği karara bağlıdır.

Bu konuda karar ve emir verme yetkisi sizindir.

18 Eylül 1873

Mühür
(Şura-yı Devlet)

A.MKT.MHM, 465/52

1876

Kanun-i Esasî

İlk anayasamız

Kânun-ı Esasi "Temel Kanun" ya da Anayasa anlamındadır. Osmanlı Devleti'nin ilk ve son anayasası 23 Aralık 1876'da ilan edilmiş, 1878'de II. Abdülhamid tarafından askıya alınmış, 24 Temmuz 1908 ihtilali sonucunda yeniden yürürlüğe girmiştir. Teşkilât-ı Esasîye Kanunu'nun kabul edildiği 20 Ocak 1921 tarihi ile Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın yürürlüğe girdiği 24 Mayıs 1924 tarihi arasında ise kısmen yürürlükte kalmıştır.[1]

Mütercim Rüşdü Paşa, Midhat Paşa ve Hüseyin Avni Paşa önderliğinde bir grup yüksek rütbeli sivil ve asker 30 Mayıs'ta bir ihtilâlle Sultan Abdülaziz'i tahttan indirerek yerine V. Murad'ı tahta çıkardı. Beş gün sonra meydana gelen Sultan Abdülaziz'in şüpheli ölümü işleri daha da karıştırdı. Öte yandan İstanbul'da yeni padişahın cülûs hatt-ı hümâyununda Kânun-ı Esasi'den bahsetmemesi Midhat Paşa'yı ve arkadaşlarını hayal kırıklığına uğrattığı gibi kısa sürede yaşadığı kanlı olaylar V. Murad'ın ruh sağlığını bozdu. V. Murad'a uygulanan tedaviler sonuç vermeyince Kânun-ı Esasi'yi ilân etmesi şartıyla 31 Ağustos'ta II. Abdülhamid tahta geçirildi.

Aralarında Ziya Paşa ve Nâmık Kemal gibi aydınların da bulunduğu Midhat Paşa başkanlığındaki komisyon 7 Ekim'de Kânun-ı Esasi'yi hazırlama çalışmalarına başladı. Çalışmalar devam ederken 19 Aralık 1876'da Midhat Paşa sadarete getirildi; 23 Aralık'ta, yani Tersane Konferansı'nın başladığı gün Meşrutiyet ilân edilerek Kânun-ı Esasi yürürlüğe konuldu. On iki başlık altında 119 maddeden oluşan Kânun-ı Esasi biri halkın temsilcilerinin seçeceği üyelerden meydana gelen Meclis-i Mebûsan, diğeri padişahın tayin edeceği üyelerden meydana gelen Meclis-i Ayân olmak üzere iki meclisli bir parlamentoyu öngörüyordu. II. Abdülhamid henüz parlamento açılmadan 5 Şubat 1877'de Midhat Paşa'yı sürgüne gönderdi. Osmanlı Parlamentosu (Meclis-i Umûmî) 19 Mart 1877'de Dolmabahçe Sarayı'nda yapılan törenle açıldı. Birinci faaliyet devresi 28 Haziran 1877'de sona eren Meclis-i Mebûsan'ın ikinci dönemi 13 Aralık 1877'de başladı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile iç ve dış sorunların gölgesinde çalışmalarını yürüten meclis bu ikinci devrede savaştaki hezimetin sorumlusu kabul ettiği padi-

1 wikipedia.org adresi içinde kisa.link/OU8I (6 Nisan 2021 tarihinde erişildi).

şaha ve hükümete karşı daha sert bir üslûp kullandı. Neticede Kânun-ı Esasi'nin verdiği yetkiye dayanan II. Abdülhamid 13 Şubat 1878'de meclisi süresiz tatil etti; Meclis-i Ayân'ın üyeleri kaydıhayat şartıyla tayin edildikleri için parlamentonun feshinden sonra da sıfatlarını muhafaza ettiler.[2]

Kânun-ı Esasi'nin ilânı aslında Gülhane Hatt-ı Hümâyunu ve Islahat Fermanı ile belli ölçüde benzerlik gösterir. Gülhane'de okunan hatt-ı hümâyun büyük ölçüde Mısır meselesinde, Islahat Fermanı ise Kırım Savaşı'ndan sonra toplanan Paris Konferansı'nda Batılı devletlerin desteğini sağlama amacına yönelikti. Ancak Kânun-ı Esasi'nin ilânını bütünüyle dış sebeplere bağlamak mümkün değildir; bunda iç sebeplerin de rolü vardır. Bir anlamda Kânun-ı Esasi Tanzimat'la başlayan modernleşme sürecinin tabii bir devamıdır. Esasen bu dönemin önemli bir muhalefet hareketi olan Genç Osmanlılar'da halkın yönetimde söz sahibi olması düşüncesi belli bir ağırlık kazanmıştı. Genç Osmanlılar'ın Midhat Paşa ile paralellikleri de daha çok bu noktada ortaya çıkmıştır.

Midhat Paşa, V. Murad'ın döneminde elli yedi maddelik bir anayasa taslağı hazırlatmıştı. II. Abdülhamid, Said Paşa'ya o güne kadar kabul edilmiş Fransız anayasalarını da Türkçe'ye çevirme görevini verdi. Bu çeviri ışığında ikinci bir taslak ortaya çıktı. Sonunda nihaî metni hazırlamak üzere Meclis-i Mahsûs adı altında Midhat Paşa'nın başkanlığında ulemâ, asker ve bürokratlardan oluşan bir komisyon kuruldu. Üye sayısı yirmi dörtle otuz yedi arasında değişen bu komisyon alt komisyonlar halinde çalışarak bir tasarı hazırladı. Bunu yaparken Batı anayasalarından da faydalanıldı. Sonuçta hazırlanan tasarı Heyet-i Vükelâ'da görüşülerek kabul edildi ve padişahın onayına sunuldu.

Kanunun hazırlanmasında bir kurucu meclis veya halk temsilcilerinden oluşan bir yasama meclisi rol almış değildir. Bu bakımdan Kânun-ı Esasi'nin şeklî açıdan anayasa sayılmayacağını söyleyen hukukçular varsa da maddî hukuk açısından anayasa kabul edilmemesi için bir sebep yoktur. Anayasanın hazırlanmasında padişahın haklarını korumaya özen gösteren Cevdet Paşa, Mütercim Rüşdü Paşa gibi muhafazakârlarla Midhat Paşa, Süleyman Paşa, Ziya Paşa ve Nâmık Kemal'in başını çektiği liberal-reformist grup mücadele etmiştir.

1876 anayasasının yürürlüğe girmesinden kısa bir süre sonra Midhat Paşa istifaya zorlanmış, ardından sürgüne gönderilmiştir. Meclis-i Umûmî iki dönem (19 Mart 1877-28 Haziran 1877 ve 13 Aralık 1877-14 Şubat 1878) çalışmış, daha sonra II. Meşrutiyet'e kadar tatil edilmiştir. Bu tatilde meclisin kozmopolit yapısının etkisi vardır. 65. maddede her elli bin erkek için bir mebus seçileceği beyan edilmişse de fiiliyatta bu gerçekleşmemiştir. Meclisin ilk dönemi için Yahudilerden her 18.750 erkeğe bir milletvekilliği düşerken Hristiyanlardan her 107.550, Müslümanlardan her 133.367 erkeğe bir milletvekilliği düşmüştür. Farklılık bölgeler arasında da görülmüştür. Avrupa bölgesinde yaşayanlar için her 88.882 erkeğe bir milletvekilliği düşerken Asya bölgesinde yaşayanlardan her 162.148 erkeğe bir milletvekilliği düşmüştür.

Meclis-i Mebûsan'ın tatilinden sonra bir an-

2 Ali Akyıldız, "Tanzimat", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*.

lamda yürürlüğü durdurulan Kânun-ı Esasi II. Meşrutiyet'in ilânı üzerine tekrar yürürlüğe girmiştir. İlânı takip eden yıllarda Kānûn-ı Esâsî yedi defa değişikliğe uğramıştır. Bunların içinde en köklü olanı 21 Ağustos 1909'da yapılanıdır. Getirilen en önemli yenilikler padişahın Meclis-i Umûmî'de anayasaya bağlılık yemini etmesi, hükümetin bundan böyle Meclis-i Mebûsan karşısında sorumlu olması ve güvenoyu alma mecburiyetinde bulunması, Heyet-i Mebûsan'ın birinci ve ikinci başkanlarını doğrudan kendisinin seçmesi, padişahın sahip olduğu hakları ancak Meclis-i Vükelâ aracılığıyla kullanabilme mecburiyetinin getirilmesi olarak sayılabilir.

Yeni düzenleme ile birlikte 1876 metninde padişaha tanınan yetkilerin bir kısmı kaldırılmış, böylece Osmanlı Devleti'ne daha meşrutiyetçi bir yapı kazandırılmış ve esas itibariyle parlamenter hükümet modeli benimsenmiştir. Öte yandan 1876 anayasasının en çok tartışılan padişaha sürgün yetkisi veren 113. maddesi de yürürlükten kaldırılmıştır. Bu köklü değişikliği ikinci derecede önemli olan 1914, 1915, 1916 (üç defa) ve 1918 değişiklikleri izlemiştir. 1876 yılında kabul edilen Kānûn-ı Esâsî Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar yürürlükte kalmıştır. Hatta 1924 Teşkîlât-ı Esâsiye Kanunu'nun 104. maddesi dikkate alındığında bu yürürlük 1924'e kadar sürmüştür. Bu durumda söz konusu anayasa kırk sekiz yıl yürürlükte kalmış olmaktadır.[3]

Meşrutiyet kelimesi, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı siyasî literatüründe "anayasalı ve meclisli saltanat-hilâfet rejimi" karşılığında kullanılmıştır. Türkçe literatürde, Kânun-ı Esasi'nin ilân edildiği 23 Aralık 1876'dan Meclis-i Mebûsan'ın muvakkaten tatil edildiği 13 Şubat 1878 tarihine kadarki döneme I. Meşrutiyet, meclisin yeniden toplanmaya davet edildiği 23-24 Temmuz 1908'den 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi'ne veya 20 Ocak 1921 tarihli Teşkîlât-ı Esâsiyye Kanunu'nun neşri ya da saltanatın ilga edildiği 1-2 Kasım 1922 tarihine kadarki döneme de II. Meşrutiyet denmektedir.

I. Meşrutiyet olarak adlandırılan dönemin 13 Şubat 1878 tarihinde Meclis-i Mebûsan'ın tatiliyle sona erdiği genel kabul gören bir husus olmakla birlikte Kânun-ı Esasi'nin devlet salnâmelerinde düzenli biçimde yayımlanması hukukî açıdan devletin bu dönemdeki rejimi hakkında tartışmaya sebep olmuştur. Meclisin toplantıya çağrılmamasının yanı sıra sultanın iradelerinde Kânun-ı Esasi ile çelişen hükümlerin yer alması bu devirde meşrutî bir idareden söz edilmesini imkânsız kılmaktadır.

Meşrutî idare taraftarları 1878 sonrasında rejime yönelik muhalefete katılmışlardır. 1895'ten itibaren hız kazanan Jön Türk hareketi esas olarak Kânun-ı Esasi'nin yeniden uygulamaya konmasını talep etmiş, Jön Türk hareketine destek veren ulemâ da meşrutî idarenin şeriata uygunluğunu savunmuştur. 1908 İhtilâli sırasında Müslümanları hedef alan İttihat ve Terakkî propagandasında meşrutî idare İslâmî bir çerçevede sunulmaya çalışılmıştır. 1909 tarihli Kânun-ı Esasi tadilatı, yasama-yürütme dengesinde birinci kurum lehine ciddi değişiklikler yaparak Avrupa monarşilerine benzer bir meşrutiyet rejimine geçişi sağlamıştır.

3 Mehmet Akif Aydın, "Kanun-ı Esasi", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*. **4** M. Şükrü Hanioğlu, "Meşrutiyet", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*.

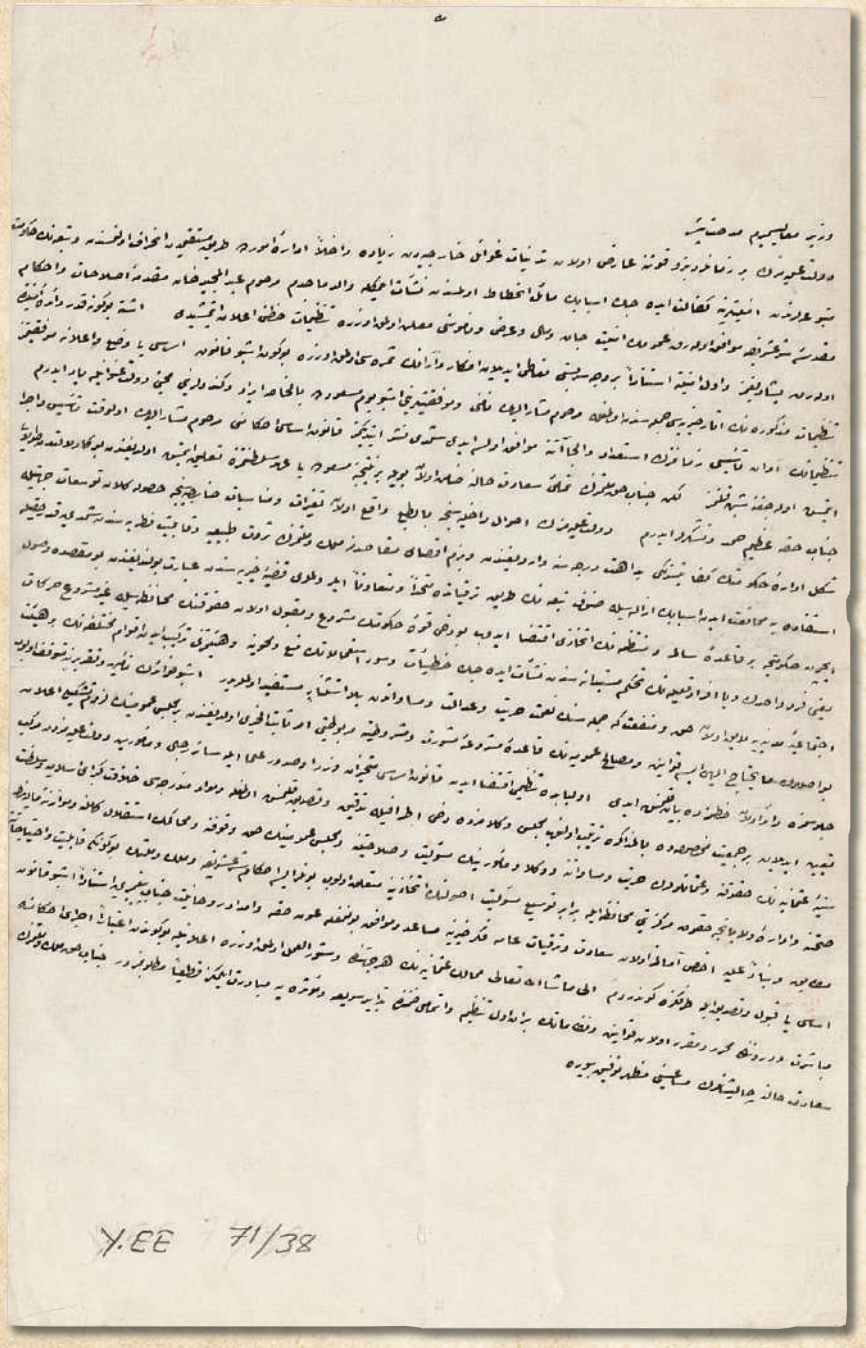

Y.EE 71/38

Sultan II. Abdülhamid'in Anayasayı kabul ve tasdik etmesi

Bir komisyon tarafından hazırlanan ve Meclis-i Vükela tarafından da tasdik edilen ilk Anayasa (Kanun-ı Esasi)'nin Sultan II. Abdülhamid tarafından kabul ve tasdik edildiğine dair hatt-ı hümayun.

24 Aralık 1876

Vezirim Midhat Paşa,

Devleti aliyyemizin bir zamanlardan beri güçten kuvvetten düşmesi dış sorunlardan ziyade içeride idare işlerinde doğru yoldan uzaklaşılmasından ve tebanın bağlı oldukları hükümetlerine güvenmelerini sağlayacak bağların zayıflamakta olmasından kaynaklanmaktadır.

Pederim merhum Abdülmecid Han ıslahata başlangıç olarak herkesin can, mal, ırz ve namusunun devletin güvenliği altında bulunduğunu duyuran "Tanzimat Fermanı"nı ilan etmişti.

İşte bu güne kadar emniyet içinde yaşayabilmemiz ve bu güvene dayanarak özgürce ortaya konulan fikir ve görüşlerin meyvesi olmak üzere bu gün Kanun-ı Esasi'yi (Anayasa) yürürlüğe koyup ilan edebilmemiz "Tanzimat"ın hayırlı eserleri sonucu olmakla merhum pederimin adını ve başarılarını şu mutlu günde özellikle dile getirip kendilerini "muhyi-i devlet" (devleti canlandıran) unvanıyla yâd ederim.

Tanzimat'ın ilan edildiği günler zamanımızın şartla-

rına uygun olsaydı şimdi yayınladığımız Kanun-ı Esasi'yi merhum pederimin daha o vakitlerde yürürlüğe koyacağı şüphesizdir. Ancak cenabı hak halkımızın hoşnutluğuna yol açan böyle bir mutlu sonu saltanatım zamanına denk getirmiş olduğundan bu sonsuz kazançtan dolayı cenabı hakka büyük hamd ve teşekkürler ederim.

Devleti aliyyemizin iç işlerinde doğal olarak gerçekleşen değişimler ve dış ilişkilerde meydana gelen genişlemeler dolayısıyla hükümetin idare şeklinin yetersiz kaldığı çok açıktır. Bizim asıl maksadımız memleket ve halkımızın doğal zenginlik ve yeteneklerinden şimdiye kadar hakkıyla istifadeye engel olan nedenlerin ortadan kaldırılarak halkın her sınıfının kalkınma yolunda birlikte ve yardımlaşarak ilerlemeleri ülküsünden ibarettir.

Bu gayeye ulaşmak için hükümetin sağlam ve muntazam bir temel üzerine oturtulması gerekir. Bu da hükümetin gücünün meşru ve kabul edilebilir olan haklarının muhafazasıyla gayri meşru hareketlerden; yani tek bir kişinin veya küçük bir grubun başına buyruk baskıcı yönetiminden kaynaklanacak yanlışlıklar ve suistimallerden arındırılması ile olur. Toplumumuzu oluşturan milletlerin çağdaş toplumsal bir yapıya layık olan hak ve menfaatlerden, hürriyet, adalet ve eşitlikten istisnasız istifade edebilmeleri bu ilkelerin yerine getirilmesi ve yerleştirilmesine bağlıdır. Bu ilkelerin muhtaç olduğu şey ise kanunlar ve kamu işlerinin istişare ve meşrutiyet esasına bağlanması olduğundan bir genel meclisin oluşturulması tahta çıkışımızı ilan eden hatt-ı hümayunumuzda açıklanmıştı.

Bu konuda düzenlenmesi gereken Kanun-ı Esasi; vezirler, bilim insanları ile diğer devlet adamları ve memurlardan oluşan tayin edilmiş bir özel komisyonda müzakere edilerek hazırlanmış, Meclis-i Vükelamızca da etraflıca incelenerek tasdik olunmuştur.

İçerdiği maddeler; Osmanlı saltanat ve hilafetinin haklarına, Osmanlıların hürriyet ve eşitliğine, vekiller ile memurların sorumluluk ve salahiyetlerine, genel meclisin haklarına ve kuvvetine, mahkemelerin tam bağımsızlığına, mali dengenin sağlanmasına, vilayet idarelerinde merkezi hukuku muhafazayla birlikte sorumlulukların genişletilmesi usulünün uygulanmasına dairdir.

Bunlar ise şeriatın hükümlerine, memleket ve halkın bu günkü ihtiyaçlarına mutabık, binaen aleyh en başta gelen emellerimizden olan genel bir kalkınma ve refah düşüncesine uygun bulunmakla hakkın yardımına ve peygamberin ruhaniyetine dayanarak bu Kanun-ı Esasi'yi kabul ve tasdik ile tarafınıza gönderdim.

Allah dilediği sürece Osmanlı ülkesinin her tarafında geçerli olmak üzere ilanıyla bu günden itibaren hükümlerinin yerine getirilmesine başlanması ve içeriğinde yazılı kanun ve nizamların bir an evvel tamamlanması hakkında hızlı ve etkili tedbirlere başvurmanız kesinlikle isteğimizdir. Cenabı hak memleket ve halkımızın saadetine çalışanların mesaisini boşa çıkarmasın.

BOA.Y.EE, 71/38

1886

Pastör'ün taltif edilmesi

Kuduz aşısını bulan Pastör'ü dünyada ilk defa nişan ile taltif eden ve nakdi yardım gönderen devlet adamı II. Abdülhamid

Pastör'ün, 26 Ekim 1885 tarihinde kuduz aşısını bilim dünyasına tanıtması, İstanbul'da da büyük ilgi görmüştü. Cemiyet-i Tıbbiyenin 19 Mart 1886 tarihli toplantısında Pastör'ün derneğe şeref üyesi yapılmasına karar verildiği gibi Paris'te kurulacak Pastör Enstitüsü'ne para yardımı yapılması ve oraya bir heyet gönderilmesi gündeme gelmişti.

5 Şubat 1886 tarihinde Paris Sefiri Esat Paşa'dan, kuduz hastalığının yayılması engelleyen bir ilaç bulan Paris kimyagerlerinden Pastör'ün hizmetini takdir etmek için hangi devletler tarafından ne gibi teşvikler yapılmış ve ne rütbeden nişan verilmiş olduğunun etraflıca araştırılarak bildirilmesi istenmişti. Esat Paşa cevap yazısında; Pastör'ün kuduz hastalığının iyileştirilmesi için kullandığı usul ve tedavi araçlarının hala bir denemeden ibaret olduğunu, etkili ve kati bir netice elde edilemediği gibi kullanılan usulün birçok doktorun da itirazına yol açtığını söylemişti. Pastör'ün bu insaniyet dostu teşebbüsüne mükâfat olarak şimdiye kadar hiç bir devlet tarafından nişan verilmediği gibi ne teşvik ne de taltif edilmişti.[1]

II. Abdülhamid, bu bilim adamına ve kurmuş olduğu sağlık kurumuna gerekli desteği vermeye ve onun sağlık hizmetinden Osmanlı halkını faydalandırmaya karar vermişti. II. Abdülhamid, Pastör'e verilmek üzere birinci dereceden bir mecidî nişan ve kuduzla ilgili enstitüye de bağışlanmak üzere on bin frank parayla, Zoeros Paşa, Hüseyin Remzi Bey ve Hüseyin Hüsnü Bey'den oluşan bir heyeti 8 Haziran 1886'da Paris'e göndermiştir.

1 BOA.Y.MTV, 20/20.

Resim 1
Kuduz aşısını bulan Pastör

Zoeros Paşa Paris'e varınca yaşadıklarını detaylıca anlattığı 6 Temmuz 1886 tarihli bir mektup göndermişti. 20 Haziran 1886 tarihinde heyet Paris'e ulaşmış, ertesi günü sefarethaneye giderek Elçi Esat Paşa ile görüşmüşlerdi. Pastör ile görüşmek için önce Fransa Dışişleri Bakanlığına bir yazı yazılması uygun görülmüştü. Fakat on gün geçtiği halde bir cevap alınamayınca heyet Pastör'ün yanına bizzat gitmeyi uygun bulmuştu. Resmî elbiseler giyilmiş olduğu halde Pastör'ün laboratuvarına gidildi. Pastör'ü yanında yardımcıları ve başka ülkelerden gelmiş birçok doktor ile konuşurken buldular. Pastör ziyaretçileri güzel bir şekilde karşılamıştı.

Pastör'e padişahın lütfetmiş olduğu nişanı, beratını ve mektubunu takdim ettiler. Bu arada padişahın, "ilmin ilerlemesi için vatan ve milliyetlerine bakmayarak insanlığa hizmet edenleri her zaman teşvik ettiğini" Pastör'e ilettiler. Pastör, bu sebeple aldığı Padişahın hediyelerinden pek memnun olduğunu arz edip şükran duyduğunu söylemiş, kendi aşı usulünü ve gereken diğer ayrıntılarını göstereceğini vaat etmişti. Fakat aşı yönteminin layıkıyla anlaşılabilmesi için bir takım bilimsel ayrıntılara vakıf olmak ve bunlar hakkında derinlemesine çalışmak gerektiğini de ilave olarak söylemişti.

Zoeros Paşa Ekim ayından 6 Temmuz'a kadar aşılananların 1.450 kişiye ulaştığını kaydeder. Bu kişiler her cins ve milletten olup Avrupa ülkelerinin her tarafından ve hatta Amerika'dan bile gelmiş kimselerdi. Aşı ve yaraların bakımı ücretsiz yapılıyor, hatta yardıma muhtaç bulunan çaresizlere Pastör tarafından gerekli yardım-

larda bulunuluyordu. Yabancı ülkelerden gelmiş İngiliz, Belçika, Amerika, İspanyol ve Yunan doktorları olduğu halde Almanya'dan hiçbir doktor yoktu. Bu durum Mösyö Pastör'ün Fransız olmasına yorumlanmıştı.

Bu yabancı ülke doktorları, Mösyö Pastör'ün tedavihanesi hatırası olarak topluca resim çektirmeyi, bizim heyetin de buna dâhil olmasını rica etmeleri üzerine uygun görülmüştü. Yabancı doktorlar Osmanlı Devleti heyetine hürmet göstererek Zoeros Paşa'yı da bu heyete reislik makamında kabul etmişlerdi.

Pastör ile görüşmenin ertesi günü Pastör'ün hayır kuruluşları için bağışlanmış olan nakdi yardımı takdim etmek üzere Bilimler Akademisinin başkanı ve Fransa bilim adamlarının önde geleni Jurien de la Gravière'nin yanına gidilmişti. Kendisi o gün yerinde olmadığından ancak iki gün sonra görüşülebildi. Heyet, Padişah'ın yardımı olarak Pastör'ün hayır kuruluşları için bağışlanmış olan 10.000 Franka karşılık 433 Osmanlı lirasından ibaret olan meblağı getirdiğini arz etti.

Mösyö Jurien özel komisyon adına Padişahın bu yardım ve bağışları hakkında gereken teşekkürlerini beyan eyledikten sonra bu paranın Crédit Foncier isimli bankaya teslim edilmesini rica etti. Mösyö Jurien; "Bugün hükümdarlar içinde insanlık adına hayır kuruluşları için böyle bir bağış ve özel yardımda bulunmuş olan sadece Padişah hazretleridir" diyerek padişahın yardımlarını çok takdir etmişti.[2]

Resim 2
Zoeros Paşa Başkanlığındaki Osmanlı Heyeti Pastör Labarotuvarında. (üstte-ön sırada-soldan sağa: Veteriner Hüseyin Hüsnü Bey, Müderris Zoeros Paşa ve Dr. Hüseyin Remzi Bey)

Altı aya yakın bir süre Paris'te kalan bu heyet, Aralık 1886'da İstanbul'a dönmüştür. 1887 yılının Ocak ayı içinde İstanbul'da Dâülkelp ve Bakteriyoloji Ameliyathanesi açılmış; dünyanın üçüncü ve doğunun ilk kuduz müessesesi olan bu kurumun başına Zoeros Paşa getirilmiştir. İlk aşı burada 3 Haziran 1887'de uygulanmıştır.[3]

2 BOA.Y.PRK.SGE, 2/73. **3** Ahmet Uyanıker, "II. Abdülhamid Döneminde Açılan Sağlık Kurumu Kuduz Tedavihanesi (Daülkelp Ameliyathanesi)", *Asia Minor Studies*, 6/12, (2018): 190-200; Remzi Çavuş, "II. Abdülhamid Döneminde Dâülkelp (Köpek Hastalığı-Kuduz) Tedavihanesi", Vakanüvis, 2/1 (Mart/2017): 46-61; Çetin Aykurt-Filiz Aykurt, "II. Abdülhamid'in Pasteur Enstitüsü ile Münasebetleri", *Uluslararası Söz, Sanat, Sağlık Sempozyumu*, (Edirne, 21-23 Ekim 2015): 481-486; Adem Ölmez. "İkinci Abdülhamid Döneminde Koruyucu Hekimlik ve Bazı Vesikalar" *Belgeler*, XXXIV (2013): 87-99.

Kuduz aşısı için Paris'te Pastör'le görüşen heyetin padişahın nişan ve bağışını da verdiği

Mösyö Pastör'ün keşfetmiş olduğu kuduz aşısı ameliyatını görüp öğrenmek üzere Padişah tarafından Paris'e gönderilmiş olan heyetin 20 Haziran 1886'da Paris'e ulaştığı, Pastör'e Padişahın nişan ve beratının verildiği, Padişahın hediyelerinden pek memnun olduğunu arz edip şükran duyduğunu söylediği, Padişah tarafından Pastör'ün hayır kuruluşları için bağışlanmış olan 10.000 Franka bedel 433 Osmanlı lirasının ilgili yere teslim edildiği, parayı teslim alan Mösyö Jurien'in "bugün hükümdarlar içinde insanlık adına böyle bir bağış ve özel yardımda bulunmuş olan sadece Padişah Hazretleridir" diyerek Padişahımızın bu yardımlarını çok takdir eylediği.

6 Temmuz 1886

Padişahımız Hazretlerinin Baştabipliğine

Efendim Hazretleri

Mösyö Pastör'ün keşfetmiş olduğu kuduz aşısının nasıl uygulandığını görüp öğrenmek üzere padişah tarafından Paris'e gönderilmiş olan heyet 20 Haziran 1886'da Paris'e ulaştı. Ertesi günü sefarethaneye gidilerek Paris Elçisi Esat Paşa ile görüştük ve görevimizi söyledik. Paris'te başarılı bir şekilde görevimizi yerine getirebilmemize yardımcı olması için yanımda bulunan Dışişleri Bakanlığı emrini sundum. Elçi Esat Paşa ile, Mösyö Pastör'e görevimizi ve hangi günü kabul edebileceğini soracağımız bir mektup yazılması kararlaştırıldı ise de daha sonra Esat Paşa fikrini değiştirerek Mösyö Pastör'e yazmaktan vaz geçip Fransa Dışişleri Bakanlığına yazmayı uygun gördü. Fakat on gün geçip biz hiçbir cevap ve haber almayınca Mösyö Pastör ile aramda tanışıklık bulunduğundan beklemekten vaz geçerek hemen Mösyö Pastör'e bizzat gidip kendisine lütfedilmiş olan taşıdığım nişanı teslim etmek husunu tercih eyledim.

Heyetimizin diğer üyeleriyle beraber resmî elbisemizi giymiş olduğumuz halde Mösyö Pastör'ün ameliyathanesine gidildi. Pastör'ü hususi yerinde yardımcıları ve yabancı ülkelerden gelmiş olan diğer doktorların etrafını çevirmiş oldukları halde bulduk. Mösyö Pastör bizi güzel bir şekilde kabul edip Kopenhag'da buluşup görüştüğümüzü de hatırladı. Mösyö Pastör buraya gelişimizi duymuş olduğunu fakat şimdiye kadar resmî bir bilgi almamış olduğunu anlattı. Bu resmî bilgi ancak bu görüştüğümüz günden altı gün sonra Pastör'e ulaşmıştır.

Şu halde elçilik ve Dışişleri bakanlığından gelecek emri beklemiş olsa idik Paris'e gelişimizden bir ay sonra yukarda belirtilen hoca ile ancak görüşülebileceğimiz ortaya çıktı. Yukarıda anlattığım şekilde hareket etmeyi tercih etmemiz pek hayırlı olmuş oldu.

Mösyö Pastör'e Padişahın lütfedilmiş olduğu nişanı beratıyla ve emirnamelerini teslim ettim. Padişahımızın ilmin ilerlemesi için her kim olur ise olsun vatan ve milliyetlerine bakmayarak genel olarak ilim yolunda çalışıp insanlığa hizmet edenleri her zaman teşvik ettiğini ve hepsini sevindirmek tarafını tercih buyurmuş olduklarını söyledim. "Padişahımız bu vesile ile Dilini bizim resmî dilimiz gibi kabul etmiş olduğumuz Fransız milletinden olan Mösyö Pastör'e lütfedilmiş olan bağışlarıyla bunu meydana koymuştur" diye bir konuşma yaptım. Mösyö Pastör bu sebeple aldığı Padişahın hediyelerinden pek memnun olduğunu arz edip şükran duyduğunu söyledi. Kendi aşı usulünü ve gereken diğer ayrıntılarını göstereceğini vaat etti. Fakat aşı yönteminin layıkıyla anlaşılabilmesi için bir takım bilimsel ayrıntılara vakıf olmak ve bunlar hakkında derinlemesine çalışmak gerektiğini de ilave olarak söyledi. Ondan sonra yardımcılarından birine emir vererek çalış-

ma ortamını göstermek üzere bizi oraya yönlendirdi.

Bir saat sonra aşı işlemi başladığında oraya gönderildik. Bu günden sonra her gün saat on birden bire kadar yapılan işlem sırasında Hüseyin Remzi Bey ile birlikte ameliyathane yakınında diğer yardımcılarıyla beraber Mösyö Pastör'ün gözetimi altında Paris Üniversitesi hocalarından Doktor Grancher tarafından yapılan aşı muamelesini görmek üzere devam eylemekteyiz.

Mösyö Pastör'ün bu aşı muamelesine etraftan ve yabancı ülkelerden gelip koşmuş olanlar günlük elliden seksene ulaşmaktadır. Bunlar on kısma ayrılmış olup her bir kişiyi birbirini takip eden on gün aşılamak gerekir ve her günün aşı maddesi kuvveti yavaş yavaş artmaktadır.

Ekim ayından bu güne kadar aşılanmış olan kişiler 1.450'ye ulaşmıştır. Bu kişiler her cins ve milletten olup Avrupa ülkelerinin her tarafından ve hatta Amerika'dan bile gelmiş olanlar vardır. Aşı ve yaraların bakımı ücretsiz yapılıyor. Hatta yardıma muhtaç bulunan çaresizlere Mösyö Pastör tarafından gerekli yardımlar yapılıyor. Yabancı ülkelerden gelmiş olan doktorlar İngiliz, Belçika, Amerika, İspanyol ve Yunan doktorları olup Almanya doktorlarından burada kimse yoktur. Bu ise Mösyö Pastör'ün Fransız bulunmasından başka bir şeye yorumlanamamıştır.

Bu yabancı ülke doktorları Mösyö Pastör'ün tedavihanesi hatırası olarak topluca resim çektirmeyi bizim de buna dahil olmamızı rica ettiler. Tabiatıyla uygun olduğunu bildirerek sunduğum resimde görüleceği üzere Osmanlı Devleti heyetine üstün hürmet göstererek beni de bu heyete reislik makamında kabul ettiler.

Mösyö Pastör ile görüşmemizin ertesi günü Pastör'ün hayır kuruluşları için bağışlanmış olan nakdi yardımı takdim eylemek üzere özel komisyon reisliğine gidildi. Bu zat bugün Bilimler Akademisinin başkanı ve Fransa bilim adamlarının önde geleni Jurien de la Gravière'dir. Bu zatı gittiğim gün yerinde bulamadığımdan ancak iki gün sonra görüşerek Padişah'ın yardımı olarak Mösyö Pastör'ün hayır kuruluşları için bağışlanmış olan 10.000 Franka karşılık 433 Osmanlı lirasından ibaret olan meblağı getirdiğimi arz eyledim.

İstanbul'dan ayrılacağım günü arz eylediğim üzere Padişahımızın emri olan 10.000 Franka bedel Maliye Bakanlığından 433 adet Osmanlı lirası ile bir de çeyrek verilmiş idi. Bu ise hakikaten 10.000 Frank etmez. Şurası da gizli değildir ki Maliye Bakanlığınca bu akçeyi Franka çevirerek götürmek için pek çok çalışmıştım. Bu kadar çalışmam karşılığını alamayıp Franka çeviremeden aldığım gibi öylece götürmeye mecbur oldum. Fakat şöyle bir yol bulmak aklıma geldi. Dedim ki "Getirdiğim para Osmanlı sikkesi olup ve bu ise yalnız bu meseleye Osmanlı katkısını göstermek içindir". Bu söz Fransız dostlarımızın pek hoşlarına gitti. Her ne kadar 433 adet Osmanlı lirası 10.000 franktan 200 Frank daha az ediyor ise de Frank olarak getirmekten daha çok hoşlarına gitti. Sonra Mösyö Jurien'e bu parayı Osmanlı Bankası Şubesine depozito şeklinde teslim ettiğimi ve kendilerine verilmek üzere hazır olduğunu arz ettim.

Mösyö Jurien özel komisyon adına Padişahın şu yardım ve bağışları hakkında gereken teşekkürlerini beyan eyledikten sonra bu parayı Crédit Foncier isimli bankaya teslim etmemi rica eyledi. Zira Mösyö Pastör'ün hayır kuruluşları için verilmekte olan bağışların oraya teslim edilmekte olduğunu ilave olarak söyledi. Hemen ertesi günü bu parayı teslim ederek makbuzunu aldım. Mösyö Jurien şunu da ilave olarak; "Bugün hükümdarlar içinde insanlık adına hayır kuruluşları için böyle bir bağış ve özel yardımda bulunmuş olan sadece Padişah hazretleridir" diyerek efendimizin bu yardımlarını çok takdir eyledi. Mösyö Pastör'e söylediğim gibi

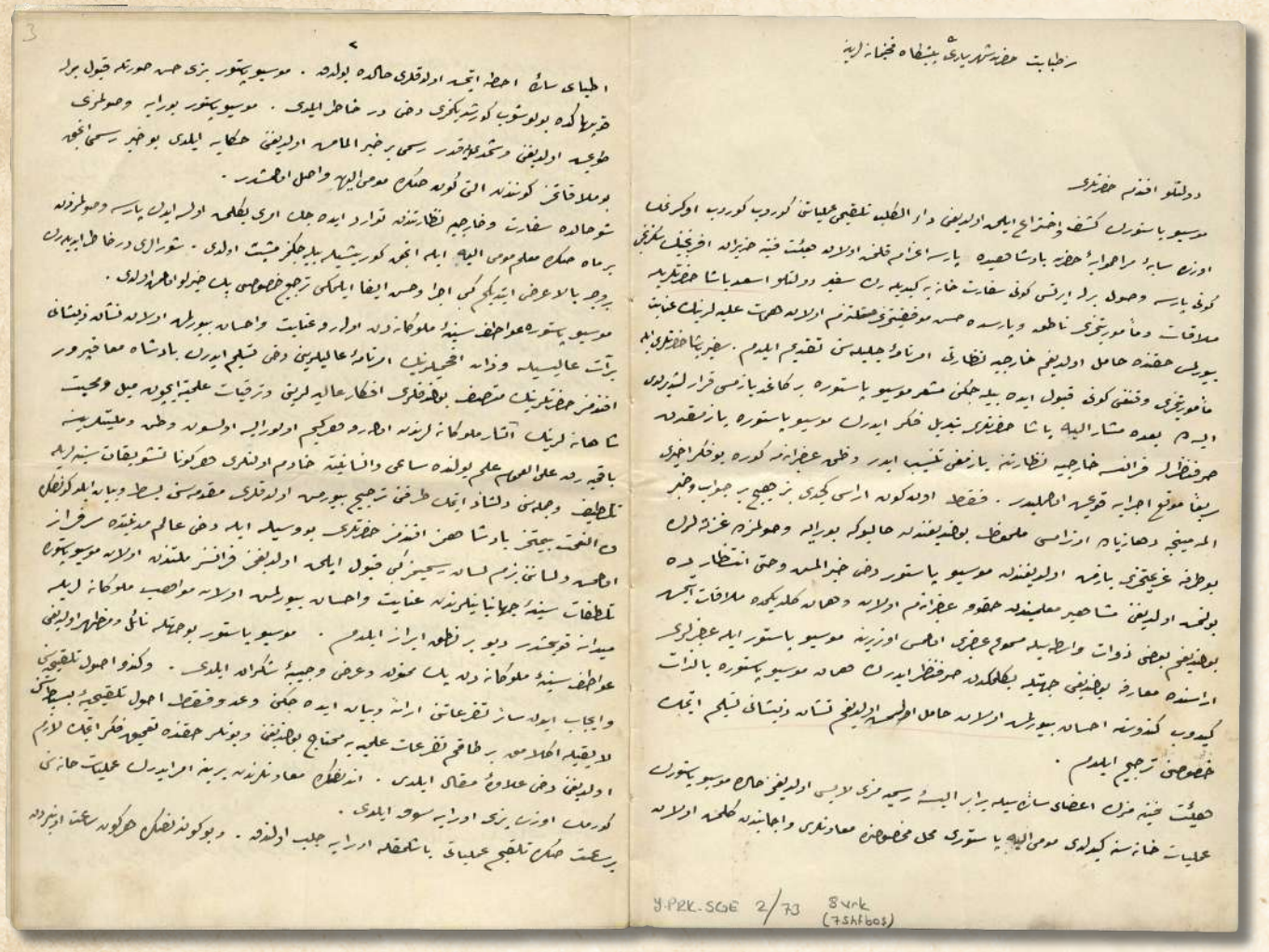

Mösyö Jurien'e de Padişahımızın düşünce ve kavrayış sahibi birisi olduğunu ve gelişmeye olan arzu ve muhabbetlerini de ayrıntılı şekilde anlattım. Bundan başka bilim insanlarından görüştüğüm her kişi Padişahımızın bu bağışları ile herkesin önüne geçtiğini ve iltifatının kadrini takdir eylediler.

Ben de bunlara cevap olarak hepimizin can ü gönülden daima sevdiğimiz Padişahımızın fıtratında olan yüceliklerine dikkat çekerek tahta çıktıklarından beri kendileri tarafından gösterilen gayretler sayesinde memleketimizin gerçekten ilerlemeye başladığını uzun uzadıya anlattım. Ve şurasını da başkaca arz edebilirim ki Padişahımız tarafından Mösyö Pastör'e lütfedilen nişan ile kuruluşlar için yaptığı bağışları burada güzel bir şekilde etki yaptığından bizleri her yerde sevgi ile kabul eylemektedirler.

Burada daha önce tanışık olduğum meşhur ilim adamlarının hepsi beni fevkalade bir hususi hürmet ile kabul ettiler. Çözüm yollarını aradığım önemli bilimsel meseleler konusunda ellerinden gelen yardımların yapılması için çağımızın meşhur bilginlerine beni tavsiye eylediler. Hepsi genellikle yardımlarını gösterdiler. Bunlardan en ziyade meşhur olan Mösyö Boruvardel(?), Mösyö Prust(?), Mösyö Grancher ve Mösyö Pastör'ün iki yardımcılarıdır.

Mösyö Pastör ile uzun uzadıya özel olarak konuşmalarımızda meseleyi derinlemesine araştırmak gerektiğini anlattı. O vakit ona ben bakteriyoloji ve mikropların gelişme şekilleri hakkında malumat elde etmek arzusunda bulunduğumu söylediğimde önemini tasdik ederek gereken yardımının esirgenmeyeceğini vaat eyledi. Konuştuğum her bir bilim insanı bu hususdaki meyil ve maksadımı uygun

بو قدر اجرا ايديلدكده عيادته جيه رمزى بك ايله برلكده عيادت هانه فرنده صاحب معاونتيله پاريس موسيو پاستورين تحت نظارتنده پاريسى دار الفنون معلمينده دوقتور غرافشه طرفندن اجرا ايديلان تلقيح عياننى كورمك اوزره ايكيده بر .

موسيو پاستورين بو تلقيح عيانيله اهالى وجوانيده حاصل اوله جق فوائد پوريه الليدن بحث بالغ اولمقده ايدى . بوندن اوده فضله متعلم اولماق حصريله فرد بر بريني متعاقب اوده كوريه تلقيح اولمغه ايجاب ايدر . وهكذا بنم ده تلقيحيمى خوفى با التدريج تزايد ايتمكده ايدى .

تشريه اولدقده بوكونه قدر تلقيح قلنمه اولنان افرادى ٤٥٠ عدده بالغ اولمشدر . افراد مذكوره جهتنى وملتلرينه اولديغى ديار ومالكلرندن جمع اولنمشدر وحتى ايرلنده بيله كلمه اولنمه واردر . تلقيح بايده لرگى مجاناً اجرا ايدييور . وحتى اعانه محتاج بولنانلره بيجاره كانه موسيو پاستور طرفندن معاونت لازمه ايفا قلنور . واجانبدن كلمه اولدقده دوقتورلر انكليز وبلجيقا وامريقا واسپانيول وبونانه دوقتورلرى اولديغى حالده المانيا اطباسندن بولنديغى حالده بوراده موسيو پاستورين فرانسز اولمغه بقطه نظر هپسى اولمه مشدر .

مذكور اجنبى جليلر برحقيقت مجتمعه اوزرينه سعادتلى الدرمنى وموسيو پاستورين تداوى خانه سى يادكارى بولنمق خصوصنه قرار ويرمشدر داخل اولمقلرى رجا اتيدكلرى وبالطبع موافقت كوستريلدكدن عرض وتقديم ايدلكلرى لوحه لرم كوريلدكجه وجوه مخصوصه دولتلرينه عرض حرمت فائقه كوستره رك عرض شكر بوصفيله عموماً رياست مقامنده قبول ايتمكده موسيو پاستور ايله معلوماتلرى فورا سى كوفى مؤسسات خيريه پاستور ايجون اجرا بيورلمه اولديغى اعانه تقديريه بى تقديم ايلمك اوزره موسيو مخصوص رياستى جانبنه كيدلدى بوذات بوكونه اخذ صياى علينك رئيسى وفرانسز دانشمندانك برنجيسى آميرال جويريه دللغه اولمشدر .

بوزاق كنديلرى كوريه رسنده بولدقلرى اثنده ايكى كونه ظرفنده ايله غايت سنيه پادشاهى اولديغى عثمانيه دائر تلقيحه مبلغ حاصل اولديغى عرض وبيانه ايلدم .

٤٧٧ براى عثمانيه عيادت اولديغه مبلغ حاصل اولديغى عرض ايلدم .

استانبولدقه مفاتحتى كونى زائد اخلاصيه عرض ايدبكم وجهله سوكلو پادشاهمز حضرتلرينك اراءٔ سنيه لرى مطابق اولديغه ايدبيلك فرانقه بدل مالیه نظارتجه ٤٧٧ عدد ليرانك عشرى ايله برابر جاريه ورسله ايدى يوايله حقيقتاً اوده يبك فرانقه ايكى ثورابيه نزد والاريده خطى وكلدكده مالیه نظارتجه بو اجرى فرانقه تحويل ايلدكلرى ايچون بك چوق سعى اتمشدم بوقدر سيم مشتر اولمياجه عاقبت الدنجى كبى اولديغى جهتله مجبور اولدم فقط بوله بر شبهٔ تاويل ايله دوا بولمغه طرفمدن درخاطر ايلدم بونك ايچون بوراده بولنمكه كوزيكمكه اقچه سكه دعاسنى اولمياجه بوايله محضا بومسئله عثمانى رنكى ويرملى ايچون وبوسوز فرانسز دوستلرمزك پك خوشلرينه كيدى بلكى بوسوز اوزرينه چوقدر ايكبوز فرانقه نقصانه وضايعات واياسم فرانقه اولدرمه كوزيكدرله زياده محظ خيلدى جلب قلدى .

حكم موسيو اميرال سو مبلغ بالغه عثمانى سكه سنه ديو زيتو حورتن تسليم اتديكمى وكذه براده وبرلك اوزره حاضر اولديغى عرض ايلدم .

شاياله اميرال خصوصيه مخصوصى نامنه ذات حضرت پادشاهيلرينك سوغايت واعتمادى حقنده ايجاب ايدن تشكراتنى بيانه ايلدكدنصكى بو مبلغ قره دى خوجه نام بالغه يه تسليم اتماسى رجا ايلدى . زيرا موسيو پاستورين مؤسسات خيريه سيجون ويرلمكده اولديغى مذاهب اوزره تسليم قلنمقده اولديغى عدلاً مقتضا ايدى . همانه فرداسى كوفى بوتسليم اجرا وموقوفى سنيى اخذ ايلدم . شاياله اميرال سو تبديل عدلاً مقتضاى ايدوكى بوكونه حكومت ايرانجه انسانيت نامنه مؤسسات خيريه ايجون بويله براعانه وعنايت مخصوصه بولنمه اولديغه ايجه ذات حضرت پادشاهى اولديغندن سوكلو اخذمزك بو غايت سنيه لرينى بك زياده تقدير وستا ايلدى . موسيو پاستور سويلدكجه كبى شاياله اميرال دخى سوكلو اخذمزك افكار عالى العالى وذكاوت فائقه يه مظهر اولدقدن وترجمانه اولديغى ارزوى مجتدرين وفى حورت مقصده عرض وبيانه ايلدم .

buldular. Bundan dolayı bu yolda malumat elde etmeye çalışacağım. Bu önemli bilgilerin elde edilmesinin beni en az iki üç ay uğraştıracağı şüphesizdir. Bu çeşit bilgilerin elde edilme yeri olan laboratuvarların sorumlularına lazım gelen tavsiyeleri arz ettiğim üzere meşhur hocalardan elde ettim.

Bundan başka salgın ve bulaşıcı hastalıklara ve hastalık ilmine münasebeti bulunan bakteriyoloji ve mikroskopi için özel hoca konusunu düşüneceğim. Bununla meşgul olur iken Mösyö Pastör'ün laboratuvarına ve yapılan deneylere de devam edeceğim.

Arkadaşım Hüseyin Remzi Bey'in okulda dersini verdiği, hayvanlar ilmi dersine yakınlığı olan mikroskobi ve diğer önemli bilimsel konulara önemli derecede arzusu olduğundan onlar hakkında hakikaten malumat elde etmesini teşvik edip kolaylaştırdım. Kendisine uygun bir hoca bulmak arayışındayım.

Arkadaşım Baytar Hüsnü Bey'e gelince; Mösyö Pastör'ün ifadesinden anlaşıldığı üzere onun laboratuvarında baytarlığın hiçbir alaka ve ilişiği yoktur. Şu hakikati gerek ben ve gerek Hüseyin Remzi Bey kulları kendi gözümüzle görerek şahit olduk. İşte bu sebepten Hüsnü Bey bizim ameliyat hastahanesine ve Pastör'e gittiğimiz günlerde tabiatiyle arkadaşlık edemiyor. Fakat Baytar Hüsnü Bey'in Paris'te bulunması, faydalanması için bazı önemli baytarlık meselelerinin örneğin Mösyö Pastör tarafından keşf olunmuş olan şarbon hastalığı ile diğer bulaşıcı hayvan hastalıkları hakkında bilgi sahibi olması gerektiğini düşündüm. Zira Mösyö

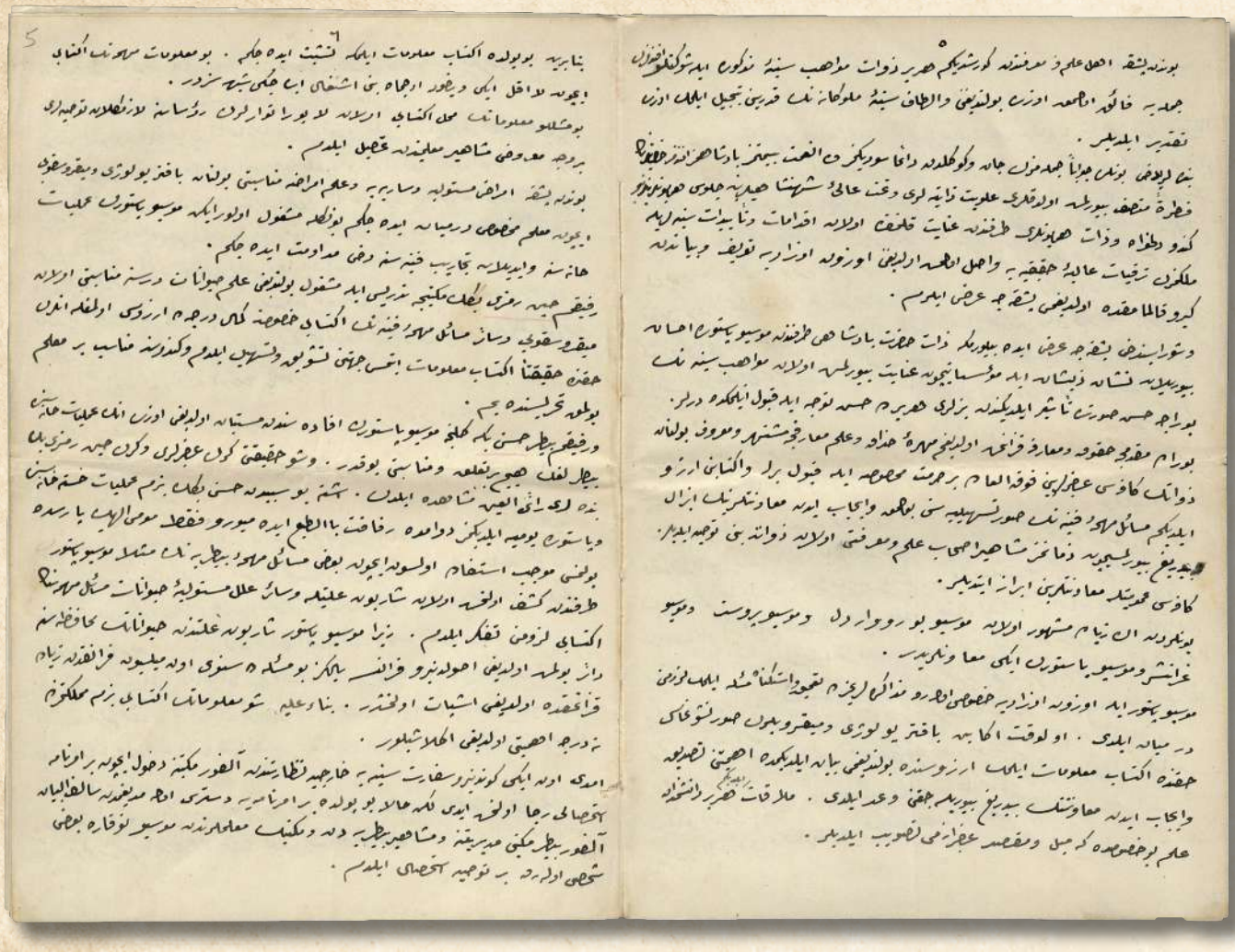

Pastör'ün şarbon hastalığından hayvanların korunmasına dair bulmuş olduğu yöntemden Fransa'nın yıllık 10 milyon Frank'tan fazla kazanmakta olduğu biliniyor. Bundan dolayı şu malumatın elde edilmesinin bizim memleketimizde ne derece önemi olduğu anlaşılıyor.

On iki gün önce elçiliğe Dışişleri Bakanlığından Alfort Okulu'na girmek için bir izin elde edilmesi rica olunmuş idi. Lakin hala bu yolda bir izne ulaşılamadığımdan bildirilen Alfort Baytar Okulu Müdüriyetine ve baytarların ünlülerinden ve okulun hocalarından Mösyö Nökar'a(?) şahsi bir tavsiyename kaleme aldım. Şimdi memleketimiz için pek fazla önemi ve çok fazla menfaati olan bahs olunan bilgilerin elde edilmesi için gelecek Salı günü Baytar Hüsnü Bey'i oraya götüreceğim.

Mösyö Pastör biri Padişaha arz ve takdim kılınmak ve diğeri de size takdim edilmek üzere bana iki adet mektup verdi. Beraber gönderiyorum ve bundan başka Mösyö Pastör'e fotoğrafını da İstanbul'a göndereceğimi söylediğimde Padişaha arz etmeye cesaret ettiğini beyan ile büyük fotoğrafını vererek arz ve takdim eylememi rica eyledi. Lakin bu fotoğrafi büyük olduğundan posta ile gönderilmesi imkansız gibidir. Zira gönderilirse mutlaka örselenecektir. Onun için başkaca bir vasıta aramak veyahut olmaz ise döndüğümde beraber örselemeden getirmek üzere alıkoydum.

İşte tarafınıza şimdiye kadar yaptıklarımızın bunlardan ibaret olduğunu arz ederim. Halbuki birkaç güne kadar yıllık ders tatilleri başlayacaktır ve tabiatıyla çalışmalarımızın bir miktarını kesecektir. Sizin tarafınızdan da bilinmektedir ki buraya ge-

lişimiz bir parça ders tatillerine yakın olmuştur ve bunda kusur bizde değildir. Şimdi mecburen tatiller uğraştığımız meselelerin hepsinin halledilmesine engel olduğundan derslerin tekrar başlamasını bekleyeceğiz. Çünkü yukarıda arz ve beyan eylediğim önemli bilgileri bu kadar az gün zarfında elde etmek güçtür.

Lakin şu araya giren zaman arasında memleketimize mühim ve faydalı diğer meseleler hakkında bilgi elde edilmesine girişilecektir. Örneğin kulunuz başkaca halk sağlığı ve bulaşıcı hastalıklara ait bazı önemli meseleleri incelemeye başladım ve bunların üzerine dönüşümde başka başka raporlar takdim edeceğim. Eğer vasıtalar ve benim parasal durumum uygun olur ve tarafınızdan da müsaade olunur ise nihayetinde Münih şehrine gidip Pentan Gofer'in(?) gözetimi altında olan halk sağlığı okulunun durumunu inceleyeceğim. Belki Berlin şehrine de gidip Mösyö Bismark'ın girişimiyle bir iki sene önce inşa olunmuş ve Doktor Koh'un gözetimi altına konulmuş olan halk sağlığı laboratuvarını inceleyeceğim. Şunların yapılması hemen birkaç günlük iş ise de yapılması hususu mutlaka müsaadenize bağlıdır.

Padişahımıza hayır dualarımla cümlelerimi sonlandırırken bu konuda emirlerinizi beklerim.

Paris'ten.

6Temmuz 1886
Zoeros

Y.PRK.SGE, 2/73

1888

Elektrik

Osmanlıya biraz geç gelen aydınlanma

Edison'un 1879'da akkor lambayı icadı sonrasında ilk elektrik üretim merkeziyle dağıtım şebekesini 1881'de New York'ta kurması, elektrik enerjisinin evlerde ve sanayide yaygın olarak kullanılmasının başlangıcı olmuştur. 19. yüzyılın sonları, dünyanın birçok yerinde elektrik enerjisi üretimindeki gelişmelerin hız kazandığı yıllardır. Bu dönemde pek çok yerde elektrik santralleri kurulmaya ve böylece elektrik enerjisi yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde, elektrik üretimi ve dağıtımındaki teknolojik gelişmelerle birlikte, Avrupa ve Kuzey Amerika'da birçok büyük ölçekli elektrik santrali birbiri ardına faaliyete geçmiştir.

Osmanlı Devleti'nin ilk elektrik santrali 1902 yılında Adana Tarsus'ta kurulan küçük bir su santralidir. Tarsus'a 1800 metre uzaklıktaki bulunan Berdan Nehri üzerinde su değirmeni milinin transmisyon kayışıyla çevrilmesiyle oluşturulan santral daha sonra hidroelektrik santraline dönüştürülmüştür. Başlangıçta yalnız sokaklar ile bir kaç üst düzey memurun evi elektrikle aydınlatılabilmiştir.[1]

1902 yılında Tarsus'taki ilk üretimden sonra 1904 yılında Şam ve 1906 yılında da Beyrut gibi şehirlerde elektrik üretimine başlanmıştır. II. Meşrutiyet sonrası ise İstanbul, İzmir, Bağdat, Bursa ve Konya şehirleri verilen imtiyazlarla kurulan şirketler tarafından aydınlatılmıştır.[2]

1888 yılında İstanbul'da elektrik fabrikası kurulmuş ve akabinde 1889 Şubat'ında elektriğin ilk defa binalarda kullanılması gündeme gelmişti. Neticede başta Osmanlı Bankası olmak üzere imkânları olan bazı müesseselerin, binalarını elektriklendirdikleri görülmektedir.

1 Naziye Özdemir, "İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Elektriğin Tarihsel Gelişimi (1850-1938)", *OSMED Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 2/3, (Temmuz 2016): 17-32. **2** Emine Erol, "Türkiye'de Elektrik Enerjisinin Tarihi Gelişimi 1902-2000", (doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), s. 63-66.

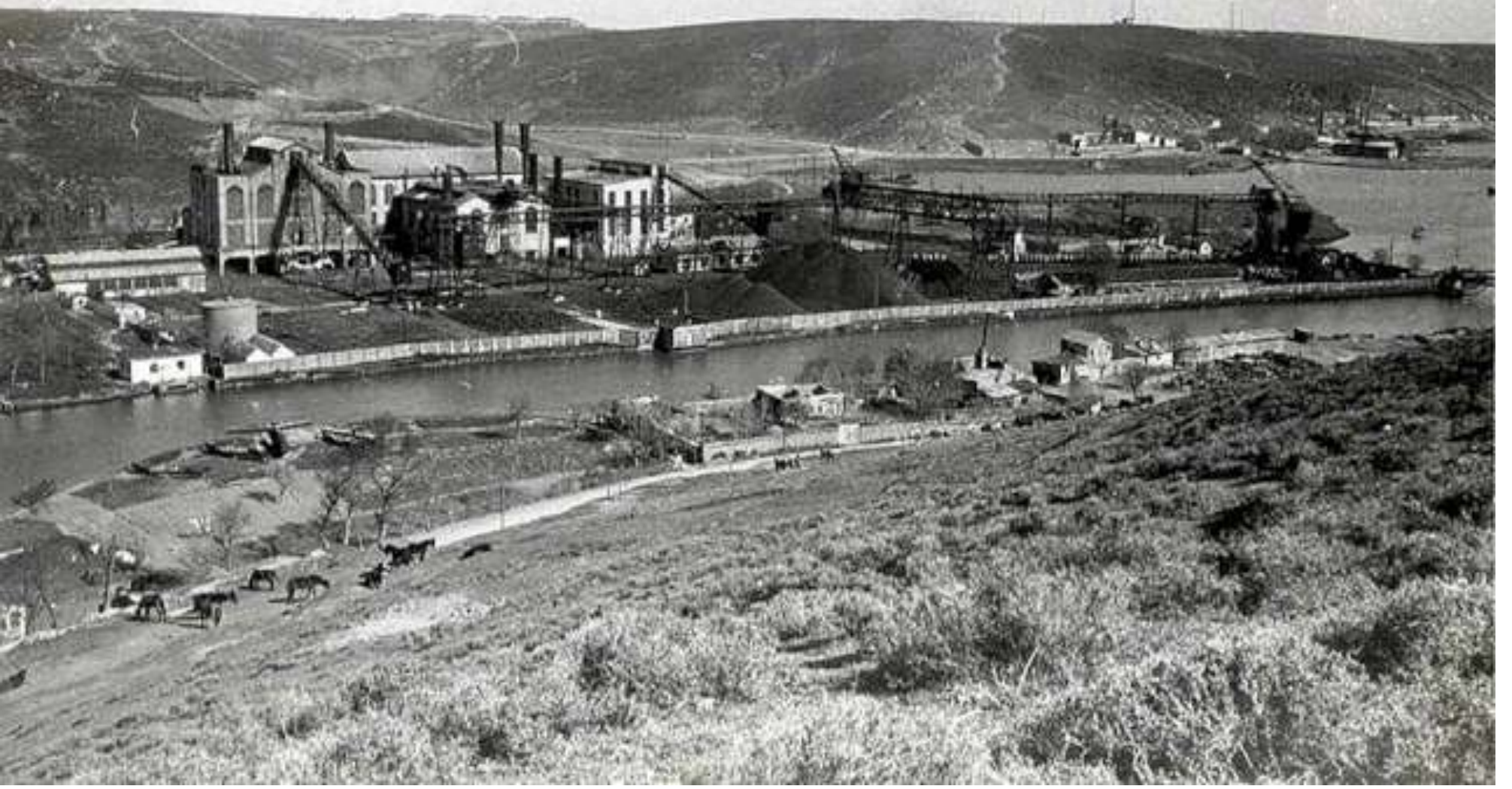

Resim 1
Silahtarağa Elektrik Santrali

Giderek elektrikli aletler de daha geniş anlamda kullanım alanı bulmaya başladı. 1905 yılında Beyoğlu'ndaki bazı oteller ve dükkânlarda elektrik kullanılıyordu. 1906 yılında padişahın doğum gününde Ertuğrul gemisinde elektrikli aydınlatma suretiyle şenlikler yapılması da söz konusu oldu.

1907 yılında, imkânı olan müesseseler için elektrikli aydınlatma daha kolay hâle gelmişti. Beyoğlu'ndaki Büyük Kulüp yanında tiyatro binalarında da serbestçe elektrik kullanılıyordu. Aynı yılın Ekim ayında İngiliz uyruklu iki müteşebbis, sinema gösterileri yapmak üzere, biri dört diğer sekiz beygir gücünde iki elektrikli makine getirmek üzere izin almıştı.

Bu dönemde II. Abdülhamid, İstanbul şehrinin elektrikle aydınlatılması imtiyazını 1907 Aralık ayında, bir devlet müessesesi olan Tophâne-i Âmire'ye verdi. Tophâne-i Âmire, kendi imkânlarıyla bu işi yürütemeyeceği için bu defa Avrupa'daki elektrik şirketleri ile temasa geçilerek onların şartlarının neler olduğu araştırıl-

dı. Fakat kısa bir süre içinde meydana gelen siyasi gelişmeler bu tür yatırımların bir süre için ertelenmesine yol açacaktı.

II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında İstanbul'a elektrik getirilmesi ile ilgili gelişmeler iktidardaki İttihat ve Terakki Partisi'nin temayülleri doğrultusunda yürüdü. İstanbul'un elektriklendirilme çabalarının yoğunlaştığı bu dönemde, özellikle Beyoğlu tarafında bazı ev sahiplerinin kendi imkânlarıyla konutlarında elektrik kullandıkları gözlenmekteydi. Hükûmete göre, şehirde elektrik üretimi ve dağıtımı kamuya ait bir uygulama idi. Dolayısı ile elektriğin devlet tarafından üretilip dağıtılacağı tarihe kadar konutlarda elektrik kullanılması yasaklandı. Bu işi takip etmek üzere de Şehremaneti görevlendirildi.

Bu gelişmelerden sonra Nâfia Nezâreti, 1910 Şubat'ında, İstanbul'un elektrikle aydınlatılması ve tramvayların elektriklendirilmesi hususunda ihale açılacağını ilgili firmalara basın aracılığıyla duyurmuş, tekliflerin dosya hâlinde nezarete iletilmesini istemişti. Teklifler Nâfia Nezâreti'nde görüşüldükten sonra en elverişli şartların sekiz şirket arasında yer alan Macaristan'ın Ganz şirketi tarafından verildiği görüldü ve ilan edildi. Bundan sonra taraflarca hazırlanmış ve üzerinde mutabakata varılmış mukavele ve şartname metinleri 24 Ekim 1910 tarihinde imzalandı.

1911 Eylül'ünde elektrik fabrikasının kurulma çalışmaları başlatıldı. Bunun için Haliç kıyısında Silahtarağa'da şirkete bir yer tahsis edilmişti. Ham madde olarak kullanılacak kömürün deniz ve kara yoluyla taşınmasının kolaylığı, elektrik üretiminin çeşitli aşamalarında kullanılacak suyun hemen bitişikteki dereden temin edilebilmesi, bölgenin şehrin ne tam içinde ne de tam dışında olması Silahtarağa'nın seçiminde rol oynayan faktörlerdi. Fabrika, kömürü yakarak elektrik enerjisine dönüştürecekti. Elde edilen elektrik enerjisi; tramvaylarda kullanılacak, sanayi tesislerine verilecek, bunun yanında yeraltı ve havai hatlarla şehre dağıtılacaktı.

Fabrika, 11 Şubat 1914 tarihinde tam manasıyla faaliyete geçmiş ve tramvaylara elektrik verilmiştir. 14 Şubat 1914 tarihinde ise şehre ilk elektrik verilmiştir. 1914 yılı sonunda şebeke uzunluğu 258.320 m'ye ulaşmış, trafo merkezlerinin sayısı ise 60 olmuştu. Bütün aksaklıklara rağmen 1914 yılında 2.055 olan elektrik abonesi sayısı 1918'de 12.894'e yükselmişti. 1920 yılında ise 17.207 olmuştu.[3]

3 Vahdettin Engin-Ufuk Gülsoy, "İstanbul'un Aydınlatılmasında Elektrik Dönemi", *Büyük İstanbul Tarihi,* c.6.

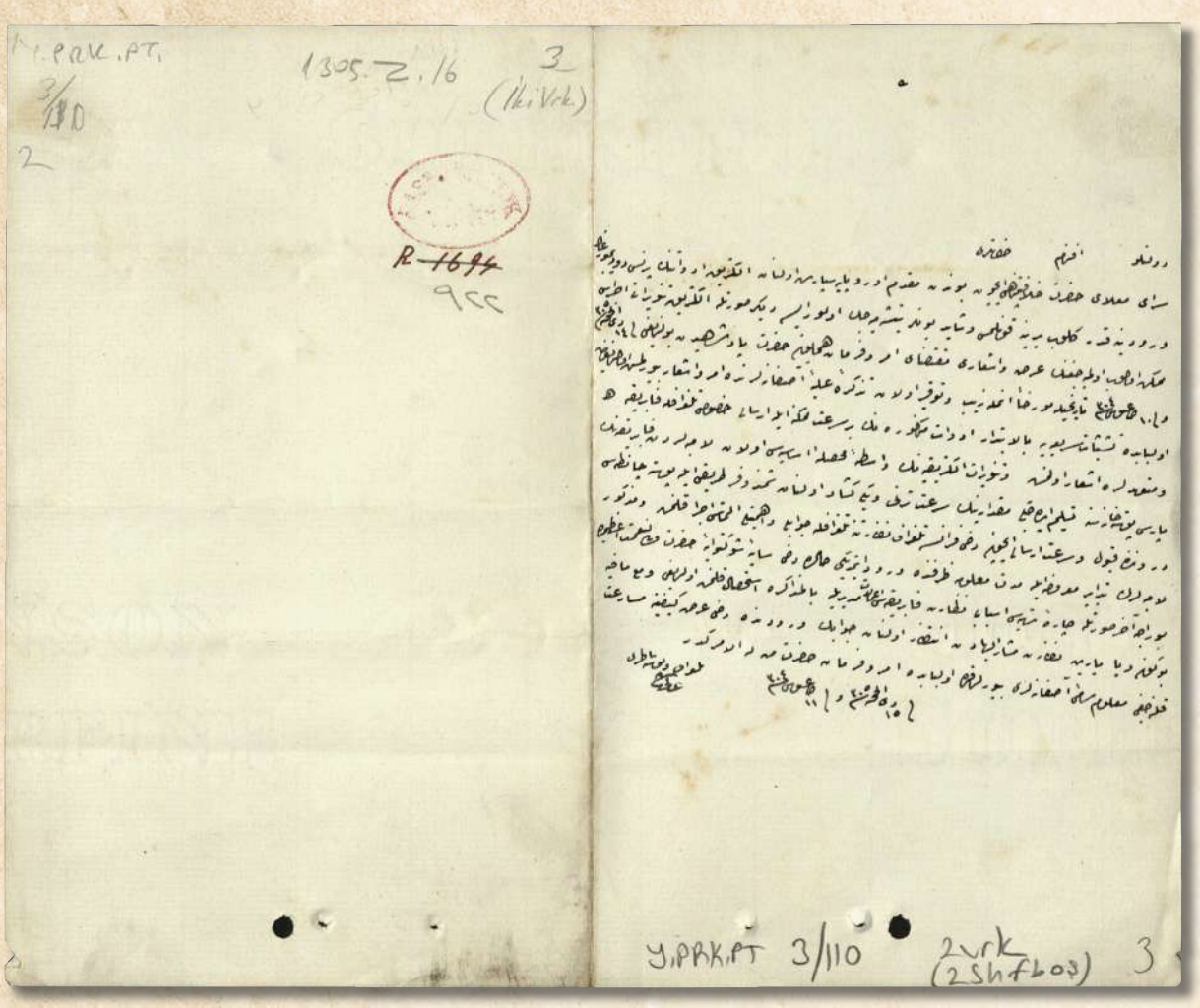

Sarayın elektrik ile aydınlatılması

Osmanlı Sarayı için Avrupa'ya sipariş edilen elektrik gereçlerinin Prens Dodimburg'un gelişine kadar gelip yerine konulması fermanı üzerine ilgili Fabrika ve yüklenicilerden elektrikle aydınlatmanın en temel aracı olan lambaların en hızlı biçimde, Fransa Posta Bakanlığı'ndan da bu lambaların çanta içerisinde kabul edilerek hızlı trenle ve yeni açılan tren yolundan derhal gönderilmesinin telgraflar çekilerek istendiği, ayrıca bunların gelmemesi durumunda bulunacak çarenin de Telgraf ve Posta Nezareti Fabrikası İmalat Müdürü ile görüşüldüğüne ve bu istek telgraflarına verilen cevaplara dair Telgraf ve Posta Nazırı Âlî Efendi tarafından Sadrazam'a gönderilen telgraflar.

24 Ağustos 1888

Devletli Efendim Hazretleri

Padişah hazretlerinin; 'Saray için daha önce Avrupa'ya sipariş olunan elektrik gereçlerinin Prens Dodimburg'un gelişine kadar gelip yerine konulması ve şayet bunlar yetişemeyecek olur ise başka bir şekilde elektrikle aydınlatma yapılmasının mümkün olup olmayacağının bildirilmesini' ferman buyurduğu siz Sadrazam hazretlerinin 14 Zilhicce 1305 - 10 Ağustos 1304 tarihli yazınızda bildirilmiş idi.

Bunun üzerine bu konuda süratle girişimde bulunularak Fabrika'ya ve yüklenicilere; 'bu gereçlerin mümkün olan en hızlı şekilde gönderilmesi' hususu telgrafla bildirilmiş ve Fransa Telgraf Nezareti'nden de yine telgrafla, cevaplı ve önemli kaydıyla; 'elektrikle aydınlatmanın en temel vasıtası olan lambalardan Fabrika'nın Paris Postanesi'ne teslim edeceği miktarın hızlı tren ve yeni açılan tren yolu ile posta çantası içerisinde kabul edilerek ve hızlı bir şekilde gönderilmesi' istenmiştir.

Y.PRK.PT. 1305 Z. 6 4
3/110
BAŞBAKANLIK ARŞİVİ (1. Vrk)
H-1632
9cc

Y.PRK.PT 3/110 2vrk (2shf bos) 4

Ayrıca bu lambalar bu tedbirler çerçevesinde ve belirtilen süre içerisinde gelmediği takdirde Padişah hazretlerinin sayelerinde burada başka şekilde bir çare bulunması hususu da Nezaret Fabrikası İmalat Müdürü ile müzakere edilmiştir.

Bugün veya yarın adı geçen Nezaret'ten beklenen cevap geldiğinde durum süratle arz edilecektir. Zatıalinizin malumları olduğunda bu konuda emir ve ferman sizindir.

15 Zilhicce 1305 - 11 Ağustos 1304

Telgraf ve Posta Nazırı
Âlî

***

Devletli Efendim Hazretleri

Lambalara dair Fransa Posta Nazırı'ndan gelen cevabî yazıda; 'bunların istekte bulunduğum şekilde gönderilmesinin mümkün olamayacağı' beyan edilmekte olmasına rağmen bu telgrafın ardından Fabrika'dan gelen cevapta ise; 'lambaların hızlı trenle gönderildiği' bildirilmektedir. Bu cevap yanlış değilse iki üç güne kadar lambaların buraya ulaşması beklenmektedir.

Ancak bu iki bilgi arasındaki zıtlığın sebepleri de yine telgrafla, cevaplı ve önemli kaydıyla sorulmuş ve bu telgrafnameler ekte arz olunmuştur. Buna dair alınacak cevap derhal takdim edilecektir. Emir ve ferman sizindir.

16 Zilhicce 1305 - 12 Ağustos 1304

Telgraf ve Posta Nazırı
Âlî

Y.PRK.PT, 3/110

Elektriğin tehlikeleri

Amerika ve Avrupa'da elektrik makineleri yüzünden meydana gelen tehlikelerin, büyük şehirleri aydınlatmakta kullanılan alternatif usulüne göre çalışan yüksek basınçlı makinelerden kaynaklandığı, Osmanlı Sarayı'nda kullanılan kuran kontinu (sürekli akım) usulüne göre çalışan düşük basınçlı makinelerde ise insan kaybına sebep olacak derecede bir tehlikenin söz konusu olmadığına dair meşhur Edison'un makalelerine dayandırılarak Mehmed Râif tarafından hazırlanıp Osmanlı Padişahı'na sunulan yazı.

24 Temmuz 1892

Amerika'da son meydana gelen elektrik tehlikesinden bahseden resimli bir gazete Arif Bey kulunuz tarafından bu kulunuza verildi.

Siz velinimetimiz efendimizin de malumları olduğu üzere Avrupa ile Amerika'nın her tarafında kullanımı neredeyse gazın yerine geçecek derecede yaygınlaşmış bulunan elektriğin bir takım tehlikeleri her hafta bu kulunuza gelmekte olan elektrikle ilgili gazetelerde bu kulunuz tarafından izlenmektedir. Ancak elektrikten dolayı şimdiye kadar meydana gelmiş olan tehlikeler Avrupa'da büyük şehirlerin aydınlatılması için tasarruf amacıyla kullanılmakta olan 'alternatif' denilen sekiz on bin derece basınca sahip tehlikeli makinelerden ortaya çıkmaktadır. Siz efendimizin sarayındaki elektrik makineleri ise tehlikeli çeşitten olmak bir yana basınçları da 110 dereceyi geçmemektedir. Bir varsayım olarak kulluğumun gereği olan vazifemde bir ihmal meydana gelecek olsa bile bu yüzden insan bakımından bir tehlike çok uzaktır. İşte bütün bunlardan dolayı, Avrupa'da yukarıda belirtilen sebepten dolayı meydana gelmekte olan olayları arasıra siz Padişah efendimizin huzurlarına arz ederek haksızlıkta bulunmayı kulluğuma ve sadakatime aykırı görmekteyim.

Bu kulunuzun işbu maruzatı geçen sene bu gibi tehlikeler hakkında Amerikalı meşhur Edison tarafından yayımlanan makale üzerine Fen Müşaviri Emil Efendi kulunuzla Mekteb-i Sultânî ve Mekteb-i Tıbbiyye-i Şahane fizik (hikmet) hocalarından meydana gelmiş olan Komisyon tarafından da tastik olunarak o vakit merhum Osman Bey ile Emin bey kulunuz tarafından yüce makamınıza arz kılınmıştı.

Adı geçen Edison yayımladığı makalede 'alternatif' usulünde çok fazla basınçlı makinelerin tehlikelerinden bahsettikten sonra 'kuran kontinu ' usulünde basıncı az olan ve siz Padişahımızın Sarayındaki makinelerle aynı çeşitten olan makinelerin asla tehlikesi olmadığını makalesinin sonunda zikretmiş olduğu halde işin o tarafı arz edilmeyerek, her ne amaca dönük ise, sadece makalenin tehlikeden bahseden fikraları Zatıalinizin huzurlarına arz olunmuş idi. Edison tarafından öncelikle 'Elektrikal Rodeyo' isimli Amerikan gazetesinde yayımlanan makalenin 'kuran kontinu' ve az basınçlı makineler hakkındaki fikraları, siz velinimetimiz efendimiz tarafından incelenmek üzere tercüme edilmiş ve yüce makamınıza takdime cür'et kılınmıştır. Bu konuda ve her halde emir ve ferman siz velinimetimiz efendimizindir.

Kulunuz

(Mühür)
Mehmed Râif

Y.PRK.TKM, 25/38

25/38
Y.PRK.TKM

1896

Sinema

Osmanlıya en çabuk gelen batı icadı

Adını Lumière Kardeşler'in icadı Sinematograf'tan alan sinema, geride bıraktığımız ve içinde bulunduğumuz, yüzyılın en etkili ve en popüler kitle sanatı oldu. Ancak sinemanın teknolojik bir buluş olarak gerçekte kimin tarafından icat edildiği ise yıllar boyunca tartışıldı. Sinema, sadece bir kişinin çalışmasının sonucu değil, bu alanda çalışan kimselerin ortaya koydukları bilgi ve buluşların yüzyıllar içerisindeki birikimlerinin bir sonucuydu. Dolayısıyla da sinema aygıtlarının gelişiminde kimin neyi icat ettiği tartışmalı ve karışık bir konudur. Ama şu muhakkak ki bir görüntünün perdeye aksettirilmesine son noktayı koyanlar Fransız Lumière Kardeşler oldu.

Uzun yıllardır süren çalışmalar 1888'de neredeyse sonuçlanmak üzereydi. Amerikalı ünlü mucit Thomas Alva Edison ve William K.L. Dickson'ın ortak çalışmaları, sinemanın ilk kamerası olan Kinetograf ile sonuçlandı. Ancak çekilen filmler halihazırda bir projeksiyon ile gösterilemiyordu. Edison-Dickson'ın bu alandaki çalışmaları 1891'de Kinetoskop'u icat etmeleriyle sonuçlandı. Edison aynı yıl içinde kamera olarak Kinetograf'ın, izleme aygıtı olarak da Kinetoskop'un patentlerini aldı. İçine 15 metre film alabilen bu aygıtta görüntü bir göz deliğinden (bakaç) sadece tek bir kişi tarafından izlenebiliyordu.

O güne dek gerçekleştirilen en gelişmiş sinematografik izleme aygıtı olan Kinetoskop, dünya çapında bir başarı elde etti. Piyasaya sürülmesinden kısa bir süre sonra Amerika'nın birçok şehrinde Kinetoskop'un yer aldığı izleme salonları açılmaya başlandı. Kinetoskop her ne kadar hareket yanılsaması sağlasa da bunu perdeye aksettiremiyordu. Dolayısıyla da bu izleme aygıtının bir yansıtma aygıtına dönüştürülmesi gerekiyordu. Bunu gerçekleştirenler ise Fransız Louis ve Auguste Lumière Kardeşler oldu.

Kardeşlerin altı ay süren çalışmaları 13 Şubat

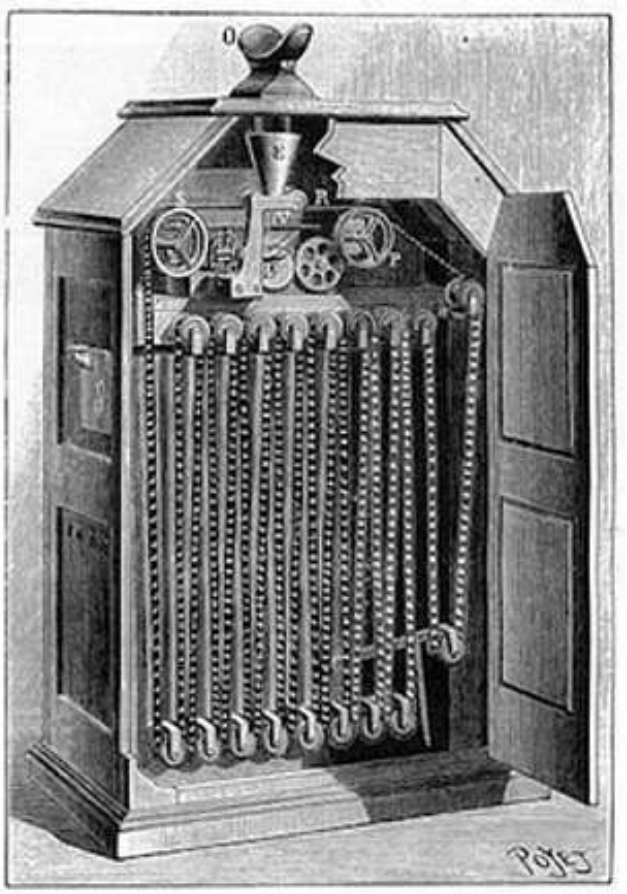

Resim 1
Kinetograf

1895'te Sinematograf adını verdikleri müthiş bir icat ile sonuçlandı. İcadın müthişliği kamera ve projeksiyonu birleştirmesinden kaynaklanıyordu. Dolayısıyla da hareketli görüntüler bakaç üzerinden değil yüzlerce kişi tarafından beyazperde üzerinde izlenebilecekti.

Lumière Kardeşler, icatlarını ilk kez 22 Mart 1895'te Paris'te sundular. Bu özel gösteri, kardeşlerin ilk filmi "İşçilerin Lumière Fabrikası'ndan Çıkışı" eşliğinde yapıldı. Tanıtım amaçlı bu gösteri, ilave edilen filmler eşliğinde, aynı yılın sonlarına kadar birçok bilim ve sanayi fuarında tekrar edildi. Bunların hepsi davetli uzmanlar için düzenlenmişti. Halka açık ilk sinematograf gösterimi ise 28 Aralık 1895'te yapıldı. Gösterime katılan 35 kişi sinemanın resmî başlangıcı olarak kabul edilen bu tarihi ana tanıklık ettiler. Gösterimin en çarpıcı filmleri kuşkusuz Bir Trenin Gara Gelişi ile Bahçıvanın Sulanışı idi. İlk filmde gara yaklaşan bir tren uzaktan görünüyor ve tren sabitlenmiş kameraya yaklaştıkça çerçevede gitgide büyüyordu. Rivayete göre trenin perdeden üzerlerine doğru geleceğini sanan seyirciler korkularından çığlıklar atarak, koltukların altına saklanmışlar ve kimileri de salondan kaçmışlardı. Aynı tepki bir yıl sonra İstanbul'daki gösterimler sırasında da verilecekti.

Gösterimin duyulmasının ardından sinematografa olan ilgi her geçen gün katlanarak artmaya başladı. Geniş kitlelerin gazete ve ilan yoluyla bu icattan haberdar olmaları, bu ilgiyi adeta körükledi. Sinematograf gösterimlerinin sayısı bir iki hafta içerisinde günde 20'ye ulaştı. Gösterimi seyretmek isteyenler sokaklar boyunca sıra oluşturuyorlardı.[1]

Osmanlı topraklarına sinemanın ilk girişi hakkında, ilk filim gösterimlerine dair kısmî bilgiler bulunmakla birlikte, kesin bir tarih vermek güçtür. Ancak büyük bir olasılıkla 1896'nın sonları ile 1897'nin başlarında ilk kez Saray'da

3 Ali Özuyar, *Sessiz Dönem Türk Sinema Tarihi*, (İstanbul: YKY yay. 2017), s. 13-20.

bir filim gösterimi ile ülke sinemayla tanışmıştır. Fransız Bertrand, sinemayı Saray ile tanıştırmış, S. Weinberg ise halka açık ilk sinema gösterimini gerçekleştirmiştir. Türkler sinemayla erken tanışmış olmalarına rağmen, uzun bir süre tek bir şehri, İstanbul'u, etkilemiş ve ilgilendirmiş gözükmektedir. 1914'de sinema İstanbul'da daha çok Beyoğlu'nda yaygınlaşmış; ancak en azından İzmir ve Selanik'te de bilinen ve giderek sinema salonlarının ve izleyici kitlesinin artış gösterdiği bir sektör olmuştur. Türkler tarafından işletilen ilk sinema salonu, 19 Mart 1914'te Murat Bey ve Cevat (Boyer)'in açtıkları Milli Sinema'dır. Aynı yıl Kemal (Seden) ve Fuat (Uzkınay), önce Sirkeci'de Ali Efendi Sineması'nı, sonra da Demirkapı'da Kemal Bey Sineması'nı açmışlardır. Sinema salonları ve gösterimlerinin sayıları gittikçe artmakta ise de, henüz bir Türk sinemasının varlığından söz etmek mümkün gözükmemektedir. Çünkü sinema sektörünün büyük bir çoğunluğu azınlıkların ya da yabancı uyrukluların elindedir. Söz konusu dönemde Pathé, Goumont ve Ciné Théatrale d'Orient gibi şirketler sektöre hâkimdir.

Dünyada, propaganda yapmakta, sinemanın gücünün anlaşılması ile 1915 yılı başlarında Fransız Ordusu'nda kurulan sinema dairesi, diğer ülkeler tarafından örnek alınmış ve askerî sinema faaliyetleri başlamıştır. Türk sinemacılığının başlamasına yönelik ilk adımlardan birisi, Enver Paşa'nın Almanya'ya gerçekleştirdiği bir gezi olmuştur. Alman Ordusundaki Sinema Dairesi'ni gören ve çekilen askerî filmleri izleyen Enver Paşa, benzer bir yapının Osmanlı Ordusu

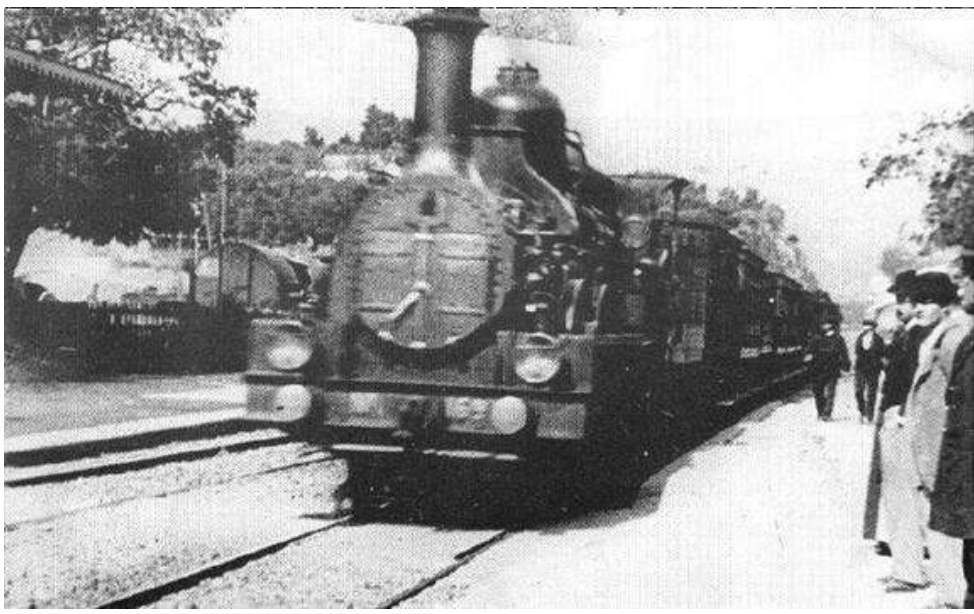

Resim 2
Lumiere Kardeşlerin ilk filminde trenin gara giriş sahnesi

bünyesinde de kurulması emrini verecek ve böylelikle 1915 yılı ortalarında Merkez Ordu Sinema Dairesi kurulacaktır. Dairenin başına da o güne kadar ülkedeki sinemacılık faaliyetlerinde ön plana çıkan S. Weinberg getirilecek, Fuat (Uzkınay)'da yardımcılığına atanacaktır.[2]

Yeni bir kitle iletişim aracı olarak beliren sinema, Dünya'da olduğu gibi Osmanlı'da da başlangıçta seyyardır. Gezici sinemacılar değişik mekânları dolaşarak gösterim faaliyeti yürütür. Dünya'da yerleşik salonların ortaya çıkışı 1895'ten yaklaşık 10 yıl sonra başlamış olmakla birlikte, seyyar gösterim daimî salonlardan sonra da varlığını sürdürmüştür.

Sessiz dönem sinemasında filmin ne hakkında olduğunu, olay örgüsünü seyircinin anlayabilmesi için film şeritleri üzerinde ara-yazılar kullanılır. Sinemayı Batı ve özellikle de Kıta Avrupası üzerinden keşfedip deneyimleyen, yerli film üre-

2 Sardar Sarısır, "Türk Sinema Tarihinde Önemli Bir Girişim: İlk Osmanlı Sinema ve Tiyatro Şirketi", OTAM, 44, (2018): 255-277.

timi bulunmayan Osmanlı'da yurtdışından gelen filmler yabancı dillerde ve çoğunlukla da Fransızca ara-yazılıdır. Bu duruma yönelik tepki gelişecek ve sinema filmlerinin Türkçe ara-yazı da içermesi talebiyle 1913'ün Kasım ayından itibaren protesto eylemleri ortaya çıkacaktır.

Türkçe ara-yazı protestolarının ortaya çıkıp şiddetlendiği günlerde henüz Türklere ait sinema salonu yoktur. Beyoğlu'nda öbekleşen İstanbul salonlarının sahipleri/işletmecileri gayrimüslim Osmanlılar (bilhassa Rumlar) ile yabancılardır. Türkçe ara-yazı eylemleri de aslında bir yönüyle bu ticari işletmelere yönelik bir tepki olarak gelişmiştir.

1914'te Türkler tarafından açılan ve işletilen salonların sayısı, sinema filmi göstermek üzere revize edilen tiyatro salonlarıyla birlikte neredeyse 10'u bulur. Üstelik bu rakama sadece altı ay (Şubat-Temmuz) içinde ulaşılmıştır. Bir kısmı resmî ve yarı resmî nitelikte olmakla birlikte, diğerleri boykotun mantığına uygun şekilde özel teşebbüs mahsulüdür. Resmî verilere göre 1913'te İstanbul'daki sinema sayısının 25 olduğu, bunların 14'ünün Beyoğlu'nda bulunduğu düşünüldüğünde, yaklaşık altı ayda ulaşılan bu rakam oldukça yüksek sayılabilir. İstanbul'da yayımlanmakta olan Rumca Proodos gazetesine göre (Aralık 1912-Ocak 1913'te) her akşam seanslardan en az yarım saat önce sinemalar resmen kuşatılmaktadır. Akın akın filmlere gelen kalabalık nedeniyle oturacak yer bulunamamaktadır.[3]

İlk sinemalar yalnız erkeklere mahsustu. Sonra kadınlar matinesi yapılmaya başlandı. Daha sonra salonlar kapıdan ekrana doğru dikey bir perde veya tahta paravanla ikiye bölünerek bir tarafa erkekler, diğer tarafa kadınlar alındı. Askeri Müze Sineması'ndaki uygulama ön tarafta erkekler, arka tarafta kadınlar, arada parmaklık şeklinde idi. İlk filmler hem Sessiz hem yazısızdı. Seyirci yalnız hareketleri görmekle yetiniyordu. Konulu filmlerin yapımı başlayınca bunların anlaşılmasına yardımcı olmak üzere ara yazıları kondu, Tabii bunlar çok kısa ve özet halinde olduğu için anlatım biraz zayıf oluyordu. Sesli film çıkınca bu mahzur ortadan kalktı.[4] Tamamı sözlü ilk film, 1929 da çevrilmiş olan "Nevyork ışıkları" idi. Amerikalı film yapımcılarını sözlü film yapmakta tereddüde götüren nokta teknik olmaktan çok ekonomikti, dış pazarları kaybetme korkusuydu. Çünkü Fransa'da "Fransızca konuşan film isteriz!" protestoları yükseliyordu. Londra'da İngilizcenin Amerikan şivesiyle konuşulduğu duyulunca halk tepki göstermişti.[5]

Millî Müdafaa Cemiyeti de çeşitli belge ve kurmaca filmleri çekmiş ve devlete bağlı "ilk yapım kurumu" olarak farklı film projelerini desteklemiştir. Çeşitli savaş cephelerinde çekilen belge filmleri (Balkan Savaşları, Çanakkale Cephesi, Galiçya Cephesi gibi), askerî malzeme ve cephanelerin sevkini görüntüleyen filmler, savaş esirlerinin görüntüleri ve yurdun işgaline karsı düzenlenen protesto eylemlerinin filmleri aracılığıyla toplumda vatanseverlik ve millî birlik duyguları oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu dönemde Millî Müdafaa Cemiyeti tarafından çekilen cephe filmlerinden bazıları şunlardır: Anafartalar Muharebesi'nde İtilaf Ordularının

3 İsmail Arda Odabaşı, "Osmanlı'da Sinema Yayıncılığı ve Bilinen İlk Türkçe Sinema Gazetesi: Türk Sineması", *Journal of Universal Histoy Studies (JUHIS)* 2 (2019): 317–350. **4** Mustafa Gökmen, *Başlangıçtan 1950'ye Kadar Türk Sinema Tarihi,* (İstanbul: 1989), s. 13-18. **5** Zahir Güvemli, *Sinema Tarihi,* (İstanbul: Varlık Yay, 1960), s.111.

Püskürtülmesi (1915), Çanakkale Muharebeleri (1916) ve Alman İmparatoru'nun Çanakkale Ziyareti (1917).

Osmanlıda ilk yerli belge filmleri daha geç bir tarihte çekilmiştir ve ne yazık ki bu filmlerin pek azı günümüze ulaşmıştır. Bilinen ilk örnek ise, Makedon asıllı Osmanlı vatandaşlarından, Janaki ve Milton Manaki'nin 1908'de çektiği, iki dakika uzunluğundaki "Türkler'in Hürriyet Üzerine Konuşmaları" adlı filmidir. Yine aynı yıl, Genç Türk Devrimi'nin Balkanlar'daki etkisini yansıtan farklı filmler çekilmiştir. Manaki Kardeşlerin, Sultan Mehmet Reşat'ın 1911 yılında iki kez ziyaret ettiği Manastır ve Selanik'te çekilmiş farklı görüntüleri de bulunmaktadır.

1909 senesinde Sigmund Weinberg'in, Osmanlı Meclisi'nin açılısını aktaran İstanbul'da Seçimler ve Meclisin Açılısı adlı filmi ve yine Weinberg'in İstanbul Sinema Edison'da 22 Nisan 1913'te gösterime giren, Konstantinopolis Av Kulübü günümüze ulaşmayan sessiz dönem belge filmlerindendir. Ayrıca Weinberg MMC için, Fuat Uzkınay'ın görüntü yönetmenliğiyle, çeşitli cephelerde belge filmleri çekmiş ve 1916'da Himmet Ağa'nın İzdivacı'nı yönetmeye başlamışken, Birinci Dünya Savası sonrasında ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Film, Uzkınay tarafından 1918'de tamamlanmıştır.

Bilinen bir başka yapım ise 1914 yılına rastlamaktadır, Fuat Uzkınay'ın görüntülediği belge filmi olan Ayastefanos'taki Rus Abidesi'nin Yıkılışı. Bu film İstanbul'da Yeşilköy'de (eski adıyla Ayastefanos), 1877-1878 Osmanlı-Rus Savası sonrasında Ruslar tarafından zafer sembolü olarak inşa edilen abidenin yıkılışını kaydetmiştir. Günümüze ulaşmayan ve sinema tarihine "ilk Türk filmi" olarak kazınan bu film konusunda tartışmalı bir durum söz konusudur. Bir kısım araştırmacılar "Ayastefanos'taki Rus Abidesi'nin Yıkılışı"nın çekilmediğini iddia etmektedir. Bazı yazarlar ise, filmin yandığını veya kaybolduğunu savunmaktadırlar. Yukarıda bahsedilen filmler ve belge niteliğindeki çeşitli cephe filmleri dışında, Müdafaa-i Milliye Cemiyetinin desteklediği kurmaca filmlerden bahsedilebilir. Bu alandaki ilk film Sedat Simavi'nin Pençe'sidir (1917). Film, Mehmet Rauf'un aynı adlı eserinden uyarlanmıştır. Malulîn-i Guzâta Muavenet Heyeti Sinema Film Fabrikası'nın ilk filmi ise, Ahmet Fehim'in yönettiği Mürebbiye'dir (1919).[6]

6 Özde Çeliktemel-Thomen, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sinema ve Propaganda (1908-1922)", *Kurgu, Online International Journal of Communication Studies,* 2, (2010): 1-17.

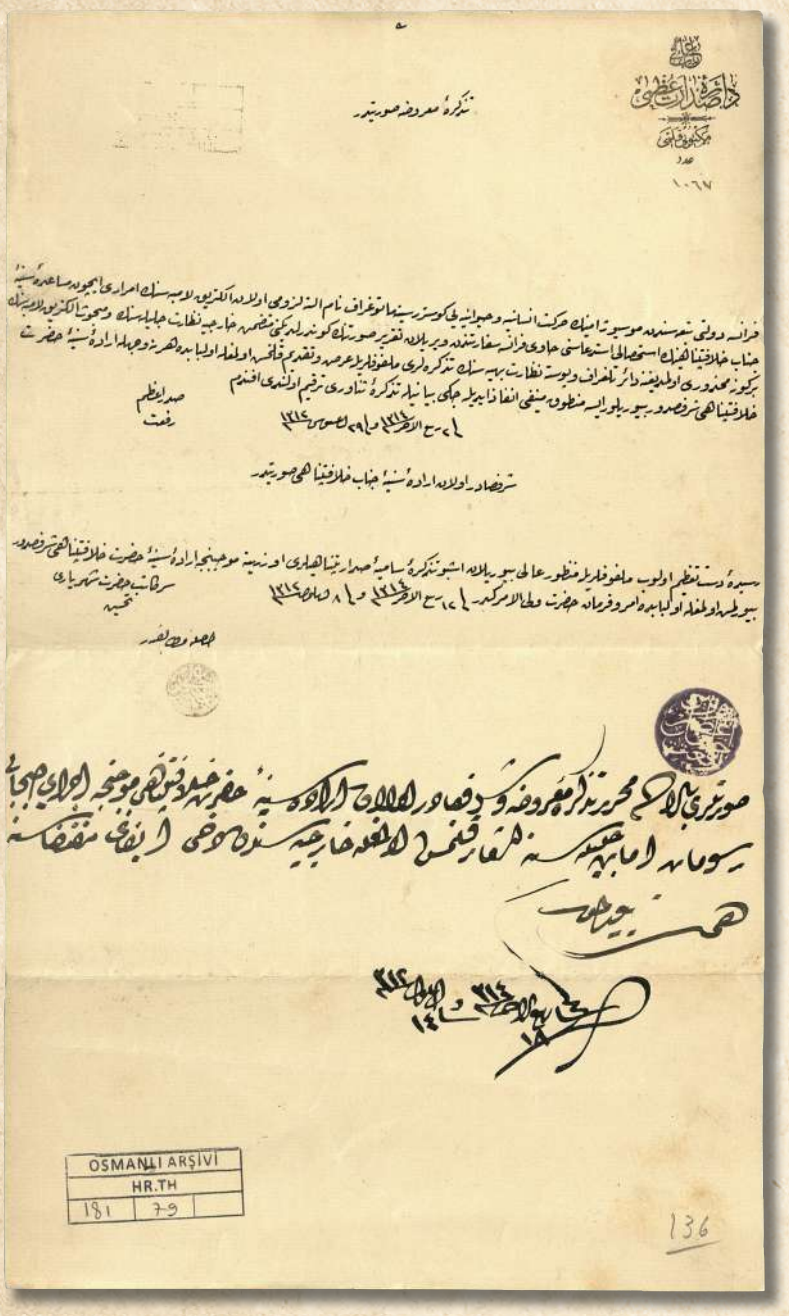

Sinematoğraf adı verilen alet için gerekli lambaya izin verilmesi

Canlıların hareketli halini gösteren sinematoğraf adlı aletin çalışması için gerekli elektrik lambasının yurtdışından getirilmesinde herhangi bir sakınca görülmediği.

10 Eylül 1896

Bab-ı Ali
Daire-i Sadaret-i Uzma
Mektubi Kalemi
Adet: 1067

Tezkire Suretidir

Fransa Devleti tebasından Mösyö Jamin'in insan ve hayvanların hareketini gösteren sinematoğraf adlı alete gerekli olan elektrik lambasının getirilmesi için Padişahımızın iznini almak istediğine dair Fransa Sefaretinden gelen yazının suretinin gönderildiğini belirtir Dışişleri Bakanlığının ve anılan elektrik lambasının hiç bir mahzuru olmadığına dair Telgraf ve Posta Bakanlığının tezkireleri ekleriyle arz ve takdim kılınmıştır. Bu konuda Padişahımız her ne derse gereği yapılacaktır efendim.

10 Eylül 1896

Sadrazam
Rıfat

Padişah Olurunun Suretidir

Padişahımız tarafından görülen bu Sadaret tezkiresi üzerine gereğinin yapılması şeklinde Padişahımızın oluru çıkmış olmakla bu konuda ne yapılacaksa yetki sizdedir.

20 Eylül 1896

Saray Başkatibi
Tahsin

Aslına uygundur
(mühür)

Suretleri yukarıda yazılı tezkire ve çıkan padişah oluru gereğince icabına bakılması Rusumat Emanetine bildirilmiş olmakla Dışişlerince de gereğinin yapılması.

26 Eylül 1896

HR.TH, 181/79

1904

Otomobil

Osmanlı topraklarına getirilen ilk otomobil gümrükten iade ediliyor

Otomobil, kendi kendine hareket eden anlamını taşıyan araç demektir. Önceleri buharla çalışan motorlara sahip olan otomobillerde daha sonra benzinli motorlar kullanıldı. Lokomotifler için kullanışlı olan buhar motorunun, hafif ve kolaylıkla manevra yapabilecek taşıtlara elverişli olmadığı anlaşıldı. Bunun üzerine yeni arayışlara gidildi. 1890'lı yıllarda Almanya'da Daimler ve Benz; Fransa'da Peugeot, Panhard ve Levassor; İtalya'da Bernardi ve Lanza; ABD'de Duryea ve Ford ilk otomobil örneklerini ürettiler. Bunlar dış görünüş olarak atsız faytonlara benziyorlardı. 1903'te Fransa 30,204 adet otomobil üretimiyle dünya üretiminin %48,77'sine sahipti. Aynı yıl ABD'de 11.235, İngiltere'de 9.437, Almanya'da 6.904, Belçika'da 2.839 ve İtalya'da 1.308 otomobil üretilmiştir.[1]

Avrupa'nın büyük şehirlerinde görülmeye başlanan otomobil bir süre sonra İstanbul'a da geldi. İstanbul'a gelen ilk otomobil, Reji İdaresi'nin ısmarlayıp 1904 Temmuz'unda İstanbul Limanı'na getirttiği otomobildi. Bu araç üç sandık içerisinde ve monte edilmemiş bir şekilde getirtildi. Daha önce böyle bir şey görmemiş olan ve hayli şaşıran gümrük memurları, aracı getiren kişiden bunun gazla çalışan bir otomobil olduğunu öğrendiler. Bunun üzerine gümrükçüler de araca, kendi kendine hareket eden anlamında "zâtü'l-hareke" dediler. Fakat gümrük tarifelerinde otomobiller için uygulanacak bir prosedür olmadığı için memurlar araca giriş yaptırıp yaptırmama konusunda tereddüde düştüler. 18 Eylül 1904 tarihli toplantısında konuyu değerlendiren Meclis-i Vükela (Bakanlar Kurulu), İstanbul sokaklarının otomobil işlemesine müsait olmadığı gerekçesiyle aracın geldiği yere iadesine karar verdi.[2]

Hemen bu sıralarda Teftiş-i Umumi-i Askeri

1 Otomobilin Tarihi, wikipedia.org/wiki/Otomobilin_tarihi (28 Mart 2011 tarihinde erişildi).

Resim 1
İstanbul kara ulaşımına otomobil geldiği dönemler

Komisyonu 16 Ağustos 1904 tarihli yazısıyla bazı devletlerin ordularında haberleşmeyi hızlandırmak amacıyla otomobil kullanmaya başladıkları, yapılan tatbikatlarda gerçekleştirilen askerî harekât esnasında faydasının görüldüğünün anlaşıldığı, ordumuz tarafından da denenmek üzere bir adet otomobilin Avrupa'dan satın alınmasının uygun görüldüğünü bildirdi.[3]

Otomobil yasağı devam ederken bazı varlıklı aileler, bu ulaşım aracına duydukları hevesle gizlice İstanbul'a otomobil getirmekten geri kalmadı. Nitekim Sultan II. Abdülhamid'in Mayıs 1908'de bu konuya değindiği ve hükümeti uyardığı görülüyor. II. Abdülhamid, son zamanlarda bazı kişilerin İstanbul'a otomobil getirdiğini, bunların Şişli, Kâğıthane ve Üsküdar'da dolaşıp kazalara sebep olduklarını belirterek hükümetten tedbir almasını istedi. Padişahın ikazı üzerine konuyu değerlendiren hükümet, İstanbul'da yasağın devamına karar verdi. Şehir dışında ise otomobil kullanılabilirdi.

Otomobilin İstanbul'a kalıcı bir şekilde gelmesi 23 Temmuz 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet'ten sonra oldu. Bazı kaynaklarda İstanbul'a kullanma amacıyla ilk otomobili Basra Mebusu Ahmet Paşa'nın getirdiği belirtilir. Ahmet Paşa bunun için II. Abdülhamid'den özel izin almıştı.

Meşrutiyet'ten sonra otomobil konusunda bir esneklik gösterilmesi üzerine harekete geçen bazı girişimciler hükümete başvurarak İstanbul'da otomobil ile nakliye yapma imtiyazı almak istediler. Ancak, otomobil trafiğine yönelik kurallar henüz oluşturulmamıştı. Otomobilden alınacak vergiler ve halkın güvenliği gibi konular açıklığa kavuşturulmadan herhangi bir şirkete imtiyaz verilmedi. İstanbul'da bulunan otomobil sayısı artmaya başladı. Otomobil, bir yandan resmî makam aracı olarak ve bir yandan da varlıklı kişiler tarafından da binek aracı olarak kullanılmaktaydı. 1908-1914 yılları arasındaki

2 BOA.MV, 110/10. **3** BOA.Y.PRK.KOM, 13/30.

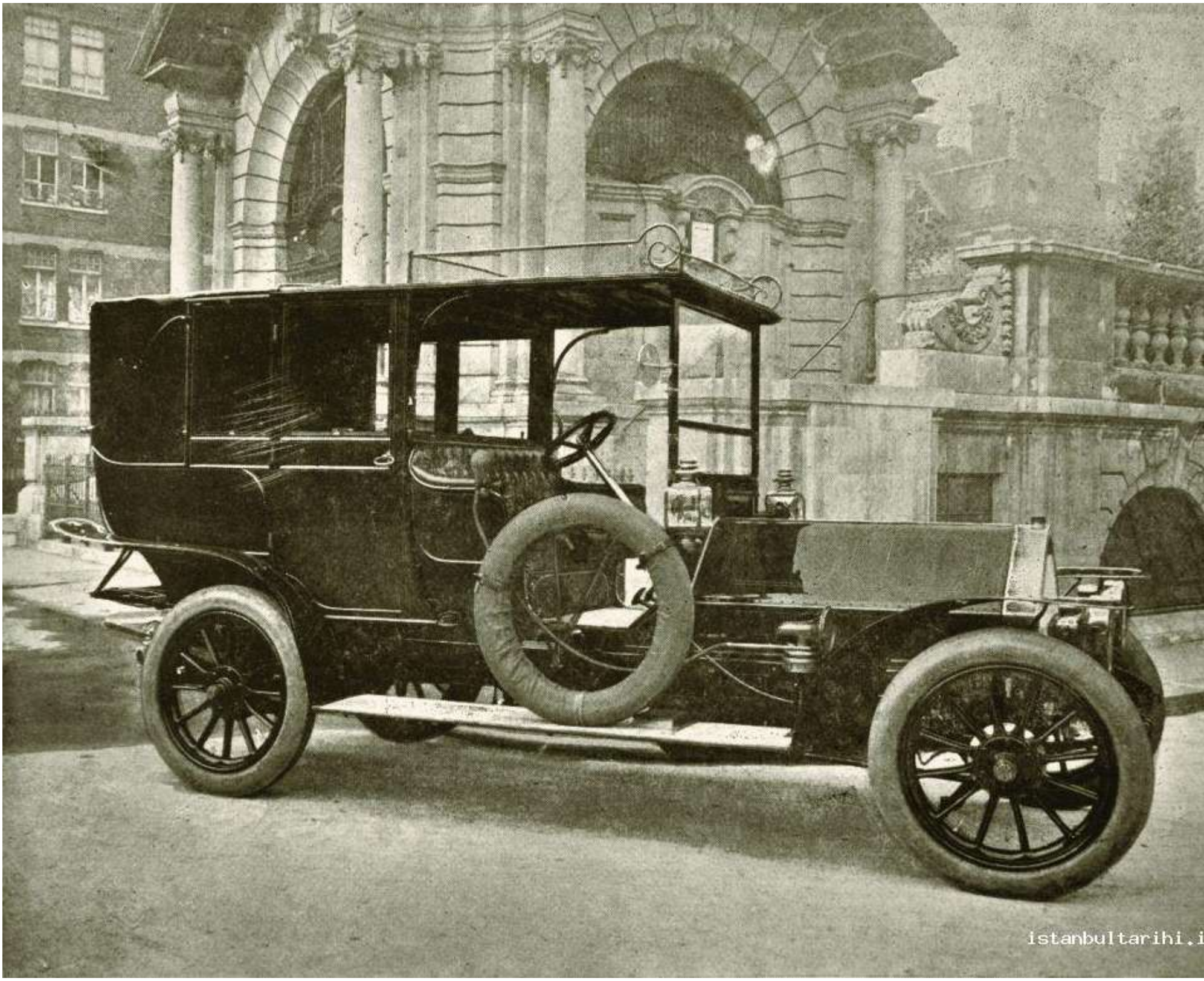

Resim 2
1910 Ford-T model
otomobil

dönemde, çoğu resmî olmak üzere, İstanbul'da 100-150 otomobilin bulunduğu tahmin edilmektedir. Bunlar, Almanya, Fransa, İngiltere ve İtalya'dan getirtilmişlerdi. Henüz şoför kavramı ortada yoktu ve sürücülere, otomobil çarkçısı denilirdi.

Otomobilin çoğalması üzerine bazı tedbirler alındı ve 24 Aralık 1913 tarihli belediye zabıtasının görevlerine dair nizamnamede otomobille ilgili hususlara da yer verildi. Buna göre, otomobillerin motoru gürültüsüz çalışmalı, patlayıp yanma tehlikesi olmamalı ve gelip geçeni rahatsız edecek derecede duman ve pis koku çıkarmamalı; frenleri sağlam ve dik yokuşlarda aracın geri kaymasını engelleyecek vaziyette olmalıydı. Aksi takdirde otomobil seferden men edilecekti. Otomobillerde biri önde, diğeri arkada iki plaka olacak; plakalar siyah zemin üzerine kalın ve okunaklı beyaz yazıyla yazılacak ve geceleri ışıklandırılacaktı. Arabanın önünde sağda yeşil, solda beyaz iki fener bulunacak; göz kamaştırıp kazalara neden olmaması için şehir içinde büyük fener kullanılmayacaktı. Her otomobilde, sesi en az 50 m mesafeden işitilecek tarzda bir düdük bulunacaktı. Ehliyeti olmayan otomobil, otobüs ve kamyon çarkçıları işten el çektirilecekti.

Otomobil çarkçıları duracakları zaman ya ellerini camdan çıkararak veyahut üç defa düdük çalarak arkadan gelenleri uyaracaktı. Önündeki arabayı geçmek isteyen, üç defa düdük çaldıktan sonra öndeki arabanın solundan geçip yine yolun sağ tarafını kullanmayı sürdürecekti. Otomobiller şehir içinde on, şehir dışında ise otuz km sürat yapabilirdi. Dar ve kalabalık yerlerde bu sürat at arabalarıyla eşit olacaktı. Şehir içinde belirlenen hızı aşanlar cezalandırılacaktı.

İstanbul için yeni bir ulaşım aracı olan otomobil ve diğer taşıtların işleyişi bu düzenlemeyle bir sisteme oturtuldu ve ülkemizdeki ilk trafik kuralları oluşturuldu. Otomobillerle ilgili bir başka düzenleme de vergilerle ilgiliydi. Ticari otomobillerle motor gücü on iki beygire kadar olanlardan yılda altı; 12-20 arası beygir gücüne sahip olanlardan on; yirmi beygiri aşanlarla otobüs ve kamyonlardan on beş lira belediye vergisi alınacaktı. Özel ve yabancı uyruklu otomobillerden bu rakamların yüzde elli fazlası tahsil edilecekti. Resmî otomobiller vergiye tâbi değildi. Otomobiller Galata Köprüsü'nden geçerken ücret ödeyeceklerdi. Binek otomobiller iki, boş ticari otomobiller beş, yüklü olanlar ise yirmi kuruş verecekti. Bu arada köprüden sürekli olarak geçmek durumunda olan otomobiller için aylık yüz elli kuruş peşin ödeme karşılığında paso uygulaması vardı.[4]

4 Vahdettin Engin, "İstanbul'da Kara Ulaşımı", *Büyük İstanbul Tarihi*, C. 6 istanbultarihi.ist adresi içinde kisa.link/OUj9

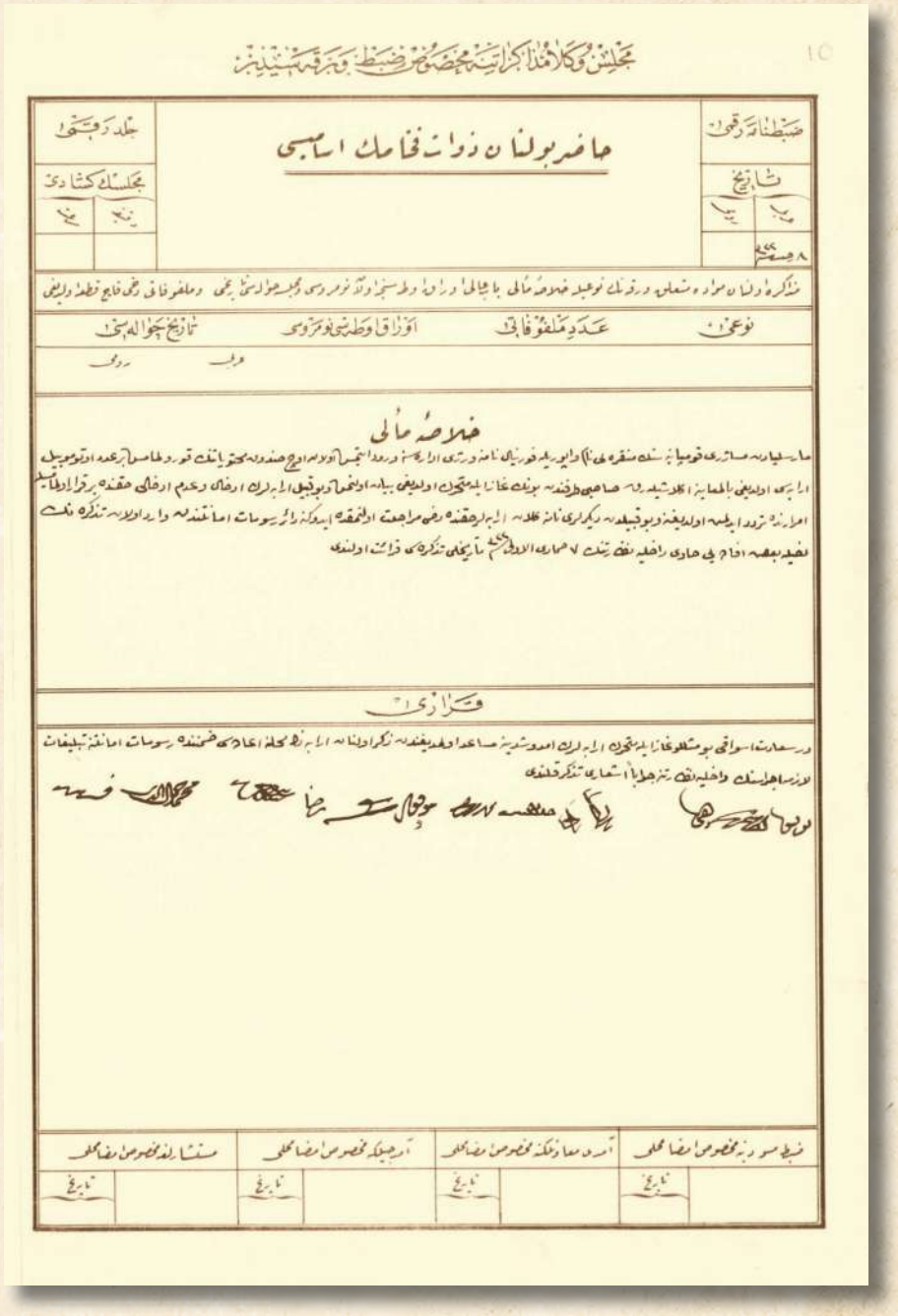

مجلس وكلا مذاكراتنه مخصوص ضبط بمرقمه سيدر

جلد ونمره	عاضر بولنان ذوات فخامتلو اسامسی	ضبطنامه رقمی
مجلسك كشادی		تاریخ

نمره ۸

مذاکره اولنان مواده متعلق ورقه نك نوعیله عدد و مالی باپیالمی و اوراق وطه سنجاق و تل نومره سی و مجلسجه سوالی نی و ملفوفاتك رنگی فابق و لیفی

نوعی	عدد ملفوفاتك	اوراق وطه نومره سی	تاریخ حواله سی

خلاصهٔ مالی

فرازی

ضبط مسوده سی محضوص امضا محلی	آمد و عادتلکه مخصوص امضا محلی	آمد جیلکه مخصوص امضا محلی	مستشار لغه مخصوص امضا محلی
تاریخی	تاریخی	تاریخی	تاریخی

İthal edilmek istenilen otomobilin gümrükten geçişine müsaade edilmemesi

Reji İdaresi adına gümrüğe gelen bir adet otomobil arabasının İstanbul sokakları bu gibi gaz ile çalışan arabaların geçişlerine müsait olmamasından dolayı iade edilmesi hakkında Meclis-i Vükela kararı.

18 Eylül 1904

Meclis-i Vükela Müzakeratına
Mahsus Zabt Varakasıdır
Tarih: 18 Eylül 1904

Hülasa-i Meali:

Marsilya'dan Mesajeri Kumpanyasının Menkareli adlı vapuruyla Forniyal adına Reji İdaresine gelmiş olan üç sandık muhteviyatının kurulmamış bir adet otomobil arabası olduğu muayeneden anlaşılarak sahibi tarafından bunun gaz ile çalıştığı beyan olunmuş ve bu gibi arabaların ithalinin serbest ya da yasak olduğu hakkında bir karar olmadığından geçirilmesinde tereddüt edilmiş olduğuna ve bunun gibi diğerleri adına gelen arabalar hakkında da müracaat olunmakta olduğuna dair Rüsumat Emanetinden gelen tezkirenin ekleriyle bazı ifadeyi havi Dâhiliye Nezaretinin 21 Temmuz 1904 tarihli tezkiresi okundu.

Kararı:

İstanbul sokakları bu gibi gaz ile çalışan arabaların gelip gitmesine müsait olmadığından adı geçen arabanın mahalline iadesi konusunda Rüsumat Emanetine gerekli tebligatın yapılmasının Dahiliye Nezaretine cevaben bildirilmesi kararlaştırıldı.

Azaların imzaları

MV, 110/10

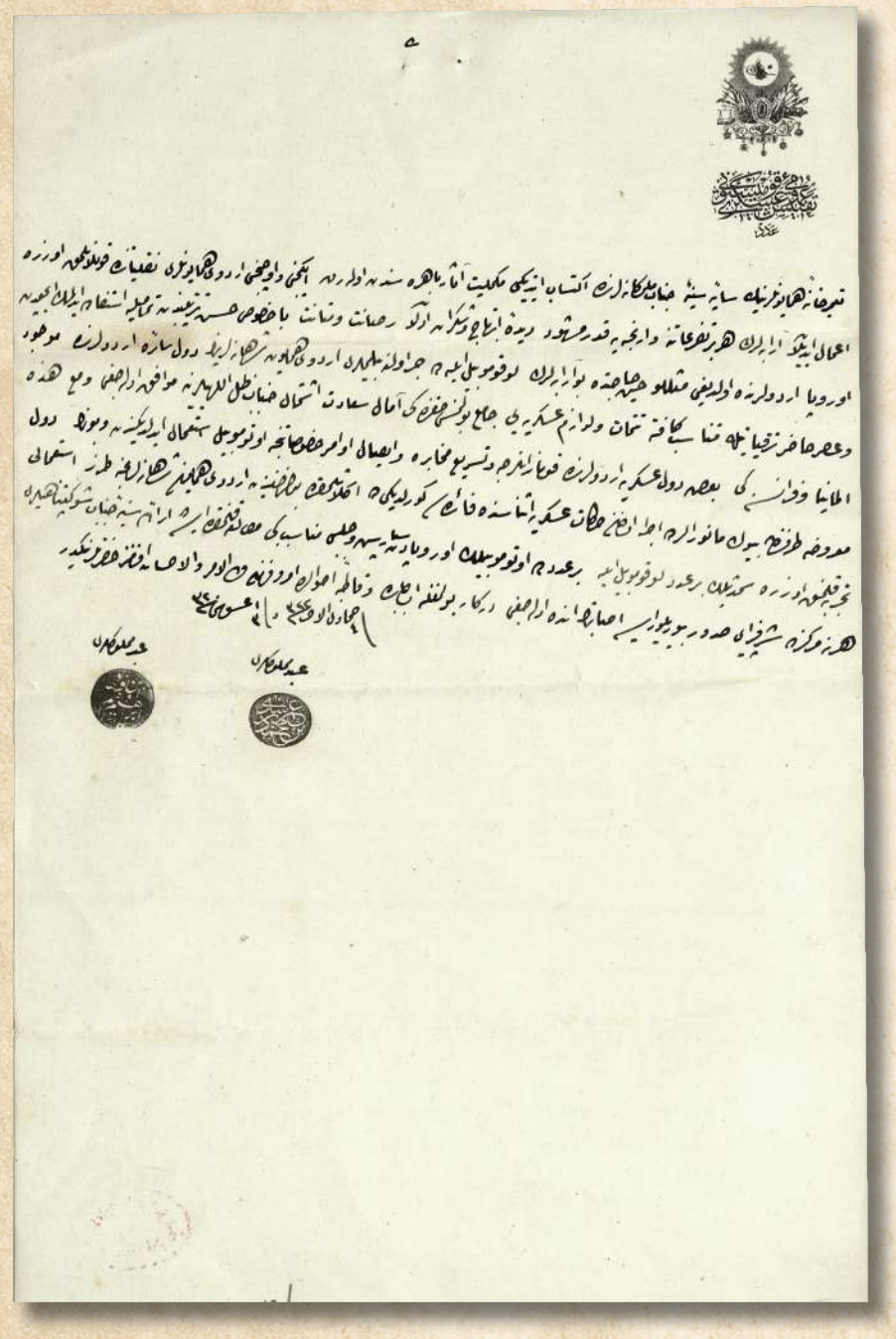

Askerî harekat sırasında denenmek için Avrupa'dan bir adet otomobil satın alınması

Bazı devletler ordularında haberleşmeyi hızlandırmak amacıyla kullanılan otomobilin askeri harekât sırasında faydası görüleceği tahmin edildiğinden denenmek üzere bir adet getirilmesi.

18 Eylül 1904

Teftiş-i Umumi-i Askeri Komisyonu

Tamirhanenin gelmiş olduğu gelişmişliğin göstergesi olmak üzere ikinci ve üçüncü ordular nakliyatında kullanılmak üzere imal edilen arabaların her bir ayrıntısında sağlamlık ve dayanıklılık göze çarpmaktadır. Avrupa ordularında olduğu gibi, gerek duyulduğunda bu arabaların lokomobil[5] ile de çekilebilmelerinin, ordumuzun diğer devletler ordularında mevcut ve çağın gelişmeleriyle uyumlu bütün askeri gelişmeleri takip etmesi hakkındaki Padişahımızın düşüncelerine muvafik olacağı açıktır.

Bununla birlikte Almanya ve Fransa gibi bazı devletler ordularında, kumandanlarca haberleşmeyi hızlandırmak ve emirleri ulaştırmak amacıyla otomobil kullanıldığından ve bunun adı geçen devletler tarafından büyük manevralarda icra olunan askeri harekât esnasında faydası görüldüğü de anlaşılmakta bulunmasından ordumuzca kullanım tarzı denenmek üzere şimdilik bir adet lokomobil ile bir adet de otomobilin Avrupa'dan sipariş edilerek getirilmesi münasip gibi mütalaa edilmekte ise de bu konuda karar size bırakılmıştır.

16 Ağustos 1904

(imzalar)

Y.PRK.KOM, 13/30

5 Lokomobil, genellikle tarım alanında ve sanayide kullanılan, bir koşum takımı ile istenilen yere çekilebilen, tekerlekler üzerine yerleştirilmiş buhar makinesi veya patlamalı motor olarak tanımlanır. Petrol türevleri ile çalışan modelleri bulunmasına karşın genel olarak buharla çalışmaktaydılar. Lokomobiller Traktörlerin atası olarak kabul edilir.

1907

Varda köprüsü

Zarafet ve ihtişamıyla Osmanlı döneminin son mühendislik harikası

Varda Köprüsü aynı zamanda Gavurdere Viyadüğü olarak da bilinen Adana ilindeki bir demiryolu köprüsüdür. Halk arasında Alman Köprüsü veya Koca Köprü olarak da adlandırılmaktadır. Bağdat Demiryolu olarak bilinen demiryolu hattının bir parçası olan Konya-Adana demiryolu hattı üzerindedir. Karaisalı ilçesinde, Hacıkırı tren garının hemen güneybatısında 307'inci kilometrede yer almaktadır. Adana Merkez Garı 63 km güneydedir. 172 metre uzunluğundaki köprü 98[1] metrelik istisnai bir yüksekliğe sahiptir ve onu Türkiye'deki en yüksek demiryolu köprüsü yapmaktadır.

Kâgir köprü türünde 3 ana açıklık 4 ana ayak üzerine kuruludur. Köprü ayakları çelik mesnet türü olup dış kaplaması taş örme tekniği ile yapılmıştır. Varda Köprüsü civarında inşaat sırasında araç ulaşımı için kullanılan iki tünel ve bugün kullanılmayan köprü ayakları da bulunur. Varda Köprüsü'nün inşasından önce geçiş için kullanılan ancak "U" şeklindeki formu nedeniyle bir trenin geçişinde yüksek risk oluşturan bu eski yol, vadinin direkt olarak geçilmesine imkân sağlayan köprünün inşaatı tamamlandıktan sonra terkedilmiştir.[2] Yapı, on bir kemerli kemer köprü olarak doğal taştan yapılmıştır. Üç büyük ana açıklığın her birinin genişliği 30 metredir. Köprü kuzey-güney doğrultusunda 1.200 metre yarıçaplı bir eğri üzerinde uzanır.

Toros Dağları geçişi teknik açıdan Bağdat Demiryolunun en zorlu kısmını oluşturuyordu. Burada toplamı 20 km uzunluğunda 37 tünel yapılmak zorunda kalındı. Çok sayıda köprü inşa edildi ki bunların içerisinde Varda Köprüsü mimari ve mühendislik açıdan en ünlüsüdür. Köprü Alman inşaat şirketi Philipp Holzmann

1 Bu orta ayak yüksekliği konusunda 90 ve 99 metre gibi farklı rakamlar da verilmektedir. Biz burada de.wikipedia.org/ adresi içinde kisa.link/OSYu kaynağındaki bilgileri esas aldık. **2** rayhaber.com/ adresi içinde kisa.link/OSYx (06.02.2021 tarihinde erişildi).

Resim 1
Varda Köprüsü

çalışanı Alman mühendis Winkler tarafından tasarlanmış, başlanılan inşaat onun ölümünden sonra Nicholas Mavrogordato tarafından tamamlanmıştır. Köprünün yapımına 1905'te başlanmış, temel inşaat çalışmaları 1907'de tamamlanmıştır.[3]

Köprü genellikle cesameti ve zarafeti ile tasvir edilir. Bağdat Demiryolu açıklamalarına genellikle Varda Köprüsü'nün bir resmi eşlik eder. James Bond filmi "Skyfall"ın açılış bölümünde dramatik bir kovalamaca sahnesinin doruk noktası Varda Köprüsü'nde çekilmiştir. James Bond filmi demiryolu köprüsünün dünya çapında tanınmasını sağlamıştır.[4]

Proje kapsamında Konya ile Kelebek arasında inşa edilmesi gereken 37 adet tünel bulunmaktaydı. Bu etabın en zorlu bölümü ise Belemedik ile Hacıkırı arasındaki 12 adet tünel, 7 adet köprü ve ünlü Varda Köprüsü'nün inşaatıydı. Bu zorlu etapta personelin uzun süre bölgede konaklaması ve çalışması için bir lojistik üs gerekliliği Belemedik'in kurulmasını sağladı. Bu bağlamda Belemedik'e ilk yapılar 1905 yılında inşa edilmeye başlandı.

3 Varda Köprüsü'nün inşa tarihi konusunda da ihtilaf vardır. Biz burada Yosul-Sahar'ın aşağıda zikredilecek çalışmasında verilen 1905-1907 tarihlerini esas aldık. Ahmet Nadir İşisağ inşaatın 1905 bahar aylarında başladığını, 1910 yılı ekim ayında da bitirildiğini yazar (*Varda Köprüsü ve Nocholas Mavrogordato Efendi,* Ankara: 2018, s. 90-93). Ray Haber'in yukarıda zikredilen kaynağında 1907-1912 tarihleri arası verilir. Bir başka yazar Lothar Gross, Varda Köprüsü'nün 1916 yılında tamamlandığını yazmaktadır. Bkz. *Made in Germany: Deutschlands Wirtschaftsgeschichte von der Industralisierung bis heute Band 1: 1800-1945,* s. 50 (2012), (en.wikipedia.org/ adresi içinde kisa.link/OSYA (10.02.2021 tarihinde erişildi). **4** de.wikipedia.org/ adresi içinde kisa.link/OSYB (06.02.2021 tarihinde erişildi).

Tünel inşaatlarına 1905 yılında Hacıkırı'dan başlanmasına rağmen ancak 1914 yılı aralık ayında Belemedik'e ulaşan 20 nolu tünel kabaca açılabilmişti. Bu arada, 1911 de Libya'da İtalya-Osmanlı savaşı çıkmış, köprü ve viyadüklerde çalışan İtalyanlar işi bırakıp gitmişlerdi. Ardından 1911-1912 Balkan Savaşları nedeniyle seferberlik ilan edilmiş, eli silah tutan herkes askere alınmış, Belemedik ve Hacıkırı şantiyeleri adeta boşalmıştı. Bunun üzerine cephelerde esir alınan teknik elemanların ve askerlerin Belemedik'e getirilmelerine karar verildi. İlk önce Çanakkale Savaşları'nda sonrasında da Kafkasya'da esir düşenlerin buraya getirilmesi ile artık Belemedik; uluslararası bir yerleşke haline geldi. 1916 yılı itibariyle Belemedik'te bulunan 3.354 savaş esirinden 1.537'sinin Rus, 728'inin Hintli İngiliz, 78'inin Fransız ve 1.011'nin İngiliz olduğu belirtilmektedir.[5]

I. Dünya Savaşı devam ederken Belemedik-Hacıkırı arasındaki 12 adet tünel inşaatı hala bitirilememişti. 16 Şubat 1916 tarihinde Hacıkırı'ndan geçen Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın kalifiye işçi, eleman ve bütçe eksikliğini fark etmesi üzerine Düyun-u Umumiye'den 8 milyon Mark ve Almanya'dan da 450 kişilik özel demiryolu teknik elemanını kapsayan bir askerî birlik buraya takviye edildi.[6]

Bağdat Demiryolu inşaatı üstlenen Philipp Holzmann AG, 1849'da kurulmuş ve kademeli olarak ulusal bir şirketten uluslararası alanda başarılı bir inşaat şirketine dönüşmüştür. Philipp Holzmann AG'nin en büyük ve en çok

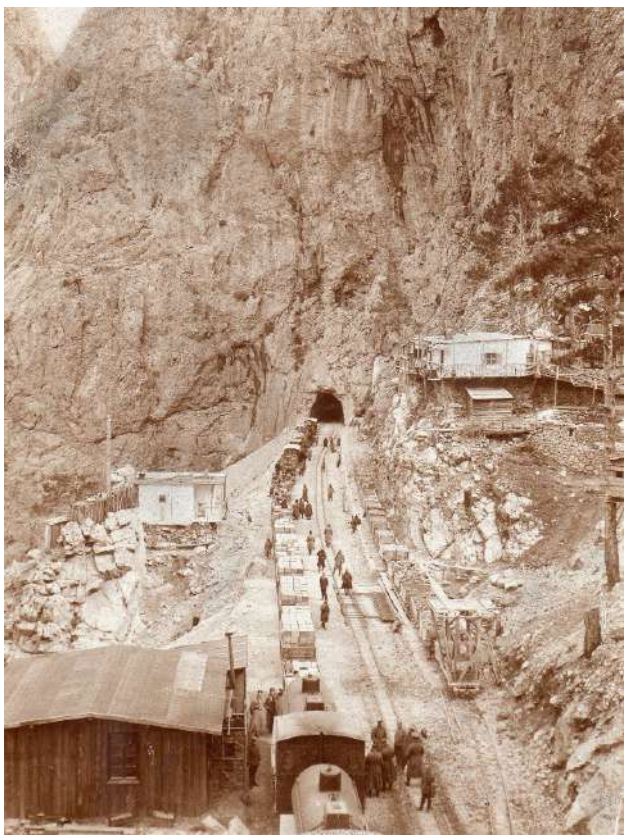

Resim 2
Toros Dağları'nda 5 nolu tünel delme çalışmaları (holzmann-bildarchiv.de/ adresi içinde kisa.link/OSYY)

bilinen yabancı projelerinden biri Bağdat Demiryolunun inşasıdır. Bu demiryolu bir mühendislik harikası ve zamanının en karmaşık altyapı projelerinden biridir. Bu kapsamda şirket çeşitli köprü, tünel, tren istasyonu ve diğer binaların inşaatını gerçekleştirmiştir. Demiryolu inşaatının finansmanı güvence altına alındıktan sonra, Georg von Siemens'in talebi üzerine, inşaat şirketi Philipp Holzmann projenin inşaat işlerini üstlendi. Bu, Philipp Holzmann'ın uluslararası inşaat sektörüne girişini temsil ediyor ve aynı zamanda bu şirket için yeni bir boyutun başlangıcını simgeliyordu.

1903 yılında Bağdat Demiryolu inşaatına başlandı. Başlangıçta rota Konya'dan Ereğli

5 Ahmet Altıntaş-Çağlar Öngel, "Birinci Dünya Savaşında Pozantı-Belemedik Esir Kampı", *Tarihte Adana ve Çukurova,* Adana, 2015 III/464. **6** pozantibelemedik.com/ adresi içinde kisa.link/OSYC (06.02.2021 tarihinde erişildi).

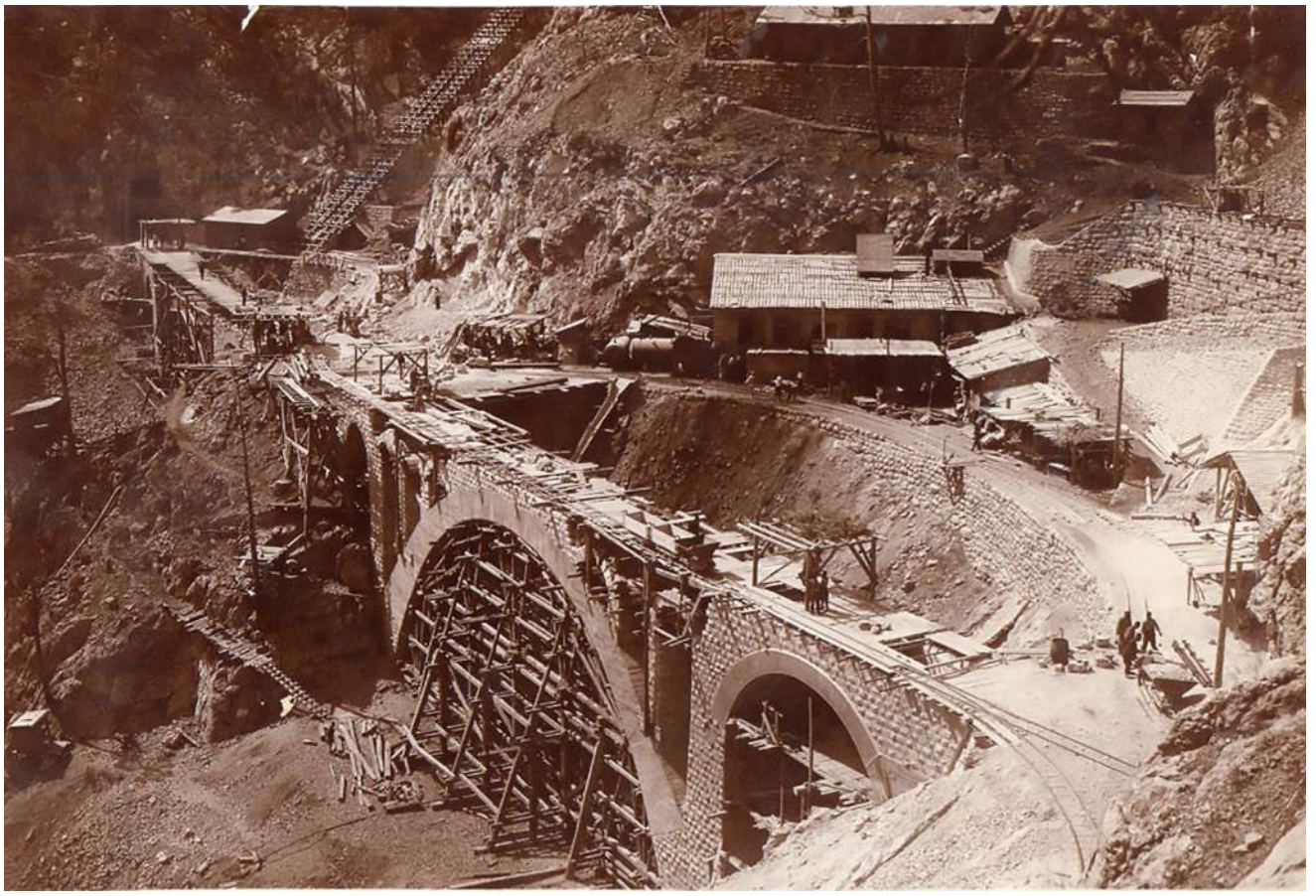

Resim 3
Hatta köprü inşası (holzmann-bildarchiv.de/ adresi içinde kisa.link/OSYY)

üzerinden Toros Dağları'nın başında Burgulu'ya kadar uzanıyordu. İnşaatın ilk aşaması 1904'te tamamlandı. Ovadan geçen güzergâh nedeniyle, çok az teknik zorluk yaşandı. Burgulu'nun ilerisinde demiryolu hattı Ulukışla'daki en yüksek noktasına ulaştı. Demiryolunun engebeli dağ silsilesi üzerinde inşa edilmesi ve masrafların fazlalığı nedeniyle inşaat çalışmaları altı yıl süreyle duraklamıştı. Hassas ölçü aletleri ile donatılmış inşaat uzmanları, Toros Dağları çevresinde bir rota haritası çizmek için günlerce geçilmez arazide mücadele etti.

Toros Dağları'nın geçişi Gavurdere Vadisi'nin büyük bir viyadükle geçilmesi ile mümkün olmuştur. Varda Köprüsü adıyla anılacak viyadüğün inşası 1905 yılında başladı ve iki yıl sonra tamamlandı. Başlangıçta, taşımaları mümkün kılmak için geçide 4 metre genişliğinde ve yaklaşık 37 kilometre uzunluğunda bir dağ yolu inşa edildi. Siyasal çalkantılar ve Balkan Savaşı nedeniyle şantiyelerde inşaat çalışmalarının üç kez tamamen durdurulması ve altı yıl içinde dört kez yeniden başlatılması gerekti. Ayrıca Türkiye'nin 1 Kasım 1914'te Birinci Dünya Savaşı'na girmesi, durumu hem mali hem de mühendislik açısından daha da kötüleştirdi. Çeşitli ülkelerden birçok mühendis, teknisyen, memur ve işçi silaha sarılmak üzere memleketlerine gönderildiği için şantiyelerde bir düzensizlik ortaya çıktı.

Sonuç olarak, Bağdat Demiryolunun planlanması ve inşası ile görevlendirilen mühendislerin bir dizi zorluğun üstesinden gelmek zorunda kaldığı söylenebilir. Bu projenin finansmanı ile başlayan zorlukları coğrafi, politik ve sosyal engeller takip etti. Ayrıca, zor çalışma koşulları ve Birinci Dünya Savaşı'nın neden olduğu kalifiye işçi sıkıntısı da zikredilebilir. Tüm bunlara rağ-

Resim 4
1912 yılında inşa çalışmaları: Ulukışla'ya kadar faal kullanılır hat, Ulukışla-Belemedik arası bitmiş kullanıma hazır hat, Belemedik-Durak arası inşa halinde hat olarak gösterilmektedir. (Sevda Yosul–Kübra Sahar, Die Bagdadbahn)

men, mühendisler ve planlamacılar muazzam doğal engelleri, Toroslar Dağları'nı ustaca aşmayı başardılar.

Bu eşsiz demiryolu hattının önemi hem ekonomik hem de kültürel açıdan çok büyüktü. Çünkü sadece demiryolu hattının kendisi değil, aynı zamanda bir dizi istasyon ve idari bina da buna dayanarak inşa edildi. Bu efsanevi projeyle, Philipp Holzmann inşaat sektöründe uluslararası bir atılım gerçekleştirdi ve şirketini küresel bir şirket olarak kurmayı başardı. Bağdat Demiryolu hala o dönemin en etkileyici inşaat projelerinden biri olarak kabul edilir.[7]

Ulukışla-Pozantı-Belemedik-Hacıkırı güzergâhında toplamda 37 tünel, 15 den fazla küçük boyutlu köprü, bir viyadük ve tüneller arasında da 7 adet köprü yapılmak zorunda kalındı. Etabın en zorlu bölümü 14 km uzunluğundaki Belemedik-Hacıkırı arasıydı ve bu arada yapılması planlanan 12 tüneli inşa edebilmek için 20 km'lik bir servis yolu açmak gerekiyordu. Burada ayrıca tüneller kadar önemli bir yapı daha vardı ki o da sonradan Varda Köprüsü olarak anılacak Gavruderesi üzerindeki viyadük idi.

YOL BÖLÜMÜ	KM CİNSİNDEN UZUNLUK	AÇILIŞ TARİHİ
Konya-Burgulu	200	25.10.1904
Burgulu-Ulukışla	38	01.07.1911
Ulukışla-Karapınar (Belemedik)	53	21.12.1912
Karapınar-Durak	37	09.10.1918
Durak-Yenice	114	27.04.1912
	442	

Belemedik ile Hacıkırı arasındaki 12 tünelden biri olan en uzun tünel 3.795 metredir. İkinci uzun tünel de 2.200 metreyi buluyordu. Çakıt Vadisi'nin bu kısmındaki tünellerin tüm uzunluğu 11.805 metredir. Buradaki demiryolu uzunluğunun 14 km olduğu göz önüne alınırsa sadece 2.195 metrenin boş geçildiği fark edilecektir.[8]

Varda Köprüsü'nün de içerisinde yer aldığı 37 km'lik Belemedik (Karapınar)-Dorak hattı Bağdat Demiryollarının en zahmetli kısmını oluşturur. Savaş sırasındaki çok büyük askerî önemi dolayısıyla defalarca süratle tamamlan-

7 Sevda Yosul–Kübra Sahar, *Die Bagdadbahn*, (Postdam: Fachhochschule Potsdam University of Applied Sciences), 2015. 8 Ahmet Nadir İşisağ, *Fotoğraflarla Pozantı-Belemedik Tarihi*, (Adana: Pozantı Belediyesi Yayınları, 2019), s. 125-127.

Resim 5
Varda Köprüsü inşa edilirken

ması için çaba sarf edilmiştir. Zamanın Genel Kurmay Başkanı Bronsart İçişleri Bakanlığına yazdığı 11 Eylül 1915 tarihli yazıda inşaatın tamamlanmasının sırf askerî açıdan incelenmesini istemiş, bunun İngilizlere Mısır'da etkili bir darbe indirmek hususunda en güvenli yol olduğunun düşünüldüğünü söylemişti.[9] 1918 yılında savaş biterken inşa çalışmaları hala devam ediyordu. Bitirilemeyen bazı kısımlarda geçiş geçici surette sağlanıyordu. Bayındırlık Bakanı imzalı 13 Kasım 1918 tarihli bir belgede; Bağdat Demiryolunun Toros ve Amanos kısmında her ne kadar geçici surette geçiş sağlanmakta ise de inşaat çalışmaları henüz bitmediğinden tamamlanmaya çalışıldığı belirtilmiştir. İnşaatın tamamlanabilmesi için günlük beş bin lira kadar masraf yapılmakta olduğundan ve şirketin elinde para bulunmadığından inşaatın devamı mümkün olamayacaktır. Bundan dolayı geçici yapılan kısımların yıkılması, harap olması ve bu nedenle de nakliyatın da kesintiye uğraması ihtimali vardır. Hâlbuki Müterakenâmenin özel maddesi gereğince güvenliğinin sağlanarak geçişlere uygun halde bulundurulması mecburi tutulan Toros tünellerinde inşa çalışmalarına ara verilmesi yanlış anlaşılmaya yol açacağı gibi bazı kısımlarının yıkılması da suizanna neden olabilecektir.[10]

Bağdat Demiryollarının genel inşa sürecine dair aşağıdaki bilgiler bu hattın stratejik konumunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır: Demiryollarının askerî ve ekonomik yönden kazandığı önem, geniş topraklara sahip Osmanlı Devleti'nin yeni tedbirler almasına yol açmıştı ve bu iş için 1865'te Edhem Paşa'nın başına

9 BOA.DH.KMS, 34/14. **10** BOA.BEO, 4542/340594.

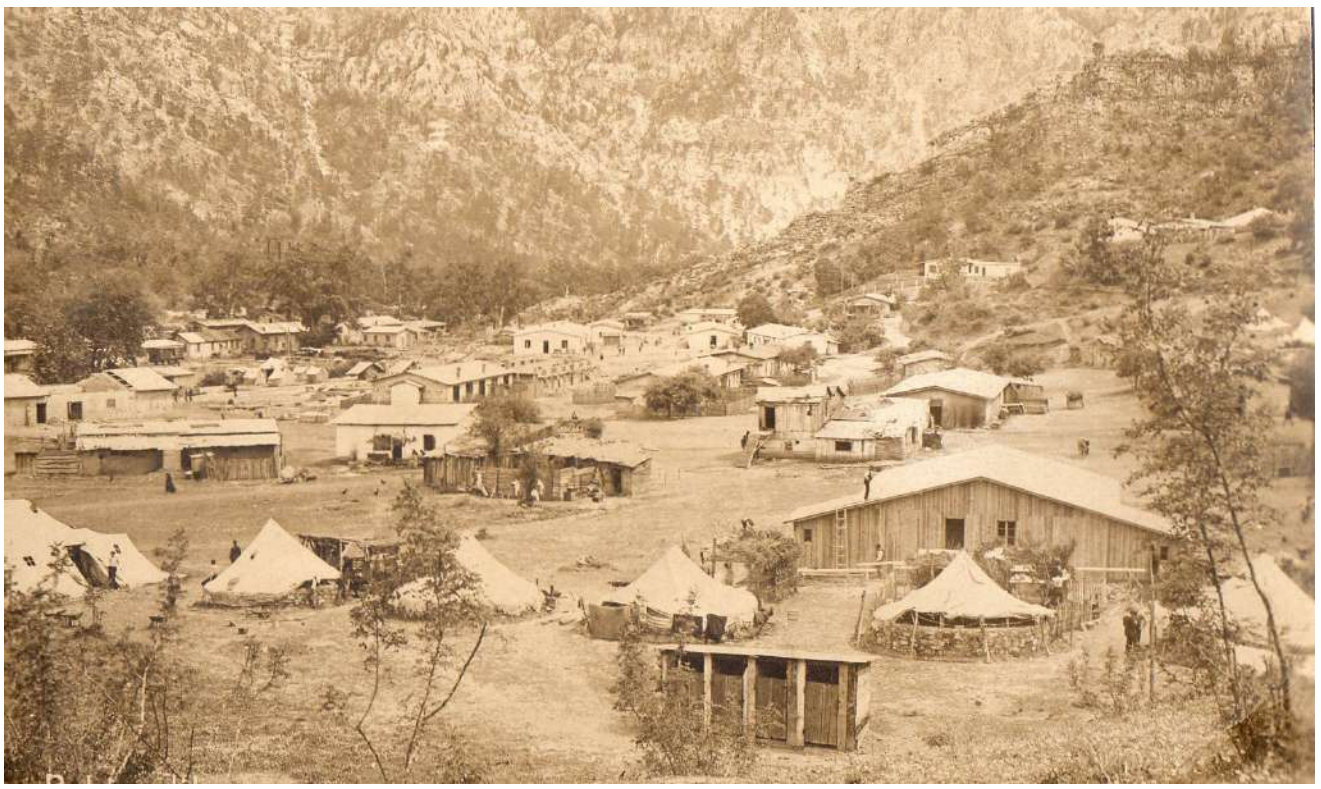

Resim 6
Hattın inşaatı sırasında Belemedik (holzmann-bildarchiv.de/ adresi içinde kisa.link/OSYY)

getirildiği Nâfia Nezâreti kurulmuştu. 1870'ten itibaren geniş kapsamlı demiryolu inşa projeleri yapılarak bunların uygulanma imkânları araştırıldı. Bu amaçla öncelikle İstanbul'u Bağdat'a bağlayacak büyük bir demiryolu hattının inşaatı kararlaştırıldı. Bu projenin ilk kısmı olarak 1872'de başlanan Haydarpaşa-İzmit hattı kısa zamanda tamamlandı. Ancak bu hattın daha ileriye götürülmesi işine, devletin içinde bulunduğu malî zorluklar yüzünden 1888 yılına kadar ara verildi ve hattın tamamlanabilmesi için yabancı sermayeye ihtiyaç duyuldu.

Osmanlı malî durumunun, özellikle Düyûn-ı Umûmiyye'nin (1882) faaliyete geçmesinden sonra Avrupa malî çevrelerinde tekrar güvenilirlik kazanması ve Osmanlı hükümetlerinin demiryollarına ilgi göstermeleri, yeni demiryolu projelerinin ortaya atılmasına zemin hazırladı.

İngiliz ve Fransız sermayedarlarının faaliyetleri 1888'den itibaren aralarındaki rekabet ve çekişmeleri arttırırken Almanya demiryolları yapımında yeni bir güç olarak ortaya çıktı. 24 Eylül 1888 tarihli bir padişah emri ile Haydarpaşa-Ankara arasında bir demiryolu yapımı ve işletmesi, silâh satışı sebebiyle Osmanlılarla yakın ilişkiler içinde bulunan Wüttenberglsche Vereinsbank Müdürü Alfred von Kaulla'ya verildi.

4 Mart 1889'da Anadolu Demiryolları Şirketi resmen kuruldu. Böylece Bağdat'a doğru daha 1872'de yola çıkarılmış olan demiryolu hattı yapımına gecikmeli de olsa tekrar başlandı. Anadolu Demiryolları Şirketi inşaat faaliyetlerini düzenli olarak sürdürdü ve daha ileri hatlar için aldığı yeni imtiyazlarla, taahhütlerini vaktinde

11 Mustafa Albayrak, "Osmanlı Alman İlişkilerinin Gelişimi ve Bağdat Demiryolu'nun Yapımı", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 6 (1995).

Resim 7
Varda Köprüsü inşaatı

ve en iyi bir şekilde yerine getirdi. 1890'da İzmit Adapazarı, 1892'de Haydarpaşa-Eskişehir-Ankara, 1896'da da Eskişehir-Konya hatları bitirildiğinde 1.000 kilometreyi aşan bir demiryolu şebekesi döşenmiş durumdaydı. Osmanlı hükümeti daha İzmit-Adapazarı hattının açılışında yapılan törende demiryolunun Basra Körfezi'ne kadar uzatılması niyetinde olduğunu açıklamış ve Almanlarla temaslarını yoğunlaştırmıştı.

II. Wilhelm'ın İstanbul'u 1899 yılı başlarında İkinci defa ziyareti sırasında, Padişah Abdülhamid ile İmparator Wilhelm arasında yapılan görüşmelerde Konya'ya kadar varan demiryolu hattının Bağdat ve Basra'ya uzatılması konusunun da ele alındığı anlaşılıyor. 25 Kasım 1899'da hattın buralara kadar uzatılması için Heyet-i Vükela kararı çıktığı zaman, Wilhelm "Ziyareti sırasındaki isteklerinin yerine getirilmesinden dolayı" Sultan Abdülhamid'e bir teşekkür telgrafı çekti. Aynı yılın başında Konya hattını, Halep üzerinden Bağdat'a bağlayacak bölümünün ekonomik ve stratejik yönlerini incelemek üzere, bir Alman Komisyonu İstanbul'a geldi.[11]

Demiryolunun Bağdat'a kadar uzatılması projesine ise Rusya, İngiltere ve Fransa karşı çıkmaktaydılar. İngiltere'nin Mısır'daki askerî varlığını arttırmasına göz yumulması ve Fransa'ya da İzmir Kasaba hattının Alaşehir'den Afyon'a kadar uzatılma imtiyazının verilmesi bu devletlerin muhalefetlerini önledi.

Bağdat demiryolu anlaşmaları çok karışık safhalardan geçerek son şeklini aldı. 23 Aralık 1899'da ön imtiyaz anlaşması, 21 Ocak 1902'de esas imtiyaz anlaşması imzalandı. Nihayet 21 Mart 1903'te son anlaşma ile yapılacak ilk hat olan 250 kilometrelik Konya-Ereğli hattının finansmanına dair mukavelenâme imza edildi. 13 Nisan 1903'te ise Bağdat Demiryolu Şirketi resmen kuruldu. İnşaatın hemen başlaması amacı ile Osmanlı Devleti üstlendiği malî yükümlülükleri derhal yerine getirerek Konya, Halep ve Urfa'nın âşâr vergilerini kilometre garantisi olarak gösterdi.

Şirketin resmî dili Fransızca idi. Memurları özel üniforma giyecek ve fes takacaklardı. Alman sermayesinin hâkim olduğu ve % 30 oranında Fransız sermayesinin bulunduğu şirket diğer sermayedarlara da açık tutuldu. 99 yıl süreli olan imtiyaz anlaşması, ilk otuz yıl dolduğunda dev-

Resim 8
Varda Köprüsü

lete şirketin satın alınması hakkını vermekteydi. Yapımı I. Dünya Savaşı sırasında da devam eden ve ancak Ekim 1918'de kesintisiz bir şekilde Bağdat'ı İstanbul'a bağlayan bu demiryolu, yeni Türkiye Cumhuriyeti tarafından 10 Ocak 1928'de satın alınarak devletleştirildi.[12]

Burada ayrıca üzerinde durulması gereken farklı bir konu tanıtım meselesidir. İsviçre'deki Rhaetian Tren Yolu, Albula ve Bernina bölgelerinden geçerek Alpleri aşan 2 tren yolunu birleştirir. 1904 yılında açılan Albula hattı 67 km uzunluğunda, 42 tünel ve 144 viyadükten oluşur. 7 Temmuz 2008'de, Rhaetian Demiryolları'nın bir bölümünü oluşturan Albula ve Bernina demiryolları, Albula/Bernina Peyzajlarındaki Rahetian Demiryolları adı altında UNESCO Dünya Mirası olarak listelenmiştir. Landwasser Viyadüğü ise Albula Demiryolunun en güzide bir parçası olarak anlatılmaktadır. Tek parça altı kemerli kavisli kireç taşı kaplamalıdır. 1902 yılında tamamlanmıştır. 65 metre yüksekliği ve 136 metre uzunluğunda olup rampalarından biri doğrudan Landwasser Tüneli'ne çıkmaktadır. Varda Köprüsü ve içinde yer aldığı Çakıt Vadisi boyunca yapılan tünel ve köprülerin yanında adı geçen vadinin doğa ve güzellik açısından Dünya Mirası listesine eklenen çağdaşı bu yapılardan eksik kalır bir yanı olmadığı, hatta Varda Köprüsü'nün Landwasser Viyadüğü'nden daha yüksek ve uzun olduğu ortadadır. Son yıllara kadar Varda Köprü'süne ulaşan bir karayolunun bile bulunmaması elimizde olan tarihi eserin kültürel değerinden haberdar olmadığımızın bir göstergesidir.

12 Kemal Beydilli, "Bağdat Demiryolu", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*.

Bağdat demiryolları ihalesini onaylayan ferman

Bağdat Demiryolları inşaatı ve işletilmesi işinin hazırlanan mukavele şartlarına uygun olarak doksan dokuz sene müddetle Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi'ne verilmesinin onaylandığına dair II. Abdülhamid'in imtiyaz fermanı.

18 Mart 1902

Anadolu ile Irak'ın bayındırlığının arttırılması, iktisadi ve ticari olarak kalkındırılması için İstanbul ile Bağdat vilayeti arasında bir demiryolu yapılması düşünüldüğünden bu hayırlı işin gerçekleştirilmesine bir giriş olarak önceden Haydarpaşa'dan İzmir'e kadar yapılmış olan demiryolu Eskişehir yoluyla Ankara ve Konya'ya ulaştırılmıştı. Yapıldığı yerlerde beklenen faydalar görülmüş ise de asıl düşüncem Anadolu ile Irak'ın kalkındırılması için bu hattın Bagdat'a uzatılması, görülen yararların genişletilerek yayılmasıdır.

Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi İdare Meclisi Reisi mütefevva Dr. George von Siemens tarafidan Anadolu Demiryolu hattının Bağdat'a uzatılması hakkında şirket adına yapılan teşebbüsle müsaadem talep olunmaktadır.

Demiryollarının bu şekilde uzatılarak inşası memleketin bayındırlığını arttıracağı gibi vatandaşlarımın zenginliğinin çoğalması yolundaki düşünceme de uygun olduğu gibi mukavele ve şartname tasarılarının içeriği de maslahat ve usule mutabık görünmüş olduğundan Anadolu Demiryolu Şirketine doksan dokuz sene müddetle imtiyaz verilmesi hususuna olurum çıkmıştır.

Mukavele ve şartname hükümlerinin ve sair anlatılanların yerine getirilmesi ile alakalı olmak üzere Divan-ı Hümayundan bu fermanım çıkmış mukavele ve şartnamenin birer suretleri de birlikte verilmiştir.

BOA.A.DVN.MKL, 43/7

1904

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren

Osmanlı Devletine sunulmuş buluşlar

Sanayi devrimi; Avrupa'da 18. ve 19. yüzyıllarda yeni buluşların üretime olan etkisi ve buhar gücüyle çalışan makinelerin makineleşmiş sanayii doğurması, bu gelişmelerin de Avrupa'daki sermaye birikimini arttırmasına denir. Sanayi Devrimi, ilk olarak İngiltere'de ortaya çıkmış, ardından Batı Avrupa, Kuzey Amerika ve Japonya'ya sıçramış ve bütün dünyaya yayılmıştır.

Sanayi Devrimi'nin en önemli gelişmelerinden birisi buharlı makinenin bulunuşudur. 1763'te James Watt, İskoçya'da buharla çalışan makineyi buldu. Bu makinenin gelişmiş biçimi, makine çağının gerçek başlangıç noktasını oluşturur. 1807'de Amerikalı Robert Fulton buharlı makineyi gemilere uyguladı. 1840'ta ilk düzenli okyanus ötesi buharlı gemi seferleri başladı. 1812 yılında ilk kez buharlı makine lokomotiflerde kullanılmaya başlandı. 1844'te Samuel Morse Amerika Birleşik Devletleri'nde ilk ticari amaçlı telgraf servisini hizmete soktu. 1876'da Alexander Graham Bell telefonu buldu.

19. yüzyılda tarım teknolojisinde de gelişmeler sağlandı. Almanya bu alandaki gelişmelere öncülük etti. Almanlar pancardan şeker çıkarma tekniğini buldu. Bir başka Alman kimyager suni gübreyi yaptı. 1834'te bir Amerikalı mühendis bir biçerdöver icat etti. 1870'lerden sonra konserve yiyecek imalatı hızlı bir biçimde arttı.

1830 ve 1860 yılları arasında İngiltere'de daha etkili maden tasfiye yöntemlerinin geliştirilmesine paralel olarak kömür üretimi hızla arttı. Demir ve çelik talebi bu yöntemler sayesinde kolayca karşılanabiliyordu. Bu üretim sayesinde 1800 ve 1830 yılları arasında köprü, kanal, demir yolu gibi inşaatlarda hissedilir de-

recede artış gözlenir. 1850'lere kadar genelde İngiltere'nin tekelinde olan Sanayi Devrimi, bu tarihten sonra tüm Avrupa'ya ve Amerika Birleşik Devletleri'ne yayıldı.[1]

Batıda sanayileşme ve makineleşmenin yeni fırsatlar doğurması birçok buluşun ortaya çıkmasına neden olurken Osmanlı Devletini de yeni bir şeyler bulduğunu iddia edenlerin projelerini değerlendirme odağı haline getirdiğini görüyoruz. Çoğunluğunu yabancıların oluşturduğu mucitler grubu özellikle 1850'li yıllardan sonra kendi buluşları olduğunu iddia ettikleri şeyleri padişaha ya da devlete sunarak bir şekilde menfaat temin etme beklentisinde idiler.

Yeni bir alet veya makine icat ettiği iddiasıyla Osmanlı Devletine müracaat eden her şahıs hemen mucit unvanına sahip olamıyordu. İcat yaptığını iddia eden kişilerin müracaatları çeşitli kurul ve komisyonlarda inceleniyordu. Ticaret ve Nâfia Nezareti ile onun bünyesindeki Sanayi İdaresi, Ziraat ve Nâfia Müşavirliği, Maarif ve Tophâne-i Âmire Nezaretleri, Harbiye Mektebi, Bahriye Şûrası, Şehremaneti, İstanbul Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odası ve Meâbir Meclisi tetkiklerin gerçekleştirilmesinde yardımına başvurulan başlıca kurumlardı. İcatların incelemelerden başarıyla geçmelerinden sonra sıra sahiplerine patent ve imtiyaz hakkı verilirdi. İncelemeler neticesinde faydalı tarafları görülmeyen icatlar ise hemen sahiplerine iade ediliyordu.

İcat ettiklerini iddia ettikleri alet ve makinelerden, ilgili birimlerce gerçekleştirilen denemelerden sonra uygun görülenlerin sahipleri çeşitli şekillerde ödüllendiriliyordu. Ödüllerin çoğunluğunu manevî kıymeti olan madalya ve nişanlar oluşturmaktaydı. İcadın kıymetine göre verilen nişanların derecesi de değişiyordu. Nişan almaya hak kazanıp da Osmanlı ülkesinde bulunmayan mucitlerin ödülleri ise vekil sıfatıyla İstanbul'a gelen veya burada ikamet eden ikinci bir şahsa verilebiliyordu. Mucitler için nişandan başka bir diğer onurlandırma mükâfatı da sanayi madalyası ihsan olunmasıdır. Mucitlerin icatlarını oluşturmak için sarf ettikleri meblağı karşılamak, onları ve diğerlerini yeni icatlar için teşvik etmek gayesiyle mucitlere belirli miktarlarda para ihsanında da bulunulmuştur.[2]

Bu bölümde 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Arşivinin değişik fonlarında yer alan ve çizimleri olan buluşlardan örnekler açıklamalarıyla birlikte verilmiştir.

1 https://tr.wikipedia.org/wiki/Sanayi_Devrimi. (09.06.2021 tarihinde erişildi). **2** Ahmet Yüksel, "Mucit ve Devlet: Son Dönem Osmanlı Dünyasında Mucitler", *Belleten*, 75/274 (Aralık 2011): 783-814.

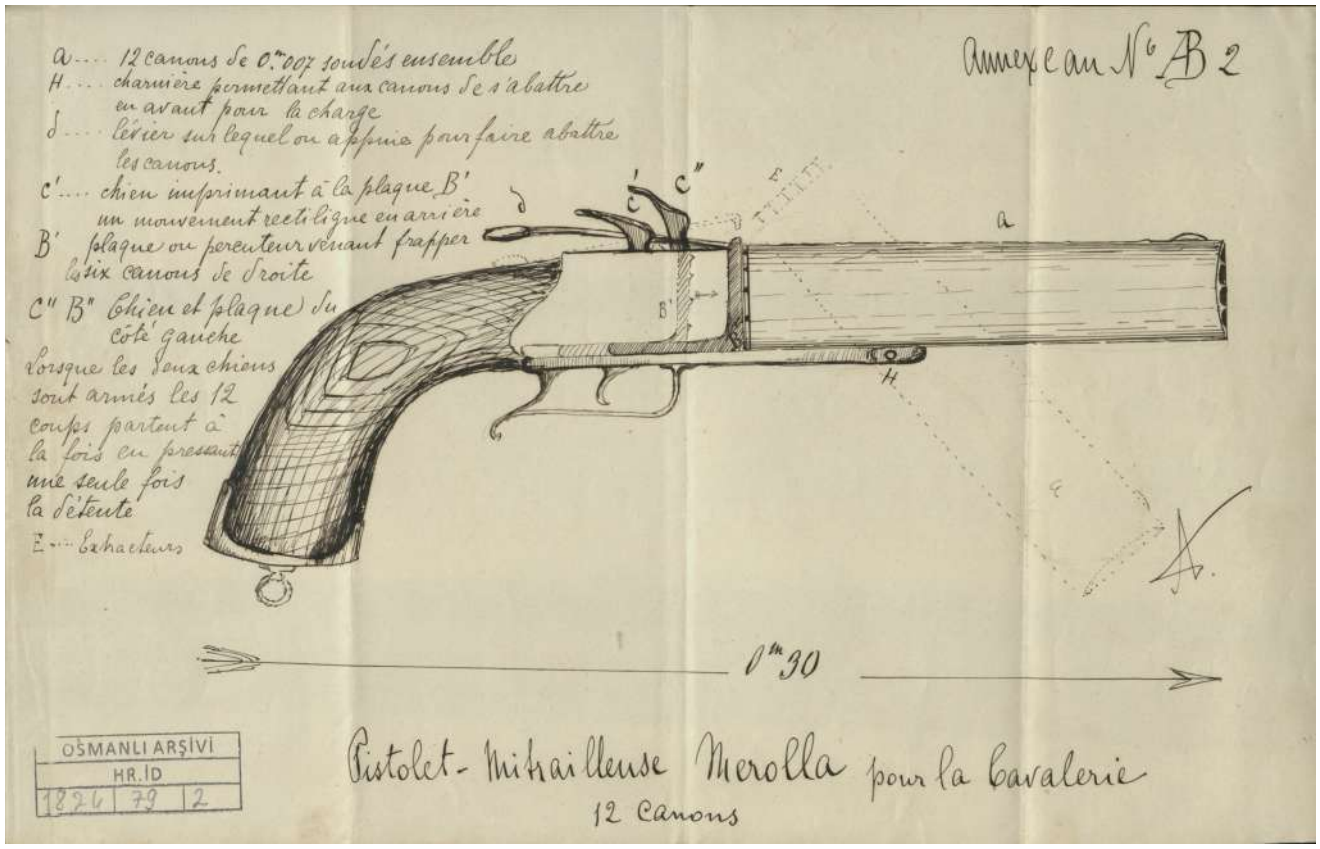

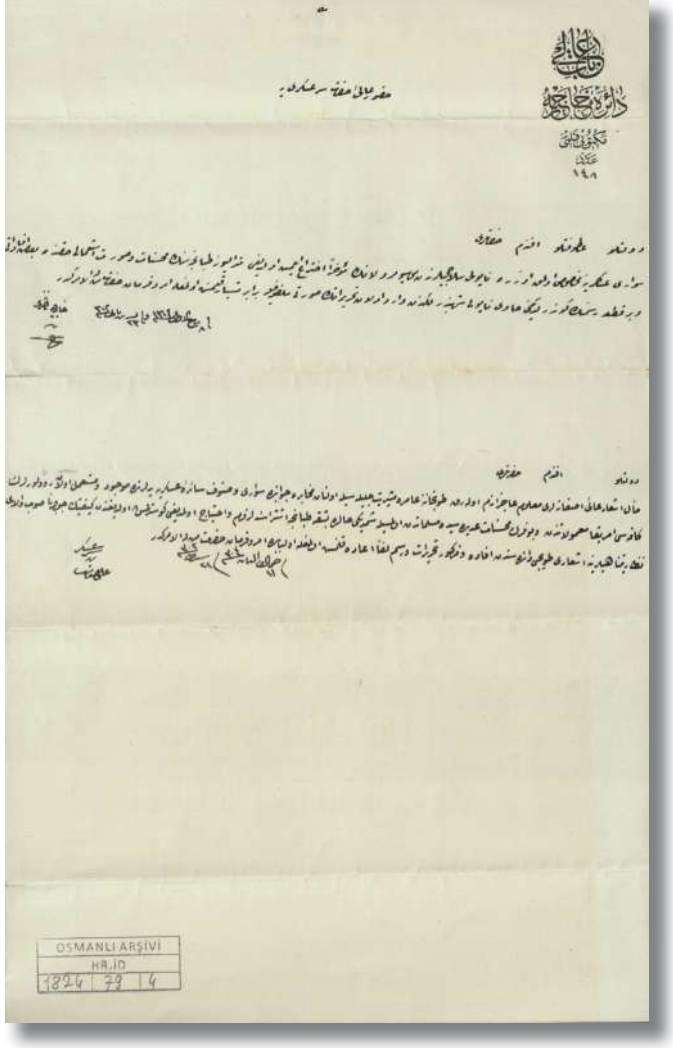

Resim 1
Napoli silahçılarından Merolla'nın süvari askerleri için icadı olan "mitralyöz tabancası".
6 Mart 1887.
HR.İD, 1824/79

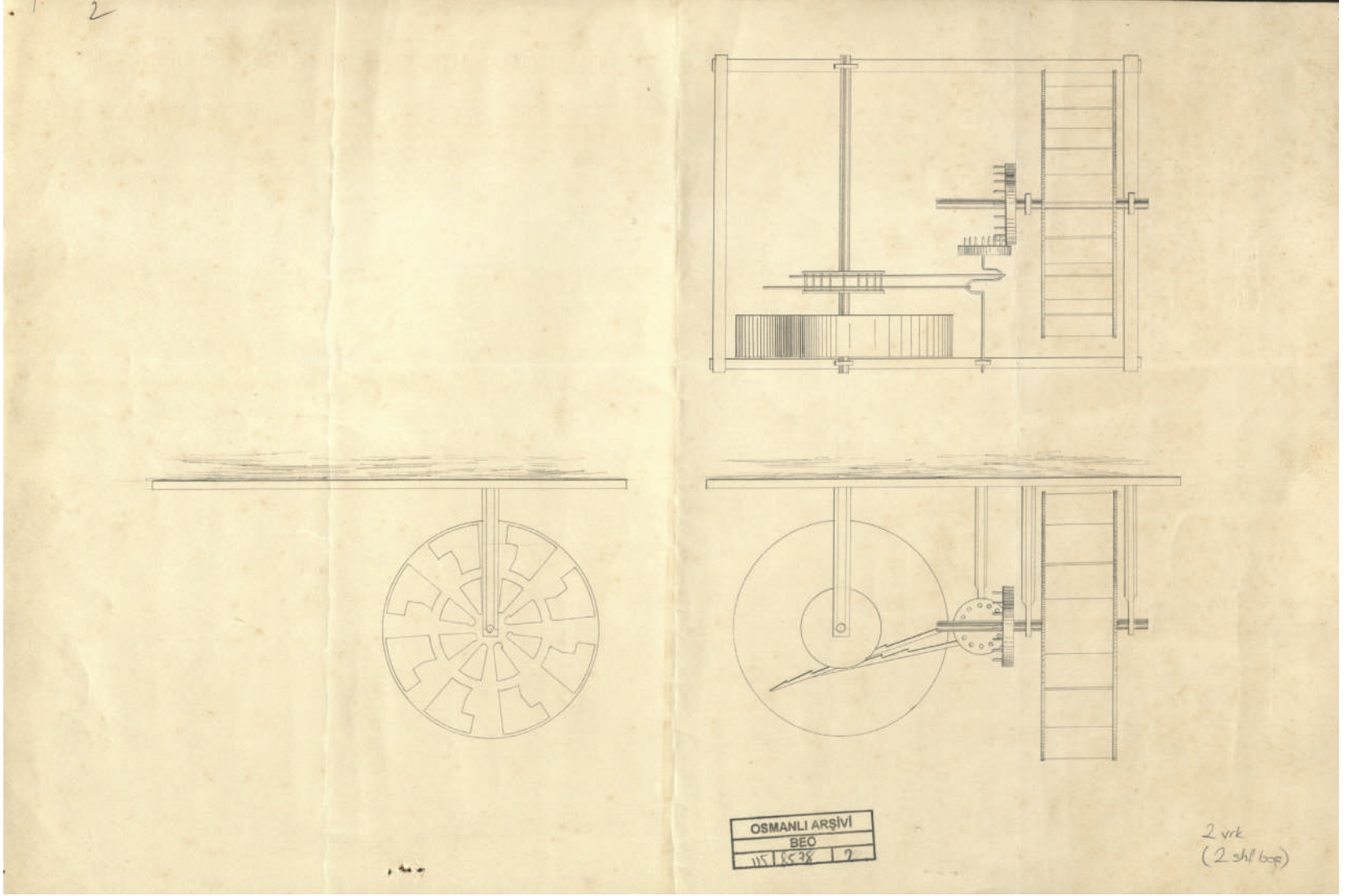

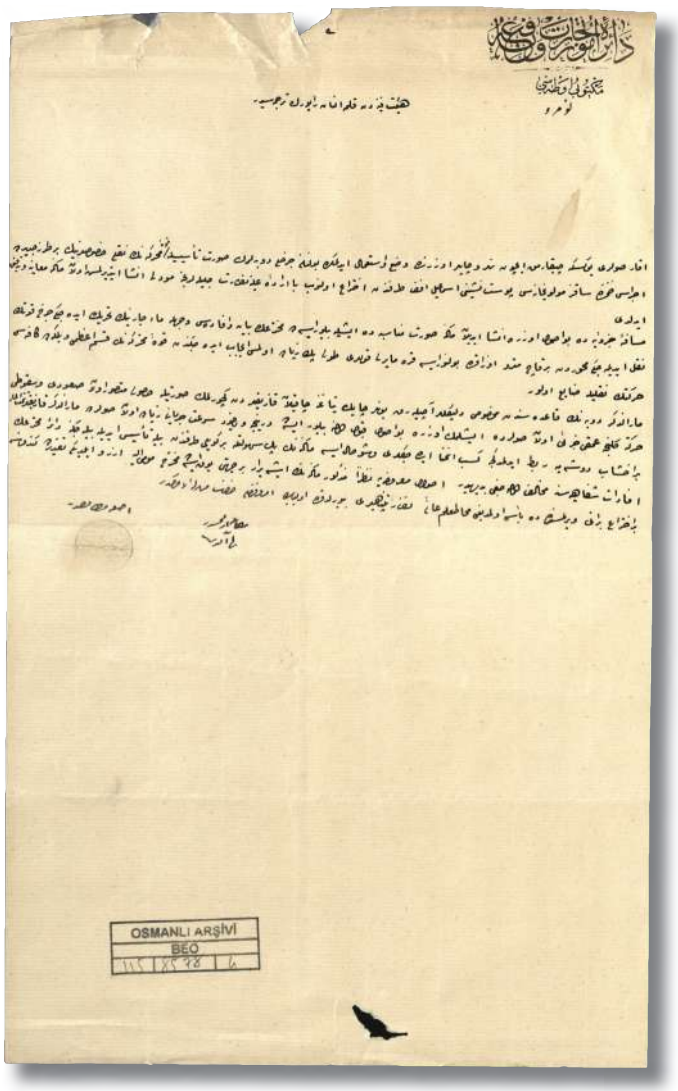

Resim 2
Sakız Mevlevihanesi Postnişini İsmail Efendi'nin Akarsuları yükseğe çıkarmak için nehir ve çaylar üzerinde kullanılmakta olan çarklı dubaların çalışması hakkında yeni sistem icadı.
29 Kasım 1892.
BEO, 115/8578

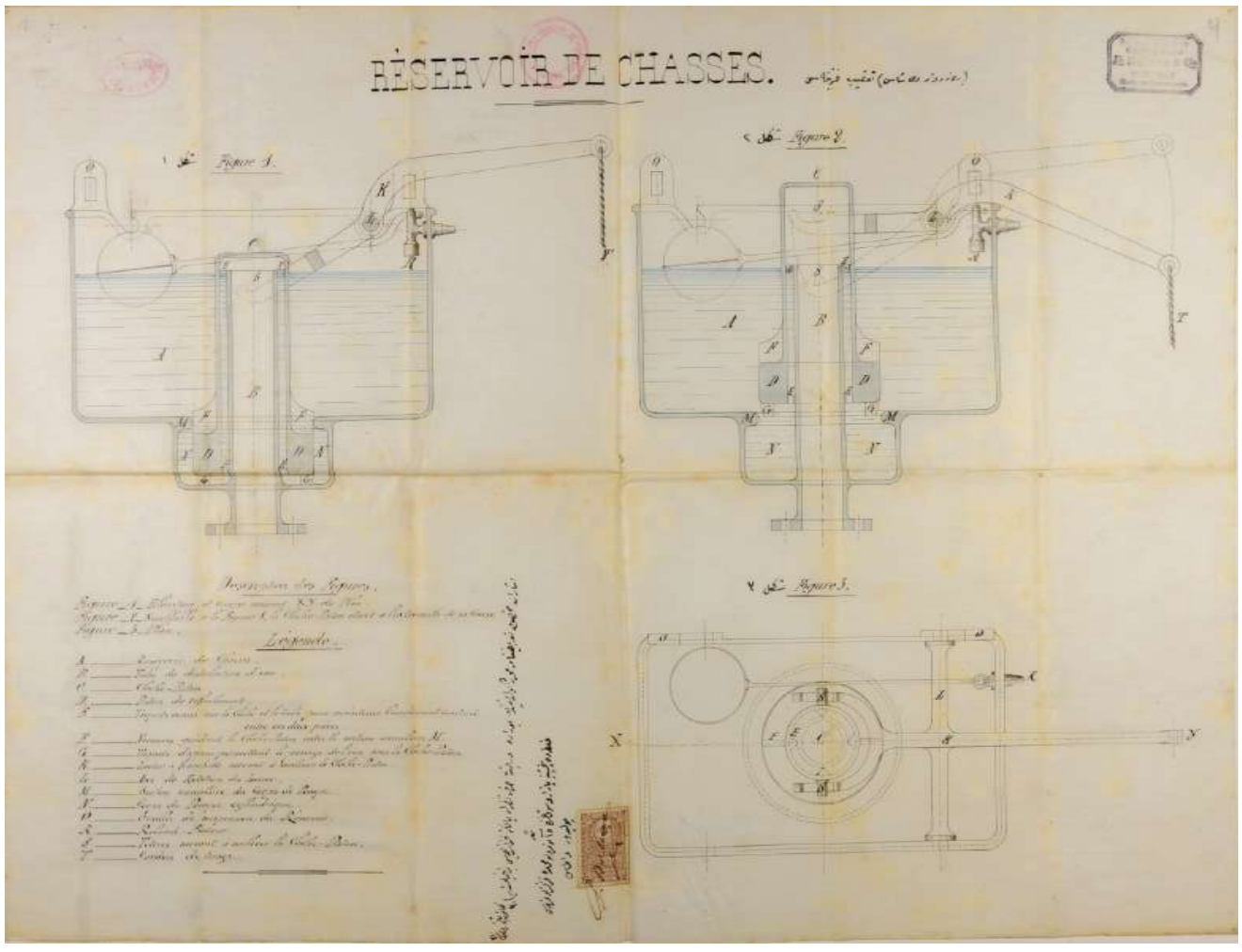

Resim 3
Galata Perşembe Pazarı'nda oturan Fransız mühendis Polidor Datas'ın "reservoir de chasses" (pistonu haiz kapaklı takip haznesi: sifon) adını verdiği icadı. 18 Şubat 1895. T.SNİ, 1731/125.8

Resim 4
Müderris Mehmet Şakir Efendi'nin icat ettiğini iddia ettiği fakat Sanayi İdaresi tarafından faydasız olarak nitelenen "savunma torpili"nin çizimi.
1 Aralık 1896.
Y.PRK.BŞK, 48/94

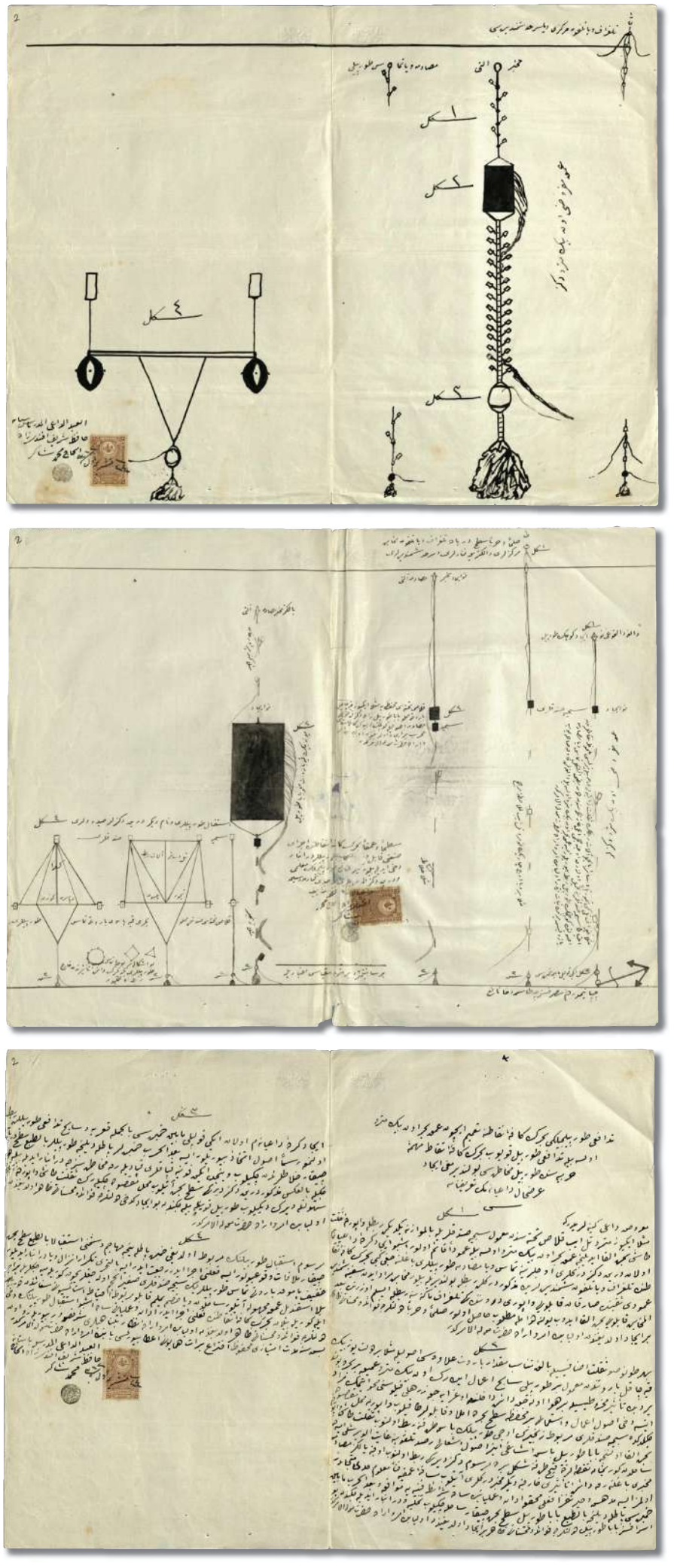

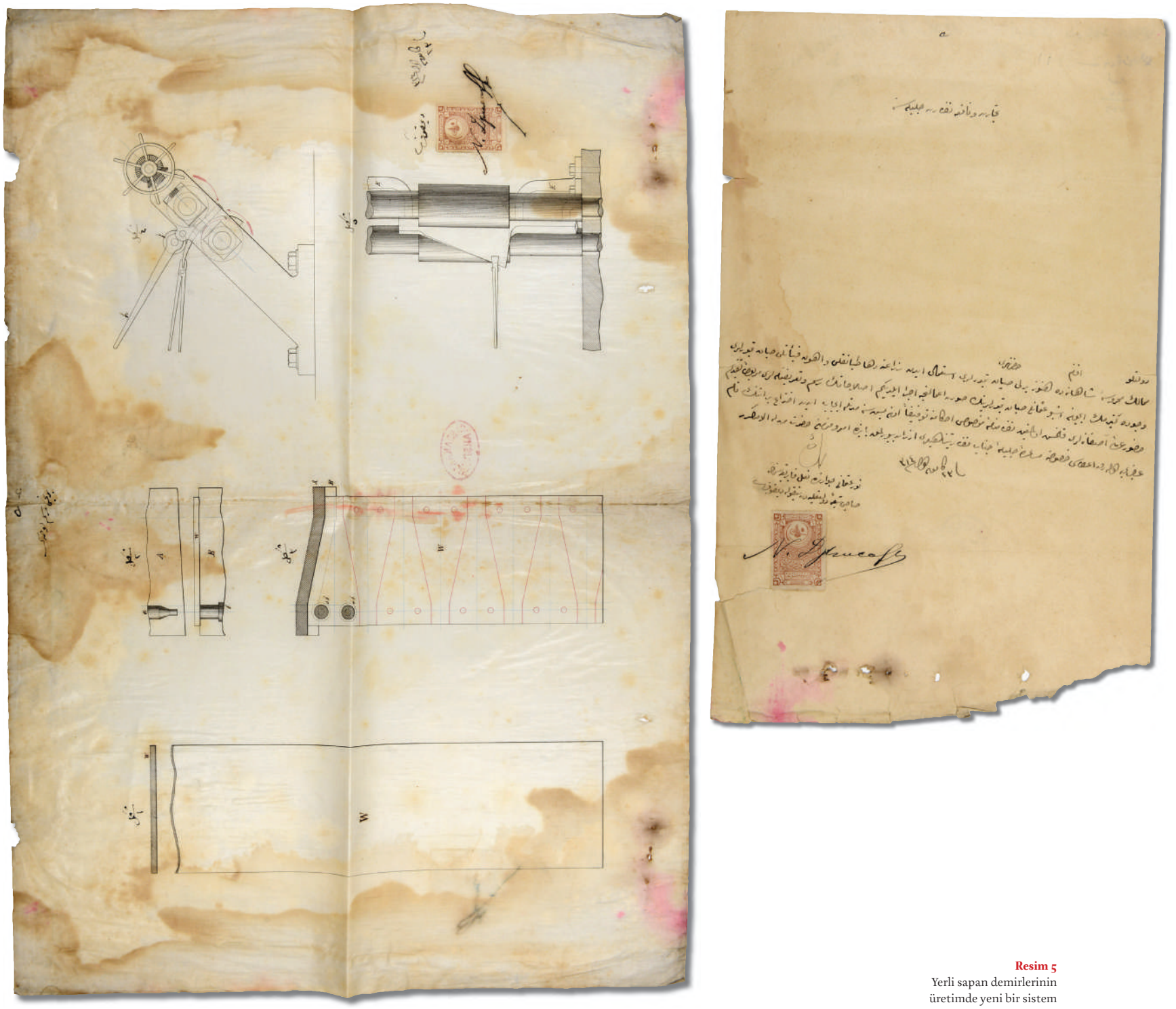

Resim 5
Yerli sapan demirlerinin üretimde yeni bir sistem geliştiren Nuruosmaniye civarında nal fabrikası sahibi Nikola'nın çizimi.
20 Ocak 1899.
T.SNİ, 1734/81

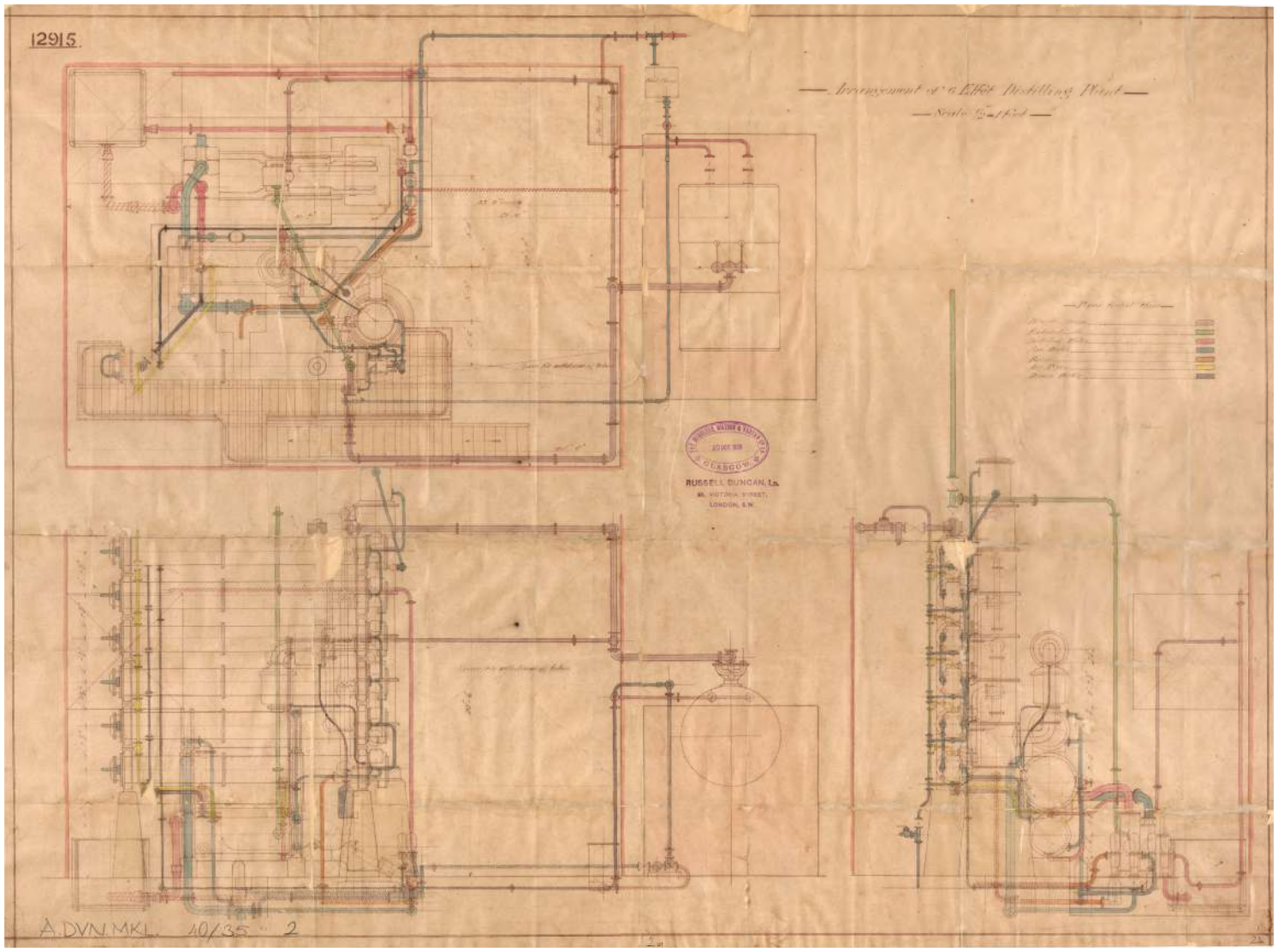

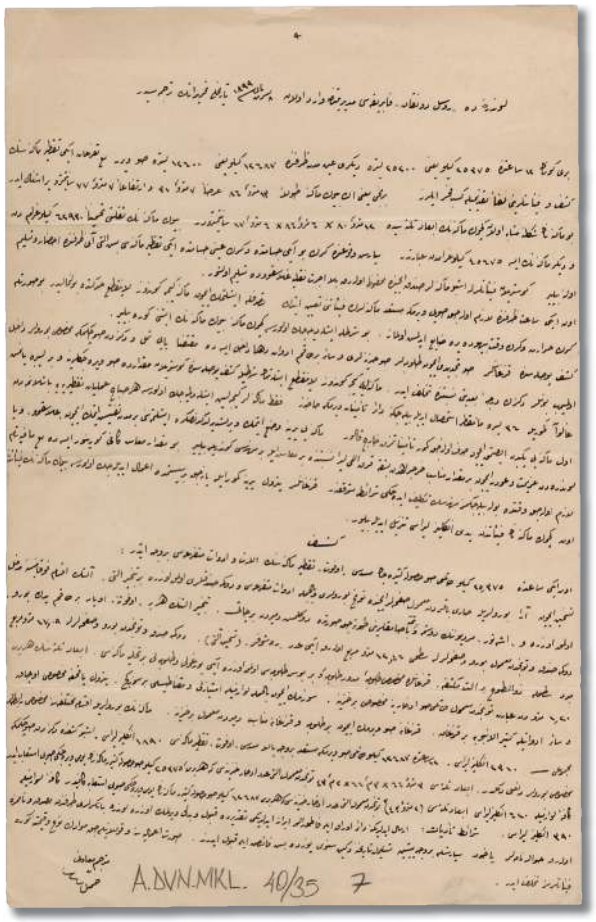

Resim 6
Londra'dan Russel Duncan Limited'in icat ettiği su arıtma makinesinin çizimi. 8 Ağustos 1899. A.DVN.MKL, 40/35

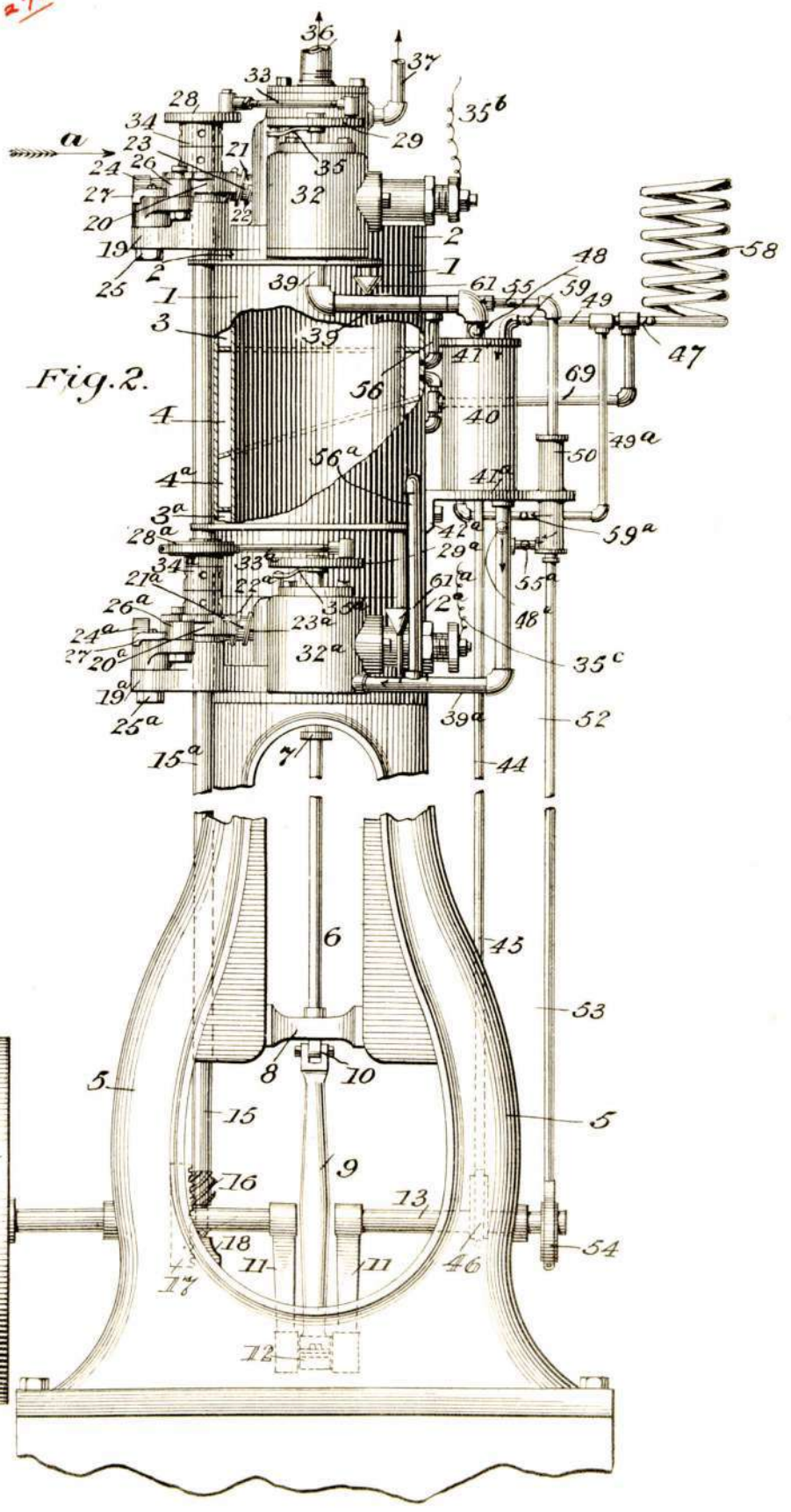

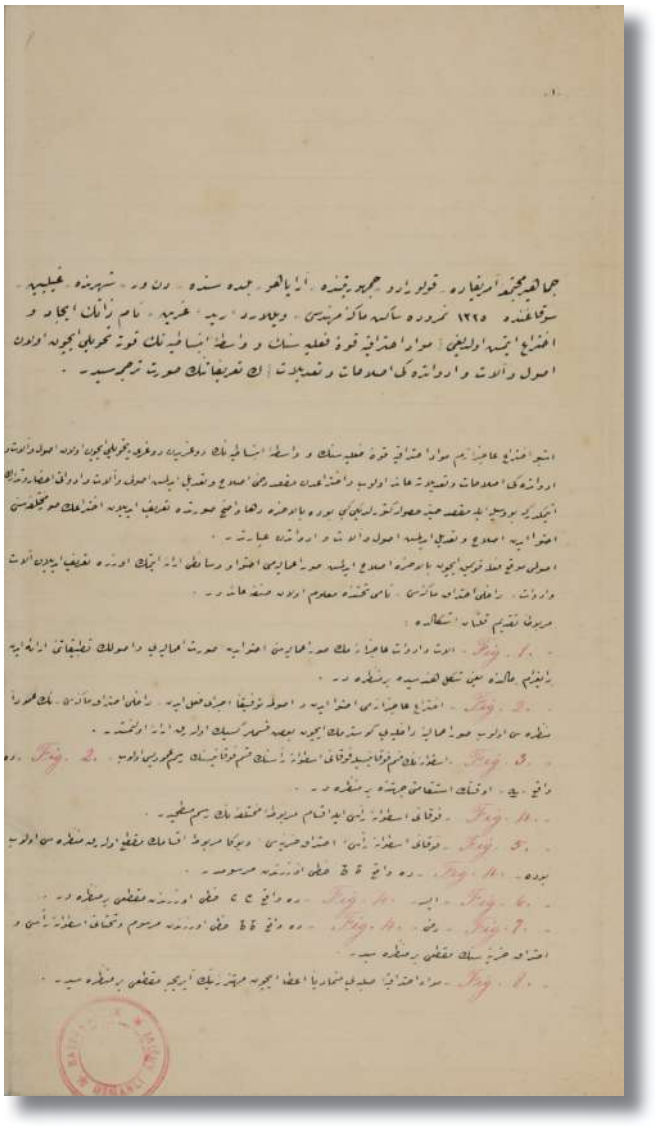

Resim 7
Amerikalı Makine mühendisi Willard'ın "mevadd-ı ihtirakiye kuvve-i filiyesinin ve vasıta-i inbisatiyesinin kuvvete tahvili: yanmadan elde edilen enerjinin kuvvete çevrilmesi" sisteminde yaptığı geliştirmelere dair çizimi.
3 Ocak 1899.
T.SNİ, 1734/456

Resim 8
Alman Emil Richard'ın vagonları birbirine bağlayan tertibattaki geliştirmelere dair icadının çizimi.
27 Mart 1899.
T.SNİ, 1736/34.

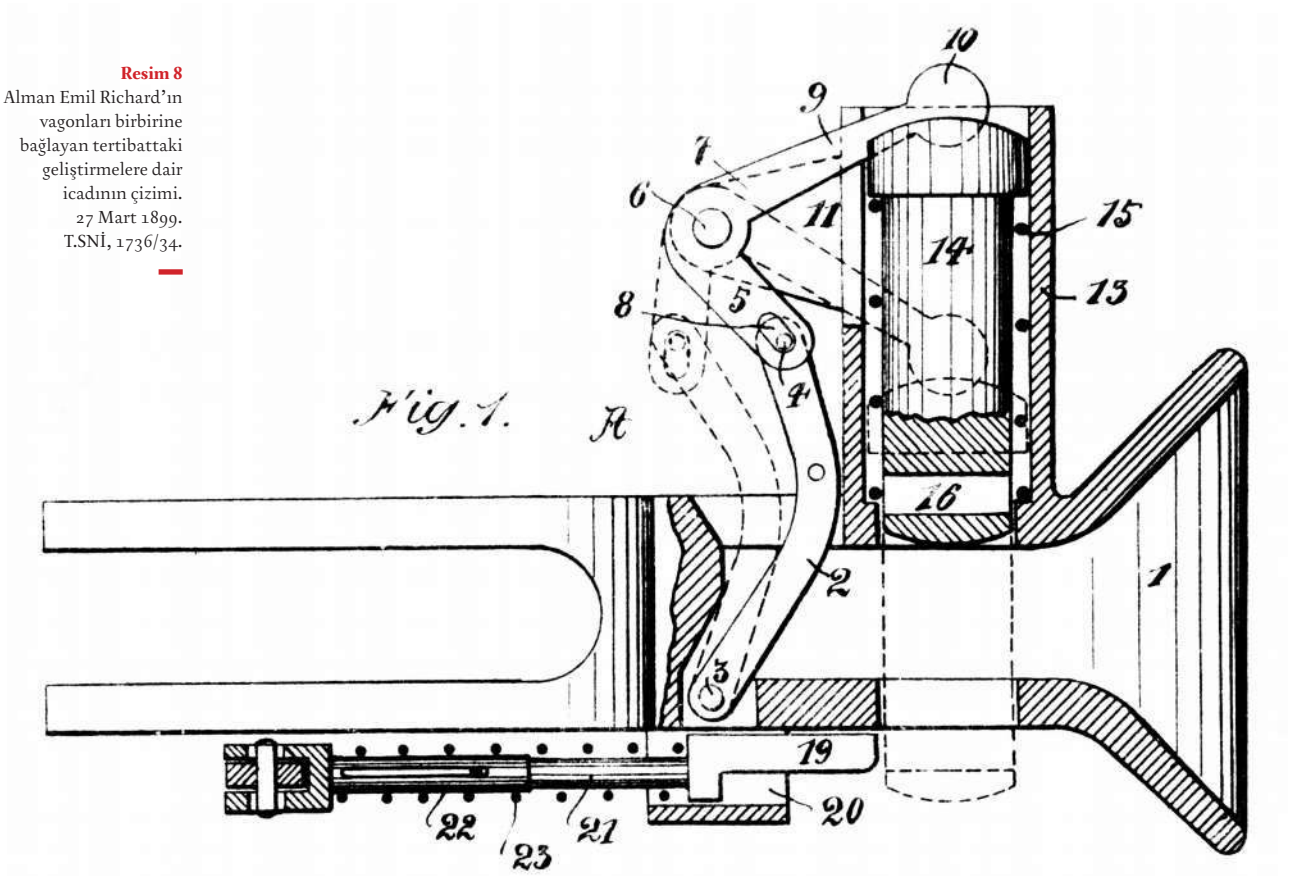

المانیاده « دره سدن - بلاده ویتز - شهرنده » هربه سراته « ده ٦ نمروده ساکنه المانیا دولتی مجموعی تبعه سدن « امیل » ریچارد « به روده « نام ذاتك افتداعکرده سی اولان بعصه یکی وفائده لی « واغون واشتالی عربه لری « ربط ایتمك ایچون « ربط ترتیباتنده کی اصلاحات وتعدیلات » ك تقریفاتنك صورت ترجمه سیدر .

استوانجار « افتداع « واغون واشتالی عربه لری « طوب طوپ یاخود قسی اولنان طوپ عربه سنه مربوط جبخانه عربه سی طوپ عربه سنه واشتالی ربط « الصاق ایتمك ایچون اولان « ربط ترتیباتنه عائد اولوب « وعلی الخصوص « ربط ترتیباتنك قطعه « ارتباط سیدر مجموعی کی ماده یکدیگریله طوغری تسویه اولنمقده ذاتی الحرکه یعنی کندی کندینه اولمیه رق ارتباط حاصل ایدن « ربط ترتیباتی صنفنه عائد اولوب بوده یاخوده موضحا تقریف ایدیلمك اقسامك صوغمالیکه سدن « ترتیب وتنظیمدن عبارتدر . مربوطا تقدیم قطعات اشکالك مراجعتیله اولمقده بولنمقدر : —

« Fig. 1. « ارتباط سیخا یکیتی حاصل بولنان « ارتباط قطعه سنك قسما مقطع عمودیسی اولمیه رق یاندن منظره سی « اراءه ایدوب مذکور قطعه یه تقریفاتده — A — ارتباط قطعه سی تسمیه ایلمشدر .

« Fig. 2. و 3. و 4. « مختلف مرتبه « ارتباطده وکلیتك حالده مذکور « ارتباط قطعه سنك یاندن عمودی اولمیه رق منظره سنی « اراءه ایدر .

« Fig. 5. و 6. « مختلف مرتبه « ارتباطده وکلیتك حالده اشاغیدن یوقاری منظره یی « اراءه ایدر .

« Fig. 7. « قاعده مناولهنك برقسمی ایله برابر « ارتباط سوره سنك یسم مقطعنی « اراءه ایدر .

« Fig. 8. « B — « ارتباط قطعه سنك ویا مایا سنك اوك نهایتنك یسم مقطعی اولوب « ارتباط سوره سی ویا ارکاك الیکه جکی مقطع اولمیه رق « اراءه اولنمشدر .

« ارتباط ترتیباتی — A — و — B — مثللو ایکی قطعه دن مرکب اولوب « ارتباط عملیاتی آتی سنده یکدیگریله « ارتباط واشتراك ییا ایدر . برقسمی ویا قطعه سی مثلا — A — قطعه سی « ارتباط سوره سنی ویا « ارکاك الیکه جکی ترفیع وتنزیل ایتمك « والی متنازل موقعده یعنی « ارتباط ایتمیه برموقعده ابقا وتامین ایده بیلمك ایچون اولان سیخا یکیتی حاویدر . — B — قطعه سی رحمی مایا تعبیر اولنان کوزلی جیوه طوقن عبارتدر اولوب بوده — A — قسمی ویا قطعه سی داخله « اراءه ایدیلدیکی زمان « ارتباط سیخا یکیتی بروجهله تحریك ایدرکه « ارتباط سوره سنك ویا سوره سنك اشاغی یه سقوط ایدوب کوزلی جیوه طوقن ویا مایا ده واقع شکاف ویا فتحه « اراءه کیرمه سنی موجب اولور . وبووجهله « ربط ترتیباتنه لقبیله « ارتباطی منشا « ایدر . « ارتباط قطعه لرنك لهم ایکیسیده متناظر واغون ویا عربه لرك نهایتلرنده وطوپ عربه سی وطوپ طوپ یاخود قسی اولنان جبخانه عربه سی

BAŞBAKANLIK

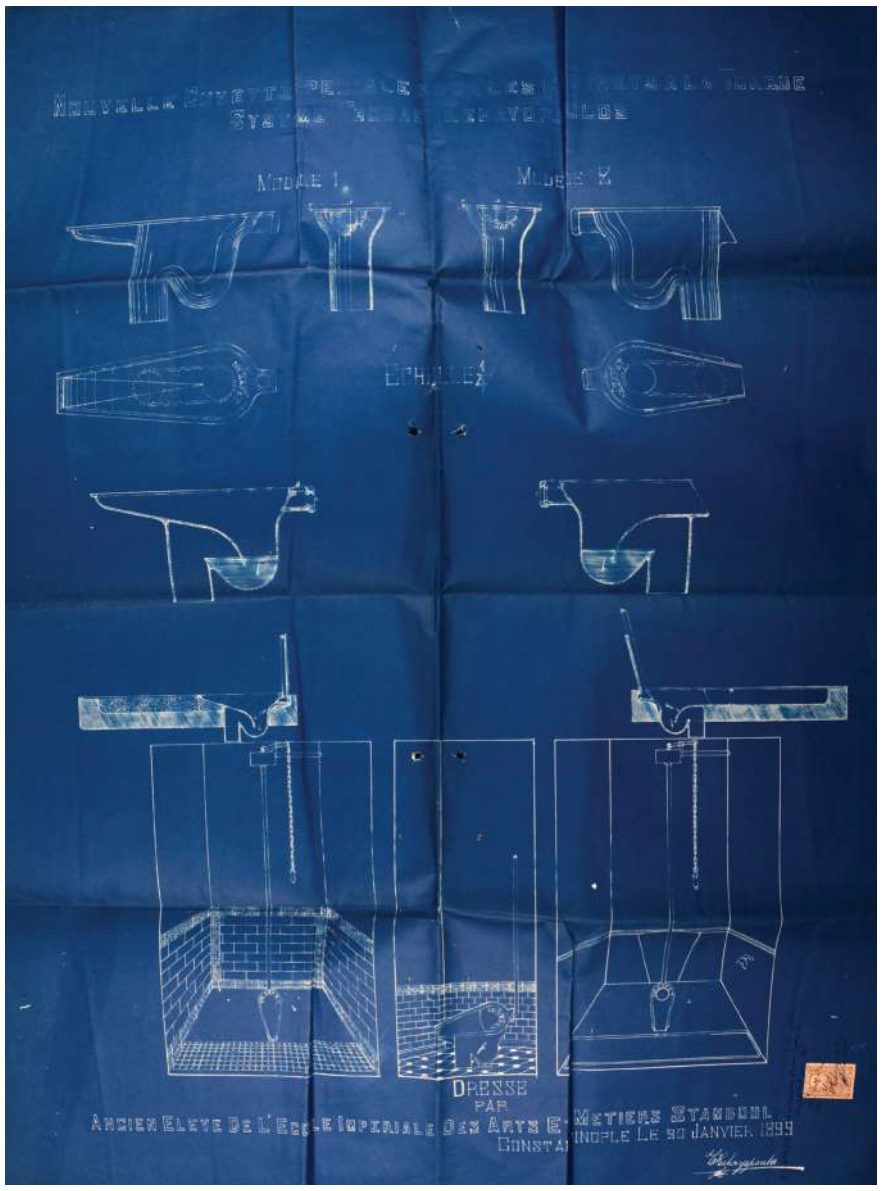

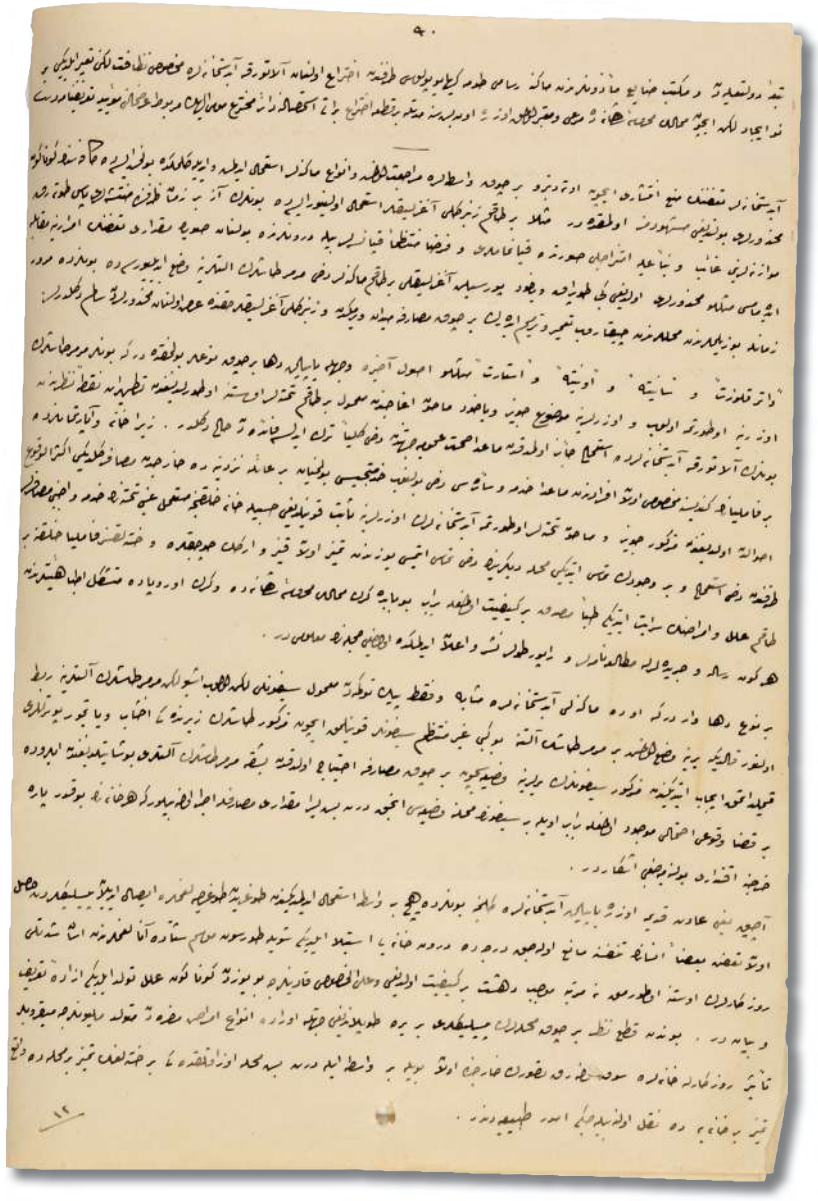

Resim 9
Sanayi Mektebi mezunlarından makine ressamı Toma Kehayopolos tarafından icat olunan alaturka tuvaletlere mahsus "nezafet leğeni" adlı koku önleyici aletin çizimi.
29 Mart 1899.
T.SNİ, 1735/30

Resim 10
İngiliz mühendis ve kimyager John Arvord ile Williham Askrofet'in birlikte icat etmiş oldukları demir çelik döküm sisteminin çizimi.
4 Mayıs 1899.
T.SNİ, 1735/50

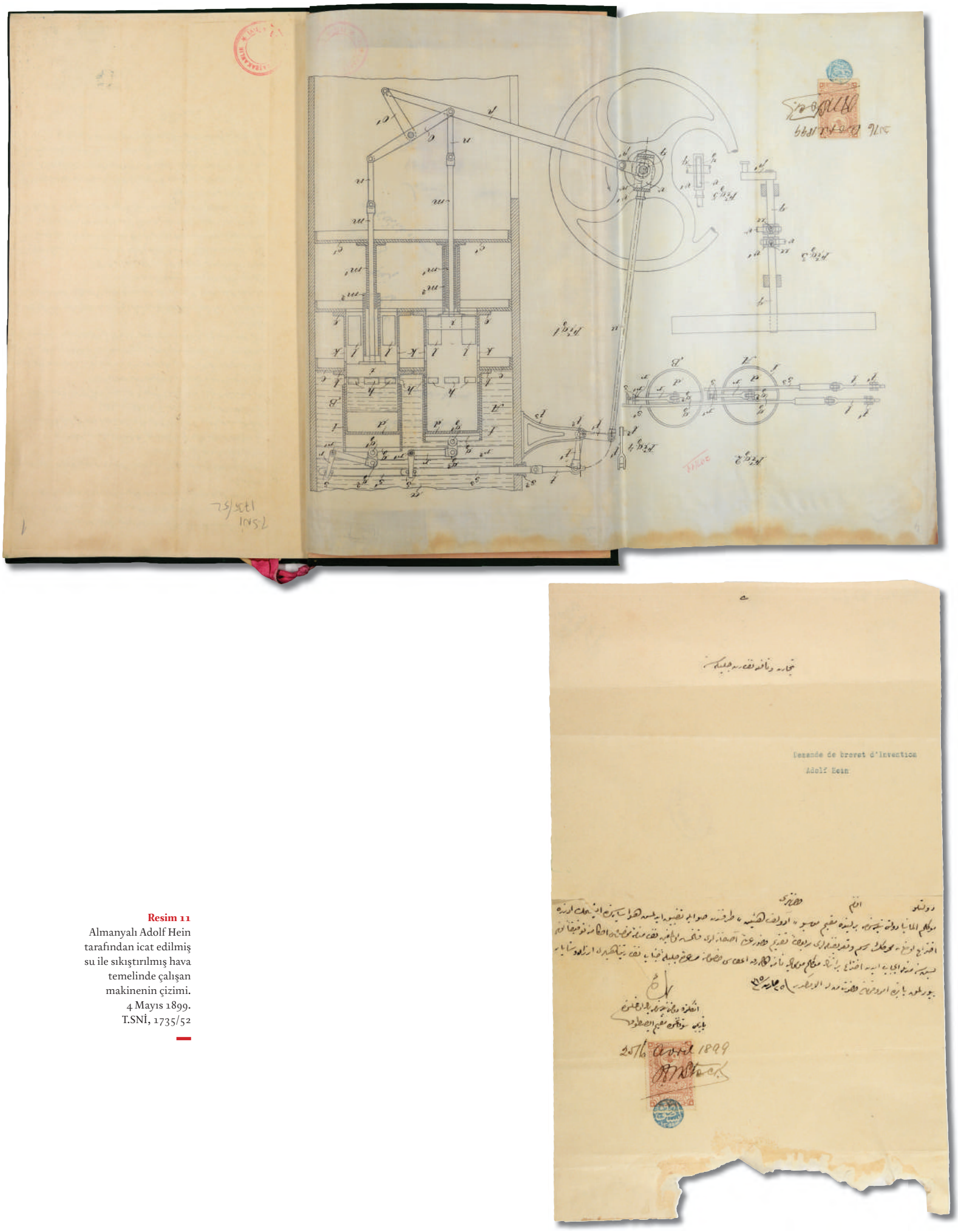

Resim 11
Almanyalı Adolf Hein tarafından icat edilmiş su ile sıkıştırılmış hava temelinde çalışan makinenin çizimi.
4 Mayıs 1899.
T.SNİ, 1735/52

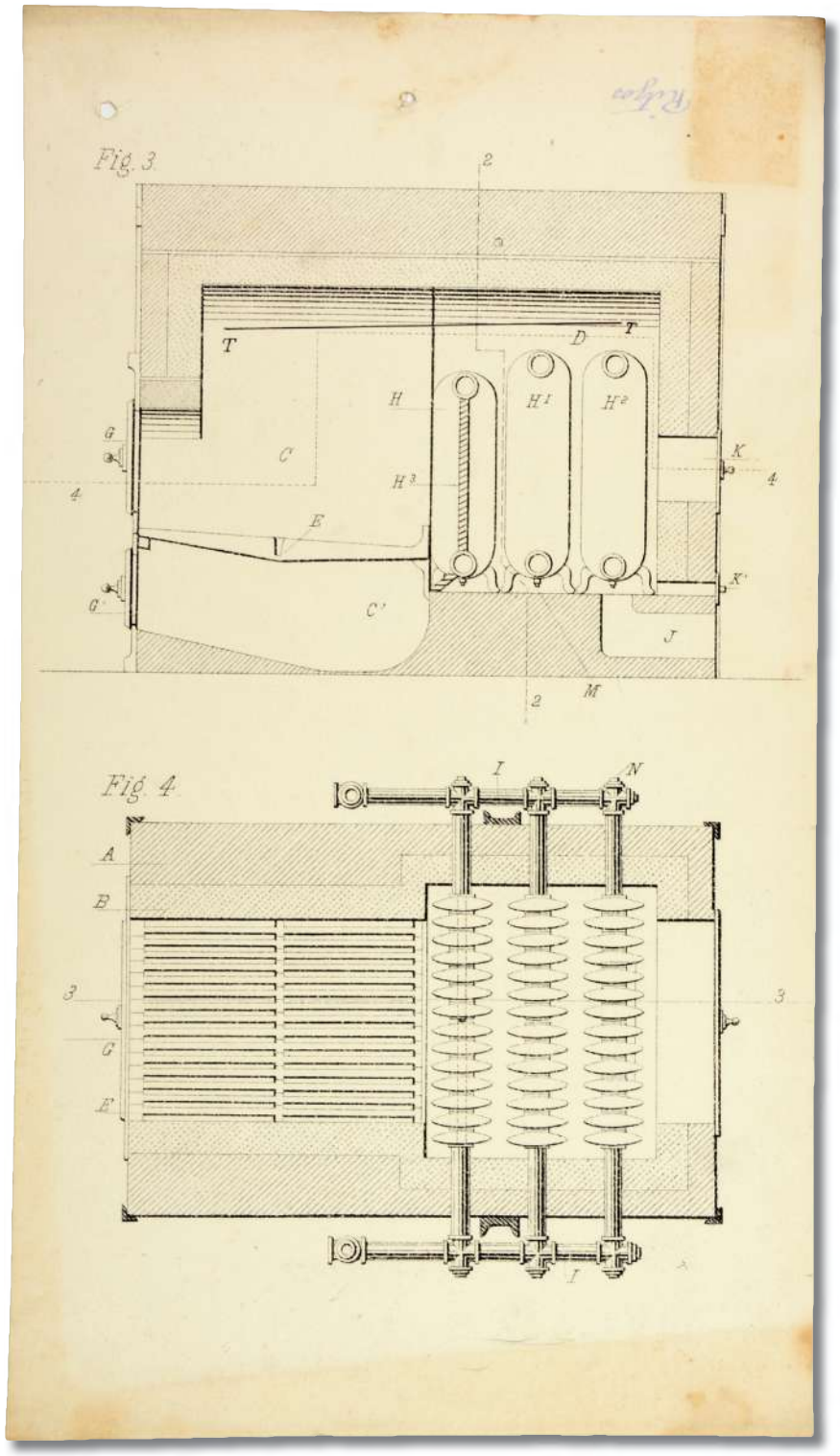

Resim 12
Galata'da Saatçi Hanı'nda mukim Osmanlı tebası Mimar André Ritzos'un icat etmiş olduğu "yeni sistem kazan"ın çizimi.
22 Haziran 1899.
T.SNİ, 1735/88

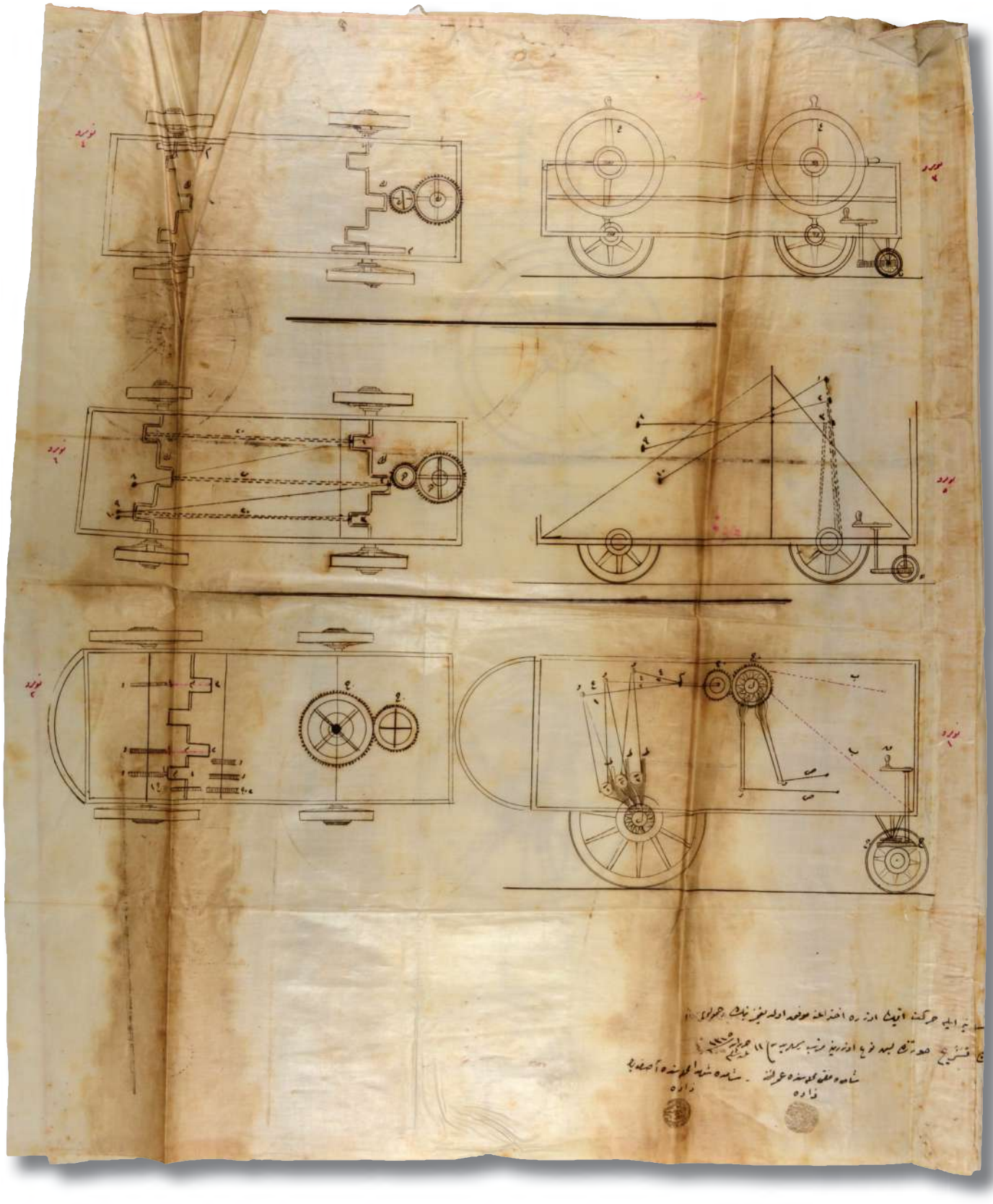

Resim 13

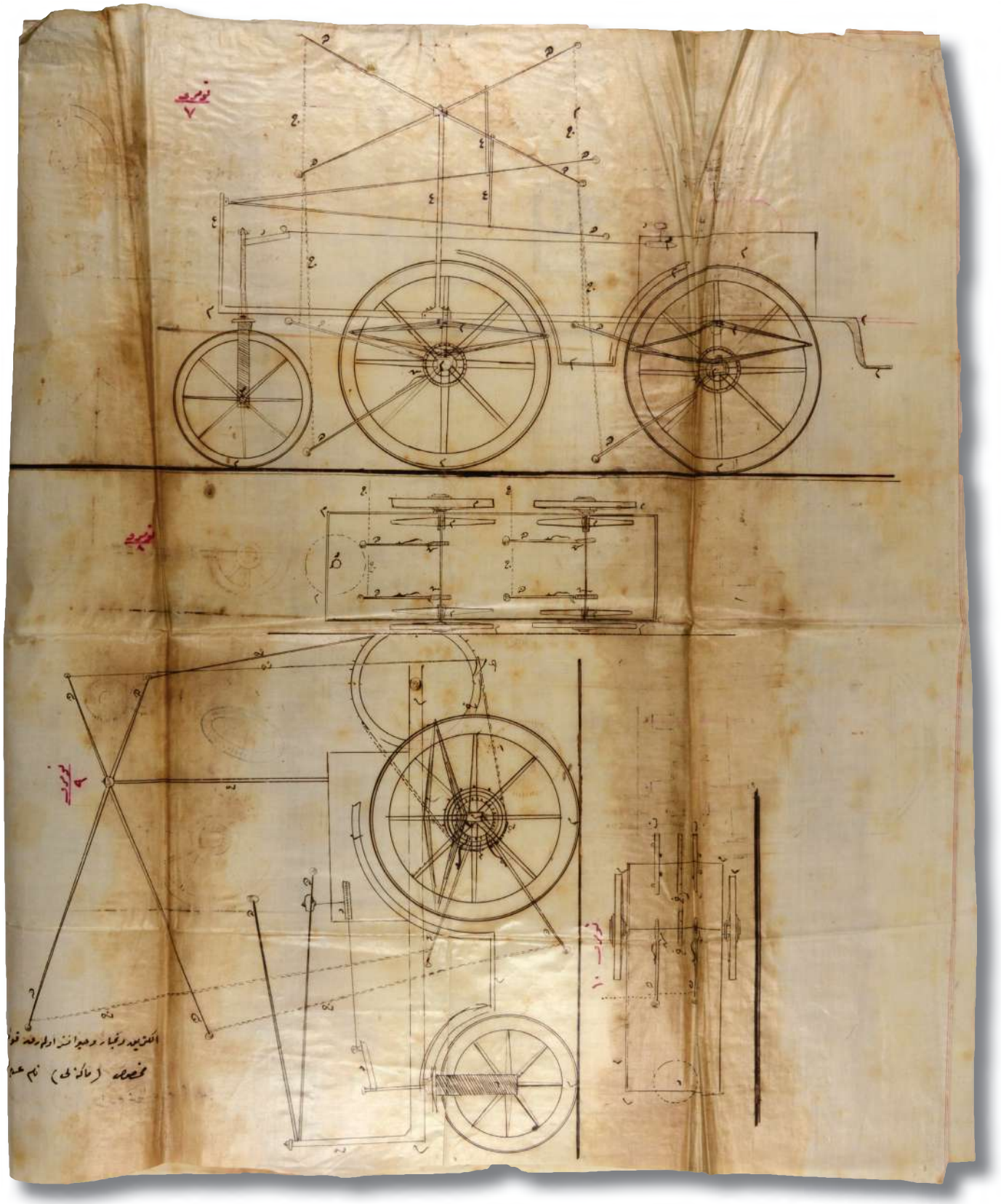

Resim 13

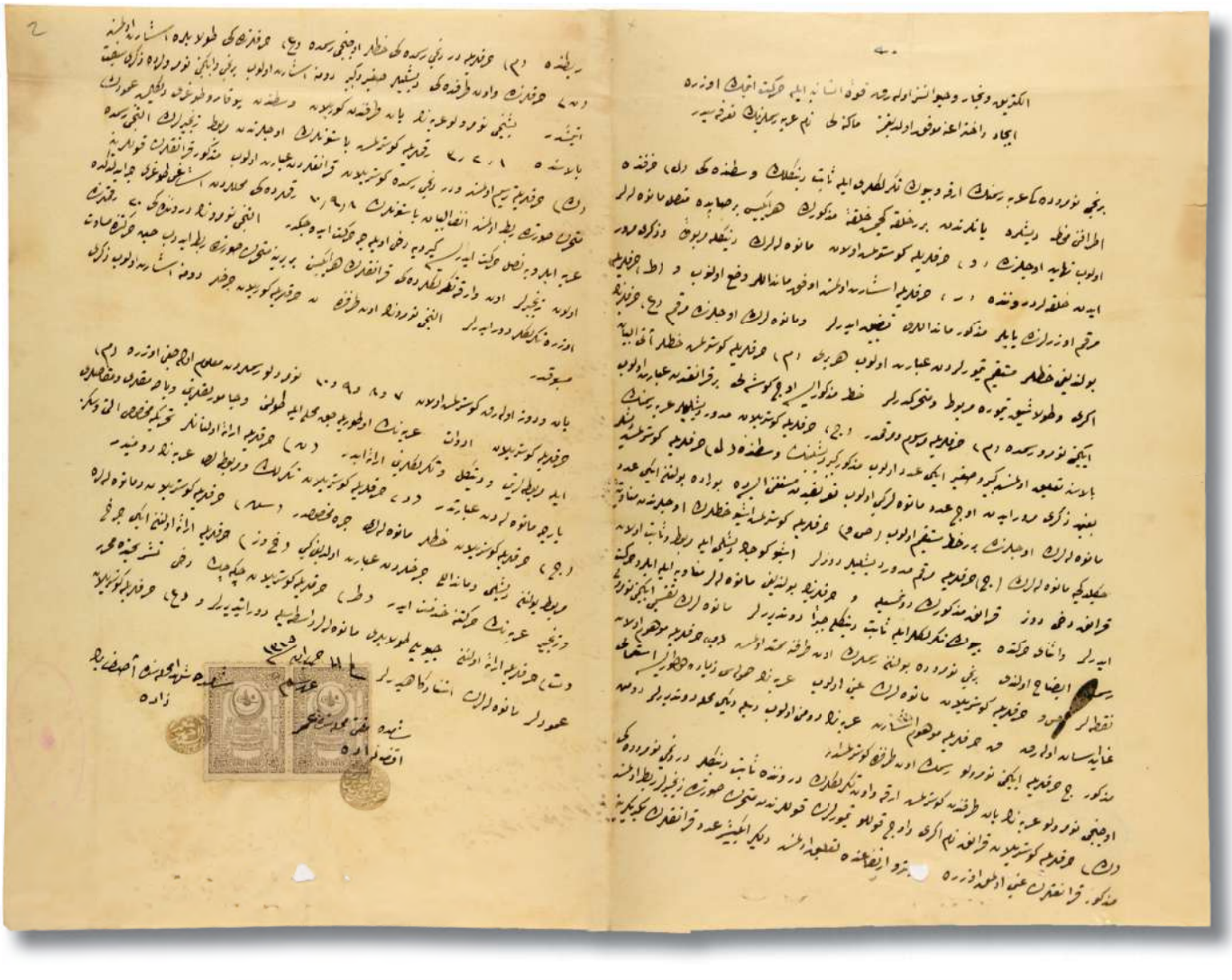

Resim 13
Şam'da Beyzade Ahmet Muammer ve Nureddin'in elektrik, buhar ve hayvan gücüne dayanmaksızın sadece insan kuvvetiyle hareket edebilen "makineli araba" adını verdikleri icadı binek ve yük arabalarının çizimi. 23 Haziran 1899. T.SNİ, 1736/148

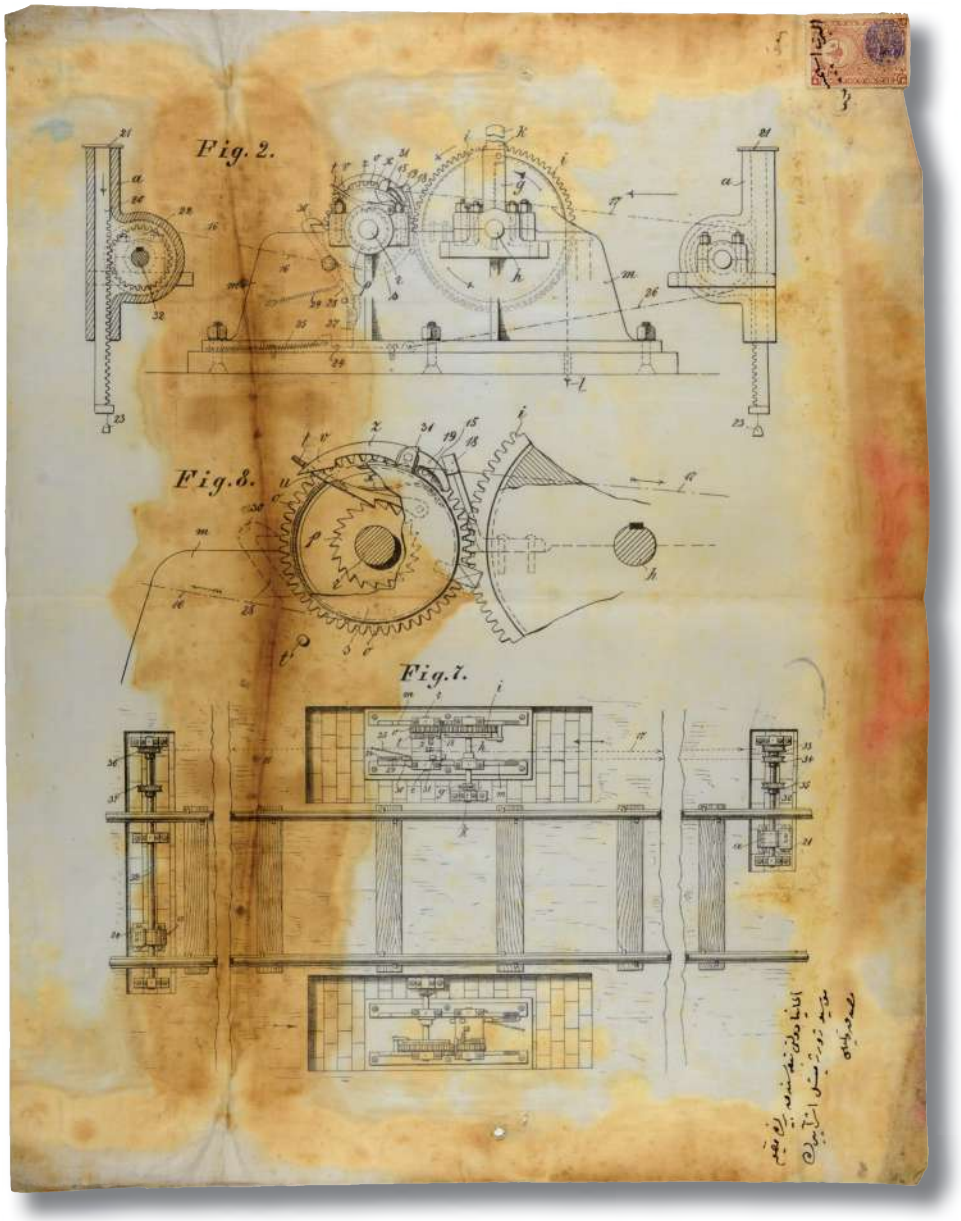
Fig. 2.
Fig. 8.
Fig. 7.

Resim 14

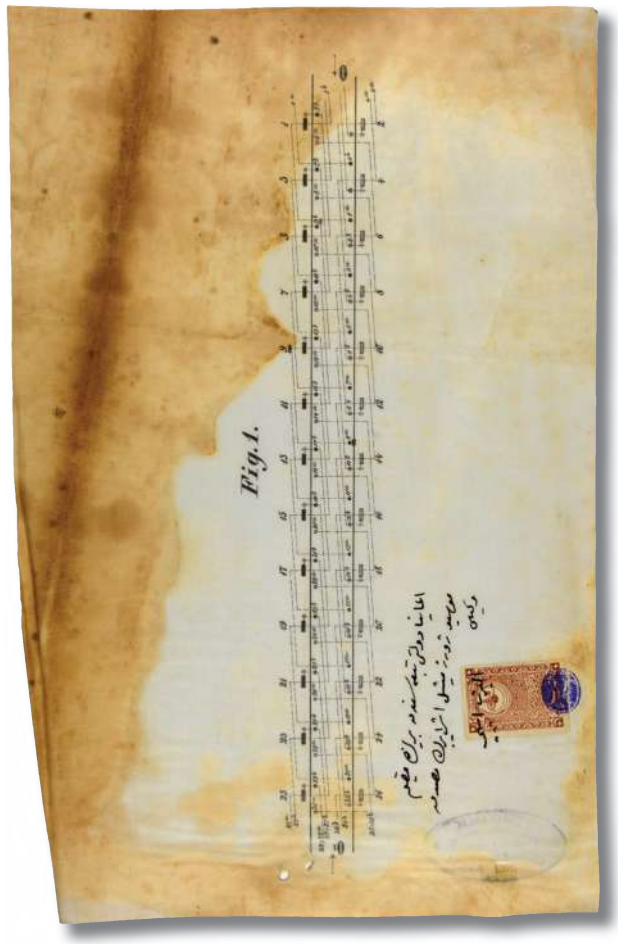

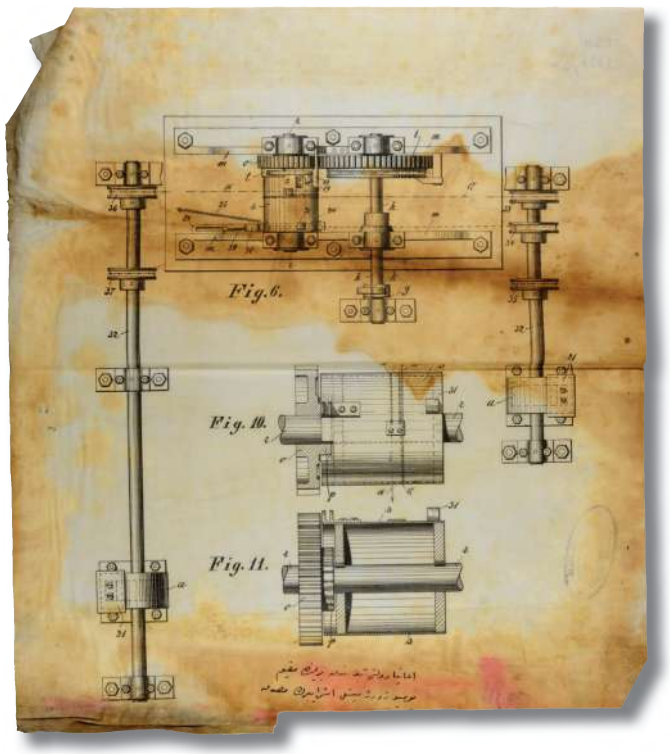

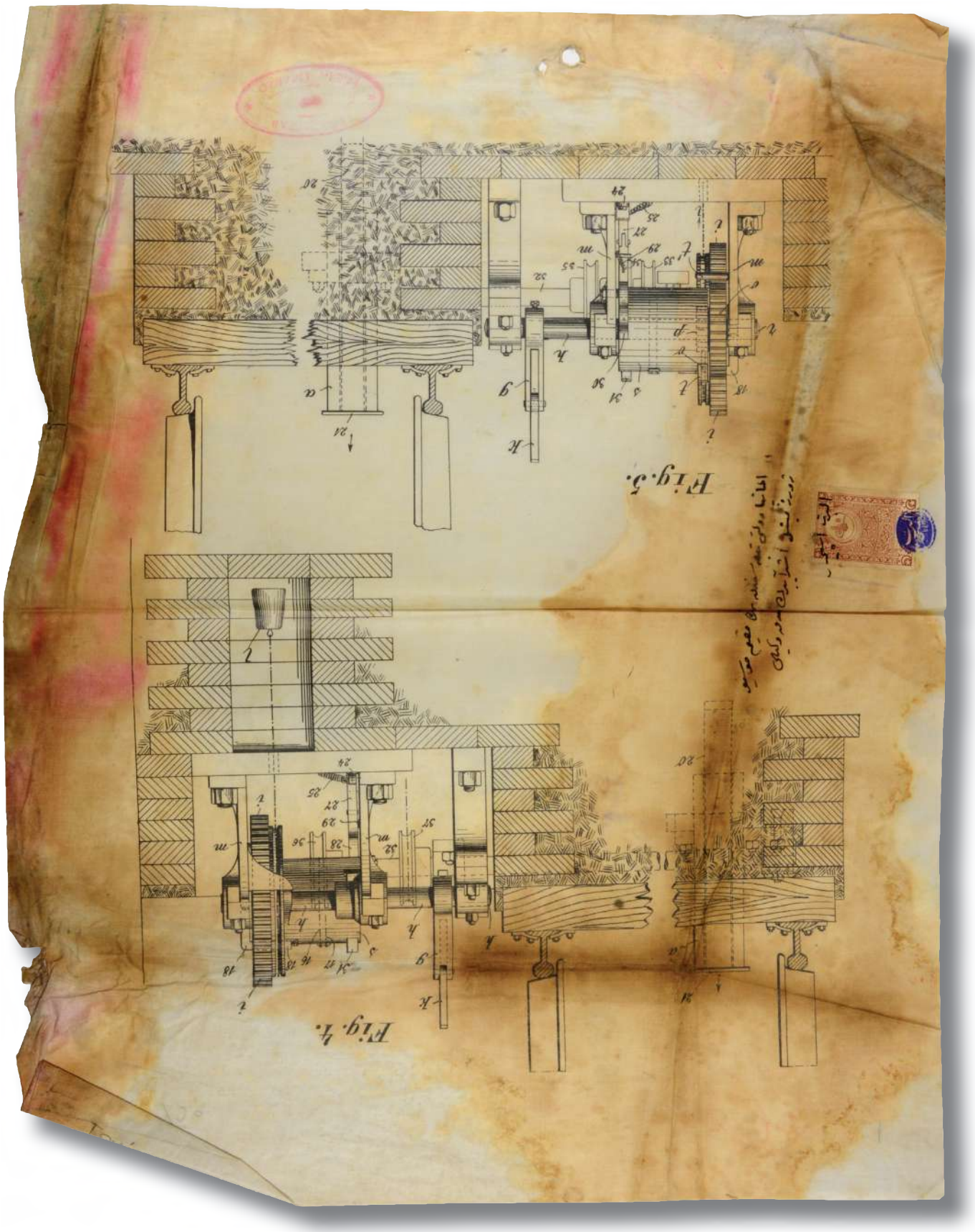

Resim 14
Almanyalı Georges Michel Schreiber'in demiryolu kazalarını engellemek için icat ettiği yeni sistemin çizimi.
21 Temmuz 1899.
T.SNİ, 1736/30

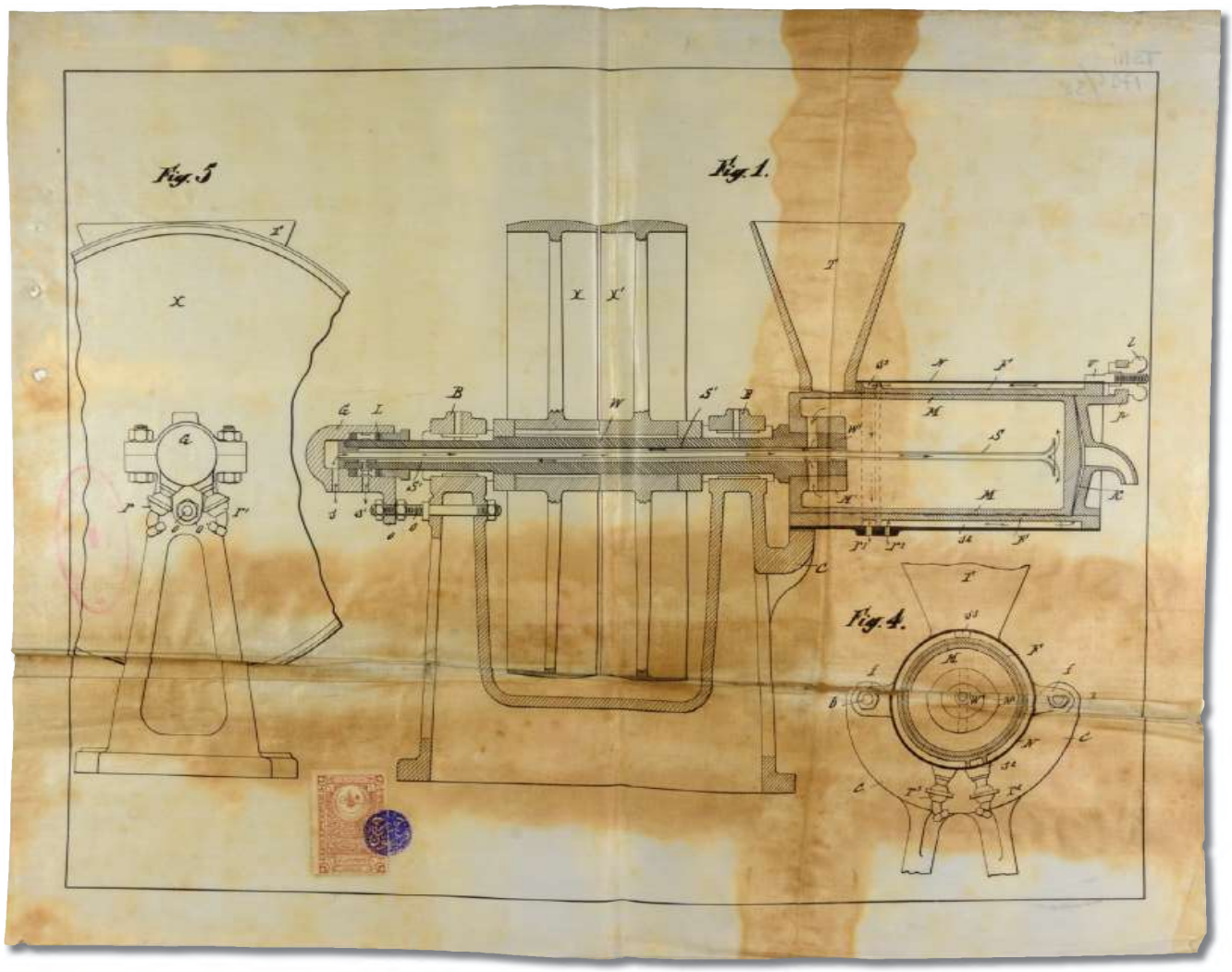

Resim 15
Belçika devleti tebasından O. Avedik'in "helezon mütezade (karşıt sarmal)" sisteminde ekmek imaline mahsus makinesinin çizimi. 22 Temmuz 1899. T.SNİ, 1736/38

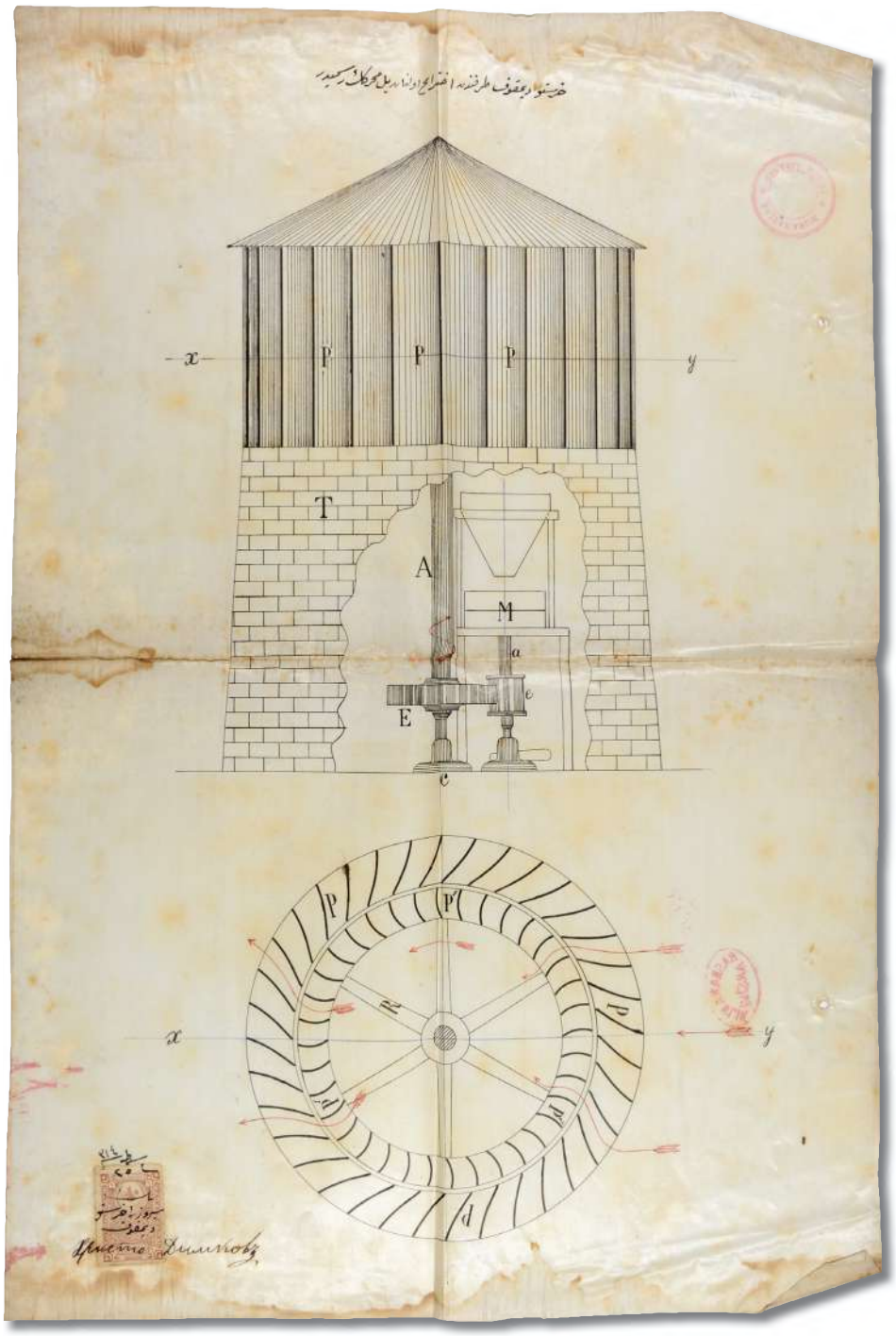

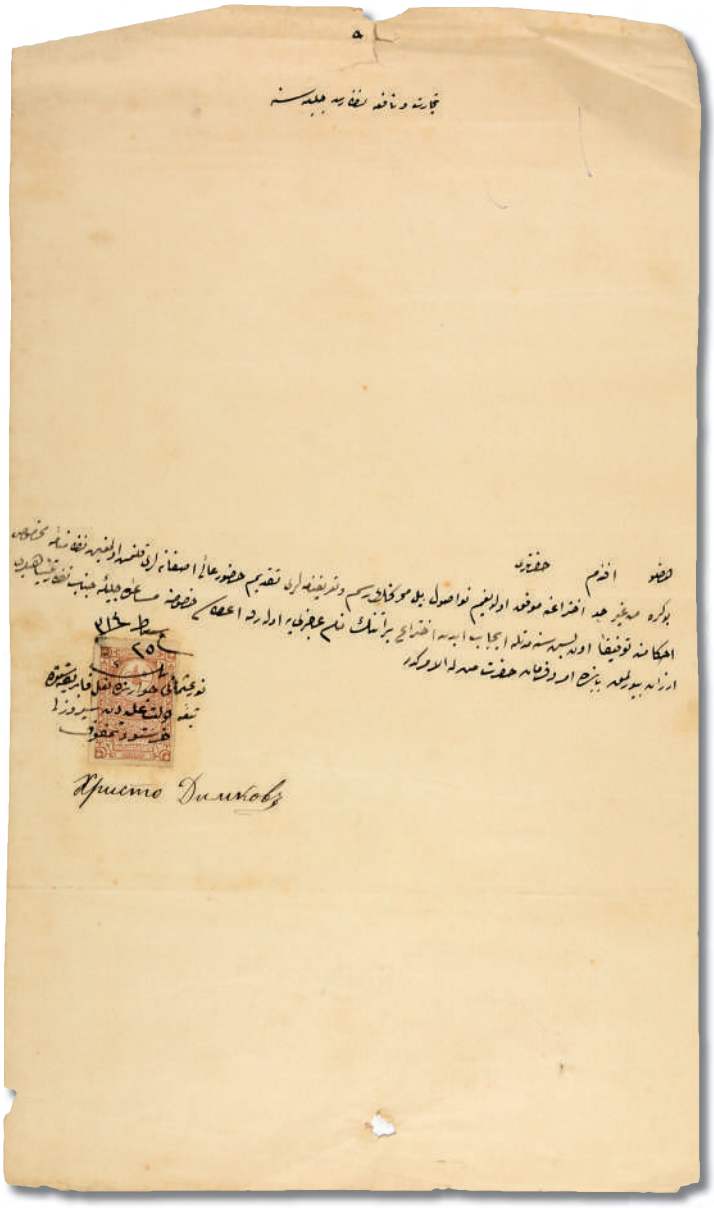

Resim 16
Nuruosmaniye civarında Osmanlı tebasından Sirozlu Hristo'nun icadı olan "yel motoru"nun çizimi.
3 Eylül 1899.
T.SNİ, 1735/16.

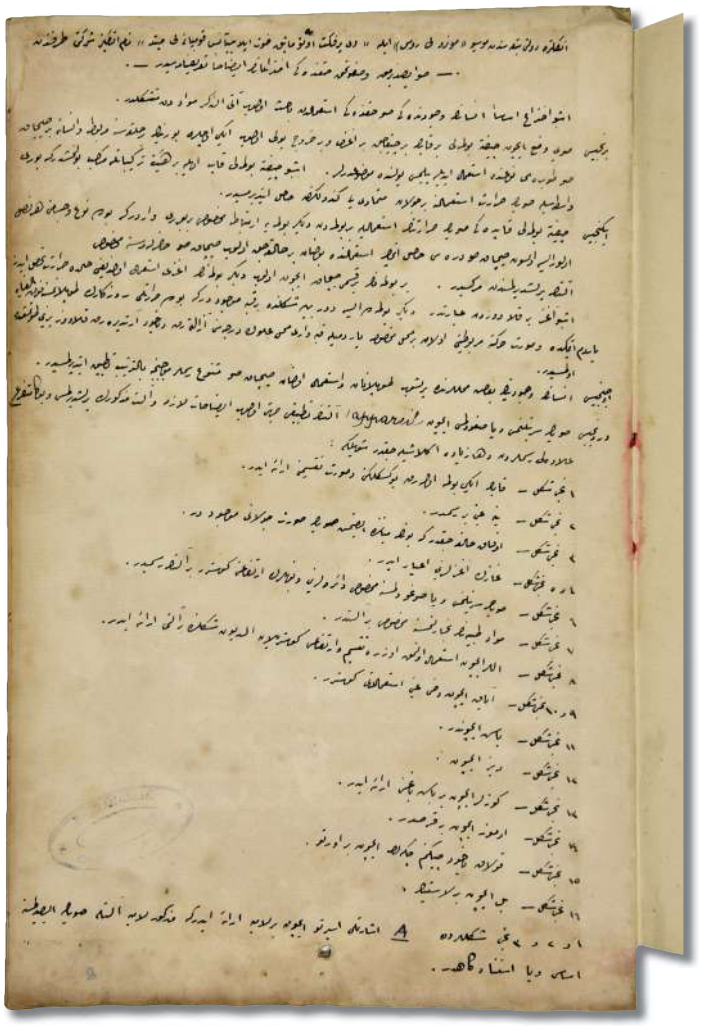

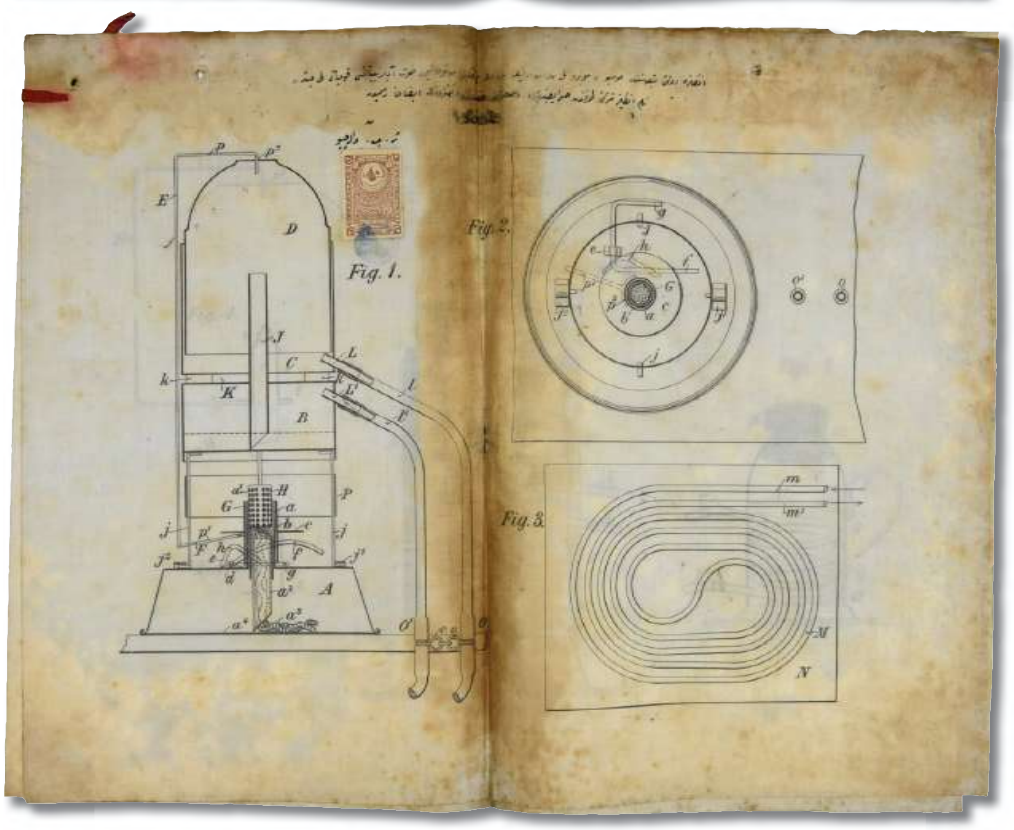

Resim 17
İngiltere devleti tebasından Monrolirus'un insan vucudunun değişik bölgelerini ısıtma ve serinletme için icat ettiği sulu sistemin çizimi.
16 Eylül 1899.
T.SNİ, 1737/13

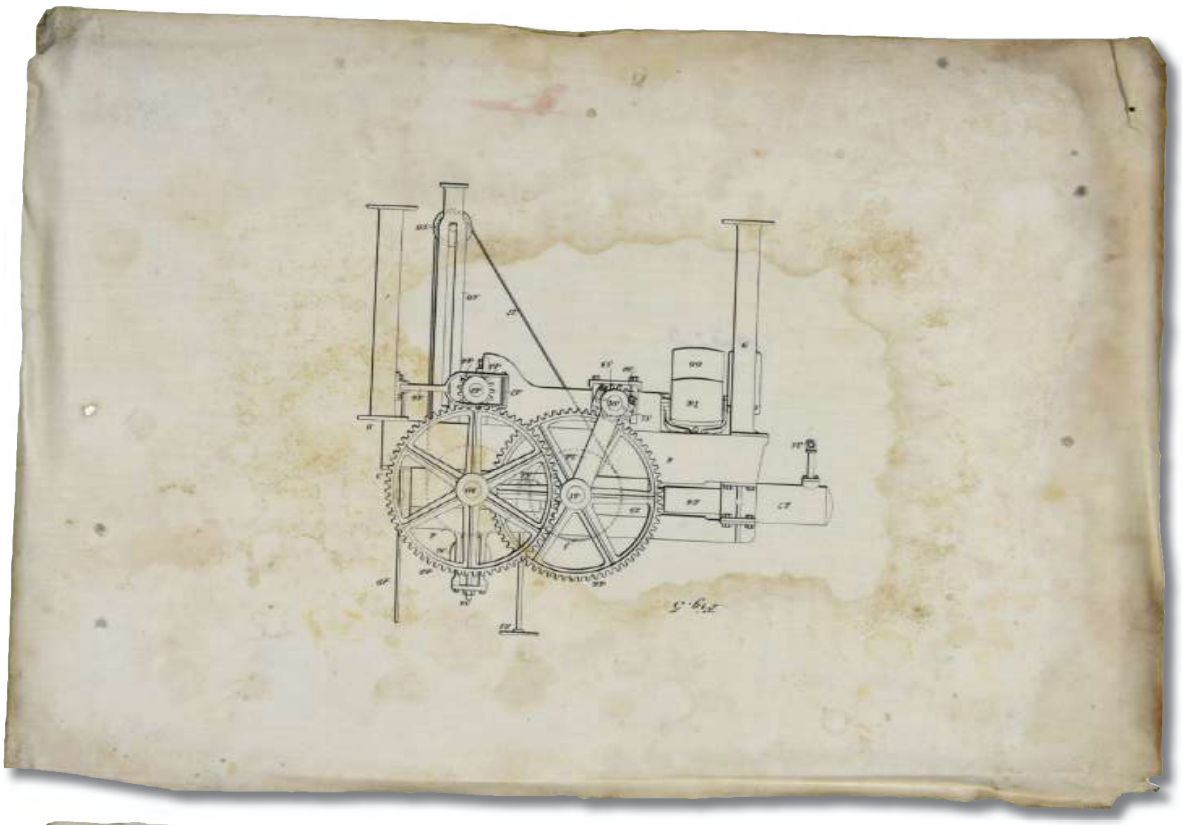

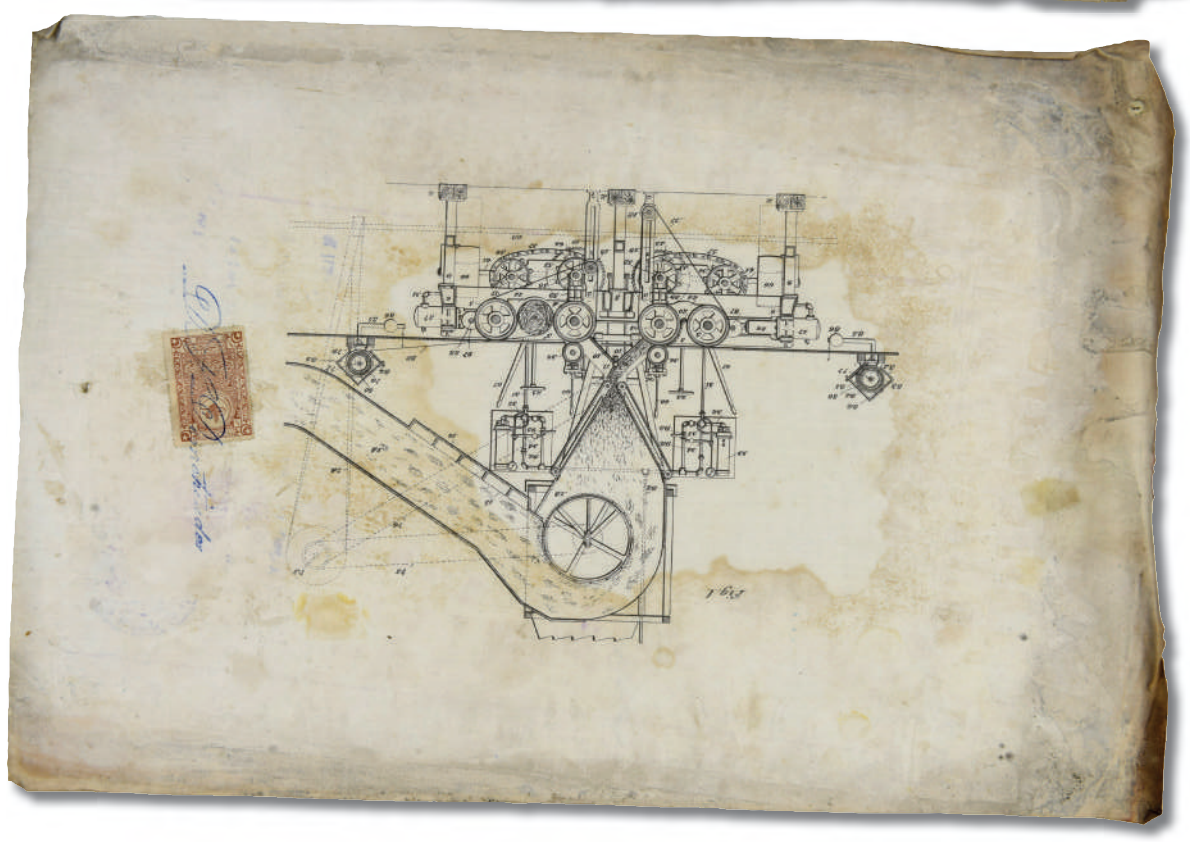

Resim 18
Amerika devleti tebasından Con E. Sebirli'nin pamuk balyaları yapmaya yarayan makinesinin çizimi.
16 Eylül 1899.
T.SNİ, 1737/14

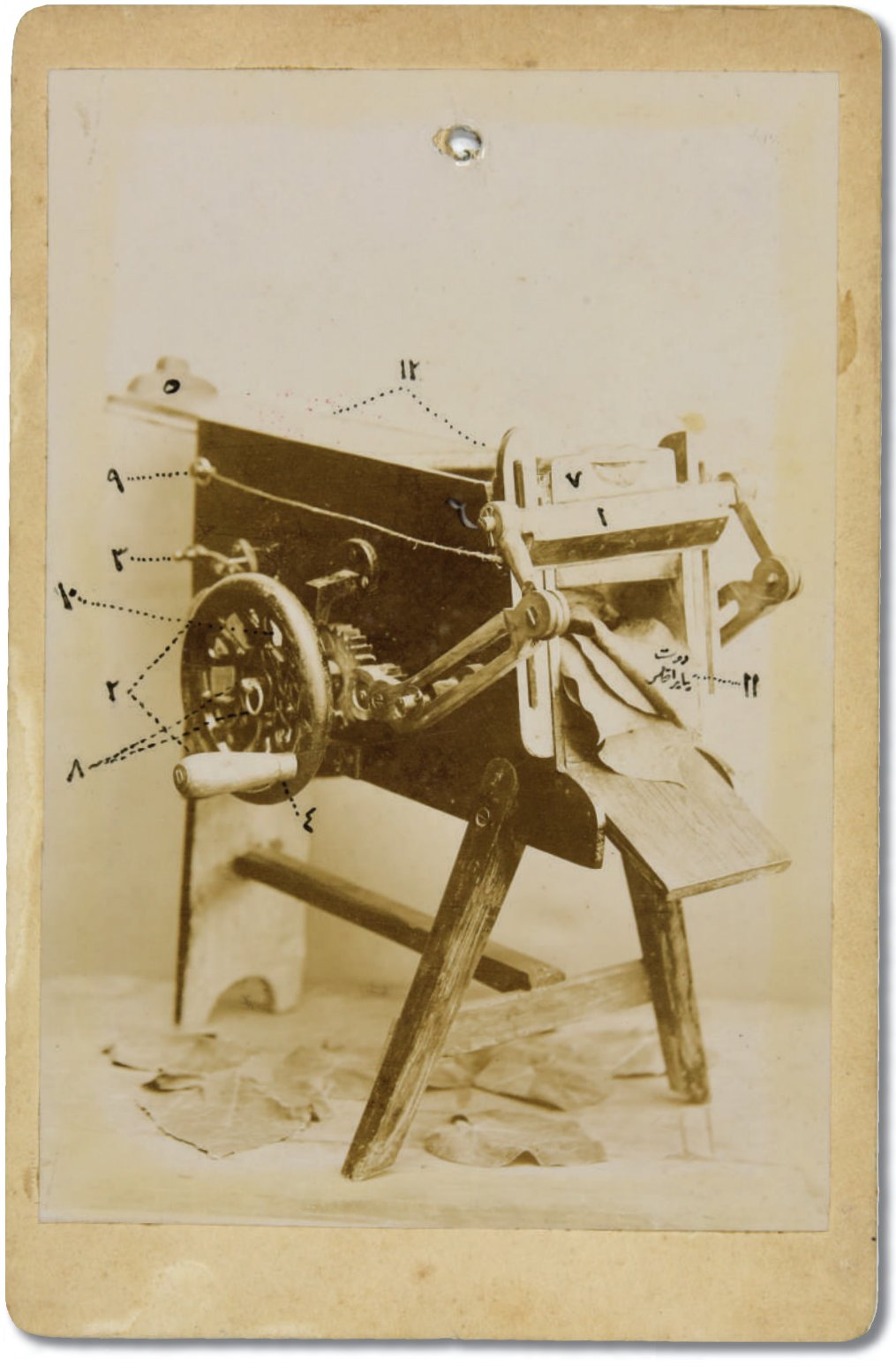

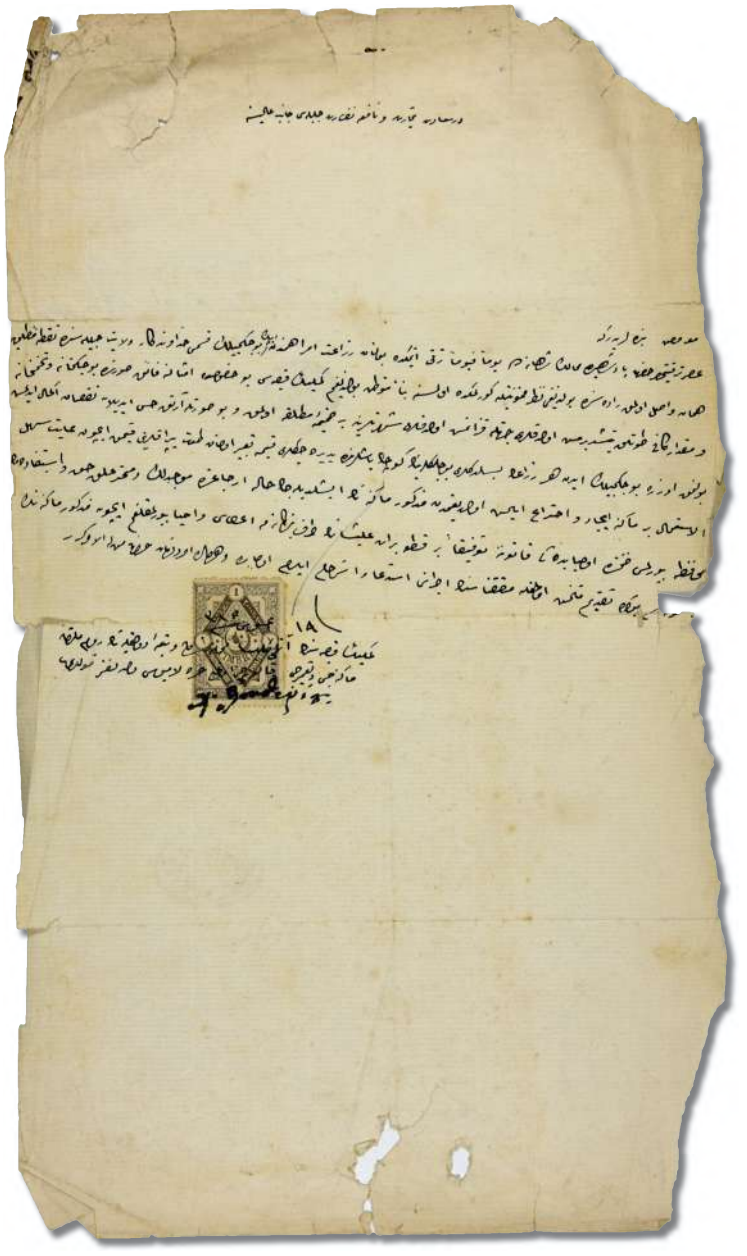

Resim 19
Dut yapraklarını kıymaya yarayan bir makine icat eden Gemlik'te Rum milletinden Goulidis'in makinesinin fotoğrafı.
30 Ekim 1899.
T.SNİ, 1737/24.

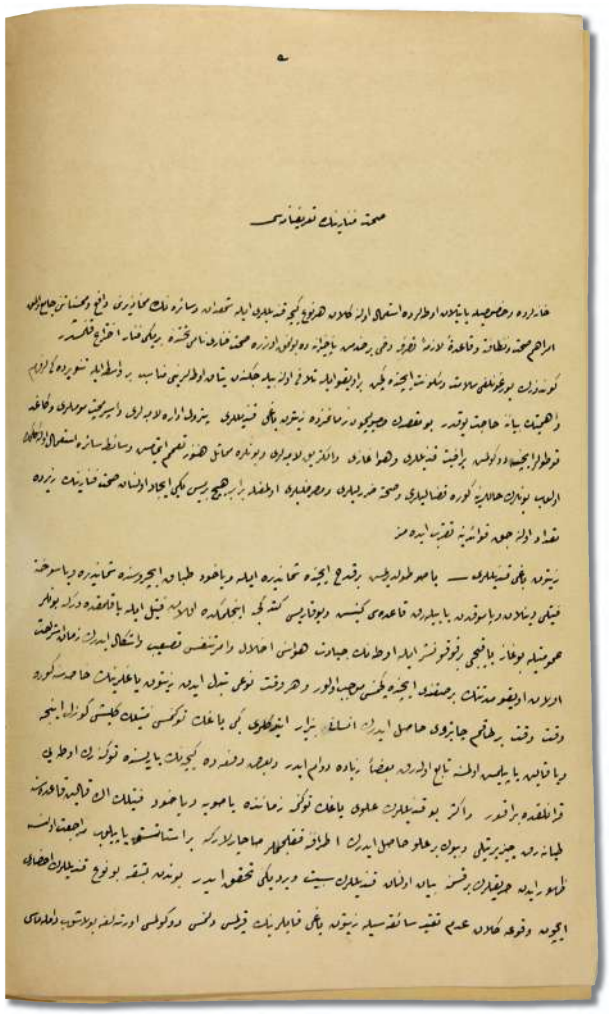

Resim 20
Hazine-i Hassa Sermühendisi Miralay Ahmet'in "sıhhat feneri" adını verdiği gece yatılan odalarda kullanılan gece kandillerinin zararlı gazlarını yok edici özelliği bulunan el lambasının çizimi. 12 Aralık 1899. T.SNİ, 1737/32

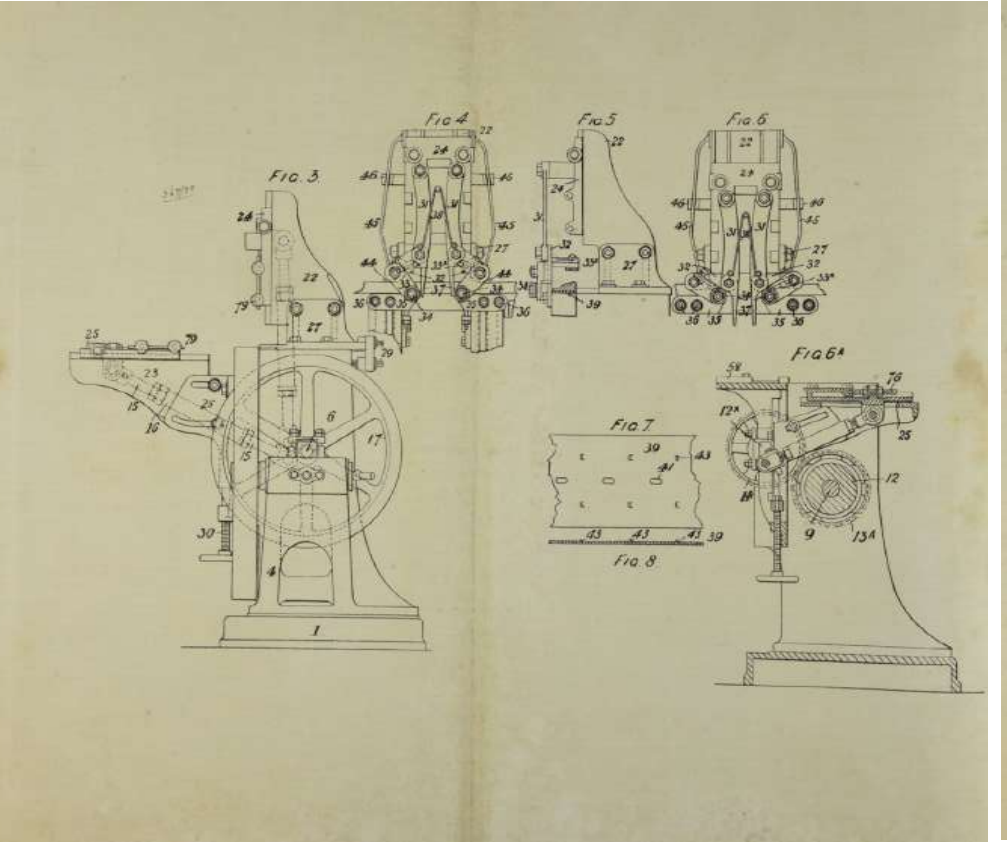

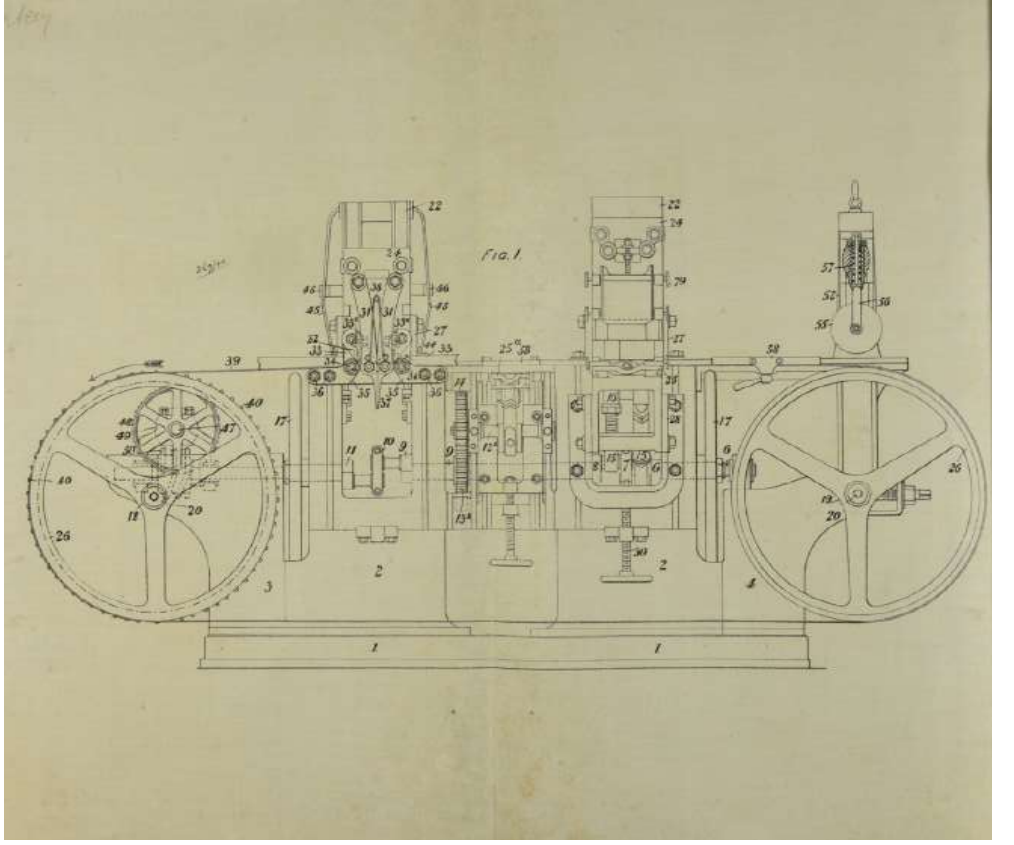

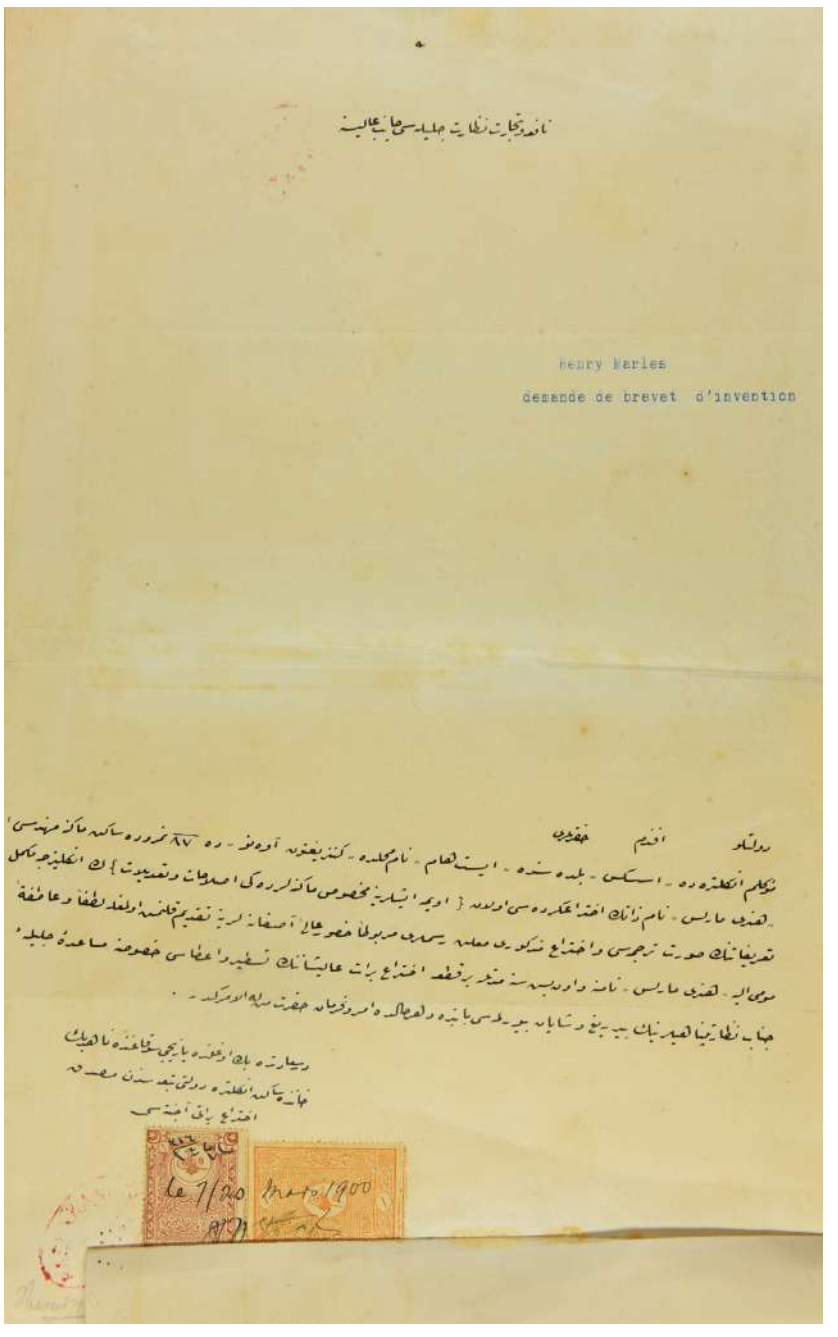

Resim 21
İngiliz makine mühendisi Henri Marles'in oyma işlerinde kullanılmak üzere icat ettiği makinenin çizimi.
20 Mart 1900.
T.SNİ, 1738/125

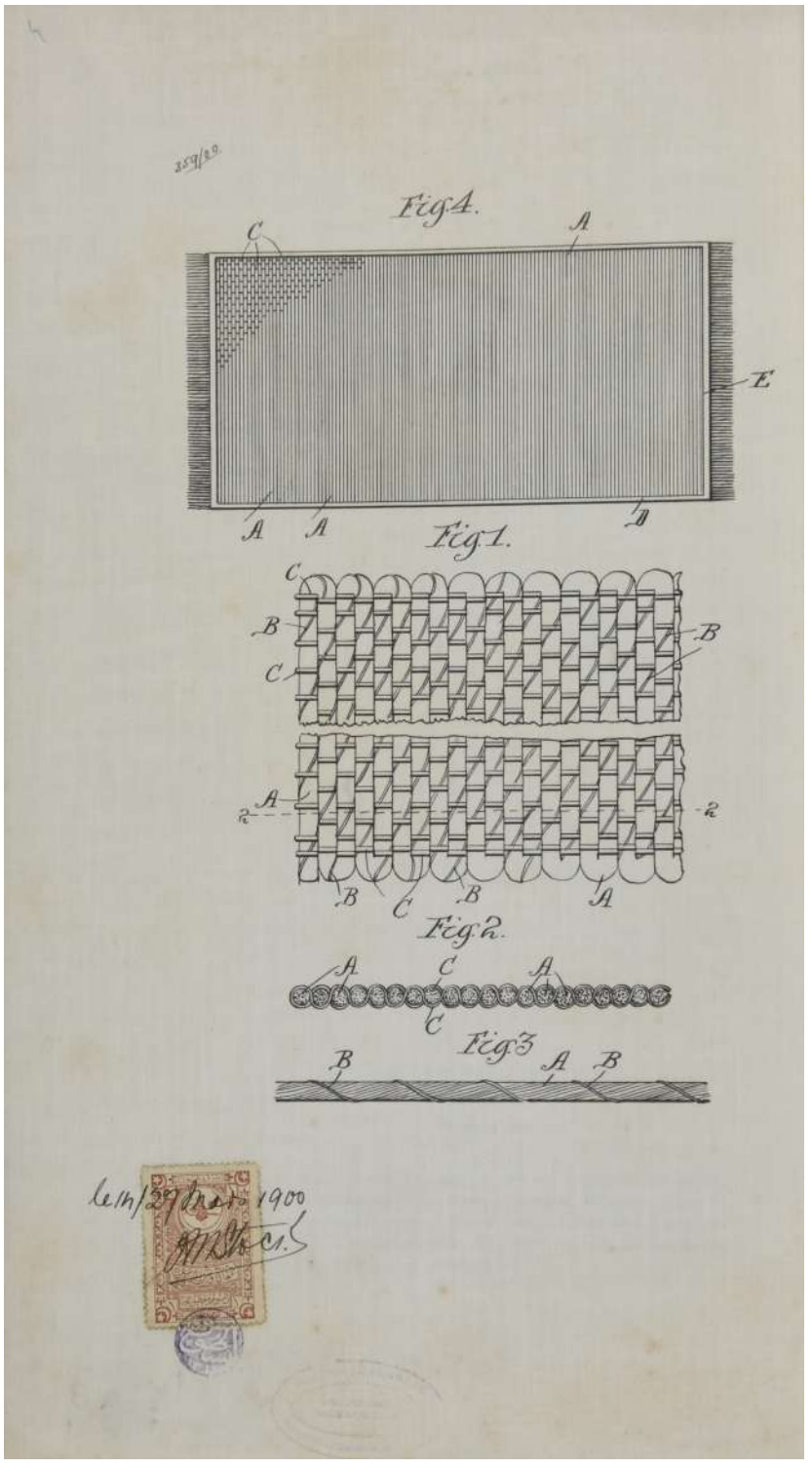

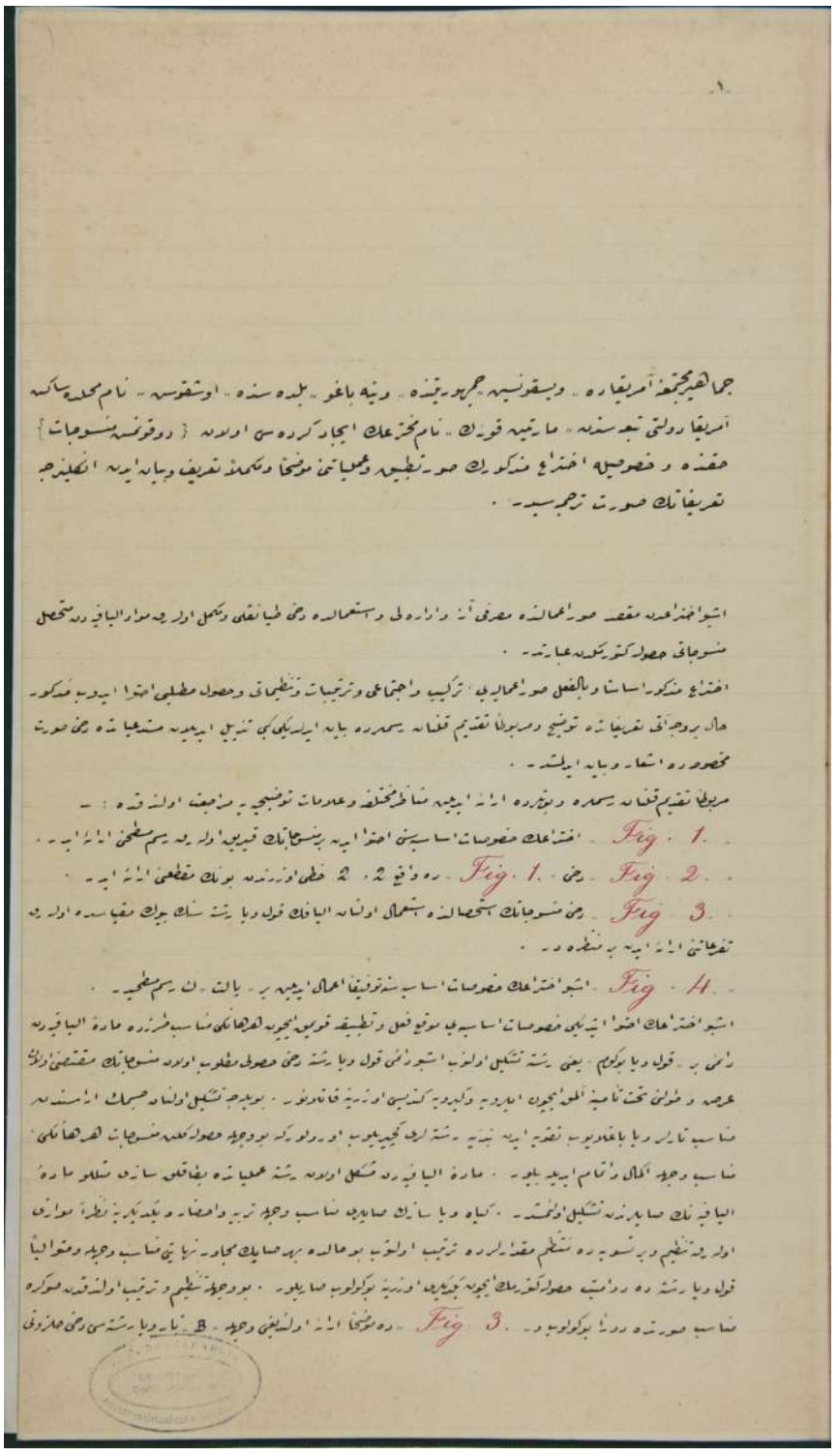

Resim 22
Amerika devleti tebasından Martin Koeck'in icat ettiği elyaftan mensucat yapma usulünün çizimi.
27 Mart 1900.
T.SNİ, 1737/58.

Resim 23
Osmanlı devleti tebasından Selanikli Ature Fedi tarafından icat edilen baca dumanını toplayıp dışarı atan aletin çizimi.
2 Nisan 1900.
T.SNİ, 1738/88

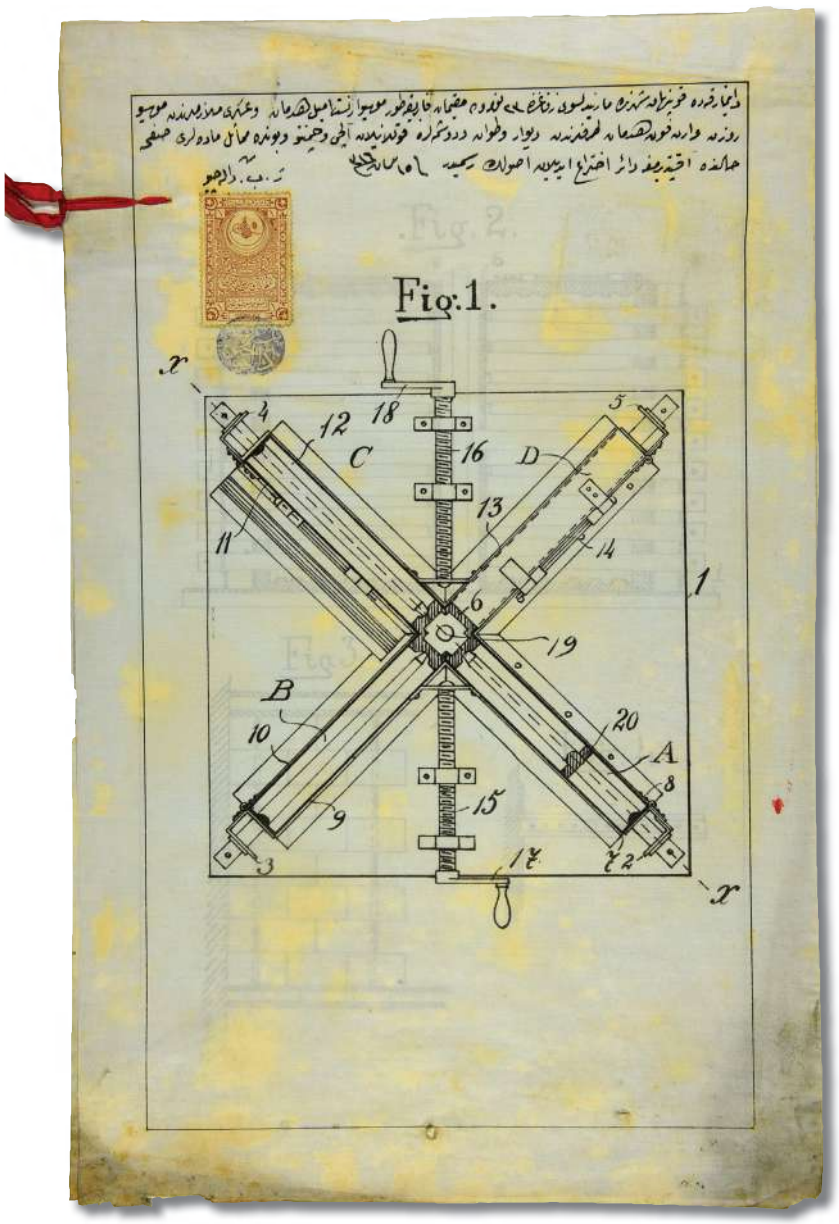

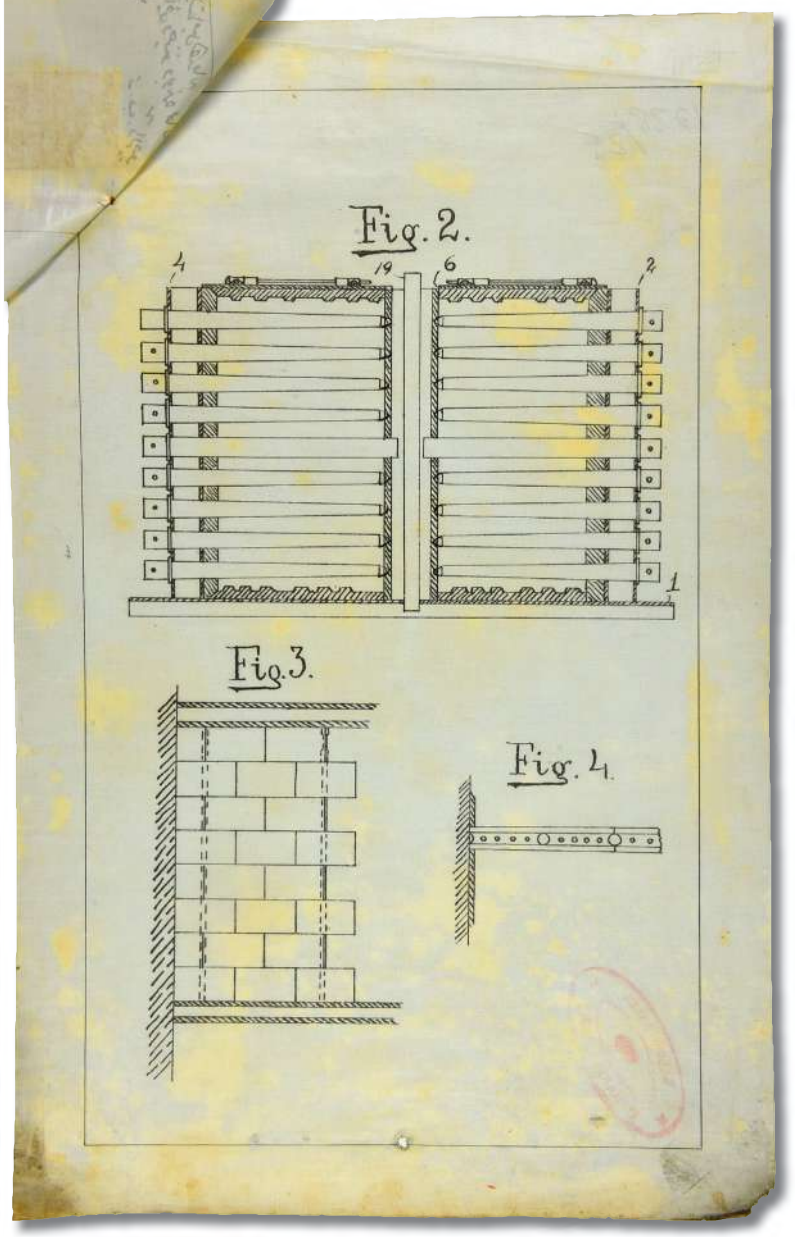

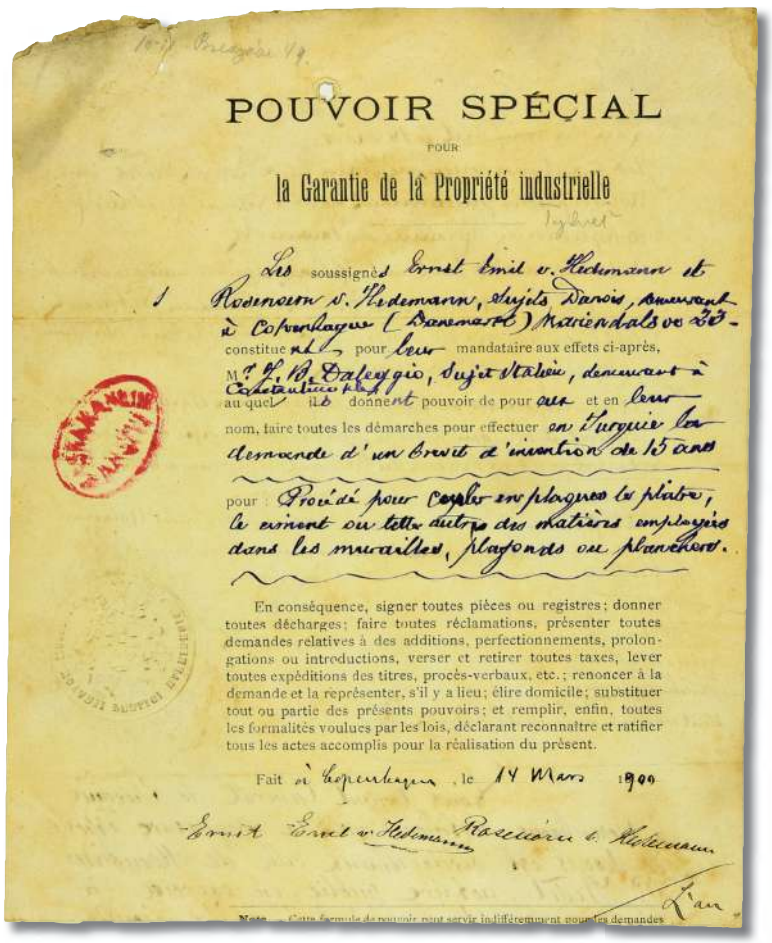

POUVOIR SPÉCIAL

POUR

la Garantie de la Propriété industrielle

Les soussignés Ernst Emil v. Hedemann et Rosenoun v. Hedemann, sujets Danois, demeurant à Copenhague (Danemark) Mariendalsvej 23 constituent pour leur mandataire aux effets ci-après, Mr J. B. Daleggio, sujet Italien, demeurant à Constantinople au quel ils donnent pouvoir de pour eux et en leur nom, faire toutes les démarches pour effectuer en Turquie la demande d'un brevet d'invention de 15 ans pour : Procédé pour couler en plaques le plâtre, le ciment ou telle autre des matières employées dans les murailles, plafonds ou planchers.

En conséquence, signer toutes pièces ou registres; donner toutes décharges; faire toutes réclamations, présenter toutes demandes relatives à des additions, perfectionnements, prolongations ou introductions, verser et retirer toutes taxes, lever toutes expéditions des titres, procès-verbaux, etc.; renoncer à la demande et la représenter, s'il y a lieu; élire domicile; substituer tout ou partie des présents pouvoirs; et remplir, enfin, toutes les formalités voulues par les lois, déclarant reconnaître et ratifier tous les actes accomplis pour la réalisation du présent.

Fait à Copenhague, le 14 Mars 1900

Ernst Emil v. Hedemann Rosenoun v. Hedemann

Note. — Cette formule de pouvoir peut servir indifféremment pour les demandes

Resim 24
Danimarkalı Ernst Emil Hedemann ve teğmen Rosenoun Hedemann tarafından icat olunan alçı ve beton gibi harçları aşama aşama dökmeye yarayan sistemin çizimi.
19 Mayıs 1900.
T.SNİ, 1738/25

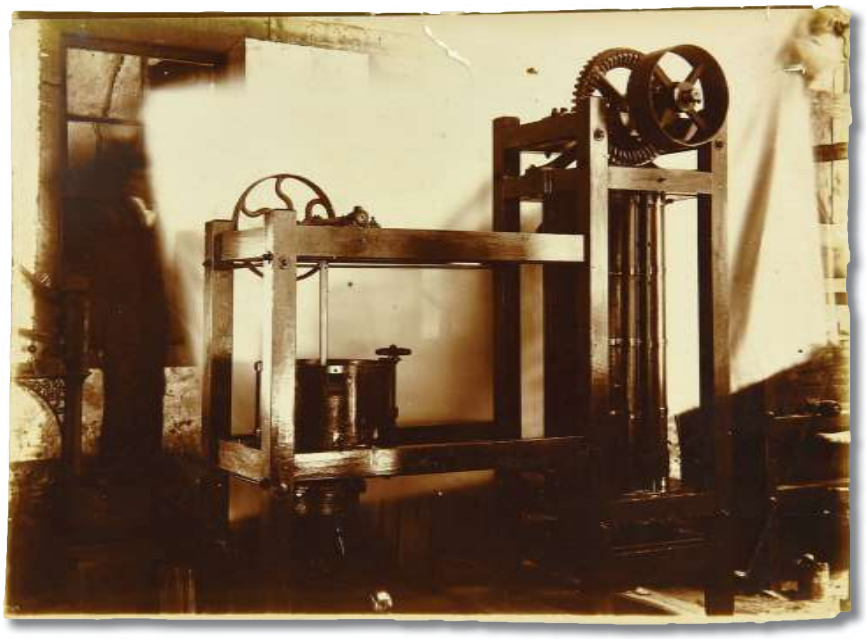

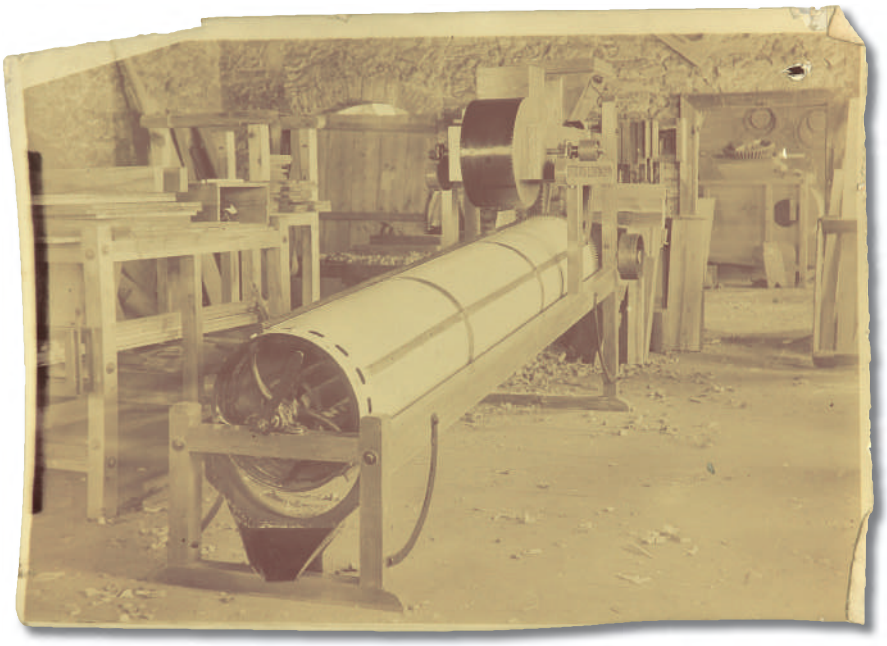

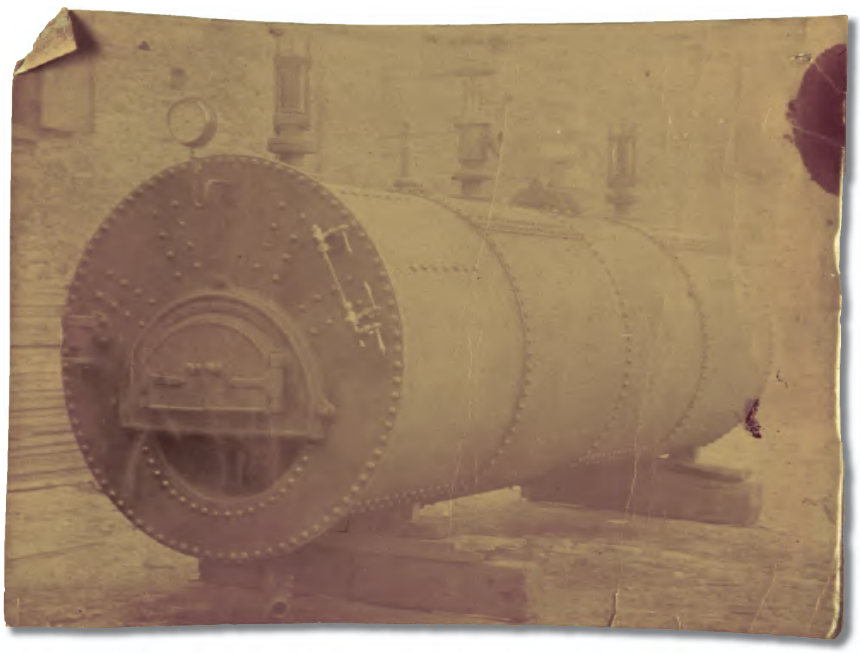

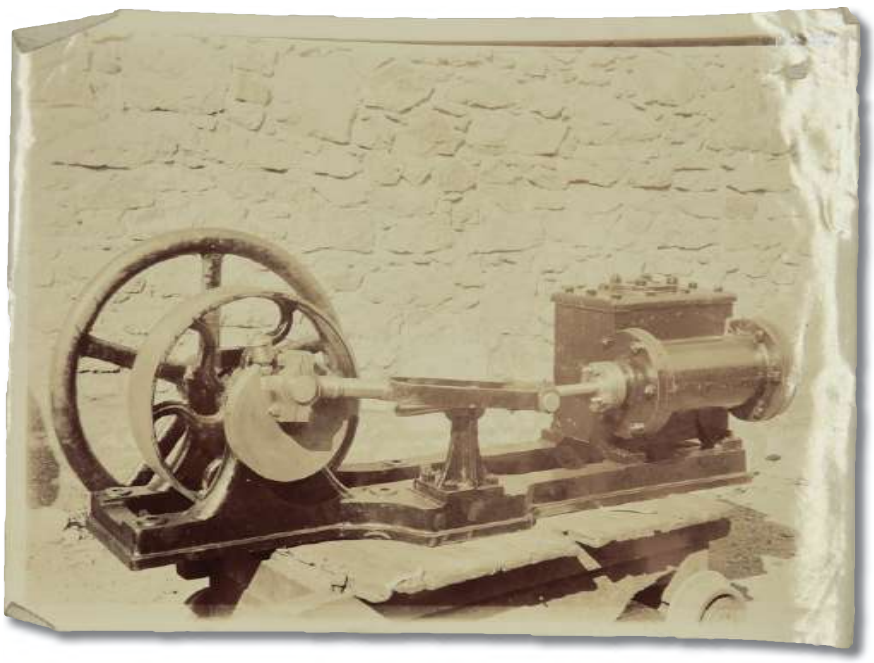

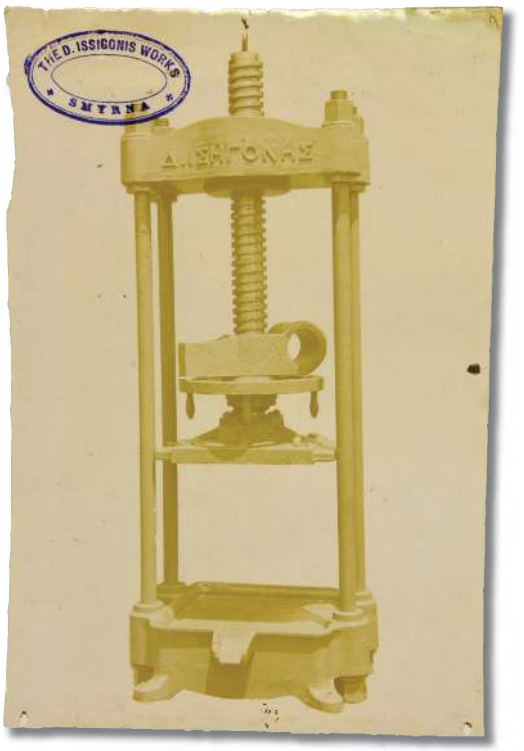

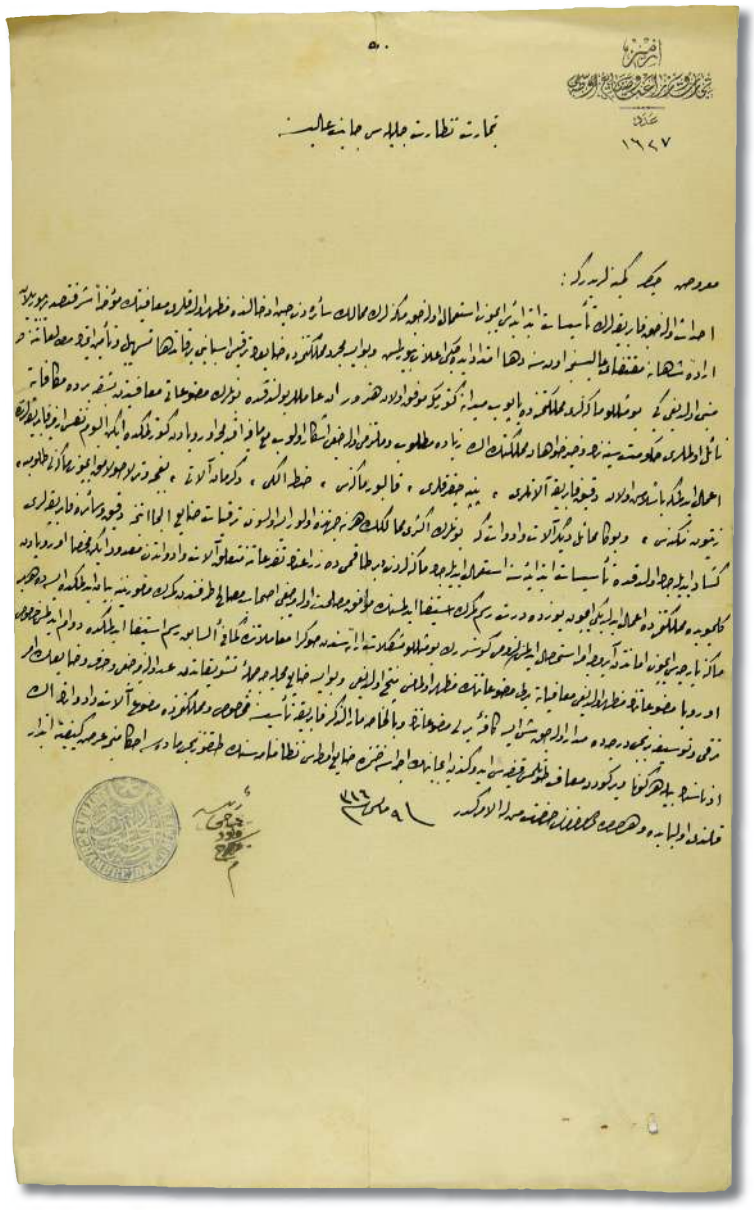

Resim 25
Önceden Avrupa'dan getirtilmekte iken şimdilerde İzmir'deki fabrikalarda imal edilmekte bulunan un fabrikası aletleri, pamuk çıkrıkları, kalbur makinesi, buğday eleği, değirmen aletleri, makineli tulumbalar, zeytin mengenesi gibi aletlerin Avrupa imalatıyla baş edebilmesi için vergiden muaf tutulması hakkında İzmir Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası'nın talebi ve ekinde yerli makinelerin görüntüleri

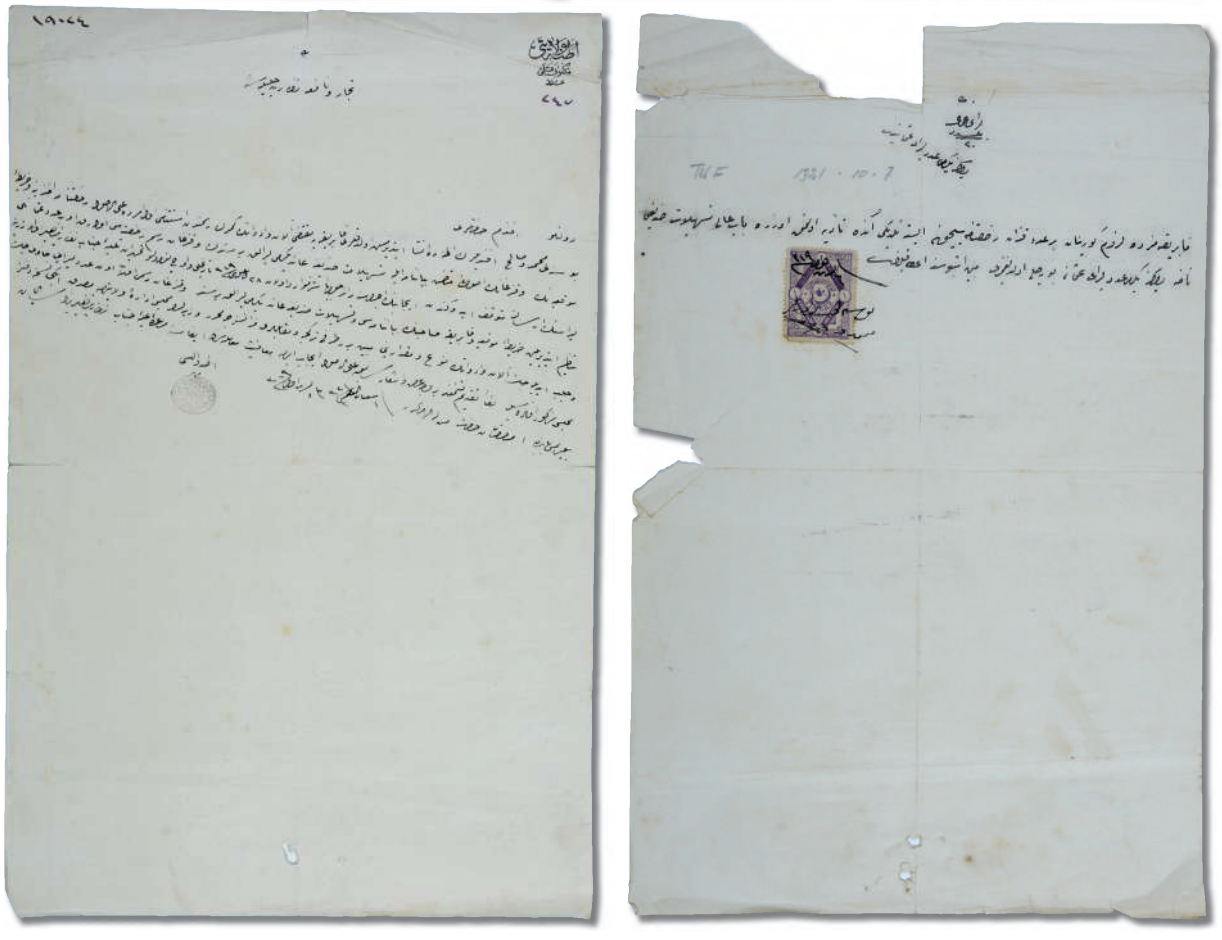

Resim 26
Adana'da inşa edecekleri fabrika için izin talebi hakkında Bosnalı Salih ve Mehmet Efendilerin (BOSSA) müracaatı ve ekinde fabrikanın kurulacağı yerin krokisi. 27 Aralık 1903. T.SNİ, 1741/47

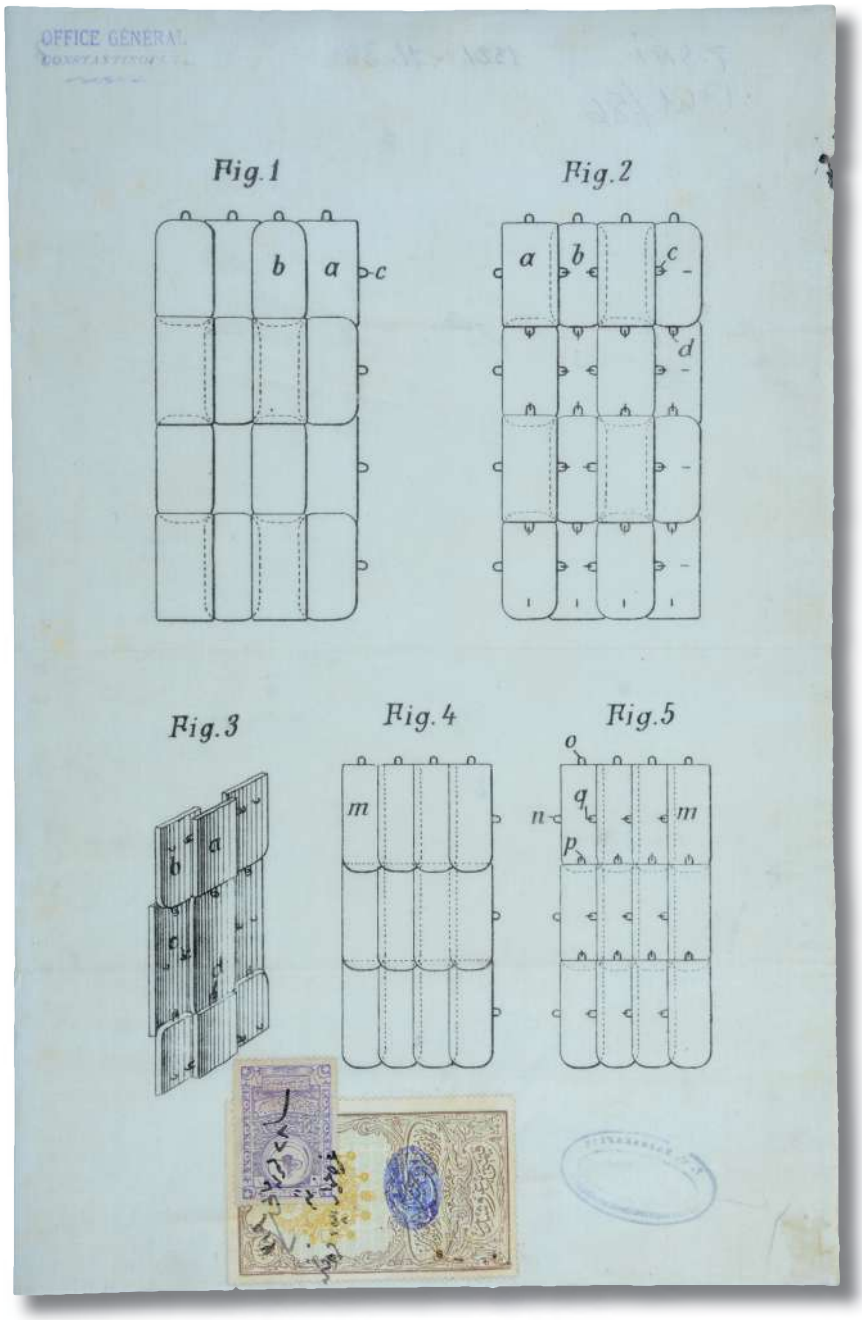

Resim 27
Mermilere karşı dayanıklı koruma zırhı icat eden İtalya tebasından Ernesto Benedetti'nin çizimi

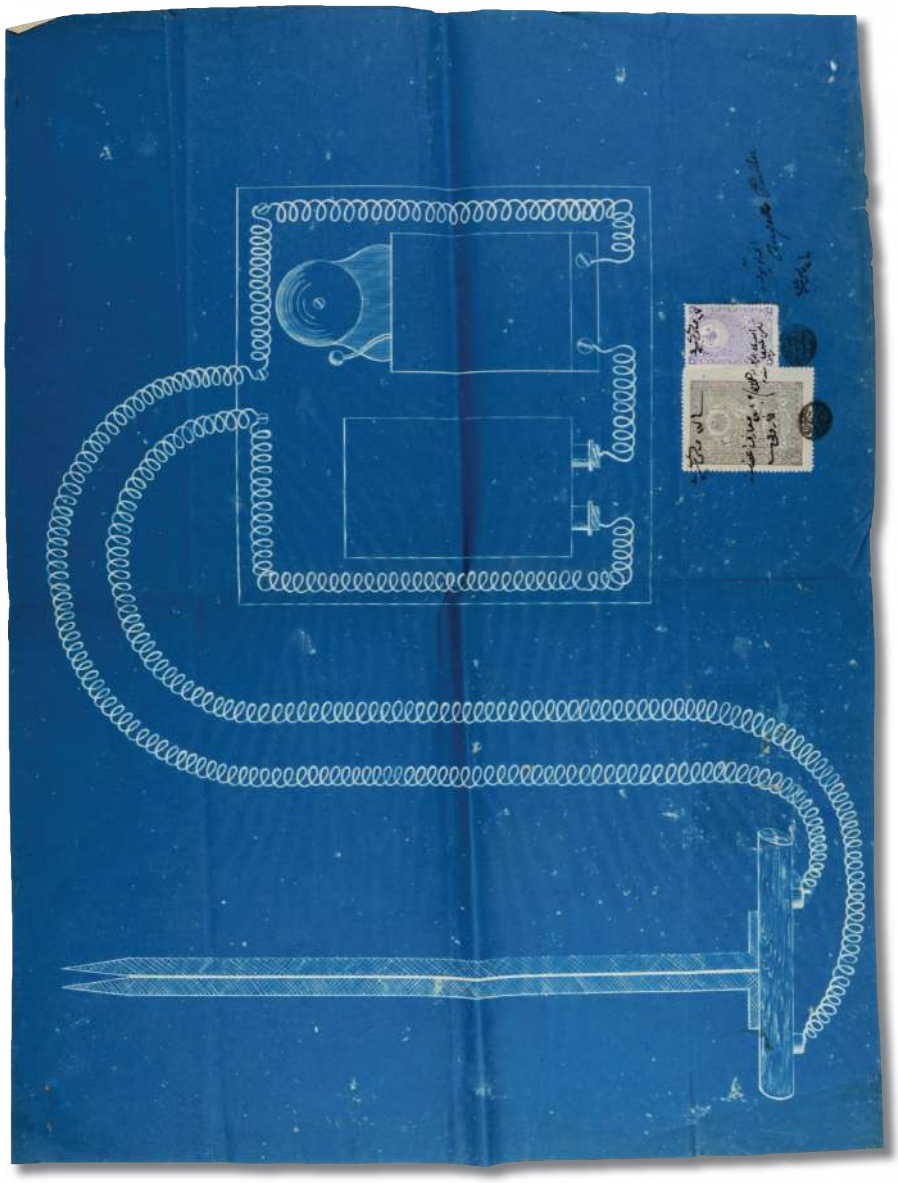

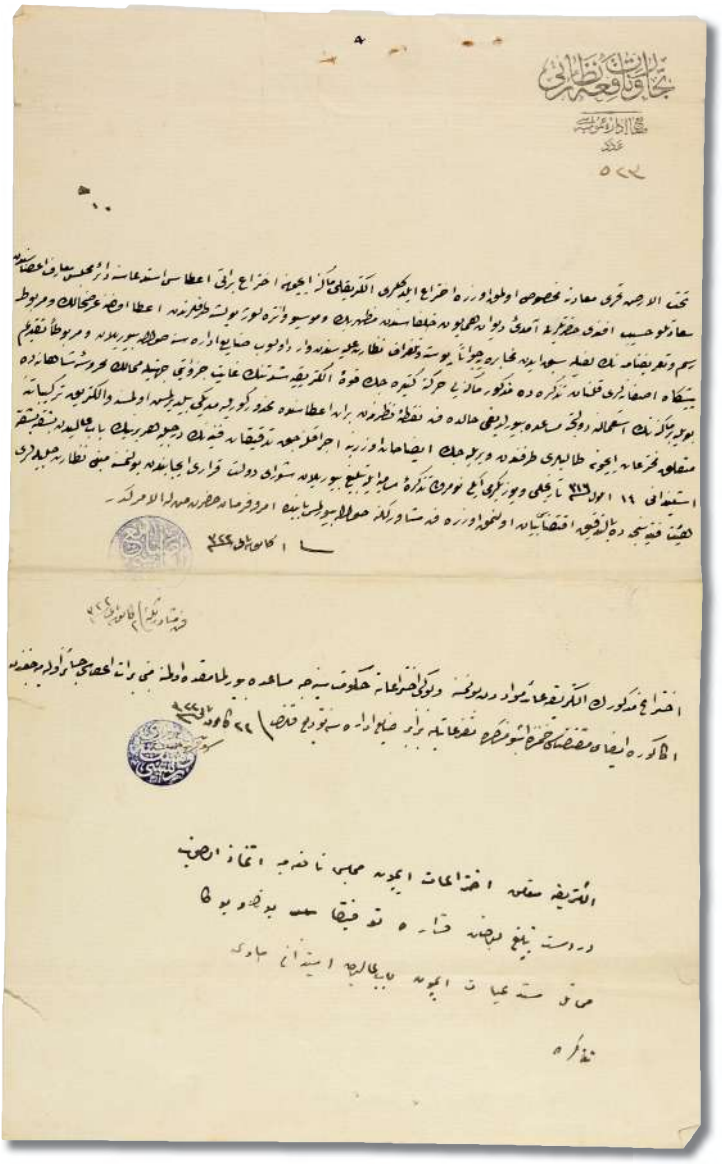

Resim 28
Meclis-i Maarif azasından Hasip Efendi ile Amedi-i Divan-ı Hümayun memurlarından Mazhar Beylerin yer altında maden aramak için icat ettikleri elektrikli makinenin çizimi.
13 Şubat 1907.
T.SNİ, 1745/5

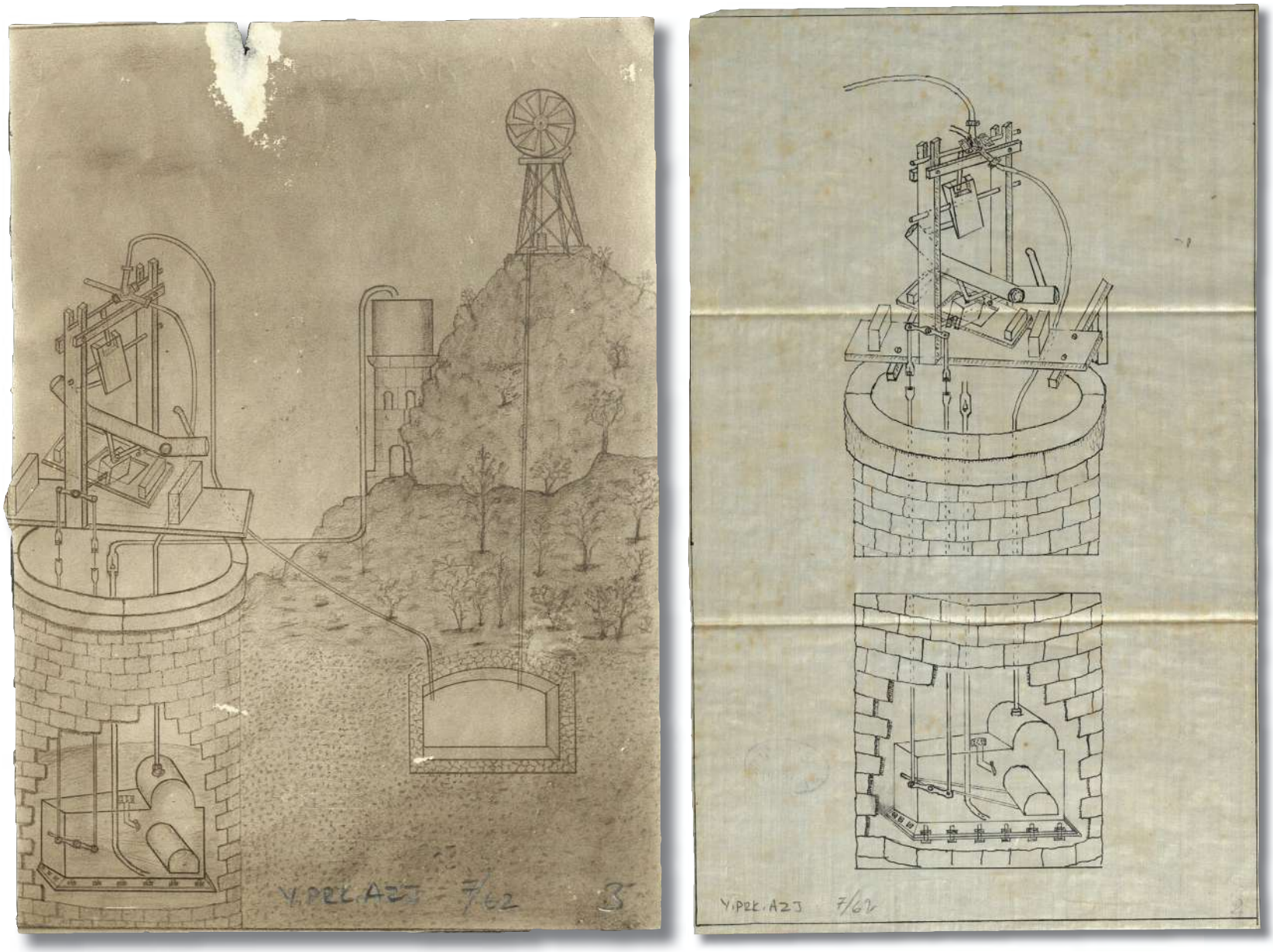

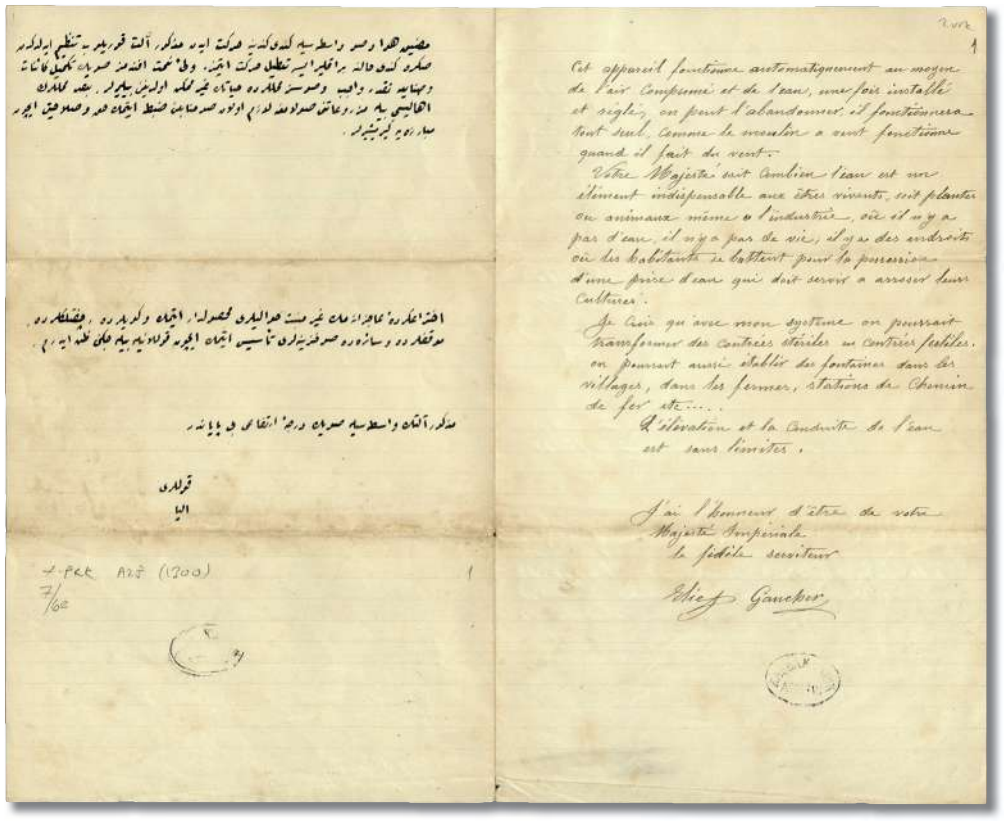

Resim 29
Rüzgar kuvvetiyle çalışan tulumba icat eden Eliet'in Sultan II. Abdülhamid'e takdim ettiği projesinin çizimi. Y.PRK.AZJ, 7/62

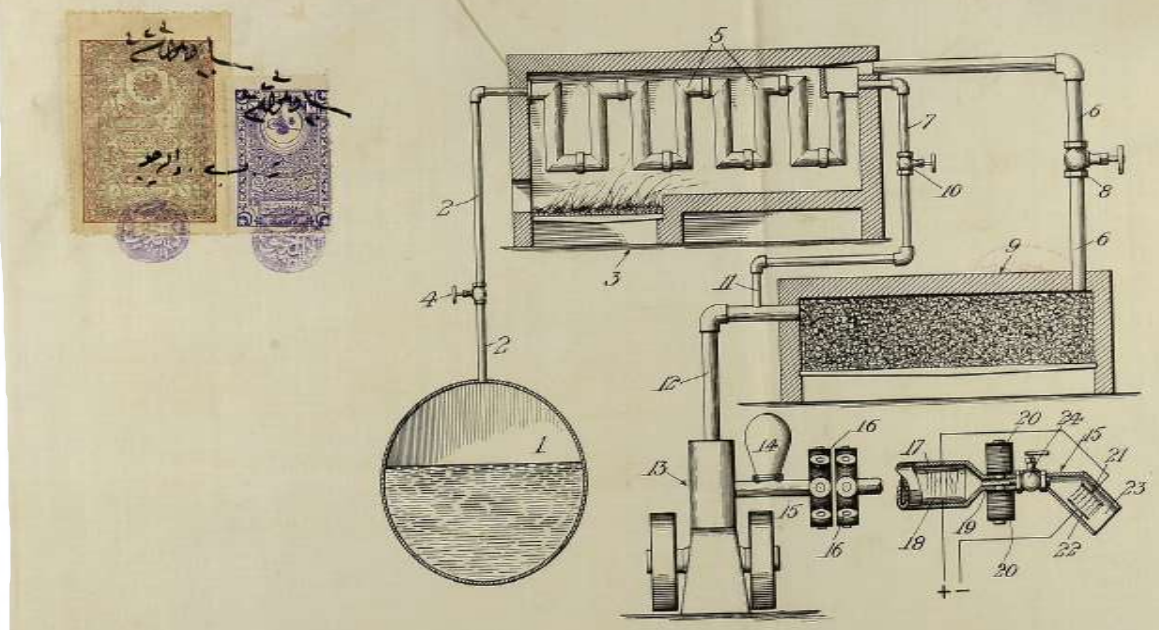

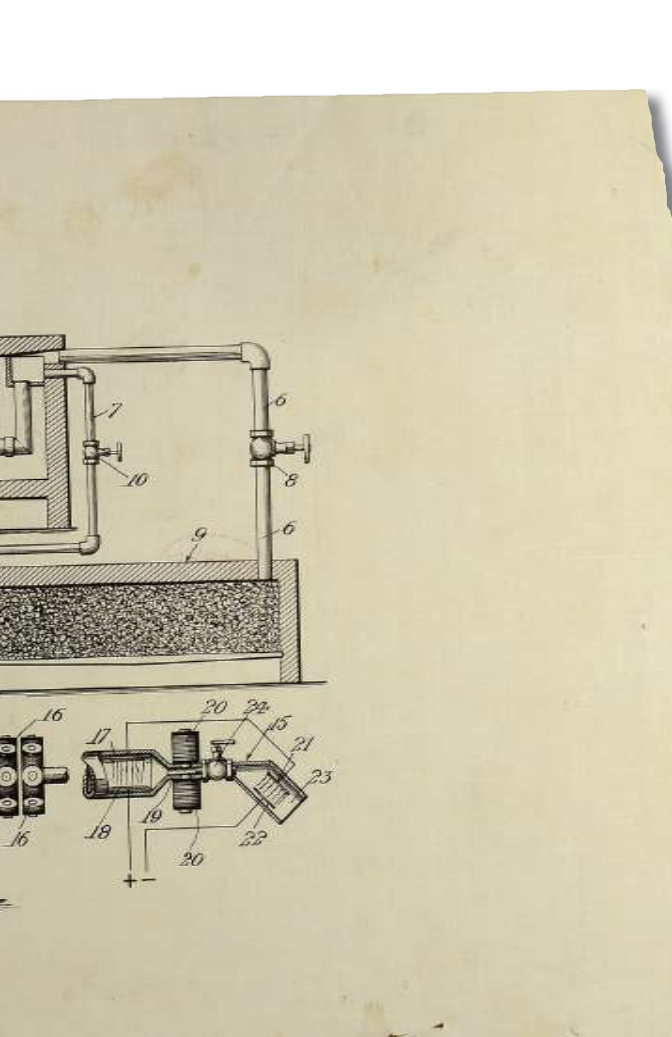

Resim 30
Amerika devleti tebasından kimyager Charles Parris Stewart tarafından icat olunan şeker üretim tekniğine dair çizim.
6 Ocak 1908.
T.SNİ, 1746/42

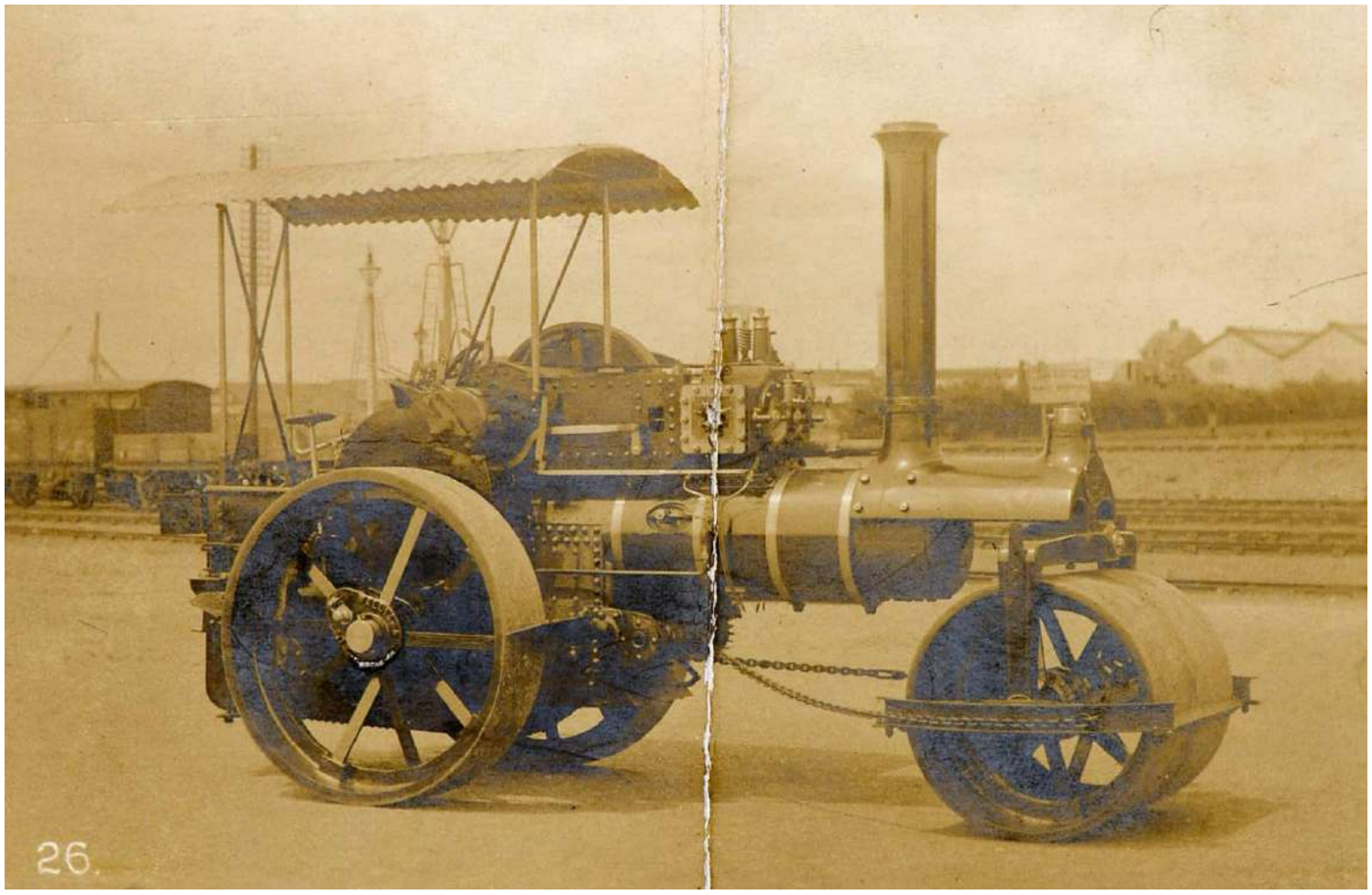

T.SNİ 1306. B.8 1746/53 4

Established 1879

Telegram Address
ANT. NALPAS

Enclosures

Antoine Nalpas & Co
General Commission Agents

Smyrna Le 6 Août 1908

C.

Monsieur Le Directeur du DEPARTEMENT des
TRAVAUX PUBLICS.

D E V I S 1

d'un ROULEAU-COMPRESSEUR À VAPEUR " WALLIS "

de 7 T o n n e s.

CHAUDIERE. La chaudiere est du type loco-multitubulaire et est faite de plaques d'acier de la meilleure qualité. Toutes les rivures sont rapprochées les unes des autres et les jointures longitudinales ont une double rangée de rivets. Les rivures sont faites a la machine et sous une pression de 45 Tonnes environ. Tous les huiliers et caches-poussieres nécessaires sont pourvus. Le foyer est de dimensions suffisantes et construit de maniere à pouvoir y bruler du bois ou du charbon indifféremment.

MOTEUR. Le moteur est du type "WALLIS" Compoud renfermé. Toutes les parties travaillantes sont bien renfermées et baignent dans l'huile.

CYLINDRES. Les cylindres sont à double fonds de vapeur en communication directe avec la chaudiere, et un caisson voûté duquel la vapeur est amenée dans le coffre de vapeur.
Cylindres: 121 mm. de diametre x 229 mm. course
209 mm. "

MECANISME. Le mécanisme est du meilleur acier forgé. La machine est pourvue de deux vitesses avec un arrangement tres simple pour le changement de vitesse et pour fixer le mécanisme en place.

ARBRES. L'arbre principal, celui du second mouvement et l'arbre-moteur sont en acier.

VOLANTS. Volant à disque de 915 mm. de diametre x 102 mm. d'épaisseur pouvant être adapté pour actionner une machine se trouvant soit à l'avant soit à l'arriere du rouleau-compresseur, concasseur de pierres ou autre.

Resim 31
İzmir'de Antoine Nalpas Şirketinin bayiliğini yaptığı Devis marka buhar gücü ile çalışan silindir.
6 Ağustos 1908.
T.SNİ, 1746/53

Kaynakça

KİTAP, MAKALE, BİLDİRİ, ANSİKLOPEDİ MADDESİ VE İNTERNET KAYNAKLARI

Adıvar, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 4. Baskı, 1982.

Ágoston, Gábor, "Osmanlılarda Askeri Güç ve Silah Endüstrisi", *Osmanlı Askeri Tarihi*, Bilim ve Sanat Vakfı, 2011.

Ágoston, Gábor, "Top", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*.

Ágoston, Gábor, "Tüfek", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*.

Ahmet Refik, "Bahr-i Hazar-Karadeniz Kanalı ve Ejderhan Seferi", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, 8/43, (1333).

Akalın, Durmuş, "Sömürgeciliğin Atardamarı Süveyş Kanalı", *Yedikıta Dergisi*, sayı 87, (Kasım 2015).

Akalın, Durmuş, "Süveyş Kanalı, Açılışı ve Osmanlı Devletine Etkisi 1854-1882", doktora tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Denizli 2011.

Akçura, Yusuf, "Piri Reis Haritası Hakkında İzahname", https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/piri-reis-haritasi-hakkinda-izah-name/ (30/01/2021 tarihinde erişildi).

Akyıldız, Ali, "Kaime", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*.

Akyıldız, Ali, "Osmanlı Anadolusu'nda İlk Demiryolu: İzmir-Aydın Hattı (1856-1866)", *Anka'nın Sonbaharı, Osmanlı'da İktisadi Modernleşme ve Uluslararası Sermaye*, İstanbul: 2005.

Akyıldız, Ali, "Osmanlı Hazîne-i Evrâkının (Arşiv) Kurulması ve İlk Tasnif Usulleri (1846-1856)", *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul: 2012.

Akyıldız, Ali, "Sened-i İttifak", *TDV İslam Ansiklopedisi", (DİA)*.

Akyıldız, Ali, "Şirket-i Hayriye", *TDV İslam Ansiklopedisi, (DİA)*.

Akyıldız, Ali, "Tanzimat", *TDV İslam Ansiklopedisi, (DİA)*.

Albayrak, Mustafa, "Osmanlı Alman İlişkilerinin Gelişimi ve Bağdat Demiryolu'nun Yapımı", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,* 6, (1995).

Altı, Fazlı, "Pers Siyasi Tarihi", yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

Altıntaş, Ahmet – Öngel, Çağlar, "Birinci Dünya Savaşında Pozantı-Belemedik Esir Kampı", *Tarihte Adana ve Çukurova,* (Adana: 2015).

Armağan, Abdüllatif, "Klasik Dönemde Osmanlılarda Devlet Yönetim Anlayışına Dair Bazı Düşünceler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Akademik Bakış*, 154. c. 5, S. 9, (Ankara: 2011).

Asimov, İsaac, *Bilim ve Buluşlar Tarihi*, Ankara: 2006.

Aslan, Seyfullah, "At Gemileri", *Z Dergisi*, 2018/3.

Atabek, Emine M., "Hollandalı Hekim H. Boerhaave'nin "Aphorisma" larının Türk Tıp Tarihindeki Yeri", *Tıp Tarihi Araştırmaları*,

(İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim Dalı Ve Tıp Tarihi Bilim Dalı Yayınları, Özel Seri No: 1, (1986).
Aydın Mehmet Akif, "Kanun-ı Esasi", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*.
Aydüz, Salim, "Osmanlı Askeri Teknoloji Tarihi: Ateşli Silahlar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2/4, (2004), 265-295.
Aydüz, Salim, "Osmanlı Astronomi Müesseseleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2/4, (2004): 411-453.
Aydüz, Salim, "Osmanlı Silahları, Silah Üretim Merkezleri ve Literatürü Tarihi", *Tarih Okulu*, X (Mayıs-Ağustos 2011): 1-37.
Aydüz, Salim, "Roket Bir Osmanlı İcadı mı?", *Yedikıta*, 90 (2016): 23-33.
Aygün, Abdurrahman, "Piri Reis'in Amerika Haritasına Bir Nazar", *Haritacılar Mecmuası*, 12 (1936): 111.
Aykurt, Çetin – Aykurt, Filiz, "II. Abdülhamid'in Pasteur Enstitüsü ile Münasebetleri", *Uluslararası Söz, Sanat, Sağlık Sempozyumu*, (Edirne, 21-23 Ekim 2015): 481-486.
Ayvazoğlu, Beşir, "Lale, Lale Devri ve Laleciler", http://trdergisi.com/lale-lale-devri-ve-laleciler/ (10.05.2021 tarihinde erişildi.)
Babinger, Franz, *Vier Bauvorschlage Lionardo da Vinci's an Sultan Bajezid II. (1502/3)*, Münih 1952.
Bal, Faruk, "Dünyada Kâğıt Para Kullanımı ve Osmanlıda Kâğıt Paraya Geçiş", *Bilimevi İktisat*, 2 (2018): 82-94.
Barkan, Ömer Lutfi – Ayverdi, Ekrem Hakkı, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, 953 (1546) Tarihli*, İstanbul: 1970.
Bayat, Ali Haydar, *Tıp Tarihi*, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2016.
Bayram, Mikail, "Danişmend Oğulları'nın Dini ve Millî Siyaseti", *Selçuk Ünv. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 18 (2005).
Baytop, Turhan - Kurnaz, Cemal, "lale", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*.
Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz, I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın nu: 41, Ankara: 2000.
Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.
Beydilli, Kemal, "1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları Hakkında", *150. Yılında Tanzimat*, (İstanbul: 1990): 21-28.
Beydilli, Kemal, "Bağdat Demiryolu", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*.
Beydilli, Kemal, "Matbaa", *TDV İslam Ansiklopedisi, (DİA)*.
Beydilli, Kemal, "Yeniçeri", *TDV İslam Ansiklopedisi, (DİA)*.
Beydilli, Kemal, "Nizam-ı Cedid", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*.
Bilge, Mustafa L., "Süveyş" *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*.
Bilgin, Arif, "Matbah-ı Amire", *TDV İslam Ansiklopedisi, DİA*.
Bostan, İdris, "Kahve", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*.
Bostan, İdris, "Piri Reis", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*.
Bülbül, Yaşar – Özbay, Rahmi Deniz, "Sanayi Devriminin Tartışmalı Bir Kurumu Olarak Patent ve Osmanlıda İhtira Beratı Kanunu", *Marmara Ünv. İ.İ.B.F Dergisi*, c. XXVIII, S: I, (İstanbul 2010).
Cantay, Gönül, "Osmanlı Mimarisinde Darüşşifalar", *Osmanlı Sağlık Kurumları Sempozyumu*, (Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2008).
"Cornelis Drebbel" https://en.wikipedia.org/wiki/Cornelis_Drebbel (24 Ocak 2021 tarihinde erişildi).
Çavuş, Remzi, "II. Abdülhamid Döneminde Dâülkelp (Köpek Hastalığı-Kuduz) Tedavihanesi", *Vakanüvis*, 2/1 (Mart/2017).
Çiftçi, Cafer, 18. Yüzyılda Bursa'da Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri, Tarih Araştırmaları Dergisi 23 (2004).
Çil, Celal Zaim, *İnovasyon, Ar-Ge Eğitim Notları*, (Mevlana Kalkınma Ajansı: 2011).
Çizakça, Murat, İktisat Tarih Açısından Vakıflar, Vakıflar Dergisi, 2019: 80. Yıl Özel Sayısı.
"Da Vinci Köprüsü" http://www.kameraarkasi.org/yonetmenler/belgeseller/davincikoprusu.html (14 Şubat 2021 tarihinde erişildi).
Davison, Roderıc H. (çev. Durdu Mehmet Burak), "Osmanlı İmparatorluğuna Elektrikli Telgrafın Girişi", *OTAM,* 114 (2003).
Derman, Fatma Çiçek, "Lale", TDV İslam Ansiklopedisi (*DİA*).

Dizer, Muammer, "Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi Tarihçesi", *Cumhuriyet Döneminde Astronomi Çalışmaları Sempozyumu*, Boğaziçi Üniversitesi, 26 Aralık 1983.
Dizer, Muammer, "Osmanlıda Rasathaneler", *Fatih'ten Günümüze Astronomi: Prof. Dr. Nüzhet Gökbilgin Sempozyumu*, İst. Ünv. Fen Fakültesi, İstanbul 1994.
Doğan, Muzaffer, "III. Selim Devrinde Devlet Teşkilatına Dair Bazı Düzenlemeler", *Nizâm-ı Kadimden, Nizâm-ı Cedide III. Selim ve Dönemi*, (İstanbul: İsam Yayınları, 2010).
Doğan, Nermin Şaman, "Orta Çağ'da Anadolu'nun Eğitim Mekânları: Selçuklu Medreseleri Darüşşifalarından Örnekler", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 28 (2), 429-443 (2013).
"Don Volga Kanalı" https://tr.wikipedia.org/wiki/Volga-Don_Kanal%C4%B1 (1 Mart 2021 tarihinde erişildi).
Düzcü, Levent, "Osmanlıların Sanayi Çağına Adım Atışına Denizcilikten Bir Örnek: Buharlı Gemiye Geçişte Başlıca Parametreler (1828-1856)", *İnternational Journal of Histoy*, 5 (2013).
Düzenli, Pehlul, "Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında Osmanlı Sünniliği", *Marife*, 5/3, (2005).
Elçi, Şirin, İnovasyon *Kalkınma ve Rekabetin Anahtarı*, İstanbul: 2006.
Elmacı, İrfan, "Osmanlı Türkiyesinde Bilim Akademisi Kurma Girişimleri ve Deney", Osmanlı Bilimi Araştırmaları, XVIII/2 (2017).
Emecen, Feridun M., "Ateşli Silahlar Çağı", *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2015.
Engin, Vahdettin – Gülsoy, Ufuk, "İstanbul'un Aydınlatılmasında Elektrik Dönemi", *Büyük İstanbul Tarihi*, c.6.
Engin, Vahdettin, "İstanbul'da Kara Ulaşımı", *Büyük İstanbul Tarihi*, 6, https://istanbultarihi.ist/219-istanbulda-kara-ulasimi?q=-tünel (27 Mart 2021 tarihinde erişildi).
Engin, Vahdettin, "Rumeli Demiryolu", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*.
Erendil, Muzaffer, *Topçuluk Tarihi*, Ankara: ATASE Yayınları, 1988.
Erol, Emine, *Türkiye'de Elektrik Enerjisinin Tarihi Gelişimi 1902-2000*, doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
"Ferryboat" https://www.britannica.com/technology/ferryboat. (16 Aralık 2019 tarihinde erişildi).
Garcia, Michelle, "Medieval Higher Education: Islamic and Western Academics"; https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2224276 (erişim: 20 Ocak 2021).
Gavurdere Viadukt" https://de.wikipedia.org/wiki/Gavurdere-Viadukt (06.02.2021 tarihinde erişildi).
Gel, Mehmet, "Kanuni'nin Para Vakfı Yasağını Kaldıran 1548 Tarihli Hükm-i Şerifinin Yeni Bir Nüshası", *Akademik Bakış*, cilt 4 sayı 7, (2010).
Gencer, Ali İhsan, "Tanzimat Fermanının İlanı ve Tatbiki Meselesi", *150. Yılında Tanzimat*, (İstanbul: 1990).
Gökmen, Mustafa, *Başlangıçtan 1950'ye Kadar Türk Sinema Tarihi*, İstanbul: 1989.
Gömeç, Saadettin Yağmur – Çeliktaş, Müslime Melis, "Anadolu Selçukluları Çağında Bir Uçuş Denemesi", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi,* 1/4, (Aralık/2014).
Gülsoy, Ufuk, "Islahat Fermanı", *TDV İslam Ansiklopedisi, (DİA)*.
Güvemli, Zahir, *Sinema Tarihi*, İstanbul: Varlık Yay, 1960.
"Hacıbekir" https://www.hacibekir.com/Kurumsal/4257/tarihcemiz (14 Mart 2021 tarihinde erişildi).
"Hacıbekir", *İstanbul Ansiklopedisi, Tarih Vakfı*.
Hafız Mehmed Efendi, *1720 Şehzadelerin Sünnet Düğünü*, haz. Seyit Ali Kahraman, İstanbul: İBB Kültür A.Ş. Yayınları, 2016.
Hanioğlu, M. Şükrü, "Meşrutiyet", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*.
Hatunoğlu, Aşkım, "Türk İslam Hekimlerinin Psikoloji Biliminin Gelişimine Katkıları ve Psikolojik Hastalıklara Tedavi Yöntemleri", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 5, (Eylül 2014).
Herodotos, *Tarih*, çev. Müntekim Ökmen, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
Hitti, Philip K., *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.

Hür, Ayşe, "Beş asırlık hülya: Karadeniz-Marmara izdivacı" 19/07/2015, http://www.radikal.com.tr/yazarlar/ayse-hur/bes-asirlik-hulya-karadeniz-marmara-izdivaci-1399616/ (23/02/2021 tarihinde erişildi).
Işın, Ekrem, "Kahvehaneler" *Tarih Vakfi İstanbul Ansiklopedisi.*
İhsanoğlu, Ekmeleddin, " Osmanlı Bilim Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Notlar" *Osmanlı Bilim Araştırmaları,* (İstanbul, 1995).
İmrak, Erdem – Salman, Özlem, "Füniküler Sistemler ve Türkiye'de Kullanımı", *Mühendis ve Makina Dergisi*, (Haziran 2010).
İnalcık, Halil, "Mehmed II", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA).*
İnalcık, Halil, "Osmanlı Rus Rekabetinin Menşei ve Don Volga Kanalı Teşebbüsü 1569". *Belleten*, XII/46, (1948).
İnalcık, Halil, "Tanzimat Nedir?", *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ankara: 2006.
İnce, Fatma, "Orta Çağ'da İslam/Türk-İslam Tıbbının Parlak Bir Mümessili: Nureddin Hastanesi", Journal of Islamicjerusalem Studies, 2018, 18(3).
İpşirli, Mehmet, "Medrese", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA).*
İpşirli, Mehmet, "Mehmet İpşirli ile Medreseler ve Ulema Üzerine", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 6/12, (2008).
İpşirli, Mehmet, "Osmanlı Esas Yapısının Bozulması ve Islahı Çalışmaları Üzerine Bazı Gözlemler", *Türkler*, c. 9.
"İstanbul Rasathanesi», *İstanbul Ansiklopedisi, Tarih Vakfı*.
İşisağ, Ahmet Nadir, *Fotoğraflarla Pozantı-Belemedik Tarihi*, Adana: Pozantı Belediyesi Yayınları, 2019.
Kaçar, Mustafa, "Hasan Çelebi, Lagari", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA).*
Kaçar, Mustafa, "Hezarfen Ahmed Çelebi", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA).*
Kala, Ahmet, İhtira *Beratı'ndan Patent'e, Alâmet-i Fârika'dan Marka'ya* Türk Sınai Mülkiyet Hakları Tarihi, Ankara: Türk Patent Enstitüsü Yayınları No: 1, 2008.
"Kanun-ı Esasi" https://tr.wikipedia.org/wiki/Kânûn-ı_Esâsî (6 Nisan 2021 tarihinde erişildi).
Karacan, Ercan, "Boğaziçi Köprüsü", *Büyük İstanbul Tarihi*, VI.
Karademir, Zafer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Şeker Üretim ve Tüketimi", *OTAM*, 37/Bahar (2015).
Katip Çelebi, *Mizanü'l-Hak*, haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1980.
Kayaoğlu, Eren vd., "İstanbul'un Tarihi Füniküleri Tünel" *Asansör Sempozyumu,* İzmir, 25-27 Eylül 2014.
Keskin, Özkan – Sönmez, Ali, "Telgrafın Osmanlı İmparatorluğu'nda Yayılması: Çanakkale Telgraf Hattı Örneği", *OTAM,* 25 (2009).
Kınalızade Ali, *Ahlak-ı Alai,* Bulak: 1833.
Köprülü, Orhan F.- Uzun, Mustafa, *"Akşemsettin", TDV İslam Ansiklopedisi DİA*.
Kul, Cevat Ülke, *Yaşamı ve Yapıtlarıyla Piri Reis,* İstanbul: 2007.
Kurtoğlu, İbrahim Akın "Dünyanın İlk Arabalı Vapuru Suhulet'in 86 Yıllık Hikayesi", (röportaj: Işıl Kazanç), https://www.trthaber.com/haber/kultur-sanat/dunyanin-ilk-arabali-vapuru-suhuletin-86-yillik-hikayesi-395481.html (20 Mart 2021 tarihinde erişildi).
Levy, Reuben, *A Bahgdad Chronicle*, Cambridge University Press, 1929.
"Lokum Kültürü" https://www.servetsekerleme.com/blog/icerik/osmanli-mutfaginda-lokum-kulturu (11 Mart 2021 tarihinde erişildi).
"Lokum" https://www.wikiwand.com/fr/Loukoum (14 Mart 2021 tarihinde erişildi).
"Lokumculuk", *İstanbul Ansiklopedisi, Tarih Vakfı.*
Mardin, Şerif, "Tanzimat Fermanı'nın Manası", *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Ankara: 2006).
"Marmara, Don-Volga, Süveyş Kanalları" https://www.indyturk.com/node/110446/kültür/marmara-don-volga-ve-süveyş-kanalları…-sokullu'nun-hayata-geçirilemeyen-'çılgın'
Mazak, Mehmet, "Türkiye'de Modern Aydınlatmanın Başlangıcı ve Aydınlatma Tarihimize Genel Bir Bakış (1853-1930)", *IV. Ulusal Aydınlatma Sempozyumu ve Sergisi Bildirileri*, İzmir (2007).

McIntosh, Gregory C., "Piri Reis ve Haritası", *Atlas Dergisi*, 240 (Mart 2013).
McIntosh, Gregory C., "The Piri Reis Map of 1513 is Important Because ....", *Uluslararası Piri Reis ve Türk Denizcilik Tarihi Sempozyumu, 26-29 Eylül 2013*, (Ankara: TürkTarih Kurumu, 2014).
Mercan, Evren, "Osmanlı Bahriyesi'nde İlk Denizaltılar", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, Yıl: 8, S. 15.
"Mühendislik Harikası Varda Köprüsü" https://rayhaber.com/2019/12/muhendislik-harikasi-tarihi-varda-koprusu/ (06.02.2021 tarihinde erişildi).
Odabaşı, İsmail Arda, "Osmanlı'da Sinema Yayıncılığı ve Bilinen İlk Türkçe Sinema Gazetesi: Türk Sineması", *Journal of Universal History Studies (JUHIS)* 2 (2019).
Osmanağaoğlu, Cihan, "Osmanlı Devleti'nin Klasik Döneminde Para Vakıflarının Hukuki Yönü", *Maltape Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2010/2.
"Osmanlı Devletinde Tiyatro Tarihi" http://tanzimat.k12.org.tr/osmanli-devletinde-tiyatro-tarihi/ (24 Mart 2021 tarihinde erişildi).
"Otomobilin Tarihi", https://tr.wikipedia.org/wiki/Otomobilin_tarihi (28 Mart 2011 tarihinde erişildi).
Ölmez, Adem, "İkinci Abdülhamid Döneminde Koruyucu Hekimlik ve Bazı Vesikalar" *Belgeler*, XXXIV (2013).
Öz, Esra, "İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesinde Bulunan FY1404 Numaralı Şehinşahneme'nin Minyatürleri", yüksek lisans tezi, Necmettin Erbakan Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
Özaydın, Abdülkerim, "Nizâmiye Medresesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*.
Özcan, Emine Sonnur, "Asya'dan Afrika'ya Osmanlı'nın 16. Yüzyıl Kanal Projeleri", *Tubitak Bilim ve Teknik Dergisi*, (Kasım 2013).
Özcan, Tahsin, "Osmanlı Toplumuna Özgü Bir Finansman Modeli: Para Vakıfları", Çerçeve Dergisi, (Ekim 2008).
Özdemir, Naziye, "İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Elektriğin Tarihsel Gelişimi (1850-1938)", *OSMED Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 2/3, (Temmuz 2016).
Özkaya, Yücel, «III. Selim Döneminde Kara Ordusunda Yapılan Yenilikler», *Yedinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri*, (Genelkurmay Basımevi, Ankara: 2001).
Özkul, Adem, "Da Vinci Köprüsü" (Belgesel), TRT, 2011.
Özkul, Osman, *Gelenek ve Modernite Arasında Ulema*, (2005), s. 130-132 (nakleden: Ali Rıza Şimşek, "Osmanlı Ordusunda 18. Ve 19. Yüzyıllarda Yapılan Islahat Çalışmaları ve Bu Çalışmalarda Yabancı Uzmanların Rolü", YLT, Sakarya Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
Özuyar, Ali, *Sessiz Dönem Türk Sinema Tarihi*, (İstanbul: YKY yay. 2017).
Pamir, Aybars, "Osmanlı Egemenlik Anlayışında Sened-i İttifak'ın Yeri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* 53/2 (2004).
"Pozantı-Belemedik" https://www.pozantibelemedik.com/tarihe-yolculuk (06.02.2021 tarihinde erişildi).
"Rasathane-i Amire", *İstanbul Ansiklopedisi, Tarih Vakfı.*
«Sanayi Devrimi» https://tr.wikipedia.org/wiki/Sanayi_Devrimi. (09.06.2021 tarihinde erişildi).
Saray, Mehmet, "Astarhan Hanlığı", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*.
Sarısır, Serdar, "Türk Sinema Tarihinde Önemli Bir Girişim: İlk Osmanlı Sinema ve Tiyatro Şirketi", *OTAM*, 44, (2018).
Sayılı, Aydın, *Orta Çağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin Yeri*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1997.
Sefa Bulut, Hilal Sarı, Nebahat Gülcü Bulut, "Edirne-II. Bayezid Darüşşifası'nda Akıl Hastalarının Tedavisi", *Türk İslam Tarihinde Yükseköğretim Sempozyumu*, (Bolu, 2015).
Sezgin, Fuat, "Amerika'nın Müslümanlar Tarafından Kristof Kolomb Öncesi Keşfi", (2006) *Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University Frankfurt am Main.*
Sezgin, Fuat, *İslam›da Bilim ve Teknik*, İstanbul: 2008.
Soyluer, Serdal, "Tüfekhane-i Amire'yi Mamur Kılmak: Osmanlı Tüfek İmalatında Avrupalı Uzmanların Rolü", *Osmanlı Araştırmaları/ The Journal of Ottoman Studies*, LII (2018).

Şahin, Hasan, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin İşlevlerini Yitirmesinin Sebepleri Üzerine", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 12, (Erzurum: 1999).
Şakul, Kahraman, "Osmanlı Askeri Tarihi Üzerine Bir Literatür Değerlendirmesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1/2 (2003).
"Şekerin ve Şeker Sanayinin Tarihçesi», https://www.zmo.org.tr/ (17 Mart 2021 tarihinde erişildi).
Şengör, Celal, "Piri Reis Haritasına Yeniden Bir Bakış: Masal ve Gerçek", *Cumhuriyet Bilim ve Teknik*, (13 Temmuz1996).
Tabakoğlu, Ahmet, "İslam Dünyasında Para ve Bankacılık Tecrübesi", *Toplu Makaleler I İktisat Tarihi*, İstanbul: Kitabevi, 2005.
Tamçelik, Soyalp, "Osmanlı Dönemi Demiryollarının Tarihi Gelişimi İçerisinde Siyasi ve İktisadi Sosyal Etkileri", *Erdem*, 12/35, (2000).
Terzioğlu, Arslan, "Türk-İslam Kültür Çevresinde Uçma Denemeleri, Otomatik Makinalar, Denizaltı ve Roket Teknolojisi", *Türkler*, XI.
Terzioğlu, Arslan, "Yerli ve Yabancı Kaynaklar Işığında Selçuklu Hastaneleri ve Tababetin Avrupa'ya Tesirleri", *Türkler*, V.
Thomen, Özde Çeliktemel-, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sinema ve Propaganda (1908-1922)", *Kurgu,* Online International Journal of Communication Studies, 2, (2010).
Topdemir, Hüseyin Gazi, "Bilim Tarihçisi Gözüyle Piri Reis", *TÜBA GÜNCE*, (Temmuz 2013).
Topdemir, Hüseyin Gazi, "Takiyyüddin", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*.
Turan, Mustafa, *Eli Beş Yıldır Esrarı Milletten Gizli Kalmış Olan Taşkışla'da 31 Mart*, İstanbul: 1964.
Tutel, Eser, "Araba Vapurları", *İstanbul Ansiklopedisi, Tarih Vakfı*.
Tutel, Eser, "Suhulet Vapuru", *İstanbul Ansiklopedisi, Tarih Vakfı*.
Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği, *Ulusal İnovasyon Sistemi, Kavramsal Çerçeve, Türkiye İncelemesi ve Ülke Örnekleri*, (Ekim 2003).
Uludağ, Osman Şevki, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.
Unat, Yavuz, "Osmanlı Astronomisine Genel Bir Bakış", *Osmanlı*, VIII.
Unat, Yavuz, "Takiyüddîn ve İstanbul Gözlemevi (Rasathanesi)", *Türkler,* XI.
Unat, Yavuz. "Mikrop Kuramı ve Akşemsettin", *Bilim ve Ütopya*, Sayı: 295, (Ocak 2019).
Uyanıker, Ahmet, "II. Abdülhamid Döneminde Açılan Sağlık Kurumu Kuduz Tedavihanesi (Daülkelp Ameliyathanesi)", *Asia Minor Studies*, 6/12, (2018).
Uymaz, Tuba, "XVI. Yüzyıl'da Osmanlılarda Astronomi Bilimi", *Dört Öge,* 3/5 (Mayıs 2014).
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Sakarya Nehrinin İzmit Körfezine Akıtılmasıyla Marmara ile Karadenizin Birleştirilmesi Hakkında Vesikalar ve Tetkik Raporları", *Belleten*, IV/14-15, (Nisan-Temmuz 1940).
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara: TTK, 1984).
Ünver, Süheyl, "Türkiye'de Lale Tarihi", Vakıflar Dergisi, 9 (1971): 265-276.
Ünver, Süheyl, *Türkiye'de Kahve ve Kahvehaneler*, (Ankara: Türk Etnografya Dergisi, 5/1962'den ayrıbasım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1963).
Vehbi, *Surname, Sultan Ahmet'in Düğün Kitabı*, haz. Mertol Tulum (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2008).
Yanardağ, Özgür, "19. Yüzyıl Osmanlı Devleti Para Düzeni: Kâğıt Para Kullanımına Geçiş Aşamalarının İktisadi Analizi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8/36, (2015).
Yazıcı, Nesimi, "Osmanlı Son Dönemi Medreselerinde Fen Bilimlerinin Tedrisatı Konusunda Bazı Düşünceler", *Ankara Ünv. İlahiyat Fak. Dergisi,* c. XXXVIII.
Yazıcı, Nesimi, "Tanzimatta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", *OTAM*, 3 (1992).
Yıldız, Cengiz, "Türk Kültür Tarihinde Kahve ve Kahvehane", *Türkler*, X.
Yosul, Sevda – Sahar, Kübra, *Die Bagdadbahn*, (Postdam: Fachhochschule Potsdam University of Applied Sciences), 2015.
Yüksel, Ahmet, "Mucit ve Devlet: Son Dönem Osmanlı Dünyasında Mucitler", *Belleten,* 75/274 (Aralık 2011).

BELGELER*

BOA.A.DVN, 131/27
BOA.A.DVN, 37/39.
BOA.A.DVN, 57/82
BOA.A.DVN.MKL, 34/6
BOA.A.DVN.MKL, 43/7
BOA.A.DVN.MKL, 74/1
BOA.A.DVNS.MHM.d, 121/1318
BOA.A.DVNS.MHM.d, 14-1/784
BOA.A.DVNS.MHM.d, 18/288
BOA.A.DVNS.MHM.d, 22/650.
BOA.A.DVNS.MHM.d, 3/290.
BOA.A.DVNS.MHM.d, 30/52
BOA.A.DVNS.MHM.d, 34/272
BOA.A.DVNS.MHM.d, 35/544.
BOA.A.DVNS.MHM.d, 40/134
BOA.A.DVNS.MHM.d, 40/372
BOA.A.DVNS.MHM.d, 48/188
BOA.A.DVNS.MHM.d, 48/968; 58/178.
BOA.A.DVNS.MHM.d, 5/1248.
BOA.A.DVNS.MHM.d, 5/612; 6/1218.
BOA.A.DVNS.MHM.d, 7/1453.
BOA.A.DVNS.MHM.d, 7/155.
BOA.A.DVNS.MHM.d, 7/2722
BOA.A.DVNS.MHM.d, 7/721
BOA.A.DVNS.MHM.d, 7/721.
BOA.A.DVNS.MHM.d, 78/1997
BOA.A.DVNS.MHM.d, 8/98.
BOA.A.DVNS.MHM_d, 67/183, 184
BOA.A.MKT.MHM, 105/83
BOA.A.MKT.MHM, 465/52
BOA.BEO, 4542/340594.
BOA.BOA.Y.EE, 71/38
BOA.C.BH, 122/5922
BOA.C.BLD, 20/963
BOA.C.İKTS, 9/431
BOA.DH.KMS, 34/14.
BOA.HAT, 1212/47497
BOA.HAT, 1267/49040-B
BOA.HAT, 1318/51356-C
BOA.HAT, 1335/52080.
BOA.HAT, 1665/56
BOA.HAT, 577/28287
BOA.HAT, 746/35242
BOA.HR.MKT, 598/51.
BOA.HR.TH, 181/79
BOA.HRT.H, 144
BOA.İ.DH, 153/7919
BOA.İ.HR, 6/292
BOA.İ.MMS, 5/182
BOA.İ.MSM, 1/5
BOA.İ.MSM, 25/658
BOA.İ.MVL, 79/1570
BOA.İ.ŞD, 17/712.
BOA.ML.EEM.814/1.
BOA.MV, 110/10
BOA.MVL, 18/24.
BOA.ŞD, 1173/30.
BOA.ŞD, 674/33.
BOA.TS.MA.E, 754/99
BOA.TS.MA.E, 756/45
BOA.Y.MTV, 20/20.
BOA.Y.PRK.KOM, 13/30
BOA.Y.PRK.PT, 3/110
BOA.Y.PRK.SGE, 2/73
BOA.Y.PRK.TKM, 25/38
Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, 1117/197: Mecmuatü'r-Resail.

* Burada verilen kısaltmalar Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde kullanılan fon adı kodlarıdır. bkz. "Osmanlı Arşivi Rehberi", Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 108, İstanbul 2010. s. 475 vd.

İndeks

A
Abaza, 207
Abbasiler, 31, 44, 85, 91
Abdülhamid, 382
Abdülmecid, 42, 266, 278
Acem, 88
Açe, 163
açı ölçer, 176
adâlet fermanları, 132
Adana, 355, 375, 377, 379
âdemotu, 47
Aden, 111, 161
Adriyatik, 130
Adûdî Hastanesi, 44, 45, 46
aforoz, 206
Afrika, 118, 119, 120, 121, 123, 149
Afyon, 382
Ağa Kapısı, 248, 250
Ahd-i Atik, 83
Ahîzâde Hüseyin Efendi
Şeyhülislam, 152
Ahmediye Medresesi, 209
Ahmet
Gümüşkan Madeni eski müdürü, 42, 84, 99, 100, 127, 142, 146, 154, 163, 191, 214, 261, 283, 293, 294, 295, 297
Kocaeli Sancağı Beyi, 75
Ahmet Aziz Paşa
Vezir, vali, 191
Ahmet Paşa
Basra Mebusu, 370
akciğer kan dolaşımı, 50
akçe, 134, 135, 136
Akdeniz, 69, 111, 112, 114, 116, 118, 149, 159, 255, 261, 263, 293
Akdeniz donanması, 160
akıl hastaları, 40, 83, 85, 86
akideci, 231
akkor lamba, 355
Akşemsettin, 79, 80
akustik, 86
Alacahisar, 135
Aladağ, 76, 77
Alâmet-i Fârika Nizamnamesi, 22, 23
Alaşehir, 382
alçı ve beton gibi harçları aşama aşama dökmeye yarayan sistem, 417
Alemdar Mustafa Paşa, 233, 234, 244
Alfort Baytar Okulu, 352
Alfred von Kaulla, 381
Ali
Saray Hassa Helvacıbaşısı, 226 231
Ali b. Pervane Hastanesi, 42
Âlî Efendi
Telgraf ve Posta Nazırı, 358
Ali Kuşçu, 24, 25
Âlî Mustafa Efendi, 150
Ali Paşa
Kapudan-ı Derya, 74, 75
Alman, 50, 367, 375, 382
Alman Köprüsü, 375
Almanya, 80, 369, 372, 374
Alonzo Pinzon, 122
altın, 120, 122, 125, 134
Altıncızade, 24
Altınordu, 139
Amanos, 380
Amasya, 40, 44, 45, 94, 96, 100
Amerika, 112, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 124, 149, 152, 208, 253, 255, 256, 258
Amerikalılar, 149
Amr b. Âs, 159
Amu Nehri, 76, 77
Anadolu, 31, 32, 39, 40, 44, 45, 83, 92, 100, 108, 109, 132, 150, 206, 290, 291, 384
Anadolu Demiryolları Şirketi, 381
Anadolu Selçukluları, 31
Anayasa, 242, 339, 342
anestezi, 47
Ankara, 376, 381, 382, 384
Antiller, 112, 114, 118, 124
Antonio Filarete
Mimar, 47
Arabistan, 268, 291
Arap şiiri, 92
Arapça, 123
Araplar, 84
Aras nehri, 76
Ar-Ge, 17, 20, 21
arkebüz, 58
Armstrong topu, 56
Arnavutluk, 100
arpa, 125
Arşivcilik, 283, 285
Asakir-i Mansure-i Muhammediye, 247, 250
Askeri Müze Sineması, 366
asma köprü, 104
Astrahan, 146, 163
astronomi, 24, 25, 98, 120, 167, 175
Asya, 103, 106, 107, 119, 120, 121, 122
âşâr vergileri, 382
aşı, 209, 346, 347
Aşıcı kadın, 204
at gemileri, 327, 328
At Meydanı, 284
Atabey Ferruh Hastanesi, 42
ataturka tuvaletlere mahsus "nezafet leğeni", 398
Atâullah Mehmed Efendi
Şeyhülislam, 244
ateşleme tavası, 59
ateşli silâh, 53, 58, 59
Atik Valide Darüşşifası, 41
Atlas Okyanusu, 112, 118
attar, 152
avârız, 129
Avrupa, 103, 106, 107, 114, 116, 118, 120, 122, 123, 149, 150, 152, 203, 253
Avusturya, 58, 67, 308, 313
ayaklanma, 250
Ayan Gölü, 193
âyanlar, 236, 239
Ayasofya, 100
Ayasofya Kütüphanesi, 44, 46
Ayasoluğ, 301

Ayastefanos, 367
Aydın, 151, 290, 302, 303
Aynalıkavak, 260
Ayşe Hafsa Sultan, 40
Azatlı Baruthanesi, 67
Azerbaycan, 32
Aziz Brendan, 118
Azor, 118

B

Bâb-ı Âlî, 248, 284, 286
baca dumanını toplayıp dışarı atan alet, 416
Bacon, 99
Bağdadî, 42, 44
Bağdat, 42, 45, 56, 65, 67, 77, 291, 355, 375, 376, 377, 378, 379, 381, 382, 384
Bağdat Demiryolu, 107, 375, 376, 377, 379, 382, 384
Bahadır Han, 122
baharat, 151
Bahçekapısı, 320
Bahili
Başhekim, 83
bakır, 256, 258
bakkam ağacı, 125
bakteriyoloji, 350, 351
Balina
Efsane, 118
balistik, 56
Balkan Savaşı, 269, 366, 377
Balkanlar, 58, 59, 291
balyemez, 58
banka, 132
Bank-ı Osmânî-yi Şâhâne, 272
banotu, 47
Barbaros Hayreddin Paşa, 111, 116
Bartolomeo Diaz, 124
Barut, 53
baruthane, 67
Basra, 291, 382
Basra körfezi, 111
Baş Muhasebe, 231
Batı Afrika, 112, 123
Batlamyus, 121
Bayezid bîmâristânları, 83
Bayramoğlu Ali Ağa, 56, 67, 202
Behramşah, 42
Bekir Paşa
Kastamonu Valisi, 295
Belemedik, 107, 376, 377, 378, 379
Belgrad, 56, 65, 305, 306, 307, 308, 312
Belh, 23
Benjamin Franklin, 208
benzinli motor, 369
Berdan Nehri, 355
Beşiktaş, 319
Beyazıt, 209, 320
Beylerbeyi Sarayı, 289
beylerbeylik, 35
Beylikler, 39
Beyoğlu, 172, 279, 280, 281, 319, 334, 335, 336, 337, 356, 365, 366
Beyrut, 355
Bezmi Âlem Gureba-i Müslimin Hastanesi, 42
bimâristan, 39
Birgivî, 127
Bîrûn, 35
Biruni, 122
biyoloji, 80
Bizans, 31, 40, 53, 159
Black
İngiliz Tüccar, 253
Boğaz Demiryolu Şirketi, 106
Boğaz Hisarları, 263
Boğaz Kalesi, 240
Boğaziçi, 209, 328, 329
Borneo, 120
Bosnalı Salih ve Mehmet Efendiler
Adana, 420
Bostancıbaşı, 137
Bostanzâde Mehmed Efendi
Şeyhülislam, 151
Boston, 208
Boyabat, 294, 297
boykot, 243
Bozok, 294, 298
Bölük ağaları, 251
braccia, 106
Brezilya İmparatoru, 258
briki,, 155
Bronsart
Genel Kurmay Başkanı, 380
bronz top, 58
Buğ Gemisi, 253
buhar motoru, 369
Buhara, 23, 142, 147
buharlı tren, 290
Bulgaristan, 100, 290
Bursa, 39, 41, 99, 129, 130, 132, 355
Buselik, 88
Bükreş-Belgrad-Viyana hattı, 291
Büyük Selçuklular, 32

C, Ç

Cafer Bey
Kaptanıderya, 111
Caferi haritaları, 114
casus, 76, 77
cebehâne defterleri, 58
Cebelitarık, 116
Cemiyet-i Tıbbiye, 345
Ceneviz, 53, 108, 109
Cengiz Han, 50
Cevdet Paşa, 207
Cezayir, 74, 116
Cezayirigarb, 75
Cezîrî, 150
cezves, 155
Cibalikapı, 61
Cineviz, 124
Constantin Africanus, 45
Constitutiones Medicinales, 45
Corral del Carbon, 50
Cotton Mather, 208
Crédit Foncier, 347
cüzzam, 80
cüzzamhane, 40
Çadır Mehterleri Kışlası, 284
Çakıt Vadisi, 379
Çaldıran, 63
çalgı, 156, 157
Çanakkale Boğazı, 56, 291
Çanakkale Cephesi, 366
Çanakkale Savaşları, 367, 377
Çankırı, 42, 294, 297
çarklı duba, 390
Çayan Sultan, 76
Çelebi Mehmed, 99
Çerkez, 207
Çiçek Aşısı, 203
Çiçek hastalığı, 203, 209
Çin, 50, 61, 112, 116, 120, 203
Çinliler, 31, 53, 120
Çivizade Mehmet Efendi, 127, 133, 134, 167

D

D'Ohsson, 151
Dâhiliye Nezareti, 373
Dandanakan zaferi, 94
Danişmend Ali Taylu, 94
Danişmend Oğulları, 94, 96
darbzen, 57
Dâr-ı Şûrâ-yı Askeri, 267
dârü'l-âkâkîr, 41
darü't-tıbb, 39
dârülâfiye, 39
Darülfünun, 285, 288
Dârülfünûn,
Dârülhadis Medresesi, 99
dârüssıhha, 39
darüşşifa, 39, 40, 41, 42
Dâülkelp ve Bakteriyoloji Ameliyathanesi, 347
Davud Peygamber, 83
davul, 86
defterdar, 35
Defterhâne, 286
değirmen, 108, 109
Delice Nehri, 298
demir çelik döküm sistemi, 399
demiryolu, 290, 299, 301, 302, 305, 306, 308, 375
Deniz Altı Çelik Tüneli, 106
deniz değirmeni, 103
deniz gücü, 116

denizaltı, 120
Denizcilik coğrafyası, 114
Dergâh-ı Âlî Kapıcıbaşılığı, 251
Dergâh-ı Mualla, 176
Dersaâdet, 268
Descartes, 99
Devlet Giray, 141
Devlet Hazinesi, 236, 239
Devleti aliyye, 342, 343
Devşirme, 35
Divan-ı hümayun, 35, 231, 241, 242, 263, 283, 384
Divriği, 42, 44, 50
Doğancılar
Üsküdar, 198
Doğu Anadolu, 44
Dolmabahçe, 63
Dolmabahçe Gazhanesi, 319
Dolmabahçe Sarayı, 63
Dolmabahçe Tüfekhanesi, 63
Don Volga Nehirleri, 139, 163
donanma, 74, 112, 116, 255
dövücü top, 58
Dubrovnik, 53
Duka
Fanoz köyünden, 137
Durağan, 298
Dut yapraklarını kıymaya yarayan makine, 412
Dünya haritası, 114
düşkünler evi, 40
Düyûn-ı Umûmiyye, 273, 377, 381

E

Ebu Cafer Mansur
Abbasi Halifesi, 114
Ebu Yusuf, 134
Ebu'l-Hassan Şazelî, 149
Ebussuud Efendi, 133, 151, 154, 167, 184
eczacılık, 40, 79
eczane, 209
Edhem Paşa, 380
Edirne, 40, 99, 100, 289
Edison, 355, 360, 363, 367
Edmon Lehey, 306
Edvar Blak, 306
Edvar Lafonten, 306
Edwards
İngiliz Gazeteci, 320
Egzotik, 120
Ejderhan, 147
Ekford
Amerikalı Mimar, 255
ekmek imaline mahsus makine, 408
Ekvator, 114, 122
elektrik, 355, 356, 357, 358, 360
Elektrikal Rodeyo, 360
el-Hâc Ali Paşa
Akdeniz Boğazı Muhafızı, 263
elyaftan mensucat yapma, 415
Emeviler, 44, 50
Eminönü, 327
Encümen-i Meşveret, 304
Enderûn-ı Hümâyun, 266
Endülüs, 92, 122
Enlem ve boylam çizgileri, 114, 116, 118, 123
Enver Paşa, 365
Ereğli, 377, 382
erkan-ı erbaa, 35
Ermeni, 316
Erzincan, 44
Esat Paşa
Paris Elçisi, 345, 348
Eser-i Hadid Gemisi, 254
esham, 271, 275
Eski İmaret, 40
Eskişehir, 382, 384
esnaf, 129
esrar, 47
Eşarî, 94
Eşkinci Askeri, 248
Etiyopya, 149
Evkaf Bankası, 132
Evkaf-ı Hümayün Nezareti, 102, 132
Evliya Çelebi, 40, 152, 198, 200, 201, 224
Eyüp, 100, 151, 156, 157, 209
Eyyubîler, 32

F

fahişe, 157
faiz, 127, 129, 130, 136
Fanoz köyü, 137
Fao limanı, 291
fasıl, 88
Fatih Külliyesi, 40, 100
Fatih Sultan Mehmet, 24, 34, 35, 39, 40, 53, 54, 79, 127, 327
felsefe, 96, 99, 100
feodalite, 32
Fergana, 23
ferman, 75, 133, 136, 151, 154, 175
fes, 382
Fethi Paşa
Ticaret Nazırı, 281
fetva, 133, 134, 150, 152, 154, 209
Fevzi Ahmet Paşa
Vezir, 261
Fırat, 328
film, 364
filori, 134
finans, 127
finansman, 128, 130
fincan, 154, 155
Fleur de Lis, 47, 50
Floransa, 123
flüt, 83
fodla ekmeği, 218, 222
Fort Nelson Kalesi, 56
Fossati
İtalyan Mimar, 285, 288
Fransa, 74, 203, 244, 313, 346, 369, 372, 374, 382
Frenk, 88
Friedrich von Hohenstaufen
İtalya İmparatoru, 45
Frigler, 83
fuhuş, 157
füniküler, 333

G

Galata, 104, 108, 109, 130, 168, 198, 224, 319, 333, 334, 335, 336, 337
Galata Köprüsü, 372
Galata Kulesi, 168, 198, 337
Galatasaray, 47
Galenos, 44, 46
Galiçya Cephesi, 366
Galile, 99
Ganz şirketi, 357
Gavurdere, 375, 376, 378
gaz, 321, 323, 373
gazhane, 322, 323
Gazneliler, 91
Gebze, 328
Gelibolu, 111, 112, 328
gemi, 103, 150, 154
Geometri, 175
Gevher Nesibe Hastanesi, 42, 44, 45, 85
Gevher Nesibe Hatun, 96
Geyve, 193
Gırnata, 50
Gıyaseddin Keyhüsrev, 96
Gıyaseddin Keyhüsrev Tıp Medresesi, 44
Girit Adası, 118
Goncagüloğlu Karabet
Sarraf, 295
gök cisimleri, 80
Gök Medrese, 42, 50
gölge oyunu, 277
Göynük, 79
Gutenberg, 215
Gülhane Hatt-ı Hümâyunu, 265, 266, 313
Gülhane Ocağı, 137
gülle, 54, 57, 58
Güllü Agop, 278
Gümrük, 261, 263
Gümüşkân Madeni, 293, 297
Gümüştiğin Melik Ahmed Gazi, 96
Güney Amerika, 119, 123
Güney Habeşistan, 149
Güvercinlik, 59

H

Habsburg, 65
Hacı Bekir, 223, 224, 229

Hacı Mehmed Han
Harezm Hanı, 147
Hacıkırı, 107, 375, 376, 377, 379
Haçlı Şövalyeleri, 47
Haçlılar, 54
Hadım Süleyman Paşa, 159
Hadrianus, 159
Hafsa Sultan Darüşşifası, 40
Halep, 151, 382
Haliç, 54, 104, 106, 107, 261, 357
Hanefi mezhebi, 134
hangâh, 40
haraç, 136
haram, 151, 154
Harezm, 32, 94, 141, 142, 146, 147
Harun Reşid, 159
Harzemşahlar, 32
Hasan
Dergâh-ı Mualla kapıcısı, 176
Hasan Bey
Divan-ı Âlîşân kâtiplerinden, 177
Hasbahçe, 137
Haseki Külliyesi, 41
Hasköy, 63
Hâssa Silâhşorluğu, 251
hava gazı, 325
havan topları, 54, 58
Haydarpaşa, 381, 382, 384
Hazar Denizi, 139
hazine-i amire, 283
Hazine-i Evrak, 269, 283, 285, 288
hekimbaşı, 45
Helenistik, 33
Helvahane, 226, 228, 231
Hemedan, 77
hendese, 175
Henri Gavand
Fransız Mühendis, 333, 334, 336
Henry Höge, 280
Heredotos, 103
hermandades, 45
Heyet-i Vükela, 382
Hezarfen Ahmet Çelebi, 198, 200
Hırka-i Şerif Dairesi, 268
Hicaz, 316
hidroelektrik santrali, 355
Hilton Joliffe
Vapur, 253
Hindistan, 61, 159, 161, 164, 291
Hint, 32, 33, 111, 112, 116, 119, 120, 121, 123, 124
Hint Okyanusu, 160, 161, 291
Hipokrat Andı, 45, 47
Hisba, 45
Horasan, 76, 92
Hospital Saint-Blaise Hastanesi, 50
Hugo Borgognon, 47
Huneyn İbn İshak, 46
Huygens, 99
hüccet, 135, 244, 248
Hüdâvendigâr, 77
hümanizm, 93
Hümapervaz
Vapur, 328
Hürmüz, 111, 112
Hürrem Sultan, 41
Hüseyin Bey
İhtisab Nazırı, 261
Hüseyin Haki Bey
Şirket-iHayriye Müdürü, 327, 329, 330, 331

I, İ

I. Ahmet, 152
I. Darius
Pers kralı, 103
I. Dünya Savaşı, 102, 160, 320, 377, 384
I. Mahmut, 100, 191
I. Murad, 99
I. Mustafa, 42
I. Selim, 149
II. Abdülhamid, 102, 106, 269, 278, 339, 340, 345, 347, 356, 384
II. Bayezid, 86, 99, 100, 103, 104, 111, 327
II. Bayezid Bimarhanesi, 86
II. Kılıçarslan, 96
II. Kosova Savaşı, 58
II. Mahmut, 102, 223, 228, 233, 234, 244, 246, 266, 283, 289
II. Mehmet, 54
II. Meşrutiyet, 132, 269, 355, 357
II. Murad, 54, 59, 99, 127
II. Selim, 41, 141, 142, 145, 146, 151, 160, 161
II. Wilhelm, 382
III. Murad, 151, 168
III. Mustafa, 283
III. Selim, 26, 27, 243, 244, 266
Irak, 31, 32, 92, 384
ısıtma ve serinletme için sulu sistem, 410
ıslahat, 132, 266, 268
Islahat Fermanı, 313, 314, 316
Islâh-ı Medâris Komisyonu, 102
Istabl-ı Âmire, 261
IV. Murad, 152, 198, 200
iâne-i umûmiyye, 272
ibadethane, 133, 134
İberik
Yarımada, 123
İbn Ebi Useybiye, 50
İbn-i Haldun, 33
İbni Sina, 46, 96
Türk Hekimi, 203
İbnü›l-Kuf, 47
İbnü›n-Nefis, 44, 47
İbrahim Müteferrika, 26, 218
İhtira Beratı Kanunu, 22
İlhanlılar, 31, 44
ilm-i cerr-i eskal, 256
imtiyaz, 22, 382, 384
İnebahtı Savaşı, 65, 69, 74, 327
İngiliz, 54, 57, 58, 63, 120, 203, 244, 377, 380, 381
İngiltere, 54, 56, 160, 204, 206, 207, 258, 304, 313, 382
inovasyon, 17, 18, 19, 20, 21
İran, 23, 31, 32, 33, 45, 293
İran Körfezi, 291
İranlılar, 84
İskenderiye, 290, 291
İskitler, 103
İsmail Efendi
Sakız Mevlevihanesi Postnişini, 390
Saray Baştabibi, 207, 208
İsmail Paşa
Mısır Valisi, 160
İspanya, 112, 118, 125
İspanya kralı, 74
İspanyol, 57, 58, 152
İstanbul, 39, 40, 41, 42, 53, 100, 108, 109, 111, 112, 116, 118, 130, 137, 149, 150, 151, 152, 154, 209, 236, 240, 243, 255, 304, 305, 306, 307, 310, 312, 321, 345, 347, 355, 356, 357, 369, 370, 372, 381, 384
İstanbul Boğazı, 103, 104, 254
İstanbul körfezi, 259
İstanbul muhasarası, 54
istiglal, 130
İşgenber-i Gülanber Yaylağı, 76
işsizlik sigortası, 129
İtalya, 372
İtalyan, 79
İtalyanca, 123
İtalya-Osmanlı savaşı, 377
İttihat ve Terakki Fırkası, 269
İttihatçılar, 102
İzmir, 100, 253, 290, 302, 303, 304, 320, 355, 382, 384
İzmir İskelesi, 261
İzmir Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası, 419
İzmit, 187, 188, 189, 191, 194, 195, 381, 382
İzmit Boğazı, 193
izn-i sefine, 261
İznik Medresesi, 99

J

Japonya, 63
Jenner
İngiliz hekim, 207, 208
Jurien de la Gravière
Fransız Bilim Adamı, 347, 349

K

Kabakçı Mustafa İsyanı, 244
Kabataş, 330
kadırga, 69, 111, 112

Kadızâde Mehmed Efendi, 152
kafes, 155
Kaffa, 149
Kafkasya, 377
Kâgir köprü, 375
kağıt para, 271, 274
Kâğıthane, 370
Kahire, 111, 112, 149, 167, 290
kahve, 149, 150, 151, 152, 154, 155
kahvehane, 151, 152, 154, 155
kaime, 271, 272, 273
Kalavun Hastanesi, 44, 47
kalemiye, 35
Kalikut, 120
kalyata, 111
kalyon, 69
kamera, 363, 364
kanal, 141, 142, 143, 144, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 187, 188, 189, 190, 191
Kandilli, 107, 174
Kanun-ı Esasi, 339, 340, 341, 342, 343
Kanuni Sultan Süleyman, , 40, 41, 59, 111, 112, 118, 133, 161, 163, 187
Kapudane, 255
Kara Memi
sernakkaş, 185
Karabağ, 77
Karacaahmet Cüzzamhanesi, 40
Karadeniz, 58, 103, 118, 139, 141, 142, 143, 145, 146, 162, 163, 187, 189, 255, 258, 291, 293
Karahan, 76, 77
Karahanlılar, 32, 91
Karaisalı, 375
Karaman Oğulları Devleti, 96
Kartografya, 118, 122
kaside, 154
Kastamonu, 42
Katip Çelebi, 99, 150, 152
Kavalalı Mehmet Ali Paşa, 266
kaya tuzu, 294
kayık işletmeciliği, 293
Kayseri, 42, 44, 45, 94, 96, 100, 294
kazasker, 35
Kefe, 141, 142, 143, 180, 186, 327
Kemal Reis, 111, 114, 123, 125
keman, 87
kervansaray, 50
Keskin, 293
Keşiş Gölü, 76, 77
Keykavus Hastanesi, 42
Kıbrıs, 291
kılcal sistem, 47, 50
Kılıç (Uluç) Ali Paşa, 163
Kırım, 139, 141, 143, 144, 145, 200, 201, 243
Kırım Harbi, 313
Kırım Yarımadası, 290
Kızıldeniz, 69, 116, 121, 159, 160, 161, 162, 163, 293
Kızılırmak, 293, 294, 295, 297, 298
Kinetoskop, 363
Kitab-ı Bahriye, 111, 112, 114, 116, 117, 118, 121
Koca Hüsrev Paşa
Sadrazam, 266
Koca Köprü, 375
Koca Yûsuf Paşa
Sadrazam, 243
Kolombiya, 255, 258
koltuk kahvesi, 154
kolunburna, 57
komedi, 281
Konstantinopolis, 106
Konya, 355, 375, 376, 377, 378, 382, 384
Konya-Adana demiryolu hattı, 375
Kopenhag, 348
Kopernik, 99
korsan filoları, 69
koyun hakkı, 136
kös, 86
kredi, 128, 129, 130
Kristof Kolomb, 112, 114, 118, 120, 122, 123
Kubbealtı, 283
kuduz aşısı, 345, 348
Kudüs, 100, 151, 313
kundak, 58
Kurtuba, 50
Kutadgu Bilig, 32
Kutsal İttifak Savaşları, 65
Kuzey Afrika, 92
Küba, 114, 123
Küçük Kaynarca, 243
Kündurî
Vezir, 94

L

Lady Montegu, 204
Lagari Hasan Çelebi, 200, 201
lağımcılık, 65
lâle, 179, 184, 185
Lâle Devri, 179
lale soğanı, 186
Landwasser Viyadüğü, 384
Lapseki, 328
Latince, 42, 45
Latinler, 53
layihacılık, 309
le Quinzième hastaneleri, 50
Leonardo da Vinci, 103, 104, 106
leşker, 32
Levend Çiftliği, 63
Libya, 377
Licardo
Leonardo da Vinci, 108, 109
Liman Odası, 263
lokomobil, 374
lokum, 223, 226, 227, 228, 229, 231
Londra, 291
Lord Montegu, 204
Lumière Kardeşler
Fransız, 363, 364

M

Maarif Vekâleti, 102
Mâbeyn Müşirliği, 266
Macar, 53, 58
Macaristan, 357
Macaristan seferi, 59
Macellan, 124
Maçin, 243
Maçka Silahhanesi, 319
mahzen-i atik, 284
Makbul İbrahim Paşa, 111
makineli araba, 402
Manaki Kardeşler, 367
Manisa, 40, 304
Mappamondo,, 111
mâristan, 39
Marmara Denizi, 187, 293
Marsigli, 63
Maskat, 111
Matbaa, 215, 218
Matbah-ı Amire, 218
matematik, 96, 98, 100, 167
Meclis-i Ahkâm-ı Adliye, 286, 288
Meclis-i Âlî-i Tanzimat, 305, 306, 312
Meclis-i Maârif-i Umûmiyye, 269
Meclis-i Mahsus-ı Meşveret, 312
Meclis-i Mebûsan, 339, 340, 341
Meclis-i Muvakkat, 269
Meclis-i Şûrâ, 247, 248
Meclis-i Şükûfe, 182
Meclis-i Tanzimat, 306
Meclis-i Umûmî, 286, 288
Meclis-i Vâlâ, 208, 266, 267, 269, 286
Meclis-i Vükela, 312, 342, 343, 369, 373
Meclis-i Ziraat, 294
meddah, 277
Medina del Campo-Hospitali, 50
medrese, 23, 24, 91, 92, 96, 99, 100, 102
Mehmet Emin Rauf Paşa
Sadrazam, 284
Mehmet Şakir Efendi
müderris, 392
Mehterhane, 86
Mehter-i Hakânî, 87
Mekâtib-i Umûmiyye Nezâreti, 269
Mekke, 149, 150, 328
Mekteb-i Sultânî, 360
Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane, 47, 360
Melikşah, 92
Memlukler, 61, 159
Memlûkler, 32

Mengücekoğulları, 44
Merkez Müslihiddin Efendi, 41
Mermilere karşı dayanıklı koruma zırhı, 421
Merolla
Napoli silahçılarından, 389
Merv, 23
Mesir Bayramı, 41
Meşrutiyet, 339, 340, 341, 370
metro, 107
Mısır, 31, 32, 111, 112, 116, 117, 149, 151, 152, 290, 291, 380
Mısır beylerbeyi, 160, 164, 176
Mısır Sultanı, 76
Mısırlılar, 159
mızrak, 59
Midhat Paşa
Vezir, 342
mikrop, 79, 80
mikroskop, 80
Milano, 47
Millî Müdafaa Cemiyeti, 366
Mimar Sinan, 41, 175, 187
Mimar Sinan Mahallesi, 175
Mirahur, 77
Mirim Çelebi, 24, 25
Mirza Şah Hüseyin, 76
misket, 58
Miskinler Tekkesi, 40
mitralyöz tabancası, 389
Moğollar, 31, 32, 50
Mohaç meydan savaşı, 69
Morse
Mucit, 289, 290
Moton, 327
muamele-i şer'iyye, 128, 131, 134
mudarabe, 128
Muhtesib, 45
Murabaha, 132
murabahacı, 135
murabahacılık, 132
Musiki Tedavisi, 83
Mustafa Hayri Efendi
Şeyhülislam, 102
Mustafa Reşit Paşa, 285
Mustansıriye Medresesi, 42
Mutezile Mezhebi, 93
Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, 367
Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyun, 102
müneccimlik, 175
müsadere, 112
Müterakenâme, 380
mütevelli, 132
müzik, 40, 83, 86

N

Nafıa Nezareti, 357, 381
nakit, 127, 128
nakkare, 86
Namık Kemal, 278, 339
navl, 261, 294
Nemçe, 293
Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, 26
Newton, 99
ney, 87
nıkris, 80
Nicholas Mavrogordato, 376
Niksar, 94
Nil Nehri, 159, 161, 163, 328
nişancı, 35
Nişantaşı, 318, 319
Nizamı Cedit, 26, 27, 243, 244
Nizamiye Medresesi, 39, 42, 44, 92, 94
Nizamülmülk, 33, 91, 92, 94
Nogay, 147
Nukud-ı Mevkufe, 132
Nurbanû Sultan, 41
Nureddin Hastanesi, 42, 50, 83, 85
Nureddin Zengi, 47, 83

O, Ö

Odeon Tiyatrosu, 279
Odessa, 291
opera, 281
Orhan Gazi, 99
Orta Asya, 31, 32, 34, 44
orta oyunu, 277
ortaçağ, 53, 91, 119
Ortadoğu, 149
Ortodokslar, 313
Oslo, 106
Osmanlı, 31, 32, 33, 34, 35, 39, 40, 41, 42, 45, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 65, 67, 69, 127, 129, 130, 131, 132, 149, 150, 151, 152, 154, 306, 308, 312, 363, 375, 377, 380, 381, 382
Osmanlı bahriyesi, 69
Osmanlı Bankası, 349, 355
Osmanlı Beyliği, 99
Osmanlı Devleti, 107, 114, 116, 163, 219, 220, 236, 238, 239, 241, 247, 251, 255, 256, 258, 286, 304, 347, 355
Osmanlı donanması, 162, 163
Osmanlı Ordusu, 365
Osmanlı Padişahı, 108, 360
Osmanlı Sarayı, 358, 360
Osmanlı sikkesi, 349
Osmanlı tebaası, 313
Osmanlı tüfeği, 59, 61
Osmanlı-Habsburg Savaşı, 65
Osmanlı-Rus Savaşı, 290, 367
otomobil, 369, 370, 372, 373, 374
Oxford, 50, 92, 100
oyma işleri, 414

P

pamuk balyaları yapmaya yarayan makine, 411
Papa VIII. Clementus, 152
para, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133
Paris, 92, 93, 104, 203, 348, 349, 351, 353, 364
Paris Antlaşması, 316
Paris Tıp Akademisi, 80
Pastör, 80, 345, 347, 348, 349, 350, 351, 352
patent, 17, 20, 21, 22, 23
Pera, 106
Pervane Bey Hastanesi, 42
Peyk-i Şevket Vapuru, 261
Philipp Holzmann
Alman İnşaat Şirketi, 107, 375, 377, 379
Piri Reis, 111, 112, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 124, 125
Polidor Datas
Fransız mühendis, 391
Portekiz, 112, 120, 121, 161, 162, 163
Portekiz tüfeği, 61
Portekizliler, 111, 112, 114, 120, 122, 123
Posta Nezareti, 289, 291
Purusya, 293
pusula, 114, 118

R

rahatü'l-hulkum, 223, 231
rasat, 176
Rasathane, 168, 172, 175, 177
rast, 87
raylı ulaşım, 106
reaya, 33, 35
reform, 246
rehavî, 87
Reisülküttap, 241, 242
Reji İdaresi, 369, 373
Reşit Paşa, 265, 267
Rıza Paşa
İzmir Valisi, 301
Rıza Paşa
Hassa Müşiri, 268
ribâ, 127, 128, 135
ribh, 134, 135
Ridaniye Savaşı, 69
Robert Fulton
ABD'li Mühendis, 253
Rodos, 50
Roma, 159
Rönesans, 25, 42, 47, 50
Ruhsat, 22
Rumeli, 100, 132, 150, 268, 289
Rumelihisarı, 56, 107
Rumlar, 204, 316
Rus, 290, 291, 377
Rusya, 69, 243, 293, 313, 382
Rüsumat Emaneti, 373
Rüzgar kuvvetiyle çalışan tulumba, 423
rüzgârgülü, 114

S, Ş

Sabuncuoğlu Şerafeddin, 24
saçma, 58
Sadaret Kethüdası, 241
Sadrazamlık, 236, 239, 240, 241
safa,, 80
Safevî, , 45, 60, 61, 76, 77
Safveti Paşa
Maliye Nazırı, 284
Sahn-ı Seman, 24, 99
Said Paşa
Mısır Valisi, 160
Saint İspirto, 50
Sakarya Nehri, 187, 188, 189, 191, 193, 194, 195, 293
Sakız adası, 291
Salacak, 107
Salerno, 45, 46, 92
Samaniler, 32
Samsoncubaşı, 251
Samsun İskelesi, 294
Samsun-Sivas Demir Yol Şirketi, 321
Sanayi devrimi, 387
sapan demiri, 393
Sapanca, 187, 188, 189, 191, 193
Sapanca Gölü, 187, 188, 189, 191, 194, 195, 293
Saraçhane, 319
Saraybosna, 130
Sarayburnu, 106, 107
Sasani, 31, 33
satranç, 151, 154, 156, 157
savunma torpili, 392
Sefaretname, 26
seferberlik, 377
Selâmet Giray Han, 200, 201
Selçuklu, 23, 39, 42, 44, 45, 46, 47, 50, 83, 85, 86
Selçuklu Devleti, 31
Selçuklu Hastaneleri, 50
Selçuklu Türkleri, 42
Selimiye Kışlası, 244
Selimnâme, 63
Semaniye Medereseleri, 99
Semerkant, 23, 24, 98, 142, 147
Semiz Ali Paşa
Mısır Beylerbeyi, 112
Sened-i İttifak, 233, 234, 2326, 242, 244
Septe Boğazı, 125
Serasker, 250, 255, 258
sermaye, 127, 128, 130
seyfiye, 35
seyyah, 155
Seyyit Muhyiddin
İstanbul kadısı, 134
sıbyan mektebi, 40, 99
sıhhat feneri, 413
Sırbistan, 53
Sıtma, 80
Sibirya, 122
sikke, 268
sikke-i hasene, 219
silahşörlük, 293
Silahtarağa, 357
silindir, 425
simsarlık, 309
Sinan Ağa
Topçularbaşı, 177
Sinan Paşa, 76, 77, 189, 190
Sinan Paşa Köşkü, 198, 200
Sinema, 363, 364, 365, 366, 367
Sinematograf, 363, 364, 368
Sinolog, 50
Sinop Limanı, 294, 297, 298
Sivas, 42, 94, 298
Sivastopol, 304
Siyasetname, 33
skolastisizm, 93
Sokullu Mehmet Paşa, 139, 159, 161
sosyal güvenlik, 129
sömürgeci, 163
su arıtma makinesi, 394
su gazı, 325
su ile sıkıştırılmış hava temelinde çalışan makine, 400
sualtı kablosu, 290
Subaşılar, 157
Suhulet
Araba Vapuru, 328, 329, 330, 331
Sultanahmet, 284, 285
Sumatra, 163
Sungurlu, 294, 297
sur, 53
Suriye, 31, 92, 291
suyolu, 293
sübvansiyon, 127
Süleymaniye Dârüşşifası, 42
Süleymaniye Külliyesi, 41, 44, 100
Süveyş, 111, 112, 141, 145, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 293
Şafi Mezhebi, 94
Şah Abbas, 60
Şah İsmail, 76, 77
şâhî, 57
Şair Evlenmesi, 277
şakaloz, 58
Şam, 42, 44, 47, 50, 83, 355
şayka, 58
Şazelî tarikatı, 149
Şehirköy nahiyesi, 137
Şehla Musa Efendi, 175
Şehremaneti, 320
şeker üretim tekniği, 424
şekerci, 231
şekercibaşılık, 224
şerbet, 231
Şeyhülislam, 133, 209, 218, 219, 241
Şiî, 91
Şikago Sergisi, 325
Şirket-i Hayriye, 254, 327, 328, 330, 331
Şirket-i Osmaniyye, 310
Şişli, 370
Şumnu, 290

T

tabya, 255, 258
Takiyyüddin, 167, 168, 170, 172, 175, 176, 177
Talimhane, 319
tanbur, 87
Tanzimat Fermanı, 265, 266, 268, 269, 314, 342
Tapu Nizamnâmesi, 269
Tarsus, 355
Tashîh-i Ayâr Fermanı, 268
Tatar, 122
Tatar bozası, 156, 157
Tatar Hanı, 146
tavla, 151, 154, 156, 157
Tebriz, 77
tefeci, 136
Teftiş-i Umumi-i Askeri Komisyonu, 370, 374
tekelleşme, 231
Tekeltü Han, 77
telgraf, 289, 290, 291, 292
temettü akçesi, 302
Tersane-i Amire, 255, 260, 329
Teşvikiye, 319
tetik, 58, 59
Tetimme (orta sınıf) Medresesi, 100
Tevhîd-i Tedrîsat Kanunu, 102
tımar, 35
Ticaret Nezareti, 304
Timsah Gölü, 159
Tire, 151
tiryaki, 155
Tokat, 42, 94
Tomruk Dairesi, 284
top, 53, 76, 77
Top Arabacıları Ocağı, 54
Topçu Ocağı, 53
Tophane, 57, 151, 170, 319, 356,
Topkapı Sarayı, 283
Toros Dağları, 107, 378
Tosya, 294, 297
Trablusgarp Kalesi, 325
trafik kuralları, 372
trampet, 87
Tuğrul Bey, 94
Tuna, 328
Tunca Nehri, 40
tunç top, 57
tüfek, 54, 58, 59, 60, 61, 63
tüfek imalathaneleri, 63
tünel, 106, 107, 333, 334, 335, 336, 337, 375, 376, 377, 379, 384
tüp geçit, 106, 107
Türk fasıl musikisi, 86

Türk filmi, 367
Türkistan, 50

U, Ü

Ulukışla, 378
Uluslararası İcatlar Sergisi, 22
ulülemr, 247
Umman, 111
Unkapanı, 61
Urfa, 382
uskur tekniği, 253
Uygur, 32
Üçpınar, 301
Ümit Burnu, 124
Üsküdar, 40, 41, 106, 130, 209, 291, 327, 330, 370
Üsküdar-Kadıköy Gaz Şirket-i Tenviriyesi, 320
Üsküp, 59

V

vagonları birbirine bağlayan tertibat, 396
vakfiye, 127
vakıf, 91, 100, 102, 127, 129, 130, 131, 132, 137
Vankulu Lügati, 218
vapur, 256, 258
Varda Köprüsü, 107, 375, 376, 378, 379, 381, 384
Varna, 290
Varna Savaşı, 54
Vasco da Gama, 120, 121, 124
Vatan yahut Silistre, 278
Venedik, 53, 56, 61, 69, 111, 130, 203, 293
Venedikliler, 163
Vezirköprü, 298
viyadük, 378, 379
Viyana, 47, 50, 59

W

Washington Post, 149
William Harvey, 47, 50
Winkler (Alman Mühendis), 376

Y

Yahudiler, 316
yanmadan elde edilen enerjinin kuvvete çevrilmesi, 395
yap-işlet-devret, 334
Yappamondo, 111
yaran cemiyeti, 154
Yaş Antlaşması, 243
Yavuz Sultan Selim, 40, 76, 77, 111, 112, 118, 149
Yayabeyi, 251
Yedikule, 283
Yedikule Gazhanesi, 319
yel motoru, 409
yelkenli, 104
Yemen, 149, 152
Yengeç, 114
Yeni İmaret, 40
yeni sistem kazan, 401
Yeniçeri, 34, 42, 59, 63, 247, 248
yer altında maden arama için elektrikli makine, 422
Yeşilköy, 320
yılankavi, 61
Yıldırım Bayezid Külliyesi, 39, 41
Yirmisekiz Mehmet Çelebi, 26
Yirmisekiz zade Said Ağa, 218
Yorgi (Fanoz Köyünden), 137
Yozgat, 294
Yörükler, 206
Yugoslavya, 100
Yunanca, 155
Yunanistan, 100
Yusuf Has Hâcib, 32
Yüksekkaldırım, 334

Z

Zağarcıbaşı, 251
Zaptiye Müşirliği, 268
zâtü'l-hareke, 369
Zekioğlu Ebu Bekir Sadr-ı Konevî, 45
Hekim, 45
Zeyrek Camii, 40, 100
Zeytinburnu, 63
zîc, 170
Zigetvar Seferi, 163
zil, 87
Ziştovi Antlaşması, 243
Ziya Paşa, 339, 340
Zoeros Paşa, 345, 346, 347, 353
zurna, 86